

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिज्जपुस्तकमालायुग्मं

३७

व्याकरणविभागे (६) षष्ठं पुष्पम् ।

काशिका

श्री पाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः ।
विद्वद्भर-वामन जयादित्यविनिर्मिता ।

काशिस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपुराणेतिहासाध्यापकेन व्याकरणाचार्य-
मीमांसातीर्थेन फडके इत्युपनामक-अनन्तशास्त्रिणा
परिष्कृत्य संशोधिता ।

प्रकाशक—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः-
चौखम्बा संस्कृत सीरिज्ज आफिस,
बिद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,
यनारस सिटी ।

१९८७

अन्य सर्वेऽधिकारताः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

इस कार्यालय द्वारा “काशोसंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के लिये हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यह सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्राथमीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

विदितमेतद्विपश्चिदपश्चिमैर्विद्विदप्रसरैः सर्वथा, यत् सर्वव्यवहारकारणं भाषेति । सा च “भाष व्यक्तायां वाचि” इतिस्मरणात्स्पष्टा वर्णघटिता च । यद्यपि व्यवहारकारणत्वमङ्गुल्यादेरपि संभवति तथापि न तत्सर्वथा पर्यात्वमशक्यं च सर्वदा सर्वैरनुष्ठानम् । कदाचित्सचक्षुः पश्येदङ्गुल्यादिकं, प्रज्ञाचक्षुषा त्वशक्यं तत्सर्वथेतिमुस्पष्टं व्यवहारविदाम् । सापि यदा भाषा स्पष्टवर्णघटिता तदैव ज्ञानोत्पादिका व्यवहाराय च समर्था भवति, नोचेत्पशुनिर्विशेषमेव सर्वं व्यवहारादिकं मनुष्याणां भवेत् । अयमप्येको विशेषो मनुष्याणां यः सुव्यक्तया वाचा व्यवहारः ।

सैषा वाणी कदोत्पन्नेति जिज्ञासायां किलोत्तरमेतत्पुरस्फुरति मनुष्योत्पत्त्यन्तरमिति । कदाच मानवोत्पत्तिरिति विचिकित्सायां सृष्ट्युत्पत्त्यन्तरमित्युत्तरं वाच्यम् । सृष्ट्युत्पत्तिः कदेतिचेत्प्रलयानन्तरमिति वक्तव्यम् । कदा प्रलय इति विचाराणां सृष्टेरनन्तरमित्युत्तरमायाति । तस्मिन्काल एषा सृष्टिरेतादृश्यन्यादृशी वेतिप्रश्नस्योत्तरमेतादृश्यस्तीत्येवायाति । अन्यादृश्यस्तीति कथने प्रमाणाभावाद्, दृश्यानुसार्था एव कल्पनाया उचिदत्वात् ।

एतावता विचारेणेदमेव प्रसिद्ध्यति—नासीदेतादृशः कालो यस्मिन्सर्वथा सर्वशब्दाभाव इति । कदाचित्प्रलये सर्वपदार्थाभावकाले स्यात्सर्वशब्दाभाव इत्यपि वक्तुमशक्यम् । अथ यावत् खण्डपूलयस्यैव भूतत्वात् । एकस्मिन्देसे शब्दपूज्यज्ञानाभावेऽपि तद्विज्ञे देशे तस्य विद्यमानत्वान् । इयमेव कल्पना सम्मताऽध्वरमीमांसकानां पौराणिकादीनाम् । प्रपञ्चितं चतन्महाताऽऽटोपेन शवरस्वामिभिर्मीमांसाभाष्ये सम्बन्धाद्येपूपसङ्गेन “अकृतसम्बन्धाः केचन शब्दा वृद्धव्यवहारसिद्धा अभ्युपगन्तव्याः” इत्यादिकम् । मत्स्यपुराणेऽपि सदेवनक्षत्रजगतप्रलयेऽपि वेदादिकं स्यात्स्यत्येवेत्यादिकम्—

एकः स्यात्स्यति देवेषु दग्धेष्वपि परंतप ।

सोमसूर्यावहं ब्रह्मा चतुर्लोकसमन्वितः ॥

नर्मदा च नदी पुण्या मार्कण्डेयो महानृपिः ।

भवां वंदाः पुराणाश्च विद्याभिः सर्वतो वृतम् ।

त्वया सार्धमिदं विश्वं स्यात्स्यत्यन्तरसंक्षये ।

वेदान् प्रवर्तयिष्यामि त्वत्सर्गादौ महीपते ॥

इत्यादिना प्रबन्धेन सुतरां स्पष्टम् । एतदेव श्रोमत्या भगवत्या “वाचा विरूपन्तियया” इत्याकारिकया श्रुत्यादि प्रदर्शितम् । कदाचिन्महाप्रलयस्याङ्गीकारेऽपीश्वरभिन्नस्यैव सर्वस्यानित्यतया तदानीं तस्य महापुरुषस्येश्वरस्य विद्यमानत्वेन तत्रापि शब्दस्य क्लृप्तितुं शक्यत्वान् । अत एव हिरण्यगर्भोपदेशस्य “यो वै

ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च पहिणोति तस्मै” इतिश्रुत्युक्तस्योपपत्तिर्भवति । स चोपदेशो यथानुपूर्विकस्या एव श्रुतेर्न भिन्नानुपूर्विकस्याः । “धाता यथापूर्वम-
कल्पयन्” इतिश्रुतेः । एतावता यादृश्याऽऽनुपूर्व्यां प्रादुर्भूतानां वेदानां नित्यत्वे सिद्धे
सुतरां शब्दानां नित्यत्वं सिद्धमेव । यद्यपि वर्णनित्यत्वांगीकारेऽपि आनुपूर्व्या
अपि नित्यत्वं न स्वीकुर्वन्ति केचनेति सुस्पष्टमेतत् “शास्त्रयोनित्वात्” इतिसूचीय-
भासत्यां “यैरपि तावत् वर्णानां नित्यत्वमास्थिपत तैरपि पदवाक्यादीनामनित्य-
त्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति
वाक्यम् । व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः । वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो
देशतो वा पौर्वापर्यायोगात् । व्यक्तिश्चानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां
नित्यानामपि पदता नित्या” इत्यादिप्रघट्टकेन भासतीविदाम् ।

नैयायिकास्तु वर्णानामप्यनित्यत्वं “उत्पन्नो गकारो नष्टो गकार इत्यादिप्रत्य-
भिज्ञया “शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवदित्याद्यनुमानेन तथा जैना अपि अने-
कान्तवादिनः कथञ्चिन् नित्यत्वं कथञ्चिच्चानित्यत्वं च स्वीकुर्वन्ति । विस्तारित-
घन्तस्त एतन्मतं प्रमेयकमलमार्तण्डेऽऽसाहस्र्यां श्लोकवार्तिके च । भवतु यथा-
भिमतं तेषाम् । मीमांसकपौराणिकसाङ्ख्यपातञ्जलवैयाकरणादिकानां त्वयमेव
पन्थाः । सर्वथानित्यत्वानित्यत्ववादिनां विरोधेऽपि व्यवहारकारणत्वं नापगच्छति ।

अथ भाषाशरीरघटकीभूताः शब्दाः किमनादिकालतोऽनुवर्तन्त उत शब्दमूल-
भूता धातवः, शब्दाश्च तज्जन्त्याः, इतिविचारे मूलभूताः सर्वशब्दानां धातव इति
केचन । उक्तं च भाष्ये “सर्वं हि नाम धातुजमाद् शकटस्य च तोक” इत्यादिना ।
भगवता यास्केनापि नैरुक्ते “तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न
सर्वाणीतिगार्ग्यो वैयाकरणानां चैके” इत्यादिप्रघट्टकेन शरणीकृतम् । पाणि-
निप्रभृतीनां तु मतं सन्ति शब्दा उभयरूपा धातुमूलाः सिद्धरूपाश्चेति, सुविदितं
“अथवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” “कृत्तद्धितसमासाश्च” इति सूत्रद्वयप्रणयन-
कर्तृपाणिन्यभिप्रायविदां वैयाकरणानाम् ।

अथ के धातव कथं वोत्पत्तिरपामिति विचारे ध्वन्यनुकरणरूपा मूलभूता
एव केचन इति प्राप्तमिति । अन्ये च मूलभूतानां परिणामरूपा एव । अथवा
ध्वन्युकरणमेकेन करूपेणान्येनान्यरूपेण परिणामयतोऽपि भिन्नरूपेण । तथाहि
“चमु छमु जमु भ्रमु अदने” इत्यादिधातुपाठे पठितम् । तत्र भोजनसमये चवर्ण-
काले जायमानस्य ध्वनेरनुकरणे केनचिन् “चम्” इति कृतम् परेण “छम्” इति,
अन्येन “जम्” इति, अपरेण “भ्रम्” इति, तत्र एते धातवः चतुर्धा संजाताः ।
तथा परं रफ रफि अयं परं लयं मयं कयं रयं गयं शयं परं चयं” इत्यादि-
प्यपि तथैव द्रष्टव्यम् । त्रिशपतो विवेचयामश्नैतद्वयं प्राचीनभाषाविज्ञानसंज्ञके
प्रयन्ते ।

एतेन यदाधुनिकमतं सर्वभाषामूलभूता काचिदेकाऽऽसीन् भाषाऽधुना सा
सर्वत्र एवमपि, पितृ-मातर मातृ-मदर इत्यादि सर्वभाषागतसमानशब्दप्रयोगेणा-

नुमीयते। एकभाषा च एकदेशस्थितानामेव भवति तदर्थं च सर्वदेशीयपुरुषमूलपुरुषाणामेकस्मिन्देशे स्थितिरावश्यिकी। एकस्मिन्देशे निवासेऽपि परस्परसम्बन्धेन विनैकभाषात्वमशक्यं तदर्थं परस्परसम्बन्धकल्पनमावश्यकमित्यादिकं नवीनमतं सर्वमपि विचारास्पदमेव भवति। ध्वन्यनुकरणसाधनानां ध्वन्यनुकरणानां च सर्वत्र समानत्वं प्रायो दृश्यते। मातृपित्रादिशब्दानां बालकप्राथमिकोच्चारितानामुच्चारणसुलभत्वेन समानत्वात्।

अथ व्याकरणस्य कश्चोपयोग इतिविचारणायां भगवता वार्तिककारेण “रक्षो-
हागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्” इत्यादिना प्रयोजनं प्रदर्शितम्। भगवता भाष्यकारे-
ण चैतानि व्याख्यायापराणि बहूनि प्रयोजनानि दर्शितानि। ऊहागमयोः केवलवेदै-
कविषयत्वेऽपि रक्षालध्वसन्देहादीनां सकलभाषाव्याकरणसमानत्वम्। इमान्येन सर्व-
त्रानुगतप्रयोजनानि। स्पष्टीकुर्वन्ति चाधुनिकाः “व्याकरणाभावे हि मनुष्याणां
मनुष्यत्वमेवापगच्छेत्। तथाहि—यस्य समाजस्य प्राचीनग्रन्थधनं न स्यात् स च
मृतकल्प एव। न कदाचिदपि तस्योन्नतेः प्रत्याशा। प्राचीनवीरोदारपुरुषचरित-
ग्रन्थाश्च प्राचीनभाषायामेव भवेयुः। व्यतीतेषु पञ्चाशत्तद्वेषु प्रायः भाषायाः भिन्न-
रूपत्वं किञ्चिद्देशेन भवति। यदि प्रचलितभाषायाः प्राचीनभाषायाश्च संयोजकं
व्याकरणादिकं न स्यादशक्यमेव प्राचीनभाषाविज्ञानं तद्वर्णितवीरोदारसत्पुरुषाणां
विज्ञानं सुतरां सत्पुरुषाचरणानुचरणम्। तस्माद् व्याकरणमेव सार्वकालिकभाषा-
संयोजकं तस्यज्ञानप्रापकमुभयतटव्यवहारसाधकसेतुरिवावश्यमङ्गीकरणीयम्।
व्याकरणाभावे हि सर्वथाऽशक्यमेव वेदादिप्राचीनग्रन्थविज्ञानम्। ज्ञानाभावे च
प्राचीनवेदादिग्रन्थरक्षणं सुतरामशक्यम्। तत्राशो चोन्नत्यभावः। उन्नतेरभावे च प-
शुतुल्यत्वम्। पशुतुल्यत्वे मनुष्यत्वहानिः। तस्माद् व्याकरणमेव मनुष्याणां मनु-
ष्यत्वप्रापकं तेषां ग्रन्थधनरक्षकं च।

अथ व्याकरणपदार्थः कः ? इति विचारणायां भगवता वार्तिककारेण “लक्ष्य-
लक्षणौ व्याकरणम्” इति, भाष्यकारेण च “लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं
भवति। किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च, शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्षणम्” इत्यादिप्रघट्टकेनो-
क्तम्। अयमभिप्रायः। “व्याकरणस्य सूत्रम्” इति सार्वजनीनप्रयोगेण सूत्रादन्य-
त्किमपि व्याकरणपदवाच्यमपेक्षितम्। तच्च शब्दा एव। केवलशब्दरूपव्याकर-
णस्वीकारे व्याकरणेत्याकारकशब्दे संजातस्य ल्युट्प्रत्ययस्यानुपपत्तिः। करणा-
धिकरणयोश्च हि ल्युट्बिधीयते। व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्युत्पत्त्या सूत्रमपि
व्याकरणशब्दवाच्यं वक्तव्यम्। एवं चोभयमपि व्याकरणशब्दवाच्यं फलति।

अथ व्याकरणं कथं कर्तव्यमितिविचारणायां भगवता भाष्यकारेण प्रदर्शित
एव पन्था अनुसर्तव्यो भवति। स च मार्गः “शब्दानुशासनभिदानां कर्तव्यम्।
तत्कथं कर्तव्यम् ?। किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभ-
योपदेश इति। किं पुनरत्र ज्यायः। लघुस्वाच्छब्दोपदेशः”। इदमाकृतम्। व्याक-
रणेन हि शब्दसाधुत्वबोधनं क्रियते तच्च बोधनं कोपादिवन् एते शब्दा एतदर्थकाः

साधवश्चेत्यादिप्रकारेण कर्तव्यमुतैतेऽसाधवः तद्विज्ञाः साधवः शब्दा इत्यादिरूपेण कर्तव्यमिति विचार इदमेव सम्यक् प्रतिभाति साधुशब्दोपदेश एव कर्तव्य इति । वस्तुस्वरूपलक्षणेन यथा वस्तुज्ञानं सम्यक् सुशकं च समेषां न तथा भेदघटितातद्-व्यावृत्तिरूपेण लक्षणेन । यथा कानाम् गौरिति पृष्टे शृङ्खित्वे सति सास्नादिमत्वरूप-लक्षणेन यथा सम्यग् ज्ञानं भवति न तथा गवितरभिन्नेत्याकारकलक्षणेन । स्पष्टं चैतत् अतद्व्यावृत्तिरूपलक्षणखण्डनप्रसङ्गेन जैनमतप्रतिपादकाप्रसाहस्रीग्रन्थे ।

एवं च साधुशब्दोपदेश एव कर्तव्य इत्येवायाति । स च कथं कर्तव्यः ? । किमेतेषां शब्दानामेतासु विभक्तिषु एतानि रूपाणि भवन्त्याकारक, उत उत्सर्गा-पवादन्वयेनेतिविचारे भाष्यकारप्रदत्तमेवोत्तरं सम्यक् प्रतिभाति । तच्चेदं—“अन-भ्युपाय एषः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः न चान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्यो-पयुक्ता भवति । आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति । तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । तस्मादुत्सर्गापवादरूपेणैव शास्त्रप्रणयनं कर्तव्यम्” इति । उत्सर्गो नाम सामान्यशास्त्रमपवादो नाम तस्य संकोचको विशेषः । एतदुभयरूपे-णैव शास्त्रकरणे लावणं लोकादरणीयं च भवति । निर्दिष्टसर्वगुणोपतं किल महर्षेः पाणिनेर्व्याकरणम् ।

अथ पाणिनेः पूर्वं व्याकरणमासी तदुपाणिनिर्नैव प्रथमतः कृतमितितिविचारे पाणिनिसूत्रोक्तानेकपिनामप्रयत्नेन पाणिनिपूर्वकालेऽनेकेष्वंयाकरणैर्व्याकरणशास्त्रस्य धिरचनं कृतमिति ज्ञायते । वैदेष्वपि व्याकरणमूलं दरीदृश्यते ।

“कस्मात्तं होतेत्याचक्षत इति यद्वाव स तत्र यथा भाजनं देवता अमुमावहा-मुमावहेत्यावाहयति तदेव हांतुर्हातृत्वम्” । (ए० ब्रा०)

“ते देवा इन्द्रमप्रुधन् इमां नो वाचं व्याकुरु” (तै० सं०)

“अथ को धातुः किं प्रातिपादिकम्” इत्यादिकम् । (अथ० वे०)

श्रीमता पाणिनिना स्वकीयव्याकरणे कर्तव्यां वैयाकरणानां मतानि तत्तन्नाम-पूर्वकमुक्तानि परन्तु तेषां प्रत्या नोपलभ्यन्तेऽधुना । शाकटायनव्याकरणमेकं प्रसिद्धं मुद्रितमधुनोपलभ्यते परन्तु तस्मिन्नेव कृतमन्येन वा कृत्वा तस्य नाम्ना प्रकाशितमित्यत्र सन्देह एव । पाणिनेरनन्तरं जातानि यद्गुणि व्याकरणानि पाणिनिप्रदर्शितमार्गमनुसरन्ति मुद्रितान्यमुद्रितान्युपलभ्यन्ते प्रसिद्धार्थं श्लोकः—

इन्द्रश्चन्द्रः काशश्चन्नापिराली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥

अपराएवपि यद्गुणि व्याकरणानि सारस्यतनुग्रथोपादीनि प्रसिद्धानि, परन्तु पाणिनिव्याकरणस्य स्थानं व्याकरणमातायां मध्यमेदरिय प्रधानं, पुत्र इयापलामपु-

नापि वरीवर्ति । अस्य मुख्यं कारणमनेन मुनिना यथा लौकिकशब्दसाधुत्वयोधने प्रयतितं तथाऽलौकिकशब्दयोधनेऽपि । “अत एव भाष्यकारेण पस्पशान्दिके “व्याकरणं केपां शब्दानां ? वैदिकानां लौकिकानां च” इत्युक्तम् । सत्यवोपायस्योपादेयत्वं लोके संभवति येन सर्वमपि कार्यं सुखेन लघुना समयेन च संपादनीयं भवति ।

पाणिनिरयं भगवान् मुनिः कदा प्रादुर्भूतः कतमं च कुलं स्वजन्मना मण्ड-
यामासेत्यादिकमैतिह्यमन्यतांऽवसेयमैतिह्यरसिकैः । पाणिनिव्याकरणस्योपरि
यहवो प्रन्याः प्राचीना नूतनाश्च विद्यन्ते तत्र कर्तुमकर्तुमन्ययाकर्तुं समर्थं भगवता
महामुनिना पतञ्जलिना रचितं महाभाष्यमेव । यस्य विलक्षणवैशिष्ट्यं दृष्ट्वैव लोके
भाष्यमपि महाभाष्यत्वेन प्रसिद्धम् । अन्येऽपि यहवो प्रन्या कौमुद्यादिका विद्य-
न्ते परन्तु सूत्रार्थयोधनाय वामनकृतकाशिका यथा स्ववाच्यार्थमनुसरन्त्युपक-
रोति विद्यार्थिनो न तथाऽन्ये केचन प्रन्या इत्युक्तिरतिशयोक्तिपदं न भजेत । अत्र
यथा सूत्रपदवृत्त्यमुदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनं न तथाऽन्यत्र । यदि स्यादन्यत्र तद-
प्येतत्प्रदर्शितप्रदर्शनमेव ।

अयमस्याः काशिकायाः प्रणेता जयादित्यवामनः, किं ? जयादि-
त्योऽन्यः वामनश्चान्यः, उत जयादित्यवामन एक एव इति विचारणायां
जयादित्यो वामनश्च द्वैतौ प्रत्यकारौ । द्वाभ्यां संपादितैषा काशिका । अत्र
प्रमाणं प्राचीनग्रन्थकृतां लेख एव । “नास्ति विरोधः । भिन्नकर्तृकत्वात् । इदं हि
जयादित्यस्य वचनं । तत् पुनर्वाच्यमस्य” । “ग्लान्तिश्चेत्यत्र जयादि-
त्यवृत्तौ प्रन्यः श्र्युकः कितीत्यत्रापि । वामनस्य त्वेत्सर्वमनभिमतम्” ।
“एतच्च सर्वं जयादित्यमतेनोक्तम् । वामनस्तु मन्यते जातिशब्देभ्योपि भवत्येव”
इत्यादिका जिनेन्द्रभट्टोजिदीक्षितप्रभृतीनामुल्लेखा एव । केऽध्यायाः वामनेन रचिता
के च जयादित्येनेतिविचारणायां शब्दरत्नकारेणोक्तम् । “प्रथमद्वितीयपञ्चमपञ्चा
जयादित्यकृतवृत्तयः । इतरे वामनकृतवृत्तय इत्यभियुक्ता” इति ।

कश्चायं वामन इति जिज्ञासायां काशिकाप्रणेता वामनः काव्यालङ्कारसूत्र-
प्रणेत्वामनतो भिन्न एवेत्यसन्दिग्धमुभयग्रन्थावलोकनेन भवति । महाराष्ट्रदेशीय-
राज्यसंस्थापकशिवाजिनामकनृपतिसमकालीनपरिडितवामनतोऽपि भिन्न एव
काशिकाकर्ताऽयम् । स चायं कद्दोत्पन्न इति जिज्ञासायां भारत-रामायण-
भारविप्रभृतिग्रन्थकारवचनोल्लेखेन तदनन्तरसम्भवीति निश्चीयते ।

वामनस्तु जयादित्यानन्तरकाले संजप्त इति निश्चितमितिहासविद्विस्तरमा-
चास्य चायं कालः (३० स० ६७०) भविमतुमर्हति । जयादित्यस्य (३०स० ६६१)
अयं कालो भवितुमर्हति ।

स चायं कस्मिन्कुले संजात इति विचारणायामयं नास्तिकः जैनकुले संजातो-
यतोऽयं “समाननोत्संजन” इति सूत्रोदाहरणे “नयते चार्वा लोकायते” इत्युदाज-
हार, मङ्गलमपि तादृशं कृतवान् यथामरकोप इत्यादि केपांचिन्मतम् । अन्ये च
केवलमुदाहरणदानेन वा संदिग्धमङ्गलाचरणकरणेन वा जैनत्वं न वक्तुं शक्यम् ।

प्रत्युत मङ्गलाचरणकर्तृत्वमेव तस्यास्तिकत्वे प्रमाणं भवितुमर्हति । जैनवृद्धिकाले जैन-
 बहुले जैनराजकीये देशे तस्य संजातत्वेनोदाहरणस्य जैनैरप्युपादेयत्वं भवत्विति च्छ-
 या संदिग्धमङ्गलाचरणस्य च करणमास्तिकत्वेऽपि तस्य सम्यक्तया कल्पयितुं शक्य-
 ते । तस्मादयमास्तिक एव ब्राह्मण इत्यपि केषां चिन्मतम् । एतस्य तत्त्वं ऐतिह्यविद्वि-
 रालोचनीयम् । अस्याः काशिकायाः मुद्रणं कर्तुकामैः चौखम्बासंस्कृतसीरिजेत्यादि-
 ग्रन्थमालासंपादकहरिदासपुत्रजयकृष्णदासगुप्तैः प्रेरितोऽहं तथागुरुणां विद्यासाग-
 राणां महामहोपाध्यायपदभूषकाणां पर्वतीयनित्यानन्दपन्तमहोदयानां तथागुरुणां
 व्याकरणाचार्याणां काशिकराजकीयपाठशालायां व्याकरणादिसर्वशास्त्राध्यापकानां
 मोकोटेइत्युपनामकानां गणपतिशास्त्रिणामाज्ञामवाप्य यथामति काशिकायाः
 संशोधनं शुद्धपाठसंयोजनं तथा स्थलविशेषेषु टिप्पणीसंयोजनं चाकरवम् । अत्रम-
 मदृष्टिदोषतो मुद्राक्षरयोजकप्रमादतो वा जातान्यशुद्धानि हंसक्षीरन्यायेनापास्यात्र-
 त्वान् गुणानास्वादयन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांस इति प्रार्थयति विदुषामनुचरः—

फडके इत्युपनामकगोपालतनुजोऽनन्तशास्त्री

व्याकरणाचार्यो मीमांसातीर्थश्च ।

चैत्र शु० ७
 संवत् १९८८

काशिकराजकीपाठशालीयपुराणेतिहासाध्यापकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः-

काशिका ।

वृत्तौ(१) भाष्ये(२) तथा धातुनामपारायणादिषु(३)

विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥

(४)इष्टपुसंस्थानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिवृत्तिरियं काशिका नाम ॥ २ ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्र कार्ये(५)मेतावत् ।

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

केषां शब्दानाम् ? । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् ? । प्रवृत्त्यादिविभाग-
कल्पनया सामान्यविनोपयता लक्षणेन । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? । प्रत्याहारार्थः ।
प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ।

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य
ग्रहणं भवत्येकेन “उरण् रपर” (अ०सू०१।१।६१) इत्यकारेण । इस्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम् ।
दीर्घं चतुस्रोस्तु विवृतत्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्धयर्थमकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते ।
तस्य प्रयोगार्थम् “अ अ इति” (अ०सू०८।४।६६) शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्यते ।

ऋ लृ क् ॥ २ ॥

ऋ लृ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं
भवति त्रिभिः । “अकः सवर्णे दीर्घ” (अ०सू०६।१।१०१) इत्यकारेण । “इको गुणवृद्धौ”
(अ०सू०१।१।१३) इर्ताकारेण । “उगितश्च” (आ०सू०४।१।१६) इत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः
प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां मुञ्जानमुपदेशो प्रयोजनम् । लृकारस्तु क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते, क्लृ-
पेश्च “पूर्वशासिद्धम्” (अ०सू०८।२।११) इति लृत्वमसिद्धम् । तस्यामिद्धत्वाद् ऋकार एव

(१) सूत्रार्थमधानो ग्रन्थो वृत्तिः । सा च कुण्डलमृतेभिर्विचिता ।

(२) आक्षेपसमाधानपरो ग्रन्थो भाष्यम् । तच्च पतञ्जलिप्रणीतम् ।

(३) धातुनामपारायणादिवृत्तिः । यत्र धातुप्रक्रिया तदाधुनापारायणम् । यत्र गणशब्दानां निर्वचनं
तत्रापारायणम् । आदिशब्देन शिशोणप्रदीपितदेर्महदम् ।

(४) सारसंग्रहप्रकारमेव दर्शयति—इति । सूत्रेणानुगृहीतं लक्ष्यं येन सगृह्यते तदुपलक्षणमित्युप-
रुद्धयनप्रहणम् । तेन वक्तव्यादीनामपि महणम् । तदुक्ता । शुद्धगणेति । गणशुद्धियुक्ता । तच्चुद्धिपका-
रश्च “लौकितःदिडाऽभ्यः क्यप्चचन भृशादीभितराणि” इत्यादिना मूले प्रदर्शित एव । व्युत्पन्नरूपसि-
द्धिरिति । उदाहृतशब्दरूपं यथासिद्धयति तथा व्युत्पत्तिप्रदर्शिकेति ।

(५) “कृत्य” इतिपाठान्तरम् ।

अच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमथं लृकार उपदिश्यते लृत्वविधानाद्यानि पराण्यच्कार्याणि तानि लृकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि । प्लुतः, स्वरितो, द्विर्वचनम् । क्लृप्तसिखः प्रक्लृप्तवानिति । यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते । तत्स्थ-
न्यापि लृकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थं लृकारोपदेशः क्रियते । 'ऋतक' इति प्रयोक्तव्ये शक्ति-
वैकल्यात् कुमारी 'लृतक' इति प्रयुङ्क्ते, तदन्वोऽनुकरोति कुमार्यलृतक इत्याह इति ।

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य अन्ते ङ्कारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भव-
त्येकेन(१) । "एङि पररूपम्" (अ०सू०६।१।९४) इत्यकारेण ।

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं
भवति चतुर्भिः । "अचः परस्मिन् पूर्वविधौ" (अ०सू०१।१।५७) इत्यकारेण । "इच एकाचो-
ऽम् प्रत्ययवच" (अ०सू०६।३।६८) इति इकारेण । "एचोऽयवायाव" (अ०सू०६।१।७८) इति
एकारेण । "वृद्धिरादैच्" (अ०सू०१।१।११) इति ऐकारेण ।

प्रत्याहारोऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेणु न ।

आचारादप्रधानत्वाहोपश्च बलवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णरूपादेशा वर्णान्तरसमानावृत्तयस्तेषु तत्कार्ये न भवति तच्छायाणुकारिणो हि
ने, न पुनस्न एव । पृथक्प्रययनिर्वृत्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । *नुद्धिधिलादेशविनामेपु
ऋकारे प्रतिविधातव्यम्* । नुद्धिधौ ऋकारग्रहणम् । आन्वधनुः, आन्वधुः । लादेशे ऋकारग्रह-
णम् । क्लृप्तः, क्लृप्तवान् । विनामे ऋकारग्रहणम् । कर्णणाम् ।

ह य च र ङ् ॥ ५ ॥

ह य च र इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते ट्कारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य
ग्रहणे भेदत्येकेन । "शदोऽटि" (अ०सू०८।४।६३) इत्यकारेण । अर्थे रेफो यकारात्पर उपदि-
श्यते । तस्य यग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्मरन्वति प्रातर्नयतीत्यत्र "यरोऽनुनासिके-
ऽनुनासिको धा" (अ०सू०८।४।४५) इति अनुनासिकः प्राप्नोति । मद्रहदो भद्रहद इत्यत्र
द्विर्वचने प्राप्नोति "अचो रहाभ्यां हे" (अ०सू०८।४।४६) इति । कुण्डे रथेन यने रथेनेत्यत्र
"अनुन्वारस्य ययि परमरणं" (अ०सू०८।४।८८) इति परमरणं प्राप्नोति । नैप दोषः । आङ्गौ
पदाधे ममुदाये 'मृद्गुह्ये लक्षणे प्रवर्तते' इत्येतस्मिन् दर्शने "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको धा"
(अ०सू०८।४।४५) अन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते । तदनेन गकारादीनां ट्कारादयो ये
पथा स्थानान्तो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विद्विताः । ये तु न स्थानान्तो नापि गुणतः स्थान-
मात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो
न भवति । द्विर्वचनेऽपि रेफस्य घर्नन्तर्भावे मति यस्कार्यत्वं प्राप्तं नत्माक्षाच्छिष्टेन निमित्त-
भावेन बाध्यं इति न द्विरुच्यते रेफः । "अनुन्वारस्य ययि परमरणं" (अ०सू०८।४।८८)

इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं सङ्घट्टे परसवर्णं विधिधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सङ्घो-
ऽस्तीति न भविष्यति कुण्डे रथेन घने रथनेत्यत्र । अंटां मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मा-
नीयानामप्युदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरःकेण । उरःकेण । उरःपेण । उरःपेण । अत्रा-
ङ्घ्रववाय इति णत्वं यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति
त्रिभिः । “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय” (अ०सू०१।१।६९) इत्यकारेण । “इणुकोः” (अ०सू०
८।३।५७) इतीकारेण । “इको यणचि” (अ०सू०६।१।७७) इति यकारेण । इणुग्रहणानि
सर्वाणि परेण णकारेण, अणुग्रहणानि तु पूर्वेण । “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय” (अ०सू०१।१।६९)
इत्येतदेकमनेन । अथ किमर्थमणुग्रहणमेवैतन्न क्रियते । नैवं शक्यम् । अन्तःस्थानामपि हि
सवर्णानां ग्रहणमिष्यते । सँप्यन्ता, सँप्यत्सरः, यँल्लोकम्, तँल्लोकमित्यत्रानुस्वारस्या-
नुनासिके ययि परसवर्णे कृते तस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विवचने यथा स्यादिति । हकारादि-
पञ्चकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । लकारं त्वनुनासिकः प्रतिज्ञायते । तेन “उरण् स्पर”
(अ०सू०१।१।६९) इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाहपरत्वमपि भवति ।

ज म ङ ण न् ॥ ७ ॥

ज म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् ।
तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः (१) । “पुमः खप्यम्पर” (अ०सू०८।३।६) इत्यकारेण । “हलो
यमां यमि लोप” (अ०सू०४।६४) इति यकारेण । “ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्” (अ०सू०
८।३।३२) इति ङकारेण । “अमन्ताङ्ङ” इति ङकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते (२) । केचित्तु
सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि ङकारेण भवन्त्विति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु
सति “ङमो ह्रस्वादचिङ्मुण् नित्यम्” (अ०सू०८।३।३२) इत्यत्रागमिनोर्गभोरभावादाग-
माभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं भवति ।

झ भ ञ् ॥ ८ ॥

झ भ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं
भवत्येकेन, “अतो दीवो यमि” (अ०सू०७।२।१०१) इति यकारेण ।

घ ढ ध ष ॥ ९ ॥

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं
भवति द्विभ्याम् । “एकाचो वशो भ्ण क्षपन्तस्य सूत्रोः” (अ०सू०८।२।३७) इति क्षकार-
भकाराभ्याम् ।

ञ च ञ ङ ञ श ॥ १० ॥

ञ च ग ढ इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य
ग्रहणं भवति पद्भिः । “भोगोअधोअपूर्वस्य योऽंशि” (अ०सू०८।३।१७) इति अकारेण ।
“हशि च” (अ०सू०६।१।११४) इति हकारेण । “नेङ्गशि कृति” (अ०सू०७।२।८) इति क्का-

(१) त्रिभिरिति । नन्वनुपदेशेऽप्येते “अमन्ताङ्ङ” ङकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते इति तर्हि
त्रिभिर्ग्रहणं कथं प्रोच्यते इति चेत् । न, ङ अटाध्यायीगत विपकारे ग्रहणमित्यभिप्रायं तद् । अत एव
यमिर्गमन्तेऽप्येत्यत्रापि दृश्यते इति ।

(२) “मृजिदशोऽन्त्यमकिति” इत्यत्र न प्रत्याहारस्यामुपदेश्य ग्रहणम्, किंवागमस्य । “साक्षाद्दृष्टारं”
इति निर्देशात् । अथवा “भादिरन्वेनेत्यत्रानुबन्धस्य अप्रत्यय” पदस्य सन्धकारोक्तार्थेऽपि यमिर्गमन्ते-
कारणात् । अत्र “अम्” पदं च विधीयमानमिति ।

तानां च । तपरकरणमैजयं तादपि परस्तपर इति रद्वैइकादिपु त्रिमात्रघनुमांशप्रसङ्गनिवृ-
त्तये । आचलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपमन्ययः । शालीयो, मालीयः । वृद्धिप्रदे-
शाः "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेपु" (अ०सू०७।२।१) इत्येवमादयः ।

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥ २

गुणशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेष्टा वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भावित-
तानां च । तपरकरणं त्यह सर्वार्थम् । तरिता, चेता, स्तोता, पचति, जयति, अहं पचं ।
गुणप्रदेशा "मिदेर्गुण" (अ०सू०७।३।७२) इत्येवमादयः ।

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ ३

परिभाषेयं स्थानिनियमाथां । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वयंज्ञया
शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ(१) । वक्ष्यति "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" (अ०सू०
७।३।८४) अङ्गस्य गुण इति । स इक एव स्थाने वेदितव्यः । तरति । नयति । भवति । वृद्धिः
खल्वपि । अकार्पात् । अहापीत् । अचैपीत् । अनैपीत् । अलावीत् । अस्तावीत् । गुणवृद्धी
स्वयंज्ञया विधीयते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया पठ्यते
प्रादुर्भाव्यते । मिदिमृजिपुगन्तलधूपथच्छिष्टशिष्यप्रमुद्रेष्वङ्गेनग्विगेष्यते । जुमि सार्वधातु-
कादिगुणेष्विकार्धं विगेष्यते । मेघते । (२) अविभयुः । इक इति किम् । आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्ज-
नानां मा भूत् । यानम् । ग्लायति । उम्भिता । पुनर्गुणवृद्धिप्रहणे स्वसंज्ञया विधाने निय-
मार्थम् । इह माभूत् । घौः । पन्थाः । सः । इममिति ।

न घातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥

घातुः(३)तस्य लोपो यस्मिन्नार्धधातुके तदार्धधातुकंघातुलोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नु-
तस्ते न भवतः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । लोलुयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते
"यङोचि च" (अ०सू०२।४।७४) इति यडा लुकि कृते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः
प्रतिषेधः । घातुप्रहणे किम् ? । लज्ज । लविता । रेडसि । पणं नयेः । अनुयन्धप्रत्ययलोपं मा
भूत् । रिषेहिसार्थस्य विष्प्रत्ययलोप उदाहरणे रेडिति । आर्धधातुक इति किम् ? । त्रिवा
यद्वी वृषभो रोस्वीति । सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव । अभाजि । रागः ।

कडिति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येपा । कडिन्नमित्ते ये गुणवृद्धी(४) प्राप्नुतस्ते न भवतः । चितः । चित-
वान् । स्तुतः । स्तुतवान् । भिन्नः । भिन्नवान् । मृष्टः । मृष्टवान् । डिति खल्वपि । चिनुतः ।

त्यक्तौ "चो कु." इति प्राप्तं तच्च भवाद्यते । भलं च "अयस्मपादीनि च छन्दसि" इत्यनेन । छन्दस्त्वं न
'उन्धोवसूक्ष्माणे भवन्ति' इति वचनात् । अइश्यमननुश्रिय न विधेयमुदीरयेत् इति नियमस्य त्यक्तेन
विधेयकोभङ्गवृद्धिशब्दद्वयैरनपयोगस्तु नङ्गलार्थं । नङ्गलादीनि' इत्यादिबधनात् ।

(१) "भवत इति वेदितव्यम्" इति पाठ. कश्चित् ।

(२) "गुणवृद्धी" इत्यादितः "अविभयु" इत्यन्त पाठः प्रायो नोपलभ्यते ।

(३) आस्मिन् सूत्रे धातुपदेन धत्विकदेश स्वीक्रियते । कृत्स्नधातुलोपे तु गुणवृद्धीः प्रतेरभाव एव ।
तस्माद्धातुपदधत्विकदेशपरम् । तदाह—धात्विकदेशो धातुरिति ।

(४) कडिन्नमित्ते ये गुणवृद्धी इति । अनेन गुणवृद्धिविशेषणं विद्वादीतिदांशतम् । ननु प्राधान्यत्
विधेयस्य विशेषणं योग्यं, गुणानां च वार्थत्वादिति न्यायादिति चेत् । ईदृशेषु स्थलेष्वन्यापस्य प्रवृत्ते । सप्त-
गुण कृतात्मसंस्कारः प्रधानमप्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयासि वर्तते ।

अनया कारिकया स्पष्टीकृते वेदितव्यं ।

चिन्वन्ति । मृष्टः । मृजन्ति । गकारोऽप्यत्र चत्वंभूतो निर्दिश्यते । “ग्लजिस्थश्च वस्तुः” । (अ०सू०३।२।१३९) जिष्णुः । मृष्णुः । इक इत्येव । कामयते । लैगवायनः । *मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते* । संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधत्रिपयः । परिमृजन्ति । परिमाज्जन्ति । परिमृजन्तु । परिमाज्जन्तु । लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अचिनवमसुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि ङित्वे यांसुयो-ङित्वचनं ज्ञापकं, ङिति यत्कायं त्रल्लकारे ङिति न भवतीति ।

दीधीवेचीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेच्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । आदीध्यनम् । आदीध्यकः । आवेच्यनम् । आवेच्यकः । इटः खल्वपि । श्वः कणिता, श्वो रणिता । वृद्धिरिटो न सम्भवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ।

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ ✓

भिन्नजातीयैरज्जिभरव्यवहिताः शिल्पोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति, समुदायः संज्ञी । जातौ चेद् वहुवचनं तेन द्वयोर्बहूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति । अग्निरिति गनौ । अश्व इति शवौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति नद्राः । उष्ट्री राष्ट्रं भ्राष्ट्रमिति पटराः । तिलान् स्त्र्यावपतीति नसतरयाः । नतसतरया वा । हल इति किम् । तितउच्छन्नम् । “संयोगान्तस्य लोप” (अ०सू०८।२।२३) इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् । पचति पनसम् । “स्कोः संयोगाद्योः” (अ०सू०८।२।२३) इति लोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः “संयोगान्तस्य लोप” (अ०सू०८।२।२९) इत्येवमादयः ।

मुखनासिकाचचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥ ५

मुखसहिता नासिका मुखनासिका, तथा य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिकसंज्ञो भवति । “आद्योऽनुनासिकदण्डसि” । (अ०सू०६।१।१२६) अग्रभां अपः । गभीरभां उग्रपुत्रे । चनभां इन्द्रः(?) । मुखप्रहणे किम् । अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाप्रहणे किं कचटतपानां माभूत् । अनुनासिकप्रदेशाः । “आद्योऽनुनासिकदण्डसि” (अ०सू०६।१।१२६) इत्येवमादयः ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ ६

तुल्यशब्दः सट्टापयायः, आस्ये भवमास्यं ताल्वादिस्यानं, प्रयतनं प्रयत्नः स्पृष्टताद्वि-
वर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समानजातीयं प्रति सवर्णसंज्ञो भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते । स्पृष्टता, इंपल्स्पृष्टता, संवृ-
तता, विवृतता चेति । ‘अअअ’ इति त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः, प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथोवर्णः । तथा ऋवर्णः । ऋवर्णस्य दीर्घो न सन्ति । ऋ द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफावर्जिता यथलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । वर्योवर्येण सवर्णः । दण्डापम् । खद्यापम् । आस्यप्रहणे किं कचटतपानां भिद्यन्त्यानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । ‘तसां’ ‘तन्तुम्’ इत्यत्र “भरोभरि मवर्णं” (अ०सू०८।२।३९) इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् । प्रयत्नप्रहणे किम् । इषुपयानां तुल्यम्यानां भिद्यन्त्यानां मा भूत् । किं च स्यात् । अहदच्योततीत्यत्र “भरो भरि मवर्णं” (अ०सू०८।२।३९) इति शकारस्य घकारे लोपः स्यात् । *क्कारण्कारयोः सव-
र्णसंज्ञा यत्कल्या* । होतृन्कारः । होतृकारः । उभयोर्सवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्ती-
ति ककार एव दीर्घो भवति । मवर्णप्रदेशा “अकः सवर्णं दीर्घं” (अ०सू०६।१।१०१) इत्ये-
वमादयः ।

नाञ्जलौ ॥ १० ॥

अच्च हल् च अञ्जलौ, तुल्यास्यप्रयत्नावपि अञ्जलौ परम्परं (१) सवर्णसंज्ञौ न भवतः । अवर्णहकारौ-दण्डहस्तः । द्व्यर्णशकारौ-दधि शीतम् । सवर्णद्वैतत्वं न भवति । वैपाशो मत्स्यः । आनडुहं चम्मंति, "यस्येति च" (अ०सू०६।१।१४८) इति लोपो न भवति ।

ईदूदेद्विचन प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

इत् ऊत् एत् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अग्ना इति । वायु इति । माले इति । पचेते इति । पचेथे इति । ईदूदेदिति किम् । वृक्षावत्र । प्लक्षावत्र । द्विवचनमिति किम् । कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । तपरकरणमसन्देहार्थम् । प्रगृह्यप्रदेशाः । "प्लुतप्रगृह्या अचि" (अ०सू०६।१।१२५) इत्येवमादयः । ईदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (२) । मणीवोष्ट्रस्य लभ्येते प्रियौ धत्सतरौ मम । दम्पतीव जम्पतीव रोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः सम्बन्धी यो मकारस्तस्मात्पर ईदूदेतः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अमी अत्र । अमी आम्ते । अमू अत्र । अमू आम्ते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम् । अदम इति किम् । शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् । अमुके ऽत्र ।

शे ॥ १३ ॥

शे इत्येतत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति । किमिदं शे इति । सुपामादेशश्छन्दसि । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रायुहस्पती । युष्मे इति । अस्म इति । त्वे रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । छान्दस्यमेतदेवैकमुदाहरणम् । अस्मे इन्द्रायुहस्पती इति । तत्र तथा पाठात् । इतरसु लौकिकमनुकरणम्, युष्मे इति, अस्मे इति, त्वे इति, मे इति ।

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ ०

एकब्रह्मावाच्य एकाच्, निपातो य एकाच् आङ्बर्जितः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं तु मन्यसे । आ एवं किल तत् । निपात इति किम्, चकारात्र । एकाजिति किम्, प्राग्नये वाचमीरय । अनाडिति किम्, आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

ईपदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं द्वितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङि ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात इति वर्त्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । आहो उताहो इति ।

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्ये ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । संबुद्धिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञो भवति इति शब्देऽनार्ये = अवैदिके परतः । वायो इति, वायविति । भानो इति, भावविति । सम्बुद्धाविति किम्, गवित्ययमाह । अत्रानुकरणयोर्भेदस्यात्रिवक्षितत्वात् । असत्यर्थवत्त्वे

(१) अत्राञ्जलौ केनापि सवर्णो न भवत इति न वाक्यार्थः । तथा सति संज्ञा निर्विषया स्यात् । नापि अचामाञ्च सार्वर्ष्यं निविध्यते 'नाच्' इति दीर्घनिर्देशामङ्गते । नापि हला इत्यभिः । पूर्वसवर्णनिर्देशामङ्गते । तद्वदादौ हला परस्परमित्येव वक्तव्यम् । तदेष शक्ति परस्परमित्ति ।

(२) मणीवेति । भेदं भावकारणवार्तिककारयोर्वचनम् । किन्तु मणीवादीनां निर्वाहः कर्तव्य इत्यर्थकम् । निर्वाहप्रकारश्च 'मणीवोष्ट्रस्य' इत्यत्रोपमानाधिकवाशब्दस्य प्रयोगः । 'रोदसीव' इत्यादौ छान्दसत्वात्निर्वाहः ।

विभक्तिर्न भवति । शाकल्यग्रहणं विभापार्थम् । इताविति किम्, वायोऽत्र । अनार्थ इति किम्, एता गा ब्रह्मग्रन्थवित्यत्रवीत् ।

उजः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते ॥ उजः प्रगृह्यसंज्ञा भवति इतौ शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभापार्थम् । उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उज इति वर्त्तते । उज इतावनापे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभापार्थमिहाप्यनुवर्त्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति, विति, ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्थ इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्ते च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अध्यस्यां मामकी तनू । मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते । मामक्यां, मामकी इति । तन्वां, तनू इति । सोमो गौरी अधिश्रितः । ईदूताविति किम्, प्रियः सुर्वे प्रियो अत्रा भवाति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या डादेशः । सप्तमोऽग्रहणं किम्, पीती मती सुप्दुती । र्धात्या मत्या सुप्दुत्या इति प्राप्ते । अर्थग्रहणं किम्, वाप्यश्वो नद्यातिः । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

ईदूतौ सप्तम्यर्थे च लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाभावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरस्मी यदि ।

शापर्कं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा ध्वदाप् ॥ २० ॥

दारूपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाब्दैपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका भवन्ति । डुदान्, प्रणिददाति । दाण् दाने, प्रणिदाता । दो, प्रणिद्यति । देह्, प्रणिदयते । डुधाण्, प्रणिदधाति । धेद, प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाविति किम् । दाप् लवने, दाते बर्हिः । दैप् शोधने, अवदाते सुखम् । घुप्रदेशाः—“घुर्मास्यागापाजहातिसां हलि” (अ०सू०६।४।६६) इत्येवमादयः(१) ॥

आद्यन्तवेदकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेश आरभ्यते । सप्तम्यर्थं वतिः । आदाविव अन्त इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा कर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति एवमौपगायमित्यत्रापि यथा स्यात् । यथा वृक्षाभ्यामित्यत्रातोऽङ्गस्य दीर्घन्वमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एकस्मिन्निति किम्, समासत्रयने भवः साभासत्रयनः । आकारमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा न भवति ॥

तरसमपौ घः ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा । कुमारितमा । घ्राणितरा । घ्राणितमा । घप्रदेशा “घरूपकल्पचेल्दुस्यगोप्रमतहतपु ह्योऽनेकाचो ह्रस्व” (अ०सू०६।३।४३) इत्येवमादयः ॥

यहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

(१) “नेर्गदन्वत्तदन्तपुमास्यनीत्येवमदप” इति पाठ क.चित् ।

बहुगणवतुडति(१) इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः । बहुधा । बहुकः । बहुशः । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्वा । तावच्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणशब्दयोर्वपुल्ये सङ्घे च वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति । संख्यावाचिनोरेव । भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्या संज्ञा विधीयते ॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं समासकनविध्यर्थम् ॥ १ ॥ अर्धपञ्चमरूपः । अर्धः पञ्चमो येषामिति बहुव्रीहौ कृते ऽर्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः । तद्धितायेति समासः । तत्र “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” (अ०सू०२।१।६०) इत्यनुवृत्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां “शूर्पादजन्यतरस्याम्” (अ०सू०६।१।२६) इत्यङ् टञ्च । “अद्वयर्धपूर्वद्विगोः” (अ०सू०६।१।२८) इति लुक् । अर्धपञ्चमकः । संख्याप्रदेशाः—“संख्या वश्येन” (अ०सू०२।१।१९) इत्येवमादयः (२) ।

प्यान्ता पट् ॥ २४ ॥

खीलिङ्गनिर्देशात् संख्येति स्वध्याते । पकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा पट्संज्ञा भवति । पकारान्तास्तावत् पट् तिष्ठन्ति । पट् पश्य । नकारान्ताः । पञ्च । सप्त । नव । दश । अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम् । तेनेह न भवति । शतानि । सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र जुड् भवति । पट्प्रदेशाः “पड्भ्यो लुक्” (आ०सू०७।१।२२) इत्येवमादयः ॥

उति च ॥ २५ ॥

इत्यन्ता या संख्या सा पट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

कक्तवत् निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च क्तवतुश्च कक्तवत् प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृतवान् । मुक्तः । मुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकार उगित्कार्यार्थः । निष्ठाप्रदेशाः “श्वीदितो निष्ठायाम्” (अ०सू० ७।२।१४) इत्येवमादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदियेषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वः, सर्वौ, सर्वस्मै, सर्वस्मात्, सर्वेषाम्, सर्वस्मिन्, सर्वकः, । विश्वः, विश्वौ, विश्वे, विश्वस्मै, विश्वस्मात्, विश्वेषाम्, विश्वस्मिन्, विश्वः । उभ, उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनं “सर्वनाम्नस्त्वृतीया च” (अ०सू०२।३।२७) इति । उभय, उभयस्मै, उभयस्मात्, उभयेषाम्, उभयस्मिन् । इतर । इतम । कतर, कतम, कतरस्मै, कतमस्मै । इतर, अन्य, अन्यतर । इतरस्मै, अन्यस्मै, अन्यतरस्मै । त्वशब्दोऽन्यवाची, स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्तो द्वितीयोऽनुदात्तः । केचित् तकारान्तमेकं पठन्ति । त्वत्वदिति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम, नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः, इति । समः, समस्मै । कथं “यथासंख्यमनुदेशः समानाम्” (अ०सू०१।३।१०) “समे देशे यजेत” इति । समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेऽप्येते न सर्वत्र । सिम, मिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरपराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं । बहिर्योगोपसंख्यानयोः । त्वद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदम् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वादिः ॥ सर्वं नामप्रदेशाः—“सर्वनाम्नः स्मै” (आ०सू०७।१।१४) इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

(१) उति इत्यने संख्यासंज्ञा भवतीति । यद्यप्यत्र ‘वतुडती’ इति प्रत्यययोर्महात्वात् ‘संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहेण’ इत्यनया परिभाषया तदन्तग्रहणायमवश्यं यत्र तदन्तग्रहणेन ग्रहणम् । केचित्तयोः प्रत्यययोः संज्ञाविधाने तयोर्ग्रहं नास्ति, इति ।

(२) “संख्यायाः किया-धावृत्तिगणने क्तवमुष्”-इत्येवमादयः । इति पाठः कश्चित् ।

“न बहुव्रीहौ” (अ०सू०१।१।२९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाष्यमारभ्यते । दिशां समासो दिक्समासो दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै, दक्षिणपूर्वायै, । दिग्ग्रहणे किम्, “न बहुव्रीहौ” (अ०सू०१।१।२९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा कः प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणे किम्, समास एव यो बहुव्रीहस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहस्तत्र भा भूत्, दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहाविति किम्, द्वन्द्वे विभाषा मा भूत्, दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । “द्वन्द्वे च” (अ०सू०१।१।३१) इति नित्य प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद् बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञास्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । प्रियविश्वाय, प्रियोभयाय, द्वयन्याय, त्रयन्याय । इह च त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यकञ्च भवति । बहुव्रीहाविति वर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं भूतपूर्वमात्रेऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरा, वसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय, संवत्सरपूर्वाय, द्वयहपूर्वाय, त्रयहपूर्वाय । समास इति वर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । मासेन पूर्वाय । “पूर्वसदृशसमोनार्थ” (अ०सू०२।१।३१) इति तृतीयासमासं प्रतिषेधं वक्ष्यति तल्पेद् ग्रहणं न यस्य कस्य चित्तृतीयासमासस्य “कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” (अ०सू०२।१।३२) इति । त्वयका कृतम्, मयका कृतम् ।

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम्, कतरकतमानाम् ।

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषाऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे, कतरकतमाः । जसः कार्यं प्रति विभाषाऽकञ्च हि न भवति, कतरकतमकाः ।

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषाजसीति वर्त्तते । द्वन्द्व इति निवृत्तम् । प्रथम, चरम, तय, अल्प, अर्द्ध, कतिपय, नेम, इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति । प्रथमे, प्रथमाः चरमे, चरमाः । द्वितये, द्वितयाः । अल्पे, अल्पाः । अर्धे, अर्धाः । कतिपये, कतिपयाः । नेमे, नेमाः । तय इति तयप्रत्ययः । शिष्टानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते तस्य प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते । उभयदाश्रुत्स्य तयप्रत्ययान्तस्य गणे पाठान्नित्या सर्वनामसंज्ञा, इहापि जस्यै प्रति विभाषा । काकचोर्येयायोगे वृत्तिः ।

पूर्वपरवरदक्षिणोत्तरापरधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर इत्येतेषां गणे पाठालपूर्वेण नित्यायां सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषाऽऽरभ्यते । सर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था(१) । पूर्व पूर्वाः । पर पराः ।

(१) अत्र स्थापित पाठो योग्य । स्वाभिधेयापेक्षाऽवधीतिपाठः कुचिदुपलभ्यते चाममञ्जम इति कुत्वा परित्यक्तम् ।

अवरे, अवराः । दक्षिणे, दक्षिणाः । उत्तरे, उत्तराः । अपरे, अपराः । अधरे, अधराः । व्यवस्थायामिति किम्, दक्षिणा इमे गायकाः; प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम्, उत्तराः कुरवः । सत्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां संज्ञा ।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति न चेज्ज्ञातिधनयोः संज्ञारूपेण वर्तते । स्ये पुत्राः, स्वाः पुत्राः । स्ये गावः, स्वा गावः । आत्मीया इत्यर्थः । ज्ञातिप्रतिषेधः किम्,

(१) धूमायन्त इवाश्लिष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः ।

उल्मुकानीव मे स्मी स्वा ज्ञातयो भरतपंभ ॥

अधनाख्यायामिति किम्, प्रभूता. स्वा न दीयन्ते, प्रभूताः स्वा न भुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ।

अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्तरमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्योग उपसंख्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहाः, अन्तरा गृहाः । नगरवाद्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटकाः, अन्तरा शाटकाः । उपसंख्याने परिधानीयमुच्यते, न प्रावरणीयम् । बहिर्योगोपसंख्यानयोरिति किम्, अनयोर्ग्रामयोरन्तरे तापसः प्रतिवसति, तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि । मध्यप्रदेशवचनांश्चान्तरशब्दः । गणसूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम् । *अपुरीति च वक्तव्यम्* ॥ अन्तरायां पुरि वसति । *विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामसंज्ञेत्युपसंख्यानम्* ॥ द्वितीयाय, द्वितीयस्मै । तृतीयाय, तृतीयस्मै ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वर । अन्तर । प्रातर् । एतेऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । पुनर् आद्युदात्तः । सनुतर् उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । आरात् । कृते । युगपत् । पृथक् । एतेऽपि सनुतर्प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । ह्यस् । धस् । दिवा । शत्रौ । सायम् । धिरम् । मनाक् । ईपल् । जोषम् । तुष्णीम् । बहिस् । आविस् । अक्षस् । समया । निकषा । स्वयम् । मृषा । नक्तम् । नश् । हैतौ । अद्धा । इद्धा । सामि । एतेऽपि ह्यसुप्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । वल् । घदन्तमव्ययसंज्ञं भवति । घ्राहणवत् । क्षत्रियवत् । सन् । सनात् । सनत् । तरत् । एते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते । अन्तरा अयमन्तोदात्तः । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना । स्वन्ति । स्वधा । अल्म् । वपर् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायना । दोषा । सुधा । मिथ्या । क्त्वातोमुनृकमुनः, कृन्मकारान्तः, सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रवाहुकम् । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् । हिरक् । तसिलादिस्तद्धित पृष्ठाच्यपयन्तः । शस्तसी । कृत्वमुच् । मुच् । आच्यथालौ । अव्ययांश्च । अम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादिः । निपाता वक्ष्यन्ते । 'प्राप्तीक्षरान्निपाता' (अ०सू०१।४।१६) इति । च । वा । ह । अह । एव । एवामत्यादयः । अव्ययप्रदेशा "अव्ययादाप्सुप" (अ०सू०२।४।८२) इत्येवमादयः ।

(२) सदृशोऽत्रिषु लिङ्गेषु सर्वानु च विभक्तिषु ।

(१) धूमायन्त इति । यथोऽप्युक्त्याश्लिष्टानि-अमंइत्यानि धूमायन्ते सङ्गतानि तु प्रज्वलन्ति तद्वत् जातफेऽधीत्यर्थः । स्वशास्त्रेणैकार्थत्वात्पञ्चार्थपोतनाय ज्ञातिशब्दस्य प्रयोगः ।

(२) सदृशमिति । आधर्षणी क्षुतिरेवा प्रशविष्याविषयिका । अव्ययीभावस्य लिङ्गविशेषयोगे-

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

तद्धितान्तः शब्दोऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति । यस्मान्न सर्वविभक्तेरुत्पत्तिः सोऽसर्व-
विभक्तिः । ततः, यतः, तत्र, यत्र, तदा, यदा, सर्वदा, सदा । तद्धित इति किम् ? एकः, द्वौ,
बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम्, औपगवः, औपगवो, औपगवाः ।

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥

कृद्यो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । स्वादुष्कारं भुङ्क्ते, संपन्न-
ङ्कारं भुङ्क्ते, लवणङ्कारं भुङ्क्ते । एजन्तः । वक्षे रायः, ता वामेपे रथानाम्, कृत्वे दक्षाय
जीवसे, ज्योष्क सूर्यं दृगे । वक्षे इति वचे "तुमथं सेसेन्" (अ०सू०३।४।९) इति सेप्रत्यये कृत्वे
षत्ये च कृते रूपम् । ऐपे इति इणः से प्रत्यये गुणे पत्ये च कृते रूपम् । जीवसे इति जाँवेरसे
प्रत्यये रूपम् । दृगेः इति दृगेः केन्प्रत्ययो निपात्यते "दृगे विख्ये च" (अ०सू०३।४।११) इति ।
अन्तप्रहणमौपेदोशकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह मा भूत् । आधये, चिकोर्पे, कुम्भकारेभ्य इति ।

फत्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥

क्त्वा तोसुन् कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा, हत्वा । तोसुन् । पुरा
सूर्यस्योदेतोराधेयः, पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः । "भावलक्षणे स्थेणुकृञ्चदि" (अ०सू०३।४।१६)
इति इणः कृञ्च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन् "सृपित्दोः कसुन्" (अ०सू०३।४।१७) । पुरा क्रूरस्य
विस्वपो विस्वदिन्, पुरा जन्म्य आतृदः ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमामोऽव्ययसंज्ञो भवति । किं प्रयोजनम् । लुङ्मुखस्वरोपचाराः । लुक् ।
उपामि, प्रत्यमि शलभाः पतन्ति । मुखस्वर, उपामिमुखः, प्रत्यमिमुखः । "मुखं स्वाङ्गम्"
(अ०सू०६।२।१६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, "नाव्ययदिकृष्टब्द" (अ०सू०६।२।१६८)
इति प्रतिपिद्धयते । तन्मिन् प्रतिपिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । उपचार, उपपयःकारः,
उपपयः कामः । विमर्जनीयस्यानिशस्य सकारस्य उपचार इति संज्ञा । तत्राऽव्ययीभावस्या-
व्ययत्वे "अतः कृकमिर्क्यकृम्भपात्रकुशाकर्णोऽप्यनव्ययस्य" (अ०सू०८।३।४६) इति पर्युदासः
सिद्धो भवति । सर्वमिदं काण्डे स्वरदावपि पठ्यते । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनाथे
कार्यनियमः सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः, पुराक्रूरस्य विस्वप इति "न लो-
काव्ययनिष्ठा" (अ०सू०२।३।१६) इति पद्योप्रतिपद्यो न भवति ।

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतन्मर्यानामस्थानसंज्ञं भवति । किमिदं शि इति ? जन्मस्योः निरादेशः । कुण्डानि
तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, दधानि, मधूनि, अपृणि, जतूनि । मर्यानामस्थानप्रदेशाः "सर्वनाम-
स्थाने चागेषुद्वौ" (अ०सू०६।४।८) इत्येवमादयः ।

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पद्य घचनानि मर्यानामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र । नपुंसकं न विधिर्न
प्रतिपद्यन्तेन जगते मर्यानामस्थानसंज्ञा पूर्वेण भवत्येव । राजा, राजानो, राजानः, राजानम्,
राजानौ । सुडिति किम्, राज्ञः पश्य । अन्पुंसस्योर्नि किम्, सामनां, येमनां ।

न चेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिपद्यो वेति विकल्पस्थयोः प्रतिपद्यविरूपयोर्भाषेति संज्ञा भवति । इतिर-
ति कथंकारव्ययम् । वचनेनेति । वच-वच्यते नथ्येते-कत्वधर्मात्रपृष्टाति, तत्-तत्त्वतः अप्यव-
यति । अपरा वच्यते च रूपं वच्यते । वचनेनेति तदव्ययविति ।

णोऽर्धनिर्देशार्थः । विभापाप्रदेशेषु प्रतिपेधविकल्पावुपतिष्ठेते । तत्र प्रतिपेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्त्तते । उभयत्र विभापाः प्रयोजयन्ति । “विभापा द्वे” (अ०सू०६।१।३०) । शुशाव, शिषाय, शुश्रुवतुः, शिष्यतुः । विभापाप्रदेशाः । “विभापा द्वेः” (अ०सू०६।१।३०) इत्येवमादयः ।

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भवति । यञ्, इष्टम् । वप्, उसम् । ग्रह, गृहीतम् । के चिद्बुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते । वाक्यार्थः संज्ञा वर्णश्चेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थः स्थान्यादेशसम्बन्धलक्षणः स संप्रसारणसंज्ञो भवति, यणस्थानिक इग्यणः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते । “प्यङः संप्रसारणम्” (अ०सू०६।१।१३) “वसोः संप्रसारणम्” (अ०सू०६।१।१३१) इति । अनुवादे वर्णः । “संप्रसारणाच्च” (अ०सू०६।१।१०८) इति । संख्यातानुदेशादिह न भवति, अनुहितरामिति । (१)संप्रसारणप्रदेशाः । “वसोः संप्रसारणम्” (अ०सू०६।१।१३१) इत्येवमादयः ।

आद्यन्तौ ट्कितौ ॥ ४६ ॥

आदिष्टिन्नवति अन्तः किन्नवति पठानिर्दिष्टस्य । लविता, मुण्डो भीषयते । टिप्रदेशाः— “आर्धधातुकस्येड्लोदेः” (अ०सू०७।२।३६) इत्येवमादयः । क्तिप्रदेशाः “भियो हेतुभये पुक्” (अ०सू०७।३।४०) इत्येवमादयः ।

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे पठौ । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां सन्निविष्टानामन्त्यादचः परो मिन्नवति स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः । विरुणद्धि, मुञ्चति, पयांसि । मिप्रदेशाः । “रुधादिभ्यः इनम्” (अ०सू०३।१।७८) इत्येवमादयः । *मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुमनिच्छन्त्यनुपङ्गसंयोगादिलोपार्थम्* । मग्नः, मग्नवान्, मङ्गा, मङ्क्तुम् ।

एच इग्नस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्य इगेव ह्रस्वो भवति नान्यः । रे अतिरि । नौ अतिनु । गो उपगु । एच इति किम्, अतिखट्वः, अतिमालः । इस्वादेश इति किम्, देशवदत्त, देवदत्त ।

पष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमायां । इह शास्त्रे या पष्ठी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थाने योगनिमित्तभूते सति प्रतिपत्तव्या । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दभांणां स्थाने शरैः प्रस्त-रितव्यमिति दभांणां प्रसङ्ग इति गम्यते । एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भुर्भवति, भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । द्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति । वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । प्रसङ्गे सम्बन्धस्य निमित्तभूते द्रुव इति पष्ठी । बहवो हि पष्ष्टरथाः स्वस्वाम्यनन्तरसमीपस-मूहविकारावयवाद्यास्तत्र यावन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते, “पष्ठी स्थानेयोगा” (अ०सू०१।१।४९) इति, स्थाने योगोऽस्या इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ।

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम(२) आदेशो भवति सदशतमः । कुतश्च शब्दस्थान्तर्यम् ।

(१) अत्रायं पाठः क्वचिदुपलभ्यते—“सुप्रामित्यथ दिवगदिति तपरकरणादीर्घो न” इति ।

(२) अत्र पक्षद्वयं प्राप्नोति तत्र विधिपक्षो न संभवति । तथाहि—स्वतन्त्रविधिपक्षे दधि, मधु, अत्राप्यदेश प्राप्नोति । अत्राप्यदेशाविधानत्स एव प्राप्नोति । भवतु न दोष इति चेन्न तस्याप्यन्यं तस्याप्यन्य इति रीत्या-नवस्थापातात् । तस्मात्परिभाषापच एव श्रेयान् । स च यत्र स्थानपष्ठी तत्रोपतिष्ठते विधीनानेकवाक्यता च । तदा च विधानकाल एव प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेश इत्यर्थो भविष्यति, तदाह—प्राप्यमाणेति ।

स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः, “अकः सवर्णे दीर्घः” (अ०सू०६।१।१०१) दण्डाप्रम्, धू-
पाप्रम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति । अर्थतः, वतण्डी चासौ युवतिश्च वा-
तण्ठ्ययुवतिः । पुंशब्दावेनान्तरतमः पुंशब्दो ऽतिदिश्यते । गुणतः, पाकः, त्यागः, रागः, “चजोः
कुविण्यतोः” (अ०सू०७।३।५२) इति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारो भ-
वति । जकारस्य घोषवतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः । प्रमाणतः अमुष्मै, अमूभ्याम् ।
“अदसोसेदांदु दो मः” (आ०सू०८।२।८०) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । स्थान इति वर्तमाने
पुनः स्थानेप्रहर्णं किम्, यत्रानेकमान्त्यं संभवति तत्र स्थानत एवान्त्यं बलीयो यथा स्यात् ।
चेता, स्तोता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानत आन्तर्यादैकरोकारो भवतः । तम-
वृषहर्णं किम्, चाग्धसति, त्रिष्टुब्भसति, । “ज्ञयो होन्त्यतरस्याम्” (अ०सू०८।४।६२) इति
हकारस्य पूर्वसवर्णे क्रियमाणे ‘सोष्मणः सोष्माण’ इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, ‘नादवतो नादवन्त’
इति तृतीयाः, तमवृषहणाद् ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ।

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उः स्थाने ऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्त्ता, हर्त्ता, किरति, गिरति, द्वैमातुरः,
त्रैमातुरः । उरिति किम्, स्नेयम्, गेयम् । अण् प्रहर्णं किम्, “सुधातुरकश् च” (अ०सू०
१।१।९७) सौधातकः ।

अलोऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः । “हृद्रोण्याः” । (अ०-
सू०१।२।५०) दशगोणिः ।

डिच्च ॥ ५३ ॥

टिच य आदेशः सोऽनेकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति । “आनश् ऋतो ह्रन्दे” (अ०सू०
६।३।२५) । द्रोतापोतारौ, मातापितरौ । तातटि ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्यात्सर्वा-
देशस्तातश् भवति । जीयताद्भवान्, जीवतात्त्वम् ।

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम् । क्व च परस्य कार्यं शिष्यते । यत्र पञ्चमीनि-
वृद्धंताः । तद्यथा “ईदामः” (अ०सू०७।२।८३) । “ह्यन्तरपरसर्गोभ्योऽप ईत्” (अ०सू०६।३।८७) ।
द्वीपम्, अन्तरापम्, प्रतीपम्, समीपम् ।

अनेकाल् शित् सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शित् सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति । “अस्तेभूः” (अ०सू०२।४।
५२) । भविता, भवितव्यम् । शित्प्रत्ययपि । “जदरासोः शिः” (अ०सू०७।१।४०) कुण्डानि
तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य ।

स्थानियदादेशोऽनलिवधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयोः शृयवत्वात् स्थान्याश्रये कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमतिदेश आरभ्यने ।
स्थानिना गुण्यं यत्तत इति स्थानियत् । स्थानियदादेशो भवति स्थान्याश्रयेषु कार्यप्यनन्त-
श्रयेषु स्थान्याश्रयाणि पाषाणि यस्मिन्तिया । अनलिवधिरनेकालिवधिरित्यर्थः । किमुदाहर-
णम्, घात्यद्दृष्टदिगाप्यपमुत्तिष्ठदादेशाः । घात्यादेशो धातुवद्भवति, “अस्तेभूः” (अ०सू०
२।४।५२) । “सुवो वधिः” (अ०सू०२।४।५३) । आर्धधातुकवियये प्राग्वदादेशेषु शृनेषु धातो-
रिति तद्व्यादयो भवन्ति । भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । यत्ता, यत्तुम्, यत्तव्यम् । अद्वा-
देशोऽद्वावद्भवति, वेन, काभ्याम्, धैः । किमः कादेशे शृनेऽद्वाधया इतरीयं शृग्भावा भवन्ति ।
शृदादेशः शृद्वन्नगति, प्रशृय, प्रशृत्य । एवदादेशे शृने “ह्रस्वस्य विति शृति गुण्” इति शृग्भवति ।
तद्विदादेशोऽद्वित्त्वन्नगति, दाधिरुम्, अघनम् । “शृत्तद्विगममासाश्च” (अ०सू०१।२।४६)

इति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । अव्ययादेशोऽव्ययवद्भवति, प्रहृत्य, उपस्तुत्य-। “अव्ययात्” (अ०सू०२।४।८२) इति सुबलुगु भवति । सुबादेशः सुबवद्भवति, वृक्षाय, । वृक्षाय । “सुपि च” (अ०सू०७।३।१०२) इति दीर्घत्वं भवति । तिडादेशास्तिइवद्भवति अकुरुतम्, अकुरुत । “सुसिद्धन्तं पदम्” (अ०सू० १।४।१४) इति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवद्भवति प्रामो वः स्वम्, जनपदो नः स्वम् । “पदस्य” इति कृत्वं भवति । वत्करणं किम्, स्थानी आदेशस्य संज्ञा मा विशायीति । स्वाध्रयमपि यथा स्यात् । “आडो यमहनः” (अ०सू० १।३।२८) आ- हत, आवधिष्ट, इत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशप्रहणं किम्, आनुमानिकस्याप्या- देशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात्, पचतु, “पूरुः” (अ०सू० ३।४।८६) । अनलिवधाविति किम्, युगयितदादेशा न स्थानिवद्भवन्ति, द्यौः, पन्थाः, स, इति । “हल्लङ्घाद्” (अ०सू० ६।१।६८) सुलोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वैणानलिवधौ स्थानिवद्भाव उक्तः । अलिवध्यर्थमिदमारभ्यते । आदेशः स्थानिवदिति वर्तते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी । पूर्वविधाविति विषयसप्त- मी । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति, पठयति, अवधौत् बहुखद्वकः । पट्टमाचष्ट इति णिचि ङिलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् “अत उपघाया” (अ०सू० ७।३। ११६) इति वृद्धिर्न भवति । अवधौत् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् “अतो हलादेशोः” (अ०सू० ७।२।७) इति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहुखद्वक इति । “आपोऽन्यतरस्याम्” (अ०सू०७।४।१६) इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् “ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्” इति स्वरो न भवति । अच इति किम्, प्रदन्, अक्राष्टाम्, आगत्य । प्रश्न इति प्रच्छेर्नइप्रत्यये, “श्वोः शूडमु- नासिके च” (अ०सू० ३।४।१९) इति छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्था- निवद्भवति । अक्राष्टामिति, “शलो शलि” (अ०सू० ८।२।२६) इति सिचो लोपः परनिमि- त्तकः कृपेः पकारस्य “पठोः कः सि” (अ०सू० ८।२।४१) इति ककारे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भव- ति । आगत्येति “वाल्गपि” (अ०सू० ६।४।३८) इति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । परस्मिन्निति किम्, युवजानिः, वधूटीजानिः, वैयाघ्रपद्यः, आदीध्ये, युवजानिरिति, “जायाया निङ्” (अ०सू० ६।४।१३४) न परनिमित्तकस्तेन यलोपे न स्थानिवद्भवति । वैयाघ्रपद्य इति न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः पद्माव न प्रतिबध्नाति । आदीध्ये इति दीर्घोऽ उच्चमपुरुषैकवचने देरेत्वस्यापरनिमित्तकत्वाद् “यीवर्णयोर्दीर्घवैद्योः” (अ०सू० ७।३।६३) इति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम्, हे गौः, वाभ्रवीयाः, नैधेयः । हे गौरिति वृद्धिरजादेशः सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । वाभ्रवीया इति वाभ्रव्यस्या- मी छात्रा इति, “वृद्धाच्छ” (अ०सू० ४।२।११४) इति छः । “हलन्तद्धितस्य” (अ०सू० ६।४।१६०) इति यकारलोपे कर्त्तव्ये, अवादेशो न स्थानिवद्भवति । नैधेयः । “अतो लोप इटि च” (अ०सू० ६।४।६४) इत्याकारलोपः, “इतश्चानिन” (अ०सू० ४।१।१११) इति द्वय- जलक्षणे प्रत्ययविधौ न स्थानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विर्बचनघरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चविधिषु ॥ ५८ ॥

पूर्वैणातिप्रसक्तः स्थानिवद्भाव पतेषु विधिषु प्रतिपिद्ध्यते । पदान्तविधिं प्रत्यजादेशो- न स्थानिवद्भवति । कौ स्तः, यौ स्तः, तानि सन्ति, यानि सन्ति । “इनसोरललोपः” (अ० सू० ६।४।१११) कृडिति सार्वधातुक इति परनिमित्तकः स पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्त- व्ये स्थानिवत्स्यात् । अस्माद्बचनान्न भवति । द्विर्बचनविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति द्ध्यय- मद्ध्यय । यणादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् “अनचि च” (अ०सू० ८।४।४७) इति धकारस्य द्विर्बचने न स्यादस्माद्बचनाद्भवति । बरे योऽजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्था-

निवद्भवति । अप्स्व यायावरः प्ररतेत पिण्डान् । यातेर्यदन्तात् “यश्च यञ्” (अ०सू० ३।२। १७६) इति वरचि कृते, अतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्त्वात् “आतो लोप इटि च” (अ०सू० ६।१।६४) इत्याकारलोपः स्थानिवत् स्यादस्माद्भवान्न भवति । यलोप, यलोपविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । कण्डूतिः कण्डूयतेः क्तिचि कृतेऽतो लोपः परनिमित्तकः, “लोपो व्योर्वलि” (अ०सू० ६।१।७६) इति यलोपे स्थानिवत्स्यादस्माद्भवान्न भवति । स्वर, स्वरविधि प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति, चिकीर्षकः, जिहीर्षकः । ण्वुलि कृतेऽतो लोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीति । सवर्ण, सवर्णविधि प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिण्ठि, पिण्ठि । शिपेः पिपेश्च लोपमध्यमपुरुषैकवचने “रुधादिभ्यः इनम्” । (अ०सू० ३।१।७८) हित्यधित्वन्दुत्वजदत्वेषु कृतेषु “इनसोरल्लोपः” (अ०सू० ६।१।१११) किञ्चित् सार्वधातुके परनिमित्तकोऽङ्गानुस्वारस्य ययि परसवर्णे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वार, अनुस्वारविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिपन्ति, पिपन्ति । “नश्चापदान्तस्य झलि” (अ०सू० ८।१।२४) इति अनुस्वारे कर्त्तव्ये इनसोरल्लोपो न स्थानिवद्भवति । दीर्घविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । प्रतिदीप्ता, प्रतिदीप्ते । प्रतिदिवन्तित्येतस्य, “भस्य” (अ०सू० ६।१।२२९) इत्यधित्वत् तृतीयैकवचने चतुर्थ्यैकवचने च, “अल्लोपोऽन” (अ०सू० ६।१।१३४) इति अकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्त्वात् “हलिच” (अ०सू० ७।२।७७) इति दीर्घत्वं न स्यात् । नहयं वकारो हल्पर इत्यस्माद्भवान्न भवति । जश्, जश्विधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । सग्धिश्च मे सपीति-श्च मे, बन्धान्ते हरी धानाः । अदेः क्तिनि “बहुलं छन्दसि” (अ०सू० २।१।२९) इति घस्लादेशः “घसिभसोर्हलि च” (अ०सू० ६।१।११०) इत्युपधालोपः, “झलो झलि” (अ०सू० ८।२।२७) इति सकारलोपः, “झपस्तयोर्द्वौधः” (अ०सू० ८।२।१२) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् “झलां जश्” (अ०सू० ८।१।६३) इति धकारस्य जश्त्वं न स्यादस्माद्भवान्न भवति । समाना ग्धिः, समानस्य सभावः, मग्धिः । षड्वमिति । भसेर्लोङ्द्विवचने षपः इलुः, द्विवचनमभ्यासकार्यं, “घसिभसोर्हलि च” (अ०सू० २।१।२९) इति उपधालोपः, “झलो झलि” (अ०सू० ६।१।११०) इति सकारलोपः, “झपस्तयोर्द्वौधः” (अ०सू० ८।२।२६) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् “झलां जश् झशि” (अ०सू० ८।१।६३) इति जश्त्वं न स्यादस्माद्भवान्न भवति । चर्, चर्विधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । जश्नुः, जश्नुः, अक्षन्तमीमदन्त पितरः । लिङ्द्विवचनबहुवचनयोरेवंस्लादेशः, “गमहनजनखनघसाम्” (अ०सू० ६।१।९९) इत्युपधालोपः, द्विवचनम्, अभ्यासकार्यं, तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात्, “खरि च” (अ०सू० ७।१।९९) इति धकारस्य चत्वं न स्यादस्माद्भवान्न भवति । “शासि-सिघसीतां च” (अ०सू० ८।३।३६०) इति पत्वम् । अक्षन्तित्येर्लुङ्बहुवचने घस्लादेशदृक्के-रामतस्य, “मन्त्रे घसद्हर” (अ०सू० २।१।८०) इति लुक्, “गमहनजनखनघसाम्” (अ०सू० ६।१।८९) इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वात्, “खरि च (अ०सू० ८।१।९९) इति चत्वं न स्यादस्माद्भवान्न भवति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवति । अन्यत्र तु स्थानिवद्भवति । तेन बहुल्वरूकः, किर्षोः, गिर्षोः, वाप्वोरिति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घयलोपा न भवन्ति ॥

द्विवचनेऽचि ॥ ५६ ॥

द्विवचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विवचनपुत्र कर्त्तव्ये । रुपातिदेशाद्यं नियतकालस्तेन कृते द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आल्लोपोपधालोपयण्यवायावादेशाः प्रयोजनम् । आल्लोपः पपनुः, पपुः, “आतो लोप इटि च” (अ०सू० ६।१।६४) इत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वात् “ण्कार” इति द्विवचने भवति । उपधालोपः जञ्नुः, जञ्नुः ।

“गमहनजनखनयसाम्” (अ०सू० ६।४।९९) इत्युपधालोपे धृते, अनच्क्त्वाद् द्विर्वचने न स्यात्, अस्माद्भवति । गिलोपः आटिटत् । अटतेर्णिचि लुङि चङि गिलोपे धृते तस्य स्थानिवत्त्वात् “अजादेर्द्वितीयस्य” (अ०सू० ६।१।२। इति टिशाब्दस्य द्विर्वचने भवति । यद् चक्रुः, चक्रुः । करोतेस्तुसि उसि च यणादेशे धृतेऽनच्क्त्वाद् द्विर्वचने न स्यात् स्थानिवत्त्वाद्भवति । अयवायावादेशाः । निनय, निनाय, लुल्व, लुल्वय । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे धृते वृद्धौ घायवायावादेशास्तेषां स्थानिवत्त्वाच्चेलेनैलाविति द्विर्वचने भवति । द्विर्वचन इति किम् ? जगले । मम्ले । श्रवणमाकारस्य च भवति । द्विर्वचननिमित्त इति किम् ? दुद्युपति ऊटियणादेशो न स्थानिवद्भवति । अर्चाति किम् ? जेघीयते, देध्मीयते । “ईघाध्माः” (अ०सू० ७।४।३१) “यङि च” (अ०सू० २।४।७४) इति ईकारादेशस्तस्य स्थानिक्रमावादाकारस्य द्विर्वचने स्यात् । अजग्रहणान्न भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवण(१)मनुचारणमनुपलब्धिपरभावो वर्णविनाश इत्यनयोन्तरमेतैः शब्दैर्यो-
र्धोभिधायते तस्य लोप इतीयं संज्ञा भवति । पदार्थस्यैव संज्ञा न शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शने लोपसंज्ञं भवति “गोधाया द्रुक्” (अ०सू० ४।१।१२९) गौवेरः, पंचेरः । जीघेरदानुक्-जोर-
दानुः । खिघर्मनिन्, आखेमाणम् । यकारवकारयोर्दर्शनमिहोदाहरणम् । अपरस्याऽनुव-
न्धादः प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशाः, “लोपां व्योवलि” (अ०सू० ६।१।७६) इत्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्त्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इत्येताः संज्ञा भवन्ति । अनेक-
संज्ञाविधानाच्च तद्भावितप्रहणमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभावितं प्रत्ययादर्शने लुक्संज्ञं भव-
ति । श्लुसंज्ञाभावितं श्लुसंज्ञं भवति । लुप्संज्ञाभावितं लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संकारो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनां संज्ञा विज्ञायते । अत्ति, जुहोति, वरणाः । प्रत्ययग्रहणं किम्, अगस्तयः, कुण्डिनाः । लुक्श्लुलुपप्रदेशाः “लुक्द्वितलुकि” (अ०सू० १।२।४९) “जुहोत्यादिभ्यः श्लुः” (अ०सू० २।४।७६) “जनपदे लुप्” (अ०सू० ४।२।८१) इत्येवमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्यय-
लोपे धृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोममुत्, अधोगित्यत्र सुहि-
दोलुंसयोः “सुतिङन्तं पदम्” (अ०सू० १।४।१४) इति पदसंज्ञा भवति । अधोगिति-दुहे-
लेङि तिपि शब्रलुकि तिलोपे धत्वभूप्रभायजदत्वचत्वेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्यय इति वर्त्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् । इत्स्त्रप्रत्ययलोपं यथा स्यात् । इह भा भूत्, आग्नीय, सङ्गमीय । हनिगम्योल्लिङात्मनेपदे “लिङः स लोपोऽनन्त्यस्य” (अ०सू० ७।२।७९) इति सीवुरसका-
रलोपः प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलीत्यनुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययल-
क्षणमिति किम् ? रायः कुले रैकुलम् । गये हितं गोहितम् । आयवादेशौ न भवतो वर्णा-
श्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वेणातिप्रसवत्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता शब्देन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गगां, गृष्टः, जुहुतः । (२) शब्दयत्रोल्लुमता लुप्-

(१) इह दर्शनं ज्ञानमुपलब्धिस्तथ शब्दाशुशासनमस्तात्वाच्छब्दविषयं सच्चक्षुषं भवतीत्याह
अश्रवणमिति ।

(२) यःशपोरिति पाठः सधुः ।

योरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवति । लुमतेति किम्, कार्यते । अङ्गस्येति किम्, पञ्च, सप्त, पयः, साम ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । जातावेकत्रचनम् । अचां संनिविष्टानां योऽन्त्योच् तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अमिचित्, इच्छद्, सोमसुत्, उच्छद्, आताम्, आयाम्, आम्राब्दः । पचेते, पचेथे । टिप्रदेशाः “यित् आत्मनेपदानां टेरे” (अ०सू० ३।४।९७) इत्येवमादयः ॥

अलोन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्वाद्दौ वर्णसमुदायेऽन्त्यादलः पूर्वो यो वर्णः सोऽलेत्रोपधासंज्ञो भवति । पच्, पङ्, अकारः । भिद्, छिद्, इकारः । बुष्, युष्, उकारः । वृत्, वृष्, ऋकारः । अल इति किम्, शिष्टः, शिष्टवान् । समुदायात् पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः—“अत उपधाया” (अ०सू० ७।२।११५) इत्येवमादयः ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति, नोत्तरस्य । “इको यणचि” (अ०सू० ६।१।७७) दध्युदकम्, मध्विदम्, पचत्योदनम् । निर्दिष्टप्रहगमानन्तार्थम् । अमिचिदत्रेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टप्रहगमनुवर्त्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशः । उत्तरस्यैव कार्यं भवति, न पूर्वस्य । “तिट्तिट्” (अ०सू० ८।१।२८) औदनं पचति । इह न भवति । पचत्योदनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रं स्वमेव रूपं शब्दस्य प्राह्ये बोध्यं प्रत्याप्यं भवति न बाह्योऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थं कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनां शब्दानां संप्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यते । “अग्नेर्देक्” (अ०सू० ४।२।२३) आग्नेयमष्टाकपालं निर्वृतेत् । अग्निशब्दोऽग्निशब्दस्यैव प्राह्यो भवति, न ज्वलनः, पावको, धूमकेतुरिति, नातः प्रत्ययो भवति । “उद्भितोऽन्यतरस्याम्” (अ०सू० ४।२।१९) औदचित्कम्, औदचितम् । तक्रमरिष्टे, कालशेषे, दण्डाहने, मधितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम्, “दाधाध्वदापु” (अ०सू० १।२।२०) “तस्रसमपौघः” (अ०सू० १।१।२२) धुप्रहणेपु घप्रहणेपु च सज्जिनां प्रहणं न संज्ञायाः । *सित्तिट्तिशेषाणां वृक्षाद्यर्थम्* । सिद्धिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां प्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम्, वृक्षाद्यर्थम् । “विभाषा वृक्षमृगतृण” (अ०सू० २।४।१२) इति । प्लक्षन्त्यपोधम्, प्लक्षन्त्यपोधाः । *पितृपर्यायवचनस्य च स्वार्थम्* । पिद्धिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य प्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम्, स्वार्थम् । स्वे पुपः, स्वपोपे पुष्टः, रपोपम्, घनपोपम्, गोपोपम् । *जितृपर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्* । जिद्धिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव प्रहणं न प्रतीति, न स्वरूपस्य, नापि तद्विशेषाणां । किं प्रयोजनम्, राजाद्यर्थम् । “सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा” (अ०सू० २।४।२३) इनसभम्, ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति, घृष्पमित्रसभा, घृष्पगुप्तसभा । *सित्तिट्तिशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम्* । सिद्धिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च प्रहणं भवति तद् विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम्, मत्स्याद्यर्थम् । “पक्षिमत्स्यमृगान्, हन्ति” (अ०सू० ४।४।३६) इति ट्क् । पाक्षिकः, मात्स्यिकः । तद्विशेषाणां, शाकुनिकः । पर्यायाणां न भवति, अजिह्वान् हन्ति, अनिगिपान् हन्तीति । अस्येप्यते । मीनान् हन्तीति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण षकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अणु गृह्यमाण उदिद्य सवर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्यये वर्जयित्वा । "आद्गुणः" (अ०सू० ६।१।८७) "अस्य चो" (अ०सू० ७।१।३२) "यस्येति च" (अ०सू० ६।१।१४८) । स्वराणुनासिक्यकालमिन्नस्य ग्रहणं भवति । उदित्वल्वपि । "चुद्" (अ०सू० १।३।६) "लडाक्षतद्धिते" (अ०सू० १।३।८) चर्माद्यर्गयोः कर्गस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम्, "सनागंसमिक्ष उः" (अ०सू० ३।२।१६६) "असांप्रतिके" (अ०सू० ४।३।९) दीर्घो न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः, तादृपि परस्तपरः । तपरो वर्णस्तत्कालस्यात्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थमिदम् । अणिति नानुवर्तते । अणामन्येषां च तपराणाम् । इदमेव ग्रहणक्रमाखम् । "अतो मिस ऐस्" (अ०सू० ७।१।९) इत्येवमादिषु पूर्वग्रहणक्रमाखं न प्रवर्तत एव । अतपरा अणस्तस्यावकाशः । किमुदाहरणम् "अतो मिस ऐस्" (अ०सू० ७।१।९) वृक्षैः, प्लक्षैः । "विद्वनोरनुनासिक्यस्य" (अ०सू० ६।१।४१) अत् । अज्जाः, गोजाः । तत्कालस्येति किम्, लघ्वाभिः मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहैना ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकेन सह गृह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । अणु, अक्षु, हल्लु, सुर, तिद् । अन्त्येनेति किम्, मुडिति तृतीयैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषेण विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । "एरुच्" (अ०सू० ३।३।९६) । इवर्णान्तादप्रत्ययो भवति, चयः, जयः, अयः । "ओरावश्यके" । (अ०सू० ३।१।२६) उवर्णान्ताद् ष्यद्भवति । अवश्यलाव्यम्, अवश्यभाव्यम् । *समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । द्वितीयान्तं ध्रितदिभिः सह समस्यते, कष्टध्रितः । इह मा भूत् कष्टं परमध्रित इति । प्रत्ययविधौ, "नडादिभ्यः फक्" (अ०सू० ४।१।९९) । नडस्यापत्यं नाडायनः । इह मा भूत् सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । किमविशेषेण ? नेत्याह । *उगिद्गुणग्रहणवर्जमिति वाच्यम्* । उगितश्चेति ङीष्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति, भवती, अतिभवती । वर्णग्रहणम्, "अत इज्" (अ०सू० ४।१।९६) । दाक्षिः, प्लाक्षिः । *यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे* । अल्ग्रहणेपु यस्मिन् विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । "अचि ऋनुधातुभ्रुवां ध्वोरियडुवडौ" (अ०सू० ६।१।७७) इति । त्रियः, श्रुवः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते । अथां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शालीयः, मालीयः, औपगवीयः, कापटवीयः । आदिरिति किम्, सभासत्तयने भवः सभासत्तयनः । *वा नामधेयस्य वृद्धमेवा वक्तव्या* । देवदत्तीयाः, देवदत्ताः । *गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो भवतीति* वक्तव्यम्* । घृतप्रधानो रौढिः, घृतरौढिः, तस्य छात्रा घृतरौढीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य छात्रा ओदनपाणिनीयाः, वृद्धाम्भीयाः, वृद्धकारयपीयाः । *जिह्वाकात्यहारितकात्यवर्जम्* । जैह्वाकाताः, हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादिग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते(१) । इह न सम्बध्यते(२) । त्यदादीनि शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम्, तदीयम्, एतदीयम्, इदमीयम्, अदसीयम्, त्वदीयम्, त्यादायनिः । मादायनिः, भवदीयम्, किमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते । एङ् यस्याचामादिस्तत्प्राग्देशाभिधाने वृद्धसंज्ञे भवति । एणीपचनीयम्, भोजकटीयः, गोमर्दीयः । एङिति किम्, आहिच्छत्रः, कान्पकुब्जः । प्राचामिति किम्, देवदत्तो नाम बाहीकेषु ग्रामः, तत्र भवो देवतदत्तः । देश इति किम्, गोमत्यां भवा मत्स्या गौमताः ।

प्रागुदञ्चौ विभजते ईसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पाठु शरावती ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् ॥ १ ॥

अतिदेशोऽयम् । गाङ्गिति इङ्गदेशो गृह्यते, न 'गाङ् गतौ' इति । ङकारस्यानन्यार्थत्वात् । कुटादयोऽपि, 'कुट कौटिल्ये' इत्येतदारभ्य यावत् 'कुङ् शब्दे' इति । पुभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परेऽङ्गितः प्रत्यया ङितो भवन्ति डिङ्गवन्तीत्यर्थः । गाङ्, अध्यगीष्ट, अध्यगीपाताम्, अध्यगीपत् । कुटादिभ्यः, कुडिता, कुडितुम्, कुडितव्यम् । उत्पुडिता, उत्पुडितुम्, उत्पुडितव्यम् । अङ्गिण्डिति किम्, उत्कोटयति, उच्चुकोट, उत्कोटकः, उत्कोटो वर्तते । *व्यचेः कुटादित्वमनसीति षक्तव्यम्* । (२) विचितः, विचितुम् विचितव्यम् । अनसीति किम्, उरुव्यचाः ॥

विज इट् ॥ २ ॥

'ओविजो भयचलनयोः' अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो डिङ्गवति । उद्विजिता, उद्विजितुम्, उद्विजितव्यम् । इडिति किम् । उद्वेजनम्, उद्वेजनीयम् ॥

विभाषोणोः ॥ ३ ॥

इडिति वर्तते । 'ऊर्णञ् आच्छादने' अस्मात् पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा डिङ्गवति । प्रोर्णुविता, प्रोर्णविता । इडित्येव, प्रोर्णवनम्, प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्तिङ्गवति । कुरुतः, कुर्वन्ति, चिनुतः, चिन्वन्ति । सार्वधातुकमिति किम्, कर्त्ता, कर्त्तुम्, कर्त्तव्यम् । अपिदिति किम्, करोति, करोषि, करोमि ॥

असंयोगाङ्गिट्कत् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्तते । असंयोगान्ताद्वातोः परो ङिट् प्रत्ययोऽपित् किङ्गवति । विभिदतुः, विभिदुः, चिच्छिदतुः, चिच्छिदुः, ईजतुः, ईजुः । असंयोगादिति किम्, सचेत्ते, दध्वसे । अपिदित्येव, विभेद ॥

(१) अनुवर्तते इति । तत्र प्रयोजनवत्त्वात् यस्याचामादिरेवेति सम्बन्धसम्भवाच्च ।

(२) इह तु न सम्बध्यत इतीति । अयोग्यत्वात् सिद्धारणस्य सजातीयविवेकत्वात् त्यदादीनां चाङ्ग-मकत्वाभावात् न षरित सम्भव इति ।

(३) "विभेदिष" इति क्वाचित्कः पाठः ।

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

इन्धिभवतोत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किन्नवति । समीधे दस्युहन्तमम्, पुत्र इधे अय-
वर्णः । भवतेः खल्वपि, यभूव, यभूविय । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम् । भवतेः पिदर्थम् । अत्रे-
ष्टिः । *ध्रन्धिप्रन्धिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम्* । श्रेयतुः, श्रेयुः, प्रेयतुः, प्रेयुः, देभतुः,
देभुः, परिपस्वजे, परिपस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुपफिलशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद श्च कुप किलस वद वस इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किन्नवति, "न क्त्वासे-
ट्" (अ० सू० १।२।१८) इति प्रतिषेधं यक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकार्यः । गुधकुपकिलशीनां तु
"रलो व्युपधात्" इति विकल्पे प्राप्ते नित्यायं वचनम् । मृडित्वा, मृदित्वा, गुधित्वा, कुपित्वा,
किलशित्वा, उदित्वा, उपित्वा ॥

रुद्विदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः सँश्च ॥ ८ ॥

रुद, विद, मुप, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ इत्येतेभ्यः सँश्च क्त्वा च कितौ भवतः । रुद्विदमुपीणां
"रलो व्युपधात्" (अ० सू० १।२।२६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यायं ग्रहणम् । ग्रहेर्विध्ययमेव ।
स्वपिप्रच्छयोः सन्नयं ग्रहणम् । किदेव हि क्त्वा । उदित्वा, रुद्विपति, विदित्वा, विविदि-
पति, मुपित्वा, मुमुपिपति, गृहीत्वा, जिघृक्षति, सुप्त्वा, मुमुप्सति, पृष्ट्वा, पिपृच्छिपति । प्र-
हादीनां कित्वात्संप्रसारणं भवति "किश्च पञ्चम्य" (अ० सू० ७।२।७९ इति प्रच्छेरिडागमः ॥

इको झल् ॥ ९ ॥

सन्नित्यनुवर्तते । क्त्येति निवृत्तम् । इगन्ताद्वातोः परो झलादिः सन् किन्नवति । चि-
चीपति, तुप्पति, चिकीर्षति । इक इति किम्, पिपासति, तिष्ठासति । झलिति किम्, शि-
शायिपते, किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भूदिति । "अञ्जनगमां सनि" (अ० सू० ६।४।१६)
इति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यथैव तर्हि दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि
बाधते । तस्माद्दीर्घत्वस्यावकाशदानाय कित्त्वमिदमारभ्यते । चिचीपतीत्यादिषु सावकाशं
दीर्घत्वं परत्वाद् णिलोपेन बाध्यते, षीप्सति ॥

इकः कित्त्वं गुणो मा भूदीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु इस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसँश्चयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घं णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताश्च ॥ ११ ॥

इकः सन् झलिकदिति वर्तते । समीपवचनोऽन्तराब्दः । हल्चासावन्तश्च हलन्तः । इग-
न्तादिक्समीपाद्दलः परः सन् झलादिः किन्नवति, विभित्सति । बुभुत्सते । इक इत्येव, पिप-
क्षते, झलित्येव, विवर्त्तिपते । दम्भेर्हलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् धीप्सति, धिप्सति ॥

लिङ्सिचाचात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको झलिकदिति वर्तते । सन्निति निवृत्तम् । इगन्तादिक्समीपाद्दलः परो झला-
दी लिङ्सिचौ आत्मने पदेषु परतः कितौ भवतः, भिस्तीष्ट, भुत्सीष्ट । सिचि खल्वपि, अभित्त
अबुद्ध । इक इत्येव, यक्षीष्ट, अयष्ट । संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम्, अच्चा-
क्षीष्ट, अद्वाक्षीष्ट । "खजिष्टशोणल्यमकिति" (अ० सू० ६।१।९८) इत्यमागमो न स्यात् ।
हलन्तादित्येव, चेपीष्ट, अचेष्ट । गुणो न स्यात् । झलित्येव, वर्त्तिपीष्ट, अवर्त्तिष्ट, गुणो न
स्यात् । लिङ्सिचाविति किम् । द्वेषा, द्वेष्यति ॥

उक्ष ॥ १२ ॥

ऋवर्णान्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु शलादी कितौ भवतः । कृषीष्ट, हृषीष्ट । सिचः खल्वपि, अकृत, अहृत । झलित्येव, वरिषीष्ट, अवरिष्ट । “वृत्तो वा” (अ०सू० ७।२।३८) अवरीष्ट(१) ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वक्तै । गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु शलादी वा कितौ भवतः । संगसीष्ट, संगंसीष्ट । सिचः खल्वपि, समगत, समगंस्त, कित्त्वपक्षे अनुनासिकलोपो भवति, “अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्” (अ०सू० ६।४।३७) इति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् किद्भवति । आहत, आहसाताम्, आहसत । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । सिज्प्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूत् । आत्मनेपदप्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य नित्यत्वात् कित्त्वस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वक्तै । यमेर्धातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः सिच् प्रत्ययः किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धनं सूचनं, परेण प्रच्छाद्यमानस्यावद्यस्याविष्करणम् । अनेकार्थत्वाद्वात्तूनां यमिस्तत्र वर्तते । उदायत, उदायसाताम्, उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । “आहो यमहनः” (अ०सू० १।३२९) इत्यात्मनेपदम् । गन्धन इति किम्, उदायंस्त पादम्, उदायंस्त कृपादुदकम्(२) उद्धृतवानित्यर्थः । सकर्मकत्वेपि “समुदाहृत्यो यमोऽग्रन्थे” (अ०सू० १।३।७५) इत्यात्मनेपदम् ।

विभाषोपयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेष्विति वक्तै । यमेर्धातोर्ग्रन्थने वर्त्तमानात् परः सिचप्रत्ययो विभाषा किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम्, उपायंस्त कन्याम्, उपायत भार्याम्, उपायंस्त भार्याम् । उपयमने, स्वीकरणं, विवाहो, दारकर्म, पाणिप्रहणमित्यर्थः । “उपाद्यमः स्वीकरणे” (अ०सू० १।३।१६) इत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाच्वोरिच्छ ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः, ध्रुसेशकानां च इकारश्चान्तादेशः सिच किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित, उपास्थिपाताम्, उपास्थिपत । ध्रुसेशकानाम्, अदित, अधित ॥

इच्छ कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदतेऽपि सः ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥

क्त्वाप्रत्ययः सेष्ण किद्भवति । देवित्वा, वर्त्तित्वा । सेडिति किम् कृत्वा, कृत्वा(३) । क्त्वाप्रहणं किम् ? निवृत्तिः, उपसृष्टिः, निकृतिः ॥

न सेडिति कृतेऽकिल्बे निष्ठापामवधारणात् ।

ज्ञापकात् परीक्षायां मनि झलप्रहणे विदुः ॥

इत्थं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

यस्यथं किदतोदेशाच्चिगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

(१) कुशगिन्ताडः—“आत्मनेपदेष्वित्येव । अकृषीष्ट” इति ।

(२) “व्युत्तम्” इति पाठः ।

(३) कुशधन पाठः “कृत्वा” इति ।

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिश्विदिधृवः ॥ १६ ॥

न सेडिति वर्त्तते (१) । शीङ्, स्विदि, मिदि, श्विदि, धृव्, इत्येतेभ्यः परो निष्ठाप्रत्ययः सेण्ण किद्भवति । शयितः, शयितवान्, प्रस्येदितः । प्रस्येदितवान्, प्रमेदितः, प्रमेदितवान्, प्रक्षेदितः, प्रक्षेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । सेडित्येव स्विन्नः, स्विदादीनां "आदितश्च" (अ०सू० ७।२।५१) इति निष्ठायामित् प्रतियुज्यते । "विभाषा भाषादिकर्मणोः" (अ०सू० ७।२।१७) इति पठेऽभ्यनुज्ञायते । स विषयः कित्त्वप्रतिषेधस्य ॥

मृपस्तिक्षायाम् ॥ २० ॥

मृपेधातोस्तिक्षायामर्थे निष्ठा सेण्ण किद्भवति । तितिक्षा क्षमा । मर्षितः, मर्षितवान् । तितिक्षायामिति किम् ? अपमृषितं वाक्यमाह ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेण्ण किदिति वर्त्तते । उदुपधाद्भातोः परो भावे आदिकर्मणि च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेडन्यतरस्यां न किद्भवति । द्युतितमनेन द्योतितमनेन, प्रद्योतितः प्रद्युतितः, मुदितममनेन मोदितमनेन । प्रमुदितः प्रमोदितः । उदुपधादिति किम् ? लिखितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किम् ? रचितं कार्पापणं ददाति । सेडित्येव प्रभुक्तः आदनः । व्यवस्थितविभाषा चेषम् । तेन शब्धिकरणानामेव भवति 'गुध परिवेष्टने' । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पृडः क्त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वयंते । उत्तरसूत्रे पुनर्वचनात् । न सेडिति वर्त्तते । "पृडश्च" (अ०सू० ७।२।५१) इतीह विहितः विलशः कत्वानिष्टयोः पृडश्चेति । पृडः परो निष्ठाप्रत्ययः क्त्वा च सेण्ण न किद्भवति । पवितः । पवितवान् । क्त्वाप्रत्ययस्य न क्त्वा सेडिति सिद्धपृथ प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथाचोक्तम् । 'नित्यमकित्त्वमिडाद्योः कत्वानिष्टयोः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति' ॥

नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्भातोऽथकारान्तात्फकारान्ताच्च परः क्त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्भवति । यथित्वा यथित्वा, श्रयित्वा श्रयित्वा, गुफित्वा गुम्फित्वा । नोपधादिति किम् ? रेफित्वा, गोफित्वा । थफान्तादिति किम् ? स्नेसित्वा, ध्वंसित्वा ॥

वञ्चिलुञ्च्युतश्च ॥ २४ ॥

वञ्चि लुञ्चि ऋत् इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्भवति । वचित्वा वञ्चित्वा, लुचित्वा लुञ्चित्वा, कृतित्वा कर्तित्वा । "कृतेरोयद्" आर्षधातुके विकल्पितः । स यत्र पठेनास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव क्त्वा ॥

तृपिमृपिकृशोः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्त्वं विकल्प्यते । तृपि, मृपि, कृशि, इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेड् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद्भवति । तृपित्वा तर्पित्वा, मृपित्वा मर्षित्वा कृशित्वा कर्शित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । यत्पेव हि वर्त्तते ॥

रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्त्तते सेडिति च । उग्र इश्च वी । वी उपधे यस्य स व्युपधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातोरलन्ताद्दलादेः परः संश्च क्त्वा च सेडौ वा कित्त्वं भवतः । द्युतित्वा द्योतित्वा, दिद्युत्तिपते दिद्योत्तिपते, लिखित्वा लिखित्वा लिखित्वा लिखित्वा । रल इति किम् ? देवित्वा दिदेवि-

पति । व्युपधादिति किम् ? वर्तित्वा विवर्तितपते । हलादेरिति किम् ? एपित्वा एपिपिति । सेडित्येव भुक्त्या बुभुक्षते ॥

ऊकालोऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

ऊ इति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिकाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति द्वन्द्वैकवद्भावे पुँल्लिङ्गनिर्देशः । उऊऊइत्येवंकालोऽज् यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवंसंज्ञो भवति । उकालो ह्रस्वः, दधि मधु । ऊकालो दीर्घः, कुमारी गौरी । उऊकालः, प्लुतः देवदत्ताङ्ग अन्वसि । कालग्रहणं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् । आल्यस्य प्रल्यस्य । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” इति तुग् न भवति । अज्ग्रहणं संयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थं प्रक्षय प्ररक्ष्य । ह्रस्वाश्रयस्तुग् मा भूत् तितउञ्छ्रम् । “दीर्घात्” (अ०सू० ६।१।७५) “पदान्ताद्वा” (अ०सू०७।१।७६) इति विभाषा तुग् मा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः । “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” (अ०सू०१।२।४७) । “अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः” (अ०सू० ७।४।२) “वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः” (अ०सू० ८।२।८२) ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेपं स्थानिनियमार्थां । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा अच एव स्थाने वेदितव्याः । वक्ष्यति “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” (अ०सू०१।२।४७) अतिरि, नो अतिनु, गो उपगु । अच इति किम्, सुवाग् ब्राह्मणकुलम् । “अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः” (अ०सू०७।४।२) चोपते, श्रूयते । अच इति किम्, भिद्यते, छिद्यते । “वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः” (अ०सू० ८।२।७२) देवदत्ता ३, यज्ञदत्ता ३ । अच इति किम्, अग्निचो ३ त्, सोमसू ३ त् । तकारस्य मा भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः । अजिति वर्तते । इह मा भूत् । घौः, पन्थाः, सः, चुभ्याम्, घृभिः । अत्र नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तादिशब्दाः, स्वरे वर्णधम्मं लोकवेदयोः प्रसिद्धा त इह तद्गुणेषुऽपि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो योऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाषते, उच्चैः पठतीति । किं तर्हि, स्थानकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो विरोधणम् । ताल्वादिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते । तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नोऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति, यस्मिन्नुच्चार्यमाणो गात्राणामायामो निग्रहो भवति, रक्षता अस्निग्धता स्वरस्य, संवृतता कण्ठविवरस्य । ये, ते, के । उदात्ताप्रदेशा “आणुदात्तश्च” (अ०सू० ३।१। ७) इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योऽच् सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति । समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्यवसर्गो भवति, मार्दवम्, स्वरस्य मृदुता स्निग्धता, कण्ठविवरस्योस्ता महत्ता । त्व, सम, सिम, इत्यनुदानि, नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनुदात्तप्रदेशाः । “अनुदात्तौ” (अ०सू० ३।१।४) इत्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽच् स स्वरितसंज्ञो भवति । सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणानेव वर्णधर्मानुदात्तानुदात्तौ गृह्यते, नाचौ । तौ समाहिते यस्मिन्प्रचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते । शिरस्यम्, कन्या, सामान्यः, क । स्वरिताप्रदेशाः “तित्स्वरितम्” (अ०सू० ६।१।१८५) इत्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नने उदात्तः कस्मिन्ननुदात्तः, कियान् वा उदात्तः, कियान् वा अनुदात्त इति तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्षह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनुदात्तम् । अर्धइस्वमिति चार्द्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वप्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेव स्वरविभागः, शिष्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ताऽपरार्द्धमात्राऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ताऽर्धमात्राऽनुदात्ता । माणवका ३ माणवकेत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ताऽर्धमात्राऽनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धवैकश्रुत्यै विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य तदिदमेकश्रुति । एकश्रुति वाच्ये भवति । दूरात् संबोधयति येन वाच्येन तत्संबोधनं संबुद्धिः । स्वरानामुदात्तादीनामविभागोऽभेदः तिराधानमेकश्रुति । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ । दूरादिति किम्, आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मण्यज्ञपन्यूहसामस्तु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पश्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते । जपन्यूहसामानि यज्ञयित्वा । यज्ञकर्मणि मन्त्राणामेकश्रुत्यै भवति । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्, अपां रतांसि जिन्वतोऽम् । यज्ञकर्मणीति किम् । संपाठे माभूत् । अजंपिबिति किम्, ममाने यच्चो विह्वेष्वस्तु । जपोऽनुकरणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्यूहस्येति किम्-न्यूहा ओकाराः षोडश । तेषु के चिदुदात्ताः । असामस्विति किम्, ए३ विश्वं समत्रिणं ददाद् । सामानि वाच्यविशेषस्यगीतय उच्यन्ते । तत्रैकश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वपट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वपट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एकश्रुतिर्वा । वपट्शब्देनात्र वौपट्शब्दो लक्ष्यते, वौपडित्यस्यैवेदं स्वरविधानम् । यद्येवं वौपट्प्रहणमेव कस्मान्न कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः । सोमत्याग्ने वीही ३ वौ ३ पट्, सोमत्याग्ने वीही ३ वौ ३ पट् ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पक्षान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति । वेति प्रकृते विभाषाप्रहणे यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तुनायं स्वाध्यायकालेऽपि पाक्षिक एकश्रुत्यविधिर्भवति । इपे त्वोञ्जंत्वा, इपे त्वोञ्जं त्वा । अग्न आयाहि वीतये, अग्न आयाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम्, अग्निमीळे पुरोहितम् । दानो देवीरभिष्टये, दानो देवीरभिष्टये । (१)व्यवस्थितविकल्पोऽयमिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं त्रैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमेकश्रुत्यमिति ॥

“इच्छासंहितयोरापं छन्दो वेदे च छन्दसि”

इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यचरणा इति । भाषायामप्येकश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र “यज्ञकर्मणीति” “विभाषा छन्दसीति” च एकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिपिद्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षणप्राप्तः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्या ३ मिन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेनेष वृषणश्चस्य मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्लयायै जार कौशिकब्राह्मण गौतमस्तुवाण श्वः सुत्यामागच्छ मयवन्न । अत्र सुब्रह्मण्यो-

(१) व्यवस्थितेत्यादि, सिद्धमित्यन्तः पाठः कश्चिन्नोपलभ्यते ।

मित्योकारस्तिस्वरेण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः । “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (अ०सू० ८।४।६६) इति स्वरितः प्रसक्तस्तस्यानेन उदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ संपद्यौ । आगच्छेत्याकार उदात्तः । ततः परोऽनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छेति चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोऽनुदात्तः । हरिव आगच्छेत्यनयैव प्रक्रियया चत्वार उदात्ताः, द्वावुदात्तौ । मेधातिथेरिति पष्ठ्यन्तं परमामन्त्रितमनुप्रविशति । “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे” (अ० सू० १।२) इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्तं तस्य “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (अ० सू० ८।४।६६) इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषणदवस्य मेन इति समाने पूर्वेण । गौरावस्कन्दिघ्निति तथैव ह्रं आद्ये अक्षरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहल्यायै जारेति सुयन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तद्देव स्वरः । द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तं तत्र पूर्ववत् द्वावुदात्तौ । शपमनुदात्तम् । एवं गौतमब्राह्मणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । इवः सुत्यामागच्छ भ्रवन्निति इवः शब्द उदात्तः, सुत्यामित्यन्तोदान्तः । “संज्ञायां समजनिव” इति क्यपो विधाने उदात्त इति वर्त्तते । आगच्छेति द्वावुदात्तौ । अन्त्योऽनुदात्तः । मवन्निति पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुवह्मण्यायामेव देवा ब्रह्मण इति पश्यते । तत्र पूर्वेण स्वरितस्तस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवह्रणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति । देवा ब्रह्मण आगच्छत । द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिधाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकश्रुतिरिति वर्त्तते । संहितायां विष्ये स्वरितात्परेपामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । इममित्यन्तोदात्तः, मे इति अनुदात्त, विधिकाल एव विधातविधानात् । तत्पुनः “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (अ०सू० ८।४।६६) इति स्वरितं संपद्यते । तस्मात्स्वरितात्परेपामनुदात्तानां गङ्गे-प्रश्रुतीनामेकश्रुतिर्भवति । सर्वे एते आमन्त्रितनिधातेनानुदात्ताः । माणवकजटिलकेतिप्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तं तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितं ततः परेपामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । संहिताग्रहणं किम्, अवग्रहे मा भूत्, इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तास्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तग्रहणमनुवर्त्तते । उदात्तः परोयस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः परो यस्मात्स स्वरितः परः । उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति । अनुदात्ततर इत्यर्थः । देवा मस्तः पृथिनमातरोऽपः । मातर इत्यनुदात्तः । अप इत्यन्तोदात्तः । “अडिदपदाद्यपुत्रैद्युभ्यः” (अ० सू० ६।१।१७१) इति । तत्रानुदात्तयोरेकादेश ओकारोऽनुदात्तः । तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । इकारोऽनुदात्तः शुतुद्रि इत्येतदामन्त्रितं पदादौ तस्माद्ब्र निहन्यते, “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” (अ० सू० ८।१।१८) इति तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन् परभूते पूर्वस्य सरस्वतीतीकारस्य सन्नतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । क इति स्वरितस्तस्मिन् परभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सन्नतर आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकादप्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एकशब्दः । “रुश्रुतोऽनुदके चिन्” । (अ०सू० ३।२।५७) धृतस्वरुक् । “भजो ण्विः” । (अ०सू० ३।२।६२) अ-

धेभाक्, पादभाक् । एकालिति किम् । दर्विः । जागृविः । प्रत्ययइति किम् । सुराः । अपृक्त-
प्रदेशा “वेरपृक्तस्य” (अ० सू० ६।१।६७) इत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य संज्ञां वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधार-
यसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्दोभिधेयवाची । समानाधिकरणः समानाभिधेयः । परमरा-
ज्यम्, उत्तरराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति । पाचकवृन्दाशिका ।
तत्पुरुष इति किम्, पाचिकाभार्यः । समानाधिकरण इति किम्, ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधार-
यप्रदेशाः, “कर्मधारये निष्ठा” (अ० सू० ६।२।४६) इत्येवमादयः (१) ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यन्निर्दिश्यते समासशाब्दे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति । समास इति समास-
विधायि शाब्दं गृह्यते । वक्ष्यति, “द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्रासापन्नैः” (अ० सू०
२।१।२४) इति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत् प्रथमानिर्दिष्टं, तृतीयासमासे तृतीयेति, चतुर्थी-
समासे चतुर्थीति, पञ्चमीसमासे पञ्चमीति, षष्ठीसमासे षष्ठीति, सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्ट-
श्रितः, शङ्कुलाखण्डः, यूपदाह, वृकभयम्, राजपुरुषः, अक्षशीण्डः । उपसर्जनप्रदेशा “उपसर्जनं
पूर्वम्” (अ० सू० २।२।३०) इत्येवमादयः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्ति, समासे विधीयमाने यन्नियतविभक्तिर्क, द्वितीये
संबन्धिनि बहुविभक्तिभिर्युज्यमानेऽप्येकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपू-
र्वनिपाते । पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा । निरादयः क्रान्ताद्यर्थं पञ्चम्या ।
पूर्वपदे नानाविभक्तिकेऽप्युत्तरपदे पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशा-
म्बिः । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिम् । निष्क्रान्तेन कौशाम्ब्या निष्कौशाम्ब्या ।
निष्क्रान्ताय कौशाम्ब्या निष्कौशाम्ब्ये । निष्क्रान्तात् कौशाम्ब्या निष्कौशाम्ब्ये । निष्क्रा-
तस्य कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्ब्ये । निष्क्रान्ते कौशाम्ब्या निष्कौशाम्ब्यौ । एत्थं निवारणसिः ।
एकविभक्तौति किम्, राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति किम् ? न हि भवति कौशाम्ब्यीनिरिति ॥

अर्थवद्घातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनोऽर्थशब्दः (२) । अर्थवच्छब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञं भवति घातुप्रत्ययौ वर्ज-
यित्वा । इत्थः, कपित्थः, कुण्डम्, पीठम् । अर्थवदिति किम्, वने, धनमिति । वान्तस्या-
वधेर्मां भूत् । न लोपो हि स्यात् । अघातुरिति किम्, हन्तेलङ्, अहन्, नलोपः स्यात् । अ-
प्रत्यय इति किम्, काण्डे, कुड्ये । “इत्सो न्युसके प्रातिपदिकस्य” (अ० सू० १।२।४७) इति
इत्सः स्यात् । (३) अनर्थरूस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकमप्येव । अध्यागच्छति, प्रलम्बते ।
प्रातिपदिकप्रदेशाः, “इत्सो न्युसके प्रातिपदिकस्य” (अ० सू० १।२।४७) इत्येवमादयः ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृत्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति । अप्रत्यय इति पूर्वप्रपञ्चसात् कृदन्त-
स्य तद्धितान्तस्य घानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं निय-

(१) “कर्मधारयप्रदेशाः पुनःकर्मधारयप्रजातीयेदोषेऽप्येवमादयः” इति वक्तव्यवशाच्चदुरक्तपते ।

(२) अनर्थरूस्यादितः परम्बते-इत्येतत् पाठः कश्चिज्जास्ति ।

(३) अर्थशब्दोऽपि अभिधेय-प्रयोजन-विकृति-धनवचनः । तत्र न प्रयोजनवचनोऽप्यभिधेयाराह ।
न विकृतिवचनः स्वये विकृतस्य किं संज्ञया । न धनवचनः स्वस्वार्थिभावस्यार्थभवत् । तस्माद् परिशेषा
दभिधेयवचन इत्याह-अभिधेयवचनोऽर्थशब्द इति ।

सार्थम् । कृत्—कारकः, हारकः, फर्ता, हर्ता । तद्धितः—औपगवः । समासः—राजपुरुषः, ब्राह्मणकम्बलः । समासप्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गेषु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेशेऽलोन्त्यस्याचः । अतिरि कुलम्, अतिलु कुलम् । नपुंसक इति किम्, ग्रामणीः, सेनानीः । प्रातिपादिकस्येति किम्, काण्डे तिष्ठतः, कुड्ये तिष्ठतः । प्रातिपदिकप्रहणसामर्थ्यादेकादेशे पूर्वस्यान्तवद्भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वक्षते । गो इति स्वरूपप्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययप्रहणं स्वरितत्वात् । उपसर्जनप्रहणं तयोर्विनेपणं, गोरुपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनस्येति । ताम्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति । चित्रगुः, शबलगुः । स्त्रियाः, निष्कौशाम्बिः, निर्वारणसिः, अतिखट्वः, अतिशालः । उपसर्जनस्येति किम्, राजकुमारी । स्वरितत्वं किम्, अतितन्त्रीः, अतिलक्ष्मीः, अतिश्रीः । *इयसो बहुव्रीहेः प्रतिपेधो वक्तव्यः* । बहुश्रेयसी, विद्यमानश्रेयसी ॥

लुक्कद्धितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीप्रहणमनुवर्त्तते उपसर्जनस्येति च । पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते लुगिवधीयते । तद्धितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुगभवति । पञ्चोन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चोन्द्रः, दशेन्द्रः । पञ्चभिः शक्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशक्कुलिः, आमलक्याः फलमामलकम्, बकुलम्, वदरम् । तद्धितप्रहणं किम्, गार्ग्याः कुलं गार्गीकुलम् । लुकीति किम्, गार्गीत्वम् । उपसर्जनस्येति च । अवन्ती, कुन्ती, कुरुः ॥

इद्रोण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्धितलुकि सति इकारादेशो भवति । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पटः पञ्चगोभिः, दशगोभिः । इदिति योगविभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः, दशसूचिः । स च एवं विषय एव ॥

लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति । तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुप्यर्थं विधीयते । अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुप्यर्थं भवतः । सप्तम्यर्थं वतिः । व्यक्तिवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वाचार्यनिदेशस्तदीयमेवेदं सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । “तद्विशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वान्” (अ० सू० १।२।६३) इति । व्यक्तिः स्त्रीपुंसकानि, वचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । पञ्चालाः क्षत्रियाः, पुँल्लिङ्गाः बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः । यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने तद्गज्जनपदे भवतः, पञ्चालाः, कुर्वः, मगधाः, मत्स्याः, अङ्गाः, वङ्गाः, सुहाः, पुण्ड्राः । लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवणः सूपः, लवणा यवागूः, लवणे शाकम् । व्यक्तिवचने इति । किम्, शिरीषाणामदूरभवो धामः शिरीषास्त्वस्य घने शिरीषवनम् । “विभाषोपधिबनस्पतिभ्यः” (अ० सू० ८।१।६) इति णत्वं न भवति ॥ *हरीतक्यादिपुव्यक्तिः* । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि । *खलतिक्तादिपु वचनम्* । खलतिक्तस्य पर्वतस्यादूरभवानि घनानि खलतिकं घनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वक्षते । लुप्यर्थं यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तिवचने भवतो जातिं वर्जयि-

त्वा । पञ्चालाः रमणीयाः, बह्वृक्षाः बहुक्षीरघृताः बहुमाल्यफलाः । गोदौ रमणीयौ, बह्वृक्षौ बहुक्षीरघृतौ बहुमाल्यफलौ । अजातेरिति किम्, पञ्चालोः जनपदः, गोदौ ग्रामः । जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति । पञ्चालाः जनपदो रमणीयो बह्वृक्षः, गोदौ ग्रामो रमणीयो बह्वृक्ष इति । *मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः* । चञ्चाऽभिरूपः, धर्मिका दर्शनीयः ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृतं युक्तवद्भावलक्षणे निर्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नागालिङ्गसंख्याः । प्रमाणं पञ्चाला वरणा इति च । नैते योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्र लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव, नयन्प्रतिपाद्यम् । यथा आपोः, दाराः, गृहाः, सिकता, वर्षा इति ॥

लुच्योगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुच्योगाप्रख्यानात् । योऽयं "जनपदे लुप्" (अ० सू० ८।२।८१) "वरणादिभ्यश्च" (अ० सू० ८।२।७६) इति लुच्यते, अयं न वक्तव्यः । किं कारणे योगाप्रख्यानात् । न हि पञ्चाला वरणा इति योगः सम्बन्धः प्रख्यायते । नैतदुपलभामहे वृक्षयोगाच्चरं वरणा इति किं तर्हि संज्ञा एताः । तस्माद्ब्र, "तस्य निवास" (अ० सू० ४।२।६९) "अवृभवश्च" (अ० सू० ४।२।७०) इति तद्विदितौ नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ॥

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञाशब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं, तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चालादिशब्दो योगस्य प्रमाणं = योगस्य वाचकः स्यात्, ततस्तदभावेऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च संप्रति विनैव क्षत्रियसंबन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दस्ततोऽवसीयते, नायं योगनिमित्तकः, किं तर्हि रुडिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अशिष्यमिति वक्तै, प्रधानं समासे किंचित्पदं प्रत्ययस्तव्यदादिः । ताभ्यामर्थवचनमर्थान्भिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वोच्चार्यः परिभाषितम् । *प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सहसृतः* । *प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं ब्रूत इति* । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे । अशिष्यमेतत् । अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते, शब्दरथाभिधाने संज्ञाभाषिकं, न पारिभाषिकमशक्यत्वात् । लोकत एवायं वगतेः । धैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेऽपि, राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमात्रम् । औपगत्रमानयेत्युक्तं उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति नोपगुं नाप्यपत्यमात्रं नोर्मा । यश्च लोकतोऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वक्तै । कालोपसर्जने चाशिष्ये कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्यशब्दो हेत्यनुकुर्याथार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्ये भवतः । इहान्ये वैपाकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्वन्ति । 'आन्वाप्यादुत्थानादान्याप्याथ संवेदानात् । एषोऽप्रतनः कालः । अपरे पुनराहुः, 'अहरभयतोर्दरात्रमेपोऽप्रतनः काल इति । तयोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति, 'अप्रधानमुपसर्जनमिति' । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे लोकतोऽर्थवगतेः । धैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेष्याहुर्दिग्दस्माभिरथ कर्त्तव्यमिदं शः कृतमिति । नैवं द्युत्पाद्यन्ते । तयोपसर्जने, यद्यत्र श्रुते ग्रामे वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतोऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन । यद्ये पूर्वस्य एव कालोपसर्जनप्रहणं कस्माच्च

क्रियते, किमर्थो योगविभागः, प्रदर्शनार्थः । अन्वयत्प्येवं जातीयमशिष्यमिति । तथाच पूर्वाचार्याः परिभाषन्ते 'मत्वर्थं बहुमीहिः', 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः' । इत्येवमादि, तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिनामायमेकोर्थः । तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत इदमुच्यते जातेराख्या जात्याख्या जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थं बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि संपन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते, संपन्नो यवः । संपन्ना यवाः । संपन्नो ग्रीहिः । संपन्ना ग्रीहयः । पूर्ववया घ्राक्षणः प्रत्युत्थेयः । पूर्ववयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातिग्रहणं किम्, देवतो यज्ञदत्तः । आख्यायामिति किम्, काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । भवत्यर्थं जादिशब्दो, न त्वनेन जातिराख्यायते किं तर्हि प्रतिकृतिः । एकस्मिन्निति किम्, ग्रीहियवौ । *संख्याप्रयोगे प्रतिपेधो वक्तव्यः* । एको ग्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योऽर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । अहं प्रवीमि । ययं मूमः । *सविशेषणस्य प्रतिपेधो वक्तव्यः* । अहं देवदत्तो प्रवीमि । अहं गार्ग्यो प्रवीमि । अहं पटुवंवीमि । युद्दि गुरावैकेपान् । त्वं मे गुरुः । यूर्यं मे गुरुवः ॥

फल्गुनोप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोरित्यनुकर्णार्थः । फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्नक्षत्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ, कदा पूर्वा फल्गुन्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे कदा पूर्वं प्रोष्ठपदाः । नक्षत्र इति किम् । फल्गुन्यौ माणवकैः ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोरेछन्दसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुनक्षत्रमदितिदेवता । पुनर्वसू नक्षत्रमदितिदेवता । नक्षत्र इत्येव । पुनर्वसू माणवकौ । छन्दसीति किम् पुनर्वसू इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

छन्दसीति वर्त्तते, द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता ॥

तिप्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

छन्दसीतिनिवृत्तम् । तिप्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वो यदर्थः । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिप्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिप्यपुनर्वसू दृश्येते । तिप्यपुनर्वस्वोरिति किम् ? विशाखानुराधाः । नक्षत्र इति किम् ? तिप्यश्च माणवकः पुनर्वसू माणवकौ तिप्यपुनर्वसवो माणवकाः । ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायाणामपि यथा स्यात् । पुप्यपुनर्वसू । सिद्ध्यपुनर्वसू । द्वन्द्व इति किम् ? यस्तिप्यस्ती पुनर्वसू येषां न इमे तिप्यपुनर्वसवः । उन्मुग्धास्तिप्यादय एव विपर्ययेण हृदयमाना बहुग्रीहिणोच्यन्ते । तेन नक्षत्रसमास एवाऽयम् । बहुवचनस्येति किम् ? एकवचनस्य मा भूत्, तिप्यपुनर्वसू इदमिति । 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवदति' इत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

मनाने रूपमेवामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत एकशेषो भवति ।

एकः शिष्यते इतरे निवर्त्तते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् । तत्रानेकार्याभिधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्तं, तस्मादेकशेषः । सरूपाणामिति किम् ? प्लक्षन्वग्रोधाः । रूपग्रहणं किम् ? भिन्नेऽप्यर्थे यथा स्यात्, अक्षाः, पादाः, मापाः । एकग्रहणं किम् ? द्विवह्नोः शेषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम् ? आदेशो मा भूत् । एकविभक्ताविति किम् ? पयः पयो जरयति । ब्राह्मणान्यां च कृतं, ब्राह्मणान्यां च देहि ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्त्तते । यूनेति सहयोगे तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते, युवा निवर्त्तते । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति । वृद्धयूनोः सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । तदिति वृद्धयूनोर्निर्देशः । लक्षणशब्दो निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यद्यर्थं, एवकारोऽयधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्त्तते । समानायामाकृतौ वृद्धयुवप्रत्ययौ भिद्येते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । चात्स्यश्च चात्स्यायनश्च चात्स्यौ । वृद्ध इति किम् ? गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् ? गार्ग्यं चात्स्यायनी । एवकारः किमर्थः ? भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ । कुत्सा सौवीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विनेपो विद्यते ॥

स्त्री पुंश्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्त्तते । वृद्धो यूनेति च सर्वम् । स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विनेपो भवति । पुंस इवास्याः कायं भवति । स्त्र्यर्थेवद्ववति । गार्गीं च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । चात्सी च चात्स्यायनश्च चात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्त्तते । स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटी । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूरी । एवकारः किमर्थः ? इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । पुनोगादाख्यायामित्यपरो विनेपः । पुमानिति किम् ? प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रागित्यव्ययमलिङ्गम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वच्छा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वमा च भ्रातरौ । दुहित्रा सहवचने पुत्रशब्दः शिष्यते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसफेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । नपुंसकानपुंसकमाप्रत्यये विनेपे अनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते, एकवच्चास्य कायं भवति अन्यतरस्याम् । शुक्लश्च कर्मणः शुक्ला च घृह्णतिना शुक्ले च घणं तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् ? शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि । एकवच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते, नैक्यदिति । मात्रा सह वचने पित्रशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितरामिति पा ॥

श्वशुरः श्वश्या ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्गते इवश्चा सहवचने इवशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । इव-
शुरश्च इवश्च इवशुरौ । इवश्चइवशुरावितिवा ॥

त्यदादीनि सर्वे नित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वप्रहर्णे सा-
कल्यार्थं, नित्यप्रहर्णे विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च यौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । *त्यदादीनां
मियो यद्यत्परं तच्छिष्यते* स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघाः । एतेषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । "पुमान् स्त्रिया" इति पुंसः शेषे
प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुणप्रहर्णे सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः ।
ग्राम्यप्रहर्णे किम् ? रुव इमे । पुपता इमे । पशुत्विति किम् ? ब्राह्मणाः क्षत्रियाः । सर्वे-
ष्विति किम् ? एतौ गावौ चरतः । अतरुणेष्विति किम् ? वत्सा इमे । वर्करा इमे । *अनेक-
शफेष्विति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । अदवा इमे ॥

इति धीज्यादित्यविरचितायां काशिकायां तृतीया प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भूयादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति । भू भवति । एष पृथते । स्पृ-
द्धं स्पृद्धते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वा-
चार्यसंज्ञाध्रुवणात् क्रियावाचिनामेव भूयादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

(१) भूयादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

भुवो वार्थं वदन्तीति भ्यायां वा वादयः स्मृताः ॥

धातुप्रदेशाः "धातोः" (अ०सू० ३।१।८९) इत्येवमादयः ॥

उपदेशोऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः, शाखशाक्यानि, सूत्रपाठः, पिलपाठश्च । तत्र योऽजनुनासिकः स
हृत्प्रदेशो भवति । एष, स्पृद्धं । प्रतिशानुनासिक्याः पाणिनीयाः । उपदेश इति किम् ? अत्रां
अपः । अजिति किम् ? "आतो मनिन् क्यनिष्पनिषश्च" । अनुनासिक इति किम् ? सर्वस्या-
ऽयो मा भूत् । इत्प्रदेशाः "आदितश्च" (अ०सू० ७।२।१६) इत्येवमादयः ॥

हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेश इति वस्ति । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य वदन्त्यं हल् तदित्यर्थं
भवति । अ इ उ ण्-गकारः । अ इ ऋ-ककारः । ए ओ ह्-टकारः । ऐ औ च्-चकारः । उप-
देश इत्येव । अग्निविन् । सोमगुन् । इत्यम् ह् हलिति द्वितीयमत्र हल्प्रहर्णे सन्त्रेणोपात्तं

द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्त्तमानानां त्वर्गसकारमकाराणां प्रतिषेध उच्यते । त्वर्गः । टालसिद्धसामिनात्स्याः वृक्षात्, प्लक्षात् । सकार-जस् ब्राह्मणाः । तस्, घस्-पचतः, पचथः । मकार अपचताम्, अपचतम् । विभक्ताविति किम् ? “अचो यत्,” “ऊर्णाया युस्,” “रूधादिभ्यः इनम्,” “किमोऽत्” । “इदोऽत्” इत्यत्र प्रतिषेधो न भवति । अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य । “इदमस्यमुः” (अ०सू० १।३।२४) इत्युकाराऽनुबन्धनिर्द्देशान्नित्यत्वमुपलक्ष्यते ॥

आदिर्जिदुडवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्त्ते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । जि टु डु इत्येतेषां समुदायानामादितो वर्त्तमानानामित्संज्ञा भवति । जिमिदा मिन्नः । जिधृषा छष्टः । जिक्चिदा क्षिण्णः । जिहन्धी इद्धः । डुवैष्ट वेपथुः । टुओश्चि द्रवयथुः । डुपचप् पक्त्रिमम् । डुवप् उप्त्रिमम् । डुकृन् कृत्रिमम् । आदिरिति किम् ? पट्टयति, कण्डूयति । उपदेश इत्येव जिकारीयति ॥

पः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

पकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । “शिल्पिनि ष्वुन्,” नर्त्तकी, रजकी । प्रत्ययस्येति किम् ? षोडः, पडिकः । आदिरित्येव “अविमहोऽपिपच” । अविपः, महिपः ॥

चुट्ट ॥ ७ ॥

चवर्गत्वर्गौ प्रत्ययस्यादौ इत्संज्ञौ भवतः । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्” कौञ्जायन्यः । छस्य ईयादेशो वक्ष्यति । जस् ब्राह्मणाः । शस्यान्तोदेशो वक्ष्यति । “शाण्डिकादिभ्यो ज्यः” शाण्डिक्यः । ट्वर्गं “चरेष्टः” कुरुचरी, मद्रचरी । टस्य इकादेशो वक्ष्यति । “सप्तम्यां जनेदंः” उपसरजः, मन्दुरजः । ढस्यैयादेशो वक्ष्यति । “अन्नाणः” आन्नः । पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । “तेन वित्तरजुञ्चुपूचणपौ” केशचणः, केशचणः । “अवात्कुटारचच” “नते नासिकायाः संज्ञायां टीट्प्रनाट्ज्प्रचचः” अबटीटः । आदिरित्येव, “कम्मणि घटोऽत्च” कर्मटः ॥

लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥

तद्विषयजितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्त्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्संज्ञा भवन्ति । लकार-र-“ल्युट् च” चयनम्, जयनम् । शकार-“कर्त्तरि शप्” भवति । कवर्ग-“क्त्तवत् निष्ठा” भुक्तः, भुक्तवान् । “प्रियवगे घदः खच्” प्रियवदः, घदवदः । “ग्लजित्थश्च रस्तुः” ग्लस्तुः, जिप्पुः, नृप्पुः । “भज्जभालमिदो घुरच्” भङ्गुरम् । “टालसिद्धसामिनात्स्याः” वृक्षात्, वृक्षस्य । अतद्धित इति किम् ? चूडालः, लोमदाः, कर्णिका ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्येत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा धेवोदाहृतम् । तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अलोन्त्यस्य मा भूत् आदिर्जिदुडव इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

संख्याशाब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्ये यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिश्यत इत्यनुदेशः । यत्रादुच्चार्यत इत्यर्थः । समानां समसंख्यानां समपरिपठितानामनुदेशिनामनुदेशिनां च यथाक्रममनुदेशिभिस्तुदेशिनः संख्यन्ते । “तुरीशालानुरवर्मनोऽनुचवाराद्दृष्ट्वाऽप्युच्यते” । (अ०सू० ४।३।१४) प्रथमात्प्रथमो द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि, तौदेश, शालानुरीयः, यार्मन्तयः, कौशरायः । समानामिति किम् “लक्षणेत्थंभूताख्यानभागोऽप्यामु प्रतिपर्यवतः” । (अ०सू० १।४।१०) लक्षणादयथासंख्याः । प्रत्यादपचयः । सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनी-

यसंज्ञा भवति । इह कस्मान्न भवति । “वेशो यशआदेर्भंगाद्यत्” । (अ०सू० ४।४।१३१) “ख च” (अ०सू० ४।४।१३१) इति । स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यं, यत्र नेष्यते तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते । “स्वरितेनाधिकार” इति स्वरितग्रहणं पूर्वोणापि संबध्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्णधर्मः, तेन चिन्हेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वाद्गुणत्रयोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः । प्रत्ययः, धातोः, ह्याप्प्रातपदिकात्, अङ्गस्य, भस्य, पदस्य ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते तत्रायं नियमः क्रियते । अनुदात्तेता ये धातवो द्विस्रश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदात्तेभ्यः आस आस्ते । यम् वस्ते । द्विभ्यः खल्वपि, पूङ् सूते, शीङ् शोते ॥

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

“लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” (अ०सू० ३।४।६९) इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिषादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते तत्रेदमुच्यते । भावे कर्मणि चात्मनेपदं भवति । भावे ग्लायते भवता, मुच्यते भवता, आंस्यते भवता । कर्मणि क्रियते कृष्ट, हियते भारः । कर्मकर्त्तरि ल्यप्ते केदारः स्वयमपेति परस्मैपदं न भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाचा, व्यतिहारो विनिमयः । यत्रान्यसंबन्धिर्ना क्रियामन्यः करोति इतरसंबन्धिर्ना चेतः स कर्मव्यतिहारः । तद्विदिशि क्रियावचनाद्धातोरात्मनेपदं भवति । व्यतिलुनते, व्यतिपुनते । कर्मव्यतिहार इति किम् ? लुनन्ति । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं, “शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्” (अ०सू० १।३।७९) इति ॥

न गतिर्हिंसार्येभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वोणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्येभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति, व्यतिसर्पन्ति । हिंसार्येभ्यः, व्यतिर्हिंसन्ति, व्यतिघ्नन्ति । *प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्* । व्यतिहसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिपशन्ति । *हरतेरप्रतिषेधः* । संप्रहरन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाश्च ॥ १६ ॥

इतरेतरोऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्धातोः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । *परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्* । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेरिंशः ॥ १७ ॥

नेरात्कर्त्तरिति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाद्धिता आत्मनेपदं विधीयते । नेः परस्माद्धिन आत्मनेपदं भवति । निरिदन्ते । नेरिति किम् ? प्रविशति । “यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते” । तेनादा गाम्नि व्यख्यानम्, न्यविशति । नेरस्यार्गस्य ग्रहणम् । “अर्धवद्ग्रहणे नानर्थक्येति” । गम्मादिह न भवति । मधुनि विनान्ति अमराः ॥

परिष्ययेभ्यः क्रियाः ॥ १८ ॥

“बुद्धीन् द्रव्यविनिमये” इत्यात्कर्त्तरंभिप्राये क्रियात्के मिश्रमात्मनेपदम्, अकर्त्तरंभिप्राया-

भ्योऽयमारम्भः । परिव्यवेभ्य उत्तरालक्रीणातेरात्मनेपदं भवति । परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अव-
क्रीणीते । पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति । बहुवि क्रीणाति वनम्(१) ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १६ ॥

त्रेपात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाभ्यामप्यतेर्धातोरात्मनेपदं भवति । वि-
जयते, पराजयते । विपरादाब्दावुपसर्गा गृह्येते साहचर्यात्, तेनेह न भवति । बहुवि जयति
वनम् । परा जयति सेनेति(२) ॥

आडो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आङ्पूर्वाद्दत्तेरात्स्यविहरणे वर्त्तमानादात्मनेपदं भव-
ति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरण इति किम् ? आस्यं व्याददाति । *आस्यविहरणसमान-
क्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः* । विपादिकां व्याददाति, कूलं व्याददाति । *स्याङ्कर्म-
काच्चेति वक्तव्यः* । इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

'क्रीडृ विहारो' । एतस्माद् अनु, सम्, परि इत्येवंपूर्वाङ् आङ्पूर्वाद्यात्मनेपदं भवति । अ-
नुक्रीडते, संक्रीडते, परिक्रीडते । आङ्ः खल्वपि, आक्रीडते । *समोऽकृत्तेने इति वक्तव्यम्* ।
संक्रीडन्ति शकटानि । समासाहचर्यादन्वादिस्वरसर्गा गृह्यते, तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न
भवति । माणवकमनुक्रीडति । *आगमेः क्षमायात्स्यविहरणे वक्तव्यम्* । क्षमा—उपेक्षा, का-
लहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । *शिक्षेर्जिज्ञासायाम्* । विद्यासु शि-
क्षते । *आशिपि नाथः* । सर्पिषो नाथते, मधुनो नाथते । आशिपीति किम्, माणवक-
मनुनाथति । *हरतेर्गताच्छौल्ये* । पैतृकमदवा अनुहरन्ते, मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गत-
ताच्छौल्य इति किम् ? मातुरनुहरति । *किरतेर्हर्षजीविकाकुल्यायकरणेष्विति वक्तव्यम्* ।
अपस्किरते वृषभो हृष्टः । जीविकायाम्, अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । कुल्यायकरणे, अप-
स्किरते श्याऽऽश्रयार्थी । हृषादिष्विति किम् ? अपस्किरति कुमुमम् । *भाङिनुप्रच्छोऽस्यसंख्या-
नम्* । आनुते शृगालः । आपृच्छते शुल्म् । *शप उपलम्भन इति वक्तव्यम्* । वा-
चा शरीरस्पर्शानुसुपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । उपलम्भन इति
किम्, शपति ॥

समं व प्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम् अव प्र वि इत्येवंपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । संतिष्ठन्ते, अद्यतिष्ठते, प्रतिष्ठने,
वितिष्ठते । *आङ्ः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम्* । अस्ति संकारमात्रमातिष्ठते, आगमो
गुणदृष्टी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायस्थेयं प्रकाशनं, स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्नितिस्थेयः । विवा-
दपदनिर्गता लोके स्थेय इति प्रतिद्वन्द्वस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्याग्रहणम् । प्रकाशने स्थेयाख्या-
यां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत्, तिष्ठते कन्या छायेभ्यः, तिष्ठते वृषली प्रा-
मपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः । स्थेयाख्यायाम्—त्वयि तिष्ठते, मयि तिष्ठते, संता-
व्य कणादिषु तिष्ठते यः ।

उदेऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्मसाधुः क्रियावाचो अन्-

(१) बहुवि वनम् क्रीणातित्यन्वयः । बहुवि=बहुवचिभ्यम् ।

(२) परा सेना जयतीत्यन्वयः । परा=इङ्गुटा ।

ध्वंताविशिष्टक्रियावचनांसिद्धतेरात्मनेपदं भवति । गेहे उत्तिष्ठते, कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं य-
तत इत्यर्थः । *उद् ईहायामिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । अस्माद् ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति ।
शतमुत्पद्यत इत्यर्थः । ईहाप्रहणमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणं. नापवादः । अनूर्ध्वकर्मणीति
किम् ? आसनादुत्तिष्ठति ।

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उपपूर्वासिद्धतेर्मन्त्रकरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।
मन्त्रकरण इति किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । *उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रीकरणपथि-
ष्विति वाच्यम्* । देवपूजायाम्—आदित्यमुपतिष्ठते । सङ्गतिकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । मि-
त्रकरणे महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसङ्गतिकरणयोः को विशेषः ? सङ्गतिकरणमुपश्लेषः ।
तद्यथा गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरणं तु विनाप्युपश्लेषेण मैत्रीसम्बन्धः । पथि—अर्थे
पन्थाः रूढमुपतिष्ठते । *वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्* । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उप-
तिष्ठतीति वा ।

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्त्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । यावद्भू-
क्तमुपतिष्ठते, यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तप्रत्ययः । भोजने भोजने सन्निधीयत
इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? राजानमुपतिष्ठति ।

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते । उद्वि इत्येवंपूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति ।
उत्तपते, वितपते दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव, उन्नपति सुवर्णे सुवर्णकारः, वितपति
पृष्टे सविता । *स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्* । उत्तपते पाणिम्, उत्तपते पृष्टम्, वितपते पा-
णिं, वितपते पृष्टम् स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, अद्रवंसु त्तिमतस्वाङ्गमिति । किं तर्हि,
स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति, देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्टसु तपतीति । उद्विभ्यामिति किम् ?
निष्ठपति ॥

आडो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते 'यम उपरमे,' 'हन हिंसागत्योः' इति परस्मैपदिनौ । ताम्यामकर्मक-
क्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति, आयच्छते, आयच्छेते, आयच्छन्ते । हनः
खल्वपि, आहते वृषले पादेन । *स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्* । आयच्छते पाणिम्, आहते
शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, किं तर्हि स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति आह-
न्ति शिरः परकीयमिति ॥

समो गम्यच्छिप्रच्छिप्रस्वरस्यतिश्रुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते संपूर्वेभ्यो गमि, ऋच्छि, प्रच्छ, स्वर-
रति, अर्ति, श्रु, विदि इत्येभ्योऽ कर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । संगच्छते, समृच्छ-
ते, संपृच्छते, संस्वरते, संकल्पा अस्य समरन्त । अतर्लङि च्लेः "सर्तिशास्त्यतिभ्यश्च" (अ०
सू० ३।१।९६) इत्यङ्देशः । तत्र परस्मैपदेभ्यत्येतन्नाधीयते "बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपि"
(अ० सू० ६।४।७९) इत्याद् प्रतिषिध्यते । "ऋदरोऽङि गुण" (अ० सू० ५।४।१६) इति
गुणः, समरन्त, संश्रुते, संवित्ते । ऋच्छेरनादेशस्य ग्रहणम्, समृच्छिष्यते । अत्यादेश-
स्यत्तरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् । अर्तिरुभयत्र पठ्यते, "ऋगतिप्राणयोः" इति भ्वादी, "ऋ सु
गतौ" इति लृहोत्यादी । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । विदेज्ञानाद्येभ्यः ग्रहणं, परस्मैपदि-
भिर्गमादिभिः साहचर्याच्च लभार्थस्य स्वरितेत्त्वादुभयतोभाषस्य । *दृगेश्चेति वक्तव्यम्* ।
संपद्यते । अकर्मकादित्येव ग्रामं संपद्यन्ति ॥

निसमुपविभ्यो हः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिपत्तव्यम् । नि, सम्, उप, वि, इत्येवंपूर्वाद् ह्ययतेर्दांतोरात्मनेपदं भवति । निह्यते, संह्यते, उपह्यते । अकर्त्रंभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अन्यत्र हि जित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् । *उपसर्गादस्यत्यूद्योवां वचनम्* । निरस्यति, निरस्यते । समूहते, समूहति ॥

स्पर्द्धायामाहः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रंभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । स्पर्द्धायां विषये आर्द्धपूर्वाद् ह्ययतेरात्मनेपदं भवति । स्पर्द्धां संवर्षः पराभिभवेच्छा स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु शब्दक्रिय एव । महो मल्लमाह्वयते छात्रदछात्रमाह्वयते । स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः । स्पर्द्धायामिति किम् ? गामाह्वयति गोपालः ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥

कर्त्रंभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रंभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गन्धनादिष्वर्थेषु वर्त्तमानात् करोतेरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्तं हिंसात्मकं सूचनम् । तथाहि, वस्तु गन्ध अदूर्दने, अदूर्दं हिंसायाम्, इति चुरादौ पठ्यते । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । सेवनमनुवृत्तिः । साहसिक्यं साहसिकं कर्मम् । प्रतियत्नः सतो गुणान्तराऽऽधानम् । प्रकथनं प्रकथनं कथनम् । उपयोगो धर्म्मोद्विप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तावत् । उत्कुरुते, उदाकुकुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणे श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः सेवने गणकानुपकुरुते, महामात्रानुपकुरुते । सेवत इत्यर्थः । साहसिक्ये परदारान् प्रकुरुते । तेषु महसा प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रतियत्ने एधो दक्स्थोपस्कुरुते, काण्डं गुडस्थोपस्कुरुते । तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । पद्योमुद्यौ करोतेः प्रतियत्न एव विधीयेते । प्रकथने गायः प्रकुरुते, जनापवादान् प्रकुरुते । कप्रपेण कथयतीत्यर्थः । उपयोगे शतं प्रकुरुते, सहस्रं प्रकुरुते । धर्म्मायं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । एतेष्विति किं कट्टं करोति ॥

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रंभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा । तमधिचक्रे, तमभिवभूव, न तेन पराजित इति वा । प्रसहन इति किम् । अर्थमधिकरोति । पृथग्योगकरणमुपसर्गाविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

कृञ इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्त्रंभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मणो आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान्, ध्वाक्षो विकुरुते स्वरान् । शब्दकर्मण इति किम्, विकरोति पयः ॥

अकर्मकाश्च ॥ ३५ ॥

वेः, कृञ इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । विकुर्वन्ते सैन्धवाः । सायुदान्ताः शोभनं वलगन्तीत्यर्थः । औदनस्य पूर्णांशलाया विकुर्वन्ते । निष्फले घेष्टन्त इत्यर्थः ॥

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥

णोञ् प्रापणेऽस्मात् कर्त्रंभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रंभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । णोञ् प्रापणे इत्येतस्माद्दांतोरात्मनेपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सन्त्यु । सम्माननं पूजनम् । नयते चार्वा लोकापते । चार्वाः तत्सन्वन्धादाचार्योऽपि चार्वा, स लोकापते दाद्ये पदार्थाग्रयते, उपपत्तिभिः प्यिरोऽस्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्यान्व-

मानाः सम्मानिताः पूजिता भवन्ति । उत्सङ्गनमुत्क्षेपणम् । माणवकमुदानयते । उत्क्षिप-
तीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिनाऽऽत्मसमीपं प्रापयति । यथा
न उपनेता स्वयमाचार्यः सम्पद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्योर्बन्धु माणवकमा-
त्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञाने प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्थो लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनो-
तीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्नियान्तनम् । मद्राः करे विनयन्ते । निर्घातयन्तीत्यर्थः । व्ययो ध-
म्मोद्दिपु विनियोगः । शतं विनयते, सहस्रं विनयते । घमांघयं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ।
पृतेष्विति किम् अजां नयति ग्रामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्ता देवदत्तादिलंकारवाच्यः कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मनेपदं भवति ।
शरीरं प्राणिकायः, तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते, मन्युं विनयते । कर्तृस्थ इति
किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति । अशरीर इति किम् गृहं विनयति, यादां विन-
यति । कर्मणोति किम्, बुद्ध्या विनयति, प्रज्ञया विनयति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वयेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति । वृत्तिरप्रति-
बन्धः । सर्गं उत्साहः । तायने स्फीतता । वृत्तौ तावत् । ऋक्षस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रति-
दृश्यते इत्यर्थः । यजुष्यस्य क्रमते बुद्धिः । सर्गं व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सहत्
इत्यर्थः । तायने । अस्मिन् शाखाणि क्रमन्ते । स्फीतीभवन्तीत्यर्थः । पृतेष्विति किम्,
अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायनेष्विति वर्तते । उपपरापूर्वात्क्रमतेवृत्त्यादिष्वयेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं
भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमाय सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव नान्यपूर्वादिति ।
उपक्रमते, पराक्रमते, उपपराभ्यामिति किम् (१)संक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव, उपक्रामति,
पराक्रामति ॥

आङ् उद्गमने ॥ ४० ॥

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमते आदित्यः, आक्रामते
चन्द्रमाः, आक्रमन्ते ज्योतीषि । उद्गमन इति किम् आक्रामति माणवकः कुतपम् । *ज्योति-
रुद्गमन इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् आक्रामति धूमो हर्म्यंतलात् ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणेष्वर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विहरणे विक्षेपः । मुन्दु वि-
क्रमते, साधु विक्रमते । अध्यादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादविहरण
एव पठ्यते 'क्रमु पादविक्षेप' इति तथाप्यनेकार्थत्वाद्वात्तानामेवमुक्तम् । पादविहरण इति किम्,
विक्रामत्यजिनसन्धिः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपौ समर्थौ तुल्यार्थौ
भरतः । क्व चानर्थोऽस्तुत्यार्थता । आदिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते भोक्तुम्
समर्थाभ्यामिति किम्, पूर्वेषुः प्रक्रामति, गच्छतीत्यर्थः । अपरेषुः प्रक्रामति आगच्छतीत्यर्थः ।
अथोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपदमत्र कस्मान्न भवति, वृत्त्यादिष्वेव तन्नानुवर्त्तते, ततोऽन्य-
त्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

- (१) उपपराप्राप्तिः किमिति । उपसर्गनियमः किमर्थमित्यर्थः । संक्रामतीति 'क्रम. परस्मैपदेषु'
इति दावे ।

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वक्तै । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गवियुक्तात् क्रमतेरात्मनेपदे वा भवति ।
क्रामति । अनुपसर्गादिति किम्, संक्रामति ॥

अपह्वये झः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्वये वर्त्तमानाद् आत्मनेपदे भवति । अपह्ववो-
अपह्वुह्वुतिरपलापः । सोपसर्गश्चायमपह्ववो वर्त्तते न केवलः । शतमपजानीते, सहस्रमपजा-
नीते । अपलपतीत्यर्थः । अपह्वव इति किम्, न त्वं किंचिदपि जानासि ॥

अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं, कर्त्रभिप्राये हि “अनुपसर्गाञ्ज्” (अ०सू० १।३।७६) इति वक्ष्य-
ति । जानातेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदे भवति । सर्पिणो जानीते, मधुनो जा-
नीते । कथं चायमकर्मकः । नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि ज्ञानपूर्विकायां
प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च “ज्ञोऽविदर्थेभ्य करणे” (अ०सू० २।३।६१) इति पठो विधीयते ।
सर्पिणो जानीते, मधुनो जानीते । सर्पिणा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम्,
स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

श इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । स, प्रति इत्येवम्पूर्वाजानातेरनाध्याने वर्त्तमानादा-
त्मनेपदे भवति । आध्यानामुत्कण्ठास्मरणम् । शतं संजानीते, सहस्रं संजानीते । शतं प्रति-
जानीते, सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्याने इति किम्, गालुः संजानाति, पितुः संजानाति ।
उत्कण्ठत इत्यर्थः ॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयज्ञविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदे भवति । भा-
सनं दीप्तिः । वदते चार्थो लोकायते । भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदार्थाद् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः ।
उपसंभाषा उपसान्त्वनम्, कर्मकरानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने सम्यगवबोधः । वदते
चार्थो लोकायते, जानाति वदितुमित्यर्थः । यत्न उरसाहः, क्षेत्रे वदते, गेहे वदते । तद्विषय-
मुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विमतितानामतिः क्षेत्रे विवदन्ते, गेहे विवदन्ते विमतिपतिता
विचित्रं भाषन्त इत्यर्थः । उपमन्त्रणं गृहस्युपच्छन्दनं कुलभार्यामुपवदते, परदारानुपवदते,
उपच्छन्दयतीत्यर्थः । एतन्त्रिति किम् यत्किञ्चिद् वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

यद् इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणं तत्र वर्त्तमानाद्ददतेरात्मनेपदे भव-
ति । ननु ‘वद् व्यक्तायां वाचि’ इत्येव पठ्यते, तत्र किं व्यक्तवाचामिति विशेषणेन । प्रमि-
द्धनुपशेप्रहार्यमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रमिद्धाः । तेषां समुच्चारणं यथा स्यात् ।
संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः, संप्रवदन्ते क्षत्रियाः । व्यक्तवाचामिति किम्, संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ।
समुच्चारण इति किम्, ब्राह्मणो वदति, क्षत्रियो वदति ॥

अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद् इति व्यक्तवाचामिति च वर्त्तते । अनुपूर्वाद्ददतेरकर्मकाद्द्व्यक्तवाग्विषयादात्मनेपदे
भवति । अनुवदते कठः कलापस्य, अनुवदते मौत्रः पंपलादस्य । अनुः सादृश्ये । यथा क-
लापाऽर्थायानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम्, पूर्वमेव यदुरदितमनुवदति ।
व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति रीणा ॥

विभाभा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वृत्ते । व्यक्तवाचां समुच्चारण इति, च । विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वृत्तमानादहतेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभाषेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्त्ताः, विप्रवदन्ति मौहूर्त्ताः । युगपत्परस्परप्रतिपेधेन विरुद्धं वदन्तात्यर्थः । विप्रलाप इति किम्, संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव । विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारण इत्येव । क्रमेण मौहूर्त्ता मौहूर्त्तेन सह विप्रवदन्ति ॥

अवावुप्रः ॥

“गृ निगरण” इति तुदादौ पठ्यते तस्येदं प्रहणं, न तु ‘गृ शब्द’ इति ऋषादिपठितस्य तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । “शेषात्” (अ० सू० १।३।७८) इति परस्मैपदे प्राप्ते, अवपूर्वांद्भित्तेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते, अवगिरते, अवगिरते ? अवादिति किम्, गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

य इति वृत्ते । संपूर्वांद्भिरतेः प्रतिज्ञाने वृत्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । शतं संगिरते, नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिज्ञान इति किम्, संगिरति प्रासम् ॥

उदञ्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात्कर्तारि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाञ्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । गेहमुच्चरते कुट्टम्बमुच्चरते, गुह्यवचनमुचरते, उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकादिति किम्, चाप्पमुचरति ॥

समस्त्वृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

संपूर्वाञ्चरतेस्त्वृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्गृह्यते । तथा चरतेरर्थद्वारको योगः । अश्वेन संचरते । तृतीयायुक्तादिति किम्, उभौ लोको संचरसि इमे चामु च देवत । यद्यप्यत्र तदर्थयोगः सेभवति तृतीया तु न श्रूयत इति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

‘दाण् दाने’ परस्मैपदी ततः संपूर्वाञ्चरतेस्त्वृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा चेच्चतृतीया चतुर्थ्यर्थं भवति । कथं पुनस्त्वृतीया चतुर्थ्यर्थं स्यात् । वक्तव्यमेवैतत् । *अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थं भवतीति षट्ठव्यम्* । दास्या संप्रयच्छते, वृषलया संप्रयच्छते । कामुकः सन् दास्ये ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थं इति किम्, पाणिना संप्रयच्छति । समः प्रदानेन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति । सम इति विशेषणे षष्ठी न पञ्चमी ॥

उपायमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्तारि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वांद् यमः स्वकरणे वृत्तमानादात्मनेपदं भवति । पाणिप्रहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते, न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वकरण इति किम् देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

प्राथस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥

सा धु स्मृ दृग् इत्येतेषां मध्नन्तानामात्मनेपदं भवति । तत्र जानतः “अपह्वये ज्ञ” इति त्रिभिः सूत्रैरामनेपदं विहितं, धुदृशोरपि, “समो गभ्युच्छ” (अ० सू० १।३।२९) इत्यत्र विहिते तस्मिन्विषये “पूर्ववत्सन” इत्येव सिद्धमात्मनेपदं, ततोऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरतः पुनरप्राप्त एव विधानम् । धम्मं जिज्ञामते, गुह्यं श्रुश्रूयते, नष्टं सुस्मर्यते, नष्टं दिदृक्षते । मन इति किम्, जानाति, धृणोति, स्मरति, पश्यति ॥

भानोषः ॥ ५८ ॥

पूर्वजं योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिपिद्यते । अनुपूर्वांद्भिरानातेः मध्नन्तादात्मनेपदं न भ-

वति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः संपद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम्, धर्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वाच्छ्रुणोतेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिश्रुश्रूयति । उपमगं प्रहणं चेदं, तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति । देवदत्तं प्रति श्रुश्रूयते ॥

शदः शितः ॥ ६० ॥

'शदल्लु श्वातने' परस्मैपदो तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदिर्यः शिद्वावा शितो वा संवर्था तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते, शीयेते, शीयन्ते । शित इति किम्, अशत्स्यत्, शत्स्यति, शिशत्सति ॥

घ्रियतेलुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥

'मृद् प्राणत्यागे' । ङित्त्वादात्मनेपदमथ सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् । घ्रियतेलुङ्लिङोः शितश्चात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति । अमृत, मृगीष्ट । शितः खल्वपि । घ्रियेते, घ्रियन्ते । नियमः किमर्थः, मरिष्यति, अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत् सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुः, आत्मनेपदो तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपि भवति । अनुदात्तङित् आत्मनेपदम्, आस्ते, गेते । सन्नन्तादपि तदेव निमित्तम् । आसिसिपते, शिशयिपते । नेर्विशः, निविविक्षते । आङ् उद्गमने, आक्रमते, आचिक्रंसते । इह न भवति । शिशत्सति, मुमूर्षति । नहि शदिघ्रियति-मात्रमात्मनेपदनिमित्तं, किं तर्हि शिदाद्यपि तच्चेह नास्ति । यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सन्नन्तेऽप्यनिमित्तम् । अनुचिकीर्षति, पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते मीमांसते इति अनुदात्त इत्येव सिद्धमात्मनेपदमवयवं कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोयमाम्प्रत्ययः । आम्प्रत्ययस्यैव धातोः कृञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईक्षांचक्रे, ईहांचक्रे । यदि विध्यर्थमेतत् तर्हि उदुब्जांचकार, उदुम्भांचकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति । नैप दोषः । उभयमनेन घ्रियते । विधिर्नियमश्च । कथम् । पूर्ववदिति वचते । स द्वितीयो यस्नो नियमार्थो भविष्यति । कृञ इति किम् । ईशामाम, ईक्षांबभूव । कथं पूनरस्यानुप्रयोगो यावता "कृञानुप्रयुज्यते लिटि" (अ० सू० ३।१।४०) इत्युच्यते । कृञिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञायते । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । अभूततद्भावे "कृञ्वन्तियोगे संपद्यन्नोरि च्चिः" (अ० सू० ६।१।६०) इति कृशाब्दादारभ्य यावत् "कृञो द्वितीयतृतीया" (अ० सू० ६।१।६८) इति अकारः ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेत्, तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । प्र उप इत्येवंपूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्तं उपयुङ्क्तं । यज्ञपात्रेष्विति किम् । इन्द्रे न्यञि पात्राणि प्रयुनक्ति । *स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्* । उद्युङ्क्ते, नियुङ्क्ते । *स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् । संयुनक्ति ॥

समः ष्युयः ॥ ६५ ॥

ष्यु तेजने परस्मैपदो ततः संपूर्वादात्मनेपदं भवति । "समो गम्युच्छि" (अ० सू० १।३।२९) इत्यत्रैव कस्मात् पठितः । अकर्मकादिनि तत्र वचते । संःशुने शम्भम्, मन्शुवाते, संःशुयते ॥

भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादौ पठ्यते । अस्मादनवनेऽपालने वत्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते, भुञ्जाते, भुञ्जते । अनवने इति किम् । भुनक्त्येनमभिराहितः । अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते न तौदादिकस्य 'भुजो कौटिल्य' इत्यस्य । तेनेह न भवति । विभुजति पाणिम् ॥

पेरणी यत्कर्मणौ चेतस कर्त्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

"णिचञ्च" (अ० सू० १।३।७४) इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति, कथम्, अणौ यत्कर्मणौ चेतदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति । अनाध्याने, आध्याने वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति श्रुत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । पेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपलकः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । णौ चेद्ग्रहणं । समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती भीतान् लुनाति मूत्रेण । यत्सप्रहणमनन्यकर्मार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्वल्पमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाध्यानं इति किम् । स्मरति वनगुलमस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुलमः स्वयमेव । ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते । कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते । कर्तृस्थार्थोयमारम्भः । तथा च रुहिः कर्तृस्थक्रियः, दृशिः कर्तृस्थभावक उदाहृतः ॥

मीस्व्याहेतुभये ॥ ६८ ॥

पेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । विभेतेः स्मयतेश्च ण्यन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यस्ततश्चेद्वयं भवति । भयग्रहणमुपलक्षणार्थं विस्मयोऽपि तत एव । जटिलो भीषयते, मुण्डो भीषयते, जटिलो विस्मापयते, मुण्डो विस्मापयते । हेतुभय इति किम् । कुञ्चिकर्येन भाषयति, रूपेण विस्मापयति । अत्र कुञ्चिका भयस्य कारणं न हेतुः ॥

गृध्रिवञ्चयोः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

पेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गृधु अभिकाङ्क्षायां, वञ्चु गतावित्येतयोर्ण्यन्तयोः प्रलम्भने वत्तमानयोरात्मनेपदं भवति । प्रलम्भने विसंवादाने मिथ्याफलाल्पानम् । माणवकं गर्भयते, माणवकं वञ्चयते । प्रलम्भन इति किम् । श्वानं गर्भयति । गर्भनमन्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । परिहृतातीत्यर्थः ॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

पेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । लीङ् श्लेषणे इति, दिवादौ पठ्यते । ली-दशेषणे इति च प्रजाशे । विशेषाभावाद् द्वयोरपि पठणम् । लियो ण्यन्तात्सम्मानने शालीनीकरणे च वत्तमानादात्मनेपदं भवति, च-शब्दाद् प्रलम्भने च । सम्माननं पूजनम् । शालीनीकरणं न्याभावनम् । जटाभिरालापयते । पूजां ममधिगच्छतीत्यर्थः । श्वेनो वसिष्ठामुहापयते । न्यषक्तोतीत्यर्थः । प्रलम्भने । कन्त्वामुहापयते । विस्वादायतीत्यर्थः । "विनापा मीयोः" (अ० सू० ६।१।६१) इति याऽऽन्त्ये विधीयते । तदस्मिन् विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः । इयस्मिन्विभाषा हि सा । सम्माननादिविति किम् । यालङ्मुहापयति ॥

मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥

गेरिति वञ्चते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ण्यन्तात्करोतेमिथ्योपपदादात्मनेपदे भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनःपुनः करणमावृत्तिः । पदे मिथ्या कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टममहृदुच्चारयतोत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम् । पदे सुष्ठु कारयति । कृज इति किम् । पदे मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम् । पदे मिथ्या कारयति । सहृदुच्चारयति ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

गेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेतो ये धातवो ञितश्च तेभ्य आत्मनेपदे भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रैति क्रियायाः फलं क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत्कर्त्तारवाच्यस्य भवति । यजते, पचते । ञितः खल्वपि । सुनुते, कुरते । स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रैति । कर्त्रभिप्राय इति किम् । यजन्ति याजकाः, पचन्ति पाचकाः, कुर्वन्ति कर्मकराः । यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

अपाद्बदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वञ्चते । अपपूर्वाद्बदतः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदे भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायाऽपवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्येव । अपवदति ॥

णिच्ञश्च ॥ ६४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति वञ्चते । णिजन्तादात्मनेपदे भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । यट् कारयते, ओदनं पाचयते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । कट् कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वञ्चते । सम् उद् आह इत्येवंपूर्वाद्यमः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदे भवति ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । ग्रीहान् संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अस्त्रमायच्छते । आहपूर्वादकर्मकादाद्यो यमहन इति सिद्धमेधात्मनेपदे अकर्मकार्यमिदं पुनर्ग्रहणम् । अग्रन्थ इति किम् । उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः । कर्त्रभिप्राय इत्येव । संयच्छति, उद्यच्छति, आयच्छति ॥

अनुपसर्गाञ्जः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वञ्चते । अनुपसर्गाञ्जानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदे भवति । गां जानाते, अश्वं जानाते । अनुपसर्गादिति किम् । स्वर्गं लोके न प्रजानाति मूढः । कर्त्रभिप्राय इत्येव । देवदत्तस्य गां जानानि ॥

चिमापोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितञित इति पञ्चभिः सुत्रैरात्मनेपदे कर्त्रभिप्राये क्रियाफले चोतिने विहिते तदुपपदेन शोतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समीपे ध्रुवमाणे शङ्खान्तरमुपपदे, तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषाऽऽत्मनेपदे भवति । स्वं यज्ञे यजते स्वं यज्ञे यजति । स्वं कट् करोति, स्वं कट् कुरते । स्वं पुत्रमपवदति, स्वं पुत्रमपवदते । एवं पञ्चमूष्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वण प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतो, न परस्मैपदनियमः । सन्त्यन्तः प्राप्नोति तदर्थमिदमुच्यते । येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यस्मिन् शेषः । शेषान् कर्त्तारि परस्मैपदे भवति शेषादेव नान्यस्मान् । अनुदात्तं हि आत्मने परमुक्तम् । आत्मने, ततोऽन्यत्र परस्मैपदे भवति । याति, याति । नैर्मिन् आत्मनेपदमुक्तम् । नियन्ते । ततोऽन्यत्र परस्मैपदम् । आवि-

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

गेरिति वर्त्ते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदे विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलनं कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदे भवति । निगारयति, आशयति, भोजयति । चलनार्थेभ्यः । चलयति चोपयति कम्पयति । अयमपि योगः सकर्मकार्थः । अचित्तवत्कृतकार्थश्च । *अदेः प्रतिपेधो वक्तव्यः* । अत्ति देवदत्तः, आदयते देवदत्तेन ॥

अणाचकर्मकाश्चित्तवरक्तृकात् ॥ ८८ ॥

गेरिति वर्त्ते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदे विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकाश्चित्तवत्कृतृकश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदे भवति । आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । शोते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् । अणाविति किम् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति केचिन् प्रत्युदाहरन्ति, तद्व्युक्तम् । हेतुमण्णिचो विधिः प्रतिपेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवितव्यम् । इदं तु प्रत्युदाहरणम् । आरोहयमाणं प्रयोजयति, आरोहयते । अकर्मकादिति किम् । कर्त्तृकृत्प्रयोगयति कारयते । चित्तवत्कृतृकादिति किम् । शुष्यन्ति घ्रीहयः, शोपयते घ्रीहीनातपः ॥

न पादभ्याम्यसपरिमुहृचि नृतिचदवसः ॥ ८९ ॥

पूर्वण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदे विहितं तस्य प्रतिपेधोऽयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदे तदवस्थितमेव, न प्रतिपिद्यते । पादमि आङ्यम आङ्यम परिमुहृचि नृति चद वस इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदे न भवति । णिचश्चेत्यात्मनेपदे भवति । तत्र पिबतिर्निगरणार्थः । दमिप्रभृतयश्चिचत्तवत्कर्त्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । एषां परस्मैपदे न भवति । पा पाययते । दमि दमयते । आङ्यम आयायते, 'यमोऽपरिवेषणे' (ग०सू०) इति मित्संज्ञा प्रतिपिद्यते । आङ्यस आयासयते । परिमुहृ परिमोहयते । रुचि रोचयते । नृति नचयते । चद वादयते । वस वासयते । *पादिषु धेट उपसंख्यानम्* । धापयते शिशुमेकं मर्माची ॥

चा फ्यपः ॥ ९० ॥

"लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्" (अ०सू०३।१।१३) इति वक्ष्यति, तदन्ताद्वातोवां परस्मैपदे भवति(१) । लोहितायति, लोहितायते । पटपटायति, पटपटायते । अथात्र परस्मैपदेन मुरते क्यमात्मनेपदे लभ्यते । यावताऽनुदात्तञ्चिन् इत्येवमादिना प्रकरणेन तन्नियतम् । एवं सार्द्धं आत्मनेपदेवात्र विकल्पितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मैपदप्रतिपेधेन सन्निष्ठापितमिह संवध्यते । तेन मुक्ते शोषात् कर्त्तरि परस्मैपदे भवति ॥

घृदुभ्यो लुटि ॥ ९१ ॥

पेत्येव । घृत दीप्तौ तत्साहचर्याद्गुदादयोऽपि कृपूपर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादाद्यथा भवति । अनुदात्तेत्याधित्यमेवात्मनेपदे प्राप्ते घृतादिभ्यो लुटि वा परस्मैपदे भवति । घ्यघृतत् व्यघोतिष्ट । अलुङ्ग, अलोटिष्ट । लुटिति किम् । घोतते ॥

घृदुभ्यः स्यसमोः ॥ ९२ ॥

घृतादिष्वेव घृतादयः पठ्यन्ते । घृत्तु वर्त्तते, घृत्तु घृत्तौ । श्यु तस्मद्बुत्सायाम्, स्यन्दु प्रथमणं, श्यु मामर्ष्यं । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च परतो वा परस्मैपदे भवति । श्यु पत्स्यन्ति, अवत्स्यन्, विवृत्सति, वसिष्यते, अर्षतिष्यत विवर्षिषते । श्यु पत्स्यन्ति, अवत्स्यन्, विवृत्सति, वसिष्यते, अर्षतिष्यत, विवर्षिषते । स्यमनोगिति किम् । वर्त्तते ॥

लुटि च क्लृपः ॥ २३ ॥

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः । लुटि विधीयते चकारस्ताहि स्यमनोरसुरुर्णार्था न चक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वं प्राप्तिं यायेत । तस्माच्चकारः स्यसनोरसुरुर्णार्थाः क्रियते । लुटि च स्यसनोदेव कृपः परस्मैपदे वा भवति । क्लृप्ता, क्लृप्तारौ, क्लृप्ताः, क्लृप्स्यति, अक्लृप्स्यत्, चिलकृप्सति, कल्पिता, कल्पिष्यते, अकल्पिष्यत्, चिकल्पिष्यते(१) ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

“कडाराः कर्मधारय” (अ०सू०२।२।३८) इति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्राऽवधेयं दित ऊर्द्धमनुकमिष्यामस्तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ । या पराऽनवकाशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमायं वचनमेकेव संज्ञा भवतीति । वक्ष्यति ह्रस्वं लघु, भिदि भेत्ता, छेत्ता । संयोगे गुरु, शिक्षा, भिक्षा । संयोगपरस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च, एका संज्ञेतिवचनाद् गुरुसंज्ञैव भवति । अततक्षत्, अररक्षत् । “सन्वल्लघुनि (अ०सू०७।४।९३) इत्येष निधिर्न भवति ॥

विप्रतिपेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

सुल्यबलविरोधो विप्रतिपेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थविकस्मिन् युगपत्प्राप्नुवः स सुल्यबलविरोधो विप्रतिपेधः । तस्मिन् विप्रतिपेधे परं कार्यं भवति । उत्सर्गापवादन्तित्यान्तित्यान्तरद्बहिरङ्गेषु सुल्यबलता नास्तीति नियमोस्य योगस्य विषयो, बलवतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ पर्यायिण वा प्रवृत्तौ प्रासायां वचनमारभ्यते । “अतो दीर्घो यजि” (अ०सू०७।३।१०१) “सुपि च” (अ०सू०७।३।१०२) इत्यस्यावकाशः । वृक्षाभ्याम्, प्लक्षाभ्याम् । “बहुवचने श्लयेत्” (अ०सू०७।३।१०३) इत्यस्यावकाशः । वृक्षेषु, प्लक्षेषु । इहोभयं प्राप्नोति-वृक्षेभ्यः, प्लक्षेभ्य इति । परं भवति विप्रतिपेधेन ॥

यू रूपाख्यौ नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमावशात् स्त्रराख्यौ सुलविभुजादिदर्शनात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूयारान्तं च स्त्रराख्ये शब्दस्य नदीभेदं भवति । ईकारान्तं, कुमारी, गौरी, लक्ष्मीः, शार्ङ्गरी । ऊकारान्तं ब्रह्मवधुः, यत्रागूः । यू इति किम् । मात्रे दुहिते । रूपाख्यावित किम् । श्रामगीः, सेनानीः, खलपूः । (२) आख्याप्रहणे किम् । शब्दार्थं स्त्रीत्य एव यथा स्यात् पदान्तराख्ये मा भूत् । ग्रामण्ये स्त्रियै रालख्ये स्त्रियै । नदीप्रदेशा आप्न-घा इत्येवमादयः ॥

(१) कुत्रचिदप पाठः—वच परस्मैपदे तत्र तामिचं बलपः इतीदं प्रतिषेधः । यत्राभनेपदे तत्रेडु-भयत्येवेति” ।

(२) “विपदेशा इमे चीत्येवमादय” इति पाठः ।

नेयडुचडस्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिपिद्धगते । स्थितिः स्थानम् । इयडुचडोः स्थानमनयो-
रितीयडुचडस्थानौ तौ यू नदीसंज्ञौ न भवतः, स्त्रीशब्दः वर्जयित्वा । हे श्रीः हे भूः । अ-
स्तीति किम् । हे छि ॥

वाऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वण नित्ये प्रतिपेधे प्राप्ते आमि, विकल्पः क्रियते । इयडुचडस्थानौ यूआमि परतो वा
नदीसंज्ञौ न भवतः ॥ श्रियाम्, श्रीणाम् । भ्रवाम्, भ्रूणाम् । अस्त्रोत्येव । स्त्रीणाम् ॥

डिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा, विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयडुचडस्थानयोश्च प्रतिपिद्धा । त-
स्मान्डिति वा विधीयते । डिति परतो ह्रस्वश्च योः सम्बन्धो यः स्त्रयाख्यां इयडुचडस्था-
नौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः । कृत्ये, कृतवे । घेन्वे, घेनवे । श्रिये, श्रिये । भ्रूवे, भ्रूवे । अ-
स्त्रोत्येव । स्त्रिये । स्त्रयाख्यावित्येव । अग्नये, वायवे भानवे ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्तते । शेषोऽत्र घिसंज्ञो भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा । कश्च शेषः । ह्रस्वमि-
वर्णोवर्णान्तं यत्र स्त्रयाख्यं स्त्रयाख्यं च यत्र नदीसंज्ञकं स शेषः । अग्नये, वायवे, कृतये, घे-
नवे । असखीति किम् । सख्या, सख्ये, सख्युः, सख्यौ (१) ॥

पतिः समास एव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामर्थं नियमः क्रियते पतिशब्दः सामान एव घिसंज्ञो भव-
ति । प्रजापतिना, प्रजापतये । समास इति किम् । पत्या, पत्ये । एवकार इष्टतोऽवधारणा-
र्थः । ददमुष्टिना, ददमुष्टये ॥

पद्योयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । पद्यन्तेन युक्तः
पतिशब्दश्छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति । कुलज्ञानां पतये नमः, कुलज्ञानां पत्ये नमः,
शष्ठीग्रहणं किम् । मया पत्या जरदष्टिर्यथासः । छन्दसीति किम् । ग्रामस्य पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता, तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वक्षरं लघुसंज्ञं भवति ।
भेत्ता, छेत्ता, अर्चाकरत्, अर्जाहरत् । लघुप्रदेशाः "पुगन्तलघूपधस्य च" (अ०सू०७।३।७६)
इत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते । संयोगे परतो ह्रस्वम-
क्षरं गुरुसंज्ञं भवति । कुण्डा शिक्षा, भिक्षा । गुरुप्रदेशाः, "गुरोश्च हल" (अ०सू०३।३।१०२)
इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोग इति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं गुरुसंज्ञं भवति ।
ईशां चक्रं ईशां चक्रं ॥

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते पाठोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं प्रत्यये परतोऽङ्ग-

संज्ञं भवति । कृत्तां, हृत्तां । करिष्यति, हरिष्यति । औपगवः, कापटवः । यस्मादिति संज्ञि-
निर्देशार्थं, तदादीतिसंबन्धात् । प्रत्ययग्रहणं किम् । न्यविशत, व्यक्रीणीत । “नेर्विश” (अ०
सू० १।३।१७) इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात् । विधिग्रहणं किम् । प्रत्ययपर-
त्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती । *तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम्* । करिष्यावः, करिष्यामः, कुण्डा-
नि । पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लुप्तप्रत्यये मा भूत् । रुच्यर्थम् । अङ्गप्रदेशा “अङ्गस्य”
(अ०सू० ६।१।११) इत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुधन्ते तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाः
पचन्ति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् । गौरी
ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशाः “पदस्य” (अ०सू० ८।१।१७) “पदात्” (अ०सू० ८।१।१६)
इत्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्यइति क्यच्क्यङ्क्यपां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति ।
क्यच् राजीयति । क्यङ् राजायते । क्यप् चम्मायति, चम्मायते । सिद्धे सत्यारम्भो निय-
मार्थः । नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत् । वाच्यति, स्फुष्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यचि भमिति क्ययति । तस्यायं पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भव-
ति । “भवतष्टकृष्टसौ” (अ०सू० ४।२।११९) भवदीयः । “ऊर्णाया युस्” (अ०सू० ९।२।१२३)
ऊर्णायुः । “ऋतोरण्” (अ०सू० ९।१।१०६) “छन्दसि घस्” (अ०सू० ९।१।१०६) ऋत्वियः ॥

स्वादिप्चसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिप्चिति सुशब्दादेकवचनादारभ्ये आ क्यः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः
सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम्, राजभिः, राजत्वम्, राजतरः,
राजतमः । असर्वनामस्थान इति किम् । राजानौ, राजानः ॥

यचि भम् ॥ १८ ॥

स्वादिप्चसर्वनामस्थान इति वर्तते । पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादो भसंज्ञा वि-
धीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति ।
यकारादौ गार्ग्यः, वात्स्यः । अजादौ । दाक्षिः, प्लाक्षिः । *नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यान-
नम्* । नभ इव नभस्वत्, अङ्गिस्वत्, मनुषिस्वत् । *वृषण्वस्वश्वयोः* । वृषण्वित्ये-
तत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति छन्दसि विषये । वृषण्वसुः, वृषण्वस्य मेने । भपदेशाः,
“भस्य” (अ० सू० ६।१।१२९) इत्येवमादयः ॥

तसो मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति । उद-
श्चित्वान् घोषः, विशुत्वान् बलाहकः । सकारान्तम् । यत्स्वी, पयस्वी । सत्ताविति किम् ।
तक्षवान् ग्रामः ॥

अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भपदमशाधिकारे विधा-
नात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मये वर्म, अयस्मयानि पात्त्राणि । कृ-
चिदुभयमपि भवति । स सुप्द्रुमा सक्रघता गणेन । पदत्वात्कृत्वे भत्वाजगृत्वे न भवति ।
छन्दसीति किम् । अयोमयम् ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

इथाप्रातिपदिकाल्-वाद्यः, एत्स्य तिवाद्य इति सामान्येन बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुचनं भवति । बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्थो वाच्यास्तदीये बहुत्वे बहुवचनं कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः । ब्राह्मणाः पठन्ति । यत्र च संख्या संभवति तत्रायमुपदेशः । अव्ययेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एव ॥

द्विव्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्विव्येकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयो-र्यांभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति, एकत्वे एकवचनं भवति । ब्राह्मणौ पठतः, ब्राह्मणः पठति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारक इति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । कारक इत्यधिकारो वेदितव्यः । यदित उद्धूर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारक इत्येवं तद्वेदितव्यम् । कारकराश्च निमित्तपर्यायः । कारकं हेतुरिति नार्थान्तरम् । कस्य हेतुः । क्रियापाः । वक्ष्यति ध्रुवमपायेऽपादानम् । प्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । कारक इति किम् । वृक्षस्य पणं पतति । कुड्यस्य पिण्डः पतति । अकथितं च । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माणवकं पन्नानं पृच्छति । कारकसंज्ञशब्दनेषु चाऽनेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुवं यदपाययुक्तमपाये साध्ये यद्वधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । प्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । सार्थाद्वीनः । रथात्पतितः । ज्जुगुप्साविरामप्रमादाधानामुपसंख्यानम्* । अधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्विरमति, धर्मात्प्रमाद्यति । अपादानप्रदेशा "अपादाने पद्यमी" (अ०सू० २।३।२८) इत्येवमादयः ॥

मीप्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

विभेत्यर्थानां श्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । चौरैर्भ्यो विभेति, चौरैर्भ्य उद्विजते । श्रायत्यर्थानाम् चौरैर्भ्यस्त्रायते, चौरैर्भ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम् । अरण्ये विभेति, अरण्ये त्रायते ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य अयतेः प्रयोगे असोढो योऽर्थः = सोढुं न शक्यते, तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । अच्ययनात्पराजते । असोढ इति किम् । शत्रून् पराजयते ॥

धारणार्थानामोप्सिनः ॥ २७ ॥

धारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । प्रवृत्तिविधा-तो धारणम् यरेभ्यो गां धारयति, यरेभ्यो गां निवर्त्तयति । ईप्सित इति किम् । यरेभ्यो गां धारयति क्षेत्रे ॥

अन्तर्दां येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्दिः । अन्तर्दिनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्दत्ते, उपाध्यायान्निन्दीयते । मा मामुपाध्यायो दाक्षीदिति निन्दी-यते । अन्तर्दाविति किम् । पौरात्र दिदृक्षते । इच्छतिपदार्थे किम्, अदर्शनेच्छायां सत्यां स-स्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता, उपयोगो नियमपूर्वकं विद्यया ग्रहणम् । उपयोगे साध्यं य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते, उपाध्यायादागमयति । उपयोग इति किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्ता जनिकर्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्ता जायमानः । तस्य या प्रकृतिः कारणं हेतुः, तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति शृङ्गाच्छरो जायते, गोमयाददृश्विको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्तुरिति वचंचे । भवने भूः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, भूकर्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति, कार्मरीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्ता यमभिप्रैति तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्देवतातिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां ददाति, भागवकाय भिक्षां ददाति । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । *क्रिययापि यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्* । आद्याय निगर्हते, युद्धाय संग्रहते, पत्ये शोते । सम्प्रदानप्रदेशाः "चतुर्थी सम्प्रदाने" (अ०सू०२।३।१३) इत्येवमादयः । *कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा* । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो योऽर्थस्तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय रोचते मोदकः, यज्ञदत्ताय स्वदतेऽपूपः । देवदत्तस्थामभिलाषस्य मोदकः कर्ता । प्रीयमाण इति किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघन्नुद्स्थाशपां शीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघन्नुद्स्था शपा इत्येतेषां शीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । शीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिच्छमानो बोधयितुमभिप्रेतः देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं देवदत्ताय न्हुते, यज्ञदत्ताय न्हुते । देवदत्ताय तिष्ठते, यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । शीप्स्यमान इति किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो योऽर्थः तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । उत्तममृणं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणं, यदीयं धनं, धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्णः स सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति, यज्ञदत्ताय शतं धारयति । उत्तमर्ण इति किम् । देवदत्ताय शतं धारयति प्रामे ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां, चुरादावदन्तः पश्यते, तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुण्येभ्यः स्पृहयति, फलेभ्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम् । पुण्येभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासुयार्थानां यं प्रति क्रोधः ॥ ३७ ॥

अमयः क्रोधः, अपकारो द्रोहः, अक्षमा ईर्ष्या, गुणेषु दोषाविष्करणमसुया । क्रुधासुयार्थानां प्रयोगे यं प्रति क्रोदस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । क्रोधस्तावत्क्रोधेण, हुहादयोपि

कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येव विशेषणं यं प्रातःकोप इति । देवदत्ताय क्लृप्यति, देवदत्ताय द्रुह्यति, देवदत्तायेर्ष्यति, देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् । भार्यामीर्ष्यति, मैनामन्यो द्राक्षीदिति ॥

ऋघद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सम्प्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । ऋघद्रुहोरुपसृष्टयोः सार्गसम्बन्धयोः प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्तमभिकृष्यति, देवदत्तमभिद्रुह्यति । उपसृष्टयोरिति किम् । देवदत्ताय ऋष्यति, यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योयस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीक्षेश्च कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, यस्य विप्रश्नः, विविधः प्रश्नः विप्रश्नः । स कस्य भवति ? यस्य शुभाशुभं पृच्छयते । देवदत्ताय राष्यति, देवदत्तायेक्षते । नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य देवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याहुभ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ ४० ॥

प्रति आह इत्येवं पूर्वस्य शृणोतेः कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । कीदृशं ? पूर्वस्य कर्ता । प्रतिपूर्वं आह पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्तते । स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्ता सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति, देवदत्ताय गामाशृणोति । प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणाश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तंति वर्त्तंते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्या क्रियायाः कर्त्तुं भूतं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । होत्रेऽनुगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनुगरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तने । होत्रेऽनुगृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियासिद्धौ यत्प्रकृत्योपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति, परशुना छिनत्ति । तमव्यहर्णे किम् । गङ्गायां घोषः, कृपे गर्गकुलम् । क णप्रदेशाः "कर्त्तृकरणयोस्तृतीया" (अ०सू० २।४।१८) इत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति चकारात्करणसंज्ञं च । अक्षान् दीच्यति, अक्षैर्दीच्यति ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्त्तते । पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां संप्रदानसंज्ञा पक्षे विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानसंज्ञं भवति । परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणे नात्यन्तिकः क्रय एव । शताय परिक्रीतोऽनुमूहि । दातेन परिक्रीतोऽनुमूहि, मह्येण परिक्रीतोऽनुमूहि, सहस्राय परिक्रीतोऽनुमूहि ॥

आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आध्रियन्तेऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । कर्त्तृकर्मणोः क्रियाधयभूतयोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे आस्ते, कटे शेते, स्यास्यां पचति । अधिकरणप्रदेशाः "सप्तम्यधिकरणे च" (अ०सू० २।३।३६) इत्येवमादयः ॥

अधिशाङ्ख्यासां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वांगां शीर् स्या माम् इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममधिगते, ग्राममधिगति, पर्यन्तमध्यान्ते ॥

अभिनिवेशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममभिनिवेशते, कथं क-
स्याणेऽभिनिवेशः पापेऽभिनिवेशः । या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् संज्ञिन्यभिनिवेशते इति ।
अन्यतरस्यामिति वक्तं "परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्" (अ०सू० १।४।४४) इत्यतः । सा
च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते

उपान्वध्याङ्चलः ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आह इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममु-
पवसति सेना, पर्वतमुपवसति, ग्राममुपवसति, ग्राममधिवासति, ग्राममावसति ॥ *वसेरश्वथे-
स्य प्रतिपेधो वक्तव्यः* । ग्रामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदानुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटे करोति, ग्रामे गच्छति ।
कर्तुरिति किम् । मापेप्यश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माया न कर्तुः । तमग्रहणं किम् ।
पपसांशं भुङ्क्ते कर्मत्पनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा ऽऽधारस्त्वैव हि
स्यात् । गेहं प्रविशतीति । ओदनं पचति, सक्त्तुं पितृतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः
कर्मग्रहणात् सवन्नं सिद्धं भवति । कर्मप्रदेशाः "कर्मणि द्वितीया" (अ०सू० २।३।२) इत्येवमादयः ॥

तथायुक्तं चानोप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति
तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितं द्वेष्यमितरच्च । विषं भक्षयति, चौरान्
पश्यति, ग्रामे गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । केनाऽकथितम्, अपादानादिविशेषकथाभिः ।
परिगणनं कर्तव्यम् ।

दुहियाचिदधिप्रच्छिमिश्रचित्रामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

मुविशासिगुणेन च यत् सचने तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

उपयुज्यते इत्युपयोगः, पयः प्रभृति, तत्त्वं निमित्तं गवादि, तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृ-
तिनिमित्तस्य गवादः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कांस्यपात्र्यां गां दोग्धि पयः । पाण्या-
दिक्रमन्पुपयोगनिमित्तं तस्य कन्मात्रं भवति । नैतदस्ति । विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा ।
तदर्थमाह । अप्येविधाविति । मुविशासिगुणेन च यत् सचने । मुविशास्योगुणः साधने
प्रधानं कर्म धर्मादिकं, तेन यत्संबन्ध्यते, तदकीर्तितमाचरितं कविना, तदकथितमुक्तं सूत्रका-
रेण । दुहि, गां दोग्धि पयः । याचि, पौर्यं गां याचने । दधि, गाम्पदणदि प्रजम् । प्रच्छि,
माणवकं पन्याने वृच्छति । भिक्षि, पौर्यं गां भिक्षते । चिम्, वृक्षमवचिनोति फलानि ।
मुवि, माणवकं धर्मं मूने । शसि, माणवकं धर्ममनुशास्ति ॥

गतिमुद्धिप्रत्यवसानार्थं शब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ ॥ ५२ ॥

अर्थाद्दद्ः प्रत्येकमभिसम्बन्ध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्ययमानार्थानां च धात्वानां
तथा द्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अप्यन्तानां यः कर्त्ता स ण्यन्तानां कर्मपेज्ञो भवति । ग-
च्छति माणवको ग्रामम् । गमयति माणवकं ग्रामम् । याति माणवको ग्रामम् । यापयति
माणवकं ग्रामम् । *गत्पथं भौवद्योः प्रतिपेधो वक्तव्यः* । नपति भारं देवदत्तः, नापयति
भारं देवदत्तेन, यदति भारं देवदत्तः, वाहयति भारं देवदत्तेन । *धरेरतिपन्वृकर्त्तव्येति वक्त-
व्यम्* । इह प्रतिपेधो मा भूत् । पदन्ति यवान् वान्यवदां, वाहयति यवान् वान्यवदानिति ।

भुद्धि, बुध्यते माणवको धर्मम्, बोधयति माणवकं धर्मम्, वेत्ति माणवको धर्मम् । प्रत्यव-
सानमभ्यवहारः । भुङ्क्ते माणवक ओदनम्, भोजयति माणवकमोदनम्, अदनाति माणवकं
ओदनम्, आदायति माणवकमोदनम् । *आदिवायोः प्रतिपेधो वक्तव्यः* । अत्ति माणवकं
ओदनम्, आदयते माणवकेनोदनम्, खादति माणवकः, खादयति माणवकेन । *भक्षेरहिंसा-
र्थस्य प्रतिपेधो वक्तव्यः* । भक्षयति पीण्डं देवदत्तः, भक्षयति पीण्डं देवदत्तेनेति । अहिं-
सार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवदाः सस्यं, भक्षयन्ति बलीवदान् सस्यम् । शब्दकर्मणाम्,
अर्थात्ते माणवको वेदम्, अध्यापयति माणवकं वेदम्, पठति माणवको वेदम्, पाठयति माण-
वकं वेदम् । अकर्मकाणाम्, आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम्; शेते देवदत्तः, शाययति
देवदत्तम् । एतेपामिति किम् । पचत्वोदने देवदत्तः, पाचयत्वोदने देवदत्तेनेति । अप्यन्ताना-
मिति किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥

हकारन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कत्तां स णाविति वर्त्तेते । हृतेः करोतेश्चाप्यन्तयोर्थः कत्तां स प्यन्तयोरन्यतरस्यां
कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः । हारयति भारं माणवकं माणवकेनेति वा । करोति
कटं देवदत्तः । कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । *अभिवादित्शोरात्मनेपद उपसंख्यान-
म्* । अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तं, देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति मृत्या
राजानम् । दर्शयते मृत्यान् राजानं, दर्शयते मृत्यैरिति वा । आत्मनेपद इति किम् । दर्शयति
चैत्रं मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वात् द्वितीयैव । अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता । अप्राप्त-
विकल्पत्वात् द्वितीयैव ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते । अंगुणीभूतो यः क्रियाप्रसिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते
तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति । कर्तृप्रदेशाः "कर्तृकरणयोस्तृती-
या" (अ०सू० २।३।१८) इत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपातनात् समासः ।
स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः, तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति चकारात्कर्तृमैत्रं च । संज्ञासमाप्तेः
र्थश्चकारः । कुवाणं प्रयुङ्क्ते । कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृ-
प्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः, "हेतुमति च" (अ०सू० ३।१।२६) इत्येवमादयः ॥

प्राग्गोश्वरात्रिपाताः ॥ ५६ ॥

"अधिरीश्वर" (अ०सू० १।४।१७) इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादवधेयांनित ऊर्ध्वमनुक्रमि-
न्यामो, निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति 'चादयोऽस्तत्वे' (अ०सू० १।४।१७) च वा ह
अह । प्राग्वचनं संज्ञासमाप्तेः शार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्सह निपातसंज्ञा समा-
विशति । रेफोच्चारणम् "ईश्वरे तोसुन्कसुनी" (अ०सू० ३।४।१३) इत्ययमवधिमां विज्ञायोति ॥

रीश्वराद्धीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

समासेऽवव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

चादयोऽस्तत्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्यप्रतिपेधोऽप्यम् । सत्त्वमिति
द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूतम् । शशवत् । युगपद् । सूपत् । कृपत् ।
कुवित् । नेत् । सेत् । चण् । कश्चित् । यत्र । नह । इन्त । माकिम् । नकिम् । माद् । माडो
हकारो विशेषणार्थः "माकि लुङ्" (अ०सू० ३।३।१७६) इति । इह न भवति । मा भवतु,
मा भविष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वै । द्वै । रै । औपद् । वोपद् । स्वाहा ।

वपद् । स्वधा । ओम् । किल । तथा । अथ । सु । स्मि । अस्मि । अ । इ । उ । ऋ । लृ । ए । ऐ । ओ । औ । अम् । तक् । उक् । उक्त् । वेलायाम् । मात्रायाम् । यथा । यत् । यम् । तत् । किम् । पुण् । श्रद्धा । धिक् । हाहा । हे । है । ह्ये । प्याद् । पाद् । याद् । अहो । उताहो । हो । तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहो । अयो । ननु । मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि । तु । नु । ईति । इव । यत् । चन । यत् । इह । आम् । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । सुकम् । सत्यम् । ऋतम् (१) । श्रद्धा । ईद्धा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जानु । कथम् । कुतः । कुत्र । अत्र । अनु । हाहो । हैहा । ईहा । आहोस्त्रित् । छम्बद् । खम् । दिष्ट्या । पशु । वद् । सह । आनुपक् । अङ्ग । फद् । ताजक् । अये । अरे । चटु । बाद् । कुम् । सुम् । घुम् । हुम् । आईम् । शीम् । सीम् । वै । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः ।

अवदत्ते विदत्ते च प्रदत्ते चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्ते च निदत्तमिति चेप्यते ॥

“अथ उपसर्गात्तः” (अ०सू० ७।४।४७) इति तत्त्वं न भवति । दुर्नीतम् । दुर्नयः । दुर्निर्णयः । “उपसर्गात्” (अ०सू० ८।३।६९) इति णत्वं न भवति । असत्त्व इति किम् । पशुर्वे परप्यः । पशुः पुरोडाशः । निपातप्रदेशाः “स्वरादिनिपातमव्ययम्” (अ०सू० १।१।३७) इत्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयोऽसत्त्वं निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् । दुस् । वि । आह् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । पृथग्योग-कारणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम् । “उपसर्गाः क्रियायोग” (अ०सू० १।४।९९) इति चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्व इत्येव । परा जयति सेना ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति । प्रणायकः । परिणायकः । क्रियायोग इति किम् । प्रगतो नायकोऽस्माद्देशात् प्रनायको देशः । *मरुच्छब्दस्य षोपमेदयानम्* । “आतश्चोपसर्ग” (अ०सू० ३।३।१०६) इति अह् भवति । श्रद्धा । उपसर्गप्रदेशा “उपसर्गो धोः किः” (अ०सू० ३।३।१३) इत्येवमादयः ।

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रहृत्य । प्रहृतम् । प्रकरोति । योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरत्र गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा मा भूत् । उरीत्यादित्यत्र “उपसर्गप्रादुभ्यामस्तिर्यप्यपरः” (अ०सू० ८।३।८७) इति पत्यं प्रसज्येत । चकारः संज्ञासमादेशार्थः । प्रगीतम् । अभिपिक्तम् । “गतिरनन्तर” (अ०सू० ६।२।४९) इति स्वरः, “उपसर्गात्” (अ०सू० ८।३।६९) इति णत्यपत्ये च भवतः । *कारिकादेशाद्ध्योपसेष्याणम्* । कारिकाहृत्य । कारिकाहृतम् । यत्कारिकाकरोति । *पुनश्चनमो छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति यत्कथ्यम्* । पुनरस्म्यूते यासो देयम् । “गतिर्गती” (अ०सू० ८।१।७०) इति निपातो भवति । चनोहितः ।

-(१) “अत्रमित्यनेनम—” बकिद्, नकिद्, आह्, “अ, मा, मो, ना, प्रतिषेध, डत, टाह,” इति कापित्याटः ।

(२) “तेः त्रै, कुम्, अध, अधम्, सिन्, अचट्, अरल, रह, हे हे, हे हे, मी, म, अम्, शस्, सुकम्, सम, वव, बल, विकम्, हिनुक्, वगाम, शिकम्, वरकम्, मनुकम्, मुकम्, अगत, वी, म्रक्, मा, उक्, अने, वट्, वट्, वीम्,” इत्येव पाठः काशिके ।

“गतिरनन्तर” (अ०सू० ६।२।४९) इतिस्वरः । गतिप्रदेशाः “कुगतिप्रादयः” (अ०सू० २।२। १८) इत्येवमादयः ।

ऊर्यादिच्चिडाचक्ष ॥ ६१ ॥

ऊर्यादयः शब्दाः च्यन्ता-डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति । च्चिडाचोः कृन्व-
स्तियोगे विधानं तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञा विधीयते । ऊरौउरौतादृदा-
वङ्गीकरणे विस्तारे च । ऊरौकृत्य । ऊरौकृतम् । यदूरौकरोति । उररौकृत्य । उररौकृतम् ।
यदुररौकरोति । पापी । ताली । आताली । वेताली । घूसी । शकला । संशकला । च्चम-
कला । भ्रंशकला । एते शकलादयो हिंसायाम् । शकलाकृत्य । संशकलाकृत्य । च्चंसकला-
कृत्य । भ्रंशकलाकृत्य । गुलुगुधा पीडार्थं । गुलुगुधाकृत्य । सगूः सहाय्यं । सगूः कृत्य । पट्ट-
पली, विक्ली, आक्ली, इति विकारे । पल्लुकृत्य । फलीकृत्य । विक्लीकृत्य । आक्लीकृत्य ।
गालोटी, कराली, केवाली, शेवाली, बर्पाली, भस्मसा, मसमसा, एते हिंसायाम् । थपद् ।
वौपद् । थ्रौपद् । स्वाहा । स्वधा । यन्था । प्रादुस् । ध्रत् । आविस् । च्यन्ताः सत्वपि ।
शुक्लीकृत्य । शुक्लीकृतम् । यत्शुक्लीकरोति । डाच् । पटपटाकृत्य । पटपटाकृतम् । यत्प-
टपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवति । खा-
ट्कृत्य । खाट्कृतम् । यत् खाट्करोति । अनितिपरमिति किम् । खाडिति कृत्वा निराधीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसतो ॥ ६३ ॥

प्रौढ्यतिशय आदरः (१) । परिभ्रवीदासीन्व्यमनादरः । आदरानादरयोरेष्याक्रमं सदसच्छ-
ब्दौ गतिमंज्ञौ भवतः । सत्कृत्य । सत्कृतम् । यत्सत्करोति । असत्कृत्य । असत्कृतम् । यद-
सत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् । सत्कृत्वा काण्डं गतः । असत्कृत्वा काण्डं गतः ॥

भूपणेऽलम् ॥ ६४ ॥

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्यं पर्याप्तौ भूपणे चेति विज्ञेयणमुपादीयते । भूपणे योऽलशब्दः
स गतिमंज्ञो भवति । अलकृत्य । अलकृतम् । यदलकरोति । भूपण इति किम् । अलं भुक्त्वा
ओदनं गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तः शब्दोऽपरिग्रहेऽर्थं गतिमंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणं तदुभावे गतिमंज्ञा विधी-
यते । अन्तहंत्य । अन्तहंतम् । यदन्तहन्ति । अपरिग्रह इति किम् । अन्तहंत्या मूपिकां श्ये-
नो गतः । परिग्रह गत इत्यर्थः । *अन्तः शब्दस्याङ्किविधिणत्येवंप्रसर्गसंज्ञा वक्तव्या* ।
अन्तर्डा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्गपति ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणेशब्दोमनशब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिमंज्ञौ भवतः । कणेश्च पयः पियति । मनोह-
त्य पयः पियति । तावत्पियति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः । श्रद्धा प्रतिहत्यर्थः । श्रद्धाप्रती-
घात इति किम् । कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः ॥

पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरः शब्दोऽव्ययं स गतिमंज्ञो भवति । समासस्वरोपचाराः प्रयोजनम् ।
पुरस्कृत्य । पुरस्कृतम् । यत्पुरस्करोति । अव्ययमिति किम् । पुरः, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

। अस्तंशब्दो मकारान्तोऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते स गतिसंज्ञो भवति । अस्तंगत्य । सविता पुनश्चेति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तंगच्छति । अव्ययमित्येव । अस्तं काण्डम् । क्षि-
प्तमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दोऽव्ययमभिदाब्दस्यायं वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ च गतिसंज्ञो भवति ।
अच्छगत्य । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । वदतौ । अच्छोद्य । अच्छोदितम् । यदच्छवदति ।
अव्ययमित्येव । उदकमच्छ गच्छति ॥

अदोऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदः शब्दस्त्यदादिषु पठ्यते सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति उपदेशः परार्थः प्रयोगः । स्व-
यमेव तु यदा बुद्ध्या परामृशति तदा नास्त्युपदेश इति सोऽस्य विषयः । अदः कृत्य । अदः कृ-
तम् । यददः करोति । अनुपदेश इति किम् । अदः कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

तिरोऽन्तर्दा ॥ ७१ ॥

अन्तर्द्विव्यवधानम् । तत्र तिरः शब्दो गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूय । तिरोभूतम् । यत्
तिरोभवति । अन्तर्दाविति किम् । तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्दाविति वर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिरः शब्दः करोतीं परतो विभाषागतिसंज्ञो भ-
वति । तिरः कृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । तिरस्कृत्वा । तिरः कृत्वा ।
अन्तर्दावित्येव । तिरः कृत्वा काण्डं तिष्ठति ॥

उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेऽशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सा-
मर्थ्याधाने वर्तते तौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वा-
जेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा गतिसंज्ञानि भव-
न्ति । *साक्षात्प्रभृतिषु च्ययर्थवचनम्* । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या
कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या चिन्ता । भद्रा । लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्था । अमा
भद्रा । प्राजयां । प्राजया । वीजयां । वीजया । संसयां । अर्थे । लक्षणम् । उष्णम् । क्षी-
तम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिमैश्यामनियोगेन खवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । अप्तौ ।
यने । विष्ण्वने । विह्वने । प्रह्वने । प्रतपने । प्रादुस् । नमस् । आविष् ।

अनत्याधान उरसि मनसौ ॥ ७५ ॥

विभाषाकृञीति वर्तते । अनत्याधानमुपलक्षणं तदभावे अनत्याधाने उरसिमनसौ शब्दौ
विभाषा कृञि गतिमैश्या भवतः । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा ।
अनत्याधान इति किम् । उरसि कृत्वा पाणि घंते ॥

मध्येपदेनिषचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । चकारादनन्याधान इति च । मध्येपदे निषचने इत्येते शब्दा
अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिमैश्या भवन्ति । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृ-
त्वा । निषचने षचनाभावः । निषचनेकृत्य । निषचने कृत्वा । पापे नियम्येत्यर्थः । अनत्या-
धान इत्येव । इस्तिनः पदे कृत्वा गिरः घंते ॥

निर्यं हस्ने पाणायुपयमने ॥ ७७ ॥

कृञीति वर्तते । हस्ने पाणौ इत्येतां शब्दौ कृञि निर्यं गतिमैश्या भवता उपयमने । उपय-

मनं दारकर्म । पाणोहृत्य । हस्तेहृत्य । दारकर्म हृत्येत्यर्थः । उपयमन इति किम् । हस्ते हृत्वा कार्पाणं गतः ॥

प्राघ्वं वन्धने ॥ ७९ ॥

कृत्राति वर्तते । प्राघ्वमिति मकारान्तमव्ययमानुषूत्ये वर्तते, तदानुषूत्ये वन्धनेहेतुकं यदा भवति तदा प्राघ्वंशब्दः कृत्रि नित्ये गतिसंज्ञो भवति । प्राघ्वंशब्दः । वन्धन इति किम् । प्राघ्वं हृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिषदाद्यौष्ये ॥ ७९ ॥

कृत्रोति वर्तते । जीविका उपनिषदित्यंतौ शब्दौ औष्ये विषये कृत्रि गतिसंज्ञो भवतः । जीविकाशब्दः । उपनिषत्शब्दः । औष्य इति किम् । जीविकां हृत्वा गतः ॥

ते प्राग्घाताः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः घाताः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा घंघोदाहताः । तेषहणमुपसर्गाद्यम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेऽप्यभ्यनुशायन्ते । छन्दसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः परेऽपि पूर्वेषु प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किं चिदस्ति । केवलं परप्रयोगेऽपि क्रियायोग एवामस्तीति ज्ञाप्यते । याति नि हस्तिना । हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि दृश्यन्ते । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्योहि मयूरो-
मभिः । आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित उर्ध्वमनुक्रमिन्यामः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-
स्ते वेदितव्याः । अधिराश्वर इति यावद्भवति । कर्मप्रवचनीयप्रदेशाः "कर्मप्रवचनीययुक्ते
द्वितीया" (अ० सू० २।३।८) इत्येवमादयः ॥

अनुलक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशाब्दो लक्षणे घोत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् ।
अगस्त्यमन्वसिबन् प्रजाः । किमर्थमिदमुच्यते, यावता, लक्षणेत्थंभूताख्यानेति सिद्धैवानोः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । हेत्वर्थे तु वचने, हेतुर्तृतीयां बाधित्वा द्वितीयाव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

अनुशाब्दस्तृतीयार्थे घोत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नशमन्ववसिता सेना । पर्वतमन्वव-
सिता सेना । पर्वतेन संवद्धेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीने इति न्यून उच्यते स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनयं हीनोत्कृष्टसंबन्धे संज्ञा विज्ञायते । हीने
घोत्येऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनुशाकटायने वैयाकरणाः । अन्वर्तुर्न शोद्धारः ॥

उपोधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः, अधिके हीने च घोत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपस्वार्यो द्रोणः । उपनिष्के
कार्पाणम् । हीने । उपशाकटायने वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दो वर्जने घोत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः । प्रहृतेन संबन्धिना कस्य चिद्वन-

भिसंयन्धो वर्जनम् । अप त्रिगत्तंभ्यो वृष्टो देवः । परिः । परि त्रिगत्तंभ्यो वृष्टो देवः । वर्जनं इति किम् । ओदनं परिपिच्छति ॥

आङ्मर्यादावचने ॥ ८९ ॥

आङ्मित्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अवधिर्मर्यादा । वचनप्रहणा-
दभिविधिरपि गृह्यते । आ पाठलिपुत्राद् वृष्टो देवः । आकुमारं यज्ञः पाणिनेः । आं सांका-
श्यात् । आ मधुरायाः । मर्यादावचन इति किम् । ईपदर्थं क्रियायोगे च मा भूत् ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्वः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत् । वृक्षे प्रति विद्योतते विष्टुत् । वृक्षे परि । वृक्षमनु । इत्थं-
भूताख्याने । साधुद्वंद्वो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । भागे । यदत्र मां प्रति-
स्यात् । मां पार स्यात् । मामनु स्यात् । वीप्सायाम् । वृक्षे वृक्षे प्रति सिद्धति । लक्षणादि-
ष्विति किम् । ओदनं परिपिच्छति । अथ परिशब्दयोगे पञ्चमी कस्माच्च भवति, "पञ्चम्यपा-
हपरिमिः" (अ० सू० २।३।१०) इति । वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

लक्षणादिष्वेव मार्गजितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृक्षमभि विद्योतते । साधु-
द्वंद्वो मातरमभि । वृक्षमभि सिद्धति । अभाग इति किम् । भागस्वीक्रियमाणोऽशः । य-
दत्र ममाभिष्यात् तद्दीयताम् । यदत्र मम भवति तद्दीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुष्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य नियतने प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रतिदानविषये च
प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरजुंनतः प्रति । मापानस्मै तिलेभ्यः प्रति यच्छति ॥

अभिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥

अभिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्तरयाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । कुतोऽध्याग-
च्छति । पुत्रः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञावाचनार्थां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ९४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सुसिस्त्वं भवता, सुस्तुनं भवता । धा-
त्वर्थः स्तुयते । उपसर्गसंज्ञाधत्वं पत्वं न भवति । पूजायामिति किम् । सुपिक्ते किं तत्रात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥

अतिशब्दः, अतिक्रमणे चकारात् पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । निष्पद्येऽपि य-
स्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अतिसिक्तेषु भवता । अति स्तुतमेव भवता । पूजायाम् ।
अतिविक्रं भवता । अतिस्तुनं भवता । शोभने वृत्तमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनाद्यधसर्गगर्हात्ममुद्ययेषु ॥ ९६ ॥

पदार्थे संभावनेऽन्वयसर्गे गर्हायां समुद्यये च यत्नमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पियोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । मात्रा विन्दुः
स्तोकमित्यस्यापि अपिशब्दो यत्नः । संभावनामधिकार्थस्वनेन शक्तेःप्रतिषाणाविष्करणम् ।
अपि सिद्धेन्मूल्यग्रहणम् । अपि स्तुयाद्वाजानम् । अन्वयसर्गः कामचारानुशा । अपि मिश्र ।
अपि स्तुहि । गर्हा निन्द । धिग्ज्ञास्मै देवदत्तम्, अपि मिश्रेत् पन्थाद्दुम् । अपि स्तुया-
द्दुप्यम् । समुद्यये । अपि मिश्र । अपि स्तुहि । मिश्र च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञावाचनार्था-
पत्वं न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ ९७ ॥

इत्यतः स्वामी म च स्वज्ञेयत्वे । तदर्थं स्वस्वामिनिर्णयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति क-

दाचिन् स्वमितः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदाचिन् स्वात् । अधि महादत्ते पञ्चा-
लाः । अधि पञ्चालेषु महादत्तः ॥

विभाषा कृत्रि ॥ ९८ ॥

अधिः करोती विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । यदत्र मामधिकरिष्यति । कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञाबाधनात् “तिष्ठि चोदात्तवति” (अ०सू०८।२।७१) इति निधातो न
भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

ल इति षष्ठी आदेशापेक्षा । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप् तत्सु, मि । सिप्,
यस्, थ । मिप्, वस्, मस्, । शतृकम् च । परस्मैपदप्रदेशाः, “सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु”
(अ०सू०७।२।१) इत्येवमादयः ॥

तद्वानांघांतमनेपदम् ॥ १०० ॥

तदिति प्रत्याहारो नवानां घचनानाम् । आन इति शानच्कानचोर्ग्रहणम् । पूर्वेण परस्मै-
पदसंज्ञायां प्राप्तायां तद्वानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते । त, आताम्, झ । यास्, आयाम्,
ध्वम् । इद्, वहि, महिद् । आनः खल्वपि । शानच्कानचोर्ग्रहणम् इत्येव । कर्ताह निष्णा-
नाः । आत्मनेपदप्रदेशा “अनुदात्तहित आत्मनेपदम्” (अ०सू०१।३।१) इत्येवमादयः ॥

तिडस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिडोऽष्टादश प्रत्ययाः, नव परस्मैपदसंज्ञकाः, नवाऽऽत्मनेपदसंज्ञकाः, तत्र परस्मैपदेषु त्रय-
स्त्रिकाः यथाक्रमे प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमो-
त्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप् तत्सु, मि इति प्रथमः । सिप् थसु थ इति मध्यमः । मिप्, वस्,
मस् इत्युत्तमः । आत्मनेपदेषु—त, आतां, झ इति प्रथमः । यास्, आयाम्, ध्वम् इति म-
ध्यमः । इद्, वहि, महिद् इत्युत्तमः । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः “शेषे प्रथमः” (अ०सू०१।
४।१०७) इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति (१) एकशः एकैकं पदम् । तिवित्येकवच-
नम् । तसिति द्विवचम् । सि इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र । एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः
“बहुषु बहुवचनम्” (अ०सू०१।४।२१) इत्येवमादयः ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

तिडां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः सम्प्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते । सुपश्च त्रीणि-
त्रीणि पदानि एकत्र एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकवचनम् । औ इति
द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणि त्रीण्येकवचनादिसंज्ञा विहिताः सम्प्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते । सुपश्च त्रीणि-
त्रीणि पदानि एकत्र एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकवचनम् । औ इति
द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ॥

सुष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥

लस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिबादयो विहितास्तेषामर्थे पुरुषनियमः क्रियते । सुष्मद्युपपदे
सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयु-
ज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषो भवति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अ-
प्रयुज्यमानेऽपि । पचसि । पचथः । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचनं ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्य-
तेऽत्रोत्तमः स चैकवचनवति । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यस इति, नहि भोक्ष्यसे, मुक्तः सोऽतिथि-
भिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्तुतेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्रा-
स्योः, उत्तममध्यमौ विधीयेते । प्रहास इति किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति ।
सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि उत्त-
मपुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । अप्रयुज्यमानेऽपि । पचामि ।
पचावः । पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेषे इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युष्यदस्मदी समानाधिकरणे उपपदे न
स्तः, तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः । पचन्ति ॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परस्योऽतिशये वर्तने । संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः । परे यः संनिकर्षो वर्णानामर्थमात्राका-
लव्यवधाने स संहितासंज्ञो भवति । दद्वयत्र, मद्रूच्यत्र । संहिताप्रदेशाः, "संहितायाम्"
(अ० सू० ६।१।७२) इत्येवमादयः ॥

विरामोऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विरामः । विरम्यतेऽनेनेति वा विरामः । सोऽवसानसंज्ञो भवति । दधि, मधु, घृ-
क्षः, प्लक्षः । अवसानप्रदेशाः "अवसानमोर्धिसंज्ञीय" (अ० सू० ७।३।१५) इत्येवमादयः ॥
इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां पृथ्वी प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥
समाप्तश्चाध्यायः ॥ शुभम् ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदितव्यः । विधीयन्
इति विधिः पदविधिः । स पुनः समासादिः । समर्थः शक्तः, विपश्चिन्नाकार्याभिधाने यः शक्तः
स समर्थो वेदितव्यः । अथ वा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्यक्कार्यानां
संगृह्यमाणानां विधिर्वेदितव्यः । यद्व्यति, "द्वितीया धितातीतपतितगतात्यस्ताप्राप्तार्थः" (अ०
सू० २।१।२४) । कन्टे धिताः, कट्टिधितः । समर्थग्रहणे किम् । पदय देवदत्त कन्टे, धितो वि-
ष्णुमित्रो गुरुर्यम् । "द्वितीया तदृत्तायें गुणवचनेन" (अ० सू० २।१।३०) । शार्ङ्गकृतया म-
ण्डः, शार्ङ्गकृतमण्डः । समर्थग्रहणे किम् । कट्टिधितमि शार्ङ्गकृतया, मण्डो देवदत्त उपदेन ॥ "ध-
नुषो तन्वापेर्बलिहितमुपरक्षिणीः" (अ० सू० २।१।३६) । यूपाय दारः, यूपदारः । समर्थग्रहणे
किम् । गच्छ त्वं यूपाय, दार देवदत्तस्य गौः । "पशमी भयेन" (अ० सू० २।१।३७) युकम्यो
भवे, युकमया । समर्थग्रहणे किम् । गच्छ त्वं मां कम्प्यो, भवे देवदत्तस्य पशुदत्तात् । "प-
ष्टो" (अ० सू० २।१।८) । राजः पुरतो, राजपुरतः । समर्थग्रहणे किम् । आयां राजः, पुरतो
देवदत्तस्य । "गच्छतो शीघ्रैः" (अ० सू० २।१।४०) अक्षेपु शीघ्रैः । समर्थग्रहणे किम् । शक्त-

स्त्वमक्षेषु, शौण्डः पिबति पानांगारे । पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यऽज्ञान त्वं शाकेन । तिष्ठतु कुमारी च्छत्रे हर देवदत्तात् । यणादेशो नित्यञ्चतुरभञ्चति ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ॥ २ ॥

सुवन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये । तादात्म्यातिदेशोऽयम् । सुवन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति “आमन्त्रितस्य च” (अ०सू० ६।१।१९८) आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । स समुपकल्प्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनाट् । परशुना वृ-
श्चन् । मद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् । सुविति किम् । पीड्ये पीड्यमान । आमन्त्रित इति किम् । गेहे गार्घ्यः । परग्रहणं किम् । पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाट् । अङ्गग्रहणं किम् । यथा भृत्पिण्डीभूतः स्वरं लभेत । उभयोरानुदात्तत्वं मा भूत् । वत्करणं किम्, स्वा-
श्रयमपि यथा स्यात् । आं कुण्डेनाट् । “आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके” (अ०सू० ७।१।९६) इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम् । कृपे सिद्धन् । चर्म नमन् । पत्वणत्वे प्रति प-
राङ्गवत् भवति । *सुवन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात्* । (१) तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । *अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः* । उच्चै-
रधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कारात् समासः ॥ ३ ॥

कडारसंज्ञादात्तात् प्राग् (२) यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदितव्याः । व-
क्ष्यति । “यथाऽसादृश्ये” । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । प्राग्बचनं संज्ञासमावेशार्थम् । स-
मासप्रदेशाः “द्वितीयासमास” (अ०सू० १।१।३०) इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुविति वर्तते, सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम-
स्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति “द्वितीयाश्रिता” (अ०सू० २।१।२४) इति द्वितीयान्तं
श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । सहग्रहणं योगविभागायं तिडापि सह
यथा स्यात् । अनुव्यचलन् । अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावसंज्ञास्ते
वेदितव्याः । वक्ष्यति, “यथाऽसादृश्ये” (अ०सू० २।१।७) । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व ।
अन्वर्थसंज्ञा चयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति । अव्ययीभावप्रदेशा “अ-
व्ययीभावश्च” (अ०सू० १।१।१८) इत्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यवृद्ध्यर्थाभावात्प्राप्तिसाम्प्रतिशब्दप्रादुर्भाव-
पश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप् सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन सुवन्तेन सह सम-
स्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं प्रत्येकं संबध्यते । विभक्तिवचने तावत् ।
स्योष्वधिकृत्य यथा प्रवर्तते । अधिखि । अधिकुम्भारि । सप्तम्यर्थे यदव्ययं तद् विभक्तिवच-
नम् । समीपवचने । कुम्भस्य समीपम्, उपकुम्भम्, उपमणिकम् । समृद्धि ऋद्धेराधिक्यम्,
समृद्धिर्मद्राणाम्, समुद्र, सुमगन्ध, वर्तते । व्युद्धि ऋद्धेरभावः । गवदिकानामृद्धेरभावः । दु-
र्गवदिकं, दुर्घ्वने वर्तते । अर्थाभावो वस्तुनोऽभावः, अभावो मक्षिकाणाम्, निर्मक्षिकं, निर्म-

(१) क्वचित्पाठान्तरम् । *सुवन्तस्य पराङ्गवद्भावकर्तव्यं तत्समानाधिकरणस्योपसंख्यानम्* । अन-
न्तरत्वाद् इति ।

(२) “अधिकारोऽयम्, “कडारा” कर्मधारये” इति वक्ष्यति प्रागेतरमाद्” इति पाठान्तरम् ।

शकं, वर्त्तते । अत्ययो भूतत्वमतिक्रमः, अतीतानि हिमानि, निर्हिमं, निःशीतं, वर्त्तते ।

असंप्रति, उपभोगस्य वर्त्तमानकालप्रतिषेधः । अतितैसुकम् (१) । तैसुकमाच्छादनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य । इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः । पश्चात् । अनुरथं पादातम् । रथानां पश्चात् । यथार्थं यद्व्ययं वर्त्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथायाः । योग्यतायाम् । अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम् । अर्थमर्थं प्रति । प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ । यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुक्रमः । अनुज्येष्टं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्यां भवन्तः प्रविशन्तिवत्यर्थः । यौगपद्यमेककालता । सचक्रं धेहि । युगपच्चक्रं पेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थं इत्येव सिद्धम् । गुणभूतेऽपि सादृश्यं यथा स्यात् । सदृशः सख्या ससखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः । सम्रह्य बाधवाणाम् । सक्षत्रं शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । सगुणमभ्यवहरति । सवुसम् । नकिञ्चिदभ्यवहार्यं परित्यक्त्यायमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यते । अन्तवचने । अन्त इति परिग्रहापेक्षया समाप्तिरुच्यते । साग्न्यधीते । सैष्टिपशुबन्धम् । पशुबन्धान्तमधीत इत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकले अध्ययने भवतीति साकल्यत्पृथगुच्यते ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यथेत्येतद्व्ययमसादृश्यं वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्य । ये ये वृद्धाः । यथावृद्धम् । यथाभ्यापकम् । असादृश्य इति किम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः । यथार्थं यद्व्ययमिति पूर्वणैव सिद्धं समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिपेयार्थम् ॥

यावद्व्ययधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतद्व्ययमवधारणे वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अवधारणमित्युत्तापरिच्छेदः । यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्य । यावन्त्यमत्राणि सम्भवन्ति पञ्च पद् या तावत् शामन्त्रयस्य । अवधारण इति किम् । यावत्तत् तावद्भुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति (२) ॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्रा विन्दुः स्तोत्रमल्पमिति पर्यायाः । मात्रार्थं वर्त्तमानेन प्रतिना सह सुवन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्त्यत्र किञ्चिन् शाकम् । शाकप्रति । सुप्रति । मात्रार्थं इति किम् । वृक्षे प्रति विद्योतते विष्णुः । सुधिति वर्त्तमाने पुनः सुप्रप्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । रिताख्यरहारं समासोऽयमिष्यते । पञ्चिका नाम पूर्णं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सत्त्वं उत्तानाः पतन्त्यभाज्यो या तदा पातयिता जयति, तत्पर्ययास्य विधातोऽन्यथा पाने मति जायते । अधोणेद् न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि, शलाकापरि, एकपरि, द्विपरि त्रिपरि, परमेण चतुष्परि । पञ्चसु त्येकस्त्वामु जय एव भरिष्यति ।

अक्षद्वयव्यूतीयान्ताः पूर्वोक्तम्य यथा न तन् ।

किञ्चिद्व्ययहारं च एतन्नेऽक्षशलाकायोः ॥

धिभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति । वक्ष्यति
“अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगतं वृष्टो देवः, अप त्रिगतंभ्यः ॥

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि वहिस् अञ्च इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययीभा-
वश्च समासो भवति । अपत्रिगतं वृष्टो देवः । अप त्रिगतंभ्यः । परिव्रिगतं, परि त्रिगतं-
भ्यः । वहिर्ग्रामम्, वहिर्ग्रामात् । प्राग्ग्रामम्, प्राग् ग्रामात् । वहिः शब्दयोगे पञ्चमी भाव-
स्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आङ्मर्यादाभिविधयोः ॥ १३ ॥

आङ्घ्रियेत्तन्मर्यादायामभिविधौ च वर्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्य-
यीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः, आ पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ आकु-
मारं यशः पाणिनेः, आ कुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिन्हं तद्वाचिना सुबन्तेन सह अभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्तमानौ विभाषा सम-
स्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यग्निदालभाः पतन्ति, अभिमभि । प्रत्यग्नि, अ-
ग्नि प्रति । अग्निं लक्ष्यादृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेनेति किम् । सुब्रं प्रति गतः ।
प्रतिनिवृत्य स्वरघनमेवाभिमुखं गतः । अभिप्रती इति किम् । येनाग्निस्तेन गतः । आभिमु-
ख्य इति किम् । अभ्यङ्का गावः, प्रत्यङ्का गावः । नवाङ्का इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते अव्ययी-
भावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिर्गतः । अनुरिति किम् । यत्नं समया । यत्समयेति
किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । “अव्ययं विभक्तिसमीपं” (अ०सू० २।१।६) इत्येव सिद्धे
पुनर्वचनं विभाषार्थम् ॥

यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणेनेति वर्तते । आयामो द्वैर्ध्वम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा
समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गे वाराणसी, अनुयमुर्नं मथुरा । यमुनाऽऽ-
यामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयाम इति किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गुयादयः समुदाया एव निरात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभावसं-
ज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविक्रमः । तिष्ठन्ति काले यस्मिन् काले द्रोहनाय स तिष्ठद्गु
कालः । रथेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव सम्यच्यन्ते, अन्यपदाद्यं च काले
वर्तन्ते । चकारोऽन्वधारणार्थः । अपरः समासो न भवति परमतिष्ठद्गुविति । तिष्ठद्गु । वह-
द्गु । आपतांगवम् । खड्गवम् । खड्गवम् । लूनयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहत-
यवम् । संहियमाणयवम् । संहतयवम् । पूते कालदाब्दाः । समभूभिः । समप्रदाति । मुपमम् ।
विपमम् । निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरममम् । आपतीममम् । प्राङ्मम् । प्ररयम् । प्रमृगम् ।
प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । मम्प्रति । अमम्प्रति । पापसमम् । पुण्यममम् ॥ इच्च कर्मव्यति-
हारे (ग० सू०) ॥ दण्डादण्डि । मुमलामुसलि ॥

पारे मध्ये वष्ट्या या ॥ १८ ॥

परीसमासे प्राप्ते तदुपवादोऽव्ययीभाव आरभ्यते । दायघनाद्य शब्दोपसमासोऽपि पदोऽव्य-
युजायते । पारमध्यशब्दो वष्ट्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति ।
तत्सप्रयोगेन पानयोरपान्तत्वे निरात्यते । पारं गङ्गायाः, पारंगङ्गम् । मध्ये गङ्गायाः, मध्ये-

गङ्गम् । पट्टीसमासपक्षे । गङ्गापारम् । गङ्गामज्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥
संख्या वंश्येन ॥ १६ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसन्तानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र भवे वंश्यः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या सस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ, द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविद्यया तदा सामानाधिकरण्यं भवति । द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना । एकविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तते । नदीवचनैः शब्दै सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम्, द्वियमुनम्, पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थं च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तं, नदीग्रहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थं वर्त्तमाने संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः, लोहितगङ्गम्, कृष्णगङ्गम्, शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थ इति किम् । कृष्णोष्णा । संज्ञायामिति किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञाधिक्रियते प्राग्यहुर्गोदिः, यानित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, "द्वितीयाधितातीतपतित" (अ०सू० २।१।२४) इति । कष्टधितः । पूर्वाचार्यभंशा चेयं महती तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" (अ०सू० ६।३।१४) इत्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्चराजी, दशराजी । दृष्यहः, पञ्चगवम्, दशगवम् ॥

द्वितीया धितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपति पत्तं तस्य विनेपणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुपन्तं धितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं धितः, कष्टधितः । नरकधितः । अतीत । कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः । पतित । नरकं पतितः, नरकपतितः । गत । ग्रामं गतः, ग्रामगतः । अत्यस्त । तरङ्गानत्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । मुहिनात्यस्तः । प्राप्त । सुखं प्राप्तः, सुखप्राप्तः । आपन्न । सुखमापन्नः, सुखापन्नः । दुःखापन्नः ॥ *धितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसृप्यानम्* । ग्रामं गमी, ग्रामगमी । ग्रामं गामी, ग्रामगामी । ओदने बुधुधुः, ओदनबुधुधुः ॥

स्वयं क्षेत्रे ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थं वृत्तं । तस्य द्वितीयाया संवन्धोऽनुपपन्न इति द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । स्वयमित्येतत्सुबन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयंधीती पादौ । स्वयंविहीनमाज्यम् । एकैकधर्मैस्वयं च समारस्यप्राप्तयि ॥

शब्दात्तौ ॥ २६ ॥

शब्दात्तौ द्वितीयान्तः कान्तेन सह धेने गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । धेपो निन्दा य च ग्रामार्थं एव, तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवार्थे, नहि वाक्येन धेपो गम्यते । शब्दात्तौ द्वौ च विभागप्रस्थानान्वयोपपन्नश्चम् । एवं एवावितिः

सद्धारुड इत्युच्यते । सद्धारुडो जालमः, सद्धारुडः । अपयप्रस्थित इत्यर्थः । थेष इति किम् । सद्धारुडः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामोत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वात् द्वितीयया नास्ति संबन्धः । तन् सुबन्तं चान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामिङ्गुत्तम्, सामिपीत्तम्, सामिभुक्तम् । एकपद्यमैकस्वयं च समासत्वादेवति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया क्तेनेति वर्त्तते । कालवाचिन शब्दा द्वितीयान्ताः चान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । काला इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्त्तांश्चराचराः । तं कदा चिद्दहर्गच्छन्ति कदा चिद्वात्रिम् । अहरतिष्ठता मुहूर्त्ताः । अहन्संक्रान्ताः । रात्र्यतिष्ठता मुहूर्त्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं प्रमानुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्त्तते क्तेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः कृत्स्नसंयोग कालस्य स्वेन संबन्धिना ध्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपां सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं मुषम्, मुहूर्त्तमुषम्, सर्वरात्रकल्याणी, सर्वरात्रशोभना ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुंपति वर्त्तते । तस्य विशेषणमेतत् । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेनाऽर्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कीदृशेन गुणवचनेन तत्कृतेन, तदर्थकृतेन तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः । अर्थशब्देन । धान्येनार्थः, धान्यार्थः । तत्कृतेनेति किम् । अक्षणा काणः । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्वं सदृशं समं ऊनार्थं कलहं निपुणं मिश्रं श्लक्ष्णं एतैः सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वोद्दिभिर्योगे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वः, मासपूर्वः, संवत्सरपूर्वः । सदृशः । मातृसदृशः, पितृसदृशः । समः । मातृसमः, पितृसमः । ऊनार्थः । मापोनम्, कापांपणानाम्, मापविकलम्, कापांपणविकलम् । कलहः । अस्तिक्लहः, वाक्क्लहः । निपुणः । वागुनिपुणः, आचारनिपुणः । मिश्रः । गुडमिश्रः, तिलमिश्रः । श्लक्ष्णः । आचारश्लक्ष्णः ॥ *पूर्वोद्दिष्ववरस्योपसंख्यानम्* । मासेनावरः, मासावरः । संवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वोपाधिष्वभिचारायं बहुलप्रहणम् । कर्तरि । अदिना हतः, अदिहतः । करणे । नदीनिर्मित्री, नखनिर्मित्री । परशुना छिन्नः, परशुच्छिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुपितः । बहुलप्रहणं किम् । दाश्रेण छिनशान्, परशुना छिन्नवान् तेन समासो न भवति । पादहारको, गलेचापक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्यवचने ॥ ३३ ॥

स्वतिनिन्दाप्रपुनःप्रध्यारोपितार्थवचनमधिकार्यवचनम् । कर्तृकरणयोषां तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यतेऽधिकार्यवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

कत्तो । काकपेया नदी, श्वलेहः कृपः । करणम् । बाष्पच्छेद्याति तृणानि, कण्टकसंघेय ओ-
दनः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ *कृत्यग्रहणे यण्यतोर्ग्रहणं कर्तव्यम्* । इह मा भूत् । ञ्कैः पा-
तव्या इति ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

वृत्तीति वचते । व्यञ्जनवाचिना वृत्तीयान्तमन्त्रवाचिना सुवन्तेन सह समस्यते विभा-
षा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्त्रं, संस्कारकं व्यञ्जनम् । दध्ना उपसिक्त ओदनः
द्वयोदनः, क्षौरौदनः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावाद्दन्व्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्षयेण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मीश्रीकरणवाचि वृत्तीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुवन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भव-
ति । खरविदादमभ्यवहायं भक्ष्यं, तस्य संस्कारकमिध्रीकरणम् । गुढेन मिश्रा घानाः, गुडघा-
नाः, गुडदृधुकाः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वचते, तस्य विशेषणमेतत् । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्य-
ते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थे अर्थे वलि हित सुख रक्षित इत्येतेः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यते, यूपाय दारु, धूप-
दारु, कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम् । इह न भवति । रन्धनाय स्थाली, अवहन-
नायोत्खलमिति । चतुर्थी चास्मादेवज्ञापकात्तादर्थ्यं भवति ॥ *अर्थेन नित्यसमासवचने सर्व-
लिङ्गता च वक्तव्या* । ग्राहणायं पयः, ग्राहणार्थां यवागूः । वलि । कुंभेराय वलिः,
कुंभेरवलिः, महाराजवलिः । हित । गोहितम्, अश्वहितम् । सुख । गोसुखम् । अश्वसु-
खम् । रक्षित । गोरक्षितम्, अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वचते तस्य विशेषणमेतत् पञ्चम्यन्तं सुवन्तं भयशब्देन सुवन्तं सह
समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकेभ्योभयम्, वृकभयम्, चौरभ-
यम्, द्रुपुभयम् ॥ *भयभीतमातिभीभिरिति वक्तव्यम्* । वृकेभ्यो भीतः, वृकभीतः, वृक-
भीतिः, वृकभीः । पूर्वस्यैवायं बहुलग्रहणस्य प्रपञ्चः । तथा च घामनिर्गतः, अधर्मजगुप्सु-
रित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितपप्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपंत अपोढ मुक्त पतित अपप्रस्त इत्येतेः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । अपंत । सुतापंतः । अपोढ । कल्पनापोढः । मुक्त । चक्रमुक्तः । पतित । स्वर्गपति-
तः । अपप्रस्त । तरङ्गापप्रस्तः । अल्पश इति समासस्याल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा पञ्चमी
समस्यते न सर्वा । प्रासादात्पतितः, भोजनादपप्रस्त इत्येवमादौ न भवति । “कर्त्तरणे कृता
बहुलम्” (अ०सू० २।१।३२) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थेष्टच्छाणि केन ॥ ३९ ॥

स्तोक अन्तिक दूर इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छराद्भूय पञ्चम्यन्ताः शान्तेन सह समस्यन्ते
तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोका । स्तोकाण्मुक्तः । अन्तिक । अन्तिकादागतः । शम्भारात्-
दागतः । दूरशशागदः । त्रिप्रष्टशादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्राण्यः । पञ्चम्याः स्तोकादि-
भ्य इत्यणुः । *शान्तमहरी परेणति वक्तव्यम्* । शान्तापरं, पारशान्ताः । महारापरं, परम्प-
द्व्याः । राजदन्नादिश्वात्परनिवातः । निवातान्तरमुदागमः ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥

स्तोकान्ते शौण्डैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शौण्डे शौण्डोश्चत्तो-

ण्ड, अक्षधूर्त्तः, अक्षकितवः । शौण्ड । धूर्त्त । कितव । व्याड । प्रवीण । संवीत । अन्तर् ।
अन्तर्दशब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते । अधिपद् । पण्डित । कुन्नाल । चपल । निपुण ।
(१) वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादक्षादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति यतते । सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । सांकाश्यसिद्धः, काम्पिल्यसिद्धः । शुष्क । आतपशुष्कः, ध्यायाशुष्कः । प-
क्व । स्यालीपक्वः, कुन्मीपक्वः । बन्ध । चक्रबन्धः । बहुलप्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । व्याङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुवन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च स-
मासो भवति क्षेपं गम्यमाने । तीर्थं ध्वाङ्क्ष इव, तीर्थध्वाङ्क्षः । अनवस्थित इत्यर्थः । तीर्थ-
काकः, तीर्थवायसः । क्षेप इति किम् । तीर्थं ध्वाङ्क्षस्तित्पति ॥

कृत्यैर्ऋणौ ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वचते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति,
ऋणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवैष्यते । मासे देयमृणं, मासदेयम्, संवत्सरदेयम्, त्र्यहदेयम् ।
ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थं, तेनेहापि समासो भवति । पूर्वाहणे गेयं साम, प्रातरव्येयोऽनु-
वाकः । ऋण इति किम् । मासे देया भिक्षा ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संज्ञासमुदायो-
पाधिः । तेन नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । अरण्येतिलकाः, अरण्येमापाः,
वनेकिशुकाः, वनेविल्वकाः, धुंपिशाचकाः । “हलन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” इत्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्राद्यवाः ॥ ४५ ॥

अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भव-
ति । पूर्वाह्णकृतम्, अपराह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम्, अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् (२)
वाहनि भुक्तम्, रात्रौ वृत्तम् । बहुलप्रहणात् रात्रिवृत्तम्, सन्ध्यागर्जितमित्यादयः ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रभुक्तम्,
तत्रकृतम्, तत्रपातम् । ऐक्यवचनैकस्वयं च समासत्याज्जवति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो विन्दा । क्षेपं गम्यमाने सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
अद्यतनेनकुलस्थितं तत्रैतत्, चापलमेतत्, अनवस्थितत्वं तत्रैतदित्यर्थः । उदकविशोर्णम्,
प्रवादेमृशितम्, भस्मनिहुतम् । निष्फले यत्क्रियते तदेदमुच्यते । “तत्पुरुषे कृतिबहुलम्”
(अ०सू० ६।३।१४) इत्यलुक् ॥

पात्रेसंमितादयश्च ॥ ३८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसंमितादयः दशद्व्यस्तत्पुरुषमन्त्रा भवन्ति क्षेपे गम्य-
माने । ये चात्र कान्तेन सह सप्तम्यास्तेषां पूर्वैरेव सिद्धे पुनः पात्रो युक्तारोक्षादिपरिग्रहार्थः ।
पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोक्षादिषु हि, पात्रेसंमितादयश्चेति पठ्यन्ते । पात्रे-

(१) संवत्, मन्व, समीर, एते शब्दा अपि वाचिद्वयवन्ते ।

(२) “अवयवग्रहणं किम् ।

बहुलप्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ।

पतञ्जले दिग्बुज एषो ब्रह्म च इत्यमि” ॥ इति पाठः स्यात् ।

संमिताः । पात्रेबहुलाः । अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्र एव संमिताः, न पुनः क्वचित्कार्यं इति । उद्गुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेपः । मातरिपुर इति प्रतिपिद्धसैवनेन । पिण्डीशूरादिषु निरीहताया । अव्यक्तवाच्चाकृतिगणोऽयम् (१) । पात्रेसंसक्ताः, पात्रेबहुलाः, उदरक्रिमिः, कूपकच्छपः, कूपचूर्णकः अवटकच्छपः, कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः, उदपानमण्डूकः, नगरकाकः, नगरवायसः, मातरिपुरः, पिण्डीशूरः, गेहेशूरः, गेहेनही, गेहेश्वेडी, गेहविजिती, गेहेव्याडः, गेहेतुसः, गेहेष्टः, गर्भेतुसः, आखनिककः, गोष्टेशूरः गोष्टेविजिती, गोष्टेश्वेडी गेहेमेही, गोष्टेवट्टः, गोष्टेपण्डितः, गोष्टेप्रगल्भः, कण्टिट्टिभः, कण्टेशुरचुरा । चकारोऽवधारणार्थः । तेन समासान्तरं न भवति, परमपात्रेसंमिता इति ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेधलाः समानाधिकरणेन ॥ ४२ ॥

सुपसुंपति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल एक सर्वं जरत् पुराण नव केवल इत्येते सुवन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिसः, कृष्टिसमीकृतम्, दग्धप्रसूढम्, एकशाटी । एकभिक्षा, सर्वदेवाः, सर्वमनुष्याः, जरदस्ता, जरद्गृष्टिः, जरद्गृष्टिः । पुराणान्नम्, पुराणावसथम्, नवान्नम्, नवावसथम्, केवलान्नम् । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शाटी ॥

दिवसंख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते । दिवाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुवन्ते सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, सञ्ज्ञायां विषये । पूर्वपुक्कामशमी, अपरेपुक्कामशमी । संख्या । पञ्चान्नाः, सप्तर्षयः । सञ्ज्ञायामिति किम् । उत्तरा वृक्षाः, पञ्च घ्राहणाः ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

दिवसंख्ये इत्यनुवर्त्तते । तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिषेये दिवसंख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति । तद्धितार्थे तावत् । पूर्वस्यां शालायां भवः, “दिवपूर्वपद्मादसञ्ज्ञायांनः” । पौर्वाशालः । आपरशालः । उत्तरपदे । पूर्वशालाप्रियः, अपरशालाप्रियः । समाहारे दिक्शब्दो न सम्भवति । संख्या तद्धितार्थे । पाञ्चनापितिः, पाञ्चकपालः । उत्तरपदे । सञ्चगवधनो, दशगवधनः । समाहारे । पञ्चफली, दशफली । पञ्चकुमारि, दशकुमारि । “स नपुंसकम्” (अ०सू० २।४।१७) इति नपुंसकत्वं, “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” (अ०सू० १।२।४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥

“तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च” (अ०सू० २।१।९१) इत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसन्तो भवति । तद्धितार्थे तावत्, पञ्चमु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालो, दशकपालः । “संसृते भक्षा” (अ०सू० ४।२।१६) इतीहाण, तस्य, “द्विगोर्लुगनपत्ये” (अ०सू० ४।१।८८) इति लुक् । उत्तरपदे । पञ्चनावप्रियः । “नावो द्विगोः” (अ०सू० ६।१।९९) इति समासान्तो भवति । समाहारे । पञ्चमूली । द्विगोरिति षीष् भवति । द्विगुप्रदेशा, “द्विगोः” (अ०सू० ४।१।२१) इत्येवमादयः ॥

कुत्सतानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

शुक्तिवत्तानीनि सुवन्तानि कुत्सनवचनैः सुवन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तवृत्तसायामयं समास इत्येते । “विशेषणे विशेष्येण” (अ०

सू० २।१।६७) इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भः । वैयाकरणखसूचिः । निम्प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः, अयान्ययाजनतृप्यापरः, मीमांसादुर्दुरुदः नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् । वैयाकरणश्रौतः । न ह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ, तयोः पुर्वेण समासे परनिपातः प्राप्तः पूर्वनिपातार्थ-
मिदमारभ्यते । पाप अणक एते सुबन्ते कुत्सिनवचनैस्सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भव-
ति । पापनापितः पापकुलालः, अणकनापितः, अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह सम-
स्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यं, तद्विशिष्टोप-
पमेयवचनैर्य समासः । शस्त्रीव श्यामा, शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । कुसुदश्येनी, हंसगद्गदा, न्य-
ग्रोधपरिमण्डला । उपमानानीति किम् । देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति किम् । फाला
इव तन्दुलाः, पर्वता इव बलाहकः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यादुपमानवचनैः सह समस्यते, न चे-
त्सामान्यवाचीशब्दः प्रयुज्यते । “विशेषणं विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनि-
पातार्थं आरम्भः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुष व्याघ्रः, पुरुषसिंहः । सामान्याप्रयोग इति किम् ।
पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । व्याघ्रः सिंह । ऋक्षः ऋषभ । चन्दन । वृक्ष । वृष । वराह । ह-
स्तिन् । कुञ्जर । ररु । पृषत । पुण्डरीक । बलाहक । अकृतिगणश्रायम् । तेनेदमपि भवति ।
सुखपद्मम्, सुखकमलम्, कारकिसलयम्, पार्थिवेन्द्रः । इत्येवमादि ।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं, विशेषणं, भेद्यं, विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकर-
णेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । नीलोत्पलम्, रक्तोत्पलम् ।
बहुलवचनं व्यवस्थायम् । क्वचिन्नित्यसमास एव । कृष्णसर्पः, लोहितशालिः । क्वचिन्न
भवत्येव । रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्त्तवीर्यः । क्वचिन्निकल्पः । नीलमुत्पलम्, नीलोत्प-
लम् । विशेषणमिति किम् । तक्षकः सर्पः । विशेष्येणेति किम् । लोहितस्तक्षकः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व, अपर, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन
मुपा सह सस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वपुरुषः, प्रथमपुरुषः, चरमपुरुषः, जघन्य-
पुरुषः, समानपुरुषः, मध्यपुरुषः, मध्यमपुरुषः, वीरपुरुषः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषस्य समासो
भवति । *श्रेण्यादिपु च्यर्थवचनम्* । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । एककृताः । श्रे-
ण्यादयः पठन्ते । कृतादिराकृतिगणः । च्यन्तानां तु “कुगतिप्रादयः” इत्यनेन नित्यसमासः ।
श्रेणीकृताः । श्रेणि । एक । पूग । कुण्ड । राशि । विशिष्ट । निश्चय । निधान । इन्द्र । देव ।
सुण्ड । मृत । श्रवण । वदान्य । अव्यापक । ब्राह्मण । क्षत्रिय । पटु । पणित । कुजाल । च-
पल । निपुण । कृपण । इति श्रेण्यादिः ॥ कृत । मित । मन । भूत । उक्त । समाशत । समा-
मनात । समाप्यात । संभाषित । अवधारित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत इति
कृतादिः ॥

क्तेन नञ्चिवाशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नत्रैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृत्यादिकं तुल्यं तन्नञ्चिशिष्टं, तेन नञ्चिवाशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृतं च तदकृतं च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम्, पीतापीतम्, उदितानुदितम् । नुडितौ तद्वक्तृत्वाद्यैव भेदकौ । अशितामसितेन जीवति, क्लिष्टाक्लिष्टितेन वर्त्तते । *कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम्* । कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम्, यातानुयातम्, क्रयाक्रयिका, पुदापुदिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका । *समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च* । शाकप्रधानः पार्थिवः, शाकपार्थिवः, कुतपसौश्रुतः, अजातौलबलिः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचनाः सदादया विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः, महापुरुषः, परमपुरुषः, उत्तमपुरुषः, उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् । उत्कृष्टो गौः कर्दमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक, नाग, कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुवन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्ते । गोवृन्दारकः, अश्ववृन्दारकः । गोनाथः, अश्वनाथः, गोकुञ्जरः, अश्वकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् । सुसीमो नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कतरकतः, कतरकालापः, कतमकतः, कतमकालापः । ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन । एवं तद्धेतुज्ञापयति कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्त्तत इति । तथाच प्रत्युदाहरणं, कतरो भवतोद्देवदत्तः, कतमो भवतां देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । किराजा, यो न रक्षति । किंस्वा, योऽभिदुहति । किंगौः, यो न वहति । "किमः क्षेपे" इति समासान्तो न भवति । क्षेप इति किम् । का राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्त्रयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तजातिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जन, पोटैत्यभिधीयते । (१) गृष्टिरेकवारप्रसूता । धेनुः, प्रत्यग्रप्रसूता । वशा, वन्ध्या । वेहद् गर्भपातिनी । द्वक्त्रयणी, तर्णवत्सा । पोटाद्रिभिः सह जातिवाचि सुवन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभपोदा, इभयुवतिः, अग्निस्तोकः । उदञ्चित्कतिपयम् । गोगृष्टिः, गोधेनुः, गोवशा, गोवेहत्, गोवक्त्रयणी, कटप्रवक्ता, कटश्रोत्रियः, कटाध्यापकः, कटधूर्तः । जातिरिति किम् । देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्तग्रहणमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्त्तते । जातिवाचि सुवन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रुद्रिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते मतल्लिकादयस्ते च धिदिष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेषु जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम्, अश्वप्रकाण्डम्, गोमल्लिका अश्वमतल्लिका गोमचर्चिका, अश्वमचर्चिका । जातिरिति किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

(१) "युवतिर्वधोवना स्त्री । स्तोकमस्यर्थाव कतिपयवच । " इति पाठः ।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, *प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्* इति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः, युवखलतिः । युवतिः खलती, युवखलती । युवा पलितः, युवपलितः । युवतिः पलिता, युवपलिता । युवा वलिनः, युववलिनः । युवतिर्वलिना, युववलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिर्जरती, युवजरति ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुवन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम्, भोज्यलवणम्, पाणीयशीतम् । तुल्याख्याः । तुल्यघेतः, तुल्यमहान्, सहस्रघेतः, सहस्रमहान् । अजात्येति किम् । भोज्य ओदनः ॥

वर्णो व्रणं ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुवन्तं वर्णविशेषवाचिना सुवन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, कृष्णसारङ्गः । लोहितसारङ्गः, कृष्णशबलः, लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येऽत्र स्त्रीलिङ्गाः पश्यन्ते श्रमणा प्रव्रजिता कुल्येत्येवमाद्वयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु पुल्लिङ्गा अध्यापकोऽभिरूपकः पण्डित इति तैहभयथा । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमणा, कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलया । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादादिभिः सुवन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोगर्भिणी । अजागर्भिणी । *चतुष्पादातिरिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । कालार्क्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् । प्राहणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति । चक्रारोऽवधारणार्थः, परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति । मयूरव्यंसकः, छात्रव्यंसकः । काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । छन्दसि । हस्तेगृह्य । पादेगृह्य । छात्रलेगृह्य । पुनर्हाप । एहीडा-द्वयोऽन्यपदार्थं ॥ एहीडम्, एहीद्वयं वर्त्तते । एहीवाणिजा क्रिया । अपहेहिवाणिजा । प्रहेहिवाणिजा । एहीस्यागता । अपहेहिस्वागता । प्रहेहिस्वागता । एहीद्वितीया । अपहेहिद्वितीया । प्रोहकटा । अपोहकटा । प्रोहकदेमा । अपोहकदेमा । उद्धरचूडा । आहरघेला । आहरवमना । आहरवनिता । हन्तत्रिचक्षणा । उद्धरोरसृजा । उद्धमविधमा । उत्पचविपचा । उत्पत्तनिपता । उच्चावचम् । उच्चनीचम् । अपितोपचितम् । अवचितपराचितम् । निश्रचन्म् । अकिचनम् । स्नान्वाकालकः । पात्वास्थिरकः । भुक्त्वामुहितः । प्रोच्यपापीयान् । उत्पत्य-ध्यातुला । निरत्यतोहिणी । निपण्णश्याना । अपहेहिप्रथमा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ॥ जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहिजोडः । उजहिजोडः । जहिस्तम्यः । उजहिस्तम्यः ॥ आठयातमाट्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अदनीतपियता । पचनमृजता । पादतमोदता । सादताचमता । आहरनिपता । आवपनिष्करा । उत्पचविपचा । मिन्द्रिलवणा । छिन्द्रिविचक्षणा । पचलक्षणा । पचमृजता । अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशो अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । एकाधिकरणप्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं चेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि भवति । पद्योसमासापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य, पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिनेति किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य चः(१) । एकाधिकरण इति किम् । पूर्वं छात्राणामामन्त्रय । कथं मध्यान्हः सायान्ह इति । "संख्याविषयपूर्वस्यान्हस्य" (अ०सू० ६।३।११०) इति ज्ञापकात्सर्वैकदेशप्रत्ययेनान्हः समासो भवति ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्तते । समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पद्योसमासापवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । नपुंसकमिति किम् । ग्रामार्द्धः । नगरार्द्धः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं पदोर्द्धवदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भवति । एकाधिकरण इत्येव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति वर्तते । पद्योसमासापवादोऽयं योगः । अन्यतरस्यांप्रहणात् स्तोऽपि भवति । "पूरण" (अ०सू० २।२।११) इति प्रतिषेधश्चात् प्यान्यतरस्यांप्रहणसामर्थ्यान्न प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं शिक्षायाः द्वितीयभिक्षा, पद्योसमासपक्षे भिक्षाद्वितीयं वा, तृतीयं भिक्षाया तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयं वा । चतुर्थं भिक्षायाः चतुर्थभिक्षा । भिक्षाचतुर्थं वा । तुर्यं भिक्षायाः तुर्यभिक्षा । भिक्षातुर्यं वा ॥ तुरीयशब्दस्यापीप्यते । तुरीयं भिक्षायाः तुरीयभिक्षा । भिक्षातुरीयं वा(२) । एकदेशिनेत्येव । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । एकाधिकरण इत्येव । द्वितीयं भिक्षाणाम् ॥

प्रासापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम् । विधानसामर्थ्यात्स्तोऽपि भवति । प्रास अपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्रासो जीविकां, प्रासजीविकः । जीविकाप्रास इति वा । आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविकः । जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमार्णा तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पद्योसमासविषये योगारम्भः (३)मासो जातस्य, मासजातः । संवत्सरजातः । द्यूहजातः । उग्रहजातः ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न ब्राह्मणः अत्राह्वणः ।

(१) "नाभेशब्देन सह समासो न भवति । इति कुपचिदधिकम् ।

(२) मायः सर्वत्र तुरीयशब्दादित् भिक्षातुरीयं वेत्यन्तः पाठो नास्ति ।

(३) अन्यत्र पाठः । "बटी समासापवादोऽयं योगः" ।

अवृषलः । *नजो नलोपस्तिष्ठि धोपे* । अपचसि त्वं जाल्म(१) ॥

ईपद्रुता ॥ ७ ॥

ईपदित्ययं शब्दोऽष्टदन्तेन मुषा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । *ईपद्रुगुणवचनेनेति वक्तव्यम्* । ईपत्कडारः । ईपत्पिङ्गलः । ईपद्विकटः । ईपद्रुग्रतः । ईपत्पीतम् । ईपद्रुक्म् । (२) गुणवचनेनेति किम् । इह न भवति । ईपद्रुगार्थः ॥

पष्टी ॥ ८ ॥

पष्ट्यन्तं सुबन्तं समर्थं सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । राजः पुरुषो राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । *इन्द्रोगा च पष्टी समस्यत इति वक्तव्यम्* । इधमप्रव्रदचनः । पलाशाशातनः । किमर्थमिदमुच्यते *प्रतिपदविधाना पष्टी न समस्यते*, इति वक्ष्यति, तस्यार्थं पुरस्तादपकर्षः ॥

याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेण समासः सिद्ध एव, तस्य "कर्तरि च" (अ०सू० २।२।१६) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते प्रतिप्रसवार्थम् । याजकादिभिः सह पष्टी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । याजक । पूजक । परिचारक । (३) स्नातक । अध्यापक । उत्सादक । उद्धर्तक । (४) होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक । *तत्स्थैश्च गुणैः पष्टी समस्यत इति वक्तव्यम्* । चन्दनगन्धः । कपित्थरसः । *गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्* । सर्वेषां श्वेततरुः, सर्वश्वेतः । महत्तरः, सर्वमहान् "न निर्धारणे" (अ०सू० २।।१०) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वगुक्ला गौः(५) ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्धारणे या पष्टी सा न समस्यते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतमः । कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा । धावन्नध्वगानां शीघ्रतमः । *प्रतिपदविधाना च पष्टी न समस्यत इति वक्तव्यम्* । सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम्(६) ॥

पूरणगुणमुद्दितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणमुद्दितार्थ, सद्, अव्यय, तव्य, समानाधिकरण, इत्येतैः सह पष्टी न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । पूरणार्थं । छात्राणां पञ्चमः । छात्राणां दशमः । गुण । धलाकायाः शीरुल्यम् । कासस्य काष्प्यम् । मुद्दितार्थात्सुप्त्यर्थाः । फलानां मुद्दितः । फलानां तृष्टः । सत् । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । अव्यय । ब्राह्मणस्य श्रुत्वा । ब्राह्मणस्य हत्वा । तव्य । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येव । ब्राह्मणकर्तव्यम् । समानाधिकरण । शुक्रस्य माराविदस्य राजः पाटलिपुत्रकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् । पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात् । अनन्तरायां तु प्रातः प्रतिपिद्धायां "विशेषण विशेष्येण" (अ०सू० २।१।५७) इति भवत्येव समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्थैव(७) ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

- (१) प्रायः सर्वत्र नजो नलोपेत्यतः जाल्मरूपेण पाठो भास्ति ।
 (२) वक्ष्यति धिकं किञ्चिद् दूषते । तेषाम् "भङ्गनेति किम्, ईपद्रुक्त्वम्" ।
 (३) वक्ष्यति "परिवेषक" इति पाठान्तरम् । (४) "इत्, वत्, क," इत्याधिकं वक्ष्यति ।
 (५) प्रायः सर्वत्र गुण वचनेत्यादौ सर्वगुक्लागौत्पियन्त पाठो भास्ति ।
 (६) वक्ष्यति धिकः पाठः । "क्षीरैर्दर्शय करण इति वष्टीति" ।
 (७) प्रायः सर्वत्र अनन्तरायादित्यादितः विशेषणस्थैवेतिवर्षत पाठो भास्ति ।

“मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च” (अ०सू० ३।२।१८८) इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पूजा-
ग्रहणमुपलक्षणार्थम् । को यः पूजायां विहितस्तेन पृष्टी न समस्यते । राज्ञां मतः । राज्ञां
बुद्धः । राज्ञां जितः । पूजायामिति किम् । छात्रस्य हसितं, छात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

“कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः” (अ०सू० ३।४।७६) इति वक्ष्यति, तस्ये-
दं ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन पृष्टी न समस्यते । इदमेपां यातम् । इदमेपां भुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं पृष्टीविशेषणम् । कर्मणि च या पृष्टी सा न समस्यते ।
“उभयप्राप्तौ कर्मणि” (अ०सू० २।३।६६) इति पृष्ट्या इदं ग्रहणम् । आश्चर्यो गवां दोहो-
जोपालकेन (१) । रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन । वि-
चित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

तृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥ १५ ॥

कर्त्तृग्रहणं पृष्टीविशेषणम् । कर्त्तरि यां पृष्टी सा तृजाऽकेन च सह न समस्यते । भवतः
शायिका । भवत आसिका । भवतोऽग्रग्रामिका । तृच कर्त्तयैव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्त्तरि
पृष्टी नास्ति । तस्मात्तृजग्रहणमुत्तरार्थम् । कर्त्तरीति किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥

कर्त्तरि च ॥ १६ ॥

कर्त्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह पृष्टी न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य विशेषणार्थं कर्त्तृ-
ग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां लघा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्ता । ननु च कर्त्तृशब्दो
द्वयं याजकादिषु पठ्यते (२) । सम्बन्धिषाब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् (३) । अकः
खल्वपि । ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्ते, न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते क्रीडायां जीविकायां च नित्यं पृष्टी स-
मस्यते, तत्पुरुषद्वय समासो भवति । तृचक्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्यक एवोदाहियते । उद्दाल-
कपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । नखलेखकः । क्रीडाजीवि-
क्योरिति किम् । ओदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वक्तं । कुशब्दोऽभ्यर्थं गृह्यते, गत्यादिसाहचर्यात्, न द्रव्यवचनः । कुगतिप्रा-
दयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थं । कुपु-
रुषः । गति । उसरीकरोति । प्रादयः । दुर्निन्दायाम् । दुष्पुरुषः । स्वती पूजा-
याम् । सुपुरुषः । अतिपुरुषः । आङ्गीपदर्थं । आपिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि
हि समासो दृश्यते । कोष्णम् । कटुष्णम् । क्वोष्णम् । दुष्कृतम् । अतिस्तुतम् । आवद्धम्
इति । *प्रादयो गताद्यर्थे द्वितीयया* । अतिक्रान्तः खद्वाम्, अतिखद्वः । अतिमालः ।
अवाद्यः झुष्टाद्यर्थे तृतीयया । अवकुष्ठः कोकिलया, अवकोकिलः । *पर्यादयो रक्षाना-
द्यर्थे चतुर्थ्या* । परिग्लानोऽध्ययनाय, पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यं अलंकुमारिः । *निराद्यः
क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या* । निष्क्रान्तः कौशाभ्याः निष्कौशाभ्यः । निर्वाणसिः । *इथेन
सह समासो विभवत्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्* । वाससी इव । *प्रादिप्रसङ्गे
कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो दक्षव्यः* । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

(१) नखिल्याः “आशेषितेन गोपालकेन” इति ।

(२) “तत्रपाठसामर्थ्यात्समासेन भावितव्यम् । नैतदस्ति” इत्यत्राधिकम् ।

(३) “इह तु किपाशब्दस्य” इति नखिल्याः ।

उपपदमतिङ् ॥ १६ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः । अतिङिति किम् । एधानाहारको व्रजति । ननु च "सुप् सुपा" इति वर्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः । एवं तर्हि ज्ञापयति पृत-योर्योगयोः सुप् सुपेति न संबध्यत इति । तेन 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्तैः' इत्येतदुपपन्नं भवति । अश्वक्रीती । धनक्रीती ॥

अभैयाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वैणैव समाप्ते सिद्धे नियमाद्यं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमेव भवति नान्येन । स्वाहुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारं भुङ्क्ते । अमेवैति किम् । "कालसमवेदेषामु तुमुन्" । कालो भोक्तुम् (१) । एवकारकरणमुपपदविशेषांशार्थम् । अमेव यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् । अग्रे भुक्त्वा । अग्रे भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतौन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमेवैत्यनुवर्तते । "उपदेशस्तृतीयायाम्" (अ०सू० ३।४।४७) इत्यतः प्रसृति यान्युपपदानि तान्यमेवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयत्र विभापेयम् । यदमेव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यथा "उपदेशस्तृतीयायाम्" (अ०सू० ३।४।४७) इति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा "अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमुलौ" (अ०सू० ३।४।६९) इति । मूलकोपदेशं भुङ्क्ते । मूलकैर्नोपदेशं भुङ्क्ते । उच्चैः कारमाचष्ट । उच्चैः कारम् । अमेवैत्येव । "पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु" पर्याप्तौ भोक्तुम् । प्रभुर्भोक्तुम् ॥

क्त्वाच ॥ २२ ॥

अमेवैति पूर्वयोगेऽनुवृत्तं, तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारम्भवते । क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतौन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उच्चैः कृत्य । उच्चैः कृत्वा । "अव्यये यथाभिप्रेताख्याने" (अ०सू० ३।४।६९) इति क्त्वाप्रत्ययः । समासपक्षे ल्ययेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

(२) उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च शेषः । यत्रान्यः समासो भोक्तः । वक्ष्यति "अनेकमन्यपदार्थे" । चित्रगुः । शबलगुः । कृष्णोत्तरासङ्गः । शेष इति किम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । बहुव्रीहिप्रदेशाः, "न बहुव्रीहौ" (अ०सू० १।१।२९) इत्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ १४ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थं वर्तमानं समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं ग्रामे, प्राप्तोदको ग्रामः । उदरयोऽ नृवान् । उपहृतपशु रजः । उदृष्टतीक्ष्णा स्थाली । चित्रगुद्वैदत्तः । वीर्यरूपको ग्रामः । प्रथ-मार्थं तु न भवति । घृष्टे देवे गतः । अनेकग्रहणं किम् । बहुनामपि यथा स्यात् ।

सुसुश्रमजटकेणेन सुलभाजिनवाससा । पुम्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिना ॥(३)

(१) क्त्वादिदयमधिकः पाठः— "समयोभोक्तुम् । वेताभोक्तुम्" ।

(२) तत्पुरुष इति निवृत्तमिति कश्चिदाधिकः पाठः ।

(३) कश्चिदीदृशः पाठो वचने— सचापम् ।

सुसुश्रमजटकेणेन सुनताजिनवाससा । सम्यक्तःशक्तिरग्रेण इपोर्वीनो न सिध्यति ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् । व्यधिकरणानां मा भूत् । पञ्चभिर्भुक्त-
मस्य । *अव्ययानां च बहुव्रीहिवक्तव्यः* । उच्चैर्मुतः । नीचैर्मुलः । *सप्तम्युपमानपूर्वपद-
स्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः* । कण्ठे स्थितः कालोऽस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उष्ट्रस्य
मुखमिव मुखं यस्य स, उष्ट्रमुखः । खरमुखः । *समुदापविकारपण्यथाश्च बहुव्रीहिरुत्तरपद-
लोपश्चेति वक्तव्यम्* । केशानां सङ्घातः केशसङ्घातः, केशसङ्घातश्चाऽस्य केशचूडः ।
सुवर्णस्य विकारोऽर्लकारोऽस्य सुवर्णालंकारः । *प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा
बहुव्रीहिवक्तव्यः* । प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णः । प्रपतितं पलाशमस्य प्रपलाशः । *नञो-
ऽस्त्यधांतां बहुव्रीहिर्यां चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः* । अविद्यमानः पुत्रो यस्य, अपुत्रः । अवि-
द्यमानभार्यः, अभार्यः । *सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिवक्तव्यः* । अस्तिक्षीरा ब्राह्म-
णी । अस्त्याद्यो निपाताः ॥

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वृत्ते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च
समासो भवति । अव्ययः उपदशाः । उपविशाः । आसन्नदशाः । आसन्नविशाः । अदूरदशाः ।
अदूरविशाः । अधिकदशाः । अधिकविशाः । संख्या । द्वित्राः । त्रिचतुराः । द्विदशाः ।
संख्येयेति किम् । पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ।
संख्येये इति किम् । अधिकां विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुयन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहु-
व्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वा-
त्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा । *सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे(१) पुवद्भावः* । नामग्रहणं
रूढयथेम् । इह मा भूत् । ऐन्द्रयाश्च कौबेयोश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ते गृह्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसंबन्धयते । तत्रे-
ति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थं समस्येते, बहुव्रीहिश्च समा-
सो भवति । इति करणश्रेह विवक्षार्यां लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्तव्य-
मिति युद्धं च समासार्थं इति सर्वमितिकरणाह्वयते । यत्तत्रेति निर्दिष्टे ग्रहणे चेत्तद्वति,
यत्तनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्वति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेत्तद्वति । केषुपि केषुपि च
गृहीत्या इदं युद्धं वृत्तं, केशाकेशि । कचाकचि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डा-
दण्डि । मुशलामुशलि । “इच्च कर्मव्यतिहार” (अ०सू० १।४।१२७) इति इच्च समासान्तः, स
चाव्ययम् । “अन्येषामपि दृश्यते” (अ०सू० ६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सरूपग्रहणं
किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् ॥

तेन सहैति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सदेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमाने तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च स-
मासो भवति । सह पुत्रेणागतः, सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मकरः । तुल्ययोग इति किम् । सहैव
दशानिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभं । विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः ।
सलोमरः । सपशक इति । नद्यश्च तुल्ययोगो गम्यते, किं तर्हि विद्यमानता । प्रायिकं तुल्य-
योग इति विशेषणम्, अन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्ये द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेके सुयन्ते चार्थे वर्तमाने समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति ।

समुच्चयान्वाचयेतैतरेतरयोगसमाहाराश्चायाः । तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्नास्ति समा-
सः । इतरेतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते । प्लक्षश्च न्यप्रोपश्च, प्लक्षन्यप्रोधौ ।
धवश्च खदिरश्च पलाशश्च, धवखदिरपलाशाः । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । वाग्दृपदम् । इन्द्र-
प्रदेशाः, "इन्द्रे च" इत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समास इति वक्तंते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचने परप्रयोगनिवृ-
त्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कष्टश्रितः । तृतीया । शङ्कुलाखण्डः (१) । चतुर्थी ।
शूपदारु । पशमी । वृकभयम् । पथी । राजपुरुषः । ससमी । अक्षशौण्डः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केव-
लमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधी-
यते । दन्तानां राजा, राजदन्तः । वनस्यापे, अपेवणम्, निरातनादलुक् । राजदन्तः । अ-
श्रेयणम् । लिखवासितम् । नम्रमृपितम् । सिकसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्जितम् । अवक्लिन्नपक्कम् ।
अर्पितोसम् । उधगाढम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उल्लङ्घलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । ह्य-
दुपलम् । आरगवायनवन्धकी । चित्ररथबाह्नीकम् । आवन्त्यश्मरुम् । शूद्रार्थम् । स्नातक-
राजानौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अक्षिध्रुवम् । दारगवम् । शब्दार्थी । धर्मार्थी । कामार्थी ।
अनियमश्चान्नेप्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ । तत्कथे, वक्तव्यमिदम्, धर्मादि-
धुभयमिति । वैकारिकतम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलांसककरण्डम् । स्यूल-
पूलासम् । उतीरयीजम् । सिञ्जास्थम् । चित्रास्वाती । भायांपती । जायापती । जम्पती ।
दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशु । केशश्मशु ।
श्मशुकेशौ । शिरोबीजम् । सर्पिंसुनी । मसुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्तादी । गुणवृद्धी ।
शुद्धिगुणौ ॥

इन्द्रे चि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वक्तंते । इन्द्रे समासे घ्यन्ते पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ । मृदुगुप्तौ । अनेकप्रा-
सावेकत्वं नियमः शेषे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदवः । इन्द्र इति किम् ।
विस्फष्टपटु ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ २३ ॥

इन्द्र इति वक्तंते (२) । अजाद्यदन्ते शब्दरूपं इन्द्रे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । उद्द्वारम् ।
उद्द्वाराशकम् । *यद्दुष्वनियमः* । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्ररथाश्वाः । *इन्द्रे घ्यजाद्यदन्तं विप्र-
तिषेधेन* । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तपरकरणं किम् । अश्ववृषौ घृपारये इति वा ॥

अल्पाचूतरम् ॥ ३४ ॥

इन्द्र इति वक्तंते, अल्पाचूतरे शब्दरूपं इन्द्रे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लक्षश्चन्यप्रोपश्च
प्लक्षन्यप्रोधौ । धवखदिरपलाशाः । शङ्कुलान्यनियमः । शङ्कुलानुभित्रीणाः । धीणाशङ्कुलानुभयः ।
श्रुतानुक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । हेमन्तादिशिरवमन्ताः ।
धिप्रास्वाती । वृत्तिकारोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम् । धीन्मवसन्तौ । *लज्जहारं
पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्* । कुशकाराम् । शरसादम् । *अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्त-
व्यम्* । मातापितरौ । अद्दामेधे । दीक्षातपमी । *यर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः* । प्राहण-

(१) कश्चिदधिकमत्र दृश्यते । तच्चेदम्—“किण्व” इति ।

(२) “पूर्वमिति च” इति कश्चित्पाठेऽपि चम् ।

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् । व्यधिकरणानां मा भूत् । पञ्चभिर्मुक्त-
मस्य । *अव्ययानां च बहुव्रीहिवक्तव्यः* । उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । *सप्तम्युपमानपूर्वपद-
स्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः* । कण्ठे स्थितः कालोऽस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उप्स्य
मुखमिव मुखं यस्य स, उप्सुमुखः । खरमुखः । *समुदायविकारपट्ट्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपद-
लोपश्चेति वक्तव्यम्* । केशानां सङ्घातः केशसङ्घातः, केशसङ्घातश्चूडास्य केशचूडः ।
सुवर्णस्य विकारोऽलंकारोऽस्य सुवर्णालंकारः । *प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा
बहुव्रीहिवक्तव्यः* । प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णः । प्रपतितं पलाशमस्य प्रपलाशः । *नजो-
ऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः* । अविद्यमानः पुत्रो यस्य, अपुत्रः । अवि-
द्यमानभार्यः, अभार्यः । *सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिवक्तव्यः* । अस्तिक्षीरा ब्राह्म-
णी । अस्त्वादयो निपाताः ॥

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वर्तते तथा सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च
समासो भवति । अव्यय । उपदशाः । उपविंशाः । आसन्नदशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः ।
अदूरविंशाः । अधिकदशाः । अधिकविंशाः । संख्या । द्वित्राः । त्रिचतुराः । द्विदशाः ।
संख्येयेति किम् । पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ।
संख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहु-
व्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्दन्तरालं दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वो-
त्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा । *सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे(१) पुंवन्नावः* । नामग्रहणं
रूढयर्थम् । इह मा भूत् । ऐन्द्रयाश्च कौत्रेयाश्च दिशोर्दन्तरालमिति ॥

तत्र तेनेद्रमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं गृह्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसंबद्धयते । तत्रे-
ति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्येते, बहुव्रीहिश्च समा-
सो भवति । इति करणश्लेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्तव्य-
मिति युद्धं च समासार्थं इति सर्वमितिकरणाहम्यते । यत्तत्रेति निर्दिष्टे ग्रहणे चेत्तद्भवति,
यत्तेनेति निर्दिष्टे प्रहरणे चेत्तद्भवति, यदिद्रमिति निर्दिष्टे युद्धे चेत्तद्भवति । केशेषु केशेषु च
गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं, केशाफेदि । कचाफचि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्ते, दण्डा-
दण्डि । मुसलामुसालि । “इच्च कर्मव्यतिहार” (अ०मू० ५।१।१२७) इति इच्च समासान्तः, स
शाव्ययम् । “अन्येषामपि दृश्यते” (अ०सू०६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सरूपग्रहणं
किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् ॥

तेन सहैति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सद्व्येतच्छब्दरूपे तुल्ययोगे धर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च स-
मासो भवति । सह पुत्रेणागतः, सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मकः । तुल्ययोग इति किम् । सहैव
दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभो । विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः ।
सख्योमकः । सपञ्चक इति । नद्यत्र तुल्ययोगो गम्यते, किं तर्हि विद्यमानता । प्रायिकं तुल्य-
योग इति विशेषणम्, अन्यथापि समासो दृश्यते ॥

चार्यं द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुवन्तं चार्यं धर्तमाने समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति ।

(१) वृत्तिमात्रे इत्यस्यापि पूर्वपदस्येवपि क्वचित्पाठः ।

समुच्चयान्वाचयेत्तरयोगसमाहाराध्यायाः । तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्नास्ति समा-
सः । इतरेतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते । प्लक्षश्च न्यप्रोधश्च, प्लक्षन्यप्रोधौ ।
धवश्च खदिरश्च पलाशश्च, धवखदिरपलाशाः । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । वाग्दृपदम् । द्वन्द्व-
प्रदेशाः, "द्वन्द्वे च" इत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समास इति वृत्तं । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृ-
त्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कष्टधितः । तृतीया । शङ्कुलाखण्डः (१) । चतुर्थी ।
शूपदारु । पञ्चमी । वृकभयम् । षष्ठी । राजपुरूपः । सप्तमी । अक्षशौण्डः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केवल-
मुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधी-
यते । दन्तानां राजा, राजदन्तः । वनस्याग्रे, अग्रेणम्, निषातनादलुक् । राजदन्तः । अ-
ग्रेणम् । लिप्तवासितम् । नम्रमृपितम् । सिक्तसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्जितम् । अवक्लिन्नपक्कम् ।
अर्पितोषम् । उषगाढम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उल्लङ्घलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । दृप-
दुपलम् । आरगवायनबन्धकी । चित्ररथबाह्यीकम् । आवन्त्यशमकम् । शूद्रार्यम् । स्नातक-
राजानौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अक्षिश्रुवम् । दारगवम् । शब्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ ।
अनियमश्चात्रेण्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ । तत्कथे, वक्तव्यमिदम्, धर्मादि-
भयमिति । वैकारिकम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलासककण्डम् । स्पूल-
पूलासम् । उदीरबीजम् । सिञ्जास्थम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती ।
दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपुत्रु । केशशमशु ।
रमशुकेशौ । शिरोबीजम् । सर्पिर्मथुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्तादी । गुणवृद्धी ।
वृद्धिगुणौ ॥

द्वन्द्वे चि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वृत्तं । द्वन्द्वे समासे ध्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ । मृदुगुप्तौ । अनेकप्रा-
सायकस्य नियमः नेपे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदवः । द्वन्द्व इति किम् ।
विस्पष्टपट्ट ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ २३ ॥

द्वन्द्व इति वृत्तं (२) । अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । उद्द्वारम् ।
उद्द्वाराकम् । *धहुष्वनियमः* । अद्वरधेन्द्राः । इन्द्ररथाश्वाः । *द्वन्द्वे ध्यजाद्यदन्तं विप्र-
तिषेधेन* । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायु । तपरकरणं किम् । अद्वरुपौ वृषारजे इति वा ॥

अल्पाचूतरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्व इति वृत्तं, अल्पाचूतरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लक्षश्च न्यप्रोधश्च
प्लक्षन्यप्रोधौ । धवखदिरपलाशाः । बहुष्वनियमः । शङ्कुदुन्दुभिर्बोणाः । घोणाशङ्कुदुन्दुभयः ।
क्रतुनक्षत्राणामानुष्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । हेमन्तशिशिरवसन्ताः ।
शिखास्वाती । वृत्तिशरोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम् । प्रीष्मवसन्तौ । *लब्धशरं
पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्* । कुशकाशम् । शरशादम् । *अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्त-
व्यम्* । मातापितरौ । श्रद्धामेधे । दीक्षातपस्यौ । *वर्णानामानुष्व्येण पूर्वनिपातः* । ब्राह्मण-

(१) कश्चिदधिकमत्र दूरयते । तच्चेदम्—“किंवा” इति ।

(२) “पूर्वमिति च” इति कश्चित्वाङ्गधिकम् ।

क्षत्रियविद्गुहाः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति । *भ्रातृश्च ज्यायसं पूर्वनिपातो वक्तव्यः* । युधिष्ठिरार्जुनौ । *संख्याया अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः* । द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वोपसर्जनत्वाद्बहुव्रीहिनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठकालः । उरसिलोमा । विशेषणम् । चित्रगुः । शबलगुः । *सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्* । सर्वद्वयतः । सर्वकृष्णः । द्विद्विकलः । द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातः । द्वयन्यः । त्रयन्यः । *वा प्रियस्य पूर्वनिपातः* । गुडप्रियः । प्रियगुडः । *सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम्* । गडुकण्ठः । गडुनिराः । कथं, धदेगडुः । प्राप्तस्य चावाधा व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

(१) निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । वृत्तकटः । भिक्षितभिक्षिः । अवसुक्तोपानत्कः । आहूतसुप्रहण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा, नैप नियमो, विशेषणविशेष्यभावस्य विद्वक्षानिवन्धनत्वात् । कटं वृत्तमनेनेति वा विप्रहीतव्यम् । *निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालनुखादिभ्यः परवचनम्* । शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षितौ । मासजातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःखजातः । कथं वृत्तकटः, भुक्तौदनः । प्राप्तस्य चावाधा व्याख्येया । *प्रहणार्थेभ्यश्च परं निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्* । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । कथमुद्यतगदः । उद्यतासिः । प्राप्तस्य चावाधा व्याख्येया ॥

चाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । लाग्न्यादितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः । जातदन्तः । जातदमधुः । तैलपीतः । घृतपीतः । ऊदभार्यः । गतार्थः । आहृतिगणधायम् । तेन गडुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणवाच्यानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः शब्दाः कर्मधारये गमासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । कडार । गडुल । काण । सङ्ग । कुण्ड । सङ्गर । सत्तति । गौर । वृद्ध । भिक्षुक । पिङ्गल । तनु । घटर । कर्मधारय इति किम् । कडारपुरपो धामः ॥

इति श्रीजपादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहित इत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः । यदिन उर्ध्वमनुक्रमिन्यामोऽनभिहित इत्येव तद्वेदिन्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति । केनानभिहिते, तिदृष्टद्वितममासी, परिमेष्याणम् । कथयति "कर्मणि द्वितीयां" कटं करोति । घामे गच्छति । वानभिहित इति किम् । तिद् । त्रियने कटः । एत् । एतः कटः । तद्विग । शत्यः । शतिकः । समापः । प्रागमुदकं ० घामे, प्रातोदको घामः । परिमेष्याणम् किम् । कटं करोति भाग्यनुदरं दर्शनीयम् । बहूनु बहुवचनमित्येवमादिना संख्यावाच्यत्वेन विभक्तौतामुपदिशः, तत्र

(१) क म ए के क व टे — ' बहू इ इति वर्तते ' इति ।

विशेषणार्थंमिदमारभ्यते, अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्येकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्यवहारः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कर्तृ करोति । ग्रामं गच्छति ।

*उभसर्वतसोः कार्यां विगुपयांदिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽग्नेहितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते* ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिदेवदत्तम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यक्षि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । *अभित परितःसमपानिकपाद्वाप्रतियोगेषु च दृश्यते* । अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । हा देवदत्तम् । बुभुक्षितं न प्रति भाति किञ्चिद् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वक्तंते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चदाब्दात्सा च भवति । छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति द्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । छन्दसीति किम् । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वयंते, न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्याद् गृह्येते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । पृष्टपवाद्दो योगः । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तत्र विनायं च । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः (१) । अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चिद्धम्यते । युक्तप्रहणं किम् । अन्तरा तक्षशिलां च पाठलिपुत्रे स्तम्भस्य प्राकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्योऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे (२) गम्यमाने । क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः संयुक्तोऽत्यन्तसंयोगः । मासमधीते । संवत्सरमधीते । मासे कल्याणो । संवत्सरे कल्याणो । मासे गुडधानाः । संवत्सरे गुडधानाः । अध्वनः खल्वपि । क्रोशमधीते । योजनमधीते । क्रोशे कुटिला नदी । योजने कुटिला नदी । क्रोशे पर्वतः । योजने पर्वतः । अत्यन्तसंयोग इति किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग” (अ०सू० २।३।६) इति वक्तंते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिममासिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति । मासेनानुवाकोऽधीतः । संवत्सरेणानुवाकोऽधीतः । अध्वनः । क्रोशेनानुवाकोऽधीतः । योजनेनानुवाकोऽधीतः । अपवर्ग इति किम् । क्रोशमधीतोऽनुवाकः । मासमधीतः । फलव्याप्तौ फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतोऽनुवाको न घानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वक्तंते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्तिर्भवतः । अथ भुक्त्वा देवदत्तो द्रव्ये द्रव्यहाडा भोका । ग्र्ये द्रव्यहाडोका । कर्तृनामयोर्मध्ये धात्वः । इहस्योऽयमिन्वासः क्रोशे लक्ष्यं विद्वपति । क्रोशालक्ष्यं विद्वपति । कर्तृक-

(१) क्वचिदधिकं दृश्यते—“तत्रवममध्ये कमण्डलुर्नित्यं” इति ।

(२) क्वचिदयं पाठोऽधिकः । “पृष्टपवाद्दो योग” इति ।

मंगोः कारकयोः कर्मापादानयोः।कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोधः । संख्यातानुदेशो न भवत्य-
स्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुलक्षणे । शाकल्यस्य । संहितामनुप्राव-
पत् । आगस्त्यमन्वसिञ्चत् प्रजाः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेद्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्त्तते । यस्मादधिकं यस्य चेद्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र
सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखाद्यां द्रौणः । उपनिष्के कार्पाणम् । यस्य चेद्वरवचनमिति
स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधिवहद्दत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु
ग्रहद्दत्त इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः ॥ १० ॥

अप आद् परि इत्येतेः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप त्रिगतं-
भ्यो घृष्टो देवः । आ पायलिपुत्राद् घृष्टो देवः । परिपरि त्रिगतंभ्यो घृष्टो देवः । अपेन साह-
चर्यात्परैर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह न भवति । वृक्षे परि विद्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिधातनं प्रतिदानम् । यस्मात्प्रतिनिधिर्यतश्च
प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति अभिमन्युरङ्गन्तः प्रति । प्रद्युम्नो वा-
सुदेवतः प्रति । मापानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति । ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रव-
चनीययुक्तं न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने । नैप दोषः । संबन्धसंबन्धात्तस्यापि यो-
गोऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेष्टायामनध्यनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां घातनां चेष्टाक्रियाणां परित्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारकैऽध्यवर्जिते द्वितीया-
चतुर्थ्यां भवतः । ग्रामे गच्छति । ग्रामाय गच्छति । ग्रामे प्रजति । ग्रामाय प्रजति । गत्य-
र्थग्रहणे किम् । ओदनं पचति । कर्मणाति किम् । अश्वेन प्रजति । चेष्टायामिति किम् । म-
नसा पाटिलियुत्थं गच्छति । अनध्यनोति किम् । अध्यानं गच्छति । अध्यायार्थग्रहणम् । पन्या-
नं गच्छति । मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिपेधश्चायं विज्ञेयः । आस्थितः संप्राप्तः, आ-
ग्रान्त उच्यते । यत्र उत्सर्पेन पन्यानं गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्यां । पथे गच्छतीति ।
द्वितीयाग्रहणे किम् । न चतुर्थ्येव विकल्प्येत । अपवादविषयेऽपि यथा स्यात् । ग्रामे गन्ता ।
ग्रामाय गन्ता । कृषोगलक्षणा पद्यो न भवति ॥

चतुर्थ्यां संप्रदाने ॥ १३ ॥

संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति । माणत्रकाय भिक्षां
ददाति । देवदाताय रोपते । पुण्यभ्यः स्तुहयति । इत्यादि ॥ *चतुर्थीविधाने तादृश्यं उपमे-
श्यानम्* । घृषाय दारु । पुण्डलाय दिग्गमम् । रत्ननाय स्थाली । अवहननायोत्सृष्टम् ।
वस्तुपरिषण्णाने चतुर्थी वक्ष्य्या । मूत्राय कल्पते पत्रागूः । उषाराय कल्पते पत्रागूः ।
वृद्धोत्सर्पनिर्देशः । मूत्राय रोपते पत्रागूः । मूत्राय जायते पत्रागूः ॥ *उत्पातेन शप्यमाने
चतुर्थी वक्ष्य्या* ।

पाताय कपिण्या विद्युदातपापातिलोदिनी ।

पाता पर्याय विज्ञेया दुर्मित्राय सिता अरेम् ॥

हितयोगे चतुर्थी वक्ष्य्या । गोभ्यो हितम् । अरोपिने हितम् ॥

पितृयार्योपपदस्य च कर्मणि स्यानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियायां उपपदं यस्य सोऽयं क्रियार्थोपपदः । “तुमुन् षुलौ क्रियायां क्रियायांयाम्”
 अ०मु० ३।३।१० इत्येष विपयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य
 धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादोऽयं योगः । एधेभ्यो व्रजति ।
 पुष्पेभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् । प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तपेणम् । भक्षि-
 रत्र स्थानी, न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणाति किम् । एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति
 किम् । प्रधानाहुतुं व्रजति ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभ-
 क्तिर्भवति । “भाववचनाश्च” इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय
 व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति । तुमर्थादिति किम् । पाकः, त्यागः, रागः । भाव-
 वचनादिति किम् । कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंबपडयोगाच्च ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधाऽलं वपट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । नमो देवेभ्यः ।
 स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहाऽनये । स्वधा पितृभ्यः । अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्या-
 प्त्यर्थग्रहणम् । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । शक्तो मल्लो मल्लाय । वपडानये । वपडिन्द्राय ।
 चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेनाशौर्विकशायामपि पठौं वाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्व-
 स्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिर्वर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति
 अनादरे गम्यमाने । अनादरस्तिरस्कारः । न त्वा तृणं मन्ये, न त्वा तृणाय मन्ये ।
 न त्वा बुभुं मन्ये । न त्वा बुसाय मन्ये । मन्यतिग्रहणं किम् । न त्वा तृणं चिन्तयामि ।
 विकरणनिर्देशः किमर्थः । न त्वा तृणं मन्ये । अनादर इति किम्—

अदमानं वृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुत्खलम् ।

अन्धाय्यास्ते सुनं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम् । न त्वा शृगालं मन्ये ॥ *यदेतदप्राणिष्विति तदनावादिष्विति
 वक्तव्यम्* । व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । न त्वा नावं मन्ये । नावमुत्तीर्णं न नाव्यम् । न
 त्वाऽन्ने मन्ये । यावदन्नं भुक्तं श्राद्धम् । प्राणिषु तुभयम् । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शृगा-
 लं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । युष्म-
 दः कस्मान्न भवति चतुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव
 न भवति ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्त्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञदत्तेन भुक्तम् । करणे ।
 दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति ॥ *तृतीयाविधाने प्रहृत्यादीनामुपमेख्यानम्* । प्रहृत्या-
 ऽभिरूपः । प्रहृत्या दर्शनोपः । प्रायेण याज्ञिकः । प्रायेण वैषाकरणः । गार्ग्योऽग्नि गोत्रेण ।
 समेन धावति । विपमेण धावति । द्विद्वीणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति ।
 सहस्रेण पशून् क्रीणाति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहाय्येन युक्तेऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता । पुत्रेण सह
 गोमान् । पितुरत्र क्रियादिमन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीयमान इति तस्याप्राधा-
 न्यम् । महाधेन च योगे विधानात्पयांप्रयोगेऽपि भवति । पुत्रेण सार्द्धमिति । विनापि

सहस्रशब्देन भवति । “वृद्धो यूना” (अ०सू० १।२।६९) इति निर्दर्शनात् । अप्रधान इति किम् । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दोऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अक्षणा काणः । पादेन स्वतः । पाणिना कुण्डः । (१) अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते । अङ्गविकार इति किम् । अक्षि काणमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कञ्चित्प्रकारं प्राप्य इत्थंभूतस्तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमदाक्षीत् । छात्रेणोपाध्यायम् । शिष्यया परिभाजकम् । इह न भवति कमण्डलुपाणिदद्यात् इति । लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् । इत्थंभूत इति किम् । वृक्षं प्रति विद्योतनम् (२) ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते (३) ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तृयुगे पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्त्तते । कर्तृवर्जितं यद्येन हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति (४) । तृतीयापवादो योगः । प्राताद् यद्दः । सहस्राद् यद्दः । अकर्त्तरीति किम् । शतेन वन्धितः । शतमृगं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्त्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्त्तते । गुणे हेतावञ्चोलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जाड्याद् यद्दः । जाड्येन यद्दः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् । धनेन कुलम् । अम्बियामिति किम्, दुद्वया मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

पृष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ धौत्ये पृष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनामप्रस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ धौत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति पृष्ठी च । पूर्वेण पृष्णामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना यसति । यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना यसति । *निमित्तकारणहेतुषु सर्वाणां प्रायदर्शनम्* । किं निमित्तं यमति । केन निमित्तेन यसति । कस्मै निमित्ताय यमति । कस्मात्निमित्ताद्भवति ।

(१) कुनिरिति पाठः कश्चित् ।

(२) इत्थंभूत — इतपारितः विद्योतनमित्यन्तः पाठः प्रायो न दृश्यते ।

(३) कश्चिदपि कः पाठोऽत्र — संपूर्णः किम्, मातरं जानाति । पितरं जानाति । कर्मणीति किम्, श्लेषं पूर्वं संजानीते सिता” इति ।

(४) कश्चिदपि कश्च “तृतीयापवादोऽयं वेग” इति ।

कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निति वसति । एवं कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चैतत् । पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिर्मा, विज्ञायति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । वृकेभ्यो विभेति । अध्ययनात्पराजयते । *पञ्चमीविधाने स्यदलोपे कर्मण्युपरमख्यानम्* । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते, प्रासादात्प्रेक्षते । *अधिकरणे चोपसंख्यानम्* । आसने उपविश्य प्रेक्षते, आसनात्प्रेक्षते, शयनात् प्रेक्षते । *प्रदनाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या* । कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् । *यतश्चाध्वकालनिर्माणे तत्र पञ्चमी वक्तव्या* । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आप्रहायणी मासे । *तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या* । कार्तिक्या आप्रहायणी मासे । *अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या* । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्थे योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरैर्दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेऽपि भवति । अन्यो देवदत्तात् । भिक्षो देवदत्तात् । अथान्तरं देवदत्तात् । विलक्षणो देवदत्तात् । आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थे वृत्ते । तत्र दूरान्तिकार्थः पृथग्व्यवस्थामिति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराद्देवदत्तात् । आराद्यज्ञदत्तात् । इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् । ऋते इति अव्ययं वर्जनायं । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्दः । पूर्वो ग्रामात् । उत्तरो ग्रामात् । पूर्वो ग्रीष्माद्दसन्तः । उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात् । इतरथा हि दिग्बुद्धिर्न स्यात् । इयमस्याः पूर्वति । इह तु न स्यात् । अयमस्मात् पूर्वः काल इति । अञ्चूत्तरपद । प्राग् ग्रामात्, प्रत्यग् ग्रामात् । ननु चायमपि दिक्शब्द एव । “पृथगतसर्थप्रत्ययेन” (अ०सू० २।३।३०) इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् । आहि । दक्षिणाहि ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात् ॥

पृथगतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

दक्षिणोत्तराम्यामतमुजिति वक्ष्यति, तस्येद् ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते पृष्टे विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । पुरस्ताद् ग्रामस्य । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्टाद्ग्रामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

“एनबन्धतरस्यामदूरे पञ्चम्या” इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । पूर्वेण पृष्ट्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । पृथगपीत्यते । दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते । पृथग् विना नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागो द्वितीयार्थः ॥

विना याते विना यपे विष्टप्रपतने विना ।

विना हस्तिवृत्तान् दीपान केनेमी पानितौ द्रमौ ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारकेऽन्यतरस्यां। तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करण इत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्वयं, तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्येति किम् । स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करण इति किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोके मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्थैः पष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्योगे पष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पञ्चमी च । दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामस्य । विप्रकृष्टं ग्रामात् । विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात् । अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्यासं ग्रामात् । अभ्यासं ग्रामस्य । अन्यतरस्यांप्रहणं पञ्चम्यर्थम् । इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुचोयते । दूरं ग्रामस्य । दूराद्ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामस्य । अन्तिकेद् ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । प्रातिपदिकार्थं विधानम् । असत्त्ववचनप्रहणं चानुवर्त्तते । सत्वशब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरः पन्थाः । दुराय पथे देहि । दुरस्य पथः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे आस्ते । शक्रे आस्ते । स्यालयां पठति । दूरान्तिकार्थेभ्यः खल्वपि । दूरे ग्रामस्य । अन्तिके ग्रामस्य । अभ्याने ग्रामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति, द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः । *सप्तमीविधाने कस्येनूविपयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्* । अधीतो व्याकरणे । परिगणिती यात्रिके । आम्नातो छन्दसि । *साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या* । साधुद्वंद्वो मातरि । धंसाधुः पितरि । *कारकाहाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या* । ऋद्धेपु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । माक्षणेपु तरत्सु वृषला आसते । *अकारकाहाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या* । दरिद्रेष्व्यासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । वृषलेष्व्यामीनेषु माक्षणास्तरन्ति । *तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या* । ऋद्धेष्वसीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । माक्षणेष्व्यामीनेषु वृषलास्तरन्ति । *निमित्तात्कर्मण्ययोगे सप्तमी वक्तव्या* ।

धर्मणि द्वीपिने हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केनेषु(१)चमरी हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भायलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वचने । भायः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया क्रियान्तरे लक्ष्यने ततो भावयतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया क्रियान्तरे लक्ष्यति । गोषु दुग्धमानासु गतः । दुग्धास्यागतः । अग्निषु ह्यमानेषु गतः । भावेनेति किम् । यो घटाभिः स भुङ्के । पुनर्भावं प्रहणं किम् । सो भुङ्के स देवदत्तः ॥

पष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

एतेन सप्तम्यां प्राप्तायां पष्ठीं निर्घोषे, चकारात् सापि भवति । अनादराधिके भायल-

क्षणे भाववतः पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुद्रतः प्रावाजीव् । रुद्रति प्रावाजीव् । क्रोशतः प्रावाजीव् । क्रोशति प्रावाजीव् । क्रोशन्तमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

पट्टीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद् साक्षिन् प्रतिभू प्रसूत इत्येतैर्योगे पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामो । गोषु स्वामी । गवामोश्वरः । गोष्वोश्वरः । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः । गवां दायाद् । गोषु दायाद् । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । पट्टशमेव प्रासायां पक्षे सप्तमीविधानार्थे वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

पट्टीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारितः (१) कुशलो निपुणः तान्भ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा तात्पर्यम् । आयुक्तः कटकणस्य । आयुक्तः कटकणे । कुशलः कटकणस्य । कुशलः कटकणे । आसेवायामिति किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईपद्युक्त इत्यर्थः । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्द्धारणम् ॥ ४१ ॥

पट्टीसप्तम्यौ वर्तते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् । यतो निर्द्धारणं ततः पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः । मनुष्येषु क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमा । गोषु कृष्णा संपन्नक्षीरतमा । अश्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । अश्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्धारणमिति वर्तते । पट्टीसप्तम्यपवादो योगः । विभागो विभक्तम् । यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । माधुराः पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः । आढ्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगेऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्तिर्भवति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि निपुणः । पितरि निपुणः । अर्चायामिति किम् । साधुभूतयो रान्तः । तत्त्वकथने न भवति । अप्रतेरिति किम् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । *अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्* । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाम्बां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्तमी च । प्रसितः प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावबध्दः स उच्यते । केशैः प्रसितः । केशेषु प्रसितः । केशैरुत्सुकः । केशैरुत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

नृतीयासप्तम्यावनुवर्तते । लुवन्ताग्रक्षप्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः । पुष्येण पायसमश्नोयात् । पुष्ये पायसमश्नोयात् । मघाभिः पल्लौदनम् । मघासु पल्लौदनम् । नक्षत्र इति किम् । पद्मालेषु वसति । लुपति किम् । मघासु ग्रहः । इह कल्पाग्र भवति । लघु पुष्यः । अग्र कृत्तिका । अधिकरण इति वर्तते । वचनं तु पक्षे तृतीयाविधानार्थम् ॥ .

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थः सत्ता । लिङ्गं स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकानि । परिमाणं, द्रोणः क्षारी आदकम् ।

वचनम्, एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्धयते । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । प्रातिपदिकार्थमात्रे । उच्चैः । नोच्चैः । लिङ्गग्रहणं किम् । कुमारी, वृक्षाः, कुण्डम् इत्यत्रापि यथा स्यात् । परिमाणग्रहणं किम् । द्रोणः, खारी, आढकम् (१) इत्यत्रापि यथा स्यात् । वचनग्रहणं किम् । एकत्वादि-
प्वपि यथा स्याद् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिकग्रहणं किम् । निपातस्यानर्थकस्य प्राति-
पदिकत्वमुक्तं, ततोऽपि यथा स्यात् । प्रलम्बते । अध्यागच्छति ॥

संबोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं संबोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोतीति वचनमार-
भ्यते । संबोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः ॥

साऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

संबोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा चैवोदाहनम् । आम-
न्त्रितप्रदेशाः "आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्" (अ०सू० ८।१।७२) इत्येवमादयः (२) ॥

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं भवति । हे पदो । हे देवदत्त । संबुद्धिप्रदेशाः
"एहहस्यात् संबुद्धेः" (अ०सू० ६।१।६९) इत्येवमादयः ॥

पृष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

कमादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषस्तत्र पृष्ठी विभक्ति-
र्भवति । राज्ञः पुरपः । पशोः पाद् । पितुः पुत्रः ॥

शोऽविद्व्यस्य करणे ॥ ५१ ॥

(३) जानातेरविद्व्यस्याज्ञानार्थस्य कारणे करके पृष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो जानीते ।
मनुष्यो जानीते । सर्पिषा करणेन प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जानातिरविद्व्यः । अथ वा
मिथ्याज्ञानमचनः सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वा । चित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव भास्यं प्रतिप-
द्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव अविद्व्यस्येति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थद्व्येषां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेष इति घटते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । 'दय दानगतिरक्षणेणु । ईश पेचयं' । पूतेषां
कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते पृष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुरध्येति । मातुः स्मरति । सर्पिषो
दपते । सर्पिष ईष्टे । मनुष्य इष्टे । कर्मगोति किम् । मातुर्गुणेः स्मरति । शेष इति किम् ।
मातरे स्मरति ॥

रुद्रः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

मनो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । करोतेः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गन्ध-
माने पृष्ठी विभक्तिर्भवति । एषोदक्स्वोपस्फुरते । शश्वरप्रस्वोपस्फुरते । प्रतियत्न इति
टिप्पणी । कटे करोति । कर्मगोति किम् । एषोदक्स्वोपस्फुरते प्रशया । शेष इत्येव । एषो-
दक्स्वोपस्फुरते ॥

रुद्रार्थानां भाष्यचनानामज्यरेः ॥ ५४ ॥

रुद्रार्थानां भाष्यार्थानां भाष्यचनानां भाष्यचनानां उच्यते । रुद्रार्थानां कर्मणि कारके शेषत्वेन
विवक्षिते पृष्ठी विभक्तिर्भवति । शौरस्य रुजति शौरः । शौरस्यामपत्यामयः । रुद्रार्थाना-

(१) अथ इति "परिमलं पश्चाद्" इति पठः ।

(२) इति "आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्" इति पठः ।

(३) इति "शेष इत्युच्यते" इति विघने ।

मिति किम्—

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुत्रक मा मैवं तपःसाहसमाचर ॥ (१)

भाववचनानामिति किम् । नदी कृत्वानि रुजति । अञ्चरैरिति किम् । चौरं ज्वरयति ज्वरः । *अञ्चरिसंताप्योरिति वक्तव्यम्* । चौरं संतापयति तापः । शोष इत्येव । चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

‘नाथु नाथु याद्वोपतापैश्वर्याशीःपु’ पठ्यते, तस्याशीःकियस्य कर्मणि कारके शोपत्वेन विवक्षिते पठ्यो विभक्तिर्भवति । सर्पिपो नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमुपनायति, अङ्ग पुत्रकाथीप्य ॥

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिपां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जासि निप्रहण नाट क्राय पिप इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके पठ्यो विभक्तिर्भवति । ‘जमु हिंसायां’ ‘जमु ताडने’ इति च चुरादौ पठ्यते तस्येदं प्रहणं, न देवादिक्त्वस्य ‘जमु मोक्षणे’ इत्यस्य (२) । चोरस्योच्चासयति । वृषलस्योच्चासयति । निप्रहण इति संघातविगृहीतविपर्यस्तप्रहणम् । चौरस्य निप्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योच्चाटयति । वृषलस्योच्चाटयति । चौरस्य क्राययति । वृषलस्य क्राययति । निपातनाद्वृद्धिः । अयं हि घटादौ पठ्यते ‘श्रथक्नय क्रय कृय हिंसायां’ इति, तत्र ‘घटादयो मित’ इति मित्संज्ञायां “मितां ह्रस्वः” (अ०सू० ६।४।९२) इति ह्रस्वत्वं स्यात् । चौरस्य पिनाष्टि । वृषलस्य पिनाष्टि । हिंसायामिति किम् । धानाः पिनाष्टि । शोष इत्येव । चौरमुच्चासयति । प्पामिति किम् । चौरं हिनस्ति । निप्रहण इति किम् । चौरं विहन्ति (३) ॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके पठ्यो विभक्तिर्भवति । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः । शतस्य व्यवहरति । सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयप्रत्ययः कस्माद्भवति । *स्तुत्यर्थस्य पणतरायप्रत्यय इत्येते* (४) । समर्थयोरिति किम् । शलाकां व्यवहरति । विश्विनतीत्यर्थः । माह्वणान् पणायते । स्तोतीत्यर्थः । शोष इत्येव । शतं पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि पठ्यो विभक्तिर्भवति, शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति किम् । माह्वणं दीव्यति । योगविभाग उच्यते ॥

विभापोपसर्गे ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति । नित्यं पठ्यते प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते । उपसर्गे सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा पठ्यो विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदीव्यति । सहस्रं प्रतिदीव्यति । उपसर्गस्येति किम् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्येत्येव । शलाकां प्रतिदीव्यति ॥

(१) “न तु श्वरहाचार्यस्य” इत्यन्तरेण कुतचित् ।

(२) काचित्साठ्यतरम् दरीद्वरपते तपोत्थम्—

कल्याणी तनु गायत्रे मैःकिही प्रतिपाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतदपे ॥

(३) “अईश्वर्यत्वात्” इति इद्वरदं काचित् ।

(४) एतन्मिन्प्राथम्ये विश्विनपदकः पठः प्रयोः मारित ।

अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कृतस्य । *शेषे विभाषा* । अकाकारयोः स्त्रीप्रत्ययोर्ग्रहणात् तदपेक्षया शेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पणिनेः, पाणिनिना वा ॥ केचिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

“न लोकव्ययनिष्ठा” (अ०सू० २।३।६९९) इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः पृष्टी विधीयते । क्तस्य वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे पृष्टी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः ॥ राज्ञां पूजितः । क्तस्येति किम् । ओदनं पचमानः । वर्तमान इति किम् । ग्रामं गतः । *नपुंसके भाव उपसंख्यानम्* । छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य वृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् । *शेषेपविज्ञानात् सिद्धम्* । तथा च कर्तृविवक्षायां तृतीयापि भवति । छात्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

“क्तोधिकरणे च” इति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे पृष्टी विभक्तिर्भवति । अयमपि प्रतिषेधापवादयोगः । इदमेपामासितम्, इदमेपां शयितम् । इदमहेः स्रष्टम् । इदं वनरुंयांताम् । इदमेपां भुक्तम् । इदमेपामशितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि पृष्टी द्वितीयावत् । तेनाऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः । तदा नेता अश्वस्य ग्रामं चैत्रः(१) ॥

न लोकव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति पृष्टी प्राप्ता प्रतिषिद्धयते । ल उ उक् अव्यय निष्ठा खलर्थं तृण् इत्येतेषां प्रयोगे पृष्टी विभक्तिर्न भवति । ल इति शत्रुशानचौ कानवृत्तम् किंकिनी च गृह्यन्ते । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पचानः । ओदनं पचिवान् । पपिः सोमम् । द्दिगांः । उ । कटं चिकीर्षुः । ओदनं पुमुशुः । कन्यामलंकरिष्णुः । इष्णुचोऽपि प्रयोगे, निषेधः(२) । उक् । आगामुर्कं धाराणसां रक्ष आहुः । *उरुप्रतिषेधे कमेभांयायामप्रतिषेधः* । दास्याः कामुकः । अव्यय । कटं कृत्वा । ओदनं भुक्त्वा । *अव्ययप्रतिषेधे तोमुनुक्मुनोरनिषेधः* । पुरा सूर्यस्योदेतोरार्येयः । पुरा क्रूरस्य विष्टयो विरपूशिनः । निष्ठा । ओदनं भुक्त्वान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थः । इपत्करः कटो भवता । ईपत्गानः सोमो भवता । तृन्निति प्रत्याहारग्रहणं, लः शत्रुशानचावित्यारम्य आ तृणो नकारात् । तेन शानन्वानशत्रुतृणानामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पचमानः । तटमाध्मानः । अधीयन् पारायणम् । कतां कटान् । वदिता जनापवादान् । *द्विपः शतुवां वचनम्* । चौरे द्विपन् । चौरस्य द्विपम् ॥

अकमेनाभविष्यद्वाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

अकम्य भविष्यति काले विहितस्येनन्तु भविष्यति चाधमर्णं च विहितस्य प्रयोगं पृष्टी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको प्रजति । ओदनं भोजको प्रजति । इनः खल्यपि । ग्रामं गमी । ग्रामं गामी । आधमर्णं । शतं दायी । भविष्यद्वाधमर्णयोरिति किम् । यवानां लावकः । सक्तुतां पायकः । अवश्ये करी कृतस्य । इह कर्मन्त भवति, वर्पतान्त्य पूरुः, पुत्रपौत्राणां दुर्गक इति । भविष्यदधिकारे विहितस्याऽन्त्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं पृष्टी प्राप्ता कर्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा पृष्टी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि(३) । भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः । कर्तरिति

(१) द्विकर्मकाणामित्यन. चैत्र एतत्पर्यन्तमन्धः प्रये नारित ।

(२) इष्णुचोऽपि प्रयोगे निषेध इति शयः सर्वत्र नारित ।

(३) 'न कर्मणि' इति वाचिप्रारित ।

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । अनुपसर्गस्य पन्थ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रेष्यन्नुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ ६१ ॥

प्रेष्य इति इष्यतेर्देवादिकस्य लोपमध्यमपुरुषस्यैकवचनं, तत्साहचर्याद् भुविरपि तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यन्नुवोर्हविषः कर्मणः पष्ठीविभक्तिर्भवति देवतासम्प्रदाने सति । अग्नये छागस्य हविषो वषाया मेदसः प्रेष्य । अग्नये छागस्य हविषो वषाया मेदसोनुब्रूहि । प्रेष्यन्नुवोरिति किम् । अग्नये छागं हविर्वषां मेदो जुहुधि । हविष इति किम् । अग्नये गोमयान् प्रेष्य । देवतासम्प्रदान इति किम् । माणवकाय पुरोडासं प्रेष्य । *हविषः प्रस्थितस्य प्रतिपद्यो वक्तव्यः* । इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वषां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे पष्ठी विभक्तिर्भवति (१) बहुलम् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । पुरुष-मृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका दावांघाटस्ते वनस्पतीनाम् । ते वनस्पतिभ्यः । बहुलप्रहणं किम् । कृष्णो रात्र्यै, हिमयतो हस्ता । *पन्थ्यर्थेचतुर्थी वक्तव्या* । या खत्रेण पिबति तस्यै सर्वो जायते । या दतो घावति तस्यै द्यावदन् । या नखानि कृन्तति तस्यै कुनखः । याऽऽङ्के तस्यै काणः । याऽभ्यङ्के तस्यै दुश्चर्मा । या केदारान् प्रलिखति तस्यै खलति । अहल्यायै जारः ॥

यज्ञेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यज्ञेश्चोः करणे छन्दसि बहुलं पष्ठी विभक्तिर्भवति । घृतस्य यजते । घृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते (२) ॥

श्रुत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । श्रुत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे पष्ठी विभक्तिर्भवति । पन्थ्यश्रुत्वोऽह्नो शुङ्के । द्विरह्नोऽधीते । श्रुत्वोर्थप्रहणं किम् । अहनि शेते । प्रयोगप्रहणं किम् । अहनि भुक्तम् । गम्यते हि द्विषिश्चतुर्विंति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालप्रहणं किम् । द्विः कांस्यपात्र्यां शुङ्के । अधिकरण इति किम् । द्विरह्नो भुङ्के । शेष इत्येव । द्विरह्न्यधीते ॥

कर्तृकर्मणोः श्रुति ॥ ६५ ॥

श्रुत्प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च पष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायिरा । भवत आसिरा । कर्मणि । अपां रघा । पुरां भेत्ता । यज्ञस्य भक्ता । कर्तृकर्मणोरिति किम् । शय्येण भेत्ता । श्रुतीति किम् । तद्विप्रयोगे मा भूत् । श्रुत्पूर्वां ष्टम् । भुक्तपूर्वां ओदनम् । शेष इति निवृत्तः, पुनः कर्मप्रहणात् । इतरथा हि कर्तरि च श्रुतीति मूयात् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण पष्ठी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्तयिति बहुमीदिः । उभयोः प्राप्तियंस्मिन् श्रुति शेषमुभयप्राप्तिन्तत्र कर्मण्येव पष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्रयो गवां शोहोऽगोपालकेन । शोहो मे ओदनस्य भोजने देयदत्तेन । माधु शतु पयसः पाने यशदत्तेन । बहुमीदियि-शानादिह नियमो न भवति । आश्रयमिदं ओदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति ।

(१) "देवतासम्प्रदाने सति" इत्येव वक्ष्यते ।

(२) "करण इति किम्, अन्त्येव माधु" इति वा जेतु ।

अक्राकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य । *शेषे विभाषा* । अक्राकारयोः स्त्रीप्रत्ययोर्ग्रहणात् तदपेक्षया शेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पणिनेः, पाणिनिना वा ॥ केचिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

“न लोकव्ययनिष्ठा” (अ०सू० २।३।६९९) इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः पृष्ठी विधीयते । क्तस्य वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे पृष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः ॥ राज्ञां पूजितः । क्तस्येति किम् । ओदनं पचमानः । वर्तमान इति किम् । ग्रामं गतः । *नपुंसके भाय उपसंख्यानम्* । छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य नृतम् । कोकिलस्य व्याहृतम् । *शेषविज्ञानात् सिद्धम्* । तथा च कर्तृविषयायां तृतीयापि भवति । छात्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

“कोधिकरणे च” इति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे पृष्ठी विभक्तिर्भवति । अयमपि प्रतिषेधापवादे योगः । इदमेपामासितम्, इदमेपां शयितम् । इदमदेः स्रष्टम् । इदं वनकपेर्यातम् । इदमेपां भुक्तम् । इदमेपामशितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि पृष्ठी द्वितीयावत् । तेनाऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः । तदा नेता अश्वस्य ग्रामं चैत्रः(१) ॥

न लोकव्ययनिष्ठाखलर्थतृत्नाम् ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति पृष्ठी प्राप्ता प्रतिषिद्धयते । ल उ उक् अव्यय निष्ठा खलर्थं गृन् इत्येतेषां प्रयोगे पृष्ठी विभक्तिर्न भवति । ल इति शत्रुशान्तौ कानञ्चक्रसु किकिनी च गृह्यन्ते । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पचानः । ओदनं पचिवान् । पपिः सोमम् । इदिगांः । उ । कटं चिकीर्षुः । ओदनं बुभुक्षुः । कन्यामलंकरिष्युः । इष्युचोऽपि प्रयोगे निषेधः(२) । उक् । आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः । *उक्प्रतिषेधे कर्मभाषायामप्रतिषेधः* । दास्याः कामुकः । अव्यय । कटं कृत्वा । ओदनं भुक्त्वा । *अव्ययप्रतिषेधे तोमुत्कमुनोरप्रतिषेधः* । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृषो विरप्शित् । निष्ठा । ओदनं भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थः । इपत्करः कटो भवता । इपत्पानः सोमो भवता । नृन्निति प्रत्याहारप्रहणं, लटः शत्रुशान्तवाचित्पाराभ्य आ तृनो नकारात् । तेन शानन्चानश्रान्तृत्नामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पचमानः । तदमाधमानः । अधीयन् पारायणम् । कतां कटान् । वदिता जनापवादान् । *द्विपः शत्रुवां वचनम्* । चौरे द्विपन् । चौरस्य द्विपम् ॥

अपेनोर्भविष्यदाधमर्षयोः ॥ ७० ॥

अक्तस्य भविष्यति काले विहितस्येनान् भविष्यति चाधमर्षं च विहितस्य प्रयोगं पृष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको प्रजति । ओदनं भोजको प्रजति । इनः खलवपि । ग्रामं गनी । ग्रामं गामी । आधमर्षं । दाते दायी । भविष्यदाधमर्षयोरिति किम् । यवानां लावकः । सक्तृणां पायकः । अवश्यं करी कटस्य । इह कम्मान् भवति, वर्षरातस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दनक इति । भविष्यदधिकारे विहितस्याक्तस्येदं महणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं पृष्ठी प्राप्ता कर्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा पृष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि(३) । भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः । कर्तरीति

(१) द्विकर्मकाणामित्यत चैव एतत्पर्यन्तग्रन्थः प्रायो नास्ति ।

(२) इष्युचोऽपि प्रयोगो निषेध इति प्रायः सर्वत्र नास्ति ।

(३) 'न कर्मणि' इति वक्ष्यमास्ति ।

किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । *उभय प्राप्नो कृत्ये पृथ्या प्रतिपेधो वक्तव्यः* । ऋष्टव्या
ग्रामे शाखा देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां, पक्षे षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा ।
शेषे विषये तृतीयाविधानात् तथा मुक्ते पृथ्येव भवति । तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य ।
सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् । तुला देवदत्तस्य नास्ति ।
उपमा कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यांप्रह्णमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थ-
म् । इतरथा हि तृतीयानुह्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुप्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् । आयुष्य मद्र भद्र कुशल सुख अर्थ हित इत्येतेर्योगे चतुर्थी
विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुपपत्तार्थः । शेषे चतुर्थीविधानात्तथा मुक्ते षष्ठी विभक्ति-
र्भवति । *अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम्* । (१) आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं
देवदत्तस्य भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय भूयात् ।
मद्रं देवदत्तस्य । मद्रं देवदत्ताय । मद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय कुशलं देवदत्तस्य ।
निरामधं देवदत्ताय निरामधं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय सुखं देवदत्तस्य । शं देवदत्ताय
शं देवदत्तस्य । अर्थो देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवदत्ताय । प्रयोजनं देवदत्त-
स्य । हितं देवदत्ताय । हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवदत्ताय । पथ्यं देवदत्तस्य । आशिषीति
किम् । आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति धीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्ती द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥२॥३॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ २ ॥

द्विगुः समास एकवचने भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्यार्थस्य वाचको भवती-
त्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विवचनस्यैकवचनान्यो विधीयते, द्विवचनं एकवचनवतीति । समाहा-
रद्विगोशब्दे ग्रहणं नान्यस्य । पञ्चगव्याः समाहृताः पञ्चगव्यौ । द्विवचनस्यैकवचनानुप्रयोगेऽप्ये-
कवचनं भवति । पञ्चगव्यौ शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति परंनि । अङ्गनाम्नस्य प्रत्येके वाक्यपरिममाप्त्या त्रीणि वाच्यानि सम्पद्य-
न्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवचनवति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च । प्राण्यङ्गानां तावत् । पा-
णिनादम् । शिरोधीमम् । ह्याङ्गानाम् । मार्दङ्गिक्यागविकम् । पाणावाद्कारियाद्वम् । से-
नाङ्गानाम् । रथिकान्वारोहम् । रथिकान्वारोहम् । हस्त्यन्वारादिषु पत्स्यात् पशुद्वन्द्वे विभाप-
र्यकवद् भवति । इतरतरयोगे ममाहारं च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकवचनस्तिदमेर्यक-
वचनम् । इदं तु प्रकरणे विषयविभागाधम् । प्राण्यङ्गानां ममाहार एव द्वन्द्वः । रथिकान-
वाराङ्गानामितरयोग एव । मृशमृगानां नामुभयप्रेति ॥

अनुपादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

परगन्तव्यः शागानिमित्ततः पुरंशु वरति । चरणानां द्वन्द्व एकवचनवति, अनुपादे गम्य-

(१) अत्रायुष्यं कर्तव्यमित्यन्तः पठः प्रयोगः कश्चित् ।

माने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनमात्रमनुवादः । उद्गात्कृत्कालापम् । प्रत्यष्टात्कृत्कौथुमम् । कृत्कालापदीनामुद्यप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानुद्येते तदैवमुदाहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवाद इति किम् । उद्गुः कृत्कालापाः । प्रत्यष्टुः कृत्कौथुमाः । *स्थेणोरद्यतन्यां चेति वक्तव्यम्* । स्थेणोरिति किम् । अनन्दिपुः कृत्कालापाः अद्यतन्यामिति किम् । उद्यन्ति कृत्कालापाः ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्युवेदे यस्य क्रतोर्विधानं सोऽध्वर्युक्रतुः । अध्वर्युक्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति । अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अर्काद्वमेधम् । सायह्यातिरात्रम् । अध्वर्युक्रतुरिति किम् । इपुवत्रौ । उर्भृद्बलभित्तौ । अनपुंसकमिति किम् । राजसूयवाजपेये । इह कस्मान्न भवति दर्शपौर्णमासौ । क्रतुशब्दः सोमयज्ञेषु रूढः ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासन्ना आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति । पदक्रमकम् । क्रमकवार्तिकम् । संपाठः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासन्नः । अध्ययनत इति किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् । याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो वर्जयित्वा । आराशखि । घानाशङ्कुलि । जातिरिति किम् । नन्दकपाञ्चन्यौ । अप्राणिनामिति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियविद्विशूद्राः । नञिव्युक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावो विधीयते, न नियतद्रव्यविवक्षायाम् । इह कुण्डे वदराऽऽमलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद्भवति । नद्ययनो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्यसमासनिर्देश एवायम् । उद्वयश्च हरावर्ता च, उद्वयेरावति । गङ्गासोमम् । देशः खल्वपि । कुरवश्च कुरुक्षेत्रे च, कुरुक्षेत्रम् । कुरुकुरुजाङ्गलम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् । गङ्गायमुने । मद्रकैकयाः । नदी देश इति किम् । कुक्कुटमयूरी । अग्रामा इति किम् । जाम्बवश्च शालुकिनी च, जाम्बवशालुकिन्यौ । नदीग्रहणमदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । तथा च पर्वतानां ग्रहणं न भवति । कैलासश्च गन्धमादने च, कैलासगन्धमादने । *अग्रामा इत्यत्र नगराणां प्रतिपेधो वक्तव्यः* । इह मा भूत् । मथुरा च पाटलिपुत्रं च, मथुरापाटलिपुत्रम् । *उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिपेधो वक्तव्यः* । सौर्यं च नगरं, केतयतं च ग्रामः, सौर्यकेतयते ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपरिचितपरिमाणः क्षुद्रः । क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । दशमराकम् । यूकालिक्षम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥

क्षुद्रजन्तुनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः ।

शने वा प्रयुक्तौ येषां केचिदानकुलादपि ॥

आ नकुलादधीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां तद्गोषात् ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विराधो घरे, शाश्वतिको त्रिभ्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । साजंरम्पथम् । इयत्गालम् । अहिनइन्म । शाश्वतिक इति किम् । गोषादि-

शालझायनाः कलहायन्ते । चकारः पुनरुच्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनाम-
नेन नित्यमेकवद्भावो भवति । अश्वमहिपम् । काकोलकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं, बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । वैभुक्ते पात्रे संस्कारेणापि न शु-
द्ध्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः अनिरवसिताः । अनिरवसितशूद्राचिनां शब्दानां
द्वन्द्व एकवद्भवति । तक्षायस्कारम् । अनिरवसितानामिति किम् । चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति । गवाश्वम् । गवाविकम्
गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुञ्जवामनम् । कुञ्जकैरातकम् । पुत्रसौत्रम् । श्वा-
ण्डालम् । श्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् । दाटीपिच्छकम् । उष्ट्रखाम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् ।
मूत्रपुरोपम् । यजुन्मेदः । मांसशोणितम् । दभंशम् । दभेपूतीकम् । अर्जुनशिरीषम् । तृणो-
पम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवत् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं,
रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति । गोश्वम् । गोश्वौ । पशुद्वन्द्वविभायैव भवति ॥

विभाषावृत्तमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराध-

रोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृक्ष मृग तृण धान्य व्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर इत्येतेषां द्वन्द्वो
विभाषैकवद्भवति । प्लक्षन्त्यपोधम् । प्लक्षन्त्यपोधाः । रुद्रपतम् रुद्रपताः । कुशकाशम् ।
कुशकाशाः । ग्रीहियवम् । ग्रीहियवाः । दधिवृतम् । दधिघृते । गोमहिपम् । गोमहिपाः ।
तिचिरिकपिञ्जलम् । तिचिरिकपिञ्जलाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे ।
अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । *यद्गुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिशुद्धजन्तुधान्यपशुशा-
नाम्* । पूर्वां यद्गुप्रकृतिरेवद्वन्द्व एकवद्भवति, न द्विप्रकृतिः । यद्दरामलके । रथिकाश्वारोही ।
प्लक्षन्त्यप्रथी । रुद्रपतौ । ईसचक्रवाकी । यूकालिभे । ग्रीहियवो । कुशकाशौ ॥

विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविरोधं विप्रतिपिद्धम् । विप्रतिपिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरणवाचिनामद्रव्यवा-
चिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । विभाषानुरूप्यार्थश्चकारः । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । सुखदुःखम् ।
सुखदुःखे । जीवितमरणम् । जीवितमरणे । विप्रतिपिद्धमिति किम् । कामक्रोधी । अनधिकर-
णवाचीति किम् । शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयश्चादीनि ॥ १४ ॥

यथायपमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आत्मन्यते । दधिपयश्चादीनि शब्दरूपाणि नैकवद्भवन्ति ।
दधिपयसो । सर्षपैर्मुनी । मधुसर्षपि । मद्यप्रजापती । शिखैश्चवर्णी । स्कन्धविशातो । प-
रियादकीशिकी(१) । प्रशर्योपमदी । शुस्त्रकृष्णौ । इन्मवर्षिपो । निगतनादीर्थः । शीशा-
सगयो । धद्धतपनी । मेघातपनी । अण्यपनतपनी । उष्ट्रगजमुक्ते । आघावत्वाने । धद्धा-
मेधे । ऋष्यमाये । यादमनये ॥

अधिकरणैतावत्ये च ॥ १५ ॥

नेति वचने । अधिकरणं यस्मिन्शब्दः, स हि ममामर्थार्थस्यावारः, तस्यैतावत्ये परि-
माणे गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद्भवति । यथायपमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिपिद्धयते । दत्ता दन्तोष्ठाः ।
दत्ता मार्दङ्गिकागविकाः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समापे विभाषा द्वन्द्व एवञ्चवति । उपदर्शं दन्तोष्टम् । उपदर्शा दन्तोष्टाः । उपदर्शं मार्दङ्गिकपाणविकम् । उपदर्शा मार्दङ्गिकपाणविकाः । अव्ययस्य संख्यया ऽव्ययीभावोपि विहितो बहुमीहिरपि, तत्रैकवद्भावपथेऽव्ययीभावोऽनुपयुज्यते, इतरत्र बहुमीहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

वस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च । पद्मगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खल्वपि । पाणिपादम् । शिरोमीवम् । परलिङ्गतापवादो योगः । *अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते* । पद्मपूली । दशरथो । *वाऽऽधन्तः स्त्रियामिष्टः । *पद्मखट्वम् । पद्म खट्वी । *अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्* । पद्मतशी । *पाप्रादिभ्यः प्रतिपेधो वक्तव्यः* । पद्मपात्रम् । चतुर्थुगम् । त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिष्ठा । उपकुमारि । उन्मत्तगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गत्वं प्राप्ताऽन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयबलिङ्गता, अत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । *पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेऽप्यते* । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । *पथः संख्याव्ययादेः क्लीबतेऽप्यते* । त्रिपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । सुपथम् । *क्रियाविभेदपणानां च क्लीबतेऽप्यते* । (१)शुद्धु पचति । शोभनं पचति ॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोऽयनुत्तरसूत्रेऽप्युपतिष्ठते । नञ्ममासं कर्मधारयं च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिष्टतं पदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति, "विभाषा सेनासुरा" (अ०सू० २।४।२६) इति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । तत्पुरुष इति किम् । दृढसेनो राजा । अनञ्जिति किम् । असेना । अकर्मधारय इति किम् । परमसेना ॥

संज्ञायां कन्योशीनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां विषये कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, साचेत् कन्या उशीनरेषु भवति । सौशमिकन्धम् । आह्वरकन्धम् । संज्ञायामिति किम् । वीरणकन्धा । उशीनरेष्विति किम् । दाक्षिकन्या । परबलिङ्गतापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायां तयोस्त्वोपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायाम् । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । यत्पुपज्ञेयत्वोपक्रमस्य चार्थस्यादिताख्यातुमिष्यते तत एतञ्चवति । पाणिन्युपज्ञाकालापकं (२) व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमाकालापकं व्याकरणम् । व्याख्युपज्ञं तुष्करणम् । आद्योपक्रमं प्रास्तादः । नन्दोपक्रममाण मानानि । दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारम् । उपज्ञोपक्रममिति किम् । वाल्मीकिरलोकाः । तदाद्याचिख्यासायामिति किम् । देवदत्तोपज्ञो रथः । यज्ञदत्तोपक्रमो रथः ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

"विभाषा सेनासुराच्छाया" इति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम् । छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । शलभादीनां हि बहुल्यं गम्यते । शलमच्छायम् । इक्षुच्छायम् । बाहुल्य इति किम् । कुदयच्छाया ॥

(१) 'क्रियाविभेदपणानां कर्मैव नपुंसकलिङ्गता च पञ्चक' इतिवर्तिकं कर्वाचदधिकं दर्शयति ।

(२) क्वचिद् 'अकालकम्' इतिपाठः ।

सभा राजामनुप्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरूपो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत्सभा राजपूर्वाऽमनुप्यपूर्वा च भवति । इनसभम् । ईश्वरसभम् । इह कस्मान्न भवति । राजसभा । पर्यायवचनस्यैवेत्यते । तदुक्तम् । “जित्पर्यायस्यैव राजाद्यर्थम्” इति । अमनुप्यपूर्वा । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । इह कस्मान्न भवति काष्ठसभा । अमनुप्यशब्दो रुढिरूपेण रक्षः पिशाचादिभ्येव वर्तते । राजामनुप्यपूर्वति किम् । देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरूपो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघातवचनोऽत्र समाशब्दो गृह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात इत्यर्थः । अशालेति किम् । अनाथसभा । अनाथकृतीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुरा छाया शाला निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरूपो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा । प्राहणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् यवसुरा । कुडयच्छायम् । कुडयच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा ॥

परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरूपयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं ग्रहणम् परस्य यलिङ्गं तद्वति द्वन्द्वस्य तत्पुरूपस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरूपयोर्विधीयते । कुङ्कुमयूयांविभे । मयूरीकुङ्कुमाविभौ । तत्पुरूपस्य । अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । अर्द्धनखरभ्रनी ॥ *द्विगुप्रासापत्रालं पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः* । द्विगुः । पञ्चसु करालेषु संसृतः पुरोदासः पञ्चरूपालः । प्रासो जीविकां, प्रासजीविकः । अपन्नो जीविकां आपन्नजीविकः । अलं जीविकार्थं, अलंजीविकः । गतिसमास । निष्क्रान्तः कौराभ्याः, निष्कौराभ्याः ॥

पूर्ववदश्वयड्यौ ॥ २७ ॥

अश्वयड्ययोर्विभाषेकप्रज्ञाव उक्तस्तत्रैकप्रज्ञावादन्यत्र परवलिलङ्गतायां प्रासायामिदमारभ्यते । अश्वयड्ययोः पूर्ववलिङ्गं भवति । अश्वश्च श्वया श्वयड्ययो । अर्थातिदेशश्चायं, न निपातनम् । तत्र द्विवचनमन्त्रं यचनान्तरेपि पूर्ववलिलङ्गता भवति । अश्वयड्यवान्, अश्वयड्यैरिति ॥

हेमन्तशिशिराचहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति यतते । हेमन्तशिशिरी अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये पूर्ववलिलङ्गं भवति । हेमन्तशिशिराचहोरात्रां प्रीणामि । अहोरात्रे इदं मूमः । परवलिलङ्गतापवादो योगः । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तेन द्विवचनमन्त्रं, यचनान्तरेपि पूर्ववलिलङ्गता भवति । पूर्ववक्षश्चिवयः, अपरपक्षाः पुरीषम् । अहोरात्राणीष्टकाः । छन्दसीति किम् । कुःते हेमन्तशिशिर । अहोरात्राविभौ पुण्यौ । छन्दसि लिङ्गच्यत्यय उक्तस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राद्वाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

वृत्तगम्यान्तानां निर्देशः । रात्र अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । परवलिलङ्गतायां चोलपुमश्रयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । चतुरात्रः । पञ्चाहः । अपराहः । मप्याहः । दप्याहः । त्रपहः । *अनुशाकादयः पुंसीति वक्तव्यम्* । अनुशाकः । दीयुशाकः । गृत्शाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि ग्राहते मूः । इह कस्मान्न

भरति, अपयो देशः, अपया नगरी । तत्पुरप इति वृत्ते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दापुंसि नपुंसके व भाष्यन्ते । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । गोमयः । गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चैवं द्विलिङ्गता कचिदर्थभेदनापि व्यवतिष्ठते । यथापन्नशब्दस्वाभिव्यक्तौ निधिवचनौ पुलिङ्गौ । जलजे उभयलिङ्गौ । भूतशब्दः पिनाचे उभयलिङ्गः । क्रियाशब्दस्वाभिव्यक्तौ पुलिङ्गौ । सेन्धवशब्दो लवणे उभयलिङ्गः । यौगिकस्याभिव्यक्तौ पुलिङ्गम् । सारशब्द उ-त्कर्षे पुलिङ्गो, न्यायादनपंते नपुंसकं, नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वे पुलिङ्गः सत्साधने नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । अर्धर्च । गोमय । कपाय । कापाण्ण । कुतप । कपाट । शङ्ख । चक्र । गृथ यूथ । घ्वज । कयन्ध । पद्म । गृह । सरक । कंस । दिवस । यूप । अन्धकार । दण्ड । कम्ण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप । घूत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शत-मान । थान । नख । नखर । चरण । पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत । सेन्धव । औषध । आढक । चपक । द्रोण । रलीन । पाश्रीव । पष्टिक । वार । बाण । प्राय । कपित्थ । शुष्क । शील । शुल्ब । सीधु । कवच । रेणु । कपट । सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूप । घमस । वर्ण । क्षीर । कर्प । आकाश । अष्टपद । मङ्गल । निधनं । निर्वास । जृम्भ । वृत्त । पुस्त । स्नेहित । गृह्ण । गृह्णल । मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वप्र । विमान । मुख । प्रवीव । शूल । वच । करंट । शिखर । कल्क । नाट । मस्त-क । बलय । कुम्भ । वृण । पङ्क । कुण्डल । क्रिीट । अर्धुद । अर्धकुरा । तिमिर । आश्रम । भूषण । इलकस । मुकुल । वसन्त । तडाग । पिटक । विडङ्ग । माप । कोश । फलक । दिन । दैवत । पिनाक । समर । स्याणु । अनीक । उपवास । शाक । कर्पास । घपाल । सण्ड । दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस्त । सूत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । प-ट्टह । सौध । पादवे । शरीर । फल । छल । पुर । राष्ट । विदव । अम्बर । कुट्टिम । मण्ड-ल । ककुद । तोमर । तोरण । मञ्जक । पुङ्ग । मध्य । बाल । बलमीठ । वर्ष । वख । देह । उद्यान । उद्योग । स्नेह । स्वर । सङ्गम । निष्क । शेम । शूक । छत्र । पवित्र । यौवन । पान-क । मूपिक । बलकल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विपाण । भवन । अरण्य । पुलि-न । हृद । आसन । पेशवत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लोह । दण्डक । शपथ । प्रति-सर । दारु । धनुस् । मान । तङ्ग । वितङ्ग । भव । सहस्र । ओदन । प्रवाल । शकट । अप-राहण । नीड । शकल । अर्धर्चादिः(१)

इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कयनम् । अन्वादेशोऽनुकथनम् । इदमोऽन्वादेशविषयस्याशादेशो भवत्यनुदा-त्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो 'आभ्यामहरप्यधीतम् । अस्मै छात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि देहि । अस्य छात्रस्य शोभने शीलम्, अथो अस्य प्रभूते स्वम्(२) । अथादेशवचने साकच्कार्यम् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिर-धीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । नेह पश्चात्तुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि एकस्यैवा-भिव्यक्त्यस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति । देवदत्ते

(१) कुणप । मुण्ड । पूत । मरु । कंस । लोमन् । लिङ्ग । नीर । शत । कडार । वर्ण । पूर्ण । पणव । विशाल । वृत्त । पुस्तक । पञ्च । निगड । खल । स्थूल । शार । नाल । प्रवर । कटक । कण्टक । खल । कुमुद । पुराण । जल । स्कन्ध । ललाट । कुङ्कुम । कुशल । विडङ्ग । पिण्याक । आर्द्र । इल । कटक । योध । बिम्ब । कुक्कुट । कुडप । जण्डल । पञ्चक । वसु । जयम । स्तन । स्तन । सुव । कलह । पातक । इल । वर्चस्क । कुर्व । तण्डल । तण्डुल । एतेशब्दो अधिका वञ्चित् ।

(१) "अस्माच्छात्राभ्यां उच्यते, अथोऽस्मादन्याकरणमप्यधीतम्" ईदृशो मन्थः कुञ्जविदधकः ।

भोजय, इमं च यत्प्रदत्तमिति ॥

एतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदोऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनुदात्तस्य तसोःपरतः । तौ चापि व्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो अत्र-युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीन्व । सर्वोऽनुदात्तं पदं भवति । एतदोऽदित्यशा-देशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयाटौस्त्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया टा ओम् इत्येतेषु परत इदमेतदोऽन्वादेशविष-ययोरनशाब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मङ्कलुत्तिन्यायेनानुदात्तः । इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय । अथो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन छात्रेण रात्रिधीता, अथो एनेनाहर-प्यधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभने शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतद्: खलवपि । एतं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय । एतेन छात्रेण रात्रिधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभने शीलम् । अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । *एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम्* । प्रक्षालयेनत् । परिवर्तयेनत् । इह कस्मात् भवति । अयं दण्डो हरानेन । एतमातं वित्तं विधादिति । यत्र किञ्चिद् विधाय वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सोन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

आदूर्ध्वधातुके ॥ ३५ ॥

आदूर्ध्वधातुके इत्यधिकारोऽयं, "पयश्चित्रपार्ष्णिगित" इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुकमि-प्यामस्तदादूर्ध्वधातुके वेदितव्यम् । वक्ष्यति, "हनो वध लिटि" वक्ष्यात् । अदूर्ध्वधातुक इति किम् । हन्यात् । विषयसखमी चेयं न परस्पतमी । तेनादूर्ध्वधातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यप्यारान्तं प्रत्यया भवन्ति । भव्यम् । प्रधेयम् । आलयेयम् ॥

अदो जग्धिर्ल्यसि किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, सकारादौ च किति प्रत्यये । प्रजग्ध्य । विज-ग्ध्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणाऽर्थो, नानुबन्धः । तेन जुम्न भवति । एवं वक्ष्या-दीनामपि । इह कस्मात् भवति अन्नम् । "अन्नाण्ण" (अ०सू०, ४।४।८६) इति नि-पातनात् ।

जग्धौ सिद्धयेऽन्तरङ्गत्वाच्चि कित्तीति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति याधनम् ॥

तीति किम् । अघते । कित्तीति किम् अत्तव्यम् ॥

लुङ्स्सोर्ध्वस्त्व ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतोऽदो घस्त्व आदेशो भवति । लृडित्कणमधेयम् । लुङि । अघसत् । अघसताम् । अघसत् । सनि । जियत्सति । जियत्सतः । जियत्सन्ति ॥ *घस्त्वभावेऽद्युप-संख्यातम्* । प्रार्त्तति प्रयसः ॥

घनपोश्च ॥ ३८ ॥

घञि अपि च परतोऽदो घस्त्व आदेशो भवति । घानः । प्रयसः । "उपसर्गः" (अ०सू० ३।३।८९) इत्यप् ॥

घहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये घहुलमदो घस्त्व आदेशो भवति । घस्तान्नूनम् । गग्धिश्च मे । न च भवति । शास्तामघ मध्यतो मेद् वदूयतम् । अन्यतरस्यापहणमेव कस्मात् क्रियते तदयोत्त-रार्थमपि भविष्यति । कार्यान्तरार्थं घहुलपहणम् । घस्तामित्यत्रोपघालोपो न भवति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतोऽदोऽन्यतरस्यां घस्लादेशो भवति । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । आद् । आ-
दतुः । आदुः ॥

वेज्ञो वयिः ॥ ४१ ॥

लिट्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेज्ञो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां लिटि परतः । इकार
उच्चारणार्थः । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । पते, ऊयतुः । ऊयुः । "लिटि वयो य" इति यकारस्य
संप्रसारणं प्रतिषिद्धयते । "वश्चास्यान्यतरस्यां किति" इति वकारो विधीयते । ववौ । वय-
तुः । वयुः । "वेध" (अ०सू० ६।१।४०) इति संप्रसारणं न भवति ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धघातुके । वध्यात् । वध्यास्ताम् ।
वध्यासुः । अकारान्तोयमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानिवद्भावाद्बध्नीदिति
हलन्तलक्षणा वृद्धिः "अतो हलादेर्लघोः" (अ०सू० ७।२७) इति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः ।
योगविभाग उत्तरार्थः । आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो ना भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्तरस्यां वध इत्यय-
मादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । न च भवति । आहत । आह-
साताम् । आहसत(१) ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात् । अगताम् । अंगुः । लुङीति वर्त्त-
माने पुनर्लुङ्यहणम् "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" इत्येतन्मा भूत् । इह त्वविशेषेण नित्यं च
भवति । अगात् । अगायि भवता । *इण्वदिक इति वक्तव्यम्* । अध्यगात् । अध्यगाताम् ।
अध्यगुः ॥

णौ गमिर्बोधने ॥ ४६ ॥

णौ परतं इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः । गमयति । गम-
यतः । गमयन्ति । अबोधन इति किम् । प्रत्याययति इत्येव । अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिपति । जिगमिपतः । जिग-
मिपन्ति । अबोधन इत्येव । अर्थात् प्रतीपिपति । इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिपति ।
योगविभाग उत्तरार्थः । इहश्चेति सन्त्येव यथा स्यात् (२) ॥

इङश्च ॥ ४८ ॥

इङश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते । अधिजिगांसते । अधिजि-
गांसन्ते ॥

गाड् लिटि ॥ ४९ ॥

गाडादेशो भवतीडो लिटि परतः । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । गाडोऽनुब-

(१) "अ.डो यमहन इत्यात्मनेपदम् । हनः सिञ् इति कित्त्वम् । भतुदाणोपदेशेति नलोपः । इत्वाद्-
द्गादिति सिञो लोपः" । इति अन्यत्रपुस्तकेऽधिकं लभ्यते ।

(२) "गौ माभूत्" इति अधिक्युपलभ्यते कश्चित् ।

न्धग्रहणं विशेषणार्थं, “गाङ्कुटादिभ्यम्” (अ०सू० १।२।१) इत्यत्राऽस्य ग्रहणं यथा स्यात् ।
न हि स्थानिवद्भावेन गाङ्गिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लडोः ॥ ५० ॥

लुङि लुङि च परत इडो विभाषा गाङ्गादेशो भवति । आदेशपक्षे “गाङ्कुटादिभ्यश्च”
इति डित्त्वं, “घुमास्थागापाजहातिसां हलि” (अ०सू० ६।४।६६) इतीत्वम् । अध्यगीष्ट ।
अध्यगीपाताम् । अध्यगीपत । न च भवति । अध्यैष्ट । अध्यैपाताम् । अध्यैपत । लुङि
खल्वपि । अध्यगीप्यत । अध्यगीप्येताम् । अध्यगीप्यन्त । न च भवति । अध्यैप्येत ।
अध्यैप्येताम् । अध्यैप्यन्त ॥

णौ च संश्रद्धोः ॥ ५१ ॥

इडो गाङ् विभाषेति वर्त्तते । णावितीडपेक्षा परसप्तमी संश्रद्धोरिति च ण्यपेक्षा । णौ
सन्परं चड्परं च परत इडो विभाषा गाङ्गादेशो भवति । अधिजिगापयिपति । न च भवति ।
अध्यापिपयिपति । चङि खल्वपि । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

अस्तेभूः ॥ ५२ ॥

अस्तेषांतोभू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् (१) ।
इह कस्मान्न भवति, ईहामास, ईहामासतुः, ईहासासुः । “कृञ्जानुपयुज्यते लिटि” (अ०सू०
३।१।४०) इति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्गाङ्गणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ॥

अनुपयोगे तु भुवाऽस्त्ययाधर्नं ।

स्मरन्ति कर्तुर्यचने मनीषिणः ॥ इति ।

घुवो घचिः ॥ ५३ ॥

घुवो घचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् । स्था-
निवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदै भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ ५४ ॥

चक्षिडः ख्याञ्देशो भवत्यार्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् ।
स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदै न भवति । अकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात् (२) । *खदादिर-
प्ययमादेशो इत्येते* । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । *वर्जने प्रतिषेधो यक्त-
व्यः* । दुर्जनाः संचक्ष्याः । वर्जनीया इत्यर्थः । *असनयोश्च प्रतिषेधो यक्तव्यः* । वृक्ष-
राक्षसाः । हिंसार्योऽप्र धातुः । अने खल्वपि । विचक्षणः पण्डितः । *बहुलं संज्ञाटन्द्सोरिति
यक्तव्यम्* । अत्रयपङ्गमाप्रविचक्षणजिराधर्नम् ॥

घा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चक्षिडः ख्याञ्देशो घा भवति । आच-
र्या । आचर्यतुः । आचर्युः । न च भवति । आचचरे । आचचक्षते । आचचक्षिरे ॥

अजेर्घ्यघप्रपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्घांतोर्नित्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घमर्णौ वर्जित्वा । प्रवायकः । प्रवय-
णापः । अघनपोरिति विम् । समाजः । उदाजः । अपि तु, समजः । उद्गजः । “समुदोरजः
पञ्चपु” इत्यम् । दीर्घोद्योरणे विम् । प्रनीताः । *घनपोः प्रतिषेधे क्वप्य उपसर्गयानम्* ।
रत्नगय । *बलादायार्धधातुके विकल्प इत्येते* । प्रयेता । प्राणिता । प्रयेतुम् । प्राणिनुम् ॥

घा र्यौ ॥ ५७ ॥

(१) “अर्धधातु इति लिङ्गि अर्धे । अन् । मणि” इति वृक्षभिरुचिम् ।

(२) “अचर इति । अचर इत्येते” इति वृक्षभिरुचिम् ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते अजेवां वो-
इत्ययमादशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयणमानय । प्राजनमानय ॥

प्यन्त्रियार्यभिजितो यूनि लुगणिजोः ॥ ५८ ॥

प्यादयो गोत्रप्रत्ययाः । प्यान्तात् क्षत्रियगोत्राद् जितश्च परयोरणिजोर्युनिः लुगभवति ।
प्यान्तात्तावत् । “कुवादिभ्यो प्यः” तस्माद्युनि इञ् । तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौर-
व्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्तिर्कादिपु पठ्यते, ततः फिञा भवितव्यं, कौरव्यायणिरिति ।
क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं, “कुदनादिभ्यो प्य” इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् ।
“कुवादिभ्यो प्य” इति प्यः । क्षत्रिय । “ऋप्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च” इत्यण् । तस्माद्युनि
इञ् । तस्य लुक् । श्वाफलकः पिता । श्वाफलकः पुत्रः । आपे । ऋप्यण् । तस्माद्युनि
इञ् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । जित् । “अनृप्यानन्तयं विदादिभ्यो-
ऽञ्” । तस्माद्युनि इञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । अणः खल्वपि । “तिकादि-
भ्यः फिञ्” । तस्माद्युनि “प्राग्दोव्यतोऽण्” । तस्य लुक् । तैकायनिः पुत्रः । एतोभ्य इति
किम् । “शिवादिभ्योऽण्” । तस्मात् यूनि, “अत इञ्” । तस्य न लुगभवति । कौहडः पि-
ता । कौहडिः पुत्रः । यूनीति किम् । वामरथ्यस्य छात्राः चामरथाः । “कुवादिभ्यो प्यः”
इति प्यस्तास्मात् “ऋण्वादिभ्यो गोत्र” इति ङैपिकोऽण् । तस्य लुग्न भवति । अणिजोरिति
किम् । दाक्षेस्पत्यं युवा दाक्षायणः (१) । *अब्राह्मणगोत्रामात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ।
बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । जाबालिः पिता । जाबालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदु-
म्बरीः पुत्रः । भाण्डोजङ्घिः पिता । भाण्डोजङ्घिः पुत्रः । साल्वायववलक्षणं इञ् । तस्मा-
त्फक् । तस्य लुक् । पैलादिदशनात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुगभवति । “पैलाया वा” इत्यण् । तस्मादणो “द्वय-
च” इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय इजन्तास्तेभ्य “इजः
प्राचाम्” इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यकामि । देवि ।
औदमज्जि । औदवज्जि । औदमेधि । औदवुद्धि । देवस्थानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । रोह-
क्षिति । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । औजिहानि (२) “तद्वाजाद्याणः” । आकृतिगणोऽयम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगभवति । गोत्रविशेषणं प्राग्ग्रहणं, न विकल्पार्थम् ।
पात्रागारंपत्यं युवां, “यजिजोश्च” इति फक् । तस्य लुक् । पात्रागारिः पिता । पात्रागारिः पु-
त्रः । मन्थरैपणिः पिता । मान्थरैपणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अन्तरेण प्राप्नो लुक् प्रतिषिद्धते । तौल्वलादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुगभवति ।
तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलिः । धारणि । रावणि । पारणि । दैलीपि ।
दैवलि । देवमति । देवयसि । प्रावाहणि । मान्धातकि । आनुहारति । शाफल्कि । आनु-
मति । आर्हिमि । आसुरि । आयुधि । नैमिपि । आसियन्धकि । वैकि । पौष्करमादि ।
वैरकि । वेंलकि । वैहति । वैकर्णि । कारेणुर्पाल । कामालि (३) ॥

तद्वाजस्य यद्गुपु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

(१) “अथ यज्जोश्च” इति फको लुग्न भवति इति हापिदापेक्षम् ।

(२) “रागहति राणि सौमनि उडयनि” इत्यपेक्षं हापिद ।

(३) “राशुकि । असुर-इति । भाण-इति । पौकि । शालङ्कि । दैवकगते । आनुताइति । एते शब्द

न्वग्रहणं विशेषणार्थं, “गाडकुटादिभ्यः” (अ०सू० १।२।१) इत्यत्राऽस्य ग्रहणं यथा स्यात् । न हि स्थानिवद्भावेन गाडिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लडोः ॥ ५० ॥

लुङि लुङि च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । आदेशपक्षे “गाडकुटादिभ्यश्च” इति डित्त्वं, “धुमास्थगापाजहातिसां हलि” (अ०सू० ६।१।६६) इतीत्वम् । अध्यगीष्ट । अध्यगीपाताम् । अध्यगीपत् । न च भवति । अध्यैष्ट । अध्यैपाताम् । अध्यैपत् । लुङि स्वल्पपि । अध्यगीप्यत् । अध्यगीप्येताम् । अध्यगीप्यन्तः । न च भवति । अध्यैप्येत । अध्यैप्येताम् । अध्यैप्यन्तः ॥

णौ च संश्रडोः ॥ ५१ ॥

इडो गाड विभाषेति वर्त्तते । णावितोऽपेक्षा परसप्तमी संश्रडोरिति च पयपेक्षा । णौ सन्तरे चङ्परे च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । अधिजिगांपयिपति । न च भवति । अध्यापिपयिपति । चङि, खुल्पपि । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

अस्तेभूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् (१) । इह कस्मान्न भवति, ईहामास, ईहामासतुः, ईहामासतुः । “कृञ्जानुप्रयुज्यते लिटि” (अ०सू० ३।१।४०) इति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्गृहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ॥

अनुपयोगे तु भुवाऽस्त्यवाधने ।

स्मरन्ति कर्तुर्वचनं मनीषिणः, ॥ इति ।

व्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

व्रुवो वचिरादेशो भवति आर्द्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायाःमात्मनेपदं भवति । उचे । वक्ष्यते ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ ५४ ॥

चक्षिडः ख्याजादेशो भवत्यार्द्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । अकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात् (२) । *खशादिरप्ययमादेश इष्यते* । आकशाता । आकशातुम् । आकशातव्यम् । *वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः* । दुर्जनाः संक्षयाः । वर्जनीया इत्यर्थः । *असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः* । नृचक्षा राक्षसाः । हिंसार्योऽत्र धातुः । अने स्वल्पपि । विचक्षणः पण्डितः । *बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम्* । अन्नवधकगात्रविचक्षणजिराद्यर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चक्षिडः ख्याजादेशो वा भवति । आचक्ष्यौ । आचक्ष्यतुः । आचक्ष्यतुः । न च भवति । आचक्षे । आचक्षते । आचक्षिरे ॥

अजेर्व्यधजपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वीत्ययमादेशो भवत्यार्द्धधातुके परतो घञ्पौ वर्जयित्वा । प्रवयकः । प्रवयणीयः । अयजपोरिति किम् । समाजः । उदाजः । अपि तु, समजः । उदजः । “समुदोरजः पशुषु” इत्यप् । दीर्घोच्चारणं किम् । प्रवीताः । *धजपोः प्रतिषेधे क्यप् उपसंख्यानम्* । समज्य । *बलादावार्द्धधातुके विकल्प इष्यते* । प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

(१) “आर्द्धधातुक इति किम्? अस्ति । स्तः । सन्ति” इति कुपधिदाधिकम् ।

(२) “आख्यास्यति । आख्यास्यते” इति शुभ्राचिउपलपते ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यो परभूते अजेवां वो-
इत्ययमादशा भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयणमानय । प्राजनमानय ॥

प्यत्तत्रियार्पितो यूनि लुगस्त्रिजोः ॥ ५८ ॥

प्यादयो गोत्रप्रत्ययाः । प्यान्तात् क्षत्रियगोत्राद् अितश्च परयोरणिजोर्युनिः लुग्भवति ।
प्यान्तात्तावत् । “कुवादिभ्यो प्यः” तस्माद्युनि इञ् । तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौर-
व्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्तिफादिषु पश्यते, ततः फिना भवितव्यं, कौरव्यायणिरिति ।
क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं, “कुरुनादिभ्यो प्य” इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् ।
“कुवादिभ्यो प्य” इति प्यः । क्षत्रिय । “ऋष्यन्धक्कुष्णिगुरुभ्यश्च” इत्यण् । तस्माद्युनि
इञ् । तस्य लुक् । श्वाफलकः पिता । श्वाफलकः पुत्रः । आपे । ऋष्यण् । तस्माद्युनि
इञ् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । मित् । “अवृष्यान्तर्त्यं विशादिभ्यो-
ऽञ्” । तस्माद्युनि इञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । अणः खल्वपि । “तिकादि-
भ्यः फिञ्” । तस्माद्युनि “प्राग्दोष्यतोऽण्” । तस्य लुक् । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति
किम् । “शिवादिभ्योऽण्” । तस्मात् यूनि, “अत इञ्” । तस्य न लुग्भवति । कौहडः पि-
ता । कौहडिः पुत्रः । यूनीति किम् । वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः । “कुवादिभ्यो प्य”
इति प्यस्तास्मात् “ऋष्यादिभ्यो गोत्र” इति ऋषिकोऽण् । तस्य लुग् न भवति । अणिजोरिति
किम् । दाक्षेस्पत्यं युवा दाक्षायणः (१) । *अब्राह्मणगोत्रामात्रालुवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्* ।
यौधिः पिता । यौधिः पुत्रः । जावालिनः पिता । जावालिनः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदु-
म्बरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता । भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । साल्वावयवलक्षणं इञ् । तस्मा-
त्फक् । तस्य लुक् । पैलादिदर्शनात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । “पैलाया वा” इत्यण् । तस्मादणो “द्वय-
ञ्” इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय इजन्तास्तेभ्य “इजः
प्राचाम्” इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यकामि । देवि ।
औदमज्जि । औदमज्जि । औदमेधि । औदमुद्धि । दैवस्थानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । रौह-
क्षिति । भौलिङ्गि । औद्राहसानि । औजिहानि (२) “तद्राजाद्याणः” । आकृतिगणोऽयम् ॥

इञः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । गोत्रविशेषणं प्राग्ग्रहणं, न विकल्पार्थम् ।
पान्नागारेरपत्यं युवा । “यजिजोश्च” इति फक् । तस्य लुक् । पान्नागारिः पिता । पान्नागारिः पु-
त्रः । मन्थरैपणिः पिता । मन्थरैपणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिपिद्यते । तौल्वलादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुग्भवति ।
तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि । धारणि । रावणि । पारणि । दैलीपि ।
दैवलि । दैवमति । दैवयन्त्रि । प्राचाहणि । मान्यातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनु-
मति । आहंसि । आसुरि । आयुधि । नैमिपि । आसिबन्धकि । वैकि । पौष्करसादि ।
वैरकि । वैलकि । वैहति । वैकर्णि । कारेणुपालि । कामालि (३) ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

(१) “अथ यजजोश्च” इति फको लुग् न भवति इति क्वचिदधिकम् ।

(२) “रागकति राणि सौमनि उहमानि” इत्याधिकं क्वचिद् ।

(३) “रान्धाकि । असुराहति । प्राणाहति । पौष्कि । कान्धाकि । दौषकगति । आन्तराहति । एते शब्दाः
क्वचिदधिकान् ।

“ते तद्राजाः”, “अ्यादयस्तद्राजा” इति धक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति । अङ्गाः । वङ्गाः । पुण्ड्राः । मगधाः लोहध्वजाः । मीहिमताः । तद्राजस्येति किम् । औपगवाः । बहुष्वित्ति किम् । आत्रः । तेनैव ग्रहणं किम् । प्रियो वाङ्गो येषां तद्भूमे प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति किम् । आङ्गयः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं भवति । प्रत्ययविधे-
श्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरापत्येऽपि लुभभवत्येव । यस्काः लभ्याः । बहु-
ष्वित्येव । यस्कः । तेनैवेत्येव । प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येव । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्र इति
किम् । यास्काश्छात्राः । यस्क । लभ्य । दुह्यः । अयः स्यूण । तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु पठ्य-
न्ते । ततः परेभ्यः पद्भ्य इञ्(१) । सद्गामत्त । कम्बलभार । अहिभोग । कर्णाटक । पिन्डी-
जङ्घ । यकसक्य । ततः परेभ्यश्चतुभ्यो, “गृष्ट्यादिभ्यश्च” इति ङ् । वस्ति । कुट्टि(२) ।
अजवस्ति । मित्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इञ् । रक्षामुख । जङ्गारय । मन्थक । उत्कास ।
कटुकमन्थक । पुष्करसत् । विपपुट । उपरिमेखल । क्रोष्टुमान । क्रोष्टुपाद । शीर्षमाय ।
पुष्करसच्छब्दात् बाहादिपाठादिञ् । खरपशब्दो नडादिषु पठ्यते । ततः फक् । पद्क । धर्म-
क । एताभ्यामत इञ् । भलन्दनसब्दात् “शिवादिभ्योऽण्” । भडिल । भण्डिल । भडित ।
भण्डित । एतेभ्यश्चतुभ्यः “अद्यादिभ्यः फञ्” ॥

यजजोश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रिणां गोत्र इति चानुवर्तते । यजोऽजश्च गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्या-
स्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति । “गर्गादिभ्यो यञ् । गर्गाः । वत्साः । अजः खल्वपि । “अनृप्यान-
न्तये विदादिभ्योऽञ्” । विदाः । उर्वाः । बहुष्वित्येव । गार्ग्यः । वैदः । तेनैवेत्येव । प्रिय-
गार्ग्याः । प्रियवैदाः । अस्त्रियामित्येव । गार्ग्यः स्त्रियः । वैद्यः स्त्रियः । गोत्र इत्येव । “द्वीपा-
दनुसमुद्रं यञ्” । द्वैप्याः । “उत्सादिभ्योऽञ्” । औत्साश्छात्राः । *यज्ञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पु-
रुषे पठ्या उपसंख्यानम्* । गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्य-
कुलं, गर्गकुलं, वा । एवं वैदस्य कुलं, वैदकुलं, विदकुलं वा । वैदयोः कुलं, वैदकुलं विदकुलं वा ।
यज्ञादीनामिति किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गार्गाणां कुलं, गर्गकुलम् । तत्पुरुष
इति किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । पठ्या इति किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अत्र्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभभवति । अत्रिशब्दात् “इत्तश्चानिज” इति
टक् । इतरेभ्य ऋष्यण् । अत्रयः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । बहुष्वित्येव ।
आत्रेयो भार्गवः । तेनैवेत्येव । प्रियात्रेयाः । प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् । आत्रे-
य्यः स्त्रियः ॥

यह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

यह्वचः प्रातिपदिकाद् य इञ् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते तस्य बहुषु लुभ-
भवति । पद्मागाराः । मन्थरेपणाः । भरतेषु खल्वपि । युधिष्ठिराः । अर्जुनाः । यह्वच इति
किम् । वैक्यः । पौष्यः । प्राच्यभरतेष्विति किम् । वालाक्यः । हस्तिदास्यः । भरताः
प्राच्या एव तेषां पुनर्ग्रहणे ज्ञापनार्थम्, अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणे न भवतीति, तेन “इजः

(१) “भताय इञ्” काचित् तदनुसारेण कर्णाटकशास्त्रान्तर् “पर्णोडक” इत्यधिकम् ।

(२) “अथ विधि । कइ” इतिपाठान्तरम् ।

प्राचाम्" इति भरतानां युवप्रत्यस्य लुप्त भवति । आर्जुनिः पिता । आर्जुनायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुप्त भवति । विदाद्यन्तर्गोऽयम् । ततोऽगो गोत्रप्रत्ययस्य "यञ्शोश्च" इति लुक् प्राप्तः प्रतिपिद्यते । गोपवनाः । गौयवाः । गोपवन । शिपु । विन्दु । भाजन । अक्ष । अवतान । श्यामाक । क्षापर्ण । एतावन्त एवाद्यौ गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि चतुर्थे विदादिपु पठ्यन्ते । तेन्दश्च बहुषु लुप्तवत्येव । हरिताः । किंदासा इति ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुप्त भवति । तैकायनश्च कैतवायनयश्च । "तिकादिभ्यः फिञ्" । तस्य लुक् । तिककितवाः । वाङ्मयश्च भाण्डरयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । वङ्मभण्डीयाः । औवकायनाश्च लामकायनाश्च । "नडादिभ्यः फक्" । तस्य लुक् । उपकलमकाः । पाफकयश्च नारकयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । पफकनरकाः । वाकनखयश्च वागुद्रपरिणद्वयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । यकनखगुद्रपरिणदाः । उञ्जशब्दादत इञ् ककुभशब्दाच्छिवाद्यण् तयोर्लुक् । औञ्जयश्च काकुभाश्च उञ्जककुभाः । लाङ्ग्यश्च शान्तमुखयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । लङ्गशान्तमुखाः । उरसशब्दस्तिक्वादिपु पठ्यते, ततः फिञ् । लङ्गशब्दादिञ्, तयोर्लुक् । औरसायनयश्च लाङ्ग्ययश्च, उरसलङ्गदाः । भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । भ्राष्टकपिष्ठलाः । काष्णाजिनयश्च काष्णसुन्दरयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । आम्रिवेश्यश्च दासेरकयश्च । अग्निवेशशब्दाद् "गर्गादिभ्यो यञ्" । दासेरकशब्दात् "अत इञ्" । तयोर्लुक् अग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुप्त भवति अन्यतरस्यां द्वन्द्वे चाङ्गद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिपु पठ्यन्ते । उपकलमकाः । भ्राष्टकपिष्ठलाः । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः, इति । तेषां पूर्वणैव नित्यमेव लुप्त भवति । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः । उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । भ्राष्टकाः । भ्राष्टकयः । कापिष्ठलाः । कापिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः । काष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः । काष्णसुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति । वण्डारक । अण्डारक । गडुक । सुपर्णक । सुपिष्ठ । मयूरकर्ण । खारीजङ्ग । शलाबल । पतञ्जल । कटेरणि । कुपील । काशकृस्मन् । निदाव । कलशीकण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णपिङ्गल । कर्णक । पर्णक । जटिलक । बधिरक । जन्तुक । अनुलोम । अर्द्धपिङ्गलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित(१) ॥

अगस्त्यकौरिङ्गन्ययोरगस्तिकुरिङ्गनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौरिङ्गन्ययोरगो यञ्श्च बहुषु लुप्त भवति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुरिङ्गनच् इत्येतावादेशौ भवतः । अगस्तयः । कुरिङ्गनाः । चकारः स्वरार्थः । मध्योदातो हि कुरिङ्गनदाब्दस्तदादेशोऽपि तथा स्यात् । अगस्त्यशब्दादृष्यण् । कुरिङ्गनिशब्दाद्गर्गादित्वाद्यण् । तयोः "गोत्रे लुगञि" इति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्त्याशब्दात् इति वृद्धलक्षणदृष्टौ भवति । कौरिङ्गन्ये त्वणैव भवितव्यं, "कण्वादिभ्यो गोत्र" इति, तत्र विशेषो नास्ति । कौरिङ्गनाश्छात्राः ॥

(१) चूडारक । वटङ्क । सुधापुक । अवधक । पदञ्जल । अनुपद । अपजग्वं । कर्मक । लेखाध । कमन्दक । पिञ्जल । मयूरकर्ण । मदाव । कदामल । दामकण्ठ । इत्याधिकं कचित् ।

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तधातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुगभवति । तदन्तर्गतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । धातोस्तावत् । पुत्रीयति । वदीयति । प्रातिपदिकस्य । कष्टधितः । राजपुरुषः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् । वृक्षः । प्लक्षः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुगभवति । अस्ति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये शपो बहुलं लुगभवति । अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्ततो न भवत्यपि । वृत्त्रं हनति । अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति । श्राद्धं नो देवाः ॥

यडोऽचि च ॥ ७४ ॥

यडो लुगभवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकुर्यात्, न तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषायां च यडो लुगभवति । खोलुवः । पोषुवः । सनीधंसः । दनीध्वंसः । बहुलग्रहणादन्यपि भवति । शकुनिको लालपीति । दुन्दभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शवनुवर्तते, न यद् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुकि प्रकृते श्लुविधां द्विर्वचनार्थम् । जुहोति । विभेति । नेनेक्ति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावन्न भवति । दाति । प्रियाणि धाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णा विवष्टि । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाद्युपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्तते, न श्लुः । गाति स्था यु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुगभवति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्थात् । यु । अदात् । अधात् । अपात् । अभूत् । *गायोर्ग्रहणे ऽणुपिबल्योर्ग्रहणम्* । गायतेः पातेश्च न भवति । अंगासीन्नटः । अपासोन्नृपः । परस्मैपदेष्विति किम् । अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राघेट्शाच्छ्रासः ॥ ७८ ॥

घ्रा घेट् शा छा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुगभवति । घेट् पृष्ठेण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते । अधात् । अध्रासीत् । अधात् । अध्रासीत् । अशात् । अशासीत् । अच्छात् । अच्छासीत् । असात् । असासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अध्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुगभवति । अतत । अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात् । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठाः । "जनसन्तनाम्" (अ० सू० ६।४।४२) इत्यात्वम् । यासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तनाद्भ्यस्य ग्रहणं, परस्मैपदे न भवति । अतनिष्ट स्यम् ॥

मन्त्रे घसहरणशवृदहाद्बृच्छृगमिजनिभ्यो लोः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस, हर, णश, शृ, दह, आत्, बृच्, शृ, गमि, जनि, इत्येतेभ्य उत्तरस्य लोर्ग्रहणं भवति । घस । अक्षत्रमीमदन्त पितरः । हरेति इष्टकौटिल्ये । माद्धर्मिस्य इत्यम् । नत । प्रणमत्यस्य । वृष्टि वृद्भ्योः सामान्येन ग्रहणम् । सुरहो येन आयः । दह । मान

आधक् । आदिति । आकारान्तप्रहणम् । प्रा पुरुणे । आऽप्रा धावापृथिवी अन्तरिक्षम् ।
 वृश् । मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्क । कृ । अक्रन् कर्म कर्मकृतः । गमि । अगमत् । जनि ।
 अज्ञत वा अस्य दन्ताः । ब्राह्मणे प्रयोगोऽयम् । मन्त्रप्रहणे तु छन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आमः परस्य लेर्लुग् भवति । इहांचक्रे । ऊहांचक्रे । ईहांचक्रे ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुग्भवति । अत्र शालायाम् । यत्र शालायाम् । सुपः स्वल्वपि ।
 हृत्वा । हित्वा ॥

नान्वयीभावाद्दतोस्त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेण लुग् प्राप्तः प्रतिपिद्धयते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग्भवति, अनादे-
 शस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिपिद्धे पञ्चम्याः श्रवणमेव भवति । उपकुम्भे
 तिष्ठति । उपकुम्भेः पश्य । उपमणिकं तिष्ठति । उपमणिकं पश्य । अत इति किम् । अधिखि ।
 अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति किम् । उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमम्भावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्तयोर्वहुलमम्भावो भवति,
 अव्ययीभावे । उपकुम्भेन हृतम् । उपकुम्भे कृतम् । उपकुम्भे निषेहि । *सप्तम्या ऋद्धिनदी-
 समाससंख्यावयवेभ्यो नित्यममिति वक्तव्यम्* । सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मतागङ्गम् । लोहि-
 तगङ्गम् । एकविंशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनात् सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डारौरस इत्येते आदेशा भवन्ति
 यथासंख्यम् । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । आत्मनेपदस्यः । अध्येता । अध्येतारौ । अध्ये-
 तारः । प्रथमस्येति किम् । अः कर्त्तासि श्रोऽध्येतासे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य
 चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ समाप्तश्चाध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रत्ययः ॥ १ ॥

आधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्त्यान्तित्त 46
 ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः, प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान् वर्णयित्वा ।
 वक्ष्यति, "तव्यत्त्व्यानीयरः" । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । तैत्तिरीयम् । प्रत्ययप्रदेशाः "प्रत्य-
 यलोपे प्रत्ययलक्षणम्" (अ०सू० ७।७।६२।) इत्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगे योग उपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स भवति धातोर्वा प्राति-
 पदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः । कर्त्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । चकारः पुनरस्यैव संसुच्यार्थः, तेनोणा-
 दिपु परत्वं न विकल्प्यते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः, परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञः । अनियतस्वर-

प्रत्ययप्रसङ्गेनेकाक्षु च प्रत्ययेषु देशस्थानियमे सति वचनमिदमादेश्वात्तार्थम् । कर्तव्यम् ।
तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । हृपदो हृपदः । पितः
सत्वपि । पचति । पठति ॥

गुत्तिजिकद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥

“सुप गोपने” “तिज निशाने” “कित निवासे,” एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति ।
प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव । जुगुप्सते । तितिक्षते । चिकित्सति । *निन्दाक्षमाख्याधिप्रतीकारेषु
सन्नियते, अन्यत्र यथाप्राक्ष प्रत्यया भवन्ति * । गोपायति । तेजयति । सङ्कृतयति । गुपा-
दिभ्यनुयन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥

मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

“मान पूजायां” “वध वन्धने” “दान अवखण्डने” इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति,
अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते । वीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते ।
उत्तरसूत्रे वाग्रहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्वचिन्न भवत्यपि । मानयति । वाधयति ।
दानयति । निदानयति । *अत्रापि सन्नर्थविशेष इत्येतैः * । *मानेर्जिज्ञासायाम् * । *वधेर्व-
स्ये * । *दानेराज्ये * । *शानेर्निदाने * ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इपिकर्म यो धातुरिपिणैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थं वा सन्प्रत्ययो, भवति ।
कर्मत्वे समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति, चिकीर्षति । जिहीर्षति । धातुप्र-
हणं किम् । सोपसर्गाद्भुत्पत्तिमां भूत् । प्रकर्तुमिच्छत् प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् । कर्-
णान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किम् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः ।
इच्छायामिति किम् । कर्तुं जानाति । वाक्चूनाद्वाक्यमपि भवति । धातोरिति विधानाद्द्र
सन आर्द्धधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्वत्र । *आशङ्क्यामुपसंख्यानम् * । शङ्के पतिष्यति कृत्म् ।
वा सुमूर्षति । *इच्छासन्नन्तात्प्रतिपेयो वक्तव्यः * । चिकीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् ।
जुगुप्सितपते । मीमांसितपते ॥

*शेषिकान्मतुवर्धीयाच्छेषिको मतुवर्धकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताश्च सनिष्यते * ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां पेल्यनुवर्तते । इपिकर्मण एपितुर्यात्मसंयन्धिनः सुवन्तादिच्छायामर्थं वा
क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रोपयति । सुप्रक्षणं किम् । वाक्यान्मा भूत् ।
माहान्ते पुत्रमिच्छति । आत्मन इति किम् । यज्ञः पुत्रमिच्छति । क्तारो “नः क्ये” इति
ग्रामान्यपहणार्थः । क्तारस्ताद्विधानार्थः । *क्यचि मान्ताप्ययप्रतिपेयो वक्तव्यः * । इदमि-
च्छति । उर्ध्वरिच्छति । मीर्षरिच्छति । *उर्ध्वमि परंछायामिति वक्तव्यम् * । मा वा पूजा
अपायरो विदन् ॥

काम्येषा ॥ ९ ॥

सुवन्तात्कर्मण आत्मेशायां काम्येषु प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति ।
पुत्रकाम्यति । योगविभाग उच्यते क्यचोनुवर्धकः । क्तारस्तोत्प्रेक्षा प्रयोजनभावात् भव-
ति । क्तारस्तोत्प्रेक्षा काम्येषु । उपपदकाम्यति ॥

उपमानादान्कारे ॥ १० ॥

क्यचोनुवर्धे, न काम्येषु । उपमानादान्कारेः क्यचोनुवर्धकः सुवन्तादाकारेः क्यच्प्रत्ययो भवति ।

आचारक्रिययाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । प्रा-
चारीयति कर्म्यलम् । *अधिकरणाच्चेति यक्तव्यम्* । प्रासादीयति कुड्ये (१) । पर्यङ्गीयति मन्त्रके ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचार इत्यनुवर्त्तते । उपमानात्कर्तुः सुवन्तादाचारेऽर्थं वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सका-
रस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिशेः सलोपस्तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव । श्येन इवाचरति
काकः श्येनायते । कुमुदं पुष्करायते । सलोपविधावपि वाग्रहणं संवध्यते, व्यवस्थितविभाषा
च भवति । ओजायते, अप्सरायते, पयायते, पयस्यते ॥

ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया । (२)

सलोपविधौ च कर्तुरिति स्थानपट्टी संपद्यते, तत्रालोऽन्त्यनियमे सति, हंसायते सारसा-
यते इति सलोपो न भवति । *आचारेऽवगल्भकलीयहोदेभ्यः क्त्वा वक्तव्यम्* । अवग-
ल्भते । अवगल्भायते । झीयायते । *सर्वंप्रातिपदिकेभ्य इत्येके* । अक्ष इवाचरत्यधायते ।
गर्दभायते । अक्षति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेलांपश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽञ्च्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थं क्यङ् प्रत्ययो भवति,
हलन्तानां च लोपः । अच्चेरिति प्रत्येकमभिसंवध्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवति-
योगे च्चिर्विधीयते तेनोक्तार्थत्वाञ्च्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति । तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं
तर्हि च्चिप्रतिषेधः क्रियते । अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशोःभृशो
भवति भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द । चबल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् ।
सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रहेस् । शदबत् । बृहत् । वेहत् । नृपत् । शुधि । अधर । ओजस् ।
वर्चस् (३) । भृशादिः । अच्चेरिति किम् । भृशीभवति ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थं क्यप् प्रत्ययो भवति । लोहितायति । लोहितायते ।
डाजन्तेभ्यः । पटपटायति । पटपटायते । लोहितडाज्भ्यः क्यप्वचनं, भृशादिच्चि-
तराणि यानि लोहितादिपु पञ्चान्ते तेभ्यः क्यङ्देव, अपरपठितेभ्यस्तु क्यपेव भवति । वर्माय-
ति । वर्मायते । निद्रायति । निद्रायते । कर्णायति । कर्णायते । कृपायति । कृपायते । आ-
कृतिगणोऽथम् । तथाच ककारः सामान्यग्रहणाऽर्थोऽनुवध्यते, “नः क्येः” (अ० सू० १।४।४५)
इति । न हि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोऽस्ति । कृन्वस्तिभिरिव क्यपापि योगे डाज्
भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । अच्चेरित्यनुक्तेभूततद्भावे क्यप् विज्ञायते । लोहित । नील ।
हरित । पीत । मप्र । फेन । मन्द । लोहितादि ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङ्नुवर्त्तते, न क्यप् । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणार्थेऽनाज्वे क्यङ् प्रत्ययो भवति ।
कष्टाय कर्मणे क्रामति, कष्टायते । अत्यल्पमिदमुच्यते । *सत्रकष्टकक्षकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचि-
कीर्पायामिति वक्तव्यम्* । कण्वचिकीर्पा पापचिकीर्पा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति ।
सत्रायते । कष्टायते । कंधायते । कृष्टायते । गहनायते । कण्वचिकीर्पायामिति किम् । अजः
कष्टं क्रामति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वसिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्थशब्दात्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वसिचरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवति । रोम-

(१) “कुटशाम् इति पाठः ।

(२) “नकारस्येभ्यते लोपः श्वाश्रास्त्रावचक्षणैः” इति वृत्तरार्धपठितसंपूर्णः श्लोकः कश्चिदुपलभ्यते ।

(३) “विमनस् । रमन् । इन् । रोहित् । शुचिम् । अरजस्” एते पुस्तकान्तरेऽधिकाः ।

र्यते । अशाश्यते । प्रोर्णोनूयते । भृशं शोभते, भृशं रोचते इत्यत्र नेप्यतेऽनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्धातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यद् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्रामति, चङ्-
क्रम्यते । दन्द्म्यते । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थं, गतिवचनान्नित्यं कौटिल्य एव भवति, न तु
क्रियासमभिहारे । भृशं क्रामति ॥

लुपसद् चर जप जभ दह दश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद् चर जप जभ दह दश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां धात्वर्थगर्हायां यद् प्रत्ययो
भवति । गर्हितं लुम्पति, लोलुप्यते । एवं सासथते । चञ्चूर्यति । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते ।
दन्दह्यते । दन्दश्यते । निजेगिल्यते । भावगर्हायामिति किम् । साधु जपति । भावग्रहणं
किम् । साधनगर्हायां मा भूत् । मन्त्रं जपति वृषलः । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्त्तते ।
गृतेभ्यो नित्यं भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं लुम्पति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचत्रर्म

वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमाचष्टे, सत्यापयति ।
अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः । अर्थमाचष्टे, अर्थापयति । वेदापयति । आपुग्वचनसाम-
र्थ्याद्विलोपो न भवति । पाशाद्विमोचने । विपाशयति । रूपादर्शने । रूपयति । वीणयोपगा-
यति, उपवीणयति । तूलेनानुकुण्णाति, अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लोकयति । सेना-
याऽभियाति, अभिपेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि, अनुलोमयति । । त्वचं गृह्णाति, त्वचयति ।
अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मणा सेनह्यति सेवर्मयति । वर्णं गृह्णाति, वर्णयति । चूर्णं त्वचं सं-
यति, अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे । चोरयति । चिन्तयति । स्वाभाविकत्वाद्यर्थाभिधा-
नस्य यथास्वं प्रत्ययार्था निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेपणादिलक्षणो हेतुमान्, तस्मिन्नभि-
धेये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । ओदनं पाचयति । *तत्करोतीत्युपसंख्यानं
सूत्रयत्याचर्थम्* । सूत्रं करोति, सूत्रयति । *आख्यानात् कृतस्तदाचष्ट इति णिच् कुल्लुक्
प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्* । आख्यानात् कृन्ताण्णिवक्तव्यस्तदाचष्ट इत्येत-
स्मिन्तथै, कुल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसवधमाचष्टे, कंसं धातयति ।
वलिबन्धमाचष्टे, वलिं बन्धयति । राजागमनमाचष्टे, राजानमागमयति । *आङ्ग्लोपश्च का-
लात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्* । आरात्रिं विवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति । *चित्रीकरणे
प्रापि* । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते, सूर्यमुद्गमयति । *नक्ष-
त्रयोगे शि* । पुण्ययोगं जानाति, पुण्येण योजयति । मघामियोजयति ।

कण्डूवादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डूश्च इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्डूदयो धातवः, प्रातिपदि-
कानि च । तत्र धात्वधिकाराद्धानुभ्य एव प्रत्ययो, विधीयते, न प्रातिपदिकेभ्यः । तथाच
गुणप्रतिपेधार्थः ककारोऽनुवध्यते ।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासज्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कण्डूश्च, कण्डूयति । कण्डूयते । निस्वात्कन्नभिप्राये क्रियाफले इत्यात्मनेपदम् । कण्डू-
ञ् । मन्तु । हणीञ् । वल्गु । अस्त्र । मनस् । महीङ् । लेट् । लोट् । इरस् । इरञ् । दुवस् ।
मेधा । कुमुभ । मगध । तन्तस् । पम्पस् । सुख । दुःख । सपर । अर । भिपञ् । भिण्जञ् ।

इपुष । चरण । चुरण । भुरण । तुरण । गद्गद । एला । केला । खेला । लिद् । लोद(१)

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आशयः ॥ २८ ॥

'गुपू रक्षणे' 'धूप संतापे' 'विच्छ गतौ' 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' 'पन च' इत्येतेभ्यो धातुभ्य आशयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । पनायति । स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः । शतस्य पणतो । सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केवले चरितार्थस्तेनाशयप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौत्रो धातुर्वृणायां वर्तते तत ईयङ् प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेपदार्थः । ऋतीयते । ऋतीयेते । ऋतीयन्ते । ऋतेदृच्छिति सिद्धे ईयङ्वचनं ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायन्नादयो न भवन्तीति ।

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्दांतोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धयर्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । कामयते । कामयेते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति । गोसा, गोपायिता । अर्तिता, ऋतीयिता, कर्मिता, कामयिता । यथायथं प्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आद्विषेपां ते सनादयः, सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः । सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसंज्ञायामन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । चिकीर्षति । पुत्रोयति । पुत्रकामयति ॥

स्यतासीलुलुटोः ॥ ३३ ॥

लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्यथासंख्यं स्यतासी प्रत्ययो भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकरिष्यत् । श्वः कर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् । मन्ता । संगन्ता ॥

सिद्ध्यहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जोषिपत् । तारिपत् । मन्दिपत् । न च भवति, पताति विद्युत् । उद्धि च्यावयाति ॥

फासुप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

'काद्य शब्दश्रुत्सायां' ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतोऽमन्त्रविषये । फासाद्यकं । प्रत्ययान्तेभ्यः । लोऽप्राद्यकं । अनन्त्र इति किम् । कृष्णो नोनाय । *कास्यनेकाद्य इति वक्तव्यं पुलुम्पाद्यर्थम्* । पुलुम्पाद्यकार । दरिद्राद्यकार ॥

अमोऽमित्यमन्तत्वाद्गुणत्वं विदंस्तथा ।

आस्कासोरंविधानाच्च पररूपं क्तन्तवम् ॥

इजादेक्ष गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादियौ धातुर्गुमान् फच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । 'ईह चेष्टायाम्' । 'ऊह चित्तरे' । ईजाद्यकं । उजाद्यकं । इजादेरिति किम् । ततश्च । गुरुमत इति किम्, एयज । उपय । अदृच्छ इति किम् । आनच्छत् । आनच्छत्तुः आनच्छत् । *उज्जातेषु प्रणिषेधे यक्तव्यः* । प्रोयुनाय । अयवा,

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिपेधार्थमेकाचश्चेत्पुप्रहात् ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

'इय दानगतिरक्षणेपु', 'अय गतौ', 'आस उपवेशने', 'पुतेभ्यश्च लिटि परत आमप्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उपविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

'उप दाहे' 'विद् ज्ञाने' 'जागृ निद्राक्षये' 'पुतेभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्याम् प्रत्ययो भवति । ओपाञ्चकार । उवोप । विदाञ्चकार । विवेद् । जागराञ्चकार । जजागार । विदेरदन्तत्व-प्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीहीभृहुवां श्लुचञ्च ॥ ३९ ॥

'निभी भये', 'ही लज्जायां' 'हुभृन् धारणपोषणयोः' 'हु दानादनयोः' 'पुतेभ्यो लिटि परत आमप्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां, श्लुचि च चास्मिन् कार्यं भवति । किं पुनस्तत्, द्वित्व-मित्त्वञ्च । विभयाञ्चकार । विभाय । जिह्याञ्चकार । जिहाय । विभराञ्चकार । वभार । शु-हवाञ्चकार । जुहाव ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आमप्रत्ययस्य पश्चात् कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि परतः । कृञिति प्रत्याहारेण कृभ्वस्तयो गृह्य-न्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति । पाचयाञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्येतदन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते । विदेर्लोड्यामप्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्परस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । इतिकरणः प्रदर्शनार्थो, न केवलं प्रथमपुरुषबहुवचने, किं तर्हि, सर्वाण्येव लोड्वचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदाङ्करोतु । विदाङ्कस्तात् । विदाङ्कस्तामित्यादि ॥

अभ्युत्साद्यांप्रजनयांचिकारमयामकः पाचयांक्रिया-

द्विदामकन्निति च्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्साद्यामित्येवमाद्यश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । सदिजतिरमीणां ष्यन्तानां लुड्यामप्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवामप्रत्ययो द्विर्वचने कुत्वं च । अक-रिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः संवलयते । पाचयाङ्क्रियादिति पवतेः पुनातेर्षा ष्यन्तस्य लिड्याम् निपात्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः । विदामकन्निति विदेर्लुड्याम् निपात्यते, गुणाभावश्च, अकन्निति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्साद्यामकः । अभ्युत्सादीपददिति भाषायाम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिकयामकः । अचैपीदिति भाषायाम् । रमया-मकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पाचयाङ्क्रियात् । पाचयादिति भाषायाम् । विदामकन् अवेदिपुरिति भाषायाम् ॥

चिल लुङि ॥ ४३ ॥

'धातोश्चिलः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अस्य लिजादीनादेशान् बक्षयति तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

च्लेः सिच ॥ ४४ ॥

च्लेः लिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अकार्षीत् । अहार्षीत् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि वाधेति स्थानिन्यादेशे च द्विशकारोऽनु-बद्धयते । *स्पृशत्स्पृशत्पृषत्पृषत् सिञ्वा वक्तव्यः* । अस्पृशत् । अस्पृशत् । अन्नार्क्षीत् ।

अमृक्षत् । अकार्पात् । अक्राक्षीत् । अकृक्षत् । अतृपत् । अत्राप्लीत् । अंताप्सीत् । अटपत् ।
अद्राप्सीत् अदाप्सीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य च्लेरनिटः क्स आदेशो भवति । दुह । अधुक्षत् ।
लिह । अलिक्षत् । शल इति किम् । अभैत्सीत् । अच्यैत्सीत् । इगुपधादिति किम् । अधा-
क्षीत् । अनिट इति किम् । अकोपीत् । अमोपीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेधांतोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य च्लेः क्स आदेशो भवति । आलिङ्गनमुपगूहं
परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लिषत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन इति किम् । समा-
श्लिषज्जतु काष्टम् ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण क्सः प्रासः प्रतिपिद्यते । दृशेधांतोः परस्य च्लेः क्सादेशो न भवति । अस्मिन्
प्रतिपिद्धे इरितौ वेत्यङ्सिचौ भवतः । अदर्शत् । अद्राक्षीत् ॥

शिश्निद्रुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवाद्चङविधीयते । ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः शिश्नु सु इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश्चङा-
देशो भवति कर्त्तृवाचिनि लुङि परतः । इकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारश्चङीति विशेष-
णार्थः । अचीकरत् । अजीहरत् । अशिश्नयत् । अदुद्रवत् । असुसुधत् । कर्त्तरीति किम् ।
अकारयिपातां कर्तौ देवदत्तेन । *कमेरुसंख्यानम्* । “आयादय आर्द्धधातुके वा” (अ०सू०
३।१।३१) इति यदा णिङ्नास्ति तदैतद्रुपसंख्यानम् । अचकमत । णिङ्पक्षे सन्वद्भावः ।
अचीकमत ।

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तेर्वडवारथैः ।

अथ पत्कापिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥

विभाषा घेट्शब्दोः ॥ ४९ ॥

‘घेट् पाने’ ‘दुग्धोश्च गतिद्वन्द्वयोः’ एताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चङादेशो भवति । घेट-
स्तावम् । अदधत् । सिचपक्षे, “विभाषा घाघेट्” (अ० सू० २।१।७८) इति लुक् । अधात् ।
अधासीत् । श्वयतेः खल्वपि । अशिश्नयत् । अणोऽप्यत्र विकल्प इष्यते । अशत् । अश-
यीत् । कर्त्तरीत्येव । अधिपातां गावो वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चङादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रार्थ
विधिः । इमाभो मित्रावरणौ गृहान्गुजुपतम् । अगोतम् । अगोपिष्टम् । अगोपायिष्टमिति
या । भाषायां तु चङन्तं वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नीनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

‘ऊन परिहाणे’ ‘ध्वन शब्दे’ ‘इल प्रेरणे’ ‘अर्द्धं गतौ याचने च’ एतेभ्यो धातुभ्यो ण्यन्ते-
भ्यः पूर्वेण क्लेश्छि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति । काममूनयोः । औनिगदिति भाषायाम् ।
मा त्वाग्निध्वनयोत् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममेलयोः । ऐलिलदिति भाषायाम् ।
मैगमर्दयोत् आर्दिदिति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिग्यातिभ्योऽङ् ॥ ५२ ॥

‘अयु धेपणे’ ‘यच परिभाषणे’ मूनादेनो वा । ‘प्या प्रकथने’ चक्षिटादेनो वा । ण्यः
परस्य च्लेश्छादेशो भवति कर्त्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतोः शुपादिपाठार्थेण विद्धे गुन-

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

‘यसु प्रयत्ने’ दैवादिकः, तस्मान्नित्ये श्यनि प्राप्तेऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते । यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यनप्रत्ययो भवति । यस्यति । यसति । अनुपसर्गादिति किम् । आयस्यति । प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वाच्च यसेर्वा श्यनप्रत्ययो भवति । संयस्यति । संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

‘पुञ् अभिपद्ये’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुचः शृ च ॥ ७४ ॥

श्रुचः श्नुप्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन श्रुचः शृ इत्ययमादेशो भवति । शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

‘अक्षू व्याप्तौ’ भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अक्षोति । अक्षति ॥ तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ अस्मात्तनूकरणे वर्त्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां विशेषेणोपादानम् । तक्षति काष्ठम् । तक्षोति काष्ठम् । तनूकरण इति किम् संतक्षति वारिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

‘तुद व्यथने,’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥

‘रुधिर् आवरणे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नम् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । मकारो देशविध्यर्थः । शकार ‘श्राञ्चलोप’ (अ० सू० ५१।२३) इति विशेषणार्थः । रुणद्धि । भिनत्ति ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

‘तनु विस्तारे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञश्च उप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । तनोति । सनोति । क्षणोति । कृञः खल्वपि । करोति । तनादिपाठादेव उप्रत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं नियमार्थम्, अन्यत् तनादिकार्यं मा भूदिति । “तनादिभ्यस्तथासोः” (अ० सू० २।४।७९) इति विभाषा सिचो लुग् न भवति । अकृत । अकृथाः ॥

ध्रिन्विकृषण्योर च ॥ ८० ॥

‘हिवि ध्रिवि ङिवि प्रीणनार्थाः’ ‘कृविर्हिंसाकरणयोः’ इत्येतयोर्द्धात्वोरुप्रत्ययो भवत्यकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भवति ॥

क्रयादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥

‘हुक्रीञ् द्रव्यविनिमये’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति शपोऽपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः । ‘स्कुञ् आप्रवणे’ । पुतेभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति श्नुश्च । स्तम्भ्नाति । स्तम्भोति । स्तुम्भ्नाति । स्तुम्भोति । स्कम्भ्नाति । स्कम्भोति । स्कुम्भ्नाति । स्कुम्भोति । स्कुनाति । स्कुनोति । उदित्वप्रतिज्ञानात् सौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विश्रायते, नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

हलः श्नः शानजभौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य शनाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हौ परतः । सुपाण । पुपाण । हल इति किम् । क्रीणीहि । हाविति किम् । मुष्णाति । श्र इति स्थाननिर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविपर्ये विज्ञायेत ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

छन्दसि विषये श्रः शायजादेशो भवति, शानजपि । गुभाय जिह्वया मधु । शानचः खल्वपि । वधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथे विकरणाः शवाद्यो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः, विपर्यान्तरे विधानं, क्वचिद्विकरणता क्वचित्त्रिविकरणता च । अण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । 'स च न मरति । न त्रियत इति प्राप्ते । द्विविकरणता । इन्द्रो वस्तेन नेपतु । नयत्विति प्राप्ते । त्रिविकरणता । इन्द्रेण युजा तरुणम् वृत्रम् । तीर्यास्मेति प्राप्ते । बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

मुसिङ्गप्रहलिङ्गनराणां कालहलचूस्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रहृदेषां सोऽपि हि सिद्धयति बाहुलकेन ॥

लिङ्घाशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिपि विषये यो लिङ् तस्मिन् परतश्छन्दसि विषयेऽङ् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । "छन्दस्युभयथा" (अ०सू० ३।४।११७) इति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति । स्थागागमिवचिद्विशक्तिरुद्देश्यः प्रयोजनम् । स्या । उपस्थेयम् । गा । सत्यमुपगोयम् । गमि । गमेम जानतो गृहान् । घञि । मन्त्रं वोचेमाग्नये । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । शकि । व्रते चरिष्यामि तच्छकेयम् । रहि । स्वर्गं लोकमाह्वयेयम् । *दशेरवक्तव्यः* । पितरं च दशेयं मातरं च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति । यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्ता कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रपद्यते । "कर्तरे शब्" (अ०सू० ३।१।६९) इति कर्तृग्रहणमिहानुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । यगात्मनेपदचिष्चिष्णवशावाः प्रयोजनम् । भिषते काष्ठे स्वयमेव । अभेदि काष्ठे स्वयमेव । कारिष्यते कटः स्वयमेव । घत्करणे स्वायश्रयमपि यथा स्यात् । भिषते कुसुलेनेति । अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति । "लिङ्घाशिष्यङ्" (अ०सू० ३।१८६०) इति द्विलकारको निर्देशः । तत्र लानुवृत्तेर्लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति कुसुलाद् द्वितीया न भवति । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत् । साध्यसिद्धिर्नपि । सासु स्थाली पचति । धात्वधिकारात्समाने धातौ कर्मवद्भावः । इह न भवति । पचत्वोदनं देवदत्तः । राध्यत्वोदनः स्वयमेवेति । कर्मस्थभाषकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्थक्रियाणाम् ॥

कर्मस्थः पचतेभाषः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

'तप यंतापे' अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव नान्यकर्मकस्य । क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपवासादीनि तपांसि तापथे तपन्ति । दुःश्रयन्तीत्यर्थः । स तापस्तस्त्वगभ्यग्भूतः स्यात्तापने । अजंयतीत्यर्थः । पूर्वणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते । तप्यते तपन्नापतः । अगस्त तपन्तापमः । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तापति सुपर्णे सुपर्णकारः ॥

न दुहस्तुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥

दुह, स्तु, नम् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मयद्वावापदिष्टौ न भवतः । दुहेरनेन यक् प्र-
तिपिद्ध्यते । चिण् “दुहश्च” इति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौः स्वयमेव । अदोहि गौः स्वय-
मेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अनंस्त दण्डः स्वयमेव । *यक्चिणोः प्रतिपेधे णिश्चन्धिप्रन्धि-
भ्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् । कारयति कटं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेव ।
अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीकरत् कटः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उद्वुपुच्छत
गौः स्वयमेव । ग्रन्थति ग्रन्थं देवदत्तः । ग्रन्थीते ग्रन्थः स्वयमेव । अश्रन्धिष्ट ग्रन्थः स्वय-
मेव । ग्रन्थति श्लोकं देवदत्तः । ग्रन्थीते श्लोकः स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट श्लोकः स्वयमेव । ग्र-
वीति श्लोकं देवदत्तः । ग्रूते श्लोकः स्वयमेव । अवोचच्छ्लोकं देवदत्तः । अवोचत श्लोकः
स्वयमेव । आत्मनेपदविधानेऽकर्मकाणाम् । हन्ति माणवकं देवदत्तः । आहते माणवकः स्वय-
मेव । आचधिष्ट माणवकः स्वयमेव, आहतेति वा । विकुर्वते सैन्यवाः स्वयमेव । व्यकु-
पत सैन्यवाः स्वयमेव ॥

कुपिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९० ॥

‘कुप निष्कपं’ ‘रज्ज रागे’ अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां मतेत श्यन् प्रत्ययो
भवति, परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ । कुप्यति पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं
स्वयमेव । प्राचां ग्रहणं विकल्पार्थम् । कुप्यते । रज्यते । व्यवस्थितविभाषा चेत्यम् । तेन
लिङ्लिङोः स्यादिविषयं च न भवतः । चुकूपे पादः स्वयमेव । ररज्जे वस्त्रं स्वयमेव ।
कोपिपीष्ट पादः स्वयमेव । रक्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोपिप्यते पादः स्वयमेव । रक्ष्यते
वस्त्रं स्वयमेव । अकोपि पादः स्वयमेव ॥

धातोः ॥ ९१ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्यः आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेर्वेदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति “तव्यत्तव्यानीयर” (अ०सू० ३।१।१६) इति ।
कर्त्तव्यम् । करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम् । यद्विधौ धात्वधिकारात् । कृद्रुपपदसंज्ञार्थं
तर्हि । अस्मिन् धात्वधिकारे ते यथा स्यातां, पूर्वत्र मा भूतामिति । आर्थधातुकर्मज्ञार्थं
च द्वितीयं धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् । धातोरित्येवं विहितस्य यथा स्यात् इह मा भूत् । लूभ्यां
लुभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥

तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तद्रुपपदसंज्ञं भवति । वक्ष्यति “कर्म-
ण्यन्” । कुम्भकारः । स्थग्रहणं सूत्रेण सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा हि सप्तमी श्रूयते
यत्र, तत्रैव स्यात् । स्तम्भेरमः, कर्णजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति “सप्तम्यां जनेर्दे”
(अ०सू० ३।२।९७) इति । उपसरजो, मन्दुरज इति । स्थग्रहणात्तु सर्वत्र भवति । गुरुसंज्ञा-
करणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपभाषाव्यापारार्थम् । पश्य कुम्भं करोति कटमिति
प्रत्ययो न भवति । उपपदप्रदेशाः “उपपदमतिङ्” (अ०सू० १।२।१९) इत्येवमादयः ॥

कृदतिङ् ॥ ९३ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्वर्जितः प्रत्ययः कृतसंज्ञको भवति । कर्त्तव्यम् । करणीयम् ।
अतिङिति किम् । चीयात् । स्तूयात् । कृतप्रदेशाः “कृत्तद्वितसमासाश्च” (अ०सू० १।२।१६)
इत्येवमादयः ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारेऽसमानरूपः प्रत्ययोऽपवादी वा बाधको भवति सत्रयधिकारविहि-

तप्रत्ययं वर्जयित्वा । “ण्वुल्लृचौ” (अ०सू० ३।१।१३३) उत्सर्गः, “इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः” (अ०सू० ३।१।१३५) इत्यपवादः, तद्विषये ण्वुल्लृचावपि भवतः । विक्षेपकः । विक्षेसा । विक्षिपः । असरूप इति किम् । “कर्मण्यण्” (अ०सू० ३।२।१) इत्युत्सर्गः, “आतोनुपसर्गं क” इत्यपवादः, स नित्यं वाचको भवति । गोदः । कम्बलदः । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् । “स्त्रियां किन्” (अ०सू० ३।३।१४) इत्युत्सर्गः, “अ प्रत्ययात्” (अ०सू० ३।३।१०२) इत्यपवादः, स वाचक एव भवति । चिकीर्षा । जिहीर्षा ॥

कृत्याः प्राङ् एबुलः ॥ ९५ ॥

“ण्वुल्लृचौ” (अ०सू० ३।१।१३३) इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मान्ण्वुल्लसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः । तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्यप्रदेशाः “कृत्यैरधिकार्यवचने” (अ०सू० २।१।३२) “कृत्यानां कर्तरि वा” (अ०सू० २।३।७१) इत्येवमादयः ॥

तव्यस्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥

धातोरिति वदन्ते । धातोस्तव्यत् तव्य अनीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तकाररेफौ स्वरार्थौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ *वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च* । वास्तव्यः । *फेलिमर उपसंख्यानम्* । पचेलिमा मापाः । भिदेलिमानि काष्ठानि । कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ताद्घातोर्यत्प्रत्ययो भवति । तकारो, “यतोऽनाजः” (अ०सू० ६।१।२७३) इति स्वरार्थः । गेयम् । पेयम् । चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं किम् । यावता हलन्ताण्यतं वक्ष्यति, अजन्तभूतपूर्वादिपि यथा स्यात् । दित्यम् । धित्यम् ॥ शसि । शस्यम् । चति । चत्यम् । यति । यत्यम् । जनि । जन्यम् ॥ *हनो वा वष च* । वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्घातोरकारोपधाद्यत्प्रत्ययो भवति । ण्यतोऽपवादः । शप । शप्यम् । लम् । लभ्यम् । पोरिति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधादिति किम् । कोप्यम् । गोप्यम् । तपरकरणं तत्कालार्थम् । आप्यम् ।

शक्तिस्तहोश्च ॥ ९९ ॥

‘शक्लृ शक्तौ’ ‘पद् मर्षणे’ अनयोर्धात्वोर्यत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् । सख्यम् ॥

गदमद्चरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

‘गद् व्यक्तायां घाचि’ ‘मद्ने हर्षे’ ‘चर मतिभक्षणयोः’ ‘यम उपरमे’ एतेभ्यश्चानुपसर्गंभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्ग इति किम् । प्रनाद्यम् । प्रनाद्यम् । *यमेः पूर्वणैश्च सिद्धेऽनुपसर्गनियमायं वचनम् ॥ चरेराटि चागुरौ* । अचर्यो देवः । अगुरापिति किम् । आचार्यं उपनेता ॥

अथद्यपरयवर्षा गह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अथद्य पण्य वर्षा इत्येते गह्य निरात्यन्ते गह्यपणितव्यानिरोध इत्येतेभ्येषु यथासं-
रयम् । अथद्यमिति निरात्यन्ते गह्यं चेषद्भवति । अथद्य पापम् । अनुपमन्यम् । पद्ः सुपि
क्यप् च । पण्यमिति निरात्यन्ते पणितव्यं चेषद्भवति । पण्यः कम्बलः । पण्याः गौः । दाण्य-
मन्यम् । वर्षति शिखां निरात्यन्ते, अनिरोधेषद्भवति । अनिरोधोऽप्रतिबन्धः । शतेन वर्षा ।
गृह्याऽप्या । श्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्षा मत्त्वयः ॥

वर्षां करणम् ॥ १०२ ॥

प्रेषार्थोः कर्णे पण्यवर्षो निरात्यन्ते । पण्यवर्षोवति वार्षां नश्यम् । करण इति किम् ।
वाटमन्यम् ॥

अर्थः स्वामिचैश्ययोः ॥ १०३ ॥

‘ऋ गतौ’ अस्मात्प्रत्ययि प्राप्ते स्वामिचैश्ययोरभिचैश्ययोर्धत्प्रत्ययो निपात्यते । अर्थः स्वा-
मी । अर्थो वैश्यः ॥ “यतोऽनाव” (अ०सु० ६।१।२१३) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । *स्वामिन्य-
न्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम्* । स्वामिचैश्ययोरिति किम् । आर्योऽत्राहणः ॥

उपसर्था काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्धेति निपात्यते काल्या चेतप्रजने भवति । उपपूर्वात्सतंर्यत्प्रत्ययः । प्रासकाला
काल्या । प्रजनः प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे प्रासकाला । उपसर्था गौः । उपसर्था
वड्या । काल्या प्रजन इति किम् । उपसर्था शरदि मधुरा ॥

अजर्य संगतम् ॥ १०५ ॥

अजर्यमिति निपात्यते संगतं चेद्भवति । जीर्थतेर्नञ्पूर्वात्संगते संगमने कर्तरि यत्प्रत्ययो
निपात्यते । न जीर्थतीत्यजर्यम् । अजर्यमार्यसंगतम् । अजर्यं नोऽस्तु । संगतमिति किम् ।
अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्ग इति वर्तते । वदेषातोः सुजन्त उपपदे अनुपसर्गं क्यप् प्रत्ययो भवति, चका-
राद्यच्च । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्यवद्यम् । सुपीति । किम् । वाद्यम् । अनुपसर्ग इत्येव ।
प्रवाद्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्ग इत्यनुवर्त्तते । भवतेषातोः सुवन्त उपपदेऽनुपसर्गं भावे क्यप् प्रत्ययो भव-
ति । यत्तु नानुवर्त्तते । ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मत्वं गतः । देवभूयम्, देवत्वं गतः । भावग्रहणमुत्त-
रार्थम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रभव्यम् ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्ग इति वर्तते, भाव इति च । हन्तेषातोः सुवन्त उपपदेऽनुपसर्गं भावे क्यप्
प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या सुपीत्येव, घातः । ण्यत्तु भावे न
भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रघातो वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृद्रज्जुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गं भाव इति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एतिस्तु शास् वृ द्र ज्जुप् इत्ये-
तेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्त्यः । आदृत्यः । जुष्यः । क्य-
विति वर्त्तमाने पुनः क्यप्ग्रहणं बाधकवाचनार्थम् । “ओरावश्यके” (अ०सु० ३।१।१२९) इति
ण्यत् बाधित्वा क्यवेव भवति । अवश्यस्तुत्यः । वृग्रहणे वृषो ग्रहणमिष्यते, न वृडः ।
वार्या कत्विजः । *शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्* । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् ।
गुह्यम् । गोह्यम् । *आङ्पूर्वादेशैः संज्ञायामुपसंख्यानम्* । आज्यं घृतम् । कथमुपेयम् । एरे-
तद्रूपं, नेणः ॥

ऋदुपधाच्चाकल्पिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाच्च घातोः क्यप् प्रत्ययो भवति कल्पिचृती वर्जयित्वा । वृत्त । वृत्यम् । वृष्टु ।
वृष्ट्यम् । अकल्पिचृतेरिति किम् । कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपकरणं किम् । ‘कृत संशब्दने’ ।
ण्यदेव भवति कीर्त्यम् । *पाणौ सृजेण्यङ्कव्यः* । पाणिसर्गा रज्जुः । *समवपूर्वाच्च* ।
समवसर्या ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेषातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः प्रश्लेषार्थः । तत्र
द्वितीय इकारो विभापेत्यात्ववाचनार्थः ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृज्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । भार्यो नाम क्षत्रियः । *संपूर्वाद्धिभाषा* । संभृत्याः संभार्यावा ॥

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्ध्यति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेधांतोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् । परिसृज्यः । परिमाण्यः ॥

राजसूयसूर्यमृशोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यध्याः ॥ ४४ ॥

राजसूय सूयं मृपोद्य रुच्य कुप्य कृष्टपच्य अन्यध्य इत्येते शब्दाः क्यपि निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यः, राज्ञा वा इह सूयते राजसूयः ऋतुः । सूर्यसूर्यां क्यप् सर्वैस्त्वं सुवतेर्वा रुडागमः । सरति सुवति वा सूर्यः । मृषापुर्वस्य वदतेः पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यप् निपात्यते । मृपोद्यम् । रोचतेऽसौ रुच्यः । कर्त्तरि क्यप् । गुपेरादेः क्त्वं च संज्ञायाम् । कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनम् । न व्ययते अन्यध्यः ॥

भियोद्धयौ नदे ॥ ११५ ॥

भिदेरुज्येश्च क्यप् निपात्यते नदेऽभिधेये । उज्ज्वैर्धत्वं च । भिनत्ति कुलं भिद्यः । उज्ज्वत्युदकम् उद्धयः । नद् इति किम् । भेत्ता । उज्ज्वता ॥

पुप्यसिद्धियौ नत्त्वे ॥ ११६ ॥

पुपेः सिधेश्चाधिकरणे क्यप् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये । पुप्यन्त्यस्मिन्नशां इति पुप्यः । सिद्धयन्त्यस्मिन्निति सिद्धयः । नक्षत्र इति किम् । पोषणं, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिपु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं । मुञ्जकल्कहलि इत्येतेष्वयंषु बोध्येषु । विपूर्वात्पवतेर्नयतेश्च, तथा जयतेयेति प्राप्ते कर्मणि क्यप् निपात्यते । विपूयो मुञ्जः । विपाव्यमन्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्यत् । जित्यो हलिः । जेयमन्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽह्नुन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति अपि इत्येवंपूर्वाद् ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् । तस्मान्नापिगृह्यम् । छन्दसीति किम् । प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्यैरिवाह्यापद्येषु च ॥ ११९ ॥

पदेऽस्यैरिणि याह्यायां पक्षे चार्थे ष्टेधांतोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे तावत् । प्रगृह्यं पदं, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । अयगृह्यं पदं, यस्यावग्रहः क्रियते । अस्यैरी परतन्त्रः । गृह्यका इमे । गृहीतका इत्यर्थः । याह्यायाम् । ग्रामगृह्या सेना । नगरगृह्या सेना । ग्रामनगराभ्यां यद्भिन्नित्यर्थः । ग्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति । पक्षे भयः पक्ष्यः । यासुदेवगृह्याः । अह्नुंगृह्याः । तत्पक्षताभिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृद्युयोः ॥ १२० ॥

कृजो गृपध विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । कर्तेतेष्वंति प्राप्ते षयंतेऽर्कदुपधत्वाधित्ये षयपि विभाषाऽऽरभ्यते । शृत्यम् । कार्यम् । गृप्यम् । वप्यम् ॥

युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥

युगपमिति निरात्यते पत्रं चेतद्भवति । पतत्पनेनेति पत्रं, पादनमुच्यते । युग्यो गौः । युग्योऽप्यः । युग्यो ह्यन्तो । युग्यः षयन् कृत्वं च निरात्यते । पत्रे इति किम् । युग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्धतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहायं वर्त्तते । तस्मिन्नुपपदे वसेदातोः कालेऽधिकरणे ष्यत्प्रत्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां बुद्ध्यभावो निपात्यते । सह वसतोऽस्मिन् काले सूर्यचन्द्रमसाविति अमा-
वास्या । अमावस्या । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् "अमावास्याया वा" (अ०सू० ४।३।३०)
इत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावसोरहं ष्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैकवृत्तता तयोः स्वरश्चामे प्रसिद्ध्यति ॥

छन्दसि निष्टक्यदेवहूयप्रणीयोऽनीयोच्छिष्यमर्थस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्यदेवय-

ज्यापृच्छयप्रतिपीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥

निष्टक्यादयः शब्दादछन्दसि त्रिपद्ये निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेन अनुपपन्नं तत्सर्वं निपा-
तनात्सिद्धम् । निष्टक्यं इति, कृतीछेदने इत्यस्मान्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते ष्यत्, आद्यन्तविप-
र्ययश्च, निसश्च पत्वं निपात्यते । निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्द उपपदे ह्यतेर्जुहोतेर्वा
क्यप्, दीर्घस्तुगभावश्च । देवहूयः । प्रपूर्वाद्दुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उनीयः । उत्पू-
र्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यम् । 'मृद् प्राणत्यागे' 'स्तृञ् आच्छादने' 'धृद् हूर्छने' एतेभ्यो यत्
प्रत्ययः । मर्यः । स्तयां । स्त्रियामेव निपातनम् । ध्वर्यः । खनेर्यत् । खन्यः । एतस्माद्देव-
शब्द उपपदे यजेर्यत् । देवयस्या । खीलङ्गनिपातनम् । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छयः ।
प्रतिपूर्वात्क्षीयतेः क्यप् पत्वं च । प्रतिपीव्यः । ब्रह्मण्युपपदे वदेर्ण्यत् । ब्रह्मवाद्यः । भाव्यः ।
स्ताव्यः । भवतेः स्तौतिश्च ष्यत् । आवादेशश्च भवति । उपपूर्वस्य चिन्तोतेर्ण्यदायादेशौ । उप-
चाय्यपृडम् । पृडे चोत्तरपदे निपातनमेतत् । *हिरण्य इति वक्तव्यम्* । हिरण्यान्यत्र उपचे-
यपृडमेव ।

निष्टक्ये ष्यत्ययं विद्याग्निः पत्वं निपातनात् ।

ण्यदायादेश इत्येतादुपचाय्ये निपातितौ ॥

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

ण्यदेकस्मादशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिशतुः ॥

ऋहलोर्यत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यधे पष्ठी, ऋवर्णान्ताद्दातोर्हलन्ताच्च ष्यत्प्रत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् ।
वाक्यम् । पाक्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यभाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्दातोर्ण्यत् प्रत्ययो भवत्यावश्यके द्योत्ये । यतोऽ-
पवादः । लाव्यम् । पाव्यम् । आवश्यके इति किम् । लव्यम् । आवश्यके द्योत्ये इति चेत्
स्वरसमासानुपपत्तिः । अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यमिति । नैप दोषः । मयूरव्यंसकादित्वात्
समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरे च यत्नः करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपिअपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वात्सुनोतेः यु वपि रपि लपि अपि चम् इत्येतेभ्यश्च ष्यत् प्रत्ययो भवति । यतो-
ऽपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । चाप्यम् । आचाम्यम् ।
अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । दमि । दाम्यम् ॥

आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्येऽभिधेये नयतेराङ्पूर्वाण्यदायादेशौ निपात्येते । आना-
य्यो दक्षिणाग्निः । रुद्धिरेषा । तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्राधेवावतिष्ठते । तस्य चानित्यत्वं

नित्यमजागरणात् । यश्च गार्हपत्यादानोयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैक्योनिस्तत्रैतन्निपातर्न
न दक्षिणाग्निमात्रे । तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलाद्विचवतो आद्राहा गार्हपत्याद्वेति ॥

अनाय्योऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।

एक्योनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्राणाय्योऽसंमतौ ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः । संमत्तं संमतिः । संमतता पूजा । प्राणाय्य
इति निपात्यतेऽसंमतावभिधेये । प्राणाय्यश्चोरः । असंमताविति किम् । प्रणैयोन्यः । यद्येवं
कथमेतत् । ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्यान्तेवासिने, नान्यस्मै कस्मैचनेति ।
संमतिरभिलापोऽप्युच्यते । तद्भावेन निष्कामतया असंमतिरन्तेवासी भवति । तस्मै नि-
ष्कामाय मोक्षार्थं यतमानायान्तेवासिने प्राणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससाभिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं, माने हविषि निवासे सामिधेन्यां चाभिधेया-
याम् । पाय्य इति माडो ष्यत् प्रत्यय आदेः पत्वं च निपात्यते माने । पाय्यं मानम् ।
मेयमन्तत् । संपूर्वान्नयतेर्ष्यंदायादेशादुपसर्गदीर्घत्वं च निपात्यते । सान्नाय्यं हविः । सन्ने-
यमन्यत् । रुदित्वाच्च हविर्विशेष एवाऽवतिष्ठते । निपूर्वाच्चिनोतेर्ष्यंदायादेशावादिक्त्वं च
निपात्यते । निकाय्यो निवासः । निचेयमन्यत् । धाय्येति धाञो ष्यत् प्रत्ययो निपात्यते
सामिधेनी चेतसा भवति । धाय्या सामिधेनी । धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द ऋग्विशेषस्य
धावकः । तत्र च धाय्येति न सर्वां सामिधेन्युच्यते किं तर्हि का चिदेव । रुदिशब्दो ह्ययम् ।
तथाचासामिधेन्यामपि दृश्यते धाय्याः शंसत्यग्निंता त्वं सोमक्रतुभिरिति ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य संचाय्य इत्येतौ शब्दौ निपात्येते क्रतावभिधेये । कुण्डशब्दे तृतीयान्त उप-
पदे पितृतेर्द्धांतोरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्च । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोम इति
कुण्डपाय्यः क्रतुः । “यतोऽनाच” (अ०सू० ६।१।२१३) इति स्वरः । संपूर्वाच्चिनोतेर्ष्यंदाया-
देशौ निपात्येते संचाय्येतेऽस्मिन् सोम इति संचाय्यः क्रतुः । क्रताविति किम् । कुण्डपानम् ।
संचेयः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समूह इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभिधेये । परिपूर्वाच्चिनोते-
र्ष्यंदायादेशौ निपात्येते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । संपूर्वाद्भेदेः संप्रसारणं दीर्घत्वं च निपा-
त्यते । समूहं चिन्वीत पशुकामः । अग्नाविति किम् । परिचेयम् । उपचेयम् । संचालम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दोऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्येते । घीपतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्निचयनमेवा-
ग्निचित्या । भागे यकारप्रत्ययस्तुक्च । तेनान्तोदात्तत्वं भवति । अग्नावित्येव । धेयमन्यम् ॥

रावुस्तृचौ ॥ १३३ ॥

धानोरिति यत्तं । गवंभानुभ्यो पशुस्तृचौ प्रत्ययो भवतः । कारकः । कर्ता । हारकः ।
हता । यकारः समान्यग्रहणाविवातार्थः । “तुशब्दमि” (अ०सू० ६।३।६९) “तुरिष्टेमेयस्सु”
(अ०सू० ६।३।६९) इति ॥

नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युगिन्यञ्च ॥ १३४ ॥

प्रायेचन्नादिनाष्टः संसृज्यते । ग्रिभ्यो गणेभ्यश्च प्रत्यया यथासंख्यं भवन्ति । (१) नन्ता-

(१) अत्रपदे इत्यस्य इत्यस्य इत्यस्य “इत्य” इति शशित्वा “मदि प्रत्ययस्य” इतिपाठः ।

दिभ्यो ल्युः ग्रहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्योऽच् । नन्दिग्रहिपचादयश्च न धातुपाठतः संनिधि-
 ष्टा गृह्यन्ते, किं तर्हि नन्दनरमणेत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु अपोद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्य-
 न्ते ॥ नन्दिवासिमदिदूपिसाधिवर्द्धिशोभिरोपिभ्यो ण्यन्तेभ्यःसंज्ञायाम् ॥ नन्दनः । वासनः ।
 मदनः । दृपणः । साधनः । वर्द्धनः । शोभनः । रोचनः ॥ सहितपिद्रमेः संज्ञायाम् ॥ सहनः ।
 तपनः । दमनः । जलपनः । यमनः । दुर्पणः । संक्रन्दनः । संकर्षणः । संहर्षणः । जनार्दनः । यव-
 नः(१) । मधुसूदनः । विभीषणः । लवणम् । निपातनाणत्वम् । चित्तविनाशनः । कुलद्रमनः ।
 शत्रुदमनः । इति नन्धादिः । ग्रह । उत्सह । उद्वस । उद्वास । स्था । मन्त्र । संमर्द । ग्राही । उ-
 त्साही । उद्वासी । स्थायी । मन्त्री । संमर्दी ॥ रक्षश्रुवसवपशां नौ । निरक्षी । निध्रावी । निवा-
 सी । निवापी । निशाथी ॥ पाचिव्याहसंख्याहृषजवदवसां प्रतिपिद्धानाम् ॥ अपाची । अच्या-
 हारी । असंख्याहारी । अव्राजी । अवादी । अवासी ॥ अचामचित्तकर्तृकाणाम् ॥ प्रतिपि-
 द्धानामित्येव । अकारी । अहारी । अविनायी । अविशार्या । विशायी ॥ विपयी देशे ॥ विपयी
 देशः ॥ अभिभावी भूते ॥ अभिभावी । अपराधी । उपरोधी । परिभावी । परिभवी । इति
 ग्रहादिः ॥ पच । घप । वद् । चल । तप । पत । नद् । भपद् । वस । गरद् । प्लवद् ।
 तरद् । चोरद् । ग्राहद् । जर । मर । क्षर । क्षम । सूद् । देवद् । मोरद् । सेव । मेप । क्रोध ।
 मेधानर्त्त । व्रण । दर्श । दंश । दम्भ । जारभर । श्वपच । (२) पचादिराकृतिगणः ॥

अञ्चिधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अण्वाधनार्थमेव स्यात् सिध्यन्ति श्वपचादयः(३) ॥

इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति । विश्विपः । विलिखः । बुधः ।
 कृशः । जानातीति ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । देवसेवमेपादयः पचादौ
 पठितव्याः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । प्रस्थः । सु-
 ग्लः । सुम्लः ॥

पात्राध्माधेट्द्रुशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिवः । विपिवः । उज्जिघ्नः ।
 विजिघ्नः । ऊद्धमः । विधमः । धेट् । उद्धतः । विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्ग इति
 केचिन्नाऽनुवर्तयन्ति । पश्यतीति पश्यः । *जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिपेधो वक्तव्यः* । व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गाखिलम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्पः । विन्दः । धारय-
 तीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः । उदेजयतीत्युदेजयः । चेतयतीति चेत-
 यः । सातिः सौत्रो धातुः । सातयः । साहयः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रलियः । *नौ लि-
 म्पेरिति वक्तव्यम्* । निलिम्पा नाम देवाः । *गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्* । गौविन्दः ।
 अरविन्दः ।

ददातिद्धात्योविभापा ॥ १३९ ॥

दात्रो धाज्ज विभापा शप्रत्ययो भवति णस्यापवादः । ददुः । दायः । दधुः । धायः ।
 अनुपसर्गादित्येव । प्रदुः । प्रधुः ।

(१) क्वाचिद् यवन इति पाठः ।

(२) क्वाचिदेते शब्दा उपलभ्यन्ते-क्षर । मोरद् । क्रोध । दंश । दम्भ ।

(३) काचिजायमुपलभ्यते इलोकः ।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आचर्यः । ज्वलदीप्तावित्येवमादिभ्यो धातुभ्यः, कस गतावित्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । प्रज्वलः । *तनोतेर्ण उपसंख्यानम्* । अघतनोतीत्यघतानः ॥

श्याद्व्यधास्तुसंस्त्रतीणवसावह्लिहश्लिपश्वसश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति विभाषा चेति निवृत्तम् । श्यैड्. आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः व्यध आह्लु संस्रु अतीण अवसा अवह्ल लिह श्लिप श्वस इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधकवाधनार्थम् । 'उपसर्गं कं बाधित्वाऽयमेव भवति । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । दायः । धायः । व्याधः । आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोतेर्नयतेश्चानुपसर्गं णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयतीति नायः । अनुपसर्ग इति किम् । प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेधातोर्णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः ग्रहः । ग्राहः । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । जलचरे नित्यम् । ग्राहः । ज्योतिषि नेष्यते । तत्र ग्रह एव । *भवतेश्चेति(१)* वक्तव्यम् । भवतीति, भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेधातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृहं वेदम् । तात्स्थ्याद् दाराश्च । गृह्णतीति, गृहा दाराः । गृहाणि वेदमानि ॥

शिल्पिणि षुन् ॥ १४५ ॥

धातोः षुन् प्रत्ययो भवति शिल्पिणि कर्त्तरि । *श्रुतिखनिरङ्गिभ्यः परिगणनं कर्त्तव्यम्* । नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । रञ्जेरनुनासिकलोपश्च ॥

गस्थकम् ॥ १४६ ॥

गायतेःस्थकप्रत्ययो भवति शिल्पिणि कर्त्तरि । गायकः । गायिका ॥

ग्युट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ग इत्यनुकृत्यते(२) । गायतेषुंद्प्रत्ययो भवति शिल्पिणि कर्त्तरि । गायनः । गायनी । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

हृश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण षुट्कृत्यते । जहातेर्जिहातेश्च धातोषुंद्प्रत्ययो भवति । व्रीहौ काले च कर्त्तरि । हायना नाम व्रीहयः । जहत्सुदकमिति कृत्या काले । हायनः संवत्सरः । जहाति भावानिति ॥

शुस्त्वः(३) समभिहारे युन् ॥ १४९ ॥

शु गृ ह् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे युन् प्रत्ययो भवति । प्रयकः । मरकः । लयकः । समभिहारपदणेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते । साधुकारिणि युन्विधानात्सदृशपि यः सुन्दु करोति तत्र भवति । यदुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

(१) "जलधर ग्रह एव । ज्योतिषि ग्रह एव" इति कुपभिरु ।

(२) "गृहणशुट्प्रत्यय" इति इति ।

(३) "शु" इति इति तथेददृशमपि "स्त्वः" इति ।

आशिपि च ॥ १५० ॥

आशिपि गम्यमानायां धातुमात्राद् बुन् प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जीवकः । नन्द-
तात्, नन्दकः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । स च क्रियाविषयः । अमुष्याः क्रियायाः कर्त्ता भ-
वेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायांबुक्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

कर्मण्यण ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोरणप्रत्ययो भवति ।
निर्वर्त्यं तावत् । कुम्भकारः । नगरकारः । विकार्यम् । काण्डलावः । शरलावः । प्राप्पम् ।
वेदाध्यायः । चर्चापाठः । ग्रामं गच्छति, अदित्यं पश्यति, हिमवन्ते शृणोतीत्यत्र न भवत्यन-
भिधानात् । *शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं च वक्तव्यम्* । मांसशीलः ।
मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । मांसभक्षः । मांसभक्षा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा ।
ईक्षिमिभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीक्षः । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमः । बहुक्षमा ।

ह्यावामश्च ॥ २ ॥

'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च' । 'वेञ् तन्तुसन्ताने' । 'माङ् माने' । एतेभ्यश्च कर्मण्युपपदे-
ऽञ्प्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । स्वर्गह्यायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

धातोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोदः ।
कम्बलदः । पार्णित्रम् । अङ्गुलित्रम् । अनुपसर्ग इति किम् । गोसंदायः । बहवासंदायः ।

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुबन्त उपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्थः । विपमस्थः (१) । अत्र योगविभागः
कर्त्तव्यः । सुपीति । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां पिवतीति द्विपः ।
पादपः । कच्छपः । ततः, स्थः । स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् । कर्त्तरि पूर्वयो-
गः । अनेन भाषे यथा स्यात् । आखूनासुस्थानम्, आखूत्यः । शलभोत्थः । इत उतरं कर्म-
णीति च सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते । अन्यत्र
सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते ।
शोकापनुदः पुत्रो जातः । *आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्* । अलसस्तुन्दपरिमृज उच्य-
ते । तुन्दपरिमार्ज एवान्यः । सुखस्याहर्त्ता शोकापनुदः । शोकापनुद एवान्यः । *कप्रकरणे
मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्* । मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखसुचानि
घर्न्पि । काकगुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ।

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्र इति किम् । गोसंदायः ।

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः । संपूर्वात् ख्या इत्येतस्माद्घातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । गां संचष्टे गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्गं इति वर्त्तते । गायतेः पिवतेश्च घातोः कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गो ष्टक् प्रत्ययो
भवति । कस्यापवादः । शक्रं गायति, शक्रगः । सामगः । शक्रगी । सामगी । *सुराशीध्वोः
पिवतेरिति वक्तव्यम्* । सुरापः । सुरापी । शीधुपः । शीधुपी । सुराशीध्वोरिति किम् । क्षी-
रपा ब्राह्मणी । पिवतेरिति किम् । सुरां पातीति सुरापा । अनुपसर्गं इत्येव । शक्रसंगायः ।
सामसंगायः । *बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्* । या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पति-
लोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्घांतोरनुद्यमने वर्त्तमानात् कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । उद्यम-
नमुत्क्षेपणम् । अशं हरतीत्यंशहरः । रिक्थहरः । अनुद्यमन इति किम् । भारहारः । *अच्-
प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशपटितोमरघटघटीधनुःपु ग्रहेरुपसंख्यानम्* । शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः ।
अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः । *सूत्रं च धार्यं* ।
सूत्रग्रहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रग्राह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । उद्यमनाऽर्थोऽयमारम्भः । काल-
लङ्घना शरीरावल्या यौयनादिर्त्रयः । यदुद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमानं वा वयो गमयति त-
त्रायं विधिः । अस्थिहरः खा । कवचहरः क्षत्रियकुमारः ॥

आङ्घ्रि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्घ्र्यांघ्रतेः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने, ताच्छील्यं तत्स्य-
भावता । पुष्पाहारः, फलाहारः । पुष्पाहरणे स्वाभाविकी फलानपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । ता-
च्छील्य इति किम् । भारमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

'अर्हं पूजायाम्' अस्माद्घातोः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । खिलिद्धे
विशेषः । पूजाहा । गन्वाहा । मालाहा ॥

स्तम्भकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्भ कर्ण इत्येतयोः सुबन्तयोरोपपदयोर्थयामेकस्य रमिजपोऽर्थात् घातोरच् प्रत्ययो भवति ।
रमेरकर्मस्त्याजपः शब्दकर्मस्त्याज् कर्म न सम्भवतीति सुपीत्येतद्दिहाभिसंबध्यते । *हस्ति-
सूचकयोरिति वक्तव्यम्* । स्ताम्भे रमते, स्ताम्भेरमो हस्ती । कर्णे जपतीति, कर्णजपः सूचकः ।
हस्तिमूचकयोरिति किम् । स्ताम्भे रन्ता । कर्णे जपिता मदाकः ॥

शमि घातोः स्तेशायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे घातुमात्रालेशयां विषयेऽच् प्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभवः । शंवद् । धा-
तुफलं किम् । यायता घातोरिति यत्तं एव । शमिस्तेशायामिति शिद्धे घातुमर्षणं कृत्यो हे-
र्यादिषु श्प्रतिषेधार्थम् । शंकरा नाम परिभाजिका । शंकरा नाम दाकुनिका । तच्छीला च ॥

अधिहरणे शैतेः ॥ १५ ॥

गुरांसि दक्षयते । शैतेर्घांतोरधिहरणे दुबन्त उपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । गे शैते गुराणः ।
गतांशपः । *रादयान्दिहर्षणः पानम्* । पाशान्भ्यां शैते पाशंजपः । उदरदायः । शृङ्गायः ।

दिग्धसहपूर्वाच्च । दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः । *उत्तानादिषु कर्तृषु* । उत्तानः शेते, उत्तानशयः । अवमूर्द्धा शते, अवमूर्द्धशयः । *गिरौ इच्छन्दसि* । गिरौ शेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्तते । चरेर्धातोर्धिकरणे सुवन्त उपपदे टप्रत्ययो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तकरणं ङीर्बर्थम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षा सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैः ॥ १८ ॥

पुरस् अग्रतस् अग्र इत्येतेषूपपदेषु सत्तैर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पुरः सरतीति पुरःसरः । अग्रतः सरतीति, अग्रेसरः ॥

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्व्युपपदे सत्तैर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्त्तरीति किम् । पूर्व देशं सरति पूर्वसारः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमाने । हेतुरैकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । आनुलोम्यमनुकूलता । हेतौ तावत् । शोककरी कन्या । यशस्करा विद्या । कुलकरं धनम् । ताच्छील्ये । श्राद्धकरः । अर्थकरः । आनुलोम्ये । प्रेपकरः । वचनकरः । एतेष्विति किम् । कुम्भकारः । नगरकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दीर्किलिपिलिविवलिभ-

क्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घावाह्वहर्हतद्वनुररुष्ण ॥ २१ ॥

कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते । तत्र यथायोगं सम्बन्धः । दिवादिषूपपदेषु करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । दिवाशब्दोऽधिकरणवचनः सुपीत्यस्य विशेषणम् । दिवाकरोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति, दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । सकारस्य निपातनाद्विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः । कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दीकरः । किंकरः । लिपिकरः । लिबिकरः । भक्तिकरः । कर्त्तुकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः । संख्या । एककरः । द्विकरः । त्रिकरः । जङ्घाकरः । वाहुकरः । अहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुष्करः । अरुष्करः । *कियत्तद्वहुषु कृजोऽज्विधानम्* । किंकर । यत्कर । तत्कर । बहुकर । अथ वाऽजादिषु पाठः करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मशब्द उपपदे कर्मवाचिनि करोतेष्टप्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिर्वतनम् । कर्म निर्देशः । कर्म करोतीति, कर्मकरः । भृतक इत्यर्थः । भृताविति किम् । कर्मकारः ॥

न शङ्खश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिपिद्धवते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृत्तोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरिन् प्रत्ययो भवति । *ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्* । स्तम्बकरिब्रीहिः । शकृत्करिवत्सः । ब्रीहिवत्सयोरिति किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्द्वितीनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

द्विती नाथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः, हरतेर्धातोः पशौ कर्तरि इन् प्रत्ययो भवति । द्विती हरति, द्वितीहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पशाविति किम् । द्वितीहारः । नाथहारः ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहिः, आत्मम्भरिः, इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । उपपदस्य एकारान्तत्वमिन् प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्येते । फलानि गृह्णातीति, फलेग्रहिर्वृक्षः । आत्मशब्दस्य उपपदस्य सुमागम इन् प्रत्ययश्च भृजो निपात्येते । आत्मानं विभक्ति आत्मम्भरिः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुक्षिम्भरिः । उदरम्भरिः ॥

छन्दसि वनसनरत्तिमथाम् ॥ २७ ॥

'वन पण संभक्तौ' 'रक्ष पांलने' 'मथे विलोडने' एतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्दसि विपये इन् प्रत्ययो भवति । वनवर्तिं त्वा क्षत्रवन्तिम् । गोसर्नि यौ पथिरक्षी श्वानौ । हविर्मथीनाम् ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥

'एजृ कम्पने' इत्यस्माद् ण्यन्तात्कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो (१) भवति । खकारो सुमर्थः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । अङ्गमेजयति अङ्गमेजयः, जनमेजयः । *खश्प्रत्यये वातशुनीतिल-
शब्देऽप्यजपेद्दुदजहातीनामुपसंख्यानम्* । वातमजा मृगाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । श-
र्द्धजहा मापाः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति । यथासंख्यमत्र ने-
प्यते । *स्तने धेटः* । स्तनन्धयः । *नासिकायां तु धमश्च धेटश्च* । नासिकन्धमः । नासि-
कंधयः । तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्षणव्यभिचारचिन्हादल्पात्तरस्यापूर्वनिपातनाह-
भ्यते । धेटदित्वात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । स्तनन्धयो ॥

नाडीमुष्टयोश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् प्रत्ययो भवति । अत्रापि ध्यन्तस्य
पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिन्हं, तेन संख्यातानुदेशो न भवति । नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः ।
नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । घटिन्धयः । घटिन्धयः । स्वारिन्धयः ।
स्वारिन्धयः । वातन्धयः । वातन्धमः पर्वतः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

'रुजो भङ्गे' 'वह प्रापणे' एताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति । कू-
लमुद्रजतीति कूलमुद्रजो रथः । कूलमुद्रहः ॥

चहाम्ने लिहः ॥ ३२ ॥

चह अथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहैधातोः खश् प्रत्ययो भवति । चहं लेडीति, चहं-
लिहो गौः । अथलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचः खश् प्रत्ययो भवति । प्रस्थे पचति, प्रस्थे-
पचा स्थाली । शोणम्पचः । स्वारिम्पचः कटाहः ॥

मितनग्रे च ॥ ३४ ॥

मित नग्रे इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचः खश्प्रत्ययो भवति । अपरिमाणार्थ आरम्भः ।
मिते पचति, मितनग्रे प्राङ्गणौ । नगरम्पचा यथागुः ॥

विध्वरूपोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अरुस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति । विधुन्तुदः राहुः । अरुन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्यललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दृशितपोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति । असूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तप अदित्यः । असूर्यं हति चासमर्थसमासोऽयम् । दृशिना नजः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीति । गुप्तिपरं चैतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यसपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य इरम्मद पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरया माद्यतीतीरम्मदः । पाणयो ध्मायन्ते एञ्चिति पाणिन्धमाः पन्थानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय वश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेषां धातोः खच् प्रत्ययो भवति । प्रियं वदतीति, प्रियं-नदः । वशंवदः । चकारः, "खचि हस्वः" (अ०सू० ६।४।९४) इति विशेषणार्थः । खकारो सु-मर्थः । प्रत्ययान्तरकरणसुत्तरार्थम् ॥ *खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम्* । मितंगमो ह्रस्वी । मितंगमा हस्तिनी । *विहायसो विह च* । (१)विहायसा गच्छति, विहंगमः । *खच्च डिद्वा वक्तव्यः* । विहंगः । विहंगमः । *डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः* । विहंगः ॥

द्विपत्परयोस्तापैः ॥ ३९ ॥

द्विपत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेषां धातोः खच् प्रत्ययो भवति । चुरादिः, 'तप संतापे' 'तप दाहे' भ्वादिः द्वयोरपि ग्रहणम् । द्विपन्तं तापयति द्विपन्तपः । द्विपत्परयोरिति द्वितकारको निदेशः । तेन स्त्रियां न भवति । द्विपर्तां तापयति द्विपतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेषां धातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने । व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते । व्रत इति किम् । वाग्यामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पुं सर्वं इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्थासंख्यं दारिसहोर्धात्वोः खच् प्रत्ययो भवति । पुं दारयति, पुंरवरः । सर्वसहो राजा । *भगे च दारेरिति वक्तव्यम्* । भगन्दरः ॥

सयकूलाभ्रकरीषेषु कपेः ॥ ४२ ॥

सर्वं कूल अभ्र करीष इत्येतेषु कर्मसुपपदेषु कपेषां धातोः खच् प्रत्ययो भवति । सर्वं कपति, सर्वकपः खलः । कूलकषा नदी । अभ्रकपो गिरिः । करीषकषा वात्या ॥

मेधर्त्तभषेषु कृजः ॥ ४३ ॥

मेध ऋति भय इत्येतेषु कर्मसुपपदेषु कृजः खच् प्रत्या भवति । मेधंकरः । ऋतिकरः । भयंकरः । *उपद्विधौ भयादिग्रहणं तदन्तर्विधिं प्रयोजयति* । अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम प्रिय मद्र इत्येतेषु कर्मसुपपदेषु करोतेरण् प्रत्ययो भवति, चकारात्खच्च । क्षेमकारः । क्षेमंकरः । प्रियकारः । प्रियंकरः । मद्रकारः । मद्रंकरः । वेति वक्तव्ये पुनरण्ग्रहणं हेत्वादिषु व्यतिषेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुवन्ते उपपदे भवतेधातोः करणे भावे चाथे खच् प्र-
प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन, आशितंभव ओदनः । भावे । आशितस्य भवनम् ।
आशितंभवं वक्षते ॥

संज्ञायां भृत्वृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति च सुपीति च प्रकृतं संज्ञावशाद्यथासंभवं संबध्यते । भृ तृ वृजि धारि सहि तपि
दम इत्येतेभ्यो घातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वंभरा । वसुंधरा । रथंतरं
साम । पतिवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः ।
संज्ञायामिति किम् । कुटुम्बं विभर्तीति कुटुम्बभारः(१) ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेधातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो नाम यस्य पुत्रः सौ-
तंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नातुवक्षते । अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अनन्त इत्येतेषु कर्मसूपप-
देषु गमेर्दप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । अ-
नन्तगः । डकारट्टिलोपायः । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । *इप्रकरणे सर्वत्रपत्र-
योरेवसंख्यानम्* । सर्वत्रगः । पन्नगः । *उरसो लोपश्च* । उरसा गच्छतीत्युरगः । *सुदुरो-
धिकरणे* । सुत्वेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः । *निरो देशे* । निर्गो देशः । अपर आह
इप्रकरणेऽन्येष्वपि (२) इदयत् इति । स्त्र्यगारगः । ग्रामगः । गुस्तल्पगः ॥

आशिपि हनः ॥ ४९ ॥

ड इति वक्षते । आशिपि गम्यमानायां हन्तेधातोः कर्मण्युपपदे डप्रत्ययो भवति । तिर्मि
वध्यात्तिमिहः । शत्रुहः । आशिपीति किम् । शत्रुघातः । *दारावाहनोऽणन्तस्य
च टःसंज्ञायाम्* । दारावुपपदे आहपूर्वाद्धन्तेरुण् प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो
भवति, संज्ञायां विषये । दारु आहन्ति, दारवाघातः । *चारौ घा* । आहपूर्वाद्ध-
न्तेश्चारावुपपदेऽण् अन्तस्य वा टकारादेशः । चारवाघातः । चारवाघातः । *कर्मणि समिच* ।
कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरुण्प्रत्ययोऽन्तस्य च घा टकारादेशः । वर्णान् संहन्ति, वर्णसंघातः । प-
दानि संहन्ति पदसंघातः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपूर्वाद्धन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्दप्रत्ययो भवति । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः
सूर्यः । अनाशीरर्थे आरम्भः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वक्षते । कुमार शीर्ष इत्यंतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो भवति । कुमारघा-
तो । शीर्षघातो । निपातनाच्छिरस शीर्षभायः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नो घ्रा-
हणः । पतिघ्नी घृपत्नी । अथ वा लक्षणे घातत्वे टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृकेः वर्त्तमानाद्धन्तेर्धानोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति जायाघ्नस्तिष्ठकाटकः ।
पतिघ्नी घातिरेता । इत्येवमन्ते मधु । चित्तघ्नं घृणम् । अमनुष्यकर्तृके इति किम् । आरुघातः

(१) "वृशः विभर्ति वृश मभारः" इत्यपि वक्षते ।

(२) "अप्येषाणि" इत्यपि वक्षते ।

शुद्धः । इह कस्मात् भवति । चौरघातो हस्ती । “हृत्यल्युटो बहुलम्” (अ०सू० ३।३।१३३)
इति बहुलवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो भवति । असुप्यक-
र्तृकार्य आरम्भः । हस्तिर्न हन्तुं शक्तः हस्तिघ्नो मनुष्यः । कपाटघ्नश्चोरः । शक्ताविति किम् ।
विषेण हस्तिर्न हन्ति हस्तिघातः ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिव ताडघ इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पिनि कर्तरि । पाणि ताड इत्येतयोः कर्मणो-
रुपपदयोर्हन्तेर्घातोः कः प्रत्ययो भवति, तस्मिंश्च परतो हन्तेष्टिलोपो घट्वं च निपात्यते(१) ।
पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनीति किम् । पाणिघातः । ताडघातः । *राजघ उपसंख्यानम्* ।
राजानं हन्ति राजघः ॥

आढयसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्ययर्थेष्वचवौ

कृजः करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥

आढयादिषु कर्मसुपपदेषु च्ययन्तेषु करोतेर्घातोः करणे कारके ख्युन्प्रत्ययो भवति ।
च्येर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्ययर्थाः । च्ययन्ता अच्ययन्ताश्च । तत्र च्ययन्ताः
पर्युदस्यन्ते । अनाढयमाड्ये कुर्वन्त्यनेन आढयंकरणम् । सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणम् ।
पलितंकरणम् । नग्नंकरणम् । अन्धंकरणम् । प्रियंकरणम् । च्ययर्थेष्विति किम् । आढयं तै-
लेन कुर्वन्ति, अभ्यङ्गयन्तीत्यर्थः । प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं भवति ।
अच्चाविति किम् । आढयं कुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्ययता मुक्ते ल्युटा भवितव्यम् । न च ल्युटः
ख्युन्श्च विशेषोऽस्ति, तत्र किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात् ख्युन्यसति ल्युडपि
न भवति, तेन ल्युटोऽप्ययमर्थतः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च चित्रप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्त्तरि भुवः खिण्णुच्छुक्कजौ ॥ ५७ ॥

आढयादिषु सुवन्तेषूपपदेषु च्ययर्थेष्वच्ययन्तेषु भवतेर्घातोः कर्त्तरि कारके खिण्णुच् शुक्कञ्
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अनाढ्य आढयो भवति आढयंभविण्युः । आढयंभावुकः ।
सुभगंभविण्युः । सुभगंभावुकः । स्थूलंभविण्युः । स्थूलंभावुकः । पलितंभविण्युः ।
पलितंभावुकः । नग्नंभविण्युः । नग्नंभावुकः । अन्धंभविण्युः । अन्धंभावुकः । प्रियंभविण्युः ।
प्रियंभावुकः । कर्त्तरीति किम् । करणे मा भूत् । च्ययर्थेष्वित्येव । आढयो भविता ।
अच्चावित्येवाऽआढयीभविता ॥

उदात्तत्वाद् भुवः सिद्धमिकारादित्वमिण्युचः ।

नञस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिण्यते ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ५८ ॥

स्पृशेर्घातोरनुदके सुवन्त उपपदे किन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकत्वात्स्पृशोः कर्मवोपपदं
प्राप्नोति । नैप दोषः कर्त्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते, तत्कर्तृप्रत्ययार्थं विज्ञायते । सुवन्तमात्रे
चोपपदे कर्त्तृप्रत्ययो लभ्यते । घृतं स्पृशति, घृतस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति, मन्त्रस्पृक् । जलेन
स्पृशति जलस्पृक् । अनुदकस्पृशः । नकारः “क्विन्प्रत्ययस्य कुः” इति विशेषणार्थः ॥

ऋत्विग्दधृक्स्त्रगदिगुण्णिगञ्च्युजिकृञ्चां च ॥ ५९ ॥

ऋत्विगादयः पञ्चशब्दा किन् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते ।
ऋत्विग्दधृक्स्त्रगदिगुण्णिगञ्च्युजिकृञ्चां च ॥ ५९ ॥

युक्तो वा यजति, ऋत्विक् । रुद्धिरेपायथाकथंचिदनुगन्तव्या । धृषेः किन् प्रत्ययद्विर्वचनमन्तो-
दात्तत्वं च निपात्यते । धृष्णोतीति दृष्क् । सृजेः कर्माणि किन् अमागमश्च निपात्यते । सृ-
जन्ति तामिति ऋक् । दिशेः कर्माणि किञ्चिपात्यते । दिशन्ति तामिति दिक् । उत्पूर्वास्ति-
हेरुपसर्गान्तलोपः पत्वं च निपात्यन्ते । उष्णिक् । अञ्चु युञ्जि क्रुञ्च इत्येतेषां धातूनां
किन् प्रत्ययो भवति । निपातनैः सह निर्देशादत्रापि किञ्चिदलाक्षणिकं कार्यमस्ति । अञ्जतेः
सुबन्तमात्र उपपदे किन्प्रत्ययो भवति । प्राङ् । प्रत्यङ् । युजेः क्रुञ्चश्च केवलदेव । युङ् ।
युञ्जौ । युञ्जः । सोपपदानु सत्सूद्विपेत्यादिना क्विप् भवति । अश्वयुक् । अश्वयुजौ ।
अश्वयुजः । क्रुङ् । क्रुञ्जौ । क्रुञ्जः । नलोपः कस्मान्न भवति । निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ॥ ६० ॥

त्यदादिषुपपदेषु दृशोर्धातोर्नालोचनेऽर्थं वर्तमानात् कञ् प्रत्ययो भवति । चकारात्किन्
च । त्यादृक् । त्यादृशः । तादृक् । तादृशः । यादृक् । यादृशः । कञो जकारो विशेषणार्थः ।
“ठक् ठञ् कञ्” इति । अनालोचन इति किम् । तं पश्यति तदृशः । साहगादयो हि रुद्धिशब्द-
प्रकारा नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते । *समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्* । सदृक् । सदृशः । अन्या-
दृक् । अन्यादृशः । *दृशेः कसश्च वक्तव्यः* । यादृक्षः । तादृक्षः । अन्यादृक्षः । कीदृक्षः ॥

सत्सूद्विपद्द्रुहदुहयुजविद्भिद्च्छिद्दजिनोराजामुपसर्गोऽपि क्विप् ॥ ६१ ॥

सुपीत्यनुवर्तते । कर्मग्रहणं तु “स्फृशोऽनुदके किन्” (अ०सू० ३।२।५) इत्यतः प्रभृति न
व्याप्रियते । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्ते उपपदे उपसर्गोऽप्यनुपसर्गोऽपि क्विप्प्रत्ययो भवति ।
उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम् । अन्यत्र सुब्रह्मणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति । “वदः सुपि क्यप्
च” (अ०सू० ३।१।१०६) इति । सू इति द्विपा साहचर्यात् सूतेरादिकल्प्य ग्रहणं, न सुवतेस्तौ-
दादिकल्प्य । ‘युजिद् योगे’ । ‘युज समाधौ’ । द्वयोरपि ग्रहणम् । ‘विद् प्रज्ञाने’ । ‘विद् सत्ता-
याम्’ । ‘विद् विचारणे’ । त्रयाणामपि ग्रहणम् । न लाभार्थस्य विदेः । अकारस्य विवक्षि-
तत्वात् । सत् । झुचिपत् । अन्तरिक्षसत् । उपसत् । सृः । अण्डसूः । शतसूः । प्रसूः । द्विप ।
मित्रद्विद् । प्रद्विद् । द्रुह । मित्रघृक् । प्रघृक् । दुह । गोधृक् । प्रधृक् । युज् । अश्वयुक् । प्रयुक् ।
विद् । वेदविद् । प्रविद् । ब्रह्मविद् । भिद् । कष्टभित् । प्रभित् । छिद् । रञ्जुच्छिद् । प्रच्छिद् ।
जि । शत्रुजित् । प्रजित् । नी । सेनानी । प्रणीः । ग्रामणीः । अग्रणीः । कथमत्र णत्वं, “स
पर्षां ग्रामणीः” (अ०सू० ५।२।७८) इति निपातनात् । नयतेः “पूर्वपदात् संज्ञायामग”
(अ०सू० ८।४।३) इति णत्वम् । राद् । विराद् । सम्भ्राद् । “मो राजि समः फौ” (अ०सू०
६।३।७३७) इति मत्यम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” “क्विप् च” (अ०सू० ३।२।७६) इति सामा-
न्येन वक्ष्यति तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो शिवः ॥ ६२ ॥

उपसर्गं सुपीति वर्तते । भजेधातेः सुबन्त उपपदे उपसर्गोऽप्यनुपसर्गोऽपि क्विप्प्रत्ययो
भवति । अर्धं भजते, अर्द्धभाक् । उपसर्गोऽपि । प्रभाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गं सुपीत्येव । छन्दसि विषये संदेहांतोः सुबन्त उपपदे क्विप्प्रत्ययो भवति । (१)तु-
रापाद् । “सहे साढः स” (अ०सू० ७।३।९६) इति पत्यम् । “अन्येषामपि दृश्यते” (अ०सू०
५।३।१३७) इति दीर्घत्वम् ॥

घहृश्च ॥ ६४ ॥

वेधांतोऽछन्दसि विषये सुबन्त उपपदे क्विप्प्रत्ययो भवति । प्रष्टवाद् । दित्यवाद् ।
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीपपुरीष्येषु ङ्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य पुरीप पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ङ्युट् प्रत्ययो भवति ।
कव्यवाहनः पितृणाम् । पुरीपवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्येऽनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ङ्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्तःपादे चेद्दहिर्बन्तं,
अग्निश्च हव्यवाहनः । अनन्तःपादमिति किम् । हव्यत्राडभिरजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

छन्दसि उपसर्गे सुपीत्यनुवर्त्तते । 'जन जनने' 'जनी प्राट्टभावे' । द्वयोरपि ग्रहणम् । तथा
'पणु दाने' 'वन पण संभक्तौ' । द्वयोरपि ग्रहणम् । जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे छन्दसि
विषये विट् प्रत्ययो भवति । ट्कारः सामान्यग्रहणाविवातार्थः, "वैरपृक्तस्य" (अ०सू० ६।१।६७)
इति, विशेषणार्थश्च "विद्वनोरनुनासिकस्यात्" (अ०सू० ६।४।४१) इति । अब्जाः । गोजाः ।
सन । गोपा इन्द्रो नृपा असि । खन । विसखाः । कृपलाः । क्रम । दधिक्राः । गम । अग्नेगा
उब्रेतृणाम् ॥

अदोऽनन्ते ॥ ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अदेर्धातोरनन्ते सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति । आममत्ति, आमात् ।
सत्यात् । अनन्न इति किम् । अन्नादः ॥

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

क्रव्यशब्द उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमत्ति, क्रव्यात् । पूर्वर्णेव सिद्धे
वचनमंसरूपवाधनाथम् । तेनाण् भवति । कथं तर्हि क्रव्यादः । कृत्तविकृत्तशब्दे उपपदेऽण् ।
तस्य च वृषोदरादिपाठात् क्रव्यभावः । कृत्तविकृत्तपक्वमांसभक्षः क्रव्याद उच्यते । आमसां-
सभक्षः । क्रव्यादिति ॥

दुहुः क्व घृश्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्प्रत्ययो भवति । घकारश्चान्तादेशः । कामदुघा धेनुः(१) ।
अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये । धातुपपद-
समुदाया निपात्यन्ते अलाक्षणिककार्यसिद्धयर्थं, प्रत्ययस्तु विधीयत एव । श्वेतशब्दे कर्त्तृवा-
चिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके ण्विन् प्रत्ययो भवति । श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः ।
उक्थशब्दे कर्मणि करणे वा उपपदे शंसतेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति, नलोपश्च निपात्यते ।
उक्थानि शंसति उक्थैर्वा शंसति, उक्थशा यजमानः । 'दाश्च दान' इत्येतस्य पुरःपूर्वस्य डत्वं,
कर्मणि च प्रत्ययः । पुरो दाशन्त एनं पुरोडाः । *श्वेतवहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यम्* ।
श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोभिः । पदस्येति किम् । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यज्ञे वरुणस्यावया असि ।
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुषे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उप उपपदे यजेश्छन्दसि विषये विज् प्रत्ययो भवति । (२) उपयड्, मीरुष्वं वहन्ति ।

(१) "धर्मदुघा धेनुः" इति पुस्तकान्तरे ।

(२) ऋषिगुणलभ्यमानं "मन्त्रे विषय" इति शशुद्धमर्थात्कृतेः ।

उपयद्भ्याम् । छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थम् । चित्करणं सामान्यग्रहणाविधातार्थम् । “वेरपृक्तस्य” इतिकिमर्थमिदमुच्यते । यावता, “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति यजेरपि विच् सिद्ध एव । यजेर्नियमार्थमेतत् । उपयजेश्छन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

धातो मनिन्कनिव्वनिपश्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वृत्ते । सुपि उपसर्गोऽपीति च । आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सुप्युपपदे छन्दसि विषये मनिन् कनिव् वनिव् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । चकाराद्विज् भवति । सुदासा । अश्वत्थामा । क्वनिप् । सुधीवा । सुधीवा । वनिप् । भूरिदावा । घृतपावा । विच् खल्वपि । कीलालपाः । शुभंयाः । रामस्योपदाः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽनाकारान्तेभ्यो मनिन् कनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच्च । सुशर्मा । कनिप् । प्रातरित्वा । प्रातरित्वानौ । वनिप् । विजावा । अग्रंगावा । विच् खल्वपि । रेडसि पर्णं न येः । अपिशब्दः सर्वोपाधिच्यभिचारार्थः । निरुपपदादपि भवति । धीवा । पीवा । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

किप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषायां च किप् प्रत्ययो भवति । उखायाः खंसते, उखासन् । पर्णं ध्वत् । वाहाद् भ्रश्यति, वाहभ्रद्(१) । “अन्येषामपि दृश्यते” (अ०सू० ३।२।७५) इति दीर्घः ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपसर्गोऽपीति च वर्तते । स्था । इत्येतस्माद्धातोः सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति, किप् च । किमर्थमिदमुच्यते । यावता “सुपि स्थ” इति कः सिद्ध एव । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” (अ०सू० ६।३।१३।७) इति किप् । बाधकवाधनाथं पुनर्बचनम् । शमि धातोः संज्ञायामर्च बाधते । संस्थः । संस्थाः ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुवन्त उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उष्ण-भोजी । शीतभोजी । अजातविति किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्य इति किम् उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । सुपीति वर्तमाने पुनः सुव्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् । *उत्प्रतिभ्यामाडि सत्त्वरूपसंख्यानम्* । उपासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः ॥ *साधुकारिणि च* । साधुकारी । साधुदायी । *ब्रह्मणि वदः* । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तृरुपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमान उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तृरुपमानम् । उट् इव क्रोशति, उट्ट्क्रोशी । घ्वाद्भक्षरावी । अताच्छील्यार्थं आरम्भः । जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् । अपूपानिव भक्षयति मापान् । उपमान इति किम् । उट्टः क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुवन्त उपपदे धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । समुद्रायोपाधिर्वाथं, धातूपपदप्रत्ययसमुद्रायेन व्रते गम्यते । स्थण्डिलद्वारा । अश्राद्धभोजी । कामचारप्राप्तो नियमः, सति शयने स्थण्डिल एव शेते नान्यत्र, सति भोजने अश्राद्धमेव भुङ्क्ते, न श्राद्धमिति । व्रते इति किम् । स्थण्डिले शेते देवदत्तः । अताच्छील्यार्थं आरम्भः । जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं गिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्यं पौनःपुन्यं, तात्पर्यं-
मासेवा ताच्छांल्यादन्यत् । कपायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उदनीनराः । सौवीरपा-
यिणो बाह्वीकाः । बहुलग्रहणात् कुलमापरत्वाद् इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यतेः सुवन्त उपपदे गिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनीयमानी । शोभ-
नमानी । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्वतेर्ग्रहणं न मनुतेः । उत्तरसूत्रे हि खयप्रत्यये विकरणकृतो
विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुप्युपपदे खयप्रत्ययो भवति ।
चकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ताऽऽत्मानमेव दर्शनीयत्वादिना धर्मेण युक्तं मन्यते तदाऽयं
विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयम्मन्यः । दर्शनीयमानी । पण्डितं मन्यः । पण्डित-
मानी । आत्ममान इति किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । अतः सावेकालिका
विधयो वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूत इत्यधिकारो "वर्त्तमाने लट्" (अ०सू० ३।२।१२३) इति यावत् । यद्विद ऊर्द्धमनुक-
मिष्यामी, भूत इत्येव तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थे भूत इति विज्ञायते । वक्ष्यति,
"करणे यजः" । अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । भूत इति किम् । अग्निष्टोमेन यजते ॥

करसे यजः ॥ ८५ ॥

गिनिरनुवर्त्तते न खश्च, यजतेर्द्धातोः करण उपपदे गिनिप्रत्ययो भवति भूते । अग्निष्टो-
मयाजी । अग्निष्टोमः फलभावनार्थां करणं भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्द्धातोर्गिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यघाती मातुलघाती ।
कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । चोरं हतवान् ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु किप् ॥ ८७ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्द्धातोः किप् प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा ।
ऋणहा । वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सर्वधातुभ्यः क्विन्विहित एव । ब्रह्मादिषु
हन्तेः क्विन्वचने नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मि-
न्नुपपदे । पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् । ब्रह्माधीतवानिति ।
ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्विन्व नान्यः प्रत्ययः । तथा भूतकाल एव नान्यस्मिन् । ब्रह्माणं
हन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्ब्रह्ममाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाह्वन्यते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्विन्विवधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विन्प्र-
त्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् । पितृहा । न च भवति । मातृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुरायेषु कृजः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्त्तते, तदसम्भवात् सुशब्दे वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं भवति । स्वादिषु
कर्मसूपपदेषु करोतेर्द्धातोः क्विन्प्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्य-
कृत् । अयमपि नियमार्थं आरम्भः । त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुनियमं वर्जयित्वा
कालोपपदप्रत्ययनियमः । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्सूपपदे भवति । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थ आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुकां-
लोपपदप्रत्ययविषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् । अग्नि-
चित्तौ । अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति अग्न्या-
ख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते । श्येन इव चीयते श्येनचित् । कङ्क-
चित् । आख्याग्रहणं रुढिसंप्रत्ययार्थम् । अग्न्यर्थो हीष्टंकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोरिनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्त्तमाने पुनः कर्मग्रहणं
कर्तुः कृत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रं मा भूत् । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । इह
न भवति । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः क्विप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे क्विप् प्रत्ययो भवति । मेरुदृश्व । परलोकदृश्व ।
“अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (अ०सू० ३।३।१३०) इति क्विपि लिङ्गे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनि-
वृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्वनिप् प्रत्ययो भवति । ननु
च युधिरकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति । राजयुध्वा । राजानं योधितवानित्यर्थः ।
राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिकृजोर्धात्वोः क्विप्प्रत्ययो भवति । असत्त्ववाचित्वात्रोपपदं कर्मणा
विशेष्यते । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्ङः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे जनेर्धातोर्ङः प्रत्ययो भवति । उपसरे जात उपसरजः । मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्त उपपदे जातिवर्जिते जनेर्ङः प्रत्ययो भवति शुद्धिजः । संस्कारजः । दुःखजः ।
अजाताविति किम् । हस्तिनो जातः । अश्वाजातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्ङः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः संज्ञा । अथेमा
मानयोः प्रजाः ॥

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे ङः प्रत्ययो भवति पुमांसमनुजातः पुमनुजः । स्त्र्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्ङप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यते
न जायते इत्यजः । द्विजाता द्विजाः । पञ्चम्यामजातादित्युक्तं जातावपि दृश्यते ।
या क्षणजो धर्मः । क्षत्रियजे युद्धम् । उपसर्गे संज्ञायामित्युक्तम् । असंज्ञायामपि दृश्यते । अग्नि

जाः । परिजाः । केशाः । “अनौकर्मणि” इत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेऽपि । परितः खातां परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

“क्तवत् निष्ठा” (अ०सू० १।१।१२६) इत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् । कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वात्प्रसिद्धिः । संज्ञायां क्तवत् भाष्येते सतोश्चानयोः संज्ञया भाष्यम् । नैप दोषः । भाविनी संज्ञा ज्ञायते । भूते भवति यस्यो-त्पन्नस्य निष्ठेत्येपा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात् क्तवतोर्विधानमेतत् । *आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या* । प्रकृतः कर्तृ देवदत्तः । प्रकृतवान् कर्तृ देवदत्तः ॥

सुयजोर्ध्वनिष्ठा ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्यजतेश्च इवनिष्ठा प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीर्यतेरत्तृन् ॥ १०४ ॥

भूत इति वर्त्तते । जीर्यतेरत्तृन् प्रत्ययो भवति भूते । जर्न् । जरन्तौ । जरन्तः । वा-सरूपेण निष्ठा । जीर्णः । जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं छावाष्टुथिवी आततान । ननु च, “छन्दसि लुङ्लङ्लिट्” (अ०सू० ३।३।६) इति सामान्येन लिङ् विहित एव । धातुसम्बन्धे स विधिरयं त्वविशेषेण ॥

लिटः कानजू वा ॥ १०६ ॥

छन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा । अर्गिनं चिन्थानः । सोमं सुषुवाणः । वरुणं सुषु-वाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं छावाष्टुथिवी आततान । लिङ्ग्रहणं किम् । न । पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । लिङ्मात्रस्य यथा स्यात् । योऽपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति ॥

क्वसुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः क्वसुरादेशो भवति । जक्षिवान् । पपिवान् । न च भवति । अहं सूर्यमु-भयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भाषायां सद्वसश्चुश्च ॥ १०८ ॥

सद वसश्च इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भवति । आदेशविधा-नादेव लिङ्पि तद्विषयोऽनुमीयते । उपलेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्तं प्रत्य-या भवन्ति । उपासदत् । उपासीदत् । उपससाद् । अनुपिवान् कौत्सः पाणिनिम् । अन्ववा-त्सीत् । अन्ववसत् । अनूवास । उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रौपीत् । उपाश्रुणोत् । उपशुश्राव । लुङ्लङ्लिपये परस्तादनुवृत्तेः क्वसुर्भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणः क्वसुः, द्विव-चनमभ्यासदीर्घत्वं, तत्सामर्थ्यादिकादेशप्रतिबन्धः, तत्र. “वस्वेकाजात्प्रसाम्” (अ०सू० ७।२।६७) इत्यनेकाञ्चवादिण् प्राप्नोति स निपात्यते, अभ्यासस्य श्रवणं धातुरूपस्य यणा-देशः । उपेयिवान् । ऋादिनियमात्प्रासश्च वस्वेकाजात्प्रसामिति प्रतिपिद्धः स पुनरिद् प्रति-प्रसूयते । तेनाजादौ न भवति । उपेयुषः । उपेयुषा । न चात्रोपसर्गास्तन्त्रम् । अन्योपसर्ग-पूर्वान्निरूपसर्गाच्च भवत्येव । समीयिवान् । ईयिवान् । वावचनानुवृत्तेश्च पूर्ववल्लुङ्गादयोऽपि

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थ आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुकां-
लोपपदप्रत्ययविषयः ॥

अग्नौ च्चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् । अग्नि-
चित्तौ । अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति अग्न्या-
ख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते । श्येन इव चीयते श्येनचित् । कङ्क-
चित् । आख्याग्रहणं रुद्धिसंप्रत्ययार्थम् । अग्न्यर्थां हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्कीर्णतेर्धातोःरिनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्त्तमाने पुनः कर्मग्रहणं
कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रे मा भूत् । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । इह
न भवति । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः क्विप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे क्विप् प्रत्ययो भवति । मेरुदृशवा । परलोकदृशवा ।
“अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (अ०सु० ३।३।१३०) इति क्विपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनि-
वृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृञः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्वनिप् प्रत्ययो भवति । ननु
च युधिरकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति । राजयुञ्ज्वा । राजानं योधितवानित्यर्थः ।
राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिकृजोर्धात्वोः क्विप्प्रत्ययो भवति । असत्त्ववाचित्वाच्चोपपदं कर्मणा
विशेष्यते । सहयुञ्ज्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्ङः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे जनेर्धातोर्ङः प्रत्ययो भवति । उपसरे जात उपसरजः । मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्त उपपदे जातिवर्जिते जनेर्ङः प्रत्ययो भवति बुद्धिजः । संस्कारजः । दुःखजः ।
अजाताविति किम् । हस्तिनो जातः । अश्वाजातः ॥

उपसर्गं च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गं चोपपदे जनेर्ङः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः संज्ञा । अथेमा
मानधीः प्रजाः ॥

अग्नौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे ङः प्रत्ययो भवति पुमांसमनुजातः पुमनुजः । स्त्र्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेपु कारकेषु जनेर्ङप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यते
न जायते इत्यजः । द्विजाता द्विजाः । पञ्चम्यामजातावित्युक्तं जातावपि दृश्यते ।
या ह्यग्नौ धर्मः । क्षत्रियजं युद्धम् । उपसर्गं संज्ञायामित्युक्तम् । असंज्ञायामपि दृश्यते । अभि

जाः । परिजाः । केशाः । “अनौकर्मणि” इत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेऽपि । परितः ख्यातां परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

“कक्तवत् निष्ठा” (अ०सू० १।१।१२६) इत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् । कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । संज्ञायां कक्तवत् भाव्येते सतोश्चानयोः संज्ञया भाव्यम् । नैप दोषः । भाविनी संज्ञा ज्ञायते । भूते भवति यत्स्यो-त्पन्नस्य निष्ठेत्येपा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात् कक्तवतोर्विधानमेतत् । *आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या* । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्ध्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्ध्वजतेश्च ध्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यच्वा ॥

जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥

भूत इति वचने । जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्तो । जरन्तः । वा-सरूपेण निष्ठा । जीर्णः । जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं चावापृथिवी आततान । ननु च, “छन्दसि लुङ्लङ्लिट्” (अ०सू० ३।४।६) इति सामान्येन लिङ् विहित एव । धातुसम्बन्धे स विधिरयं त्वविशेषेण ॥

लिटः कानञ् वा ॥ १०६ ॥

छन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा । अग्निं चिन्वानः । सोमं सुबुवाणः । वरुणं सुबु-वाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं चावापृथिवी आततान । लिङ्ग्रहणं किम् । न । पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । लिङ्मात्रस्य यथा स्यात् । योऽपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति ॥

क्वसुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः क्वसुरादेशो भवति । जक्षिवान् । पपिवान् । न च भवति । अहं सूर्यमु-भयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भाषायां सद्वसश्च ॥ १०८ ॥

सद् वसश्च इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भवति । आदेशविधा-नादेव लिङ्गपि तद्विषयोऽनुमीयते । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्तं प्रत्य-या भवन्ति । उपासद् । उपासीद् । उपससाद् । अनुषिवान् कौत्सः पाणिनिम् । अन्ववा-त्सीद् । अन्ववसत् । अनूवास । उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रुपीत् । उपाश्रुणोत् । उपशुश्राव । लुङ्लङ्गविषये परस्तादनुवृत्तेः क्वसुर्भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणः क्वसुः, द्विर्व-चनमभ्यासदीर्घत्वं, तत्सामर्थ्यादिकादेशप्रतिबन्धः, तत्र. “क्वस्वेकाजात्साम्” (अ०सू० ७।२।६७) इत्यनेकाञ्चवादिण् प्राप्नोति स निपात्यते, अभ्यासस्य श्रवणं धातुरूपस्य यणा-देशः । उपेयिवान् । क्रादिनियमात्प्रासश्च क्वस्वेकाजादृषसामिति । प्रतिपिद्धः स पुनरिद् प्रति-प्रसूयते । तेनाजादौ न भवति । उपेयुपः । उपेयुपा । न चात्रोपसर्गास्तन्त्रम् । अन्योपसर्ग-पूर्वाङ्गिण्यसर्गाच्च भवत्येव । समीयिवान् । ईयिवान् । वाक्चनानुवृत्तेश्च पूर्वबल्लुकाद्योऽपि

भवन्ति । उपागात् । उपैत् । उपेयाय । अश्रनोतेर्नसृपूर्वात् क्वसुर्निपात्यते, इडभावश्च । अनाश्वान् । नाशीत् । नाशनात् । नाश । वचेरनुपूर्वात् कर्त्तरि कानजिन्पात्यते । अनूचानः । अन्व-
वोचत् । अन्वव्रीत् । अनूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूत इत्येव । भूतेथं वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकार्पात् । *यस्तेर्लुङ्, रात्रि-
विशेषे जागरणसन्ततौ वक्तव्यः* । भवानुपितः । अहमत्रावात्सम् ।

अनद्यतने लृट् ॥ १११ ॥

भूत इत्येव । अनद्यतन इति बहुमीहिनिर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेऽथं वर्त्तमानाद्धा-
तोर्लृट् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुमीहिनिर्देशः किमर्थः । अद्य ह्यो वा अभु-
ञ्जमहीति व्यामिश्रे मा भूत् । *परोक्षे च लोकाविज्ञाते प्रयोक्तुर्दानविषये लृङ् वक्तव्यः* ।
अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो माध्यमिकानिति ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिस्तद्वचन उपपदे भूतानद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति । लङोऽपवादः । अभि-
जानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अभिजानासि स्मरसि बुध्यसे
चेतयस इति ।

न यदि ॥ ११३ ॥

यच्छब्दसहितेऽभिज्ञावचन उपपदे लृट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिपिद्यते ।
अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम । वासमात्रं स्मर्यते । नत्वपरं किञ्चित् लक्ष्यते । ते-
नोत्तरसूत्रस्य नार्थ विषयः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदिति नानुवर्त्तते । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञावचन उपपदे यच्छब्दसहिते केयले च
विभाषा लृट् प्रत्ययो भवति साकाङ्क्षचेत्प्रयोक्ता । लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा
भवति । अभिजानासि देवदत्त नगधेपु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यदि खल्वपि । अ-
भिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि देवदत्त
यत्कश्मीरेष्ववसाम यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । वासो लक्षणं, भोजनं लक्ष्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतन इति वर्त्तते तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरोक्षेऽथं वर्त्तमानाद्धा-
तोर्लिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव । सत्यमेतत् अस्ति तु लोके धात्वर्थ-
नापि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः, स यत्र नास्ति तत्परोक्षमित्युच्यते । चकार । जहार । उ-
त्तमविषयेऽपि चित्तव्याप्तेषात् परोक्षता सम्भवत्येव । नद्यथा । सुप्तोऽहं किल विललाप ।
अत्यन्तापह्वये च लिङ् वक्तव्यः । कलिङ्गेषु स्थितोऽसि, नाहं कलिङ्गं जगाम । दक्षिणापथं
प्रविष्टोऽसि, नाहं दक्षिणापथं प्रविशे ॥

ह्रस्वतोर्लृङ् च ॥ ११६ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षेऽथं लिटि प्राप्ते ह्रस्वतोर्लृङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लिट्
च । इति हाकरोत् । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्त्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः प्रश्नः । चासन्नकाले
पृच्छप्रमाने भूतानद्यतनपरोक्षेऽथं वर्त्तमानाद्धातोर्लृङ् लिटौ प्रत्ययो भवतः । कश्चित्कश्चित्पृच्छ-
ति । अगच्छद्देवदत्तः । अयजद्देवदत्तः । इयाज देवदत्तः । प्रश्न इति किम् । जगाम देव-
दत्तः । असन्नकाल इति किम् । भवन्तं पृच्छामि, जयान कसं किल वासुदेवः ।

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्त्तते । स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट् प्रत्ययो भवति ।
लिटोऽपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । उर्णयो स्म पुरा धीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्म उपपदे लट् प्रत्ययो भवति । एवं स्म
पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरथम् । ननुशब्द उपपदे प्रश्नपूर्वके
प्रतिवचने भूतेऽर्थे लट् प्रत्ययो भवति लुङोऽपवादः । अकार्पीः कटं देवदत्त, ननु करोमि भोः ।
अत्रोचस्तत्र किंचिद्देवदत्त, ननु ब्रवीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति किम् । नन्वकार्पीन्मा-
गवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूत इत्येव । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते ।
अकार्पीः कटं देवदत्त, न करोमि भोः । नाकार्पम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्पम् ॥

पुरि लुङ्चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते । पुरःशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यते-
ऽर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यां मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येऽपि प्रत्यया
भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः पुरा छात्राः । अवसन्निह पुरा छात्राः । ऊपुरिह
पुरा छात्राः । अस्म इति किम् । नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धोऽपरिसमासश्च वर्त्तमानः, तस्मिन् वर्त्तमानेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लट् प्रत्ययो भव-
ति । पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेतस्य सामानाधिकरण्यं भवति ।
पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता कृतम् । पचमानेन कृतम् । अप्रथमास-
मानाधिकरणे इति किम् । देवदत्तः पचति । लडिति वर्त्तमानेन पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधाना-
र्थम् । क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवति । सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते
ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । जुह्वत् । जुहोति । अधीयानः । अधीते । *माड्याक्रोशे* ।
मा पचन् । मा पचमानः । केचिद् विभाषाग्रहणमनुवर्त्तयन्ति, "नन्वोर्विभाषा" इति । सा च
व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगां नेतव्याः ॥

संयोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भः । संयोधने च विषये लटः शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः ।
हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिन्त्यते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थविशेषणं चैतत् । लक्षणहेतौ चायं
वर्त्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावदेशौ भवतः । तौ चेल्लक्षणहेतु क्रियाविषयौ भवतः ।
लक्षणे । शयाना भुङ्गते यवनाः । तिष्ठन्तोऽनुरासति गणकाः । हेतौ । अर्जयन् वसति । अ-
धीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति किम् । पचति । पठति । क्रियाया इति किम् । इय्यगुण-
योर्मां भूत् । यः कम्पते सोऽवत्यः । यदुत्प्लव्यते तल्लघु । यत्रिपोदति तद् गुरु । लक्षणहे-
त्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिन्हम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शतृशानज्जाग्रस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । ब्राह्मणस्य करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशाः “धूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्य” (अ०सू० २।२।११) इत्येवमादयः ॥

पृड्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पृडो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पवमानः । यजमानः । यदि प्रत्ययाः शान-जादयो, न लादेशाः, कथं, सोमं पवमानो नडमाघ्नान इति पट्टीप्रतिषेधः । तृत्रिति प्रत्याहारनिर्देशात् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः शतृ इत्यतः प्रभृति आ तृनो नकारात् । द्विपः शतृवां वचनम्* । चोरस्य द्विपन् । चोरं द्विपन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः सामर्थ्यम् । ताच्छी-ल्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत् । कतीह मुण्डयमानाः । कंतीह भूपयमाणाः । वयोवचने । कतीह कवचे पर्यस्यमानाः । कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ । कतीह निघ्नानाः । कतीह पचमानाः ॥

इङ्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धात्वोः शत्रुप्रत्ययो भवति अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि । अकृच्छ्रः सुखसाध्यो यस्य कर्तुंघात्वर्थः सोऽकृच्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । अकृच्छ्रिणीति किम् । कृच्छ्रेणाधीते । कृच्छ्रेण धारयति ॥

द्विपोऽमित्रे ॥ १३१ ॥

अमित्रः शत्रुः । अमित्रे कर्त्तरि द्विपेर्दातोः शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विपन् द्विपन्तौ द्विप-न्तः । अमित्र इति किम् । द्वेष्टि भार्यां पतिम् ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्तेऽभिपवे वर्त्तमानात् सुनोतेर्दातोः शत्रुप्रत्ययो भव-ति । सर्वं सुचन्तः । सर्वं यजमानः सत्रिण उच्यन्ते । संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृप्रतिपत्यर्थम् । याजकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोग इति किम् । सुनोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । अर्हतेर्दातोः प्रशंसायां शत्रुप्रत्ययो भवति । अर्हन्निह भवान् विद्याम् । अर्हन्निह भवान् पूजाम् । प्रशंसायामिति किम् । अर्हति चोरो वधम् ॥

आक्तेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

“भ्राजमास” इति क्लिषं वक्ष्यति । आ एतस्मात् क्लिप्संशब्दाद्यानित ऊर्ध्वमनुकमिष्या-मस्तच्छील्लादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चायमाङ् । तेन कियोऽप्ययमर्थनिर्देशः । तदिति धात्वर्थः शील्लादिष्विशेषणत्वेन निर्दिश्यते । तच्छीलो यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते विनापि शीलेन तत्साधुकारी यो धात्वर्थं साधु करोति । उत्तरार्धेयोदाहरिष्यामः ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तृन् प्रत्ययो भवति तच्छील्लादिषु कर्तृषु । तकारः स्वरार्थः । तच्छीले ता-वत् । कर्ता कलान् । वदिता जनापवादान् । तद्धर्मणि । मुण्डयितारः श्राविष्टायना भवन्ति यथुमूढाम् । अन्नमपहृत्तार आह्वरका भवन्ति श्राद्धे सिद्धे । उन्नेतारस्तौलवलायना भवन्ति पुत्रे जाते तत्साधुकारिणि । कर्ता कटम् । गन्ता खेटम् । *तृन्धिधातृत्वेषु चानुपसर्गस्य* । दौता । पीता । अनुपसर्गस्येति किम् । उद्गाता । प्रतिहर्ता । तृजेव भवति । स्वरे वि-

शेषः । *नयतेः पुक्च* । नेष्टा । *त्विपेदेवतानामकारश्चोपधाया अनिदृत्वं च* । त्वष्टा ।
 क्षदेश्च नियुक्ते । क्षत्ता । क्वचिदधिकृत उच्यते । *छन्दसि वृच* । क्षतृभ्यः संप्रहीतृभ्यः ।
 स्वरे विशेषः ।

अलंकृञ्जिनिराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मद् रुच्यपत्रपवृतुवृधुस

हचर इष्णुच् ॥ १३६ ॥

अलंकृजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति । अलंकरिष्णुः ।
 निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः ।
 वर्चिष्णुः । वर्द्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः । *अलंकृञो मण्डनार्थाद्युचः पूर्वविप्रतिपेधेनेष्णु-
 ज्वक्तव्यः* । (१)

रौश्रच्छन्दसि ॥ १२७ ॥

ष्यन्ताद्घातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति । हृपद् धारयि-
 ष्णवः । वीरुधः पारयिष्णवः ।

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति । भविष्णुः । योगवि-
 भाग उत्तरार्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्तं, ग्ला जि स्था इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद् भुवश्च तच्छीलादिषु
 क्स्नुः प्रत्ययो भवति । ग्लास्नुः । जिष्णुः । स्थास्नुः । भूष्णुः । गिच्चार्यं प्रत्ययो न कित् ।
 तेन स्य ईकारो न भवति । क्वडिति चेत्यत्र गकारोऽपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते । तेन गुणो न
 भवति । श्नुः कितीत्यत्रापि गकारो निर्दिश्यते । तेन भुव इद् न भवति ॥

क्स्नोर्गित्वाच्च स्य ईकारः किन्चित्तोरीत्यशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्थः श्र्युकोऽनिदृत्वं गकारितोः ॥

दंशोश्छन्दस्युपसंख्यानम् । दंशवः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृषिज्ञिपेः क्नुः ॥ १४० ॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्नुः प्रत्ययो भवति । त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः ।
 क्षिष्णुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो धिनुण् ॥ १४१ ॥

इति शब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्योऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु धिनुण् प्रत्ययो भवति ।
 शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्ष इत्येवमन्तः शमादिर्दिवाद्यन्तर्गणः । घकार उत्तरत्र
 कुत्वार्थः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो बृद्धवर्थः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी ।
 क्लमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् । असिता ।

संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिस्रसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरट्प-

रिवदपरिदहपरिस्मिहदुपद्विपद्वहदुहयुजाफ्रीडविविचत्यजरजमजा-

तिचरापचरामुपाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

विनुणनुवर्त्तते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो धिनुण् भवति तच्छीलादिषु । पृची संपर्कं इति
 रुधादिर्गृह्यते, न त्वदादिलिखिकरणत्वात् । परिदेविस्र्वादिर्गृह्यते, देव देवन इति । क्षिप प्रे-
 रणे दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । युज समार्थो दिवादिः । युजिर् योगे रुधादिः ।
 द्वयोरपि ग्रहणम् । रज राग इत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः । संपर्का । अनुरोधो । आ-

यामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिव्रादी । परिदाही । परिमोही । दोपी । द्वेपी । द्वोही । दोही । योगी । आक्रोडी । विवेकी । त्यागो । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोपी । अभ्याघाती ।

वौ कपलसकत्थंलम्भः ॥ १४३ ॥

कप हिसार्थः । लस श्लेषणक्रीडनयोः । कत्थ श्लाघायाम् । लम्भु विश्वासे । एतेभ्यो धातुभ्यो विशब्द उपपदे धिनुण् प्रत्ययो भवति । विकापी । विलासी । विकत्थी । विलम्भी ॥

अपे च लपः ॥ १४४ ॥

लप कान्तौ । अस्माद्वातोरप उपपदे चकाराद् वौच धिनुण् भवति । अपलापी । विलापी ।

प्रे लपसृष्टुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्र उपपदे लपादिभ्यो धिनुण् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रदावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी । वस इति वस निवास इत्यस्य ग्रहणं, नाच्छादनार्थस्य, लुग्विकरणत्वात् ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभा-

पासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्चम्यर्थे प्रथमा । क्लिश उपतापे । क्लिश विवाधने । द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिरटकः । परिवादकः । व्याभापकः । असूयकः । ण्वुल्लैव सिद्धे वुञ्विधानं ज्ञापनार्थं ताच्छीलिकेषु वासरूपन्यायेन वृत्तादयो न भवन्तीति ॥

देविकुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवयतेः कुशोश्चोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदेवकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्ग इति किम् । देवयिता । क्रोष्टा ।

चलनशब्दार्थादिकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकादिति किम् । पठिता विधाम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेषु धातुहलादिकर्मकः, ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्तनः । वर्द्धनः । अनुदात्तेत इति किम् । भविता । हलादेरिति किम् । पृथिता । आदिग्रहणं किम् । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव । वसिता वक्षम् ॥

जुचञ्चक्रन्त्यदन्द्भ्यस्सृग्धिज्वलशुचलपपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु इति सौत्रो धातुः । जवनः । चञ्क्रमणः । चन्द्रमणः । सरणः । गर्दनः । ज्वलनः । शौचनः । लपणः । पतनः । पदनः । चलनार्थानां पदेश्च ग्रहणं सकर्मकार्थमिह । ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति । ताच्छीलिकेषु मिथो वासरूपविधिनास्तीति । तेनाल्लुपस्तन्नभवत्यलकत्तिति । तथाहि । पदेशक्या विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचोऽसरूपत्वात्समावेशो भयेदेव, किमनेन विधानेन । ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते । प्रायिकं चैतज्ज्ञापनम् । क्वचित्समावेश इत्यत एव । गन्ता खेटे चिकत्यनः ॥

क्रुधमरुडार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध कोपे । मरुड भूपायाम् । इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । क्रोधनः । रापणः । मरणः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताद्वातोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वण प्रासः प्रतिपिच्चते । क्यूयिता । क्षमायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्वात्प्रासः प्रतिपिच्चते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु न च दीपेर्विशेषविहितो रप्रत्ययो दृश्यते, "नमिकम्पिस्म्य-जसकमहिंसदीपो र्" इति स एव बाधको भविष्यति किं प्रतिषेधेन । वासरूपेण युजपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिनांस्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथाच समावेशो दृश्यते । कम्प्रा युवतिः । कमना युवतिः । कम्प्रा शाखा । कम्पना शाखेति । सूदेर्युचि प्रतिपिद्धे कथं मधुसूदनो रिषुसूदन इति । अनित्योऽयं प्रतिषेध इति । योगविभागाद्विज्ञायते अथवा मधुसूदनादयो नन्द्यादिषु द्रक्ष्यन्ते । कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्यु-डन्तो वा(१) ॥

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लषादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छील्लादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अपलापुकं वृषलसंग-तम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सत्वम् । उपस्थायुका एनं पशवो भवन्ति । प्रभावुकमन्नं भवति । प्रवृषुकाः पर्जन्याः । आघातुकं कापालिकस्य शूलम् । कासुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आंगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः । किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जल्पभिन्नकुट्टलुएटवृङ्कः पाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छील्लादिषु कर्तृषु पाकन् प्रत्ययो भवति । पकारो ङीपर्यः । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाञ्जवतेस्तच्छील्लादिषु कर्तृषु इति प्रत्ययो भवति । प्रजवी । प्रज्विनौ ॥

जिद्रृक्षिध्रिरीएवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । दृङ् आदरे । क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योरिति द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रसू इति पू प्रेरण इत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः प्रत्ययो भवति तच्छील्लादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

स्पृहिशृहिपतिद्वयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुञ्च् ॥ १५८ ॥

स्पृहः ईप्सायाम् । गृह ग्रहणे । पत गतौ । चुरादावन्ताः पठ्यन्ते । दय दानगतिरक्षणेपु । द्रा कुत्सायां गतौ, निपूर्वंस्तत्पूर्वश्च । तदो नकारान्तता च निपात्यते । हुयाञ् श्रत्पूर्वः । एतेभ्यस्तच्छील्लादिषु कर्तृषु आलुञ्च् प्रत्ययो भवति । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । द-यालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रयालुः ॥ *आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम्* । शयालुः ॥

दाधेत्सि शदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा धेण् सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दारुः । धारुर्वत्सो मातरम् । "न लोकाव्यय" (अ०सू० २।३।६९) इत्युकारप्रश्लेषात् पथी न भवति । सरुः । शद्रुः । सदुः ॥

सृघस्यदः फमरच् ॥ १६० ॥

सृ घसि अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छील्लादिषु कर्तृषु फमरच् प्रत्ययो भवति । सृमरः । यस्मरः । अमरः ॥

भञ्जभासमिदोघुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो बुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । भङ्गुरं काष्ठम् ।
चित्वात् कुत्वम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जेः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणं, न लाभार्थस्य स्वभावात् । विदादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु
कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पाण्डुरः । मिदुरः काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्योः
कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । *व्यथेः संप्रसारणं कुरच्च वक्तव्यः ॥ विधुरः(१) ॥

इणानशजिसर्त्तिभ्यः करप् ॥ १६३ ॥

इण् नश् जि सर्त्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु करप् प्रत्ययो भवति । प-
कारस्तुगर्ग्यः । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः । जित्वरी । सृत्वरः । सृत्वरी ।
“नेद्वशि कृति” (अ०सू० ७।२।८) इतीदृप्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः करप् प्रत्ययश्च । गत्वरः । गत्वरी ॥

जागुरूकः ॥ १६५ ॥

जागत्तूरुकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागरुकः ॥

यजजपदशां यंडः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यजन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । यायजूकः जज्ञपूकः ।
दन्दशुकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमर्हिसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नमं काष्ठम् । कम्प्रा शा-
खा । स्मेरं मुखम् । अजमं जुहोति । कम्प्रा युवति । हिंसं रक्षः । दीपं काष्ठम् । अजलमिति
जसु मोक्षणे नञ्पूर्वो रप्रत्ययान्तः क्रियासातत्ये वर्त्तते ॥

सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥

सधिति सन्प्रत्ययान्तो गृह्यते, न सनिर्दांतुः । अनभिधानाद्भ्यासिन्यायाद्वा । सन्नन्ते-
भ्यो धातुभ्य आदेशेभिर्भिक्षे तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो भवति विकीर्णः । आदेशुः ।
भिषुः । ‘आशः शसि इच्छायाम्’ इत्यस्य ग्रहणं, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम ह्येदृशत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु । येदनशीलो विन्दुः ।
पणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यइक्यर्पा सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वातोदृशन्दसि विषये
तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मित्प्रयुः । संत्वेदयुः । मुन्मयुः । छन्दशीति कि-
म् । मित्प्रीयिता । “न छन्दस्युत्प्रस्य” (अ०सू० ७।१।३५) इति प्रतिषेधात्त दीर्घः(२) ॥

श्राद्धगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आपारान्तेभ्य ऋष्यान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्चन्दसि विषये तच्छीलादिषु
किकिनौ प्रत्ययो भवतः । लिट्श्च तौ भवतः । आटिति तकारो मुगमुगार्थः, न स्वर्थ त-
पसो, मा भृषादपि परस्पर इति प्रकारं चल्कात्प्रहणम् । पपिः गोगं, द्दिगां । मिप्राय-
रत्नो तपुः । दूरे छात्रा जगुः । जगिर्गुवा । जगिर्गुमम् । जगिर्गुजम् । अय किमर्थं कि-

(१) पापो कर्त्तृभ्येत्तत्पदेऽहं न नोऽन्तर्यते ।

(२) तदर्थं लिटिः दीर्घस्येत्तत्पटः बहुषु पन्थेयु नोऽन्तर्यते ।

त्वम् । यावता असंयोगाद्धिदं किदिति कित्वं सिद्धमेव । "क्वच्छत्युताम्" (अ०सू० ७।४।११) इति लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते तस्यापि बाधनार्थं कित्वम् । *किकिनावुत्सर्गश्चन्द्रसि सदादिभ्यो दर्शनात् । *सेदिः । नेमिः । *भापायां धाञ्क्लृप्त्स्वनिगमिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ* । दधिः । चक्रिः । सत्तिः । जज्ञिः । जग्मिः । नेमिः । *सहिवहिवहिलपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ* । दीर्वोऽकितः । सासहिः । धावहिः । चाचलिः । पोपतिः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्तृपेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो भवति । स्वप् । स्वप्नक् । *पृपेश्चेति वक्तव्यम्* । घृष्णक् ॥

शृवन्धोरारुः ॥ १७३ ॥

शृ हिंसायाम् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । एताभ्यां धातुभ्यां तच्छीलादिषु कर्तृष्वारुः प्रत्ययो भवति । शरारुः । वन्दारुः ॥

भियः कृक्लुकनौ ॥ १७४ ॥

भिमी भये । अस्माद्धातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु कृक्लुकनौ प्रत्ययौ भवतः । भीरुः । भीलुकः । *कृक्लपि वक्तव्यः* । भीरुकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्ये । भास् दीप्तौ । पिस पेषु गतौ । कस गतौ । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्यो भवति । स्यावरः । ईश्वरः । पेष्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङ् ॥ १७६ ॥

या प्रापणे । अस्माद्यङन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुप्रावस्तुवः क्तिप् ॥ १७७ ॥

भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभ्राद् । विभ्राजौ विभ्राजः । भाः । भासौ । भासः । धुः । पुरौ । पुरः । विद्युत् । विद्युतौ । विद्युतः । ऊर्क् । ऊर्जौ । ऊर्जः । पृः । पुरौ । पुरः । जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते । जृः । जुवौ । जुवः । प्रावस्तुत् प्रावस्तुतौ । प्रावस्तुतः । किमर्थमिदमुच्यते, यावताऽन्येभ्योपि दृश्यन्ते "क्तिप् च" (अ०सू० ३।१।७६) इति विवक्षितं एव । ताच्छीलिकैर्वाच्यते । वासरूपविधिनास्तीत्युक्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत् । ततस्तत्स्यैवायं प्रपद्यः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्तच्छीलिकेषु क्तिप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । छित् । मित् । दक्षि-ग्रहणं विध्यन्तरोपसंप्रहार्यम् । क्वचिदीर्घः । क्वचिद्द्विर्वचनम् । क्वचिदसंप्रसारणम् । तथा चाह । *क्तिप्क्विप्रच्छयायतस्तुकटपुजुप्रीणां दीर्वोऽसंप्रसारणं च* ॥ क्वचि । वाक् । प्रच्छि । शब्दप्राद् । आयतस्तुः । कटपूः । जूः । श्रीः । जुग्रहणेनात्र नार्थः । भ्राजादिसूत्र एव गृहीत-त्वात् । *धुतिगमिजुहोतीनां द्वे च* । विद्युत् । जगत् । *जुहोतेर्दीर्घश्च* । जुहूः । *दृ भय इत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च* । दहत् । *ध्यायतेः संप्रसारणं च* । धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

(१) मवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभृनां (२) क-श्चित् । अन्तरे । प्रतिभृः । धनिकाधमण्योरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रतिभृरुच्यते ॥

विप्रसंभ्यो ज्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

(१) अथ तच्छीलदिषु कर्तृषु क्वचित्कित्त्विति सूत्रपठ्यायां प्रथमत एतेष्वन्ये वक्ष्यन् ।

(२) "मिष भूः" इति पाठान्तरम् ।

भुव इति वर्त्तते । विप्रसम् इत्येवंपूर्वाद्भवतेर्धातोर्हुप्रत्ययो भवति, न चेत् संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनितः । असंज्ञायामिति किम् । विभूर्नाम कश्चित् । *हु-प्रकरणे मित्त्वादिभ्य उपसंख्यानम्* । मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः ॥

ध्रः कर्मणि पून् ॥ १८१ ॥

धयतेर्दधातेश्च कर्मणि कारके एन् प्रत्ययो भवति । पकारो ङीपर्यः । धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री । स्तनशायिनी आमलकी चोच्यते ॥

दास्नीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥

दाप् लवने । णीप् प्रापणे । शसु हिंसायाम् (१) । यु मिश्रणे । युजिद् योगे । पुज् स्तुतौ । तुद व्यथने । पिज् बन्धने । पिचिर् क्षरणे । मिह सेचने । पत्त् ल गतौ । दृश दशने । गृह बन्धने । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके एन्प्रत्ययो भवति । दान्त्यनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेद्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । अजादित्वात् टाप्, न ङीप् । देशोरुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः । क्लृप्तोऽन्यस्मिन्नपि प्रत्यये नलोपः क्वचिद्भवतीति । तेन ल्युट्यपि भवति । देशनम् । नदी ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूह्पूधोः सामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्धतोः करणे कारके एन् प्रत्ययो भवति । तच्चेत्कारणं हलसूकरयोरवयवो भवति । हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

अर् गतौ । लूज् छेदने । धू विधूनने । पू प्रेरणे । खनु अवदारणे । पह मर्पणे । चर गति-भक्षणयोः । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति । अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ ८५ ॥

पूह्पूधोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्मः पवित्रम् । बर्हिष्पवित्रम् ॥

कर्त्तरि ऋषिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्त्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । ऋषिदेवतयोर्वधासंख्यं सम्बन्धः ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि । एते स्नेनेति पवित्रोऽयमृषिः । देवतायाम् । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

शीतः कः ॥ १८७ ॥

शि इच्छत्यासौ शीत् । शीतो धातोर्वर्त्तमानेऽर्थे कप्रत्ययो भवति । शूते निष्ठा विहित्वा वर्त्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । जिमिदा स्नेहने । मिमः । जिक्विदा । क्षिष्णः । जिष्पा । धृष्टः ।

मत्तिवृद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मत्तिरिच्छा । वृद्धिर्ज्ञानम् । पूजा सत्कारः । एतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानार्थे कप्रत्ययो भवति । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां शतः । राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुकृतसमुच्चयार्थश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो लुप्त इत्यपि ।

रष्टदच रषितरयोर्भावभिन्न्यादृत इत्यपि ॥

हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्ट भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत् स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमान इत्यर्थः । तथा । सुप्तः (१) । शयितः । आशितः । लिप्तः । तृप्तः । इत्येवमादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयाद्रित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३॥२॥

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्त्तमान इत्येव, संज्ञायामिति च । उणादयः प्रत्यया वर्त्तमानेऽर्थे संज्ञायां विषये बहुलं भवन्ति । यतो विहिस्तास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । केचिद्विहिता एव प्रयोगत उन्नीयन्ते । "कृत्वापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्य उण् (उ० सू०) । कारुः । वायुः । पायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधुः । आशुः ।

वाहुलकं प्रकृतेस्तनुदष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरुडिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।

यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूयम् ॥ २ ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनुग्रन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्त्तमानाधिकाराद्गतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरिनं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते न प्रकृतेः । गमी ग्रामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रतिरोधी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आययी । भावी । *अनद्यतन उपलब्धयानम्* । श्वो गनी ग्रामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् । यावद्दास्यति तावद्भोक्ष्यते । करणभृतया पुरा व्रजिष्यति ॥

विभाषा कदाकह्योः ॥ ५ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किञ्चुत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वृत्ते । किम् वृत्तं किञ्चुत्तम् । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्तयन्तं प्रतीयात् । इतरङ्गतामौ चेति परिलेख्यानं स्मर्यते । किञ्चुत्त उपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा, लब्धुमिच्छा प्रार्थनाभिलाषः । कं भवन्तो भोजयन्ति । कं भवन्तो भोजयितारः । लब्धुकामः दृच्छति । कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा ।

(१) कश्चिद् "सत" इतिपाठः ।

कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभापेत्येव । लिप्स्यमानात्सिद्धिलिप्स्यमानसिद्धिः, लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति अकिञ्चुत्तार्योऽयमारम्भः । यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति । यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्स्यमानाद् भक्तात् स्वर्गसिद्धिमाचक्ष्णाणो दातारं प्रोत्साहयति ॥

लोडर्थलक्षणौ च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रैपादिलक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति । उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं छन्दोऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्ययनप्रैपत्य लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति विभाषा, लोडर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्तते । उर्ध्वमौहृत्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थं वर्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लुट् च । उर्ध्वं मुहूर्त्ताद्भव उर्ध्वमौहृत्तिकः । निपातनात् समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । भविष्यतश्चेतद्विशेषणम् । उर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरि मुहूर्त्तस्य उपाध्यायश्चेदागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता अथ त्वं छन्दोऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुनृण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुनृण्वुलौ प्रत्ययौ भवतः । भोजन्तु व्रजति । भोजको व्रजति । भुजिक्रियार्यो व्रजित्रोपपदम् । क्रियायामिति किम् । भिक्षिष्व इत्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति किम् । धावतस्ते पतिष्यति, दण्डः । अथ किमर्थं ण्वुल् विधीयते । यावता “ण्वुल्लुचौ” (अ०सू० ३।१।३३) इति सामान्येन विहित एव सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति । लृटा क्रियार्थोपपदेन बाध्यते वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति । एवं तद्धतज्ज्ञाप्यते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण वृजादयो न भवन्तीति । तेन कर्त्ता व्रजति विक्षिपो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्यते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । “भाव” इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियायां भवन्ति । किमर्थमिदं यावता विहिता एव ते । क्रियायां उपपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्येरन् वासरूपविधिनात्र नास्तीत्युक्तम् । अथ वचनग्रहणं किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति । यान्यः प्रकृतभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासामञ्जस्येनेति । पाकाय व्रजति । भृतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

श्रणु कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सन्नियोगार्थः । धातोरणप्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियायांयाम् । “कर्मण्यण् (अ०सू० ३।२।१) इति सामान्येन विहिता वासरूपविधेरभावात् ण्वुला बाधितः पुनरण्विधीयते, सोऽपवादत्वाद् ण्वुलं बाधते, परत्वात् फादीन् । सेनापवादविषयेऽपि भवत्येव । काण्डलायो व्रजति । अश्वदायो व्रजति । गोदायो व्रजति । कर्मण्यलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियायां उपपदादन्यः । शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रिया-

यां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि । करिष्यति । हरिष्यति ॥

लृट्: सद्वा ॥ १४ ॥

लृट्: स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन यथा लट्: शतृशानचौ तथाऽस्यापि भवतः । अप्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यम्, अन्यत्र विकल्पः । करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य । करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य । हे करिष्यन् । हे करिष्यमाण । अर्ज-यिष्यमाणो वसति । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः । करिष्यन् देवदत्तः । करिष्यमाणो देवदत्तः । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लृट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । अद्य कर्ता । अद्य भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य अद्य वा भविष्यतीति । *परिदेवने अस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्या* । इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधाति । अर्थे नु कदाप्येता, य एवमनभियुक्तः ॥

पदरुजाविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । पदादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसौ, पादः । रुजत्यसौ, रोगः । विशत्यसौ, वेशः । *स्पृश उपताप इति वक्तव्यम्* । स्पृशतीति स्पर्श उपतापः । ततोऽन्यत्र पवाद्यञ् भवति । स्पर्शो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ॥

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥

सत्संज्ञातोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनसारः । स्थिर इति किम् । सर्त्ता । सारकः । *व्याधिमत्स्यदलेष्विति वक्तव्यम्* । अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रित्रासामान्यवाची भवति । तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते, यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घनादयः प्रत्यया विधीयन्ते । पुल्लिङ्गकवचने चात्र न तन्त्रं, लिङ्गान्तरं वचनान्तरंऽपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पचनम् । पाकौ । पाकः । इति ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्त्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्रांस्यन्ति तं प्रासः । प्रसीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः । मधुराहारः । तक्षशिलाहारः । अकर्त्तरिति किम् । मिपत्यसौ मेपः । संज्ञायामिति किम् । कर्त्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारः । को भवता दायो दत्तः । को भवता लाभो लब्धः । कारकग्रहणं पर्युदात्तेन न कर्त्तव्यं तत्क्रियते प्रसज्य-प्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् "आदेच उपदेशेऽशिति" (अ०सू० ६।१।४९) इति । इत उत्तरं भावेऽकर्त्तरि च कारके इति च द्वयमतुवर्त्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति एकस्तण्डुल-नेवायः(१) । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कृ विश्लेषे । द्वौ कारौ । त्रयः काराः । सर्वग्रहणम-

पोऽपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपवादस्यायेन ह्यचमेव बाधते, नापम् । परिमाणाख्यायामिति किम् । निश्चयः । आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थम् तेन संख्याभि गृह्यते, न प्रस्थाद्येव घञ्नुक-
मणमजपोर्विपये, स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते एका तिलोच्छ्रित्तिः द्वे प्रसूती(१) । *दारजारौ
कत्तरि णिलुक् च* । दारयन्तीति, दाराः(२) । जरयन्तीति, जाराः ॥

इडश्च ॥ २१ ॥

इडो धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । अध्यायः । उपेत्यास्मादधीते उपा-
ध्यायः । *अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा डीप्* । उपाध्याया । उपाध्यायी । *भृ
चायुवर्णनिवृत्तेषु* । शारो वायुः । शारो वर्णः । शारो निवृत्तम् ॥

गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ।

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्ग उपपदे रौतेर्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । संरावः । उपरावः । उप-
सर्ग इति किम् । रवः ॥

समि यद्गुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु हु दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संयावः । संद्रावः ।
संदावः । समीति किम् । प्रयवः ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि णो भृ इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः ।
श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गं इति किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञः ।
प्रकृतो भाव इति । प्रादिसमासो भविष्यति । कथं च नयो राज्ञः । "कृत्यत्युटो बहुलम्"
इत्यञ् भविष्यति ॥

वो ध्रुध्रुवः ॥ २५ ॥

वावुपदे ध्रु ध्रु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । विक्षावः ।
विश्रावः । वाविति किम् । क्षवः । श्रवः ॥

अवोदीर्नियः ॥ २६ ॥

अव उव् इत्येतयो रूपपदयोर्नयतेर्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति । अयनायः । उन्नायः । कथमु-
न्नयः पदार्थानाम् । कृत्यत्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ॥

प्रे द्रुस्तुस्तवः ॥ २७ ॥

प्रदाब्द उपपदे द्रु स्तु स्तु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । प्रद्रावः । प्रस्तावः ।
प्र इति किम् । द्रवः । स्तवः । स्तवः ॥

निरभ्योः पूवोः ॥ २८ ॥

पू इति पूवपूवोः सामान्येन ग्रहणम् । एव् ऐव्ने । यथासंख्यमुपसर्गसंख्यन्धः । निर-
भिपूर्वयोः पूवोर्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति । निष्पावः । अभिलावः । निरभ्योरिति किम् ।
पवः । एवः ॥

उन्नयोर्ग्रः ॥ २९ ॥

गृ शब्दे, गृ निगरणे, द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्नयोऽपपदयोः गृइत्येतस्माद्धातोर्वञ् प्रत्ययो
भवति । उन्नारः समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उन्नयोरिति किम् । गरः ॥

(१) 'द्रु प्रसूती' इति कथितम् ।

(२) "दाड" इत्यक्षरे "भाभि प्रमे पञ् । द'रा इत्यक्षरे प्रियति । पन्नाभि प्रमेऽप्य उदात्त
इति स्वदिङ्" इति कथितयेऽनुपसर्गभवे ।

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

उन्न्योरिति वर्त्तते । कृ इत्येतस्माद्दातोर्ऋन्न्योरुपपदयोर्धञ् प्रत्ययो भवति, धान्यविषयश्चेद्दात्वर्थो भवति, विक्षेपार्थस्य किरतेर्ग्रहणं, न हिंसार्थस्य । अनभिधानात् । उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्य इति किम् । भैक्ष्योत्करः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्-स्तौतेर्धञ् प्रत्ययो भवति । संस्तावदृच्छन्दोगानाम् । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते । यज्ञ इति किम् । संस्तवश्चात्रयोः ॥

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तुञ् आच्छादने । अस्माद्दातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति न चेद्यज्ञविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तारः(?) ॥

प्रथने चावशब्दे ॥ ३३ ॥

स्तुञ् आच्छादने । अस्माद्दातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने, तच्चेत् प्रथनं शब्दविपर्ययं न भवति । प्रथनं विस्तीर्णता । पक्षस्य-विस्तारः । प्रथन इति किम् । कृण्विस्तरः । अशब्द इति किम् । विस्तरो वचसाम् ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

वौ स्र इति वर्त्तते । विपूर्वात्स्तृणातेदृच्छन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति । वृत्तमत्र छन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः । न मन्त्रब्राह्मणं, नामग्रहणात् । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विष्टारवृहतीछन्दः । विष्टारपङ्क्तिशब्दोऽत्र छन्दोनाम, न घञन्तं शब्दरूपं, तत्र त्ववयवत्वेन तद्वर्त्तते । छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्योपा ॥

उद्दि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे ग्रहेर्दातोर्धञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । उद्ग्राहः । *छन्दसि निपूर्वा-दपीभ्यते स्रगुद्यमननिपातनयोः* । हकारस्य भकारः । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधम् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येव । सम्युपपदे ग्रहेर्दातोर्धञ् भवति । मुष्टिविषयश्चेद्दात्वर्थो भवति । मुष्टिरङ्गलिसंनिवेदाः । अहो महस्य संग्राहः । अहो मुष्टिकस्य संग्राहः । दृढमुष्टिताख्यायते । मुष्टा-विति किम् । संग्रहो धान्यस्य ॥

परिन्योनीणोर्दुताभ्रेवयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्ये निय इणश्चाधातोर्धञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽप-वादः । दूताभ्रेवयोः । अत्रापि यथासंख्यमेव संबन्धः । दूतत्रिपयश्चेन्नयतरेर्थः । अत्रेपविषयश्चेद्विपर्ययः । पदाधानामनपचारो यथाप्राप्तकरणमभ्रेपः । दूते तावत् । परिणायेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेन । अत्रेपे । एपोऽन्नं न्यायः । दूताभ्रेवयोरिति किम् । परिणयः । न्यायं गतः पापः ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥

परिशब्द उपपदे इणो धातोर्धञ्प्रत्ययो भवति । अनुपात्यये गम्यमाने । क्रमप्राप्तस्यान-तिपातोऽनुपात्ययः परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः । अनुपात्यय इति किम् । कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः शेतेः पर्यायि ॥ ३९ ॥

वि उप इत्येतयोरुपपदयोः शोतेर्द्धातोर्वञ् भवति । पर्याये गम्यमाने । तव विशायः । मम विशायः । तव राजोपशायः । तत्र राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थः । पर्याय इति किम् । विशायः । उपशायः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्द्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति । न चेत्स्तेये चौर्यं भवति । हस्तादानग्रहणेन प्रत्ययासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । फलप्रचायः । हस्तादान इति किम् । बुक्षशिखरे फलप्रचयं करोति । अस्तेय इति किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण । *उच्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* (१) ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्य कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । च्रीयतेऽसौ चितिः । पाण्यादिसमुदायः शरीरम् । राशोकरणमुपसमाधानम् । एतेष्वर्थेषु चिनोतेर्वञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्य ककार आदेशः । निवासे तावत् । चिखलिनिकायः । चितौ । आकायमग्निं चित्वीत शरीरे । अनित्यकायः । उपसमाधाने । महागोमयनिकायः । एतेष्विति किम् । चयः । इह कस्मात् भवति महान् काष्ठनिचयः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् ॥

संघे चानौत्तराधयं ॥ ४२ ॥

चेरित्येव । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति । एकधर्मसमावेशेन, औत्तराधयं वा । तत्र औत्तराधयंपर्युदासादितरो गृह्यते । संघे वाच्ये चिनोतेर्द्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति आदेश्य कः । मिथुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तराधयं इति किम् । सूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात् संघस्येह न भवति । कृताकृतसमुच्चयः प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म, क्रिया । व्यतिहारः परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णञ्प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये । तच्च भावे । चकारो विशेषणार्थः, "णच् स्त्रियामञ्" (अ० सु० ५।१।७४) इति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रियामिति किम् । व्यतिपाको वर्त्तते । वाचकविषयेऽपि क्वचिदिष्यते । व्यावचोरी । व्यावचर्ची । इह न भवति । व्यतीक्षा । व्यतीहा वर्त्तते । व्यात्युक्षी भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति भवति ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिध्यासिः । क्रियागुणान्नां कात्स्न्येन संबन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावं इनुण् भवति । सांकृटिनम् । साराविणम् । सोन्द्राविणं वर्त्तते । अभिविधाविति किम् । संकोटः । संराधः । भाव इति वर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासायं, तेन घञ् न भवति । ल्युटा तु समावेश इष्यते । संकृटिनं वर्त्तते । तत्कथं, कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

आक्रोशेष्वन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घप्रत्युत्तं, नानन्तर इनुण् । अत्र नि इत्येतयोरुपपदयोर्धेर्द्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोशः शपनम् । अचक्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । निप्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् । अयग्रहः पदस्य । निग्रहशोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

पट इत्येव । प्रतद् उपपदे, पठेर्द्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम् । पात्र-

प्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी(१) । सुवग्राहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्द उपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात् । उत्तर-परिग्राहः । यज्ञ इति किम् । परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥

वृ इति वृद्धूजोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्द उपपदे वृ इत्येतस्माद्वातोर्धान्यविशेषेऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । नीवारा नाम व्रीहयः । धान्य इति किम् । निवारा कन्या ॥

उदि श्रयतिर्यौतिपृदुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्द उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः । उच्छायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्गावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

विभाषाऽऽडि रूप्सुवोः ॥ ५० ॥

आडि उपपदे रौतेः प्लवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वर्त्तते । अव उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्रतिबन्धेऽभिधेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्ताद्भावो वर्षप्रतिबन्धः । अवग्रहो देवस्य । अवग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्ध इति किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वर्त्तते । विभाषेत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्द्विजाणां सवन्धी भवति । वणिक्संबन्धेन च तुलासूत्रं, न तु वणिजस्तन्त्रम् । तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण चरति । वणिगन्धो वा । वणिजामिति किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभाषा प्र इति वर्त्तते । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । रथादियुक्तानामश्वदीनां संयमनार्थां रञ्जू रश्मिर्हि गृह्यते । प्रग्रहः । प्रग्राहः ॥

वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

विभाषा प्र इति वर्त्तते । प्रशब्द उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते । प्रावारः । प्रवरः । आच्छादन इति किम् । प्रवरा गौः ॥

परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्येव । परिशब्दे उपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति अवज्ञाने, गम्यमाने । अवज्ञानमसत्कारः । परिभावः । परिभवः । अवज्ञानइति किम् । सर्वतो भवनें परिभवः ॥

परञ् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्त्तते यावत्कृत्यल्युटो बहुलमिति । इवर्णान्ताद्वातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् च प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः ।

अन्तः, "थाथयन्ताजवित्रकाणाम्" (अ० सू०६।२।१४४) इति । चयः । अयः । जयः । अयः ।
 अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् । नपुंसके कादिनिद्वत्यर्थम् । भयम् । वर्षम् । *जवसवौ
 छन्दसिवक्तव्यौ* । ऊर्वोरस्तुमे जवः । पञ्चोदनसवः(१) ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । पित्करणे स्वरार्थम् ॥
 करः । गरः । शरः । उपवर्णान्तेभ्यः । यवः । लवः । पवः । दकारो मुखसुखार्थः । मा भूत्ताद-
 पिपरस्तपरः ॥

प्रह्वृद्धनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

प्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवादः । प्रहः ।
 वरः । दृः । निश्चयः । गमः । निश्चिप्रहणे स्वरार्थम् । *वशिरण्योरुपसंख्यानम्* । घशः ।
 रणः । *वञ्चये कविधाने स्थास्नापान्यधिहिनियुध्यर्थम्* । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रत्येः पथ-
 तस्य । प्रस्नात्यस्मिन्प्रस्नः । प्रपिबत्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्ति तेनेत्याविधः । विह-
 न्यन्तेऽस्मिन्निति विन्नः । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गेऽद् ॥ ५९ ॥

अवित्येव । उपसर्ग उपपदे द्वातोरप् प्रत्ययो भवति । विवसः । प्रवसः । उपसर्ग इति
 किम् । घासः ॥

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्द उपपदे अदेर्द्वातोर्णः प्रत्ययो भवति । चकारादप् च । न्यादः । निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । व्यधः । जपः । अनुप-
 सर्ग इति किम् । आख्याया । उपजाया ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्ग इत्येव । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः । स्वानः । हसः ।
 हासः । अनुपसर्ग इति किम् । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गं वा इति वचते । सम् उप नि वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गोऽपि यमेर्वा अप्
 प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । संयामः । उपयामः । संयमः । उपयमः । नियमः । नियामः ।
 वियमः । वियामः । अनुपसर्गात् खल्वपि । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अवित्येव । निशब्द उपपदे गदं नदपठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो भवति ।
 घञोऽपवादः । निगादः । निगदः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । नित्वनः । नित्वानः ॥

कणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ वाऽनुपसर्ग इति वचते । कणतेषां तोनिपूर्वादानुपसर्गाच्च वीणायां वा अप् प्रत्ययो
 भवति । घञोऽपवादः । सोपसर्गाथं वीणाया महणम् । निकणः । निकणः । अनुपसर्गात् ।
 घणः । कणः । वीणायां खल्वपि कल्याणप्रकृया वीणा । एतेष्विति किम् । अतिकणो वचते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहारे स्तुतो च । अस्माद्वातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्यमाने ।

(१) "पिन्दोदनसव इतिरुधित् ।

मित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः । संव्यवहाराय मूलकादीनां यः परि-
मितोमुष्टिर्वध्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाण इति किम् । पाणः ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेषांतोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति घञोऽपवादः । विद्यामदः । धनमदः । कुलमदः । अ-
नुपसर्ग इति किम् । उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद संमद इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षेऽभिधये । कन्यानां प्रमदः । कोकिलानां संमदः ।
हर्ष इति किम् । प्रमादः । संमादः । प्रसंभ्यामिति नोक्तं, निपातमे रूढ्यर्थम् ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरूपदयोरजतेर्द्धातोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । अज
गतिकेपणयोरिति पठ्यते । स संपूर्वः समुदाये वर्तते, उत्पूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय
इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् । समाजो ब्राह्मणात्ताम् । उदाजः
क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । ग्रहेरप् सिद्ध एव, लत्वार्थं निपातनम् ।
अक्षस्य ग्लहः । अक्षेष्विति किम् । ग्रहः पादस्य । अन्ये ग्लहिः प्रकृत्यन्तरमाहुस्ते घर्षे प्रत्यु-
दाहरन्ति । गलाहः ॥

प्रजने सत्तेः ॥ ७१ ॥

सत्तेधातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति, घञोऽपवादः । प्रजनं प्रथमं गर्भग्रहणम् ।
गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । खीगवीषु दुग्गवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

ह्रः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि अभि उप वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्रयतेर्द्धातोः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति । घञो-
ऽपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् । प्रहायः ॥

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आङि उपपदे ह्रयतेर्द्धातोः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति युद्धेऽभिधये । आल्यन्तेऽस्मि-
न्नित्याहवः । युद्ध इति किम् । आहायः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य ह्रयतेर्द्धातोः संप्रसारणम् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते, निपानं चेदभिधेयं
भवति । निषिन्नत्यस्मिन्निति निपानमुक्ताधार उच्यते । आहावः पशूनां कूपोपसरेषु य
उक्ताधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते । निपानमिति किम् । आहायः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्रयतेः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति भावेऽभिधये । हवः । हवे हवे सुहवं
शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् । आहायः । भावग्रहणमकर्तारि च कारके संज्ञायामित्य-
स्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

भावेऽनुपसर्गस्येति वर्तते हन्तेर्द्धातोरनुपसर्गं भावे अप् प्रत्ययो भवति तत्संनियोगेन
च वधादेशः, स चान्तोदात्तः । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् ।
वधो दस्यूनाम् । भाव इत्येव । घातः । अनुपसर्गस्येत्येव । प्रघातो, विघातः । चकारो भिन्न-

ऋमत्वाद्वादेशेन संबध्यते किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तिन घञपि भवति । घातो वर्त्तते ॥

मूर्तो घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येव, मूर्तिः काङ्क्षिन्, मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप् भवति, घश्चादेशः । अन्नघनः । दधिघनः । कथं घनं दधीति । धर्मशब्देन धर्मी भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययो भवति घनादेशश्च भवति देशोऽभिधेये । अन्तर्घनः संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारं पठन्ति । अन्तर्घणो देश इति, तदपि ब्राह्मणैव । देश इति किम् । अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघणः । प्रघाणः । द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते । अगारैकदेश इति किम् । प्रघातोऽन्यः ॥

उद्धनोत्याध्रानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्धन इति निपात्येतेऽत्याधानं चेद्भवति । उद्धनः । यस्मिन् काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तद्व्यन्ते तदभिधीयते । उद्धातोऽन्यः ॥

अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्येते, अङ्गं चेत्तद्भवति । अपघनः, अङ्गम् । अवयव एकदेशो न सर्वः, किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातोऽन्यः ॥

करणेऽयोचिद्रुपु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्त्तते । अयस् वि द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्द्धातोः करणे कारकेऽप्यप्रत्ययो भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । द्रुघनः । द्रुघण इति केचिद्रुदाहरन्ति । कथं णत्वम् । अरीहणादिषु पाठात् । "पूर्वपदात्संज्ञायामग" (अ०सू० ८।४।३) इति वा ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

करणे हन इति वर्त्तते । स्तम्बशब्द उपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । च-कारादप्य । तत्र घनादेशः । स्तम्बघनः । *स्त्रियां स्तम्बघना स्तम्बघना इति इष्यते* । करण इत्येव । स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिशब्द उपपदे हन्तेर्द्धातोर्प्यप्रत्ययो भवति । करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेतिः परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप्युपघालोपश्च निपात्येते । आश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यासक्तिं लक्षयति । पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः । आश्रय इति किम् । पर्वतोपघात एवान्यः ॥

संधोद्धो गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुद्देशरूपदयोर्हन्तेर्द्धातोर्प्यप्रत्ययो भवति टिलोपो घत्वं च निपात्येते, यथासंख्यं गणोऽभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघातः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्धन्तेरप्यप्रत्ययटिलोपो घत्वं च निपात्येते, निमित्तं चेदभिधेयं भवति समन्तान्निमित्तं निमित्तम् । समारोहपरिणाहम् । निघा वृक्षाः । निघाः शालयः । निमित्त-मिति किम् । निघातः ॥

द्वितः क्त्रिः ॥ ८८ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । हु इद्यस्य तस्माद् द्वितो धातोः क्त्रिः प्रत्ययो भवति । "क्त्रेर्मन्मित्यम्" (अ०सू० ३।१।२०) इति । च्चनाव् केवलो न प्रयुज्यते । हुचप् पाके । पक्त्रिमम् । हुवप् । उप्त्रिमम् । हुक्त्र् । क्त्रिमम् ॥

द्वितोऽधुच् ॥ ८९ ॥

हु इद्यस्य तस्माद् द्वितो धातोऽधुच् प्रत्ययो भवति भावादौ । दुवेष्ट् । वेपथुः । दुओ-
रिश्चि । श्वयधुः । दुक्षु । क्षवधुः(१) ॥

यजयाचयतविच्छ्रप्रच्छरत्तो नङ् ॥ ९० ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ्प्रत्ययो भवति । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यजः । याच्या । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । रक्ष्णः । प्रच्छेरसंप्रसारणं ज्ञापकात् "प्रश्ने चासन्नकाल" (अ०सू० ३।२।११७) इति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेद्दांतोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति । कित्करणमातो लोपार्थम् । प्रतिः । प्रधिः । अन्तद्धिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घोरित्येव । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति, अधिकरणे कारके । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । अधिकरणग्रहणसर्थान्तरनिरासार्थः । चकारः प्रत्य-
यानुकर्षणार्थः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन् प्रत्ययो भवति । घञ-
जयामपवादः । कृतिः । चितिः । मतिः । *क्तिन्नावादिभ्यश्च वक्तव्यः* । आवादयः प्रयोग-
तोऽनुसर्त्तव्याः । आसिः । राद्धिः । दीसिः । स्वस्तिः । ध्वस्तिः । लब्धिः । *श्रुयजिस्तुभ्यः
करणेः* । श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः । *रलाम्लान्याहाभ्यो निः* । रलानिः ।
म्लानिः । ज्यानिः । हानिः । *ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति इति वक्तव्यम्* । कीर्णिः ।
गीर्णिः । जीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । यूनिः । *संपदादिभ्यः क्तिप्* । संपत् । विपत् ।
प्रतिपत् । *क्तिञ्चपीष्यते* । संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

स्त्रियामिति वर्त्तते । स्थादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अङोऽ-
पवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः । संपीतिः । पक्तिः । भाव-
हणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था संस्थेति । "व्यवस्थायामसंज्ञायाम्" (अ०सू० १।१।६४)
इति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

भावे स्त्रियामिति वर्त्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो भवति, उदा-
त्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । कस्मादेवं कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । वृष्टिः ।
इष्टिः । पक्तिः । मतिः । चितिः । भृतिः । वीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन

विहित एव क्तिन् । उदात्तार्थं वचनम् । इपेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति । ततः क्तिन्नपि विधीयते मन्त्रादन्यत्रादिरुदात्तः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकोर्त्तयश्च ॥ ६७ ॥

मन्त्र इति नानुवर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति वर्त्तते । “अवतेर्ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च” (अ०सू० ६।४।२०) इति ऊङ् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । यौतेर्ज्वतेश्च यूतिः । जूतिः । दीर्घत्वं च निपात्यते । सातिः । इत्वाभावो निपात्यते । सनो-तेर्वा “जनसनखनाम्” (अ०सू० ६।४।४२) इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हि नोते-र्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः ॥

व्रजयजोभावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । क्तिनोऽपवादः । व्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुमर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिपदनिपतमनविदपुञ्जुशीङ्भृजिणः ॥ ९९ ॥

भाव इति न स्वर्थेते । पूर्वं एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्त्यस्यामिति समज्या । निपद्याः । निपत्या । मन्द्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या । कथे, तदुक्तम्, “स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति इति । भावाधिकारो भावव्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितो, न तु शास्त्रीयोऽधिकारः ॥

कृञः श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति । चकारात् क्यप् च । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । क्तिन्नपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इपेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । *परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्* । परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाट्या । *जागर्त्तकारो वा* । जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यस्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । चिकीषां । जिहीषां । पुत्त्रीषा । पुत्रकाभ्या । लोलुषा । कण्डूषा ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुणान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति किम् । भक्तिः । हल इति किम् । नीतिः ॥

पिङ्गिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥

पिङ्गो भिदादिभ्यश्च गियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदादिषु निष्कृत्य प्रकृतयो मृगन्ते । जूप् । जरा । व्रपूप् । व्रपा । भिदादिभ्यः खलपि । भिदा । छिदा । विदा । क्षिषा ॥ गुहा, गियापध्द्योः ॥ श्रद्धा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा ५ क्षिया । भारा । धारा । लेरा । रेखा । चूडा । पीडा । वपा । वरा । मृजा । मनेःसंप्रसारणं च । कृषा । भिदा चिदरणे ॥ भित्तिरन्ध्या ॥ छिदा ईर्ष्याकरणे ॥ छित्तिरन्ध्या ॥ आरा शस्त्र्याम् । आभित्तिरन्ध्या ॥ धारा प्रपाते ॥ धृतिरन्ध्या ॥

चिन्तिपूजिफथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

चिन्ति स्मृत्यां, पूज पूजायां, फथ जान्यप्रसन्ने, कुपि आच्छादने, चर्च अध्ययने, पुरादिः

पुंभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामद् प्रत्ययो भवति । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्भा । चर्चा । चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना(१) ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामद् प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा । *श्रद्दन्तरोरुपसर्गंचतुष्टिः* । श्रद्धा । अन्तर्दा ॥

रयासश्चन्यो युच् ॥ १०७ ॥

ण्यन्तेभ्यो धातुभ्य आसश्चन्य इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो भवति । अकारल्या-
पवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्यना । कथमास्या । ग्रहलोप्यर्द्धविष्यति । वास-
रूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य । श्रन्थिः क्रयादिर्गुह्यते, श्रन्य विमोचन-
प्रतिहर्षयोरिति । न चुरादिः, श्रन्य ग्रन्थ संदर्भे इति । ण्यन्तन्वेनैव सिद्धत्वात् । *घट्टिव-
न्द्दिविदिभ्य उपसंख्यानम्* । घटना । वन्दना । वेदना । घट्टेस्तौद्रादिकस्य ग्रहणं, घट्ट
चलन इति । चौरादिकस्य, घट्ट संवरण इत्यस्य न ग्रहणम् । तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात् ।
इपेरनिच्छार्थस्य युच् वक्तव्यः । अध्येपणा । अन्ध्येपणा । *परेर्वा* । पर्येपणा, परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां रघुल्लघुल्लम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं ण्वुल् प्रत्ययो भवति । क्तिनादीनामपवादः
आख्याग्रहणं रोगस्य चेत प्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति । बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थम् । प्रच्छर्दिका ।
प्रवाहिका । विचर्चिका । न च भवति । शिरोर्त्तिः । *धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् वक्तव्यः* । आ-
शिका । शापिका वर्त्तेते । *इक्क्षित्तपौ धातुनिर्द्देशे इति वक्तव्यम्* । भिदिः । छिदिः ।
पचतिः । पठतिः । *वर्णात्कारः* । निर्द्देश इति प्रकृतम् । अकारः । इकारः । *रादिफः* ।
रेफः । *भत्वर्थाच्छः* । अकारलोपश्च । मत्वर्थीयः । *इजजादिभ्यः* । आजिः । आतिः
आदिः । *इक् कृष्यादिभ्यः* । कृपिः । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विषये धातोर्ण्वुल् प्रत्ययो भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वरणपुष्पप्रवाहि-
का(२) । आन्वृपखादिका । आचोपखादिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् । सूत्रेऽल्पाक्षरस्य पूर्वनिपातः । परिप्रश्न आख्याने च
गम्यमाने धातोर्िञ् प्रत्ययो भवति । चकाराद् ण्वुलपि । विभाषाग्रहणात् परोऽपि यः प्राप्नोति
सोऽपि भवति । कां त्वं कारिमकार्पीः । कां कारिकामकार्पीः । कां क्रियामकार्पीः । कां
कृत्यामकार्पीः । कां कृतिमकार्पीः । सर्वां कारिमकार्पम् । सर्वां कारिकामकार्पम् । सर्वां क्रिया-
मकार्पम् । सर्वां कृत्यामकार्पम् । सर्वां कृतिमकार्पम् । कां गणिमजीगणः । कां गणनामजीगणः
सर्वां गणिमजीगणम् । सर्वां गणिकाम् । सर्वां गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां यजिकाम् ।
कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पचाम् । कां पाठिम् । कां पाठिकाम् । इति द्रष्टव्यम् ।
आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् । कृतिः । इतिः ॥

पर्यायाहंशोत्पत्तिषु रघुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः, तद्योग्यता । ऋणं तद् यत्परस्य(३) धार्यते । उत्प-
त्तिजन्म । एतेष्वर्थेषु धातोर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति । क्तिनादीनामपवादः । पर्याये तावत् भवतः

(१) "चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना ।" इत्यधिकम् । टीकाविरोधात् ।

(२) "वरणपुष्पप्रवाहिका" इतिपाठः ।

(३) "परस्मै" इतिपाठः ।

शायिका । भवतोऽप्रशासिका । अहं । अहंति भवानिधुभक्षिकाम् (१) । ऋणे । इधुभक्षिकां मे धारयसि । ओदनभोजिकाम् । पयःपायिकाम् । उत्पत्तौ । इधुभक्षिका मे उदपादि । ओदनभोजिकाम् । पयःपायिकाम् । विभापेत्येव । विकीर्णोत्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्यम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभापेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । अकरणस्ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् । अकृतिस्तस्य कट्स्य । नञीति किम् । मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति । स्नानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् । अन्यत्रापि भवति । अपसेचनमवस्त्रावणम् । राजभोजनाः शाल्यः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलमग्रहणादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिषेधे व्यभिचरन्ति । पादाभ्यां हियते, पादहारकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम् (२) ।

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसनं छात्रस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं वचनम् । उपपत्समासादिर्नित्यः समासः । पयः पानं सुखम् । ओदनभोजनं सुखम् । कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पृशादिति किम् । अग्निफण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेर्न गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि कर्म । शरीरग्रहणं किम् । पुत्रस्य परिप्यञ्जनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् । कण्ठकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाहियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणेऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । इध्मप्रवक्षनः । पलाशाशातनः । अधिकरणे । गौदोहनी । सक्नुधानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोरित्येषु । पुल्लिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घं प्रत्ययो भवति समुदायेन घेत् संज्ञा गम्यते । प्रायग्रहणमकारत्स्न्यार्यम् । दन्तच्छट्टः । उरदच्छट्टः । घटः । अधिकरणे सत्वपि । एत्य तस्मिन् पुत्र्यन्तीत्याकरः । आलयः पुंसोति किम् । प्रसाधनम् । शैशापामिति किम् । प्रहरणो दण्डः । घकारः "छादेघं" इति विशेषणार्थः ॥

गोचरसंचरघट्टमजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

(१) "पयः पायिकाम्" इति कविदक्षिणम् ।

(२) "अपितम्" । मुक्तम् भाषितम् इति कविदक्षिणम् ।

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवायें । “हलश्च” इति घञे वक्ष्यति तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति, गोचरः । संचरन्तेऽनेनेति संचरः । वहन्ति तेन, वहः । व्रजन्ति तेन व्रजः । व्यजन्ति तेन व्यजः । निपातनात् “अजेर्व्यघञपोः” (अ०सू० २।१।१६) इति वीभावो न भवति । पृथ तस्मिन्नापणन्त इत्यापणः । निगच्छन्ति तस्मिन्निति निगमः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कपः । निकपः ॥

अवेतस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

अव उपपदे तरेतस्त्रुणातेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्ययो भवति । घ-स्यापवादः । अकारो वृद्धार्थः, स्वार्थश्च । घकार उत्तरत्र कुट्वार्थः । अवस्तारः । कथमवतारो नथाः । न हीयं संज्ञा, प्राथानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणबोद्धेति सर्वमनुवर्त्तते । हलन्ताद्धातोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । ऐत्वः । वेदः । वेपः । वन्धः । मार्गः । अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घजन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञ् विधीयते । अह-लन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः । उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युद्यावः । संद्वियन्तेऽनेनेति संहारः । आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । अवयन्त्यस्मिन्नित्या-चायः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अवहारः ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्क इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्दात्वर्थो भवति । उत्पूर्वाद्भ्रतेर्घञ् निपात्यते । ननु च “हलश्च” (अ०सू० ३।३।२१) इति सिद्ध एव घञ् । उदके प्रतिषेधार्थमिदं वचनम् । तैलोदङ्कः । अनुदक इति किम् । उदकोदञ्जनः । घः कस्मान्न प्रत्युदाह्रियते । विशेषाभावात् । वच्यपि थायादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जाले चेतद्भवति । आङ्पूर्वाङ्गयतेः करणे घञ् निपात्यते । आ-नायो मत्स्यानाम् । आनायो सृगाणाम् (१) ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खनतेर्द्धातो करणाधिकरणयोर्घेः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ् च । आखनः । आखानः । *डो वक्तव्यः* । आखः । *डरो वक्तव्यः* । आखरः । *इको वक्तव्यः* । आखनिकः । *इकवको वक्तव्यः* । आखनिकवकः (२) ॥

ईपद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईपत् दुस् सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं दुःखम् । तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रं सुखम् । तदितरयोर्विशेषणं, संभवात् । ईपत्करो भवता कटः । दुष्करः । सुकरः । ईपद्भोजः । दुर्भोजः । सुभोजः । ईपदादिप्विति किम् । कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किम् । ईपत्कार्यः । लंकारः स्वार्थः । खित्करणमुत्तरत्रोभयम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतेश्च धातोर्घथासंख्यं कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीपदादिषु च खल् प्रत्ययो

(२.) “जालमिति किम् आनयः ।” इति वृत्तिः ।

(३.) “खलोमयः पदंचेति वक्तव्यम्” इति कुञ्चित्पठ्यते, तत्र युक्तम् । पदमञ्जरीविरोधात् ।

भवति । ईपदाद्यंभवं भवता । दुराद्यम्भवम् । स्वाढयंकरो देवदत्तो भवता । *कर्तृकर्मणो-
श्चञ्चर्थयोरिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । स्वाढयेन भूयते(?) ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईपदादयोऽनुवर्तन्ते । कर्तृकर्मणोरिति न स्वर्थेति । कृच्छ्राकृच्छ्रायंपु ईपदादिपूपपदेषु
आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोऽपवादः । ईपत्पानः सोमो भवता ।
दुप्पानः । सुपानः । ईपदानो गौर्भवता । दुर्गानः । सुदानः ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईपदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रायंपूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भव-
ति । खलोऽपवादः । सुपसदनोऽग्निः । सुपसदनमन्तरिक्षम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽगत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुद्रोहनामंशुणो-
द्वल्लणे गाम् । सुवेदनामंशुणोद्वल्लणे गाम् । *भाषायां श्रासियुधिदशिशृषिमृषिभ्यो युञ्
वक्तव्यः* । दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्दर्पणः । दुर्मर्पणः ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । प्यजः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्धयर्थम् । वर्त्तमानस-
मीपं भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत् प्रत्ययाः वा भवन्ति "वर्त्तमाने लङ्" इत्या-
रभ्य यावद् "उणादयो बहुलम्" इति वर्त्तमाने प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा
देवदत्तागतोऽसि । अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमम् । एषोऽस्या-
गतः । कदा देवदत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । एष गमिष्यामि ।
गन्तास्मि । वत्करणं सर्वसाहचर्यार्थम् । येन विशेषणेन वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रकृत्युपप-
दोपाधिना तथैवात्र भवन्ति । पवमानः । यजमानः । अलंकरिष्णुः । सामीप्यग्रहणे किम् ।
विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत् । परद्गच्छत्याटलियुप्रम् । वपेण गमिष्यति । यो मन्पते ग-
च्छामीति पदे वर्त्तमाने काल एव वर्त्तते, कालान्तरावगतिस्तु वाक्याद्भवति । न च वा-
क्यगम्यः कालः पदसंस्कारथेलायामुपयुज्यत इति तादृशं वाक्यार्थं प्रतिपत्तारं प्रति प्रकर-
णमिदं नारभ्यते । तथाच, सः करिष्यति वपेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ।

आशंसायां भूतवच्च ॥ १३२ ॥

येत्येव । वर्त्तमानसामीप्य इति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा । अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य
प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तस्य भविष्यति काले आशंसायां गम्यमा-
नायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति । चकाराद्दत्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत् । आग-
तः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्यगोष्मदि । एते व्याकरणमधीतवन्तः ।
अधीमहे । अध्येष्यामहे । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाहृष्टिर्न भवतः । आशंसा-
यामिति किम् । आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवचन उपरं आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो
भवति । भूतवत्प्रत्ययापमर्यादः । उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति । क्षिप्रं व्याकरणम-
ध्येष्यामहे । नेति पण्ये लृट्पदाने लृटोऽपि विषये कदा न्यात् । सः क्षिप्रमधीष्यामहे ॥

आशंसायन्तने निञ्च् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनं, गमिष्युपरं धातोर्निञ्च् प्रत्ययो भवति । भूतवत्प्रत्य-

स्यत्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसेऽत्रकल्पये युक्तोऽधीयीय । आशंसे क्षि-
प्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदतनद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरथं प्रतिषेधः । अनद्यतनवत् प्र-
त्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् ।
कालानां सामीप्ये तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । भृशमन्नं दास्यति ।
यावज्जीवं पुत्रोऽध्यापिपत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये खल्वपि । येयं पौर्णमास्य-
तिक्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित । सोमेनायष्टं । गामदित । येयममावास्याऽऽगा-
मिनी एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्षते । स गां दास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ
यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वचते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं वचनम् । भविष्यति काले मर्या-
दावचनेऽवरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाट-
लिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तव्यमहे । तत्र सक्तून् पास्यामः । भवि-
ष्यतीति किम् । योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अ-
ध्वैमहि । तत्र द्विरोदनम् अमुञ्जमहि । तत्र सक्तून्पिषाम । मर्यादावचन इति किम् । योऽ-
यमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यद्वरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । सक्तून्
पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम् । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौ-
शाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । इह सुत्रे देशकृता मर्यादा,
उत्तरत्र कालकृता । तत्र च विशेषेण वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्निति वचते । कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन् प्रवि-
भागे भविष्यति कालेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागस्तेषां च
विभागे प्रतिषेधः । पूर्वणैव सिद्धे वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः । यो-
ऽयं संवत्सर आगामी तत्र यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । तत्रोदनं भोक्तव्यमहे ।
भविष्यतीत्येव । योऽयं वत्सरोऽतीतस्तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्वैमहि । तत्रो-
दनममुञ्जमहि । मर्यादावचन इत्येव । योऽयं निरवधिकः काल आगामी तस्य यद्वरमाग-
हायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्रोदनं भोक्तास्महे । अवरस्मिन्नित्येव । परस्मिन् वि-
भागां वक्ष्यति । अनहोरात्राणामिति किम् । त्रिविधमुदाहरणम् । योऽयं मास आगामी त-
स्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः, योऽयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्द्धमासः, योऽयं त्रिंशद्दो-
रात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः ।
सर्वथाऽहोरात्रस्पर्शं प्रतिषेधः ॥

परस्मिन् विभागा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वमनुवचते । कालमर्यादा-
विभागे सति भविष्यति काले परस्मिन् प्रविभागे विभागाऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति न
चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः । अवरस्मिन्वचनं पूर्वमनुवचते । अवरस्मिन् पूर्वण प्रतिषेध
उक्तः, संप्रति परस्मिन्नप्राप्त एव विकल्प उच्यते । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमा-
ग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पास्यामः । तत्र सक्तून् पा-
तास्मः । अनहोरात्राणामित्येव । योऽयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र
युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । भविष्यतीत्येव । योऽयं संवत्सरोऽतीतस्तस्य

यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्वैमहि । तत्रौदनममुञ्जमहि । मयांदावचन इत्येव । योऽ-
 र्यं संवत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ताऽध्येतास्महे । तत्र
 सक्तून् पातास्मः । कालविभाग इत्येव । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं
 कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्वेतास्महे । ओदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानद्यतनवत् प्रत्यंया
 उदाहाराः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्त्तते । हेतुहेतुमतोर्लिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तं, तत्र लिङ्निमित्ते भ-
 विष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्द्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रि-
 यायाः क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन चेदायास्यन्न शकटं पर्यांभविष्यत् । यदि कमलकमाह्लास्यन्न
 शकटं पर्यांभविष्यत् । अमोक्षयत भवान् घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । भविष्यत्काल-
 विषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्यांभवन्न च हेतुमत् हेतुभूतं च कमलकाह्लानम् । लिङ्गिलिङ्गे वृ-
 द्ध्वा तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तराद्वगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाह्लास्यन्न
 शकटं पर्यांभविष्यदिति, हेतुहेतुमतोराह्लानापर्यांभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरितो
 वाक्याद्वगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते पृथगे भविष्यति विहितः सम्प्रति भूते
 विधेयते । भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ्प्रत्ययो भवति । उदाह्योरि-
 त्पारम्य लिङ्निमित्तेषु विधानमुक्तत् । प्राक् ततो विकल्पं वक्ष्यति । दृष्टो मया भवत्युत्त्रोऽ-
 छार्थी चङ्कम्यमाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी, यदि स तेना दृष्टोऽभविष्यत् । तदाऽभोक्षयत
 न तु मुक्तवान् । अन्येन पथा स गतः ॥

उताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा अ उताप्योः । मयांदाया-
 मयमाद् नामिविधौ । उताप्योः समर्थयोर्लिङिति वक्ष्यति । प्रागेतस्मात् सूत्रावधेयं दित ऊ-
 र्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् वा भवतीत्येतदधिहृत्तं वेदित-
 व्यम् । वक्ष्यति, “विभाषा कथमि लिङ् च” । कथं नाम तत्र भवान् घृपलमयाजयिष्यत् ।
 यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लङ्पिजात्वोः ॥ १४२ ॥

गर्हां कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायां अपिजात्योरुपपदयोर्धातोर्लृङ् प्रत्ययो
 भवति वचंमाने लङ्कः कालसामान्ये न प्राप्नोति विधीयते । कालविशेषविहितांश्चापि प्रत्य-
 यानर्थं परत्वाद् अस्मिन् विषये धाधते । अपि तत्र भवान् घृपले याजयति, जातु तत्र भवान्
 घृपले याजयति । गर्हामहे । अहो अन्याप्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ
 लृङ् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति चर्त्तते । कथेत्तत् उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।
 प्रकारादृ च । विभाषाग्रहणे यथास्त्वं कालविषये विहितानामयाधनार्थम् । कथं नाम तत्र
 भवान् घृपले याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान् घृपले याजयति, कथं नाम तत्र भवान् घृपले
 याजयिता । कथं नाम तत्र भवान् घृपले याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान् घृपलमयाजयत् ।
 कथं नाम तत्र भवान् घृपले याजयाद्धार । अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविदक्षार्या क्रिया-
 तिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यद्विषयार्था सर्वत्र नित्येनेव लृङ् भवितव्यम् ॥

किं गृत्ते लिङ् लृङ् ॥ १४४ ॥

गर्हाणामित्येव । विभाषा न स्वयंते । किञ्चित् उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्-
लटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहणे लटोऽपरिग्रहार्थम् । को नाम वृपलो
यं तत्र भवान् याजयेत् । यं तत्र भवान् वृपलं याजयिष्यति । कतरो नाम यं तत्र भवान् वृ-
पलं याजयेत् । याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लट् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम
वृपलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवकल्प्यमर्षयोरकिञ्चित्तेऽपि ॥ १४५ ॥

गर्हाणामिति निवृत्तम् । अनवकल्पसिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । किञ्चित्तेऽकिञ्चित्ते चोपपदे-
ऽनवकल्प्यमर्षयोर्धातोर्लिङ्लटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । बह्वचः पूर्वनिपातौ
लक्षणव्यभिचारविह्वम् । तेन यथासंख्यं न भवति । अनवकल्पसौ तावत् । नावकल्पयामि न
संभावयामि न श्रद्धे, तत्र भवान्नाम वृपलं याजयेत् । तत्र भवान्नाम वृपलं याजयिष्यति ।
को नाम वृपलो, यं तत्र भवान् वृपलं याजयेत् । को नाम तत्र भवान् वृपलं याजयिष्यति ।
अमर्षं । न मर्षयामि तत्र भवान् वृपलं याजयेत्, याजयिष्यति । को नाम वृपलो, यं तत्र भ-
वान् याजयेत्, याजयिष्यति । भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लट् भवति । भविष्यति
नित्यम् । नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृपलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवकल्प्यमर्षयोरिति वर्तते । किंकिलाद्भ्रः समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्था, अस्तिभव-
तिविद्यतयः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवकल्प्यमर्षयोर्धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । लिङोऽप-
वादः । किंकिल नाम तत्र भवान् वृपलं याजयिष्यति । भवति नाम तत्र भवान् वृपलं याज-
यिष्यति । विद्यते नाम तत्र भवान् वृपलं याजयिष्यति । न श्रद्धे, न मर्षयामि । लिङ्नि-
मित्तमिह नास्ति तेन लिङ्गं भवति ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवकल्प्यमर्षयोरित्येव । जातु यदित्येतयोरुपपदयोरनवकल्प्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धा-
तोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । जातु तत्र भवान् वृपलं याजयेत् । यन्नाम तत्र भवान्
वृपलं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि । *जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपलंल्लयानम् ॥
यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि ।
क्रियातिपत्तौ भूते वा लट्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥

अनवकल्प्यमर्षयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवकल्प्यमर्षयोर्गम्यमान-
योर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । यथासंख्यं नेष्यते । य-
च्च तत्र भवान् वृपलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृपलं याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं
लट् भवति ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकल्प्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । यच्च यत्र इत्येतयो-
रुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च
तत्र भवान् वृपलं याजयेत् यच्च तत्र भवान् वृपलं याजयेद् ऋद्धो बुद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे ।
अहो अन्याय्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लट् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्रयंमद्भुतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्रयोरुपपदयो-
श्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भ-

वान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् आश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथा-
यथं लृष्टं भवति ॥

शोषे लृड्यदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्रान्यामन्यत्र चित्रीकरणे शोषः । शोषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लृट् प्रत्य-
यो भवति । यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामपवादः । अश्चर्यं चित्रमद्भुतम् । अ-
न्यो नाम पर्वतमारोक्ष्यति वधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते । अयदाविति किम् । आश्चर्यं
यदि स भुञ्जीत यदि सोऽधीयीत । लिङ्निमित्ताभावादिह लृष्टं न भवति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्येतयोः समर्थयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । वा-
दमित्यस्मिन्नर्थं समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । उताधीयीत । अप्यधीयी-
त । वादमध्येष्यत् इत्यर्थः । समर्थयोरिति किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि द्वारं धास्य-
ति । प्रश्नः प्रच्छादन् च गम्यते । धातोप्योरिति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रमृति भूतेऽपि लि-
ङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृष्टं भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छाऽभिलाष इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमानेऽकच्चित्युपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वल-
काराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चि-
तीति किम् ।

कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता ।

माराविद् ! त्वां पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वती ॥

संभाषनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

लिटित्वेव । संभाषने, क्रियासु योग्यताज्यवसानं शक्तिश्रद्धानम् तद्दिदानीमलमर्थेन विशे-
ष्यते तच्चेत्संभाषने पर्याप्तमप्यित्थं भवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेषणं, सिद्धश्चेदलमो
ऽप्रयोगः क्त्वासौ सिद्धः । यत्र गम्यते चार्थो, न त्वासौ प्रयुज्यते । तद्दीदृशे संभाषनोपाधिके-
ऽर्थे वक्तव्यमनोद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं शिरसा भि-
न्धात् । अपि द्वेणपाकं भुञ्जीत । अलमिति किम् । विदेशस्त्यायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्य-
ति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अलं देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते
च भविष्यति नित्यं लृष्टं भवति ॥

विभाषा धातौ संभाषनवचनेऽप्यदि ॥ १५५ ॥

संभाषनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोग इति सर्वमनुवर्तते । संभाषनमुच्यते येन स संभाषन-
वचनः । संभाषनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण नि-
त्यप्राप्तौ विकल्पाऽर्थं वचनम् । संभाषयामि भुञ्जीत भवान् । संभाषयामि भोक्ष्यते भवान् ।
अयकल्पयामि भुञ्जीत भवान् । धक्षे भुञ्जीत भवान् । भोक्ष्यते भवान् । अयदीति किम् ।
संभाषयामि यद्भुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम् । हेतुगृते हेतुमति धाथे वक्तव्यानां धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।
सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायात् दाकटं पर्यामरेत् । यदि कामकामाद्द्वयेन दाकटं
पर्यामरेत् । दक्षिणेन याने हेतुः । उपपद्यते हेतुमत् । विभाषा चाप्यनित्ये भविष्यति
एव काण्डे । तेन लृष्टमि भवति । दक्षिणेन चेद्याप्यति न दाकटं पर्यामविष्यति । तत्र
विभाषापहने यावदनन्तरमेवावुवर्गने । लिटिति यामाने पुनर्लिङ्पहणं काण्डविने-

पप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति । हन्तीति पलायते । वर्धतीति धावति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुपूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । इच्छामि भुञ्जीत भयान् । इच्छामि भुङ्क्तां भवान् । कामये । प्रार्थये ॥ *कामप्रवेदन इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषुपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विति किम् । देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः । इह कस्मान्न भवति । इच्छन् करोति । अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुपूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भुञ्जीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति (१) ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति । लटि प्राप्ते वचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वष्टि । उश्यात् । कामयते । कामयेत् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । संप्रश्नः संप्रधारणम् । प्रार्थनं याचना । विध्याद्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्याद्यश्च प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति । विधौ तावत् । कटे कुर्यात् । ग्रामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे । इह भवान् भुञ्जीत । इह भवानासीत । आमन्त्रणे । इह भवानासीत । इह भवान् भुञ्जीत । अधीष्टे । अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवानुपनयेत् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीथ । प्रार्थने । भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीथ ॥

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः । विधौ तावत् । कटे तावद्भवान् करोतु । ग्रामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे । अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान् भुङ्क्ताम् । आमन्त्रणे । इह भवान् भुङ्क्ताम् । अधीष्टे । अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवान् अध्यापयतु । माणवकं भवानुपनयताम् । संप्रश्ने, किं नु खलु भो व्याकरणमध्ययै । प्रार्थने । भवति मे प्रार्थना व्याकरणमध्ययै । छन्दोऽध्ययै ॥

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रेषः । कामचाराभ्यनुज्ञानमतिस्सर्गः । निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्तकालता । एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति चकारालोट् च । भवता कटः करणीयः । कर्त्तव्यः । कृत्यः । कार्यः । लोट् खल्वपि । करोतु कटो भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे । किमर्थं प्रेषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव, ते प्रेषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति । विशेषविहितेनानेन लोट् चाप्यन्ते । वासरूप-

विधिना भविष्यन्ति । एवं तर्हि ज्ञापयति स्त्रयधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नावश्यं भवती-
ति । विधिप्रैपयोः को विशेषः । केचिदाहुः । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रैपणं प्रैप इति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ॥ १६४ ॥

प्रैपादयो वर्तन्ते । प्रैपादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहृत्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्घातोर्लिङ्प्रत्ययो
भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च । ऊर्ध्वं सूहृत्तादुपरिसुहृत्स्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः । कर-
णीयः । कार्यः । भवान् खलु कटं कुर्यात् । भवान् खलु करोतु । भवानिह प्रैपितः । भवानति-
सृष्टः । भवान् प्राप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रैपादिपूर्ध्वमौहृत्तिके इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे प्रैपादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहृत्तिकेऽर्थे
वर्तमानाद्घातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं सुहृत्ताद्भवान् कटं करोतु
स्म । भ्रामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्म इति वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्द उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धातो-
र्लोट् प्रत्ययो भवति लिङोऽपवादः । अङ्ग स्म राजन् माणवकमध्यापय । अङ्ग स्म राजन्नग्नि-
होत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालिद्रूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । इह
कस्मान्न भवति । कालः पचति भूतानीति । प्रैपादिग्रहणमिहाभिसम्बध्यते । इह कस्मान्न
भवति । कालो भोजनस्य । वासरूपेण ल्युटपि भवति । उक्तमिदं स्त्रयधिकारात्परत्र वास-
रूपविधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोऽनुवर्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।
तुमुनोऽपवादः । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद् भुञ्जीत भवान् । वेला यद्
भुञ्जीत भवान् ॥

अहं कृत्यतृचक्ष ॥ १६९ ॥

अहंतीत्यहं । तद्योग्यः । अहं कर्त्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति ।
चकारालिङ् च । भवता खलु कन्या योद्धव्या । वाह्या । वहनीयाया । भवान् खलु कन्या-
या योदा । भवान् खलु कन्यां यदेतु भवानेतदहंदिदि । अथ कस्मादहं कृत्यतृचो विधीयन्ते ।
यावता सामान्येन विहितत्वाद्दहंऽपि भविष्यन्ति योऽयमिह लिङ् विधीयते तेन वाधा मा
भूदिति । वासरूपविधिश्रानित्यः ।

आचक्ष्यफाधमर्त्ययोरिणिः ॥ १७० ॥

अचक्ष्य भाव आचक्ष्यकम् । उपाधिर्यं नोपपदम् । अचक्ष्यभावरितिष्ठे आधमर्त्ययोरिणिष्ठे
च कर्त्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । अचक्ष्यकारी । मयूरव्येसकादिवाहसाम्यः ।
आधमर्त्यं मर्त्यपि । शतद्रापी । महश्रेद्रापी निष्कादापी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आचक्ष्यफाधमर्त्ययोरिति वर्तते । कृत्यस्यैकशब्द प्रत्यया आचक्ष्यफाधमर्त्ययोर्धाधिभूत-
योभोभोभवन्ति । भवता गतु अचक्ष्य कटः कर्त्तव्यः । अचक्ष्य करणीयः । अचक्ष्य कार्यः ।
अचक्ष्य कृत्यः । आधमर्त्यं । भवता दानं शतद्राप्यम् । महश्रे दयम् । किमर्धमिदम् । यावता
सामान्ये विदिता अस्मिन्नपि क्षिपं भविष्यन्ति । विद्येपविहितेन शिदिता बाध्यत् । कर्त्तरि

णिनिः । भावकर्मणोः कृत्याः । तत्र कुतो वाधप्रसङ्गः । तत्र के चिदाहुः । भव्यमेयाद्यः कर्तु-
वाचिनः कृत्यास्त इहोदाहरणमिति ॥

शकि लिङ् च ॥ १७२ ॥

शकीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्नोत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो भवति । चकारात्
कृत्याश्च । भवता खलु भारो बोढव्यः । वहनीयः । बाह्यः । भवान् खलु भारं वहेत् । भवानिह
शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङ् बाधा मा भूदिति ॥

आशिपि लिङ् लोटौ ॥ १७३ ॥

आशोसनमाशीः । अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आशी-
र्विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्घातोर्लिङ् लोटौ प्रत्ययौ भवतः । चिरं जीवतु भवान् । आशिपीति किम् ।
चिरं जीवति देवदत्तः ।

क्विच्क्वौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिपीत्येव । आशिपि विषये घातोः क्विच्क्वौ प्रत्ययौ भवतः समुदायेन चेतसंज्ञा
गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः । मनुतात् मन्तिः । कः खल्वपि ।
देवा पुनं देवासुदेंवदत्तः । सामान्येन विहितः कः पुनरुच्यते क्विच वाधा मा भूदिति । चकारो
विशेषणार्थः, “न क्विचि दीर्घश्च” (अ०सू० ६।४।३९) इति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे घातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा कार्षीत् । मा हार्षीत् ।
कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति । असाधुरेयाम् । केचिदाहुः । अङिदपरो माशब्दो
विद्यते तस्यार्थं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे घातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लुङ् च । मा स्म करोत् ।
मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हार्षीत् ॥
इति श्रीजयादित्यत्रिरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः । विशेषणविशेष्यभावः । तस्मिन्
सति अथथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता ।
कृतः कटः स्यो भविता । भावि कृत्यमासीत् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः, जनितेतिभविष्य-
त्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबन्ध्यमानः साधुर्भवति । विशेषणं गुणत्वाद्दि-
शेष्यकालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधात्वधिका-
रविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति । गोमा-
नासीत् । गोमान् भविता । गावो विद्यन्तेऽस्येति वर्तमानविहितो मनुवासीद्, भवितेति संब-
न्धादतीते भविष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटौ हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्ध इति वर्तते । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं
चैतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्घातोर्लोट् प्रत्ययो भवति, सर्वेषु कालेषु । सर्वलकारा-
णामपवादः । तस्य च लोटो हि स्व इत्येतावादेशौ भवतः, तथ्यभाविगस्तु वा भवतः । योगः

विभागोऽत्र कर्तव्यः । क्रियासमभिहारे लोड् भवति; ततो लोटो हिस्त्रौ । लोडित्येव । लोड्-
धर्माणौ हिस्त्रौ भवत इत्यर्थः । तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते तिङ्त्वं च भवति ।
लुनांहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । इमौ लुनीतः । इमे लुनन्ति । लुनिहिलुनीहीत्येव त्वं लुनासि ।
युवां लुनीथः । यूयं लुनीथ । अथवा लुनीतलुनीतेत्येव यूयं लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुना-
मि । आवां लुनीवः । वयं लुनीमः । भूते । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत् । अलाविष्टाम् ।
अलाविषुः । एवं मध्यमोत्तमयोस्त्राहार्यम् । भविष्यति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लविष्यति ।
लविष्यतः । लविष्यन्ति । एवं मध्यमोत्तमयोस्त्राहार्यम् । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । इ-
मावधीयाते । इमेऽधीयते । अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीपे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । अथ
वा अधीष्वमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे । अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीये । आवामधीवेहे । वय-
मधीमेहे । एवं सर्वेष्वेव लकारेपूदाहार्यम् । क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोडपे-
क्षते, क्रियासमभिहारे हे भवत इति । यद्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवायं विधीयमानः स्वयमेव
शक्तत्वान्नापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चयः । समुच्चोयमानक्रियावचनाद्वातोऽन्यतरस्यां लोड् प्रत्ययो
भवति । तस्य लोटो हिस्त्रावादेशौ भवतः । तद्धंभाविनस्तु वा भवतः । आप्ठ्मट मठमट
खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवायमटति । इमावटतः । इमेऽटन्ति । आप्ठ्मट मठमट खदूरमट
स्याल्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि । युवामटथः । यूयमटथ । अथ वा आप्ठ्मटत मठमटत खदूर-
मटत स्याल्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ । आप्ठ्मट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्ये-
वाहमटामि । आवामटावः । वयमटामः । अथ वा आप्ठ्मटति मठमटति खदूरमटति स्याल्य-
पिधानमटति इत्येवायमटति । इमावटतः । इमेऽटन्ति । आप्ठ्मटसि खदूरमटसि स्याल्यपि-
धानमटसि इत्येव त्वमटसि । युवामटथः । यूयमटथ । आप्ठ्मटामि मठमटामि खदूरमटामि
स्याल्यपिधानमटामीत्येवाहमटामि । आवामटावः । वयमटामः । छन्दोधीष्व व्याकरणम-
धीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमेऽधीयते । छन्दोधीष्व व्याकरणम-
धीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीपे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । अथ वा छन्दोधीष्व नि-
रुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे । छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये ।
आवामधीवेहे । वयमधीमेहे । अथवा व्याकरणमधीते छन्दोऽधीते निरुक्तमधीते इत्येवायम-
धीते । इमावधीयाते । इमेऽधीयते । छन्दोऽधीपे व्याकरणमधीपे निरुक्तमधीपे इत्येव त्वम-
धीपे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । छन्दोधीपे व्याकरणमधीपे निरुक्तमधीपे इत्येवाहम-
धीपे । आवामधीवेहे । वयमधीमेहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्वातो लोड्विहितस्त एव
धानुस्तुप्रयोगः कल्प्यः । धातुसंघने प्रत्ययविधानाद् अनुप्रयोगः सिद्ध एव । यथाविध्ययं तु पच-
नम् । तथा रीवोदाहरणम् । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति । टिनतीति नानुप्रयुज्यते ।
अथोष्वाधीष्वरेत्येवायमधीयते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः । ओदने भुरब्
मभन्त् रिष धानाः स्यादत्येवायमन्यवदरति । सर्वकिनेधानुप्रयोगनिवृत्त्ययं पचनम् । त्वार्थ
प लोडिते नदृष्ट्यवहारो नास्ति । आप्ठ्मट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवायमट-
तीत्येवायं कर्तव्येति क्रियाभेदे सति सामान्यवचनस्य सम्भवेत्येव ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसंबन्धे इत्येव । छन्दसि विषये धातुसंबन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ् लङ् लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । तेनान्येऽपि लकारा यथायथं भवन्ति । लुङ् । शकला-
ङ्गुष्ठकोऽकरत् । अहं तेभ्योऽकरं नमः । लङ् । अग्निमद्यहोतारमवृणीताय यंजमानः । लिट् ।
अथा ममार । अथ त्रियते ॥

लिङ्गर्थे लेट् ॥ ७ ॥

छन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । लिङ्गर्थे यत्र लिङ् विधीयते विध्यादिहेतुहेतुमतोर्लिङ्-
त्येवमादिस्तत्र छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दि-
षत् । नेता नेषत् । तक्षिषत् । पताति दिद्युत् । उदधि च्यावयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं, कर्तव्ये पणबन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्याद् अहमपि भवत इदं
दास्यामीति । करणतः कार्यानुसरणं तर्क उत्प्रेक्षा आशङ्कः । उपसंवादे आशङ्कायां च गम्य-
मानायां छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति । उपसंवादे । अहमेव पशूनामीक्षे । मद्ग्रा एव
वो ग्रहा गृह्यान्तै इति । मद्देवत्यान्वेव वः पात्राण्युच्यन्तै । आशङ्कायां च । नेजिह्वायन्तो
नरकं पतामः । जिह्वाचरणेन नरकपात आशङ्क्यते । लिङ्गर्थे एवायं नित्यायं तु वचनम् । पूर्व-
सूत्रेऽन्यतरस्यामिति वर्त्तते ॥

तुमर्थे सेसेनसेशसेनकसेकसेनध्यैग्रध्यैन्कध्यैकध्यैन्

शध्यैशध्यैन् तवतवेड्तवेनः ॥ ९ ॥

छन्दसीत्येव । तुमुनोऽर्थस्तुमर्थः । तत्र छन्दसि विषये धातोः सयादयः प्रत्यया भवन्ति ।
तुमर्थोभात्रः । कथं ज्ञायते । वचनसामर्थ्यात् । तावदयं कर्तुंरपकृत्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे तुमु-
च्चादिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्ति, स्वार्थश्च धातूनां भाव एव । से । वृक्षे
रायः । सेन । ता वामेपे रथानाम् । असे । असेन । क्रत्वे दक्षाय जीवसे । स्वरे विशेषः ।
कसे । कसेन् । प्रपे भगाय । श्रियसे । अध्ये । अध्येन् । कर्मण्युपाचरध्वै । स्वरे विशेषः ।
कध्यै । इन्द्राग्नी आहुवध्वै । कध्यैन् । श्रियध्वै । शध्यै । शध्यैन् । पिबध्वै । सह मादयध्वै ।
तवै । सोममिन्द्राय पातवै । तवेड् । दशमे भासि सूतवे । तवेन् । स्वद्वेषु गन्तवे । कर्त्तवै ।
हर्त्तवै ॥

प्रथे रोहिष्यै अव्यधिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । प्रथे रोहिष्यै अव्यधिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये ।
प्रपूर्वस्य यातेः केंप्रत्ययः । प्रथे देवेभ्यः । प्रधातुम् । रोः इष्यैप्रत्ययः । अपामोपधीनां रोहि-
ष्यै । रोहणाय । व्यधेर्नन्पूर्वस्य इष्यैप्रत्ययः । अव्यधिष्यै । अव्यधनाय ॥

दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । दृशे विख्ये इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते । दृशेः के प्रत्ययः ।
दृशे विचाय सूर्यम् । द्रष्टुम् । विख्ये त्वा हरामि । विख्यातुम् ॥

शकि रामुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

छन्दसीत्येव । शक्रोतौ धातातुपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्कमुल् इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः । णकारो वृद्धयर्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । लकारः स्वरार्थः । अग्नि वै देवा
विभाजं नाशक्तुवन् । अपलोऽसित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुनकसुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोस्तोसुनकसुनप्रत्ययौ भ-

वतः । ईश्वरोऽभिचरितोः । अभिचस्तुमित्यर्थः । ईश्वरो विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तत्रैकेन केन्यत्वानः ॥ १४ ॥

छन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि विषये तत्रैकेन्यत्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अन्येतद्वै । अन्येतव्यम् । परिधातवै । परिधातव्यम् । केन् । नावगाहे । नावगाहितव्यम् । केन्य । दिदक्षेण्यः । शुश्रूषेण्यः । दिदक्षितव्यम् । शुश्रूषितव्यम् । त्वन् । कत्वं हविः । कर्त्तव्यम् । तुमर्थे छन्दसीति, सयादि सूत्रेऽपि तवै विहितः । तस्य तुमर्थादन्यत्र कारके विधिर्द्रष्टव्यः ॥

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थे छन्दसीत्येव । अवपूर्वाच्चक्षिड एवप्रत्ययो निपात्यते । वावचक्षे । नावख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणो स्थेणकृच्चद्विचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यार्थे इति निवृत्तम् । तुमर्थे इति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययो भवति । आ संस्थातोर्व्यां सीदन्ति । आ समासे सीदन्तीत्यर्थः । इण् । पुरा सूर्यस्योदैतोराभ्यः । कृष् । पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः । वदि । पुरा प्रवदितोरद्भौ प्रहोतव्यम् । चरि । पुरा प्रचरितोराशौध्रे होतव्यम् । हु । आ होतोरप्रमचस्तिष्ठति । तमि । आ तमितोरासीत । जनि । आ विजनितोः संभवामेति ॥

सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षणे छन्दसीति वर्त्तते । सृपितृदोर्द्धात्वोर्भावलक्षणेऽर्थे वर्त्तमानयोश्छन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्प्रत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विसृपो धिरपृशिन् । पुरा जर्तुभ्य आवृदः ॥

अलंखल्योः प्रतिपेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥

छन्दसि भावलक्षण इति सर्वं निवृत्तम् । अलं खलु इत्येतयोः प्रतिपेधवाचिनोरप्यपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचामाचायाणां मतेन । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । अलं बाले रुदित्वा । अलंखल्योरिति किम् । मा कार्गोः । प्रतिपेधयोरिति किम् । अलंकारः । प्राचांप्रहणं विकल्पार्थम् । अलं रोदनेन । वासरूपविधिधेत्पूजार्थम् ॥

उदीचां माडो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

पद्या तु परंते । माडो धातोर्व्यतीहारे वर्त्तमानादुदीचामाचायाणां मतेन क्त्वा प्रत्ययो भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । अपूर्वकालत्वाद्प्राप्तः क्त्वा विधीयते । उदीचांप्रहणाच्च यथाप्राप्तमपि भवति । याचित्वाऽप्यमपते । कृत्वाऽप्यमपते । मेष्टः कृतात्प्राप्त्यर्थं निदंनः कृतो ज्ञापनार्थो, नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति । तेन "दाथा घ्यदाप्" (अ.सू.१।३।२०) इति श्रौंशोऽपि प्रतिपेधो भवति ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावराम्नां योगः । परेण पूर्वस्य योगे गम्यमान अवारेण च परस्य । धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । परेण गावन् । अप्राप्य नदीं परंतः स्थितः । परतदीयोगेन परंतो विनोप्यते । अपरयोगे । अतिगम्य मु परंते नदीं स्थिता । अपरपरंतयोगेन नदी विनोप्यते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्यकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्धातुभ्योऽप्येव पूर्णकाले धातुवर्त्तते परंतमानाऽऽतोः परता प्रत्ययो भवति । अतिगम्यमतेऽर्थस्यापि यद्विनाप्यात् समानकर्तृकता । शुभ्रया मज्जति । पांत्वा मज्जति । द्विषधनमत्प्रम् । ग्यात्वा पांत्वा दत्वा मज्जति । समानकर्तृकयोर्गिति यन् । शुभ्रयति मादन्ते

गच्छति देवदत्तः । पूर्वकाले इति किम् । व्रजति च जल्पति च । *आस्यं व्यादाय स्वपिति संमोलय हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात्* ॥

आभीक्ष्ये णमुल् च ॥ २२ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव । आभीक्ष्यं पौनःपुन्यम् । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आभीक्ष्यविशिष्टेयं वर्त्तमानाद्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चकारात् क्त्वा च । द्विचनरुहितौ क्त्वाणमुलावाभाक्ष्यं घातयतो न कैवली । आभीक्ष्ये द्वे भवत इत्युपसंख्यानान् द्विचन-
म् । भोजंभोजं व्रजति । भुक्त्वा व्रजति । पायंपायं व्रजति ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्द उपपदे धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतोऽनाकङ्क्षे वाच्ये । यत्र पूर्वोत्तरं क्रिये स्तस्तत्रोद्वाक्यं न परं किं चिदाकाङ्क्षत इति । णमुलनन्तरः, क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोऽपि प्रति-
पिच्यते । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति । यद्यमधीते ततः शेते । आनाकाङ्क्ष इति किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीते एव ततः परम् ॥

विभापात्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अप्राक्तविभापेयम् । आभीक्ष्य इति नानुवर्त्तते । अग्रे प्रथमं पूर्व इत्येतेषूपपदेषु समान-
कर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ विभापा भवतः । अग्रे भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । विभापाग्रहणमेता-
भ्यां मुक्ते लडादयोऽपि यथा स्युः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । ननु च वासरूप इति भविष्यति । क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिनास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ये लडा-
दयो भवन्ति । उपपदसमासः कस्मान्न क्रियते । उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम्, अमैव तु-
ल्यविधानमुपपदं तत् समस्यते नाऽन्यदिति ॥

कर्मण्यप्राक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञो धातोः खमुञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । चोरंकारमाक्रोशति । चोरोऽसि दस्युरसि इत्याक्रोशति । चोरकरणमाक्रोशसंपादनार्थमेव न त्वसौ चोरः क्रियते ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयोः कृञ इति चाऽनुवर्त्तते स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् । स्वादुर्थेषूपपदेषु कृञो णमुल्
प्रत्ययो भवति स्वादुंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारंभुङ्क्ते । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमोकाराभा-
वाय, स्वन्तस्यापि मकारार्थं दीर्घाभावाय च । अस्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । वा-
सरूपेण क्त्वापि भवति । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । तुमर्थाधिकाराच्च सर्वे एते भावे प्रत्ययाः । य-
द्येवं स्वादुंकारं भुङ्क्ते देवदत्त इति णमुला कर्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्माच्चृतीया न भवति ।
भुजिप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता । न चास्मिन् प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोर्भेदो विवक्ष्यते समानकर्तृ-
त्वं हि विरुध्यते प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते ॥

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृजित्येव । अन्यथादिपूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयोगः । निरर्थकत्वाच्च
प्रयोगसहतीति, एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्ते इति यावान् अर्थस्तथाकारं भुङ्क्ते इति ग-
म्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं भुङ्क्ते । कथंकारं भुङ्क्ते । इत्येकारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति
किम् । अन्यथाकृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृञः सिद्धाप्रयोग इति वर्त्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृञो णमुल्-प्रत्ययो भवति

असूयाप्रतिवचने गम्यमाने(१) । यद्यसूयन् पृच्छति प्रतिवक्ति तत्र प्रतिवचनं, यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं किं तवानेन । असूयाप्रतिवचने इति किम् । यथा कृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसि इत्येव । यथा कृत्वाऽहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टेऽर्थे दृशिविदोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादशं वरयति । या याः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तान् सर्वान् भोजयतीत्यर्थः । साकल्य- इति किम् । ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्द उपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावद्विन्दते तावद्भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरे ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूर्यतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । पूर्यतेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपश्चात् पूर्यतेरन्यतरस्यां भवति । समुद्रायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणमियत्ता गम्यते । गोष्पदपुरं वृष्टो देवः । गोष्पदग्रं वृष्टो देवः । सीतापुरं वृष्टो देवः । सीताग्रं वृष्टो देवः । अस्यग्रहणं किमर्थम् । उपपदे मा भूत् । मृषिकाविलपूरं वृष्टो देवः । मृषिकाविलप्रम् ॥

चेत्ते क्तोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणि इत्येव । कन्यी शब्दे उन्दने च । अस्मान्ण्यन्ताद्धातोश्चेलायेंषु कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चेलक्तोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्तोपं । वसनक्तोपम् ॥

निमूलसमूयोः कपः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कपेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । निमूलकपं कपति । निमूलकपं कपति । निमूलं कपतीत्यर्थः । इतः प्रभृति कपादीन् यान् वक्ष्यति तत्र कपादिषु, "यथाविध्यनुप्रयोग" इति ॥

शुष्कचूर्णैरुक्षेपु पिपः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषुपपदेषु पिपेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति शुष्कपिपं पिपति । शुष्कं पिपतीत्यर्थः । चूर्णपिपं पिपति । चूर्णं पिपतीत्यर्थः । रुक्षपिपं पिपति । रुक्षं पिपतीत्यर्थः ॥

समूलाकृतजीवेषु हनूकृज्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्यंतेषु शब्देषु कर्मसुपपदेषु यथासंख्यं हनू कृज् ग्रह इत्येतन्म्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलयातं हन्ति । समूले हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवमाह शृणाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करण उपपदे हन्तेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति । पादघातं भूमिं हन्ति "द्विसार्धानां च समानकर्मकाणाम्" इति णमुलं वक्ष्यति । अद्विसार्थोऽयमारम्भः । नित्यसमाप्तार्थो वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च । *पूर्वपिप्रतिपदनं हन्तेर्द्विसार्थस्यापि प्रत्ययोऽनेनैरेष्यते* । अतिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिपः ॥ ३८ ॥

करण इत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करण उपपदे पिपेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेपं पिनष्टि । तैलेपेपं पिनष्टि । तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

करण इत्येव । हस्त इत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्ण्यन्तः । हस्तवाचिनि करण उपपदे वर्त्तयतेर्गु-
ह्नातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति हस्तवत् वर्त्तयति । करवर्त्तम् । ग्रहः खल्वपि ।
हस्तेन गृह्णाति । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुपः ॥ ४० ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे वघ्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रवन्धं बध्नाति । कृटवन्धं
बध्नाति । मुष्टिवन्धं बन्धाति । चोरकवन्धं बध्नाति । चोरके बध्नातीत्यर्थः ॥

अधिकरणवन्धः ॥ ४१ ॥

करणे इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुपेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । आत्मीयज्ञातिधन्वचनः स्वशब्दः । स्वपोपं पुष्णाति । आत्मपोपम् । गोपोपम् ।
पितृपोपम् । सातृपोपम् । धनपोपम् । रैपोपम् ।

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विपये बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । क्रौञ्चवन्धं बध्नाति । मयूरिकावन्धं,
अट्टालिकावन्धं बद्धः । वन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कजोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्थयासल्यं नशिवहोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । जी-
वनार्थं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेण्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः ।
कर्त्तरीति किम् । जीवेन नष्टः । पुरुषेणोडः ॥

ऊर्ध्वे शुचि पुरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्तते । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुचिपुरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
ऊर्ध्वशोषं शुच्यति । ऊर्ध्वं शुच्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यत इत्यर्थः ।

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात् कर्त्तरी धातोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधायं निहतः । सुवर्णमिव
निहितः । कर्त्तरी खल्वपि । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्टः । चूडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कपाद्यः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्धातो-
र्णमुल् प्रत्ययो भवति । स एवानुप्रयोक्तव्यः । ननु धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः
सिद्ध एव, यथाविधीति नियमाथं वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

देश दशने । अस्माद्धातोर्णमुल्पूर्वात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति मूलकेनोपदंशम् ।
आर्द्रकोपदंशम् । आर्द्रकेनोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासः “तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्या-
म्” इति । मूलकादि चोपदंशे कर्म । भुजेः करणम् । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे सति
क्रियाभेदे वासरूपविधिना क्त्वापि भवति । मूलकेनोपददश भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकारणम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपधातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समानकर्म-

काणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपधांत गाः कालयति । दण्डेनोपधात-
म् । दण्डताडम् । दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । चोरं दण्डेनोपहत्य गोपाल-
को गाः कालयति ॥

सप्तम्यां त्र्योपपीडरुधकर्पः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्पेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात्तु-
तीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं श्रेते पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वान्यामुपपी-
डम् । ब्रजोपरोधं गाः स्थापयति । ब्रजं उपरोधम् । ब्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्पं धानाः
संपृह्णाति । पाणावुपकर्पम् । पाणिनोपकर्पम् । कर्पतेरिदं ग्रहणं न कृपतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वर्त्तते । समासत्तिः सन्निकर्पः । समासत्तौ गम्यमानायां तृतीयां-
सप्तम्योरुपपद्योर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशग्राहं युद्धयन्ते । केशेषु ग्राहम् । हस्तग्राहम् ।
हस्तेषु ग्राहम् । हस्तैर्ग्राहम् । युद्धसंरम्भादत्यन्तं सन्निकृष्यन्त इत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामो दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपद-
योर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्यङ्गुलोत्कर्पं खण्डिकां छिनत्ति । द्यङ्गुले उत्कर्पं, द्यङ्गुलेनो-
त्कर्पम् । त्र्यङ्गुलोत्कर्पम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
शय्योत्थायं धावति । शय्याया उत्थाय । एवं नाम त्वरते यदवश्यं कर्त्तव्यमपि नापेक्षते ।
शय्योत्थानमात्रमाद्रियते । रन्नापकर्पं पयः विद्यति । आष्ट्रापकर्पं मूषान् भक्षयति । परीप्सा-
यामिति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भ-
वति । यष्टिग्राहं युष्यन्ते । यष्टिग्राहम् । लोष्टग्राहम् । एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि ना-
द्रियते । लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासन्नं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गेषुध्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
अक्षिनिकार्थं जल्पति । भ्रुविक्षेपं कथयति । अध्रुव इति किम् । उत्क्षिप्य शिरः कथयति यस्मि-
न्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणी न म्रियते तद्भ्रुवम् । अद्रवं सूक्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्षिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गे द्वितीयायामित्येव । परिक्षिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातो-
र्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्षेपः सर्वतो वाधनम्, दुःखनम् । उरःपं युष्यन्ते । उरः प्रतिपेपं
युष्यन्ते । शिरःपेपम् । शिरः प्रतिपेपम् । कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युष्यन्ते । ध्रुवार्थोऽयमारम्भः ॥

विशिषतिपद्रिस्फुन्दां व्याप्यमानान्सेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विशिषादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति
व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विशिषादिभिः क्रियाभिरनवययेन पदार्थानां संबन्धो
व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवा । इव्यं व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहान्जुप्रवेशमास्ते । समासेन
व्याप्यासेवयोर्लक्षित्यात् "नित्यं प्रीप्सयोः" (अ० सू० ८।१।४) इति द्विवचने न भवति । असमा-
सपथे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विवचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथाच
वक्ष्यति । सुप्तु वीप्सा, तिष्ठु नित्यतेति । गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायान् । गेहमनुप्र-

वेशमनुप्रवेशमास्ते । पति । गेहानुप्रपातमास्ते । गेहगेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्र-
पातमास्ते । पति । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहगेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादननुप्रपादम् । स्क-
न्दि । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहगेहमवस्कन्दम् । गेहमवस्कन्दमवस्कन्दम् । व्याप्यमानासेव्य-
मानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाऽऽभीक्ष्ण्ये णमुल्लिखित एव । आसेवा
चाभीक्ष्ण्यमेव किमर्थम्पुनरासेवायां णमुल्लिख्यते । क्त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न, इष्टत्वात्तस्य ।
द्वितीयोपपदायं तर्हि वचनम् । उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात् । तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

अस्यतितृपोः क्रियान्तरे कालेशु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः, क्रियान्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे
वर्त्तमानाभ्यामस्यतितृपिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिपूपपदेषु णमुल्लप्रत्ययो भवति । ब्रह्मा-
त्यासं गाः पाययति । ब्रह्मत्यासं गाः पाययति । अत्यसनेन । ब्रह्मात्यासं गाः पाययति ।
ब्रह्मतपं गाः पाययति । ब्रह्म तपं गाः पाययति । अत्यसनेन तर्पणेन च गवां पानक्रिया व्य-
वधीयते । विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा ब्रह्मतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । अस्यतितृपोरिति
किम् । ब्रह्मसुपांष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरे इति किम् । अहस्त्यस्येपून् गतः । न गतिव्यवधीय-
ते । कालेष्विति किम् । योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसने व्यवधायकं न काल-
कर्मकम् ॥

नाभ्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे आदिशेर्गेश्च धातोर्णमुल्लप्रत्ययो भव-
ति । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाचष्टे ॥

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुल्लौ ॥ ५९ ॥

(१) अव्यय उपपदेऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने कारोतेः क्त्वाणमुल्लौ भवतः । ब्राह्मण
पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्याचक्षे । नीचैः कृत्वा । नीचैः कारणम् । उच्चैर्नाम प्रि-
यमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी; किं तर्हि वृषलोच्चैः कृत्वाचक्षे । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः
कारणम् । नीचैर्नामाप्रियमाख्येयम् । अयथाभिप्रेताख्यान इति किम् । उच्चैः कृत्वाऽऽचष्टे
पुत्रस्ते जात इति । क्त्वाग्रहणं किम् । यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वासरूपेण क्त्वा भव-
तीत्युक्तम् । समासार्थं वचनम् तथाच, क्त्वा चेत्यस्मिन् सूत्रे “तृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्या-
म्” (अ०सू०२।२।२१) इति वर्तते । णमुल्लग्रहणं तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्य-
नुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यक्यपवर्गे ॥ ६० ॥

तिर्यकशब्द उपपदे कृञः क्त्वाणमुल्लौ प्रत्ययौ भवतोऽपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गः समासिः ।
तिर्यककृत्य गतः । तिर्यककृत्वा गतः । तिर्यकारं गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्ग इति
किम् । तिर्यककृत्वा काष्टे गतः । तिर्यचीति शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवित-
व्यम् । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । “पूतदोष्” “अदसोमात्” इति ।

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृञोः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो अतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गत्वाच्चिन्नुपपदे करोतेर्भवतेश्च धात्वोः
क्त्वाणमुल्लौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेप्यते । अस्वरितत्वात् । सुखतः कृत्य गतः । सु-
खतः कृत्वा गतः । सुखतःकारंगतः । सुखतोभृत्वा तिष्ठति । सुखतोभावं तिष्ठति । पृष्टतःकारं
गतः । पृष्टतोभूय गतः । पृष्टतोभृत्वा । पृष्टतोभावम् । स्वाङ्ग इति किम् । सर्वतः कृत्वा
गतः । तस्ग्रहणं किम् । सुखीकृत्य गतः । सुखीभूय गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् । सुखे तस्यती-
ति सुखतः, सुखतः कृत्वा गतः ॥

(२) “द्वितीयायामित्येव” इति कुबचिदधिकमुपलभ्यते ।

नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात् स एवमुच्यते । नाधार्थप्रत्यये शब्दे च्यर्थे उपपदे कृन्वो-
र्धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा गतः, नाना कृत्य गतः । नानाका-
रगतः । विनाकृत्य गतः । विनाकारं गतः । नानाभूय गतः । विनाभूय गतः । विना भूत्वा
गतः । द्विधाकृत्य गतः । द्विधाकारं गतः । द्विधा कृत्वागतः । द्विधा भूत्वा गतः । द्विधाभावं
गतः । द्वैधं कृत्य गतः । द्वैधं कृत्वा गतः । द्वैधंकारं गतः । द्वैधंभूय गतः । द्वैधं कृत्वा गतः ।
द्वैधंभावं गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरक् कृत्वा । पृथक् कृत्वा । च्यर्थे इति किम् । नाना
कृत्वा काष्ठानि गतः । धार्थमर्थग्रहणं, ना पुनरेक एव “विनञ्भ्यां नानाजौ” इति

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णीशब्द उपपदे भवतेर्धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णीभावम् । भुग्रहणं कृ-
न्वो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्द उपपदे भवतेर्धातोःरानुलोम्ये क्त्वाणमुलौ भवतः । आनुलोम्यमनुलोमता,
अनुकूलत्वं परचित्तानुविधानम् । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्भावमास्ते । अनुलोम्य इति किम् ।
अन्वग्भूत्वा तिष्ठति ॥

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभंक्रमसहाह्रास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिपूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियार्थोपपदार्थोऽ-
यमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । घृष्णोति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तु-
म् । घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । सहते
भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् ।
विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यूनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । पर्याप्तौ
भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति किम् । अलं कृत्वा । अल-
मर्थेष्विति किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । पूर्वसूत्रे शक्तिग्रहणमनलमर्थम् । शक्यमेव कर्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

कृतसंज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि कारके भवन्ति । कृत्पत्तिवाक्यानासयमर्थशेषः । तत्र येष्व-
र्थनिर्देशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते । अर्थाकाङ्क्षित्वात् । न ख्युनादिवाक्येषु साक्षादर्थनिर्देशे
सति तेषां निराकाङ्क्षत्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । ग्राही । पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याङ्गान्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्याद्वयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यकखल्लयां इति भावकर्मणोः
प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः । भव्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः
साम्नां, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो
गुरुर्या स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयोऽन्तेवासौ गुरोः । उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः ।
जायतेऽसौ जन्यः । जन्यमनेनेति वा । आङ्गायतेऽसावाङ्गाव्यः । आङ्गाव्यमनेनेति वा । आ-
पत्यसायापात्यः । आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्पृष्टानुबन्धं सामान्यं गृह्यते । प्रथमायदुवचनं चैतत् । लकाराः कर्मणि कारके
भवति । चकारात् कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति । पुनश्चकारात् कर्त्तरि

च । गम्यते ग्रामो देवदत्तेन । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः । आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरैव कृत्यस्त्रलथाः ॥ ७० ॥

तयोरैव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्खलथाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्षणार्थः । कृत्याः कर्मणि । कर्त्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे । आशितव्यं भवता । शयितव्यं भवता । कः कर्मणि । कृतः कटो भवता । भुक्त ओदनो भवता । भावे । आसितं भवता । शयितं भवता । खलथाः कर्मणि । ईपत्करः कटो भवता । सुकरः । दुष्करः । भावे । ईपदाढ्यंभवं भवता । स्वाढ्यंभवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्त्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियाक्षण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्देशः । प्रकृतः कटो देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः । प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकर्मकश्लिषशीड्स्थानसवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्त्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः । ग्लानो भवान् । ग्लानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लिष । उपश्लिष्टो गुरुं भवान् । उपश्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टं भवता । शीड् । उपशयितो गुरुं भवान् । उपशयितो गुरुर्भवता । उपशयितं भवता । उपस्थितो गुरुं भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपस्थितं भवता । आस । उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता । वस । अनूषितो गुरुं भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनूषितं भवता । जन । अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजाता माणविका । अनुजातं माणवकेन । रुह । आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो भवता । जीर्यति । अनुजीर्णो वृषर्लो देवदत्तः । अनुजीर्णो वृषर्लो देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषादयस्लोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेपासुपादानम् ।

दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोघ्नौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशु दाने, ततः पचाद्यच् । स कृत्यसंज्ञकत्वात् कर्त्तरि प्राप्ताः, संप्रदाने निपात्येते । दाशन्ति अस्मा इति दाशः । आगताय तस्मै दातुं गां घ्नन्तीति गोघ्नोऽतिथिः । टगन्ननिपात्येते । निपातनसामर्थ्यादेव गोघ्न श्रुत्विगादिरुच्येते, न तु चण्डालादिः । असत्यपि च गोहने तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ताः पुते । “इयाधूसुभ्यो मक्”, “मियधुक्च” इत्येवमादयः । “ताभ्यामन्यत्रोणादयः” इति पर्युदासे प्राप्ते निपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । भवानकः । वरुः । चरुः । भूमिः । रजः । संस्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुचः । सुक् । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । कृत्वात् कर्त्तव्यं प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्येते । ताभ्यामिति संप्रदानार्थं प्रत्यवमर्शः । अन्यथा ह्यपादानमेव पर्यु-

दस्येत, अनन्तरत्वात् । कृपितोऽसौः कृपिः । तन्यत इति तन्तुः । वृत्तमिति कर्म । चरितं चर्म ॥

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अन्यवहारार्था इति स्वनिकायप्रसिद्धिः, ध्रौव्यगति-
प्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सोऽधिकरणे भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च ध्रौव्यार्थेभ्यः
कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकर-
णेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत् । आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेपामासितम् । गत्यर्थे-
भ्यः । यातो देवदत्तो ग्रामम् । यातो देवदत्तेन ग्रामः । यातं देवदत्तेन । इदमेपां यातम् ।
प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्त ओदनो देवदत्तेन । भुक्त ओदनं देवदत्तः । देवदत्तेन भुक्तम् । इदमेपां
भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति । अकारो मत्वर्थीयः । भुक्तमेपामस्ति पीत-
मेपामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्येनाधिक्रियते । यदित
ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्येत्येव तद्देदितव्यम् । किं चेदं लस्येति । दश लकारा अनुबन्धवि-
शिष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च, तेषां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य अत्सामान्यं तद्
गृह्यते । पठितश्चत्वारो ङितः । अक्षरसमाभ्नायवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते । लृ । लिट् । लुट् ।
लृट् । लोट् । लृट् । लृट् । लृट् । इति । लकारमात्रस्य ग्रहणं । कस्मात् भवति
लुनाति चूडाल इति । धात्वधिकारोऽनुवर्तते । कर्त्रादयश्च विशेषकाः ॥

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ ७८ ॥

लस्य तिवाद्य आदेशा भवन्ति । तिप्सिप्मिषां पकारः स्वरार्थः । इट्टकार "इटोऽत्" इति विशेषणार्थः । तिवादिभिरादेशैस्तुल्यत्वान्न देशविध्यर्थः । महिङो ङकारस्तिङिति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति । पचतः । पचन्ति । पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते । पचते । पचन्ते । पचसे । पचेथे । पचध्वे । पचे । पचावहे । पचामहे । एव-
मन्येष्वपि लकारपूदाहार्यम् ॥

टित आत्मने पदानां टेरे ॥ ७९ ॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भवति । तथा चैवोदाहृतम् ।
इह कस्मात् भवति । पचमानो यजमानः । प्रहृत्तैस्तिवादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

थासस्ते ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति । पचथे । पचिपे ।
पचसे । पच्यसे ॥

लिट्स्तझयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिडादेशयोस्तझयोर्यथाक्षेप्यमेद् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्वादेशार्थः ।
चकारः स्वरार्थः । पंचे पंचाते । पंचिरे । लभे । लभते । लभिरे ॥

परस्मैपदानां णलनुसुस्थलथुसणल्यमाः ॥ ८२ ॥

लिट् इत्येव । लिडादेशानां परस्मैपदसंज्ञकानां यथाक्षेप्यं तिवादीनां णलादयो नवादेशा
भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो वृज्यर्थः । पपाच । पचतुः । पंचुः । पंचिथ । पपथ ।
पचथुः । पच । पपाच । पपच । पंचिथ । पंचिम ॥

चिदो लटो या ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । चिद् ज्ञाने । अस्माद्धातोः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानां णला-

दयो नव विकल्पनादेशा भवन्ति । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदधुः । विद । वेदः । वि-
द्व । विद्व । न च भवति । वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्ति । वित्यः । वित्य । वेत्ति । वि-
द्वः । विद्वः ।

द्रुवः पञ्चानामादित आहो द्रुवः ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । लटो वेति च । द्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां
पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्ति, तत्सन्नियोगेन च द्रुव आहशब्द आदेशो भवति । आह ।
आहतुः । आहुः । आत्थ । आहधुः । न च भवति । व्रवीति । व्रुतः । द्रुवन्ति । व्र-
वीपि । द्रूथ इति । पञ्चानामिति किम् । द्रूथ । व्रवीमि । द्रूवः । द्रूमः । आदित इति किम् ।
परेषां माभूत् । द्रुव इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थ, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ॥

लोटो लड्वत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशोऽयम् । लोटो लड्वत् कार्यं भवति । तामादयस्सलोपश्च । पचताम् । पचतम् ।
पचत । पचाय । पचाम । अडाटो कस्मान्न भवतः, तथा शेजुंसादेशो “लडः शाकटायनस्यैव”
इति । बान्तु । बान्तु । विदो लटो वेत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा
भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु । *हित्योरु-
त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः* । न बोधारणसामर्थ्यात् । अथवा, वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थित-
तविभाषा ॥

सेर्हिपिच्च ॥ ८७ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिच भवति, स्थानिदज्ञावात्
पित्त्वं प्राप्तं प्रतिपिच्यते । लुनीहि । पुनीहि । राधुनिहि, तक्षुणिहि ॥

वा लुन्दसि ॥ ८८ ॥

अपित्त्वं विकल्प्यते । आदेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वाऽपिङ्गवति युयोच्यस्मज्जुराण-
मेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि(१) ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्त्वलोपयोरपवादः । पचानि । पठानि ॥
आमेतः ॥ ९० ॥

लोट इत्येव । लोटसंबन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति । पचताम् । पचेताम् ।
पचन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

लोट इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोटसंबन्धिन एकारस्य यथासंख्यं व अम् इत्ये-
तावादेशौ भवतः । आमोऽपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

आहुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥

लोट इत्येव । लोटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्याडागमो भवति, स चोत्तमपुरुषः पिङ्गवति ।
करवाणि । करवाव । करवाम । करवै । करवावहै । करवामहै ॥

एत पे ॥ ९३ ॥

लोडुत्तमस्येति वर्त्तते । लोडुत्तमसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति । आमोऽपवादः ।

(१) “युयुधि । जुहोधि । जुहुधि” इति लिखितप्राचीनपुस्तकेऽधिकम् ।

करवै । करवावहै । करवामहै । इह कस्मान्न भवति । पचावेदं, पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षण-
त्वाद् गुणस्य ॥

लेटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥

लेटोऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । जोपिपत् । तारिपत् । मन्दिपत् । पताति दिद्युत् ।
उर्ध्वं च्यावयाति ॥

आत पे ॥ ९५ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपुरुषमञ्चमपुरुषात्माने-
पदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे । आटः कस्मान्न भवति । विधान-
सामर्थ्यात् ॥

वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्यत्रेत्यनन्तरो विधिर-
पक्ष्यते । "आत पे" इत्येतद्विषयं वञ्चयित्वा, एत पे भवति । सप्ताहानि शत्रौ । अहमेव पशु-
चामोशै । मद्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै । न च भवति । यत्र क च ते मनो दक्ष दधत् उत्तरम् ।
अन्यत्रेति किम् । मन्त्रयैथे ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ९७ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति । वानुवृत्तेः पक्षे अ-
वणमपि भवति । जोपिपत् । तारिपत् । मन्दिपत् । न च भवति । पताति दिद्युत् । उर्ध्वं
च्यावयाति । परस्मैपदग्रहणमिद्वहिमहिषो मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥

लेट इत्येव, वेति च । लेटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो भवति । करवात्र ।
करवाम । न च भवति । करवावः । करवामः । उत्तमग्रहणं पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं ङितः ॥ ९९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । ङितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य लोपो भवति ।
अपचाव । अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इतश्च ॥ १०० ॥

ङित इत्येव । ङित्कारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति । अपचत् । अपाक्षीत् ।
परस्मैपदेष्वित्येव । अपचामहि ॥

तस्यस्थमिपां तांतंतामः ॥ १०१ ॥

ङित इत्येव । ङित्कारसंबन्धिनां चतुर्णां यथासंख्यं तामादय आदेशा भवन्ति । अपच-
ताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम् । अपाक्त । अपाक्षम् ॥

लिङ्स्तीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङ्गदेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविषयः । उकार उच्चारणार्थः । पचेत् ।
पचेयाताम् । पचेरन् । पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च ॥ १०३ ॥

लिङ् इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, सीयुटोऽपवादः, स चोदात्तो
भवति, ङिञ्च । आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, ङित्यं तु लिङ् एव विधीयते, तत्र किल्काशोणां संभवाद्,
नागमस्य । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । स्थानियद्भावादेव लिङ्गदेशस्य, ङित्त्वे सिद्धे यासुटो
ङिङ्गचनं ज्ञापनाय छकाराश्रयङित्त्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

किदाशिपि ॥ १०४ ॥

अशिपि यो लिङ् तस्य यासुडांगमो भवति, स चोदात्तः, किद्ध्रवति । प्रत्ययस्यैवेदं कित्त्वं नांगमस्य, प्रयोजनाभावात् । डिच्चे प्राप्ते कित्त्वं विधीयते । गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्यः, संप्रसारणं जागर्तेगुणे च विशेषः । इप्यात् । इप्यास्ताम् । इप्यासुः । जागर्थात् । जागर्थास्ताम् । जागर्थासुः । आशिर्पीति किम् । वच्यात् । जागृयात् ॥

झस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ् इत्येव । झस्य लिङादेशस्य रन्नित्ययमादेशो भवति । झोऽन्तापवादः । पचेरन् । यजेरन् । कृपीरन् ॥

इटोऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य इटोऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृपीय । हृपीय । तकारस्यैत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति "नविभक्तौ तुस्मा" (अ०सू०११३१४) इति । नैवायमादेशावयवस्तकारः, किं तर्हि मुखसुखार्थं उच्चार्यते । आगमस्येदो ग्रहणं न भवति, अर्थवद्ग्रहणं नानर्थक्यमेति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्संबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडांगमो भवति । तकारथकारावागमिनौ । लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुट्स्तु लिङ्वागमी तेन भिन्नविषयात्वत्सुटा बाधनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृपीट् । कृपीयास्ताम् । कृपीरन् । कृपीष्टाः । कृपीयास्थान् ॥

झञुस् ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्येव । लिङादेशस्य झेजुस् आदेशो भवति । झोऽन्तापवादः । पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङ्गर्थ आरम्भः । सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चोत्तरस्य जुस् आदेशो भवति । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम् । डित इति चानुवर्त्तते । डितस्तावत् । अकार्पुः । आहर्पुः । अभ्यस्तस्तावत् । अविभ्युः । अजागरुः । विदेः । अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिञ्ग्रहणमनुवर्त्तते सिच आकारान्ताच्च परस्य झेजुसादेशो भवति । कथमाभ्यामान्तस्य, सिजलुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः श्रुत्या चाकारान्तादिति । अदुः । अयुः । अस्थुः । तकारो मुखसुखार्थः । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । आत एव सिजलुगन्तान्त्वान्यस्मादिति । अभूचन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्तः प्रतिषिध्यते । तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चिन्वमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव । अकार्पुः । अहार्पुः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य झेजुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अदुः । अन्येषां मते । अयात् । ननु डित इत्यनुवर्त्तते । अत्र लङ्वाकारान्तादनन्तरो डित्संभवति नान्यः, तर्कि लङ्ग्रहणेन । एवं तर्हि लङ्बे यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात् । लङ्बन्नावेन यस्तस्य मा भूत् । "लोदो लङ्बत्" (अ०सू० ३।१।८६) इति । यान्तु । वान्तु । "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" (अ०सू० ३।१।१०९) इत्ययमपि झेजुस् लोदो न भवति विभ्यत् । जाग्रत् । विदत् । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लङा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य झेजुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः । अन्येषां मते । अद्विषन् ॥

तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । रोदिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः सार्वधातुके यगित्येवमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङः शितश्च वर्जयित्वाऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंज्ञबद्धेन विहित आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातोरित्येव । वृक्षत्वं वृक्षताऽस्ति । छन्द्याम् । छन्भिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । पेचिथ । शोकिय । जगले । मन्त्रे । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति । सत्यम् । इह त्वेवकारोऽनुवर्त्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिपि ॥ ११६ ॥

आशिपि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लविपीठ । पविपीठ । आशिपीति किम् । लुनीयात् । पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति । सार्वधातुकमार्द्धधातुकं च । किं लिङ्वात्तन्तरः संव्यते । नैतदस्ति । सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते । तिङ्सिदादि छन्दस्युभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । आर्द्धधातुकत्वाणिलोपः । वर्धयन्त्विति प्राप्ते । शेषे च सार्वधातुकम् । स्वस्तये नावमिवाह्वेम् । लिङ्ः सार्वधातुकत्वादेस्तेभूभावो न भवति । लिट् सार्वधातुकम् । सख्वांसो विशृण्विरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ् उभयथा भवति । उपस्थेयाम शरणं बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपः । आर्द्धधातुकत्वादेत्वम् "ज्यत्ययो बहुलम्" (अ०सू०३।१।८६) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ ३ । ४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ड्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेऽर्थाप्प्रातिपदिकादित्येवं तद्देहितन्यम् । स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियते । डीवृदीपृदीनां सामान्येन ग्रहणां ङीति । टावृडाप्चापामाङिति । प्रातिपदिकमुक्तमर्थवत्कृत्तद्धितसमासाश्चेति । तेषां समाहारनिर्देशो ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशोष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयलक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणं कर्तव्यम्, इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत् स्यात् । अथ ड्याप्ग्रहणं किं, न, प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धम् । नैतदस्ति । स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवतीति । तथाच, "युवा लखतिपलितवलिनजरतीभिः" (अ०सू०२।१।६७) इति शापकमस्यास्तादृशमेव । किञ्च तदन्तात्तद्धितविधानार्थं ड्याप्ग्रहणम् । कालितरा । हरिणितरा । खट्वातरा । मालातरा इति । विप्रतिपेधात्तद्धितवलीयत्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौट्ठुष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसांभ्योस्सुप् ॥ २ ॥

इयाप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । इयाप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया भवन्ति । उकारादयोऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । पकारः सुधिति प्रत्याहारार्थः । संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहितास्तेन सहास्त्वैकवाक्यता । इयन्तात्तावत् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरी । डीवङ्गीपङ्नीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमारीम् । कुमार्यौ । कुमारीः । कुमार्या । कुमारीभ्याम् । कुमारीभिः । कुमार्यै । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमारायाः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमारायाः । कुमारायाः । कुमारीणाम् । कुमारायाम् । कुमारायोः । कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरी चोदाहार्ये । आपः खल्वपि । खद्वा । बहुराजा । कारीपगन्ध्या । टावडापचापां क्रमेणोदाहरणम् । खद्वा । खद्वाये । खद्वाः । खद्वाम् । खद्वाये । खद्वाभ्यः । खद्वाभ्याम् । खद्वाभ्यः । खद्वायाः । खद्वायोः । खद्वानाम् । खद्वायाम् । खद्वायोः । खद्वासु । एवं बहुराजाकारीपगन्ध्या चोदाहार्ये । एवं प्रातिपदिकात् । हपद् । हपदौ । हपदः । हपदम् । हपदौ । हपदः । हपदा । हपदभ्याम् । हपदभिः । हपदे । हपदभ्याम् । हपदभ्यः । हपदः । हपदभ्याम् । हपदभ्यः । हपदः । हपदोः । हपदोः । हपदाम् । हशदि । हपदोः । हपत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येव तद्वेदितव्यम् । इयाप्प्रातिपदिकादिति सर्वाऽधिकारोऽपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे संबध्यते, इयापोरनेनैव विधानात् । स्त्रियामित्युच्यते केयं स्त्री नाम । सामान्यविशेषतः स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव बहुप्रकारा न्यक्तयः । क्वचिदाश्रयविशेषाभावाद्दुपदेशन्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः । स्त्रीत्वं च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभयथापि प्रयुज्यते । स्त्रियामभिधेयायां स्त्रियां वा यत्प्रातिपदिकं वर्तत इति । वक्ष्यति । “अजाद्यतष्टाप्” । अजा । देवदत्ता । स्त्रियामिति किम् । अजो देवदत्तः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । पकारः स्वरसामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणाविवातार्थः । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खद्वा । देवदत्ता । तपरकरणं तत्कालाथम् । शुभंयाः । कोलालपाः ब्राह्मणी । हलइयाब्भ्य इति सुलोपः स्यात् । अजादिग्रहणं तु क्वचिज्जातिलक्षणे डीपि प्राप्तं, क्वचित्तु पुंयोगलक्षणे, क्वचित्तु पुंप्फलोत्तरपदलक्षणे, डीपि, क्वचिद्विलक्षणे । हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चिदाव विधीयते । *शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः* इति पठ्यते । तस्याथमर्थः । शूद्रशब्दष्टापसुप्तादयति जातिश्चेद्भवति । शूद्रा । पुंयोगे डीपैव भवितव्यम् । शूद्रस्य भार्या शूद्रा । महत्पूर्वस्य प्रतिषेधः । महाशूद्रा । महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनस्तत्र तदन्तविधिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । ग्रहणवत्ता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्निति कथं तदन्तविधिः । एतदेव ज्ञापकं भवत्यस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनात्रिषीवरी । अतिषीवरी । अतिभवती-इति भवति । अजा, एडका, चटका, अश्वा, सृषिकेति जातिः । बाला, होडा, पाका, वत्सा, मन्दा, विलातेति वयः । पूर्वापहरणा । अपरापहरणा । टिव, नीपातनाण्णत्वम् । *संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्* । संफला । मखफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । त्रिफला । द्विगौ । (१) बहुनीहौ त्रिफली संहतिः । *सत्प्राकाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुप्पात्* । सत्पुप्पा । प्राकपुप्पा । काण्डपुप्पा । प्रान्तपुप्पा । शतपुप्पा । एकपुप्पा । पाककण्ठेति डीपोऽप-

(१) विफलेत्यादिः संहतिपर्यन्तः पाठो बहुत्र नास्ति एकस्मिन्नेवपुस्तके उपलभ्यते ।

वादः । *शुद्धा चामहत्पूर्वा जातिः* । क्रुद्धा । उष्णिहा । देवविशा । हलन्ताः । ज्येष्ठा ।
कनिष्ठा । मध्यमा । पुंयोगः । कोकिला जातिः । *मूलाद्यजः* । अमूला ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

*ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रतिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारः सामान्यग्रहणाविधात्तार्थः । कर्त्री । हर्त्री । दण्डिनी । छत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उम् ह्यत्र संभवति यथाकथञ्चित् तद्गुणिकञ्चद्रूपं, तदन्तात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । दीव्यन्ती ॥ *धातोर्गुणितः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ *उखास्तत् । पर्णध्वत् । ब्राह्मणी ॥ *अञ्जतेश्वोपसंख्यानम्* । प्राचो । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वन्नन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः । धीवरी । पीवरी । शर्वरी । परलोकदृश्यरी । ऋन्नेभ्य इत्येव ङीपि सिद्धे तत्सन्नियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् । *धनो न हशः* । प्रासौ ङीब्राहुभावपि प्रतिषिध्यते । सहयुध्वा ब्राह्मणी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रातिपदिकादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् । त्रिपदी । चतुष्पाद् । चतुष्पदी ॥

टावृच्चि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । ऋचीत्यभिप्रेयनिर्देशः । ऋचि वाच्यार्यां पादन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोऽपवादः । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । ऋचीति किम् । द्विपदी देवदत्ता ॥

न पट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ १० ॥

पट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति यो यः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिध्यते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश । स्वस्त्रादिभ्यः । स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिष्ठः । चतस्रः ॥

पट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाद्युत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

*प्रत्याहाराच्चापा सिद्धे दीपस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मनन्तात्प्रातिपदिकान्ङीप् प्रत्ययो न भवति । "ऋन्नेभ्यो ङीप्" (अ०सू० ९।१।९) इति ङीप् प्राप्ते "मन" इति सुत्रेण प्रतिषिध्यते । दामा । दामानौ । दामानः । पामा । पामानौ । पामानः । अनितस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति (प०) । सीमा । सीमानौ । सीमानः । अतिमहिमा । अतिमहिमानौ । अतिमहिमानः ॥

धनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुशालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । उपधाहोपिनो हि विकल्पं धक्षति । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । सुशर्मा । सुशर्माणौ । सुशर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् । अतिक्रान्ता राजानमतिराजौ ॥

डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां मन्नन्तात्प्रातिपदिकादनन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पामा । पामे । पामाः । सीमा । सीमे । सीनाः । न च भवति । पामानः । सीमानः । बहुव्री-

हौ । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजाः । बहुतक्षा । बहुतक्षे । बहुतक्षाः । न च भवति । बहु-
राजानः । बहुतक्षाणः । अन्यतरस्यांप्रहणं किमर्थम् । बहुधीहौ, "वनो र च" इत्यस्यापि
विकल्पो यथा स्यात् । बहुधीवा, तहुधीवरी । बहुपीवा, बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोयम् । उत्तरसूत्रेषूपसर्जने प्रतिषेधं करोति । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽनुप-
सर्जनादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति "टिड्ढाणञ्" इति ङीप् । कुरुचरी, मद्रचरी । अनुपस-
र्जनादिति किम् । बहुकुरुचरा बहुमद्रचरा मधुरा । जातेरिति ङीप् । कुक्कुटी । शूकरी । अ-
नुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्कुटा बहुशूकरा मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः । तद-
न्तविधिना । ज्ञापितं चैतदस्त्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथाच प्रधानेन तदन्तविधि-
वति कुम्भकारी । नगरकारी । न चाणिति वृद्धग्रहणं, तद्धितोऽप्यणस्ति ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्ज्दन्तञ्मात्रचतुथपठक्ठञ्कञ्करपृथुनाम् ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते । तत् सति सम्भवे विशेषणं भवति । टिड्ढादिभ्यः प्रातिपदिके-
भ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । टितस्तावत् । कुरुचरी । मद्रचरी । इह
कस्मान्न भवति । पचमाना । यजमाना । अनुबन्धकत्वाद्धः । ल्युडाडिपु कथं, टिकरणसाम-
र्थ्यात् । इतरत्र तु टेरेत्वं फलम् । पदिता विद्येति आगमटित्वमनिमित्तं, "द्व्युद्वुलौ तुद च"
इति लिङ्गात् । ङ । सौपण्यी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुब-
न्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण् । कुम्भकारी । नगरकारी । औपगवी । णेऽपि कचिदण्कृतं
कार्यं भवति । चौरा । तापसी । दाण्डा मौष्ट्येत्यत्र न भवति । अञ् । औत्सी । औदपानी ।
शाङ्करवाद्यञ् इति पुनरनो ग्रहणं जातिलक्षणं ङीपं बाधितुम् । द्वयसच् । ऊरुद्वयसी । जानुद्व-
यसी । दधनच् । ऊरुदधनी । जानुदधनी । मात्रच् । ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप् । पञ्चतयी ।
दशतयी । ठक् । आक्षिकी । शालाक्षिकी । ठञ् । लावणिकी । ठक्ठनोर्भेदेन ग्रहणं ठनादिनि-
वृत्त्यर्थम् । कञ् । यादशी । तादशी । करप् । इत्वरी । नक्षरी । ख्युन् । आङ्घ्रिणी । सुभग-
करणी । *नञ्स्त्रीककर्त्तरणतलुनानामुपसंख्यानम्* । सौणो । पौंजी । शाक्की । याष्टीकी ।
तरुणी । तलुनी ॥

यञश्च ॥ १६ ॥

ङीवित्येव । यञन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । गार्गी । वात्सी ।
अपत्यग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । "द्वीपादनुसमुद्गं यञ्" । द्वैप्या । पृथग्योगकरणमु-
त्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यञ् इत्येव । प्राचा माचार्याणां मतेन यञन्तात् स्त्रियां ष्फ प्रत्ययो भवति, स च तद्धित-
संज्ञः । पकारो ङीपर्थः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते । तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् ।
गार्गीयणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम् । गार्गी । वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापक-
ष्यते बाधकबाधनार्थम् । आवद्याब्दापं वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्या-
त् । आवद्यायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यञ् इत्येव । पूर्वोण विकल्पे प्राप्तं नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लोहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो
यञन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिके तदबाधित्वेन परि-
शुद्धते कपिशब्दात्परः कपिकतेति, न प्रातिपदिकावयवः कुरुकतेति । लौहित्यायनी । शाशि-
त्यायनी । वाञ्छ्यायणी ॥

कण्वातु शकलः पूर्वः कृतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी प्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते कतन्तेभ्य इति बहुव्री-
हितत्पुरुषयोरैकशेषः । तथा “कण्वादिभ्यो गोत्र” इति । तत्र तत्पुरुषवृत्त्या संगृहीतो मध्य-
पाती शकलशब्दो यजन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते । शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे छात्राः
शाकलाः ॥

कौरव्यामाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ष्ये कृते “ढक्च म-
ण्डूकात्” इत्यणि च । यथाक्रमं टायञ्जीपोरपवादः । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । कथं कौ-
रवी सेना, तस्येद्विवक्षायामणि कृते भविष्यति । *कौरव्यमाण्डूकयोरासुररूपसंख्यानम्* ।
आसुरायणी । शेषिकेष्वर्थेषु “इजश्च” इत्यणि प्राप्ते छप्रत्यय इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

घयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिव्ययः । प्रथमे घयसि यत्प्रातिपदिकं श्रुत्या वर्तते ततः स्त्रि-
यां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । वर्करी । प्रथम इति किम् । स्थविरा । वृद्धा ।
अत इत्येव, शिशुः । *घयस्यचरम इति वक्तव्यम्* । वधूटी, चिरण्टी द्वितीयवयोवचनायेतौ ।
प्राप्तयौवना स्त्र्यभिधीयते । कथं कन्या । “कन्यायाः कनीन च” इति ज्ञापकात् । उत्तान-
शया, लोहितपादिकेति, नैता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली । कथं त्रि-
फला । अजादिषु दृश्यते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण ङीप् प्राप्तः प्रतिपिच्यते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्विस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च तद्धि-
तलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । विस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो मानं परिमा-
णम् । अपरिमाणान्तात्तावत् । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाशवा । दशाशवा । तेन क्रीतम् । “अ-
ध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगन्त्रयायाम्” इति लुक् । कालः संख्या च न परिमाणम् । द्विवर्षा । त्रिवर्षा ।
द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता । विस्तादिभ्यः । द्विविस्ता । त्रिविस्ता । व्याचि-
ता । त्र्याचिता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या । अपरिमाणेति किम् । व्याढकी । त्र्याढकी ।
तद्धितलुकीति किम् । समाहारे पञ्चाशवी । दशाशवी ॥

काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धिलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति । द्वे काण्डे
प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसजिति त्रिहितस्य तद्धितस्य “प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य-
म्” इति लुकि कृते द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । त्रिकाण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात् । पूर्वणैव प्र-
तिपेधे सिद्धे क्षेत्रे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । द्विकाण्डी रञ्जुश्चिकाण्डी रञ्जुरिति । प्र-
माणविशेषः काण्डम् ॥

पुरुपात् प्रमाणोऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्धितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति अन्य-
तरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिखाया द्विपुरुषी द्विपुरुषा । त्रिपुरुषा
त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वाग्रित्ये प्रतिपेधे प्राप्ते विकल्पायं वचनम् । प्रमाण इति किम् ।
द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा त्रिपुरुषा । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुघसो ङीप् ॥ २५ ॥

ऊधसशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । “ऊधसो नङ्” इतिसमासान्ते कृते, “अनो बहुव्रीहेः” इति डाप्प्रतिषेधयोः प्रासयोरिदमुच्यते । घटोष्णी । कुण्डोष्णी । बहुव्रीहेरिति किम् । प्रासा ऊधः प्रासोधाः । अन उपधालोपिन इत्यस्यापि ङीपोऽनमुत्तरत्रानुवृत्तेर्वाधक इष्यते । समासान्तश्च स्त्रियामेव, इह न भवति महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पूर्वेण ङीपि प्राप्ते ङीव्विधीयते । संख्यादेरव्ययादेश्चबहुव्रीहेरुधःशब्दान्ताद् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत् । द्यूष्णी । त्र्यूष्णी । अव्ययादेः । अत्यूष्णी । निरूष्णी । आदिग्रहणं किम् । द्विविधोष्णी त्रिविधोष्णीत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊधस इति निवृत्तम् । संख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणम् । संख्यादेर्वहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्दामहायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दामान्तात्, डाप्प्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचन् । द्विदाम्नी, त्रिदाम्नी । हायनान्तादापि प्राप्ते, द्विहायनी । त्रिहायनी चतुर्हायनी । *हायनो वयसि स्मृतः* । तेनेह न भवति, द्विहायना शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना । गत्वमपि *त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य* इति वयस्येव स्मर्यते ॥

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येव । अन्नन्तो यो बहुव्रीहेरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधो भवतः । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, ननु सिद्धा एव डाप्प्रतिषेधोऽङीपः । अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनम् । बहुराजा । बहुराज्ञी । बहुराजे । बहु-तक्षा । बहुतक्षणी । बहुतक्षे । अन इति किम् । बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपर्वा । सुपर्वं । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणिः । डाप्प्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी । अतिराज्ञी नाम ग्रामः । छन्दसि । गौः पञ्चदाम्नी । एक-दाम्नी । द्विदाम्नी । एकमृदूष्णी । समानमृदूष्णी ॥

केवलमामकभागधेय-पापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलमेवजाञ्च ॥ ३० ॥

सञ्ज्ञाछन्दसोरित्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपादिकेभ्यः संज्ञायां छन्दसि विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मासकी । मामिकेति भाषायाम् । मित्रा-वरुणयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् । पापी त्वियम् । पापेति भाषायाम् । उता-परीभ्यो मधवा विजिग्ये । अपरेति भाषायाम् । समानी प्रवाणी । समानेति भाषायाम् (१) ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

जसुविषयादन्यत्र संज्ञायां छन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । या रात्रि-सृष्टा । रात्रीभिः । अजसाविति किम् । यस्ता रात्रयः । *अजसादिष्विति वक्तव्यम्* । रात्रिं सहोपित्वा । कथं तिमिरपटलैरचगुण्डिताश्च रात्रयः, ङीपयं बह्वादिलक्षणस्तत्र हि प-ठ्यते ‘कृदिकारादक्तिनः’ ‘सर्वतोक्तिन्नथादित्येके’ इति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् भवति ङीप् च प्रत्ययः, स

(१) “आयंकृती । आयंकृतेति भाषायाम् । सुमङ्गली सुमङ्गलेतिभाषायाम् । मेवजी । मेवजेतिभाषा-याम् इति वदाहरणमस्युदाहरणविशिष्टोऽन्यः कश्चित्काचुपलभ्यते ।

तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भमृतसंयोगे, इह न भवति । अन्तस्स्यां शालायां विद्यते । पतिमती पृथिवी । अन्तर्वदिति मनुबिनपात्यते, वत्त्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्त्वं निपात्यते, मनुप् सिद्धः । अन्तर्वत्नी गर्भिणी । पतिवत्नी जीवत्पतिः ॥

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मनुवत्त्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च या छन्दसि तु नुग्विधिः ॥

सान्त्वन्ती देवानुपैत् । सान्त्वन्ती देवानुपैत् । पतिवन्ती तरुणवत्सा । पतिवती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते । ङीप् प्रत्ययस्तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । यज्ञसंयोगे, यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः तत्साधनत्वात्फलग्रहीतृत्वाद्वा यजमानस्य पत्नी । पत्नि वाचं यच्छ । यज्ञसंयोग इति किम् । ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी । उपमानाद्भविष्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वचंते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । वृद्धपतिः । वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसंयोगत्वात् । सपूर्वस्येति किम् । पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । समानः पतिस्स्याः सपत्नी । एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावाथ वचनम् । समान । एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र । दासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् प्रत्ययः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । त्रय पूते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः । यथा हि पूताः क्रतव पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यद्रिकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीप् च प्रत्ययः । वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अग्न्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु स्थानिवद्भावादेव सिद्धम् । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । अग्नयायी । कुसितायी । कुसीदायी । पुंयोग इत्येव । वृषाकपिः स्त्री ॥ मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ऐ उदात्त इति वचंते । मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति औकारश्चान्तादेश ऐकारशोदात्तः । वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते तेन त्रैरुच्यं भवति । मनोः स्त्री मनायी । मनावी । मनुः । मनुशब्द आद्युदात्तः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेत्ति वचंते । वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्कारोपधाद्वा ङीप् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । पूता । पूनी । श्येता । श्येनी । हरिता । हरिणी । सर्व पूते आद्युदात्ताः । “वर्णानां तणतिनितान्तानाम्” इति वचनात् । वर्णादिति किम् । प्रहता । प्रस्ता । गतिस्वरेणाद्युदात्तः । अनुदात्तादिति किम् । श्येता । घृतादित्वादनन्तोदात्तः । नोपधादिति किम् । अन्यतो ङीप् वक्ष्यति । अत इत्येव, शितिव्राह्मणी । *पिशङ्गादुपसंख्यानम्* ।

पिशाङ्गी । *असितपलितयोः प्रतिषेधः* । असिता । पलिता । *उन्दसि क्रमित्येके* । अस्त्री । पलिकी । भाषायामपोष्यते । गतो गणस्तूर्णमसिक्किकानाम् ॥

अन्यतो ङीप् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णादनुदात्तादिति वृत्तं, तोपधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । सारङ्गी । कल्माषी । शबली । वर्णादित्येव । खट्वा । अनुदात्तादित्येव । कृष्णा । कपिला ॥

षिद्वौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

ङीपनुवृत्तं । पिद्मयः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । शिल्पिनि ष्वुन् । नर्तकी । खनकी । रज्जकी । गौरादिभ्यः । गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । ऋष्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पटर । उक्कण । आमलक । कुवल । वदर । विम्ब । तर्कर । शर्कर । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम । सलन्द । गहुज । आनन्द । सुपाट । सुगेठ । आढक । शण्डुल । सुर्म । सुन । सूर्य्य । पूष । मूप । घातक । सकलूक । सहक । मालक । मालत । सालवक । वेतस । अतस । पृस । मह । मठ । छेद । चन् । तक्षन् । अनडुही । अनड्वाही । एपण, करणे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेघ । तौतम । आप । स्यूण । भौरि । भौलिङ्गिः । औद्गाहमानि । आलिङ्गि । अपिच्छिक । आस्ट । टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । पुत । अधिकार । आप्रहायणी । प्रत्यवरोहिणी । सेवन । *सुमङ्गलात्संज्ञायाम्* । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । विटक । कृद्द । गृद्द । पाण्ट । फाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । वृहत् । महत् । सौधम्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल । पुष्कल । *कटाच्छ्रोणिवचने(१)* । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्रोष्टी । मातामह । पितामह । मातामहपितामहयोः "भातरिपिच्च" इति पित्त्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम् । अनित्यः पिल्लक्षणो ङीपिति, तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककवराद् वृत्त्यमत्रा-
वपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोत्रिकार-
मैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

जानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । जानपदी भवति वृत्तिरचेत् । जानपदी अन्या, स्वरे विशेषः । उत्सादिपाठादपि हृते ङीपाद्युदात्तत्वं भवति । कुण्डी भवति, अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपनं चेत् । गोणान्या । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत् । स्थलान्या । भाजी भवति श्राणा चेत् पक्वैत्यर्थः । नागी भवति स्थौल्यं चेत् । नागाऽन्या । नागशब्दो गुणवचनः स्थौल्ये ङीपमुत्पादयति, अन्यत्र गुण एव टापम् । जातिवचनासु जातिलक्षणो ङीपेव भवति । नागी । काली भवति वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीला भवति अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादन इष्यते, किं तर्हि नीलाद्रोपधौ, प्राणिनि च । नीली ओपधिः नीली गौः । नीली वड्या । संज्ञायाम् वा । नीली । नीला । कुशी भवत्ययोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी भवति मैथुनेच्छा चेत् । कामुकान्या । मैथुनेच्छावती भवति, नेच्छामात्रम् । कवरी भवति केशवेशश्चेत् । कवरान्या ॥

(१) कुचन्द्रि अशिकाः पञ्चदश मन्थे रतिरुपन्ते । तेष यथा । विद्वन् । भट्ट । दहन । कन्द ।

शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । शोणी, शोणा वड्वा ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां वा ङीप् प्रत्ययो भवति । पटुः । पट्वी । मृदुः, मृद्वी । उत इति किम् । शुचिरियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् । आसुः । *वसुशब्दाद् गुणवचनाद् ङीबासुदात्तर्धम्* । वस्वी । *खल्लस्योगोपवात्प्रतिषेधो वक्तव्यः* । खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

सत्वे निविशतेऽपैति पृथक् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । बहुः । बह्वी । बहु । पद्ति । अङ्गुति । पञ्चति । अंहति । वहति । शकटि । शक्ति, शक्ते । शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि । *इतः प्राप्यङ्गात्* । *कृदिकारादकिनः* । *सर्वतोक्तिर्न्यादित्येके* । चण्ड । अराल । कमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कृत । भरुज । ध्वज । *चन्द्रभाग्राद्याम्* । कल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दो गुणवचन एव । तस्येह पाठ उत्तरार्थे ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु हित्वा प्रपिबन् । बह्वी नाम ओपधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । विश्वी च । प्रक्षी च । सुक्षी च (१) । इह भवति स्वयंभूः । उत इति तपरकरणमनुवर्त्तते । ह्रस्वादेवेयं पञ्चमी । भुव इति सौत्रो निद्देश ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः पुंयोगः । पुंयोगादेतोऽर्थत्प्रातिपदिके स्त्रियां वर्त्तते पुंस आख्याभूतं तस्माद् ङीप् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी । महामात्री । प्रथी । प्रवरी । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संभवात् पुंशब्दा एते, तद्योगात्स्त्रियां वर्त्तन्ते । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्याग्रहणं किम् । परिसृष्टा । प्रजाता । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्त्तन्ते, न तु पुंसां समाचक्षते । *गोपालिकादीनां प्रतिषेधः* । गोपालकस्य स्त्री गोपालिका । *सूर्याद्देवतायां चाव्यक्तव्यः* । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् । सूरौ ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, आनुक्चागमः । येपानत्र पुंयोग एवेत्येते तेषामानुगागममात्रं विधीयते । प्रत्ययस्तु पूर्वेषु सिद्धः । अन्येषां तुभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी । *हिमारण्ययोर्महत्त्वे* । महद्दिमं हिमानी । महद्वरण्यमरण्यानी । *यवाद्दोषे* । हुष्टो यवो यवानी । *यवनाजिल्लिष्याम्* । यवनानां लिपिः* । *उपाध्यायमातुलाभ्यां वा* । उपाध्यायी । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी । *आचार्यादिणस्त्वं च* । आचार्यानी । आचार्या । *आर्यंक्षत्रि-

याभ्यां वा* । आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । विना पुंयोगेन स्वार्थ एवायं विधिः । पुंयोगे तु ङीप् प्रत्ययो भवितव्यम् । आर्यी । क्षत्रियो । *सुद्वलाच्छन्दसि लिच्च* । रथी-
रभुन्सुद्वलानी गविष्टौ ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्करणपूर्वा-
त्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । वक्षणे क्रीयते सा वक्त्रक्रीती । वसनक्रीती । करणपूर्वादिति
किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता । इह कस्मान्न भवति—

सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी । इति ।

ङीबन्तेन समासः । अत इति चानुवर्त्तते । गतिकारंकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचने
प्राक् सुबुत्पत्तरिति । बहुलं तदुच्यते, "कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्" इति ॥

कादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् कान्तादल्पाख्यायां ङीप् प्रत्ययो भवति ।
अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अत्रत्रिलिप्ती द्यौः । सूपविलिप्ती पात्री । अल्पसुपेत्यर्थः ।
अल्पाख्यायामिति किम् । चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

कादित्येव । बहुव्रीहियोंऽन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वाङ्गपूर्वपदो
बहुव्रीहिरहैवोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं वक्ष्यति । शङ्खभिन्नी । ऊरुभिन्नी । गल-
कोत्कृत्ती । केशलूनी । बहुव्रीहिरिति किम् । पादपतिता । *अन्तोदात्ताजातप्रतिषेधः* ।
दन्तजाता । स्तनजाता । *पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषे* । पाणिगृहीती भार्या । यस्या-
स्तु कथं चित्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवति । *अवहुनन्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्त-
व्यम् । बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सुकृता । काल । भासजाता । संवत्सरजाता । सुखा-
दिः । सुखजाता । दुःखजाता । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनादित्येवमादिना बहुव्री-
हेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात् कान्तादित्यनुवर्त्तते अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् कान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां
वा ङीप् प्रत्ययो भवति । पूर्वणं नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । शार्ङ्गजग्धी । शार्ङ्गजग्धा ।
पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् । शङ्खभिन्नी ।
ऊरुभिन्नी । अन्तोदात्तादित्येव । वक्त्रच्छन्ना । वसनच्छन्ना । *बहुलं संज्ञाच्छन्दसोरिति* ।
प्रवृद्धविल्लनी । प्रवृद्धविल्लना । प्रवृद्धा चासौ विल्लना चेति नार्थं बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहेः कान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वाग्रहणमनुवर्त्तते । स्वाङ्गं यदपसर्ज-
नमसंयोगोपधं तदन्तात् प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीप् प्रत्ययो भवति । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा ।
अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा, माला । स्वाङ्गादिति किम् । बहुयवा । उपसर्ज-
नादिति किम् । अशिखा । असंयोगापधादिति किम् । सुगुल्फा । सुपाधा । *अङ्गमात्रकण्ठेभ्य
इति वक्तव्यम्* । मृदङ्गी । मृदङ्गा । सुगात्री । सुगात्रा । स्निग्धकण्ठा । स्निग्धकण्ठी ॥

अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतस्त्वे तत्र दृष्टं चेत्तेन चेतत्तवायुतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णाट्टङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येव । बह्वृत्क्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।

सहनञ्चविद्यमानलक्षणस्तु प्रतिपेधो भवत्येव । नासिकोद्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीप्
प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिका । तुङ्गनासिका । तिलोदरी । तिलोदरा । विम्बोष्ठी । विम्बोष्ठा ।
दीर्घजङ्गी । दीर्घजङ्घा । समदन्ती । समदन्ता । चारुकर्गा । चारुकर्गा । तीक्ष्णशृङ्गा । *पुच्छा-
चेति वक्तव्यम्* । कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा । *कवरमणिविपशरेभ्यो नित्यम्* ।
कवरपुच्छी । मणिपुच्छी । विपपुच्छी । शरपुच्छी । *उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च* । उलू-
कपेक्षी सेना । उलूकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

स्वाङ्गादिति ङीप् प्राप्तः प्रतिपिच्यते । क्रोडाद्यन्ताद् वह्वजन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां
ङीप् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा । (१) कल्याणकुंरा । कल्याणोखा । कल्याणशाला ।
कल्याणशफा । कल्याणमुदा । कल्याणघोणा । कल्याणमुखा । क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा ।
सुगला । बह्वचः खल्वपि । प्रथुजघना । महाललाटा ॥

सहनञ्चविद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति नासिकोदरौष्ठजङ्गेति च प्राप्तो ङीप्प्रतिपिच्यते । सह नञ् विद्य-
मान इत्येवंपूर्वात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । सकेशा । अकेशा । विद्यमान-
केशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात् संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नखमुखान्तात् प्रातिपदिकात् संज्ञायां स्त्रियां विषये ङीप् प्रत्ययो न भवति । शूर्पणखा
वज्रणखा । गौरमुखी । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् । तात्रनखी कन्या । चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि विषये निपात्यते । संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीप् विधीयते । दीर्घ-
जिह्वी वै देवानां हव्यमलेद् । चकारः संज्ञानुर्कणार्थः । दीर्घजिह्वीति निपातनं नित्यार्थम् ॥

दिकपूर्वंपदान्ङीप् ॥ ६० ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येवमादिविधिप्रतिपेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यते । यत्र ङीप् विहि-
तस्तत्र तदपवादः । दिकपूर्वंपदात्प्रातिपदिकाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्-
मुखी । प्राङ्मुखा । प्राङ्नासिकी । प्राङ्नासिका । इह न भवति । प्राग्गुल्फा, प्राक्क्रोडा,
प्राग्जघनेति ॥

वाहः ॥ ६१ ॥

ङीपेव स्वर्यते न ङीप् । च्छेदर्थे णिवप्रत्ययान्तस्य निरुदेशः । सामर्थ्यात्तदन्तविज्ञानम् ।
वाहन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दित्यौही । प्रष्टौही ॥

सख्यशिथ्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सखी अशिथी इत्येतौ शब्दौ ङीपन्तौ भाषायां निपात्येते । सखीर्थे मे ब्राह्मणी । नाल्याः
शिशुरस्तीति अशिथी । भाषायामिति किम् । सखा शतपदी भव । अशिथुमिव नामय
शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरखीविषयाद्योपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यत्प्रातिपदिकं न च स्त्रियामेव नियतमखीविषयमकारोपधे च तस्मात्स्त्रियां
ङीप् प्रत्ययो भवति ॥

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सहृदाख्यातनिर्गोत्रा गोत्रं च चरणैः सह ॥

कुक्कुटी । सूकरी । ब्राह्मणी । वृपली । नाडावनी । चारायणी । कडी । बहवृची । जाते-
रिति किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम् । मक्षिका । अथकारोपधादिति किम् । क्षत्रि-
या । *योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः* । हयी । गवयी । मुकयी ।
मत्सी । मनुपी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । स्त्रीविषयत्वादेते-
षां पूर्वणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्कुपर्णी । दासी-
फली । दर्भमूली । गोवाली । पुष्पफलमूलोत्तरपदान्तु यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते । 'सत्प्रा-
क्काण्डप्रांतशतैकेभ्यः पुष्पात्' । 'संभ्रजानशरणपिण्डेभ्यः फलात्' । 'मूलान्नञ' इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । अबन्ती ।
कुन्ती । दाक्षी । प्लाक्षी । इत इति किम् । विट् । द्रवत् । मनुष्यग्रहणं किम् । तित्तिरिः ।
जातेरिति वर्त्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योपधादपि यथा स्यात् । औदमेयी । *इज उपसंख्यानम-
जात्यर्थम्* । सौतङ्गमी । मौनचित्ती । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरार्थिक इज् न जातिः ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

मण्यजातेरिति वर्त्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो
भवति । कुरुः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । लकारो "नोङ्धात्वोः" इति विशेषणार्थः । दीर्घाच्चारणं
कपो बाधनार्थम् । अयोपधादित्येतदत्रापेक्ष्यते । अध्वर्युर्ब्राह्मणी । *अप्राणिजातेश्वरज्ज्वादी-
नामिति वक्तव्यम्* । अलावूः । कर्कन्धूः । अप्राणिग्रहणं किम् । कुक्वाकुः । अरज्ज्वादीना-
मिति किम् । रज्जुः । हनुः ॥

बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । भद्रवाहूः ।
जालवाहूः । संज्ञायामिति किम् । वृत्तौ बाहू अस्याः वृत्तवाहूः ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गुशब्दात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गूः । *धञुरस्योकाराकारलोपश्च वक्तव्यः* । स्वशूः ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कदलीस्तम्भोरुः ।
नागनासोरुः । करभोरुः । औपम्य इति किम् । वृत्तोरुः स्त्री ॥

संहिशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित शफ लक्षण वाम इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूरुत्तरपदात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ।
अनौपम्यार्थं आरम्भः । संहितोरुः । शफोरुः । लक्षणोरुः । वामोरुः । *सहितसहाभ्यां चेत-
वक्तव्यम्* । सहितोरुः । सहोरुः ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्चन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च चन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कद्रुश्च वै सुपर्णा
च । मा स्म कमण्डलं शूद्राय दद्यात् । चन्दसीति किम् । कद्रुः । कमण्डलुः । *गुग्गुलुमधु-
जतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्* । गुग्गुलूः । मधूः । जतुः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अष्टन्दोयं वचनम् ।
कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायामिति किम् । कद्रुः । कमण्डलुः ॥

शाङ्करवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥

शाङ्करवादिभ्योऽजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्ययो भवति । शाङ्करवी । कापटवी । अजन्तेभ्यः । वैदी । और्वी । जातिलक्षणो ङीपनेन वाच्यते; न पुंयोगलक्षणः । वैदस्य स्त्री वैदी । शाङ्कर । कापटव । गौगुलव । ब्राह्मण । गौतम । एतेऽजन्ताः । काम्ण्डलेय । ब्राह्मकृतेय । आनिचेय । आनिधेय । आशोकेय । एते ङगन्ताः । वात्स्यायन । मौञ्जायन । एतौ फगन्तौ जातिः । कैकेसेयो ङगन्तः । काव्यशैब्यौ यजन्तौ । एहि, पयंहि । छुदिकारान्तौ । आश्मरथ्यो यजन्तः । औदपानः । उदपानशब्दः झुण्डिकाद्यणन्तः प्रयोजयति । अराल । चण्डाल । वतण्ड । जातिः । *भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम् । *वादिपु नित्यं ह्रस्वार्थम् । *नृनरयोर्वृद्धिश्च । अत्र यथायौर्म ङीवादिपु प्राप्तेषु ङीन् विधीयते ॥

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां चाप् प्रत्यायो भवति । ज्यङः प्यङश्च सामान्यग्रहणमेतत् । आम्वप्य्या । सौवीर्या । कौसल्या । प्यङ् । कारीपगन्ध्या । वाराह्या । बालाक्या । *पाञ्चयजः* । पात्परो यो यञ् तदन्ताच्चाप् वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या । पौतिमाप्या । गौकक्ष्या । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याच्च ॥ ७५ ॥

अवटशब्दो गगांदिः । तस्माद्यजि कृते ङीपि प्राप्ते वचनमेतत् । आवट्याच्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्राचां प्फ एव । सर्वत्र ग्रहणात् । आवट्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारोऽत्यम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमासेयानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । “यूनस्ति”, युवतिः । बहुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम् । “पृथिव्या वाजौ” । “अप्रादिपश्चाद्ङिमञ्” इत्येवमादि लब्धं भवति । तद्धितप्रदेशाः “कृतद्धितसमासाश्च” इत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवनशब्दात्प्रातिपदिकास्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । स च तद्धितसंज्ञो भवति । ङीपोऽपवादः । युवतिः ॥

अग्निजोरनार्पयोगुरु रूपोत्तमयोः प्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिशौ विहितावनापैौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोगुरु रूपोत्तमयोः स्त्रियां प्यङ्देशो भवति । ‘निर्द्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्यग्निजोरेव विज्ञायते, न तु समुदायस्य । इकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारस्तद्विधातार्थः । “यङ्दचाच्” । इति उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमक्षरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरु रूपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीपस्येव गन्धोऽस्य करीपगन्धिः । कुमुदगन्धिः । “तस्यापत्यम्” इत्यण् । तस्य प्यङ्देशः । कारीपगन्ध्या । कौमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम् । “अत इन्” । वाराहिः । तस्य प्यङ्देशः वाराह्या । बालाक्या । अग्निजोरिति किम् । ऋतभागस्यापत्यं, विदादित्वाद्गम् । आर्त्तमागी । गुरु रूपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिशौ । “ठिड्ढाणञ्” इति ङीवेव भवति । अनार्पयोरिति किम् । चांसिष्टी । वैश्वामित्री । गुरु रूपोत्तमयोरिति किम् । औपगवी । कापटवी । गोत्र इति किम् । तत्र जातां, अहिच्छत्री, कान्यकुञ्जी ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अग्निजोरित्येव । गोत्रावयवा गोत्रामिमता कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखप्रभृतयस्ततो गोत्रे विदितयोरग्निषोः स्त्रियां प्यङ्देशो भवति । अगुरु रूपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । मौखर्या । येषां त्यनन्तरापत्येऽपीप्यते देवदत्त्या याज्ञदत्त्येति, ते क्रौडवादिपुः द्रष्टव्याः ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ २० ॥

क्रौडि इत्येवमाम्बिश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरुपोत्तमार्थे आरम्भः, अनगि-
नर्थश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्याडि । आपिशलि । आपक्षिति । चौपयत् ।
चैटयत् । शैकयत् । बैलवयत् । सौधातकि । सुत्, युवत्याम् । भोज, क्षत्रिये । भौरिकि ।
भौलिकि । शालमलि । शालास्थलि । कापिष्ठलि । गोलक्ष्य । गौकक्ष्य ॥

द्वययज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकारुडेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

द्वययज्ञि शौचिवृक्षि सात्यमुग्रि कारुडेविद्धि इत्येतेषामन्यतरस्यां ष्यङ् प्रत्ययो भवति ।
इजन्ता पृते, गोत्रप्रहर्णं च नानुवर्त्तते । तेन उभयत्र विभाषेयम् । गोत्रे पूर्वेण ष्यङादेशः प्राप्नो-
विकल्प्यते । अगोत्रेत्वनन्तरेऽपत्ये पक्षे विधीयते । तेन मुक्ते, "इतो मनुष्यजातेः" इति छीपेव
भवति । द्वययज्ञ्या । द्वययज्ञी । शौचिवृक्ष्या । शौचिवृक्षी । सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । कारुडे-
विद्ध्या । कारुडेविद्धी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ २२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते समर्थानामिति च प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चाय-
मधिकारः । "प्राग्दिशो विभक्तिः" इति यावत् । स्वार्थिकेषु ह्यस्योपयोगो नास्ति, विक-
ल्पोऽपि तत्रानवस्थितः । केचिन्नित्यमेव भवन्ति । लक्षणवाक्यानि, "तस्यापत्यं," "तेन
रक्तं रागात्," "तत्र भवः" इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु सामध्ये सति प्रथमनिर्दिष्टादेव
विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्धारणे पृष्टी । समर्थानां मध्ये
प्रथमं प्रत्ययप्रकृतित्वेव निर्द्धार्यते । तस्येति सामान्यविशेषलक्षणार्थं तदीयं प्राथम्यं विशेषणं
विज्ञायते । उपगोरपत्यम्, औपगवः । समर्थानामिति किम् । कम्बलमुपगोः, अपत्यं देवद-
त्तस्य । प्रथमादिति किम् । पृथगन्ताद्यथा स्यात् प्रथमान्तान्मा भूत् । वेति किम् । वाक्य-
मपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । यद्येवं समासवृत्तिस्तद्धितवृत्त्या वाच्यत उपगवपत्य-
मिति । नैप दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्तते । तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ २३ ॥

"तेन दीव्यति" इति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दोऽवधित्वेन गृह्यते, प्राग्दीव्यत्सं-
शब्दनाद् यान्नितऊर्ध्वमनुकमिष्यामोऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् । अधिकारः परि-
भाषा विधिवेति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपवादविषयं परिहृत्याण् प्रवर्त्तते । वक्ष्यति । "तस्याप-
त्यम्" । औपगवः । कापटवः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ २४ ॥

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति । पत्युत्तरपदाद्
ण्यं वक्ष्यति तस्यापवादः । आश्वपतम् । शातपतम् । अश्वपति । शतपति । धनपति ।
गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । पशुपति । धर्मपति । सभापति ।
प्राणपति । धेत्रपति(१) ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदारण्यः ॥ २५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिकत्वा-
द्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ष्यः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः । आदित्यम् । पत्युत्तरपदात्
प्राजापत्यम् । सेनापत्यम् । *यमावेति वक्तव्यम्* । याम्यम् । *वाद्मतिपितृमतां छन्दस्यु-
पसंख्यानाम्* । वाच्यम् । मात्स्यम् । पैतृमत्यम् । *श्रयिष्या जाजो* । पार्यिवा । पार्यिवी ।
देवाद्यप्रभो । दैव्यम् । दैवम् । *यहिपटिलोपदच* । वातः । *ईकक्षच* । वाहोकः । *ईक-
य् छन्दसि* । बालोकः । स्वरे विज्ञेयः । टिलोपवचनमव्ययानां भमाये टिलोपवस्थानित्यत्व-

(१) "हृषःपति । यत्पति । धनपति । अधिपति । वसुपति" । एते शब्दाः नपिदेवार्थकाः ।

ज्ञापनार्थम् । आरातीयः । *स्थाश्रोङ्कारः* । अश्वत्थामः । *लोम्नोपत्येषु बहुषु* । उडु-
लोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति किम् । औडुलोमिः । शारलोमिः । *सर्वत्र गोरजादिप्रत्यय-
प्रसङ्गे यत्* । गन्धम् । अजादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति किम् । गोभ्यो हेतुम्य भागतं गोरूप्यम् ।
गोमयम् । *ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादपत्रादात्पूर्वविप्रतिषेधेनः* । दितेरपत्यं, द्वैत्यः । वनस्प-
तीनां समूहो वानस्पत्यम् । कथं द्वैतेयः । दितिशब्दात् “कृदिकारादक्तिनः,” ‘सर्वतोक्तिन्-
थादित्येक’ इति शेषं कृत्वा, “स्त्रीभ्यो ढक्” क्रियते । लिङ्गविदिष्टपरिभाषा चानित्या ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वथेष्वञ् प्रत्ययो भवति । अणस्तदप-
वादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स । उदपान । विकर । विनोद ।
महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन । वक्त्रयाऽसे । धेनु । पृथिवी ।
पङ्क्तिः । जमती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । पीलु । कुल । उद-
स्थान, देशे । पृष, देशे । भल्लकीय । स्थन्तन्तर । मध्यन्दिन । बृहत् । महत् । सत्त्वन्तु ।
सच्छन्दो मतुवन्त आगतनुङ्को गृह्यते सत्त्वन्त्विति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान ।
उष्णिक् । ककुप् । सुपर्ण । देव । *ग्रीष्मादच्छन्दस्तीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । ग्रीष्मी
त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह वृत्तं गृह्यते न वेदः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८७ ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव संबन्धः । प्राग्भवनसंशब्दानाद्ये-
र्थास्तेषु स्त्रीशब्दात्पुंसशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्स्नञौ प्रत्ययो भवतः । स्त्रोपु भव, स्त्रैणम् ।
पौंसम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रिभ्य आगतं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीभ्यो
हितं, स्त्रैणम् । पौंसनम् । स्त्रियाः पुंवदिति ज्ञापकाद्व्यत्येयं न भवति । योगापेक्षे च ज्ञापक-
मिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोलुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वचते, न भवनादिति, द्विगोरिति पद्यौ । द्विगोर्यः संबन्धीनिमित्तत्वेन
तद्धितः प्राग्दीव्यतीयोऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य लुगभवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्च-
कपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्य इति किम् । द्वैदेवदत्तिः ।
त्रैदेवदत्तिः । प्राग्दीव्यत इत्येव । द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति, पञ्चकपा-
लस्येदं पाञ्चकपालम् । अथवा द्विगोरेवायं लुगिबधीयते, द्विगोरिति स्थानपण्ठी । ननु च
प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा । सत्यमेतत् । उपचारेण लक्षणया द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगु-
स्तस्य लुगभवति । द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हि गुणकल्पनया कस्मात् द्विगुरुच्यते पाञ्चकपाल-
मिति, न तस्य द्विगुत्वं निमित्तम् । इतरस्तु द्विगुनिमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं
पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपाल इति । नैव तद्धित उत्पद्यते वाक्यमेव भवति त्रैशब्धं हि
साध्यं, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति तत्र द्वयोः शब्दयोः
समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्माद्दुत्पत्तिर्भविष्यति । अथेह कस्मान्न भवति । पञ्चभ्यो
गर्गभ्य आगतं, पञ्चगर्गरूप्यम् । पञ्चगर्गमयमिति । वेत्यनुवर्तते । सा च व्यवस्थितवि-
भाषा विज्ञायते ॥

गोत्रेऽलुगच्चि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययाणां लुगुक्त्वात्पामजा-
दौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिध्यते । गर्गाणां छात्रा गार्गीया । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः ।
पारपायगीयाः । गोत्र इति किम् । कौत्रलम् । वादस्म् । अचीति किम् । गर्गभ्य आगतम् ।
गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । गर्गभ्यो हितम् । गर्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु

लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ ष्योर्योऽलुक् विद्वानामपत्यं युवा युवानौ वैदः, वैदौ । वैद-
शब्दात् “अंत इञ्” इ कृते तस्य च इजः “ण्यक्षत्रियार्पणित” इति लुकि रूपम् । एकवचन-
द्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वैदस्य वैदयोर्वाऽपत्यं बहवो माणवका, विदाः ।
नह्यत्राञ् बहुपूत्पन्नः ।

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते । अचिति च । प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्येऽनु-
त्पन्न एव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो यतः प्राप्नोति स ततो भवति ।
फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं युवा, “फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिनौ” फाण्टा-
हृतः । तस्य छात्रा इति विवक्षितेऽर्थे बुद्धिस्ये युवप्रत्ययस्य लुग्भवति, तस्मिन्निवृत्ते इजन्तं
प्रकृतिरूपं संपन्नं तस्मात् “इजश्च” इत्यण् भवति । फाण्टाहृताः । भागवित्तस्यापत्यं, भागवित्तिः ।
तस्यापत्यं युवा । “वृद्धादृक्सोवीरेषु बहुलम्” इति ठक् । भागवृत्तिकः । तस्य छात्राः, पूर्ववद्
युवप्रत्यये निवृत्ते इजश्चेत्यण्, भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं, “तिकादिभ्यः फिञ्” तैकायनिः ।
तस्यापत्यं युवा । “फेश्च च” इति छः, तैकायनीयः । तस्य छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते, “वृद्धाच्छ”
तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं कपिञ्जलादिस्तस्यापत्यं युवा । “कुर्वादिभ्योऽण्यः” कपि-
ञ्जलाद्यः । तस्य छात्रा, ण्ये निवृत्ते, इजश्चेत्यण् । कपिञ्जलादाः । रल्लुक्स्यापत्यं, “प्राचामवृ-
द्धात् फिन् बहुलम्” इति रल्लुक्कायनिस्तस्यापत्यं युवा, प्राग्दीव्यतोऽण्, रल्लौचुकायनः ।
स्तस्य छात्राः, युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्, रल्लौचुकायनाः । अचीत्येव, फाण्टाहृतरूप्यम् ।
फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । भागवित्तिकाय हितं, भागवित्तीयम् ॥

फक् फिजाग्न्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिनोर्युवप्रत्यययोः प्राग्दी-
व्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षितेऽन्यतरस्यां लुग्भवति । गर्गादिभ्यो यदि कृते “यजिबोश्च” इति
फक्, गार्ग्यायणः तस्य छात्राः, गार्गीयाः । गार्ग्यायणीयाः । वात्स्यायनीयाः । फिजः खल्वपि,
यस्कस्यापत्यं, शिवादिभ्योऽण् । यास्कस्तस्यापत्यं युवा । “अणो ह्यच” इति फिञ् यास्का-
यनिस्तस्य छात्राः । यस्कीयाः । यस्कानीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्थनिर्द्देशोऽर्थ, पूर्वैरुत्तरैश्च प्रत्ययैरभिसंबद्धयते । तस्येति षष्ठीसमर्थादपत्यमित्यन्तास्म-
न्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रकृत्यर्थविशिष्टपृष्ठयर्थोऽपत्यमात्रश्चेह गृह्यते । लिङ्गवचना-
दिक्रमन्यत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरपत्यमौपगवः । आश्वपतः । इत्यः । औत्सः । स्रैणः । पैःस्नः

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

मानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः
क्रियते । गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते । अपतनादपत्यं, योऽपि व्यव-
हितेन जनितः सोऽपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्गस्यापत्यं, गार्गिः । गार्गोरपत्यं, गार्ग्यः ।
तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेऽपि गोत्रापत्ये वर्गशब्दाद् यजेव भवतीति
प्रत्ययो नियम्यते । अथवा गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पा-
दयतीति प्रकृतिर्निर्म्यते । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न परमप्रकृत्यनन्तरयु-

त्रभ्यः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा, गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः औप-
गविः । नाडायनिः । अस्त्रियामिति किम् । दाक्षी । प्लाक्षी । किं पुनरत्र प्रतिपिद्यते ।
यदि नियमः स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञाया वाधितत्वात् । तस्मा-
द्योगविभागः कर्तव्यः । गोत्राद्युनि प्रत्ययो भवति । ततोऽस्त्रियाम् । यूनियदुक्तं तत् स्त्रियां
न भवति, युवसंज्ञैव प्रतिपिद्यते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ।

अत इज् ॥ ९५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात् प्रतिपदिकादिभ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । दक्ष-
स्यापत्यं, दाक्षिः । तपरकरणं किम् । शुभ्याः । कीलालपाः । इत्यतो मा भूत् । कथं, प्रदी-
यतां दाशरथाय मैथिली । शेषविवक्षया भविष्यति ॥

वाह्यादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्दभ्योऽपत्ये इन् प्रत्ययो भवति । बाह्विः । औपवाह्विः ।
अनकारार्थं आरम्भः । ऊचिद्वाधकवाधनार्थः । बाहु । उपवाहु । विवाकु । शिवाकु । वदाकु ।
उपविन्दु । वृक । चूडाला । मूपिका । बलाका । भगला । छगला । ध्रुवका । ध्रुवका ।
सुमित्त्रा । दुमित्त्रा । पुष्करसत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अरिनशर्मन् । कुनामन् । सुना-
मन् । पन्नन् । ससन् । अष्टन् । *अमितौजसः सलोपश्च । उदञ्चु । शिरस् । शराविन् ।
क्षेमवृद्धिन् । शृङ्खलार्तादिन् । खरनादिन् । नगरमर्दिन् । प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त्त ।
कृष्ण । सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद । प्रहृम्न । राम(१) । *उदङ्गुः संज्ञायाम् ।
*संभूयोऽम्भसोः संलोपश्च । *वाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शने गोत्रभावे लौकिके ततोऽ-
न्यत्र तेषां प्रतिषेधः । बाहुनाम कश्चित्तस्यापत्यं, बाह्ववः । *संवन्विशब्दानां च तत्सदृशात्
प्रतिषेधः । संज्ञा । चक्षुरस्यापत्यं श्वाशुरिः(२) । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिग-
णतामस्य बोधयति । जाम्बिः । ऐन्द्रशर्मिः । आजघनविः । आजघन्धविः । औहुलोमिः ॥

सुधातुरश्च च ॥ ९७ ॥

सुधातुरशब्दादपत्ये इष् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च तस्याऽकडादेशो भवति ।
सुधातुरपत्यं, सौधातकिः । *व्यासवरुडनिपादचण्डालविम्बानामिति वक्तव्यम्* । वैयास-
किः । वारुडकिः । नैपादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञकेऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽप-
वादः । चकारो विशेषणार्थः । "घातचफजोरस्त्रियाम्" इति । अकारो वृद्धयर्थः । कौञ्जियन्यः ।
कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । द्राघ्नायन्यः । द्राघ्नायन्यौ । द्राघ्नायनाः । गोत्र इति किम् ।
कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एकवचनद्विवचनयोः सति शिष्टत्वाद्, जित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर
प्रेष्यते । गोत्राधिकारश्च "शिवादिभ्योऽण्" इति यावत् । कुञ्ज । व्रज्ज । शङ्ख । भस्मन् ।
गण । लोमन् । शठ । शाक । शकट । शुण्डा । शुभ । विपाश । स्कन्द । स्तम्भ(३) ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाडायनः । चारा-
यणः । गोत्र इत्येव । नाडिः शालङ्कु शालङ्कु चेत्यत्र पठ्यते । शालङ्कायनः । पैलादिषु च
शालङ्किशब्दः पठ्यते । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः । तत्कथं गोत्रविशेषे कौशिके फक्

(१) "निषाकु । अषाकु । विन्दु । चूडा । वृकला । भरशर्मन् । सुशर्मन् । सुधावन् । माप । काचिदुपलम्भा-
पते शब्दा अत्र ।

(२) "श्वाशुरिः" इत्यस्यानन्तरं "राजशशुरांतं" इति मत्र भवति" इत्यधिकः पाठः काचित् ।

(३) "शुभ्या । शिष । शुभेया । काचित् पाठोऽधिकः ।

स्मरन्ति । इजेवान्यत्र शालङ्कित्ति । अथवा पैलादिपाठ एव ज्ञापकं इजोऽभावस्य । नड । चर । वक । मुञ्ज । इतिक । इतिश । उपक । लमक । शलङ्क शलङ्कं च । संसल । वाज-
प्य । तिक । अग्निशर्मन् वृषगणे । प्राण । नर । सायक । दास । मित्त्र । द्वीप । पिङ्गर ।
पिङ्गला । किङ्कर । किङ्कल । कातर । कातल । काश्य । काश्यप । काच्यं । अज । अमुष्य ।
ऋक्पणरौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः । अमित्त्र । लियु । चित्र । कुमार । क्रोट्टक्रोट्टञ्च । लोह ।
दुर्ग । स्तम्भ । शिक्षापा । अग्र । तृण । शकट । सुमनस् । सुमत । मिमत । ऋक् । जत् ।
युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल । चमसिन् । सुहृत् । स्थिरक । ब्राह्मण ।
चटक । बदर । अश्वक । खरप । कामुक । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड(१) ॥

हरितादिभ्योऽञ्जः ॥ १०० ॥

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्योऽजन्तेभ्योऽपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । इजोऽप-
थादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः । ननु च गोत्र इति वक्तै । न च गोत्रा-
दपरो गोत्रप्रत्ययो भवति, “एको गोत्र” इति वचनात् । सत्यमेतत् । इह तु गोत्राधिकारेऽपि
सामर्थ्याद्युनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकारस्तुत्तरार्थः ॥

यजिजोश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । गार्गायणः । वात्स्यायनः ।
इजन्तात् । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । “द्वीपादनुसमुद्रं यज्” । “सुतङ्गमादिभ्य इज्” इत्यतो न
भवति । गोत्रग्रहणेन यजिजौ विशेष्येते । तदन्तान्तु यूत्येवायं प्रत्ययः । गोत्राद्युनि प्रत्ययो
भवति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्र इत्येव । शरद्वत् शुनक दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं
भृगुवत्साग्रायणेष्वथेष्वपत्यविशेषु । शरद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत् । शरद्वतोऽन्यः । शौन-
कायनो भवति वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायणो भवति आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः ।
शरद्वच्छुनकशब्दौ विदादी ताम्न्यामजोऽपवादः फक् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्र इत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्यां फक् प्रत्ययो भवति ।
इजोऽपवादः । द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । कथ-
मनन्तरोऽश्वत्थामा द्रौणायन इत्युच्यते । नैवात्र महाभारतद्रोणो गृह्यते । किं तर्ह्यनादिः ।
तत इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीं श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ्ज ॥ १०४ ॥

गोत्र इत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽन्यप्रत्ययो भवति । वैदः । और्वः । ये पुनरत्रानृषि-
शब्दाः । पुत्रः । दौहितः । अनृष्यानन्तर्यं इत्यस्यायमर्थः । अनृषिभ्योऽनन्तरे भवतीति । य-
द्ययमर्थं ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यात्, तत्रेदं न सिद्ध्यति । इन्द्रभूः सप्तमः
काश्यपानाम् । अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।
ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कोशिको विश्वामित्र इति दुष्यति । गोत्र
इत्येव । वैदिः । ननु च ऋष्यणा भवितव्यम् । बाह्यादिराकृतिगणस्तेनैव भवति । विद ।
उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । किदुर्भ । विश्वानर । ऋष्टिपेण ।
ऋतभाग । हर्यश्व । प्रियक । आपस्तम्ब । कृत्वाचर । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपत्रन ।
शिमु । विन्दु । भाजन । अश्ववतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्द्राय ।

(१) “एक । दानव्य । शाशक । नाव्य । अश्वजत । अन्तजन । इतरा । अशक । अशक्त । अपरा ।
दण्ड्य । एते काशिकाधिका उपलभ्यन्ते ।

वह्यस्क । अर्कलूप । वध्योप । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । रथःतर । गविष्टिर । निपाद । मठर ।
मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्द । *परस्त्री परशुंच(१) ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्र इत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । वात्स्थः । मनुश-
ब्दोऽत्र पठ्यते । तत्र कथं, मानवी प्रजा । गोत्र इत्युच्यते, अपत्यसामान्ये भविष्यति । क-
थमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति । गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अन-
न्तरापत्यविवक्षायां तु ऋष्यणैव भवित्तथ्यं, जामदग्न्यः, पाराशर इति । गर्ग । वत्स । *वा-
जाऽसे(२) । संकृति । अज । व्याघ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्थि । पुलस्ति ।
रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शङ् । धूम । अवट । चमस । धनञ्जय । मनस । वृक्ष । विश्वा-
वसु । जनमान । लोहित । संशित । वश्रु । मण्डु । मधु । अलिगु । शङ्कु । लिगु । गुल । म-
न्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनायी । भूत । कथक । कप । तण्ड । वतण्ड । कपि । कत ।
कुरुकत । अनडुह । कण्व । शकल । गोकक्ष । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय ।
जात । विरोहित । वृषगण । रहुगण । शण्डिल । वण । कचुलुक । सुदगल । मुसल । परा-
शर । जतुकर्ण । मन्त्रित । संहित । अदमरथ । शर्कराक्ष । पूतिमा । स्यूण । अररक । पिङ्ग-
ल । कृष्ण । गोलुन्द । उलूक । तितिक्ष । भिषज् । भडित । भण्डित । दलभ । चिकित ।
देवहू । इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । वृदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उक्तथ । कुटीगु ॥

मधुवभ्रुवाद्वाह्यणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद् वश्रुशब्दाच्च गोत्रपत्ये यञ् प्रत्ययो भवति यथासंख्ये ब्राह्मणेकौशिके वाच्ये ।
माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत् । माधव एवान्यः । वाश्रव्यो भवति कौशिकश्चेत् । वाश्रव एवा-
न्यः । वश्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, ततः सिद्धे यदि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पा-
दोऽप्यन्तर्गणकार्यार्थः । “सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः” इति । वाश्रव्यायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिरसं ॥ १०७ ॥

कपिवोधशब्दान्यामाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । काप्यः । आङ्गिर-
स इति किम् । कापेयः । वौधिः । कपिशब्दो गर्गादिषु पठ्यते । तस्य नियमार्थं वचनम् ।
आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादिकार्यार्थं गणे पाठः । काप्यायनी ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । वातण्ड्यः ।
आङ्गिरस इति किम् । वातण्डः । किमर्थमिदं यावत्ता गर्गादिष्वर्थं पठ्यते । शिवादिष्वप्यर्थं
पठ्यते । तत्राङ्गिरसे शिवाद्यणोऽपवादाद्यं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात् प्र-
त्ययद्वयमपि भवति । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥

लुकु स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

अङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां प्रियां यञ्प्रत्ययस्य लुगभवति । लुकिहते शा-
ङ्गैवादिपादान्धीन् भवति । वतण्डी । आङ्गिरस इति किम् । वातण्ड्यायनी । शिवाद्यणि तु
वातण्डी ॥

अश्यादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

अङ्गिरस इति निवृत्तम् । अश्यादिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आश्यायनः । आश्या-
यनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्याच्चूनि प्रत्ययो विज्ञायते । अश । अशमन् ।
शङ्क । विद्र । पुद्र । रोहिण । खनूर । खनूल । पिञ्चूर । भडिल । भण्डिल । भडित । भ-

(१) “किलात । सम्बक । शाबली । इयायक । अलक” । इत्याधिकः पाठः ।

(२) “असे” इत्यस्यापे-“असमासे । असे इति किम् । सौवाजि” । इति पाठोऽधिकः ।

ण्डित । भण्डक । प्रहृत । आमोद । क्षत्र । ग्रीवा । काश । गोलाङ्गुय । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूम । वाग्मिन् । विश्वान् । कुट । वेश । आत्रेय । नक्त । तड । नड । ग्रीष्म । अर्ह । विश्वम्य । विशाला । गिरि । पचल । सुनन । दासक । वैल्य । धर्म । आनहुद्य । पुंसिजात् । अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । क्षान्त । प्राच्य । कित । काण । चुम्प । श्रविष्ठा । वीक्ष्य । पविन्दा । आत्रेयभारहार्ज । कुत्स । वात-
व । कितव । शिव । खदिर । भरद्वाज आत्रेये(१) ॥

भर्गात्रैगर्त्त ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगर्ते गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गायणा भवति त्रैगर्त्तश्चेत् । भार्गिरन्त्यः ॥

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

गोत्र इति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिजादीनामपवादः । शैवः । प्रौष्ठः । तक्षन् शब्दोऽत्र पठ्यते कारि-
लक्षणसुदीचामिजं वाधितुम् । ण्यत्प्रत्ययस्य तु बाधो नेष्यते । ताक्षणः । ताक्षण्यः । गङ्गाशब्दः पठ्यते, तिकादिफिजा शुभ्रादिढका च समावेशार्थम् । तेन त्रैरूप्यं भवति । गाङ्गः । गङ्गाय-
निः । गाङ्गेयः । विपाशाशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन चफजा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपा-
शायन्यः । शिव । प्रौष्ठ । प्रौष्टिक । चण्ड । जम्भ(२) । मुनि । सन्धि । भूरि । कुटार । अन-
भिम्लान । ककुत्स्य । कहोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेह्य । खञ्जारा । खञ्जाल ।
सुरोहिका । पर्ण । कहुप । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण । क्षीरहृद् । जलहृद् । परिपिक । ज-
दिलिक । गोफिलिक । बधिरिका । मञ्जिरक । वृष्णिक । रेख । आलेखन । विश्रवण । खण ।
वर्चनाक्ष । पिटक । पिटाक । तृक्षाक । नभाक । ऊर्णनाभ । जस्तकारु । उत्क्षिपा । रोहितिक ।
आर्यश्चेत् । सुपिष्ट । खर्जूरकर्ण । मसुरकर्ण । तृणकर्ण । मयूरकर्ण । खडक । तक्षन् । ऋष्टिपे-
ण । गङ्गा । विपाशा । यत्क । लह्य । द्रुघ । अयस्थूण । भलन्दन । विरूपाक्ष । भूमि । इ-
ल्य । सपत्नी *द्वयो नद्याः । *त्रिवेणी त्रिवर्णं च(३) ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः । नदीमानुपीभ्य इत्यर्थधर्म-
स्तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययवर्गः । अ-
वृद्धानि यानि नदीनां मानुपीणां च नामधेयानि तेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । ऋकोऽपवादः ।
यमुनाया अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावतः । चैतस्तः । नार्मदः । मानुपीभ्यः
खलवपि । शिक्षितया अपत्यं । शैक्षितः । चिन्तितया अपत्यं, चैन्तितः । अवृद्धाभ्यः किम् ।
चान्द्रभाग्याया अपत्यं, चान्द्रभागेयः । वासवदत्तेयः । नदीमानुपीभ्य इति किम् । सौपर्णे-
यः । चैन्तेयः । तन्नामिकाभ्य इति किम् । शोभनयाः । शौभनेयः ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिाकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्धका वृष्णयः । कुरव इति वंशाख्या । ऋष्यादिकुर्वन्ते-
भ्य प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति, इज्योऽपवादः । अत्र्यादिभ्यस्तु परत्वाद्दृग्गादिभि-

(१) पथ । कन्यु । शुर । स्रु । कर्कटक । रुष । तरुश । तलुष । मचुल । विलम्ब । विष्णुज ।
इत्याधिकं काचद ।

(२) "जम्भ" इत्यस्य स्थाने "भाण्ड" इतिपाठान्तरम् ।

(३) त्रिवेणी इवाप्रभृतेस्तन्नामिके गोपशादस्य "द्वय" इति ऋकोऽपवाद इतिकचिदधिकमुपलभ्यते । तथा
अप्रायोधिकाः शशा नपलभ्यन्ते ते च यथा "कहप । कयोध । परल । मीपाड । गोमिलक । राजल । तडाक ।
बडाक" इति

त्व भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत् । वासिष्ठः । वैश्वामिध्नः । अन्धकेभ्यः । षाफलकः । रान्धसः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । कथं पुनर्नित्यानां शब्दनामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनान्वाख्यानं युज्यते । केचिद्वाहुः । कथमपि काकतालीयन्यायेन कुर्वादिवंशेष्वसंकरेणैव नकुलसहदेवादयः शब्दास्सुबहवः संकलितास्तानुपादाय पाणिनिना स्मृतिरूपनिबद्धेति । अथवाऽन्धकवृष्णिकुरुवेशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते न-कुलसहदेवादयस्तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संभद्रपूर्वाच्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं, द्वैमातुरः । पाणमातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशाय वचनं, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गणैव सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थपिक्षः, तेन धान्यमातुर्ग्रहणं न भवति । संख्यासंभद्रपूर्वाया इति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादिषु पाठात्तु वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति ढकोऽपवादः । तत्सन्नियोगेन कनीनशब्द आदेशो भवति । कन्याया अपत्यं, कानीनः कर्णः । कानीनो व्यासः ॥

विकर्णशुक्लच्छगलाद्भ्रत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुक्लच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्स भरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषेष्वण्प्रत्ययो भवति वैकर्णः वात्स्यश्चेत् । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गा भवति भारद्वाजश्चेत् । शौङ्गिरन्यः । छागलो भवत्यात्रेयश्चेत् । छागलिरन्यः । शुक्लाशब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति, ततो ढकं प्रत्युदाहरन्ति शौङ्गेय इति । द्वयमपि चैतत्प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तन्नामिकाणो वाधके “अच” इति ढकि प्रासेऽण्प्रत्ययः पक्षे विधीयते । पीलाया अपत्ये वाण्प्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं, पैलः । पैलेयः ॥

ढक्च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति । मण्डूकैयः । मण्डूकः । मण्डूकिः ॥

स्त्रिभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टावादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । सौपण्यः । वैनेतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति इडविडोऽपत्यं, दरदोऽपत्यम्, पेडविडः, दारद, इति । *वडवाया वृषे वाच्ये* । वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततोऽपहृष्य विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति । *अण् कृञ्चाकोकिलात्स्मृतः* । कृञ्चाया अपत्यं, कौञ्चः । कौकिलः ॥

द्व्यचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । तन्नामिकाणोऽपवादः । दत्ताया अपत्यं, दात्तेयः । गौपेयः । द्व्यच इति किम् । यामुनः ॥

इत्तश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीग्रहणं निवृत्तम् चकारो “अच” इत्यस्यानुकर्णार्थः । इकारान्तात्प्रातिपदिकादनिजान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैपेयः । इत् इति किम् । दाक्षिः । प्लाक्षिः । अनिज इति किम् । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । द्व्यच इत्येव । मरीचैरपत्यं, मारीचः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । यथा योगमिजादीनामपवादः । शौत्रेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति । गाङ्गेयः, पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । शुभ्राविष्टपुर । ब्रह्मकृत । शतद्वार । शतावर । शलाका । शालाचक । शलाकाभ्रू । लेखाभ्रू । विमातृ । विधवा । कृकसा । रोहिणी । रुक्मिणी । दिशा । शालूक । अजवस्ति । शकन्धि । लक्षणश्यामयोर्वसिष्ठे । गोधा । कृकलास । अणीव । प्रवाहण । भरत । भारम । मृकण्ड । मघट्ट । कर्पूर । इतर । अन्यतर । आलीढ । सुदत्त । सुचक्ष्मम् । सुनामन् । कद्रु । तुद । अकशाप । कुमारिका । किशोरिका । कुवेणिका । जिह्वाशिन । परिधि । वायुदत्त । ककल । खद्वर । अम्बिका । अशोका । शुद्धपिङ्गला । खडोन्मत्ता । अनुदृष्टि । जरतिन् । बलीवर्दिन् । विप्रज । बीजश्वन् । अश्मन् । अश्व । अजिर(१)॥

विकर्णकुपीतकात् काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुपीतकशब्दाच्च काश्यपेऽपत्यविशेषे ढक् प्रत्ययो भवति । वैकर्ण्यः । कौपीतकेयः । काश्यप इति किम् । वैकर्णिः । कौपीतकिः

भ्रुवां वुकूच ॥ १२५ ॥

श्रुशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वुगागमः । भ्रुवैयः ॥

कल्याण्यादीनामिन्द्र ॥ १२६ ॥

कल्याणि इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च इन्द्रादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं ग्रहणं, प्रत्ययस्य सिद्धत्वादन्येषामुभयार्थम् । काल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । इन्द्रगसिन्ध्वन्त इत्युभयपदवृद्धिः । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । अनुदृष्टि । अनुसृष्टि । जरती । बलीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यदतीति, कुलटा । पररूपं निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वा इन्द्रादेशो भवति । आदेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पूर्वैर्नैव सिद्धः । कौलटिनेयः । कौलटेयः । या तु कुलान्यदन्ती शीलं भिनत्ति, ततः, “क्षुद्राभ्यो वा” इति परत्वाद्द्रुका भवितव्यम् । कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः । *चटकाश्चेति वक्तव्यम्* । चटकस्यापत्यं, चाटकैरः । *स्त्रियामपत्ये लुगवक्तव्यः* । चटकाया अपत्यं स्त्री, चटका ॥

गौधाया ढक् ॥ १२९ ॥

गौधाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । गौधरः । शुभ्रादिष्वयं पठ्यते । तेन गौधेयोऽपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गौधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति । गौधरः । आचार्यग्रहणं पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भविष्यति । आरगवचनमनर्थकं, रका सिद्धत्वात् । ज्ञापकं त्वयमन्येभ्योऽपि भवतीति । जाडारः । पाण्डारः ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

दृगनुत्ते, न आरक् । क्षुद्रा-अङ्गहीना धर्महीनाश्च । अर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः खिलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । क्षुद्राभ्यो वापत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवादः । काणेरः । काणेरः । दासेरः । दासेयः ॥

(१) स्थूल । मृकण्ड । मक्यु । यमट्ट । कद्रु । मृकण्ड । मृकण्ड । शुद । रुद । कुशोरिका । शकल । शमल । उग्र । आजिन । इत्यधिकं ज्ञातव्यं ।

पितृष्वसुश्रुण् ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुश्रुणादपत्ये छण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः ॥

ढकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ढकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथं पुनरिह ढक् प्रत्ययः । पृतदेव ज्ञापकं ढको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति । छण्प्रत्ययो ढकि लोपश्च । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो, भवति । अणादीनामपवादः । कामण्डलेयः । शौन्तिवाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । गाष्ट्यः । हष्ट्यः । गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पाद्वचनस्तस्य पूर्वंगैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थं वचनम् । गृष्टि । हृष्टि । हलि । बलि । विशि । कुद्रि । अजवस्ति । मित्रयु(१) ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

राजनृश्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिजोरपवादः । राजन्यन्यः । शंश्रुयः । *राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्* । राजन्यो भवति, क्षत्रियश्चेत् । राजनोऽन्यः ॥

क्षत्राद् घः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । अयमपि जातिशब्द एव । क्षात्रिरन्यः ॥

कुलात्स्त्रः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्केवलाच्चापत्ये स्त्रः प्रत्ययो भवति । आढ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्बहुवचनौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदं, समाससंबन्धिनः पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात् कुलशब्दादन्यतरस्यां यत् ढक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोऽपि भवति । कुलयः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुन्पूर्वादिपि यथा स्यात् । बहुकुलयः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलाद्बहुवचनौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । पले खः(२) माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाद्बहुवचनौ ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्ततेः खश्च । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्रुः ॥ १४३ ॥

स्वसुश्रुशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवत्यणोऽपवादः । स्वसुरपत्यं, स्वस्त्रीयः ॥

(१) "फलि । बलि । हृष्टि ।" इत्याधिकं वदधित ।

(२) वदधित्यं पाठ उपलभ्यते—"महाकुलशब्दाद्बहुवचनौ प्रत्ययौ भवतः । अन्यतरस्यां ग्रहणानुवर्त्ततेः खश्च" इति ।

भ्रातृव्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकाच्छद्वच । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शङ्खान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरेऽकारमिवाथं निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदमिन्नः सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव । पाप्मना भ्रातृव्येण । भ्रातृव्यः ऋण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ष्टक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं दगादीनामपवादः । रेवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली । द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृकप्राह । कर्णप्राह । दण्डप्राह । कुक्कुटाक्ष ॥ (१)

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ए च ॥ १४७ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति चकाराद्द्वञ्च, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं, गार्ग्यो जाल्मः । गार्गिकः । रल्लुचुकायन्या अपत्यं, रल्लौचुकायनिकः । “गोत्राञ्चुनि” इति यूनि प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् । कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् । औपगविर्जाल्मः । कुत्सन इति किम् । गार्ग्यो माणवाकः ॥

वृद्धाट्क् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सन इत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगोत्रादपत्ये बहुलं ष्टक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिकः । तार्णविन्द्वस्य तार्णविन्द्विकः । पक्षे यथाप्राप्तं फक् । भागवित्तायनः । पक्षे तार्णविन्द्विः । अकशापः शुभ्रादिः । आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशापेयिकः । पक्षे आकशापेयिः ॥

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्ताणविन्द्वः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राद्बहुलं ततः ॥

वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् । औपगविर्जाल्मः । कुत्सन इत्येव । भागवित्तायनो माणवाकः । बहुलग्रहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् । गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य स्वत्वो यो गाल्तेषु प्रथमः कुत्सन एव । अन्त्यः सौवीरगोत्र एव । मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद् बहुलग्रहणाद्भवति ॥

फेश्लु च ॥ १४९ ॥

कुत्सन इत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिजो ग्रहणं, न फिनः, वृद्धाधिकारात् । फिजन्तात्प्रातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः प्रत्ययो भवति चकाराट्क् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यं, तिकादिभ्यः फिज्, तस्यापत्यं, यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सन इत्येव । यामुन्दायनिः । फिजन्तादौत्सर्गिकस्याण आगतस्य “ज्यक्षन्त्रियार्पजित” इति लृक् । सौवीरेष्वित्येव । तैकायनिः ॥

यमुन्द्श्च सुयामा च वाण्यायणिः फिजः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां खफिजौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सन इति निवृत्तम् । फाण्टाहृतिमिमताभ्यां सौवीरविपया-

भ्यामपत्ये णफिजौ प्रत्ययो भवतः । फकोऽपवादः । अल्पाच्चतस्स्यापूर्वानिपातो लक्षणव्य-
व्यभिचारचिह्नं, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः ।
मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । फाण्टाहृतायनः । मैमतायनः । फाण्टाहृतेः “यत्रिजोश्च” इति
फक् । मिमशब्दोऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

कुर्वादिभ्यो णयः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो
भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । “कुरुनादिभ्यो ण्य” इति कुरुशब्दादपरो ण्यप्रत्ययो भविष्यति । स
तु क्षत्रियात्तद्राजमेहकस्तस्य बहुषु लुका भवितव्यमयं तु श्रूयत एव । कौरव्याः । कौरव्य-
शब्दस्य क्षत्रियवचनस्य तिकादिषु पाठात् फिजपि भवति । कौरव्यायणिः । रथकारशब्दोऽत्र
पठ्यते, स जातिवचनः । त्रैवणिकेभ्यः किञ्चिन्न्यूना रथकारजातिः । कारणस्तु रथकारश-
ब्दादुत्तरसूत्रेणैव ण्यः । केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य कैशिन्यः । पुंवद्भावो न भवति, स्त्रीप्रत्य-
यनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाच्छन्दसीति पठ्यते, कथं भाषायां वैन्यो राजेति । छान्दस एवार्थ
प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य कण्वादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा
लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा वामरथ्यायनः ।
वामरथ्यस्य छात्रा वामरथाः, वामरथानि संघाद्गुलक्षणानि । स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव
भवति नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् । कुरु । गर्ग । मङ्गुप । अजमारक । रथकार । वावदुकं ।
सन्नाजः क्षत्रिये । कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामोष्णीपि । गणकारि ।
केशारि । कापिञ्जलादि । कुट । शल्का । मुर । पुरक । उभ्र । दर्भ । केशिनी । वेनाच्छ-
न्दसि । शूर्पणाय । श्यावनाय । श्यावरथ । श्यावपुत्र । सत्यंकार । वडभीकार । शङ्कु ।
शाक । पथिकारिन् । मूढ । शकन्धु । कर्तृ । हर्तृ । शाकिन् । इनपिण्डी (१) । वामरथस्य
कण्वादिवत् । स्वरवर्जम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकाल्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कारि-
शब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिपेण्यः । हारिपेण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्यः ।
तान्तुयाप्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

ण्ये प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्योऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति उदीचां
मतेन । कारिपेणिः । हारिपेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव
प्रत्ययसमावेशे लक्ष्ये आचार्यप्रहर्षे वैचित्र्यार्थम् । तक्षन्शब्दः शिवादिस्तेनाणायमिञ्
चाप्यते, न तु ण्यः । तप्णोऽपत्ये, ताक्षणः । ताक्ष्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः ।
वृषशब्दोऽत्र पठ्यते तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन यकारान्तत्वमिष्यते । चाप्यायणिः । कौरव्य-
शब्दः पठ्यते, स च क्षत्रियवचनः । औरसशब्देन क्षत्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु
कुर्वादिभ्यो ण्यस्तदन्ताद् इजैव भवितव्यम् । तथाच “ण्यक्षत्रियार्पणित” इत्यत्रोदाहृतं कौरव्यः
पिता कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कितर । संज्ञा । बाल । शिखा । उरस् । शाडय । सैन्यव ।
यमुन्द्र । रूप्य । ग्राम्य । नील । अमित्र । गौकथ्य । फर । देवरथ । तैतिल । औरस ।
कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैथयत । शैकयत । क्षैतयत । ध्याजयत ।

चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । आरद्ध । वल्लका । खल्य । वृष । लोमक ।
उदन्त्य । यज्ञ(१) ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौसल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । कौसल्यायनिः ।
कार्मार्यायणिः । परमकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते । कोसलस्यापत्यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्य-
यसन्नियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्तरम् । द्रुकोसलकर्मारच्छागवृषार्णां
युद्धादिष्टस्येति । दागुभ्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः । वाष्प्यायणिः ॥

अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥

अणन्ताद् द्व्यचः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । कार्मार्यायणिः ।
ह्यात्रायणिः(२) । अण इति किम् । दाक्षायणः । द्व्यच इति किम् । औपगविः । *त्यदा-
दीनां वा फिञ् वक्तव्यः* । त्यादायनिः । त्यादः । यादायनिः । यादः । तादायनिः । तादः ।
अणत्र प्राप्तः ॥

उदीचां वृद्धाद्गोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपं गोत्रं तस्मादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति उदीचामाचार्याणां मतेन ।
आम्रगुप्तायनिः । ग्रामरक्षायणिः । कारिशब्दादपि वृद्धाद्गोत्रात्परत्वाद्दानेनैव भवितव्यम् ।
नापितायनिः । उदीचामिति किम् । आम्रगुप्तिः । वृद्धादिति किम् । याज्ञदत्तिः । अगोत्रादिति
किम् । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चैषां कुगा-
गमः । यद्विह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्याऽऽगमायमेव ग्रहणमन्येषामुभयार्थम् । वाकिनका-
यनिः । गारेधकायनिः । इजाद्यपवादे योगः । उदीचामित्यधिकारात्पक्षे तेऽपि भवन्ति ।
वाकिनिः । गारेधिः । वाकिन । गारेध । कार्कट्य । काक । लङ्गा । चर्मिर्वर्मिणोर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्त्ते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वैर्णैव प्रत्ययः सिद्धस्तस्मिन्ननेन कुगा-
गमोऽन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकाद्यः फिञ्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूतेऽन्यतरस्यां
कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैरूप्यं संपद्यते । मार्गीपुत्रकायणिः । मार्गीपुत्रायणिः ।
मार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः । वात्सीपुत्रायणिः । वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात् फिञ् बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन । ग्लुचुकायनिः । अहि-
चुम्बकायनिः । प्राचामिति किम् । ग्लौचुकिः । अवृद्धादिति किम् । राजदन्तिः । उदीचां
प्राचामन्यतरस्यां बहुलमिति सर्वं एते विकल्पार्थास्तेपामेकेनैव सिद्ध्यति, तत्राचार्यग्रहणं
पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । क्वचिन्न भवत्येव । दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥

मनोर्जातावज्यतौ पुक् च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दाद्ज् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्सन्नियोगेन पुगागमः, समुदायेन चेजाति-
र्गम्यते । मानुष्यः । जातिशब्दावेतौ । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव । तथाच मानुषा इति बहुपु-
न लुग्भवति । अपत्यविवक्षायां त्वणैव भवितव्यम् । मानवो प्रजा ।

(१) "वाष्य । भीत । जाजल । रस । लावक । धजवद । वसु । बन्धु । अदग्धका । सुपागन्" ।
इत्यधिकं क्वचित् ।

(२) "यास्क इति शिवदियोऽण् । यास्कस्यापत्यं यास्कायनिः" । इत्यधिकं क्वचित् ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे अनोरोत्सर्गिकः स्मृतः ।

तकारस्य च मूर्ध्न्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोजम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तन्नोत्रसंज्ञं भवति । संवन्निवचनत्वादपत्यशब्दस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः । अपत्यमिति व्यपदेशोऽयं संज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः । पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरस्य मा भूत् । कौञ्जिः । गार्गिः । गोत्रप्रदेशाः, "एको गोत्र" इत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रयत्नो वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्राद्विस्तस्मिन्जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं ताहि पठवा विपरिणम्यते । पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति तेन चतुर्थादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । तुशद्गोऽवधारणार्थो युवैव, न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् मृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अर्धदयार्थोऽयमारम्भः । पूर्वजाः पित्रादयो वंश्या इत्युच्यन्ते । भ्राता तु न वंश्यः । अकारणत्वात् । गार्ग्यं जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कनीयान् भ्राता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । हाक्षायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डा स्मर्यन्ते । येषाम्

उभयत्र दशाहानि फुल्लत्याद्यं न भुज्यते(१) ।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीयदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं जीवतिपहणे सपिण्डस्य विशेषणमिदं तु संज्ञिनः । तद्वनिर्देश उभयोत्कर्षार्थः । स्थानेन घयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्थात् । पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वयसाधिके जीवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । वात्स्यायनः । वात्स्यो वा । दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । स्थविरिति किम् । स्थानवयोन्वृत्ते गार्ग्यं एव भवति । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्यं एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रं वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्भ्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद्गोत्रं युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्मेति पदोनिर्देशो पित्रात् सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यूनक्ष कुन्त्यायाम् ॥ १६७ ॥

पुत्र्यायां गम्भ्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधाने विकृष्टो, युवसंज्ञायां प्रतिपिठ्यायां पक्षे गोत्रसंज्ञा भवति, प्रतिवशाभावात् । गार्ग्यो जात्यः, गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जात्यः । वात्स्यायणो वा । दाक्षिर्जात्यः । दाक्षायणो वा । कुन्त्यायामिति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दान् क्षत्रिययादम् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियदयायां तस्मात्पत्येऽन् प्रत्ययो भवति पाषाणः । धेनुवाकः ।

(१) इत्युच्यते होमः इत्युच्यते भवति । इत्युच्यते वाचि ।

वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् द्रुह्योरपत्यं, द्रौह्यवः । पौरवः । क्षत्रियादिति किम् ।
ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं, पाञ्चालिः । वैदेहिः । *क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राज-
न्यपत्यवत्* । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । अवृद्धादपीति प्राप्तस्य
बुजोऽपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दाद्येतौ क्षत्रियाभिधा-
यिनौ ताभ्यामनपवादे “वृद्धाद्” इति व्यङ्गि प्राप्ते पुनरञ् विधीयते । साल्वेयः । गान्धारः ।
तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो द्व्यञो मगध, कलिङ्ग, सूरमस, इत्येतेभ्यश्चापत्येऽण्
प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । आङ्गः । वाङ्गः । सौरमसः । पौण्ड्रः । मागधः । कालिङ्गः ।
सौह्यः । तस्य राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसलाजादशब्दाभ्यां
चापत्ये ज्यङ् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । वृद्धात्तावत् । आम्बष्ठयः । सौवीर्यः । इका-
रान्तात् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कोसलाजादयोरेवृद्धार्थं वचनम् । कौसल्यः । आजाद्यः । तप-
रकरणं किम् । कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रियस्तस्यापत्यं कौमारः । *पाण्डोर्जनपद-
शब्दात् क्षत्रियाद्द्व्यञ् वक्तव्यः* । पाण्डयः । अन्यस्मात् पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव ।
आम्बष्ठवो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । आजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो रयः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दाच्चादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो ण्यः प्रत्ययो
भवति । अणञोरपवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः । नैपध्यः । हैपध्यः । तस्य राजनी-
त्येव । कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । साल्वा नाम क्षत्रिया तन्नामिका तस्या अपत्यं,
“द्व्यञ्” इति ङक् । साल्वेयः । अणपीष्यते । साल्वः । तस्य निवासः साल्वो जनपदः । तद्व-
यवा उम्बरादयस्तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययविधानम् । साल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथकल-
कूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इञ् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः । तैलखलिः ।
माद्रकारिः । यौगन्धारिः । मौलिङ्गिः । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकृदिः । आश्मकिः । तस्य
राजनीत्येव । औदुम्बरो राजा ॥

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धाराः ॥

मुलिङ्गाः शारदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येवमादयः प्रत्यथाः सर्वनाम्ना प्रत्यवसृश्यन्ते न तु पूर्वं,
गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । तेऽजादयस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा चोदाहृतम् ।
तद्राजप्रदेशाः “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” इत्येवमादयः ॥

कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येनेन विहितस्याजो लुगुच्यते । कम्बोजात्प्रत्ययस्य लुगु भव-
ति । कम्बोजः । *कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम्* । कम्बोजः । चोलः । केरलः ।
शकः । यवनः । तस्य राजनीत्येव । कम्बोजो राजा ॥

प्रत्ययसुत्पादयन्ति पुष्येण युक्तः कालः । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौषमहः । मावी रात्रिः । माघमहः । नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । काल इति किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुव्वविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुव् भवति अविशेषे । न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य रात्र्या-दिविशेषोऽभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यतेऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुव् भवति । अद्य कृत्तिकाः । अविशेष इति किम् । पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुव्विहितः पूर्वेण, विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणशब्दादक्षत्यशब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुव् भवति संज्ञायां विषये । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्यो मुहूर्त्तः । लुपि युक्तवद्भावाः कस्मान्न भवति । निपातनात् । “विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्ष्णिनी” इति । संज्ञायामिति किम् । श्रवणी आश्वत्यी रात्रिः ॥

द्वन्द्वान्छुः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वान्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च । राधा-नुरार्धीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अविशेषे । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं पर-त्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टं, सामेत्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यद् दृष्टं साम चेत्तद्भवति । ऋद्धेन दृष्टं, क्रौञ्चं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ॥

कलेर्दक ॥ ८ ॥

कलिशब्दान्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थं दक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । कलिना दृष्टं साम, कालेयम् । *सर्वत्राग्नि-कलिभ्यां द्रवक्त्वयः* । अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्ने भवमग्नेरागतसग्नेः स्वमिति सर्वत्र दगेव भवति । आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रति-पत्तव्यम् । *दृष्टे सामनि अण् वा डिङ्भवतीति वक्तव्यम्* । उशनसा दृष्टं साम औशन-सम् । औशनम् । *जाते चार्थेयोऽन्येन बाधितः पुनरपि विधीयते स वा डिङ्भवतीति वक्त-व्यम्* । प्राग्दीव्यतोऽण् प्राप्तः कालेजा बाधितः “सन्धिबेलात्तुनक्षत्रेभ्य” इति पुनर्विधीयते स वा डिङ्भवतीति वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषजः । शतभिषजः । *तीयादीकक् स्वार्थं वा वक्तव्यः* । द्वितीयाकम् । तार्तीयाकम् । द्वितीयकम् । तृतीयकम् । *न विद्यायाः* । द्वितीया तृतीया विद्या । *गौत्राद्भुवदिष्यते* । दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थं । औपगवेन दृष्टं साम, औपगवकम् । कापटवकम् । गोत्रचरणाद् भुञ् भवति ॥

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिङ्गा विधीयते ।

तीयादीकक् न विद्याया गोत्राद्भुवदिष्यते ॥

वामदेवाद् डयङ्डुयो ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दान्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थं, डयत् डय इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अणोऽपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम, वामदेव्यं साम । तित्करणं स्वरार्थम् । डित्करणं किमर्थं, “ययतोश्चातदर्थ” इति नञ् उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्ग्रहणे मा भूत् । अननुबन्धक-कग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते । अवामदेव्यम् ।

सिद्धे यत्पेतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं साऽतदर्थं भूद्दामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ परिवृतो रथश्चेत् स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वाद्यो रथः । काम्बलः । चाम्बलः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्द्वेषितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिदवयवो वस्त्रादिभिर्वेषितस्तेनेह न भवति । छात्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दो रजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयैर्नैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥

द्वैपिवैयाघ्रयोर्विकारभूते चमणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदणप्रत्ययान्तं निपात्यतेऽपूर्ववचने । पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम् । उभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूपपत्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपत्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे चोत्पे ॥

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्वधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

कुमार्या भवः कौमारः, तस्य स्त्री कौमारी भार्याति सिद्धम् ॥

तद्भ्रातृघृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिनः शब्दाद्भ्रातृघृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्घृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धेः । अमत्रं भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेपुद्घृतः शाराव ओदनः । माल्लिकः । कार्परः । अमत्रेभ्य इति किम् । पाणाद्भ्रातृघृत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः, “क्षीराद्दृघ्” इति यावदनुवर्त्तते ॥

स्थण्डिलाच्छ्रयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्थभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेद् व्रते गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थाण्डिलो भिक्षुः । स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रत इति किम् । स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्तः ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवन्ति । खरविशदमभ्यवहारार्थं भक्षमित्युच्यते । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्रा जपूपाः । कालशाः । कौम्भाः । भक्षा इति किम् । पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

दधनष्टकम् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ष्क् प्रत्ययो भवति । दधनि संस्कृतं दाधिकम् । ऋतु च संस्कृतार्थं प्राग्ब्रह्मतेष्टकं वक्ष्यति, तेनैव सिद्धम् । न सिद्धवति ।

दधना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कफंधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्या-
न्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उदध्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदध्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भव-
ति । पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । औदध्वितम् । औदध्वित्कम् ॥

क्षीराद्धञ् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ङञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽ-
पवादः । क्षीरं संस्कृता, क्षीर्यी यवागुः ॥

साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमास-
मर्थं पौर्णमासी चेद्भवति । इतिकरणस्तत्तश्चेद्विवक्षा । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः, प्रत्य-
यान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । मासार्द्धमाससंबत्सराणामेपा संज्ञा । पौर्णमासी अस्मिन्
पौषो मासः । पौषोऽर्द्धमासः । पौषः संबत्सरः । इह न भवति । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्
दशरात्र इति । श्रुतकमासे च न भवति । इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फक्तं प्रयो-
गानुसरणं, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते, संज्ञाशब्देन तुल्यतामितिकरणस्य ज्ञापयितुं न ह्यर्थं
लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्र तत्रोच्यते इतिकरणस्तत्तश्चेद्विवक्षेति
तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कोऽर्थं शब्दः । पूर्णमासाद्गन्, पौर्णमासी । अथवा, पूर्णा
माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायणश्वत्थाद्ठक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादथत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्थात्पौ-
र्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थं ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । आग्रहायणिको
मासः । अर्द्धमासः । संबत्सरः । एवमाश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेन्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन् पौर्णमा-
सीति संज्ञायामित्येतस्मिन् विषये । नित्यमणि प्राक्षे पक्षे ङरिवधीयते । फाल्गुनो मासः ।
फाल्गुनिकः । श्रावणः । श्रावणिकः । कार्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद्व्येति पष्ठर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्
सा भवति । यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुराडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः ।
इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् । वाहंरूपत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् ।
कन्या देवताऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः । मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमाग्नेयो वै
ब्राह्मणो देवतयेति । उपमानाद्भविष्यति । “महाराजप्रोष्ठपदाद्ठञ्” इति यावत् सास्य देवते-
त्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञागिबुत्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वैर्वाणप्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् ।
कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन । कार्यं हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घञ् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात् सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थं घञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शुक्रिधं
हविः । शुक्रियोऽध्यायः ॥

अपोनपुत्रपात्रपुत्रभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनपुत्र अपान्नपुत्र इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपानपुत्रियम् । अपोनपाद् अपानपादिकि देवताया नामधेये पुते । तयोस्तु प्रत्ययसन्निभोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

छु च ॥ २८ ॥

अपोनपुत्र अपान्नपुत्र इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अपोनपुत्रीयं हविः । अपान्नपुत्रीयम् । योगविभागः संख्यातानुदेशपरिहारार्थः । *छप्रकरणे पैङ्गाक्षी पुत्रादिभ्य उपसंख्यानम्* । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । *तार्णाचिन्दीयम्* । शतरुद्राच्छश्च घश्च* । शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययो भवति, चकाराच्छश्च, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाद् टचण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात्, ऋणप्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । णकारो वृद्धार्थः । टकारो डोवर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी ऋक् ॥

वाय्वृत्पिनुपसो चत् ॥ ३१ ॥

वाय्यादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वायुदेवतास्य वायव्यम् । ऋतव्यम् । पित्र्यम् । उपस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वद्ग्रापोमवास्तोष्पतिगृहमेघाच्छु च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यदृष्टः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणो ण्यस्य चापवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य, द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति, शुनासीरीयम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान् देवतास्य, मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीपोमीयम् । अग्नीपोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्दक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् डक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अग्निदेवतास्य, आग्नेयोऽष्टाकालः । *प्राग्दीव्यतीयेषु तद्विद्यार्थेषु सर्वत्राश्रिकलिभ्यां ढक्त्वयः* ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । कालादृजिति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थं तथैवेप्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते । वत्करणे सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवे मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा, मासो देवतास्य, मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ।

महाराजप्रोष्टपदाट्टञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्टपदशब्दाच्च उञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । महाजो देवतास्य महाराजिकम् । प्रोष्टपदिकम् । *उञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्* । नवयज्ञोऽस्मिन् वर्तते, नवयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । *पूर्णमासाट्टञ्* । पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमानुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्थोऽनुबन्ध इति सर्वं निपातना-

द्विजेयम् । पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत् डुलच् इत्येयौ प्रत्ययौ निपात्येते । पितुभ्रांता पितृव्यः । मातुभ्रांता मातुलः । *ताभ्यां पितरि डामहच्, मातरि पिच्च* । ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिता, पितामहः । मातुः पिता, मातामहः । मातरि पिच्च । पितामही । मातानही । *अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचां वक्तव्याः* । अवेर्दुग्धमविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । *तिलाग्निष्फलात्पिप्लवजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ* । निष्फलस्तिलस्तिलपिप्लवजः । तिलपेजः । *पिप्लवच्छन्दसि डिच्च* । तिलपिप्लवः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति पट्टीसमर्थात् समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । किमिहोदाहरणम् । चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रतिपदं ग्रहणम् । अचित्ताट्टकं वक्षति, अनुदात्तादेरञ् । गोत्राद् बुञ्, प्रतिपदं च “केदाराद्यञ्” इत्येवमादि, तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । काकानां समूहः, काकम् । चाकम् । “इनित्रकट्टचञ्च” इति यावत्समूहाधिकारः । (*गुणादिभ्यो ग्रामव्यक्तव्यः* । गुणग्रामः । करणग्रामः । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः?) ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥

भिक्षेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अण्यहणं वाधकवाधनार्थम् । भिक्षाणां समूहो, भैक्षम् । गर्भिणम् । युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्भावो न भवति, “भस्याडे तद्धित” इति । युवतीतां समूहो, यौवतम् । भिक्षां । गर्भिणी । क्षेत्र । करीप । अङ्गार । चर्मिन् । धर्मिन् । सहस्र । युवति । पदाति । पद्धति । अथर्वन् । दक्षिणा । भूत(२) ॥

गत्रोत्तोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्यजाद् बुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो बुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यतेऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगवकम् । उक्षन् । औक्षकम् । उर् । औष्ट्रकम् । उरभ्र । औरभ्रकम् । राजन् । राजकम् । राजन्य । राजन्यकम् । राजपुत्र । राजपुत्रकम् । वत्स । वात्सकम् । मनुष्य । मानुष्यकम् । अज । आजकम् । “प्रकृत्याऽके राजान्यमनुष्ययुवानः” इति यलोपो न भवति, “आपत्यस्य च तद्धिते नाति” इति । *बृद्धाच्चेति वक्तव्यम्* । बृद्धानां समूहो, वार्दकम् ॥

केदाराद्यञ् ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति, चकाराद् बुञ् च, तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अचित्तलक्षणस्य ङ्कोऽपवादः । केदाराणां समूहः, कैदार्यम् । कैदारकम् । *गणिकायाश्च यन्वक्तव्यः* । गणिकानां समूहो, गाणिक्यम् ॥

ठञ् क्वचिन्श्च ॥ ४१ ॥

क्वचिन्शब्दाद्ठञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । क्वचिनां समूहः, कावचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः । केदाराणां समूहः, कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । नकारः स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । *यन्प्रकरणे पृष्ठदुपसंख्यानम्* । पृष्ठानां समूहः, पृष्ठवः । *अह्नः खः क्रतौ* । अह्नां समूहोऽहीनः क्रतुः । क्रताविति

(१) काचिनास्यर्थे पाठः ।

(२) विषय । श्रोत्र । वृद्धादिभ्यः खण्डः । वृद्धखण्डः । तरुखण्डः । वृद्ध । तरु । पादप । इत्यादिकं काचित् ।

किम् । आहः । खण्डिकादिषु दर्शनादन्भवति । *पर्शानां समूहः, पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति (*वातादूलः । वातानां समूहो, वातूलः) ॥

ग्रामजनवन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । ग्रामाणां समूहो, ग्रामता । जनता । वन्धुता । सहायता । *गजाच्चेति वक्तव्यम्* । गजानां समूहो, गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः शब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । क्रपोतानां समूहः, कापोतम् । मायूरम् । वैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । आयुदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः, खण्डिकम् । वाडवम् । क्षुद्रकमालवदशब्दोऽत्र पठ्यते । क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति क्षत्रियद्वन्द्वः । ततः पूर्वणैवाजि सिद्धे वचने, गोत्रसमुदायो गोत्रं, न च तदन्तविधिरत्रास्ति । एवं तर्हि एतद् ज्ञापयति, बुजि पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तदन्तविधिस्तोति । प्रयोजनमौपगवकं कापटवमिति बुज् भवति । वानहस्तिकं गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः । क्षुद्रकमालवादित्येतावता थोगविभागो न पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनस्तत्रैव नियमार्थमुच्यते सेनासंज्ञायामिति । क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामेवाभवति । क्षौद्रकमालवी सेना । क्षौद्रकमालवकमन्वत्(२) ।

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्बुज् न च तद्गोत्रं तदन्ताच्च च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिश्लेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा वाध्येत चाञ् बुजा ॥

खण्डिका । वडवा । क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् । भिक्षुक । शुक । उल्लक । खन् । युग । अहन । वरत्रा । हलवन्ध ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः पृष्ठीसमर्थेभ्यः, समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति । गोत्रचरणाद्बुजित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेद्बुज्यते चरणाद्धर्मोज्ञाययोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते । वृत्तिः सर्वत्रादृश्यार्थः । कठानां धर्मः, काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । भोक्त्रियक्यम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि । काठकम् । कालापकम् । छन्दोग्यम् । औक्त्रियक्यम् । आथर्वणम् ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ।

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । वणजोरपवादः । अपूपानां समूहः, आपूपिकम् । शाकुलिकम् । हालितकम् । धैनुकम् । *धेनोरनन इति वक्तव्यम्* । आधेनवम् ॥

केशाश्वभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केशा अदय इत्येताभ्यां यथासंग्रहं यञ् छ इत्येतौ प्रत्ययो भवतोऽन्यतरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । केशानां समूहः, केश्यम् । कैशिकम् । अश्वानां समूह, आश्वम् । अदवीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

(१) कश्चिन्नास्त्ययं पाठः ।

(२) अपाधिकं कश्चित् "गोत्रलक्षणे बुजोऽपि भवति" इति ।

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये पाशानां समूहः, पाश्या
तृण्या । पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत । बालक । पिटक । पिटाक । शकट ।
हलं । नडं । घन(१) ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलानां समूहः
खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः ॥

इनित्रकटयचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम्, इनित्र कटयच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति तस्य समूह
इत्येतस्मिन् विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकटया । *खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः* । डाकिनी ।
कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी । *कमलादिभ्यः खण्डच् प्रत्ययो भवति* । कमलखण्डम् । अम्भो-
जखण्डम् । कमल । अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । (क-
मलादिशकृतिगणः । *नरंकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः* । नरस्कन्धः । करिस्कन्धः । तुर-
ङ्गस्कन्धः । *पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति* । पूर्वकाण्डम् । तृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम्(२) ।

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । पृष्टी समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति पृष्टीसमर्थाद् विषय इत्ये-
तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ विषयो देशश्चेत्स भवति । विषयशब्दो बहुर्थः ।
क्वचिद्ग्रामसमुदाये वर्त्तते, विषयो लब्ध इति । क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये, चक्षुर्विषयो रूपमिति ।
क्वचिद्दृश्यन्तशीलिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति । क्वचिदन्यत्रभावे, मत्स्यानां वि-
षयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिवीनां विषयो देशः शैवः ।
औदुः । देश इति किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्येतस्मिन्नर्थे । अणोऽपवाद् ।
राजन्यानां विषयो देश, राजन्यकः । वैवनायकः । आकृतिगणश्चायम् । मालवानां विषयो
देशे मालवकः । वैराटकः । त्रैगतकः । राजन्य । देवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण ।
आत्मक्रामेय । आम्बररीपपुत्र । वसाति । वैल्ववन । शैल्प । उदुम्बर । वैल्वल । आर्जुना-
यन । संप्रिय । दाक्षि । उर्णनाभ(३) ॥

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल् भक्तल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो विष-
यो देश इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । भौरिकिविधः । वैषेयविधः । ऐषुकार्यादिभ्यः ।
ऐषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । भौरिकि । वैषेय । भौरिकि । चैद्यत । काण्व । वाणि-
जक । बालिज । बालिज्यक । शैक्यत । वैक्यत । भौरिक्यादिः । ऐषुकारि । सारस्यायन ।
चान्द्रायण । द्वाक्षायाण । त्र्यायण । औडायन । जौलायन । खाडायन । सौवीर । दा-
समिन्नि । दासमित्रायण । शौद्रायण । दाक्षायण । शयण्ड । ताक्ष्यायण । शौभ्रायण । साय-
ण्डि । शौण्डि । वैश्रमाण्व । वैश्रयेणव । नद । तुण्डदेव । विशदेव(४) ॥

सोऽस्यादिरितिच्छुन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशेषणम् । इति-क-

(१) क्वचिदाधिकं । "पाठको । गलः" इति । (२) क्वचिन्नास्ययं पाठः ।

(३) अत्राधिकमिदम् । आमीत । मश्रीड । वैतिल । वात्रक इति ।

(४) अधिकमनेदम् क्वचिद् "अलायत । आलातायत । पेण्ड । शयाण्ड । वैश्वदेव" इति ।

रणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः प्रगाथेष्विति प्रत्य-
यार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थादस्येति पद्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथ-
यमासमर्थं छन्दश्चेत्त्रादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति, इति-करणस्तत-
श्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिरस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः । जागतः । आदिरिति किम् ।
अनुष्टुभमध्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दसं इति किम् । उदुत्वंशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगा-
थेष्विति किम् । पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य । गाथशब्दः क्रियानिमित्तकः क्वचिदेव मन्त्रवि-
शेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रथमेन तिष्ठः क्रियन्ते स प्रगाथनात्प्रकर्षगानाद्वा प्रगाथ इत्युच्य-
ते । *छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उरसंज्ञानम्* । त्रिष्टुब्रे त्रैष्टुभम् । जागतम् ।

सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्बुध्यः ॥ ५६ ॥

सोऽस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थशानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं, प्रयोजनं योद्धार-
श्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थ-
भ्योऽस्येति पद्यर्थे संग्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य
भद्रः संग्रामः । सौभद्रः । गौरिमित्रः । योद्बुध्यः । अहिमाला योद्धारोऽस्य संग्रामस्य, आ-
हिमालः । स्यान्दनाक्षः । भारतः । संग्राम इति किम् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य । प्रयो-
जनयोद्बुध्य इति किम् । सुभद्रा प्रेक्षिकाऽस्य संग्रामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं
चेत्तन्नवति । तदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीया चेत्सा भवति । इति-करणस्ततश्चेद्विवक्षा । दण्डः
प्रहरणमस्यां क्रीडायां, दाण्डा । मौष्टा । प्रहरणमिति किम् । माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् ।
क्रीडायामिति किम् । खड्गं प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति ज्ञः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेषणम् ।
घञ इति प्रकृतिनिर्देशः । इति-करणो विवक्षार्थः । घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थाद-
स्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ज्ञः प्रत्ययो भवति । घञ इति छद्रुप्रहरणं, तत्र गतिकारकपूर्वमपि
गृह्यते । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनपाता । तैलपाता । घञ इति किम् । श्येनपतनमस्यां
वर्तते । क्रियेति किम् । प्राकारोऽस्यां वर्तते । अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरु-
पादीयते । यावता द्वयमपि प्रकृतमेव । क्रीडायामित्यनेन तत्संबद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ क्रीडा-
नुवृत्तिरपि संभाव्येत । सामान्येन चेदं विधानम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता
तिथिः । मौसलपातां तिथिः ॥

तदधीते तद्देद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्थथाविहितं प्रत्ययो भवति । छन्दोऽधीते,
छान्दसः । बैयाकरणः । नैरुक्तः । निमित्तानि वेद, नैमित्तः । मौहूर्तः । औत्पातः । द्विस्तद्-
ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

ऋतूक्थादिसूत्रान्तादृक् ॥ ६० ॥

ऋतुविशेषवाचिभ्य उक्त्यादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ऋप्रत्ययो भवति तदधीतेतद्देत्यस्मि-
न्विषये । अणोऽपवादः । अग्निष्टोममधीते वेद चा, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्त्यादि-
भ्यः । औक्थिकः । लौकायतिकः । सूत्रान्तात् । वार्त्तिकसूत्रिकः । सांप्रहसूत्रिकः । सूत्रान्ता-
दकल्पादिरिष्यते । कल्पसूत्रमधीते कल्पिसूत्रः । अणव भवति । उक्त्यशब्दः केषु चिदेव सा-
मसु रुढः । यथायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि सा-

मलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्थदाब्दः प्रत्ययसुत्पादयति उक्थमधीते, औक्थिकः । औक्थिक्यमधीत इत्यर्थः । औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधानात् । *विद्यालक्षणकल्पान्तादिति वक्तव्यम्* । वायसविधिकः । सार्वविधिकः । गौलक्षणिकः । आधलक्षणिकः । मातृकल्पिकः । पराशरकल्पिकः । *विद्या च नाङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा* । अङ्गविद्यामधाते, आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । सांसर्गविद्यः । त्रैविद्यः । *आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्टमक्तव्यः* । आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणमितिहासपुराणयोः रूपग्रहणम् । यात्रक्रीतिकः । प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । *सर्वसादेद्विगोश्र लः* । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादेः । सर्वात्तिकः । ससंग्रहः । द्विगोः । द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः । *अनुसुलक्ष्यलक्षणे च* । अनुसुतां ग्रन्थस्तमधीते, अनुसुकः । लाक्षिकः । लाक्षणिकः । *इकन्पदोत्तरपदात्* । *पूर्वपदिकः*(१) । *शतपष्टेः पिकन् पथो बहुलम्* । शतपथिकः । शतपथिकी । पष्टिपथिकः । पष्टिपथिकी । बहुलग्रहणादपि भवति । शतपथः । पाष्टिपथः । उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । संहिता । पद । क्रम । संघात । वृत्ति । संग्रह । गुणागुण । आयुर्वेद । विद्यालक्षणकल्पान्तात् सूत्रान्यादकल्पपादेर्विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । द्विपदी, ज्योतिषि । अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण । शतपष्टेः पथः पिकन् बहुलम् । इकन्पदोत्तरपदात् ॥

क्रमादिभ्यो बुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो बुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । शिक्षा । मीमांसा । साम्न् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । ब्राह्मणसदृशोऽर्थं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीतेऽनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिनः । मन्वथेन "अत इनिठनौ"इति इनिना सिद्धम् । तत्रैतस्माद्ब्रह्मि प्राप्नोति, अनभिधानात् भविष्यति । अणो निवृत्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वसन्तसहचरितोऽर्थं ग्रन्थो वसन्तस्तमधीते, वासन्तिकः । वार्दिकः । वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनुगुण । अपर्बन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तप्रत्ययान्ताद्येत्वेदित्रोरुत्पन्नस्य लुग्भवति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः । आपिशलः । स्त्रियां स्वरे च विद्येपः । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं तदधीते, अष्टकः पाणिनीयाः । दशका वैयाध्रपदीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः । *संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । महावार्त्तिकं सूत्रमधीते, महावार्त्तिकः । कालापकमधीते, कालापकः । कोपधादिति किम् । चतुष्टयमधीते, चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

(१) इकन् बहुलं पदोत्तरपदात् पदोत्तरपदिकः अथेत्तु पदोत्तरपदादितिपदशरः उत्तरपदं यस्यतस्मादित्यर्थं व्याचक्षते तन्मते पूर्वपदिकः उत्तरपदिकः । इति स्वचित्रवाचीनहस्तलिखितमुद्रतेके पाठान्तरं दृश्यते

प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्येव भवन्ति । अध्युत्तयेदित्प्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः । तेन स्वातन्त्र्यमुपाज्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्त्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते, कठोः । मौदाः । पैपलादाः । आर्चायिनः । वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि । ताण्डिनः । भाल्लविनः शाठ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । ब्राह्मणग्रहणं किम् । यावर्त्ता छन्द एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिह तद्विषयता मा भूत् । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि, याज्ञवल्क्यानि । सौलभानि । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कल्पे । काश्यपिनः । कौशिकिनः । सूत्रे । पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । कर्मन्दिनः । कृशाश्विनः । छन्दोब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् । पैङ्गी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्नति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इति-करणो विवक्षार्थः । देशे तन्नाम्नीति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सम्बन्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत् स तन्नामा भवति, प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । उदुन्वरा अस्मिन् देशे सन्ति, औदुम्बरः । बाल्वजः । पार्वतः । मत्वर्थीयापवादो योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान्निर्वृत्तमित्यस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तन्नाम्नीति चतुर्ण्यपि योगेषु सम्बध्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता, साहस्री परिखा । कृशाभ्येननिर्वृत्ता, कौशाम्बी नगरी । हेतौ कर्त्तरि च यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति पृथीसमर्थांनिवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । ऋजुनावान्निवासो देश, आर्जुनावो देशः । शैवः । औदित्यः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति पृथीसमर्थाददूरभव इत्येस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं, वैदिशम् । हैमवतम् । चकारः पूर्वेणां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्थाः सम्बद्ध्यन्ते ॥

श्रोद्भृ ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्था अनुवर्त्तन्ते । उवर्णांतात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं समर्थविभक्तियुक्ताद् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । अरहु । आरडवम् । कक्षतु । काक्षतवम् । कर्कटेलु । कर्कटैकवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुवभवति । इक्षुमती । अत्रधिकारः । प्राक्, सुवास्त्वादिभ्योऽणः ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बह्व् अङ्गं यस्यासौ बह्वजङ्गो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिकादन्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः, अणोऽपवादः । ऐपुकावतम् । सैधकावतम् । बह्वजङ्गादिति किम् । आहिमतम् । यावमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्त्यन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां निवासो, मालावतम् ॥

बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वचः प्रतिपदिकाद् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेभ्यभिधेयेषु । अणोऽपवादः । यथा-सम्भवमर्थाः सम्बद्ध्यन्ते । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः, दीर्घवरत्रः । कापिलवरत्रः ॥

उदक् च विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कृपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः अणोऽपवादः । अवल्लज्जर्ध आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः कृपो दात्तः । गौसः । उदगिति किम् । दक्षिणतो विपाशः कृपेष्वणेव । दात्तः । गौसः । स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मेक्षिका वर्त्तते सूत्रकारस्य ॥

सङ्कलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कृपेष्विति निर्वृत्तम् । संकल इत्येवमादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । सङ्गतः कलः, सङ्कलः । संकलेन निर्वृत्तः, सांकलः । पौष्कलः । सङ्कलः । पुष्कल । उद्वप । उद्वुप । उत्पुट । कुम्भ । विधान । सुदक्ष । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल । सिकता । पूतीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश । गवेप । गभीर । इतर । समेन्द्र । अंहन् । लोमम् । वेमन् । वरण । बहुल । सद्योज । अभिषिक्तः । गोभृत् । राजभृत् । गृह । भृत् । भल्ल । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

देशे तन्नाम्नीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । इयाप्रतिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राचि । सोवीरे तावत् । दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी, दत्तामित्रिणी । साल्वे । विधूमग्निना निर्वृत्ता, वैधुमाग्नी । प्राचि खल्वपि । कर्कन्देन निर्वृत्ता, कार्कन्दी । माकन्दी । माणिक्यरी । जारूपी ॥

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अत्र उवर्णान्तलक्षणस्य कृपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवं नगरं, सौवास्तवम् । वार्णवम् । अणुग्रहणं नद्यां मत्तुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी नदी । सुवास्तु । वर्णु । भण्डु । खण्डु । सेचालिन् । कर्णूरिन् । शिखण्डिन् । गर्त । कर्कश । शटीकर्णा । कृष्ण । कर्क । कर्कन्धूमती । गोह्य । अहिसक्य । वृत् ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कृपलक्षणस्याणोऽपवादः । रोणीति कोऽयं निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी युक्ता, सर्वावस्थप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते । रोणीशब्दः सर्वावस्थोऽणप्रत्ययमुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च । रोणः । आजकरोणः । संहिकरोणः ॥

कोपधाञ्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाञ्च प्रातिपदिकादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कृपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चाणोऽपवादः । कार्णच्छिद्रिकः कृपः । कार्णवैष्टिकः । कृकवाकुना निर्वृत्तं कार्कवाकवम् ॥ त्रैशङ्कवम् ॥

बुद्ध्याकठजिलसेनिरद्वयययफक्फिन्निञ्च्यककूठकोऽरीहणकृशाश्व-
श्र्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्कमप्र-

गदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

बुजादयः सप्तदश प्रत्ययाः, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकाणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमसि सम्बद्धयते । तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदिकाणोभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । अरीहणादिभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति । आरीहणकम् । द्रौवणकम् । अरीहण । द्रुघण । खदिर । सार । मनल । उलन्द । साम्परायण । कौण्ड्रायण । मैत्रायण । त्रैगन्धायन । रायस्पोषः । विपथ । उदण्ड । उदञ्जन । खाडायन । खण्ड । वीरण । कालकृत्स्न । जाम्बवन्त । शिशापा । किरण । रैवत । वैल्व । वैमतायन ।

सौसायन । शाण्डिल्यायन । शिरीष । बधिर(१) । अरीहणादिः ॥ कृशाश्वदिभ्यश्छणप्रत्ययो भवति । काशाश्वीयः । अरिष्टीयः । कृशाश्व । अरिष्ट । अरीश्व । वेदमम् । त्रिशाल । रोमक । शबल । कूट । रोमन् । वर्वर । सूकर । प्रतर । सदृश । पुरम् । सुख । अजिन । विनता । अवनत । विकुवास । अरुस । अवयास । मौद्गल्य । कृशाश्वदिः ॥ ऋश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । ऋश्यकः । न्यग्रोधकः । ऋश्य । न्यग्रोध । शिरा । निलीन । निवास । निधान । निवात् । निबद्ध । विवद्ध । परिगूढ । उपगूढ । उत्तराश्वमन् । स्थूलबाहु । खदिर । शर्का । अनहुह । परिवंश । वेणु । वीरण । ऋश्यादिः ॥ कुमुदादिभ्यश्छणप्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शक्करिकम् । कुमुद । शक्करा । न्यग्रोध । इत्कट(२) । गर्त्त । वीज । अश्वत्थ । वल्वज । परिवाप । शिरीष । यवाप । कूप । विकट्टुत(३) । कुमुदादि । काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् । काश । वाश । अश्वत्थ । पलाश । पीथूप । विश । तृण । नर । चरण । कर्दम । कर्पूर । कण्टक । गृह । काशादिः(४) ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृणशः । नडशः । तृण । नड । वृस । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ॥ प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्ष । हलका । वन्बुका । ध्रुवका । क्षिपका । न्यग्रोध । इकुट(५) । प्रेक्षादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति । अश्मरः । अश्यन् । यूप । रूप । मोन* । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । नग । शिखा(६) । अश्मादिः ॥ संख्यादिभ्यो टन् प्रत्ययो भवति । साखेयम् । साखिदत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वामोहित । भल्ल । पाल । चक्रपाल । चक्रवाल । छगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल(७) । सख्यादि । संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् । काम्पिल्यम् । खंकाश । काम्पिलय । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । संकथव । यूप । अंश । एग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति । विरत । चिकार । विरह । नासिका । संकाशादिः ॥ वलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । वलयः । कुलयम् । बल । कुल । तुल । उल । डुल । कबल । वन । कूल । वलादिः । पक्षादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पाक्षायणः । तौपायनः । पक्षे । तुप । अण्ड । कम्बलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् । पथिन्यन्थ च(८) । पक्षादिः । कर्णादिभ्यः फिप्रत्ययो भवति । कार्णायनिः । वासिष्ठायनिः । कर्ण । वसिष्ठ । अलुदा । शल । हुपद् । अनहुह । पाञ्चजन्य । स्थिरा । फुलिश । कुम्भी । जीवन्ती । जीत्व । आण्ठीवत् । कर्णादिः । सुतङ्गमादिभ्य इन्प्रत्ययो भवति । सौतङ्गमिः । मौनिचित्तिः । सुतङ्गम । सुनिचित्त । विप्रचित्त । महासुत्र । श्वेत । गडिक । शुक्र । विप । वीजवापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुतङ्गमादिः । प्रगादिन्नादिभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । प्रगदिन् । मगदिन् । शरदिन् । कलिव । खडिव । मडिव । चूडार । माजार । कोविदार । प्रगद्यादिः । वाराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पालाशकम् । वराह । पला-

(१) वैमर्तायण । गोमतायण । सौमायण । ज्ञाण्डायण । विवाश । सुयज्ञ । जम्बु । सुशर्म । एते शशाक्षचिदधिका दृश्यन्ते ।

(२) अधिका एते । खण्ड । परिवृत्त । कर्दम । अंशु ।

(३) कण्टक । कट्टुट । सट्टुट । पलाश । विक । कत । दशमाम । अधिका एते ।

(४) आशास । नड । वन । वधूल । वर्षर । एतेऽधिकाः ।

(५) मुषक । सट्टुट । ककेटा । कर्कटा । मुकटा । संकट । मुक । महा । अधिकाः कचित् ।

(६) यूप । रूप । नद । नज । काट । पाम । अधिकाः नवचित् ।

(७) चर्क । चक्रपाल । वशीर । सुरस । रोह । नमाल । कदल । सरल । अधिकाः वषचित् ।

(८) कुम्भ । मरिज । मरिक् । मरक । मलक । सरम । समल । रोमन् । लोमम् । हंसका । लोम-
ने । सुकण्टक । अस्तिबल । यमल । हल । सिद्धक । इति पाठान्तरमाधिकम् ।

श । शिरीष । पिनद्ध । स्थूण । विदग्ध । विभग्न । बाहु । खदिर । शर्करा । वराहादिः । कुमुदादिभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति । कौमुदिकम् । कुमुद । गोमय । रथकार । दशग्राम । अष्ट-
त्य । शालमली । कुण्डल । मुनिस्थूल । कूट । मुचुकर्ण । कुमुदादिः । शिरीषशब्दोऽरीहणा-
दिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोऽपि तत इष्यते । तस्य च वरणादिषु
दर्शनाल्लुब्धभवति । तथाचोक्तम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य चर्न शिरीष-
वनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ २१ ॥

देशे तन्नाम्नीति यश्चातुरर्थिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये लुब्धभवति ।
ग्रामसमुदायो जनपदः । पञ्चालानां निवासो जनपदः, पञ्चालाः । कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः ।
वङ्गाः । मगधाः । सुह्राः । पुण्ड्रः । इह कस्मान्न भवति । उदुम्बरा अस्मिन् संन्ति, औदु-
म्बरो जनपदः, वैदिशो जनपदः, इति । तन्नाम्नीति वर्त्ते । न चात्र लुबन्तं तन्नामधेयं भवति ।

वरणादिभ्यश्च ॥ २२ ॥

वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब्धभवति । अजनपदार्थे आर-
म्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । शृङ्गी । शालमलयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ आकृ-
तिगणतामस्य बोधयति । कटुकप्रदर्या अदूरभवो ग्रामः, कटुकप्रदरी । शिरीषाः । काञ्ची ।
वरणाः, पूर्वा गोदा । आलिङ्गयायन । पर्णा । शृङ्गी । शालमलयः । सदाण्वी । वणिकि ।
शणिक । जालपद । मथुरा । उज्जयिनी । गया । तक्षशिला । उरशा । आकृत्या ।

शर्कराया वा ॥ २३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य वा प्रत्ययस्य वा लुब्धभवति । वाग्रहणं किम् ।
यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते । तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे श्रवणं
भविष्यति । एवं तद्व्यं तज्ज्ञापयति । शर्कराशब्दादौत्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो
लुबिति । शर्करा । शर्करम् । गणपाठाच्च श्रवणमुत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययो । तदेवं
षड् रूपाणि भवन्ति । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करिकम् । शर्करिकम् । शर्कर-
रीयमिति ॥

ठक्लु च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादृक् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ । यथासंभवमर्थसम्बन्धः । शर्क-
रिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मनुप् ॥ २५ ॥

नद्यामभिधेयायां मनुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तन्नाम्नो देशस्य विशेषणं नदी ।
उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । मशकावती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमती । इह
कस्मान्न भवति । भागीरथी । भैरथी । मनुबन्तस्यातन्नानधेयत्वात् ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ २६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मनुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अनर्थ आरम्भः ।
मधुमान् । विसवान् । मधु । विस । स्थाणु । मुष्टि । इक्षु । वेणु । रम्य । क्रक्ष । कर्कन्धु ।
शमी । किरीर । हिम । किशरा । शर्षणा । मरुत् । मरुत् । दावाघाट । शर । इष्टका ।
तक्षशिला । शक्ति । आसन्दी । आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेदा । मध्वादिः ।

कुमुदनडवेतसेभ्यो इमनुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो इमनुप् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । कुमुदान् ।
नद्यान् । वेतस्वान् ॥ *महिषाच्येति चक्तव्यम्* । महिषान्नान देशः ।

नडशादाङ् इवलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशाब्दाभ्यां इवलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः ।
नइवलम् । शाद्वलम् ।

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । शिखावलं
नामनगरम् । मतुप्रकरणेऽपि, शिखाया वलच् वक्ष्यति । तदादेशार्थं वचनम् ।

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । उत्क-
रीयम् । शफरीयम् । उत्कर । संपल । शफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क ।
पर्ण । सुपर्ण । खलाजिन । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तृणव ।
पिचुक । अश्वत्थ । शकाक्षुद्र । भस्त्रा । विलाला । अवरोहित । गर्त्त । शाल । अन्या ।
जन्या । अजिन । मञ्ज । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खार्दर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव ।
वक । नितान्त । वृक्ष । इन्द्रवृक्ष । आर्द्रवृक्ष । अर्जुनवृक्ष । उत्करादिः ।

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, छश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः ।
नडकीयम् । प्लक्षकीयम् । नड । प्लक्ष । विल्व । वेणु । वेत्र । वेतस । वृण । इक्षु । काष्ठ ।
कपोत । *कुञ्जाया ह्रस्वत्त्वं च* । *तक्षत्रलोपश्च* ।

शेषे ॥ ९२ ॥

शेष इत्यधिकारोऽयम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययायानुकमिष्यामः, शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः ।
उपयुक्तादन्यः शेषः अपत्याभियश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः शेषस्तस्यैव विशेषाद्यपत्यसमूहा-
दयस्तेषु धादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते । किञ्च सर्वेषु जातादिषु धादयो यथा स्यु-
रनन्तरेणैवाद्योदेशेन सम्बन्धित्वेन कृतार्थता मा ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति ।
राष्ट्रावारपाराद् घर्षो । रष्ट्रियः । अवारपारीणः । शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च । चक्षुषा
गृह्यते, चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । । दृपदि पिष्टा, दार्पदाः सक्तवः । उत्सृष्टे क्षुण्ण,
औत्सृष्टो यावकः । आश्वैरुद्यते, आश्वो रथः । चतुर्भिरुद्यते, चातुरं शकटम्, चतुर्दश्यां
एद्यते, चातुर्दशं रक्ष इति ।

राष्ट्रावारपाराद् घर्षो ॥ ९३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्यं घर्षावित्येतौ प्रत्ययो भवतः । राष्ट्रियः । अवा-
रपारीणः । *विरुहतादपीष्यते* । अवारिणः । पारीणः । *विपरीताच्च । पारावारिणः ।
प्रवृत्तिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च
पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ।

ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥

ग्रामशब्दाद्य खञ् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥

कत्रि इत्येवमादिभ्यो ढकञ् प्रत्ययो भवति । कत्त्रेयकः । वीम्भेयकः । कत्रि । उम्भि ।
पुन्वर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वशी । भक्ति । मादिष्मती । चमेण्वती ।
ग्राम । उरुत्ता । गृह्याया यलोपश्च । कत्त्र्यादिः ।

कुलकुञ्जिघ्रीवाभ्यः श्यास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥

कुलकुञ्जिघ्रीवाभ्यः श्यास्यलङ्कारेषु भवति अलिङ्कार इत्येतेषु जातादिष्वप्येव ढकञ्

प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति ष्वा चेत् । कौलोऽन्यः । कौक्षेयको भवत्यसिञ्चेत् । कौक्षो-
ऽन्यः । ग्रैवेयको भवत्यलंकारश्चेत् । ग्रैवोऽन्यः ।

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्वनगरीशब्दोऽत्र
पठ्यते । पौर्वनगरेयम् । केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरैयम् ।
वानेयम् । गैरेयमिति । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । श्रावस्ती ।
कौशाम्बी । नवकौशाम्बो । काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा ।
दावा । दाल्वा । वासेनकी । वडवाया वृषे ।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । दाक्षिणात्यः । पाश्चा-
त्यः । पौरस्त्यः ।

कापिश्याः षफक् ॥ ९९ ॥

कापिशाशब्दात् षफक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । पकारो ङीपर्थः । कापिशायनं मनु ।
कापिशायनी द्राक्षा । *वाहदुर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम्* । वाहाययी । और्हायनी । पार्हायनी ।

रङ्गोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात् षफक् च शैपिकोऽमनुष्येऽभिधेये । रङ्गो गौः ।
अमनुष्य इति किम् । रङ्गको मनुष्यः । ननु च रङ्गशब्दः कञ्छादिपु पठ्यते, तत्र च "मनु-
ष्यतत्स्थयोऽर्बुञ्" इति मनुष्ये परत्वाद् बुञ्चैव भवितव्यं, कञ्छादिपाठादमनुष्येऽणपि सिद्धः,
किमिह मनुष्यप्रतिपेयेनाणग्रहणेन च । तदुच्यते । नैवार्य मनुष्यप्रतिपेयः किं तर्हि नञिव-
युक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । रङ्गः कम्बल इति षफक् न भवति
विशेषविहितेन च षफकाऽणो वाधा मा भूदित्यणग्रहणमपि क्रियते ।

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिव् प्राच् अपाच् उदक् प्रत्यय् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैपिकः । दिव्यम् । प्राच्य-
म् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अन्ययात्तु कालवाचिनः परत्वाद्, द्युद्वुलौ भव-
तः । प्राक्तनम् ।

कन्थायाष्टक् ॥ १०२ ॥

कन्थाशब्दाष्टक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कान्थिकः ।

वर्णो वुक् ॥ १०३ ॥

कन्थाया इत्येव । वर्णो या कन्था तथा वुक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ठकोऽपवादः ।
वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विपर्ययवाचिनः कन्थाशब्दादर्थे प्रत्ययः । तथाहि
जातं हिमवत्सु कान्थकम् ।

अव्ययात्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैपिकः ।

अमेहकतसिन्ध्रेभ्यस्त्यवृन्धिषीऽव्ययात् स्मृतः ।

निनिभ्यां ध्रुवगत्यौश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥

अमात्यः । इहत्यः । कत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगणनं किम् । औपरि-
ष्टः । पौरस्तः । पारस्तः । वृद्धात्तु छो भवति । आरातीयः । *त्यत्तर्ध्वे* । नियतं ध्रुवम् ।
नित्यम् । *निस्रो गते* । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्पद्यश्चण्डालादिः । *आविसयच्छन्दसि ।
आविसु शब्दाच्छन्दसि त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्टयो वद्धते । *अरण्याणो वक्तव्यः* ।
आरण्याः सुमनसः । *दूरादेत्य* । दूरेत्यः पथिकः । *उत्तरादाहज* । औत्तराहः ॥

ऐपमोहः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐपमस् ह्यस् श्वस् इत्येभ्योऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ऐपमस्त्यम् । ऐपमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । “श्वसस्तुद् च” इति ठल्पि तृतीयो भवति । शौवस्तिकम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्यथासंख्यमञ्जु अ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैपिकौ । अणोऽपवाद् । काकतीरम् । पालवलतीरम् । रूप्योत्तरपदात् । बार्करूप्यम् । शौवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तं, बहुच्प्रत्ययपूर्वाद् मा भृदिति । बाहुरूप्यम् । अणैव भवति ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयान् जः प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवाद् । पौर्वशालः । दाक्षिणशालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पुर्वेपुकाशशमः । “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” इति समासः । “प्राचां ग्रामनगराणाम्” इत्युत्तरपदबुद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । “दिशो मद्राणाम्” इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

द्विरग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बह्वचोऽन्तोदात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवाद् । शैवपुरम् । माण्डवपुरम् । उदीच्यग्रामादिति किम् । माधुरम् । बह्वच इति किम् । ध्वजी । ध्वाजम् । अन्तोदात्तादिति किम् । शार्करीधानम् । शार्करीधानशब्दे लिट्स्वरेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । उदीच्यग्रामलक्षणस्याणोऽपवाद् । माद्रीप्रस्थः । माहकीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः । पालद् । पारिपदः । ककारोपधात् । नैलीनकः । चैयातकः । पलद्यादिषु यो बाहीकग्रामस्ततएभिद्यो-
रपवाद् । यथा । गौष्टी, नैतकीति । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो “रोपयेतोः प्राचाम्” इति युषोऽपवाद् । बाहीकशब्दः कोपधापि पुनः पठ्यते, परं छं चाधितुम् । अणुग्रहणं बाधकप्रधानार्थम् । पलद्दी । परिपत् । यकूलोमन् । रोमक । काल्लूट । पट्चर । बाहुकी । कलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिद्रा । कमलकीर । बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन । गोमती । उद्यान । पलद्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्यायौं न च प्रकृतिविशेषणं, तर्द्धवं संख्यते, कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्यया विहितस्तदन्तेभ्य ऽवाण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कण्वापवाद् । कण्वाद्छात्राः । गौकक्षाः (१) ॥

इञश्च ॥ ११२ ॥

गोत्र इत्येव । गोत्रे य ऽण् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कण्वापवाद् । शाक्षाः । पत्राक्षाः । मादकाः । गोत्र इत्येव । सौतङ्गमेरिद् सौतङ्गमीयम् ॥

न ह्ययः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

ह्ययः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतेषु गोत्रादिगन्तादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वैण प्राप्तः प्रतिपि-

द्यते । चैत्रीयाः । पौष्कीयाः । काशीयाः । द्व्यच इति किम् । पान्नागाराः । प्राच्यभरतेष्वि-
ति किम् । दाक्षाः । काशीया इति कथमुदाहृतं, यावता काश्यादिभ्यष्टञ्जिठभ्यां भवितव्य-
म् । नैतदस्ति । देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणं वैदिशब्देन साहचर्यात् । गोत्रात्तु वृ-
द्धाच्छ एव भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरताना-
मुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

गोत्र इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शै-
षिकः । अणोऽपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः । मालीयः । अव्ययतीरूप्योत्तरप-
दोदीच्यग्रामकोपधिविर्धौस्तु परत्वाद् बाधते ॥

भवतष्टकञ्सौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठकञ्सौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ छस्यापवादौ । स-
कारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद् वृद्धसंज्ञा । भावत्कः । भवदीयः । अवृद्धात्तु भवतः श-
तुरणेव भवति । भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्टञ्जिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । इकार उच्चारणार्थः ।
जकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशोऽनुबन्धः स्त्रीप्रत्यये विशेषः । काशिकी । काशिका । वैदिकी ।
वैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्त्तते, ये त्ववृद्धाः पठ्यन्ते वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः । देव-
दत्तशब्दः पठ्यते तस्य, “एङ् प्राचां देश” इति वृद्धसंज्ञा । दैवदत्तिकः । वाहीकग्रामस्य तु ना-
स्ति वृद्धसंज्ञा । दैवदत्तः । कथं भाष्य उदाहृतं ‘वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या देवदत्तीया
दैवदत्ता’ इति, यावता वृद्धसंज्ञापक्षे काश्यादित्वाद् वृद्धसंज्ञा भवितव्यम् । तत्रैवं वर्णयन्ति वा
नामधेयस्येति । व्यवस्थितविभाषेयं, सा छे कर्त्तव्ये भवति षष्ठ्यर्थोर्न भवतीति । काशि ।
चेदि । संज्ञा । संवाह । आच्युत । मोहमान । शकुलाद् । हस्तिकर्तुं । कुदामन् । हिरण्य ।
करण । गोधाशन । मैरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमित्र । देवदत्त । साधुमित्र । दास-
मित्र । दासग्राम । सौधावतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्र । देवराज । *आपदादिपूर्-
वपदात्कालान्तात्* । आपत्कालिकी । तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । छस्याप-
वादौ । शाकलिकी । शाकलिका । मान्यविकी । मान्यविका ॥

विभापोशीनरेषु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्तते, वाहिकग्रामेभ्य इति च । उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्य वृद्धेभ्य
प्रातिपदिकेभ्यो विभापा षष्ठ्यर्थो प्रत्ययौ भवतः । आह्वजालिका । आह्वजालीया । सौदर्श-
निकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

ओदेश्ठञ् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति नानुवर्त्तते । उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणात् । उवर्णान्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिका-
त् षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैपादकः । शबरजम्बुकः । देश इति किम् । पदोश्छात्राः,
पाटवाः । षष्ठ्यर्थोऽयोः प्रकरणे षष्ठ्यर्थः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यत इति षष्ठ्यर्थं कृतम् ॥

वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओदेश्ठञ् इत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात् प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाद् प्रत्ययो भवति शै-
षिकः । शालकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नापितवास्तुकः । पूर्वणेव षष्ठ्यर्थे सिद्धे नियमाद्यवच-
नं, वृद्धादेव प्राचामवृद्धात् भवतीति । महवास्तु । नालवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद् बुञ् ॥ १२१ ॥

बृद्धादिति वर्तते, देश इति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभिधायिनो बृद्धात् प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दो मरुदेशावचनः । पारेधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात् । सांकाश्यकः । कान्पिल्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

बृद्धादित्येव, देश इति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंख्यते । प्रस्थ पुर वह इत्येवमन्तात् देशवाचिनः प्रातिपदिकाद् बृद्धाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैलुवहकः । फाल्गुनीवहकः । पुरान्तो रोपधस्तत् उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

बृद्धादित्येव, देश इति च । तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम् । रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो बृद्धाम् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । पाटलिपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । ईतः खलवपि । काकन्दी काकन्दकः । माकन्दी माकन्दकः । प्राचामिति किम् । दात्तामित्रीयः । तत्परकरणं विरूपष्टार्थम् ॥

जनपदतद्वधोश्च ॥ १२४ ॥

बृद्धादित्येव, देश इति च । तद्विशेषणं जनपदतद्वधी । बृद्धाज्जनपदवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । आभिसारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खलवपि । औपुष्टकः । श्यामायनकः । तद्वधिरपि जनपद एव गृह्यते, न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणं, बाधकत्राधनार्थम् । गत्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा बुजेव जनपदावधेर्भवति । त्रैगर्त्तकः ॥

अबृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतद्वधोरित्येव । अबृद्धाद्बृद्धाच्च जनपदात्तद्वधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात् प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणुत्तरपवादः । अबृद्धाज्जनपदात्तावत् । अङ्गाः । चङ्गाः । कलिङ्गाः । आङ्गकः । चाङ्गकः । कालिङ्गकः । अबृद्धाज्जनपदावधेः । अजमीढाः । अजक्रन्दाः । आजमोढकः । आजक्रन्दकः । बृद्धाज्जनपदात् । दावाः । जाम्बवाः । दार्वकः । जाम्बकः । बृद्धाज्जनपदावधेः । कालञ्जराः । वैकुलिशाः । कालञ्जरकः । वैकुलिशकः । विषयग्रहणमनन्यत्रभावार्थम् । जनपदैक्योपबहुत्वे मा भूत् वर्तन्त्य । वर्त्तनः(१) । अपिग्रहणं किम् । यावता बृद्धात्पूर्वैणैव सिद्धं, तत्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधा मा विज्ञायीति समुचीयते ॥

कच्छाश्रवणत्रगत्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देश इत्येव । उत्तरपदाशब्दः प्रत्येकमभिसंख्यते । कच्छाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाद्याद्युद्बृद्धाच्च बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छाणोऽपवादः । दास्कच्छकः । पैपलीकच्छकः । काण्डाप्रकः । धंभुजाप्रकः । ऐन्द्रवक्त्रकः । सैन्धुवक्त्रकः । वाहुगर्त्तकः । चाक्रगर्त्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणादेरपवादः । धौमकः । खाण्डकः । पाथेपशब्दः पठ्यते । तस्य योपधात्त्वादेव बुञ् सिद्धेऽदेशार्थः पाठः । विदेहानां क्षत्रियाणां स्वै, वेदेहकम् । आनर्त्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते तस्य नावि मनुष्ये च गुणियते । सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति, सामुद्रं जलमिति । धूम । पयः । शपादन । आञ्जुनाद । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । धोपस्थली । मापस्थली ।

(१) "वर्तनीयं वर्तनीयं वर्तनीयं वर्तनीयं, वर्तनीषु भव इति पुञ् न भवति । महाविषयाया अभावे बहुवचनभावात् । वर्तन्त्यः । वर्तन्त्यः । इति कृषिदण्डः ।

राजस्थली । राजगृह । सत्रासाह । भक्षास्थली । मद्रकूल । गत्तकूल । आर्जाकूल । ब्याहाव ।
त्र्याहाव । संहिय । वर्वर । वर्धगर्त्त । विदेह । आनर्त्त । माढर । पाथेय । घोष । शिष्य । मि-
त्र । बल । अराज्ञी । धार्तराज्ञी । अवयात । तीर्थ । *कृलात्सौवीरेषु* । समुद्रान्नावि । *म-
नुष्ये च* । कुक्षि । अन्तरीप । द्वीप । अरुण । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत ॥

नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने । प्रत्ययार्थविशेष-
णं चैतत् । कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ इति । कुत्सनं निन्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ॥

केनाथं मुषितः पन्था गात्रे पक्ष्मालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यत एतन्नागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं चित्रं मनोनेत्रविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यत एतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति । कुत्सनप्रा-
वीण्ययोरिति किम् । नागरा द्राह्मणाः । कत्र्यादिषु तु संज्ञावादेन साहचर्यात् संज्ञान्तरं
पश्यते, तस्मिन् नागरयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

आरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

आरण्यशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिको मनुष्येऽभिधेये । औपसंख्यानिकस्य णस्याप-
वादः । आरण्यको मनुष्यः । *पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्ष्यमः* । आर-
ण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको
हस्तिः । *वा गोमयेषु* । आरण्या आरण्यका गोमयाः । एतेष्विति किम् । आरण्याः पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कौरवकः । कौरवः ।
यौगन्धरकः । यौगन्धरः । जनपदशब्दादेतौ ताम्भ्यामवृद्धादपीति नित्ये बुञि प्राप्ते विकल्प
उच्यते । कृत्वाद्बन्धः कच्छादिष्वपि पश्यते । तत्र वचनादपि भविष्यति । पारिशेष्याद्युगन्ध-
रार्थां विभाषा । मनुष्यतत्स्थयोस्तु कुरुशब्दान्नित्य एव बुञ् प्रत्ययो भवति । कौरवको मनु-
ष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैपिकः । जनपदबुजोऽपवादः । मद्रेषु जातः,
मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

देश इत्येव । क्तारोपधात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । जनपदबुजोऽपवादः ।
अन्यत्र जनपदं सुक्त्वा पूर्वणैव कोपधादणि सिद्धम् । ऋपिकेषु जातः, आर्पिकः । माहपिकः ।
अणुग्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात् । इद्वाकषु जातः, ऐद्वाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देश इत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । गुप्तादेर-
पवादः । काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः । कच्छशब्दो न यद्बुवचनविपयस्तस्य मनुष्यतत्स्थयोर्बु-
ज्यः पाठः । विजापकशब्दः पश्यते । तस्य कोपधत्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तार्यम् । कच्छ ।
सिन्धु । वर्धु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कदमोर । सार्व । कुरु । रहु । अणु । राण्ड ।
द्वीप । अणुप । अजवाह । विजापक । कुल्लत । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो बुञ् प्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसितं जल्पितम् । काच्छका

चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसितं जल्पितम् । सैन्धविका चूडा । तनुष्यत-
स्थयोरिति किम् । काच्छो गौः । सैन्धवो वार्णवः ॥

अपदातो सालवात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते । ततः पूर्वैव मनुष्यतस्थयोर्बुञ्जि सिद्धे नियमार्थं वचन-
म् । अपदातावेव । मनुष्ये मनुष्यस्ये साल्वशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति । साल्वको मनुष्यः ।
साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् । अपदाताविति किम् । साल्वः पदातिर्नजति ॥

गोयवाग्वाश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थं साल्वशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कच्छा-
घणोऽपवादः । साल्वको गौः । सल्विका यवाग्ः । साल्वमन्यत् ॥

गर्त्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देश इत्येव । गर्त्तोत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणो-
ऽपवादः । वाहीकग्रामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद् वाधते । वृकमर्त्तीयम् । शृगालमर्त्तीयम् ।
स्वाश्रिद्मर्त्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुचूर्वनिरासार्थम् । बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणश्रोरपवादः । गही-
यः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेऽपि संभवापेक्षे विशेषणं न सर्वेषाम् । मध्यममध्यमं चाण् चरण
इति पठ्यते, तस्यायमर्थः । मध्यशब्दः प्रत्ययसन्धियोगेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे
तु प्रत्ययार्थेऽण् भवति, मध्यमा इति । तदेतद्विशेष एव स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः ।
चरण संबन्धेन निवासलक्षणोऽणिति च । *मुखपादर्वतसोलोपश्च* । मुखतोयम् । पार्श्वतोयम् ।
कुजजनस्य परस्य च । जनकीयम् । परकीयम् । *देवस्य चेति वक्तव्यम्* । देवकीयम् । *येणु-
कादिभ्यश्च छव्यः* । आकृतिगणोऽयम् । वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । प्रा-
स्थकीयम् । माध्यमकीयम् । गह । अन्तःस्थ । समा । विपम । *मध्यममध्यमं चाण्चरणे* ।
उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशाख । उत्तमशाख । समानशाख ।
एकग्राम । एकवृक्ष । एकपलाश । इष्वप । इष्वनी । अवस्यन्दी । कामप्रस्य । खाढायनि ।
कावेरणि । शैशिरि । शौङ्गि । आसुरि । आहिसि । आमिन्नि । व्याडि । वैदजि । भौजि ।
आद्ध्यधि । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवर्गमन् । श्रौति । आरटकि । वा-
हर्माकि । क्षेमवृदिन् । उत्तर । अन्त । *मुखपार्श्वतसोलोपः* । *जनपरयोः कुक्च* । *देव-
स्य च* । *येणुकादिभ्यश्च छव्यः* । गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देश इत्येव । तद्विशेषणं प्राग्रहणम् । प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो
भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटयोपीयम् । कटपल्यलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असंभवाद्देशाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारधान्तादेशो भवति छश्च प्रत्ययः । राज-
कीयम् । आदेशमात्रमिह विषये प्रत्ययस्तु "वृद्धाच्छ" इत्येव सिद्धः ॥

चूडादिकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

देश इत्येव । चूडाद्देशवाचिनोऽङ्क इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदिकाच्छः
प्रत्ययो भवति शैपिकः । कोपचलक्षणस्याणोपवादः । वाहीकग्रामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य रोप-
धतोः प्रायामिति च । अकान्तात्तायत् । आरीहणकीयम् । श्रौचणकीयम् । इकान्तात् । आ-
श्रयधीकीयम् । शाहमलिकीयम् । रोपधात् । कौटिशिरीयम् । आयोगुरीयम् । *अकेका-
न्तग्रहणे कोपग्रहणे सौकुकावर्णम्* । सौगुकीयम् । सौगुकीयम् । पेन्द्रयेणुकीयम् ॥

कन्धापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देश इत्येव, वृद्धादिति च । कन्धाद्युत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैपिकः । चाहीकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः । दाक्षिकन्धीयम् । माहिकिकन्धीयम् । दाक्षिपलदीयम् । माहिकिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । माहिकिनगरीयम् । दाक्षीग्रामीयम् । माहिकिग्रामीयम् । दाक्षिहदीयम् । माहिकिहदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । पर्वतीयो राजा । पर्वतीयः पुरुषः । विभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति वाऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानी फलानि । पर्वतीयमुदकम् । पार्वतमुदकम् । अमनुष्य इति किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देश इत्येव । भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः । प्रकृतिविशेषणं चैतन्न प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः प्रत्यो भवति शैपिकः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाज इति किम् । कार्कणम् । पाणम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । चकाराच्छञ्च । अन्यतरस्यां ग्रहणाद्यथाप्राप्तम् । तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । तत्र वैपम्याद्यथासंख्यं न भवति । त्यादित्वाद्बुद्धसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्छे प्राप्ते प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । युष्मदीयः । अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुकृष्टश्छः । तस्मिन् खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावादेशौ भवतः । निमित्तयोरदेशौ प्रति यथासंख्यं कस्माच्च भवति । योगविभागः करिष्यते । तस्मिन् खञि युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः । ततोऽपि चेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि चेति किम्, युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतो यथासंख्यं तस्मिन् खञि अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति । ननु च, “न लुमताङ्गस्य” इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवति । वचनात् प्रत्ययलक्षणं भविष्यति । अथवा नैवेदं प्रत्ययलक्षणं किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणं । एकवचने युष्मदस्मदी एकस्त्यार्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः । तवकः । ममकः । तस्मिन्नणि चेत्येव । त्वदीयो मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । अर्द्धम् । अर्धपूर्वपदादृष्य-

कव्यः * । बालेयाद्धिकम् । गौतमाद्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर अवर उत्तम इत्येवम्पूर्वाच्चाधार्द्यत् प्रत्ययो भवति शैपिकः । परार्द्धम् । अधमार्द्धम् । पूर्वग्रहणं किम् । परावराधमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते, अर्द्धादिति वर्त्तते । तस्य तत्पूर्वता विज्ञाते । परावरशब्दवद्विग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्छब्दपक्षे परेण ऽन्यतौ स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्ययो भवति । परार्द्धमवरार्द्धमिति ॥

दिक्पूर्वपदाट्टञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादधन्तात्प्रातिपदिकात् ऽञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च शैपिकः । अणोऽपवादः । पूर्वार्द्धम् । पौर्वाद्धिकम् । दक्षिणार्द्धम् । दाक्षिणाद्धिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशाद्ञ्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकादिक्पूर्वपदादधन्ताद्ञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैपिकौ यतोऽपवादौ । इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः । पौर्वाद्धिकाः । दाक्षिणार्द्धाः । दाक्षिणाद्धिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । मध्यमः । *आदेशेति चकव्यम्* । आदिमः । *अवोधसोलौपश्च* । अवमम् । अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययाऽर्थे । मस्यापवादः । सांप्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचिनं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मध्यं काष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यचकृष्टो मज्जो वैशाकरणः । मज्ज्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् अणु प्रत्ययो भवति शैपिकः । कच्छादिपाठात् अणो मनुष्यबुधश्चापवादः । द्वैप्यम् । द्वैप्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् । द्वैपकम् । द्वैपमन्यत् ॥

कालाट्टञ्च ॥ ११ ॥

कालविधोपवाचिनः प्रातिपदिकात् ऽञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । वृद्धात् ऽनु छं परत्वाद्वाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांयत्सरिकः । यथाकथंचिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्त्तमानात् प्रत्यय इष्यते । कादम्यपुष्पिकम् । धैहिलालिकम् । "तत्र जात" इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ऽञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैपिकः । ऋत्वणोऽपवादः । श्राद्ध इति च कर्म गृह्यते, न श्रद्धावान् पुरुषोऽनभिधानात् । शारदिकं श्राद्धम् । शारदमन्यत् ॥

विभाषा रोगात्तपयोः ॥ १३ ॥

शरद् इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्टञ् प्रत्ययो वा भवति शैपिकः । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद् आतपः । रोगात्तपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ऽञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कालाट्टनिति नित्ये ऽत्रिप्राप्ते विग्रह उच्यते । नैतम् । नैतिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

पूर्वाङ्गापराङ्गशब्दाभ्यां विभाषा ऋट्शुलौ प्रत्ययौ भवतस्तुट् च तयोरागमः । कालाङ्ग-
भित्ति ङणि प्राप्ते वचनं, पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वाङ्गणेतनम् । अपराङ्गणेतनम् । पौर्वाङ्गिकम् ।
“यकालतनेषु कालानाम्” इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वा-
ङ्गणः सोढोऽस्येति तदा पूर्वाङ्गणेतन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २६ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते ।
तत्रेति सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छुधे जातः; सौष्ठः ।
मायुरः । औत्सः । ओद्दानः । ; राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शाकलिकः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।
काञ्चेयकः । ओम्भेयकः ॥

प्रावृषप्रप् ॥ २६ ॥

प्रावृट्शब्दात् सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति एण्यस्यापवादः ।
पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञार्या शरदो वुञ् ॥ २७ ॥

शारदशब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति, ऋत्वणोऽपवादः समु-
दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । शारदका दर्भाः । शारदका मुद्गाः । दर्भविशेषस्य मुद्गाविशेषस्य
चेयं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् । शारदं सस्यम् । संज्ञाधिकारे केचित्, “कृतलब्धक्रीतकुशला”
इति यावदनुवर्त्तयन्ति ॥

पूर्वाङ्गापराङ्गार्द्रामूलप्रदोषावस्करान् वुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाङ्गादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये संज्ञायां ग-
म्यमानायाम् । पूर्वाङ्गकः । अपराङ्गकः । विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्यामित्यस्यापवादः । आ-
र्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणोऽपवादः । प्रदोषकः । “निशाप्रदोषाभ्यां च” इत्यस्यापवादः । अव-
स्करकः । औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्ते ङादाय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषयेऽणोऽपवादः, प्रत्ययसंनि-
योगन च पथः पन्थ इत्ययमादशो भवति । पथि जातः, पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । संधिपेला-
दिषु पाठादणोऽपवादः । अमावास्याकः । अमावास्यायः । एकदेशयिहृतस्मानन्यत्वाद् अमावास्या-
शब्दादपि भवति । अमावास्यायः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण वुन्णोः
प्राप्तयोरेव नृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यायः । अमावास्यायकः । अमावास्यायः । अमा-
वास्यायः । अमावास्यायकः । अमावास्यायः ॥

सिन्धुपकाराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुदाष्ट्रादपकराष्ट्राच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । सिन्धु-
शब्दः कच्छादिस्ततोऽणि मनुष्यवुनि च प्राप्ते विधानम्, अपकराष्ट्रादप्यौत्सर्गिकेऽणि ।
सिन्धुकः । अपकरः ॥

अणुप्रौ च ॥ ३३ ॥

अणुपकारशब्दाभ्यां यथाप्ययमणुप्रौ प्रत्ययो भवतस्तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये ।

पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्यवः । आपकरः ॥

श्रविष्ठा फल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशा-

खापाढावहुलालुक् ॥ ३४ ॥

श्रविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थं लुग् भवति । तस्मिँस्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्ताद्धितलुकीति भवति । श्रविष्ठासु जात, श्रविष्ठः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशालः । अपाढः । बहुलः । *लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्* । चित्रायां जाता, चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान् डीष् । *फल्गुन्यपाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ* । अपाढा । *श्रविष्ठापाढाभ्यां ऋणपिवक्तव्यः* । श्रविष्ठीयः । आपाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाञ्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाज्जातार्थं प्रत्ययस्य लुग् भवति । गोस्थाने जातः । गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजि इश्वयुक्कृतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थं प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशालायां जातः, वत्स-शालः । वात्सशालः । अभिजित् । आभिजितः । आश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषक् । शा-तभिषजः । बहुलग्रहणस्यार्थं प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थं प्रत्ययस्य बहुलं लुग् भवति । रौहिणः । रोहिणः । मृगशि-राः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थात्कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति सुद्धे कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, सौमः । माथुरः । राष्ट्रियः । ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्र क्रीतं लब्धमपि तत्रैव भवति किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते । शब्दार्थस्य भिन्नत्वाद्द्वस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति, शब्दार्थस्तु भिद्यत एव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान्द्वयात्प्रातिपदिकात् प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्न्यूनतामाह । सुद्धे प्रायेण बाहुल्येन भवति, सौमः । माथुरः । राष्ट्रियः । प्रायग्रहणमनर्थकं, तत्रभवेन कृतत्वात् । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद्, मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टुक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये षक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान्दु लयात्प्रातिपदिकात् संभृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अवकलृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च संभवत्यर्थं इह गृह्यते नोत्पत्तिः सत्ता वा, जातम-वाभ्यां गतत्वात् । स्वर्धे संभवति, सौमः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

कोशाड्डञ् ॥ ४२ ॥

कोशाशब्दाद् ङञ् प्रत्ययो भवति तत्र संभृत इत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । कोशे संभृतं, कौशेयं वक्षम् । रुदिरपा । तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

कालात् साधुपुप्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिपच्यंषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥ हेमन्तेः साधुः, हेमन्तः प्राकारः । शैशिरमनुलेपनम् । वसन्ते पुप्यन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते, शरदाः शालयः । ग्रैष्मा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते लभ्यन्ते, हेमन्ता यवाः । ग्रैष्मा ग्रीह्यः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या बुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति । उप्तेऽर्थे । उजोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता, आश्वयुजका मापाः । अश्विनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी, आश्वयुजी । अश्विनीपर्यायोऽश्वयुक्ताशब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां बुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे । ऋत्वणोऽपवादः । ग्रीष्मं सत्यम् । ग्रीष्मकम् । वासन्तम् । वासन्तकम् ॥

देयमृणो ॥ ४७ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्देमृणं चेत्तद्भवति । मासे देयमृणं, मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । ऋण इति किम् । मासे देया शिक्षा ॥

कालाप्यश्वत्थयववुसाद् बुञ् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अश्वत्थ यववुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे बुञ् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दाः साहचर्यात् काले वर्तन्ते । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी । यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्ति सोऽश्वत्थः । यस्मिन् यववुसे संपद्यते स यववुसशब्देनोच्यते । कलापिनि काले देयमृणं, कलापकम् । अश्वत्थकम् । यववुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद् बुञ् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां बुञ् प्रत्ययो भवति देयमृण इत्येतस्मिन्नर्थे । अणुठजोरपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं, ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं वृद्ध्यर्थम् । समाशब्दो वर्धपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणोशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ् देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं, संवत्सरिकम् । सांवत्सरिकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । वेति पाठ्ये ठञ्माहणं, संधिपेट्यादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षितेऽर्थे बाधित्वा ठनेव यथा स्यादिति ॥

ध्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात्प्रादिपदिकाद् ध्याहरति मृग इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां ध्याहरति मृगः, नैदाः । नैशियः । प्रादोपः । प्रादोपिकः । मृग इति किम् । निशायां ध्याहरत्युत्कः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

पाठ्याश्वत्थे । तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यथा-

विहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्भवति, सोढं जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमभ्ययनं निशा, तत्सोढमस्य छात्रस्य, नैशः । नैशिकः । प्रादोपः । प्रादोपिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् ड्याप्प्रातिपदिकाद्भव इत्येतस्मिन्त्रयं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म, तत्र जात इति गतार्थत्वात् । सुधे भवः, सौधः । माधुरः । राष्ट्रियः । पुनस्तत्रग्रहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्योयत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणश्छस्य चापवादः । दिशि भवं, दिश्यम् । वर्ग्यम् । मुखजघनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः । सेनामुख्यं, सेनाजवन्यमिति । दिश् । वर्ग । पूग । गण । पक्ष । धाव्या । मित्र । मेघा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जवन । मेघ । यूथ । उदकात्संज्ञायाम्(१) । न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् । कर्ण्यम् । ओष्ठ्यम् ॥

दृत्तिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ् ॥ ५६ ॥

दृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ङ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । दृत्तौ भवं, दातैयम् । कौक्षेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आह्वेयमजरं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं न तिङन्तः ॥

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादङ् प्रत्ययो भवति चकाराद्ङञ्, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । शरीरावयवाद्यतोऽपवादः । ग्रीवासु भवं, ग्रैवेयम् । ग्रैवम् । ग्रीवाशब्दो घमनीवचनस्तासां बहुत्वाद् बहुवचनं कृतम् ॥

गम्भीराञ्ज्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद्, ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । गम्भीरे भवं, गाम्भीर्यम् । *बहिर्द्वैवपञ्जनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्* । बाह्यम् । द्वैज्यम् । पाञ्जजन्त्यम् ॥

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात् प्रातिपदिकाच्च ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये अणोऽपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि परिमुखादेः । परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवं पारिमुख्यम् । पारिह्वनव्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति । औपकूलम् । परिमुख । परिहनु । पर्षाष्ट । पर्षुलू । औपमूल । खल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्यल । उपकलाप । अनुखद्ग । अनुत्तिल । अनुनीत । अनुमाप । अनुयव । अनुपथ । अनुयूप । अनुवंश ॥

अन्तः पूर्वपदाटठञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । अन्तः शब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावार्थाद्दृष्ट् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । आन्तर्द्वैमिकम् अन्तर्गोहि-

कम् । *समानशब्दादृष्टञ् वक्तव्यः* । समाने भवं सामानिकम् । *तदादेश्च* । समानप्रामि-
कम् । समानदेशिकम् । *अध्यात्मादिभ्यश्च* । आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौ-
तिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः । *उर्ध्वदमाच्चठञ् वक्तव्यः* । और्ध्वदमिकः । उर्ध्वशब्देन
सामानार्थं उर्ध्वदमशब्दः । *ऊर्ध्वदेहाच्च* । *और्ध्वदेहिकम्* । *लोकोत्तरपदाच्च* ।
ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । *मुखपाश्वर्तशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः* ।
मुखतीयम् । पाश्वर्तीयम् ॥ *जनपरयोः कुक्च* । जनकीयम् । परकीयम् । *मध्यशब्दादी-
यः* । मच्चीयः । *मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ* । *माद्यमम् । मद्यमीयम् । *मद्यो म-
ध्यं दिनण् चास्मात्* । मद्ये भवं, माद्यदिनम् । *स्थाम्नो लुगवक्तव्यः* । अश्वत्थमा ।
अजिनान्ताच्च । वृकाजिनः । सिंहाजिनः ॥

सामानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेज्यते ।

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥

मुखपाश्वर्तसोरीयः कुज्जनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥

मद्यो मध्यं दिनण् चास्मात् स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ॥

प्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

अन्ययीभावादित्येव । ग्रामशब्दान्तादव्ययीभावात् परि अनु इत्येवपूर्वात्प्रत्ययो भ-
वति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । पारिधामिकः । आनुधामिकः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽ-
पवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताश्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्चः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽप-
वादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खल्वन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दान्दन्त्यस्मिन् प्रत्ययार्थं वर्गान्ताप्रातिपदिकादन्त्यतरस्यां यत्खलौ
प्रत्ययौ भवतः, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । छे प्राप्तं वचनं, पक्षे सोऽपि भवति । वासुदेव-
वर्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेववर्गीयः । युधिष्ठिरवर्यः । युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गी-
यः । अशब्द इति किम् । कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात् फनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषयेऽलंकारेऽभिधेये य-
तोऽपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलंकार इति किम् । कर्णम् । ललाटम् ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

व्याख्यातव्येऽनेनेति व्याख्यानं, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम । तस्येति पठो-
त्समर्थोऽप्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद्याख्यानेऽभिधेये यथायिद्विं प्रत्ययो भवति तत्र
भवे च । व्याख्यातव्यमीपे चकारः ध्रुवमाणः पूर्वशाक्यार्थमेव समुच्चिनोति तत्र भव इति । सुर्या
व्याख्यानः, मौषो ग्रन्थः । संः । कात्तः । मुन्नु भवं, मौषम् । तेषम् । कात्तम् । व्याख्यात-
व्यनाम्न इति किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानो सुरोसथा । पाटलिपुत्रः सुरोसथा व्या-
ख्यानो, पूर्वमेनिपेदी पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम । भवव्याख्यान-
बोधुंशरधिकारोऽपवादविधानार्थः । शूननिर्देशो हि गो ॥

वत्तनोऽन्तोदात्तादृष्टञ् ॥ ६७ ॥

आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आयस्थान-
वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये, अणोऽपवादः ।
छं तु परत्वाद् बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शौल्कशालिकः । आकरिकम् । बहुवचनं
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्
विषये । आयस्थानठकोऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शौण्डिकः । कर्कणः । अण्ग्रहणं बाधकबा-
धनार्थम् । औदपानः । शुण्डिक । कृकण । स्थण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि । वृण ।
पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्ययोनिबंधेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्ययोनिभूतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिबंधाः । तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो
भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । विद्यासंब-
न्धेभ्यस्तावत् । उपायाध्यादागतम्, औपाध्यायकम् । शौष्यकम् । आचार्यकम् । योनिबंधेभ्य-
भ्यः । मातामहकः । पैतामहकः । मातुलकः ॥

ऋतघ्नञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिबंधेभ्य इत्येव । ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिबंधवाचि-
भ्यघ्नञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । वुञोऽपवादः । विद्यासंबन्धवाचि-
भ्यस्तावत् । होतुरागतं, हौतृकम् । पैतृकम् । योनिबंधवाचिभ्यः । भ्रातृकम् । स्वासृकम् ।
मातृकम् । तपस्करणं सुखार्थम् । विद्यायोनिभ्यामभ्यत्र सावित्रम् ॥

पितृर्यञ्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्वच्च तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । पितुरागतं,
पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्गवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद-
ङ्गवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अङ्गग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्यं ल-
क्ष्यते, तस्माद्बहुवचनतिदिश्यते नाणेव, संधाङ्गलक्षणेष्वन्यमिषामिति । औपगवानामङ्गः, औ-
पगवकः । कापटवकः । नादायनकः । चारायणकः । पृथमौपगवेभ्य आगतमौपगवकम् । कापा-
टवकम् । नादायनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रुष्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रुष्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये ।
मनुष्यग्रहणमहेत्यर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्तावत् । समादागतं, समरुष्यम् । समीयम् ।
विपमरुष्यम् । विपमौयम् । गहादित्वाच्छः । मनुष्येभ्यः । देवदत्तरुष्यम् । यज्ञदत्तरुष्यम् ।
देवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । यहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्यो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । सममयम् ।
विपममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् । टकारो टीवर्धः । सममयी । योग-
विभागो मयामेक्यनिरासार्थः ॥

प्रमद्यति ॥ ८३ ॥

तत इत्येव । पञ्चमीसमाधौ ट्याप्प्रातिपदिकात् प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये मया-

विहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति, हिमवती गङ्गा । वारदी सिन्धुः ॥

विदूराञ्ज्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाद् ज्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । विदूरात् प्रभवति, वैदूर्यो मणिः । ननु च बालवायादसौ प्रभवति, न विदूरात्, तत्र तु संस्कृत्यते । एवं तर्हि ॥

बालावायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ गच्छति पन्थाञ्चेत् स भवति दूतो वा । सुघ्नं गच्छति, सौघ्नः पन्था दूतो वा । माथुरः । तस्स्येपु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथवा सुघ्नप्राप्तिः पथो गमनम्, पथिदूतयोरिति किम् । सुघ्नं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्कामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थादभिनिष्कामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्कामति द्वारं चेद्भवति । आमिसुखेन निष्कामति, अभिनिष्कामति, सुघ्नमभिनिष्कामति कान्यकुब्जद्वारं सौघ्नम् । माथुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्कामणक्रियार्थां करणं प्रसिद्धं तद्दिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा साध्वसिद्धिजननीति । द्वारमिति किम् । सुघ्नमभिनिष्कामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव । अधिकृत्यैतदपेक्ष्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूर्वेत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौभद्रः । गौरिमिन्नः । यायातः । ग्रन्थ इति किम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः । *लुधाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम्* । वासवदत्तामधिकृत्य कृताऽऽख्यायिका वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति, भैरव्यी ॥

शिशुकन्दयमसभङ्गहेन्द्रजननादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

तदित्येव । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्च प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोऽपवादः । शिशुनां कन्दनं शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभं, यमसभीयः । इन्द्रात् । अत्रिकाश्यपीयः । इयेनकपोतीयः । शब्दार्थसंबन्धीयं प्रकरणम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः । इन्द्रजननीयम् । प्रधुन्नागमनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतोऽनुसर्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते । *इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिपेधः* । देवासुरम् । राक्षोऽसुरम् । गौणसुख्यम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणत्वात्, शिशुकन्दादयोऽपि तत्रैव दृष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेपां ग्रहणम् । एवं सति देवासुरादिप्रतिपेधोऽपि न वक्तव्यः, तत्रश्चप्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सोऽस्य निघासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं निघासश्चेत्स भवति, निवसन्त्यस्मिन्निवासो देश उच्यते । स्वज्ञो निवासोऽस्य सौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सोऽस्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथ-

आय इति स्वामिग्राहो भाग उच्यते । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आयस्थान-
वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये, अणोऽपवादः ।
छं तु परत्वाद् बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शौल्कशालिकः । आकरिकम् । बहुवचनं
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्
विषये । आयस्थानठकोऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शौण्डिकः । कर्कणः । अणुग्रहणं बाधकवा-
धनार्थम् । औदपानः । शुण्डिकः । कृकण । स्थण्डिलः । उदपान । उपलः । तीर्थं । भूमि । तृण ।
पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्ययोनिःसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्ययोनिःकृतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिःसंबन्धाः । तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो
भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । विद्यासंब-
न्धेभ्यस्तावत् । उपायाध्यादागतम्, औपाध्यायकम् । शैष्यकम् । आचार्यकम् । योनिःसंबन्धे-
भ्यः । मातामहकः । पैतामहकः । मातुलकः ॥

ऋतष्टञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिःसंबन्धेभ्य इत्येव । ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिःसंबन्धवाचि-
भ्यश्चक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । वुञोऽपवादः । विद्यासंबन्धवाचि-
भ्यस्तावत् । होतुरागतं, हौतृकम् । पैतृकम् । योनिःसंबन्धवाचिभ्यः । आतृकम् । स्वासृक्म् ।
मातृकम् । तपरकरणं सुखार्थम् । विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितृर्यञ्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराह्वयं तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । पितुरागतं,
पितृयम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्कवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद-
ङ्कवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अङ्गग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्यं ल-
क्ष्यते, तस्माद्बुद्धतिदिश्यते नाणेव, संघादङ्गलक्षणेष्वभ्यजिजामणिति । औपगवानामङ्गः, औ-
पगवकः । कापटवकः । नाडायनकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगतमोपगवकम् । कापा-
टवकम् । नाडायनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये ।
मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्तावत् । समादागतं, समरूप्यम् । समीयम् ।
विषमरूप्यम् । विषमोयम् । गहादित्वाच्छः । मनुष्येभ्यः । देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् ।
देवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचने स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्यो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । सममयम् ।
विषममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् । टकारो णीपथः । सममयी । योग-
विभागे यथादीप्यनिरासार्थः ॥

प्रगवति ॥ ८३ ॥

एत इत्येव । पद्ममीसमयाद् द्याप्प्रातिपदिकान् प्रगवतीत्येतस्मिन् विषये यथा-

विहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति, हिमवती गङ्गा । दारदी सिन्धुः ॥

विदूराऽऽज्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाद् न्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । विदूरात् प्रभवति, वैदूर्यो मणिः । ननु च बालवायादसौ प्रभवति, न विदूरात्, तत्र तु संस्क्रियते । एवं तर्हि ॥

बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न च तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ गच्छति पन्थाश्चेत् स भवति दूतो वा । सुध्नं गच्छति, सौध्नः पन्था दूतो वा । माधुरः । तस्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथवा सुध्नप्राप्तिः पथो गमनम्, पथिदूतयोरिति किम् । सुध्नं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्कामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थादभिनिष्कामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्कामति द्वारं चेद्भवति । अभिमुख्येन निष्कामति, अभिनिष्कामति, सुध्नमभिनिष्कामति कान्यकुब्जद्वारं सौध्नम् । माधुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्कामणक्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा साध्वसिद्धिनत्तीति । द्वारमिति किम् । सुध्नमभिनिष्कामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव । अधिकृत्यैतदपेक्ष्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूर्थेत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौभद्रः । गौरिमिध्नः । यायातः । ग्रन्थ इति किम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः । *लुवाख्याधिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम्* । वासवदत्तामधिकृत्य कृताऽऽख्याशिका वासवदत्ता । सुमनोचरा । उर्वशी । न च भवति, भैमरथी ॥

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छुः ॥ ८८ ॥

तदित्येव । अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्छुः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोऽपवादः । शिशूनां कन्दने शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभं, यमसभोयः । द्वन्द्वात् । अशिकादयपीथः । इयेनकपोतीयः । शब्दार्थसंबन्धीयं प्रकरणम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः । इन्द्रजननीयम् । प्रद्युम्नागमनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रथोगतोऽनुसर्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते । *इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिपेधः* । देवासुरम् । राक्षोऽसुरम् । गौणमुख्यम् । इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात्, शिशुकन्दादयोऽपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेपां ग्रहणम् । एवं सति देवासुरादिप्रतिपेधोऽपि न वक्तव्यः, ततश्चप्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थे निवासश्चेत्स भवति, निवसन्त्यस्मिन्निवासो देश उच्यते । स्त्रो निवासोऽस्य सौध्नः । माधुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

मोऽस्पेत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथ-

मासमर्थमाभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवः । तत्संबन्धाद्देशोऽप्यभिजन इत्युच्यते । यस्मिन् पूर्वबान्धवैरुपितं तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययो, न बन्धुभ्योः निवासप्रत्यासत्तेः । स्त्रोऽभिजनोऽप्य स्त्रीः । माधुरः । राष्ट्रियः । निवासाभिजनयोः को विशेषः । यत्र संप्रत्युच्यते स निवासः । यत्र पूर्वैरुपितं सोऽभिजनः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्छुः पर्वते ॥ ११ ॥

सोऽस्याभिजन इति वर्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी, पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थान्दभिजनादस्येति पञ्चम्येति छुः प्रत्ययो भवति । आयुधजीविभ्यश्च आयुधजीविभ्यर्थायुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । ह्रोलः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनां ह्रोलीयाः । अन्धकवर्त्तीयाः । रोहितगिरीयाः । आयुधजीविभ्य इति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजन एषां ब्राह्मणानाम्, आर्क्षोदा ब्राह्मणाः । पर्वत इति किम् । सांकाशिका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ज्यः ॥ १२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । अणादेरपवादः । शण्डिक्यः । सर्वसेन्यः । शण्डिक । सर्वकेश । सर्वसेन । शक । सट । रक । शङ्ख । बोध । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुनक्षशिलादिभ्योऽसाञी ॥ १३ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्धयते । सिन्ध्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तक्षशिलादिभ्यश्च यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । सैन्धवः । वाणवः । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । फरमोर । साहव । किष्किन्धा । गन्धिका । उरस् । दरत् । ये तु कच्छादिषु पश्यन्ते सिन्धुवर्णुप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाऽणि सिद्धे मनुष्यबुधो याधनाथं वचनम् । तक्षशिलादिभ्यः खल्वपि । ताक्षशिलः । वात्सोद्धरणः । तक्षशिला । वत्सोद्धरण । कौमेदुर । काण्डवारण । ग्रामणी । सरालक । कंस । किन्नर । संकुचित । सिंहकोष्ठ । कणकोष्ठ । चर्वर । अवसान ॥

तूदीशालातुरचर्मतीकूचवाराडूढकूळएढज्यकः ॥ १४ ॥

तूयादिभ्यश्चतुर्भ्यः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ढक् ण्ण् ढञ् यक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । तौदैयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्च्यः ॥

भक्तिः ॥ १५ ॥

वासमर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति प्रथमासमर्थान्दस्येति पञ्चम्येति यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत्तद्वति । भज्यते सेष्यत इति भक्तिः । क्षुणो भक्तिरस्य । क्षौणः । माधुरः । राष्ट्रियः ।

अचिच्चाद्देशकालाट्टकू ॥ १६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्वाचिनः प्रातिपदिकाट्टक् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । घृद्धाच्छ परत्वाद् याधते । अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । पायसिकः । अचिच्चादिति किम् । देवदत्तः । अदेशादिति किम् । खौणः । अकालादिति किम् । प्रैप्सः ॥

महाराजाट्टञ् ॥ १७ ॥

महाराजनाट्टाट्टञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । महाराजो भक्तिरस्य महाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वार्थम् ॥

यामुदेवार्जुनाभ्यां युन् ॥ १८ ॥

यामुदेवार्जुनाभ्यां युन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽ-

पवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दाद्गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य
 इति वृजस्त्येव । न चात्र वृजवृजोविशेषो विद्यते किमर्थं वासुदेवग्रहणम् । संज्ञैषा देवताविशे-
 षस्य, न क्षत्रियाख्या । अल्पाक्षतरमजाद्यदन्तमिति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापय-
 त्यभ्यर्हितं पूर्वं निपसतीति ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वृज् ॥ १९९ ॥

गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वृज् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्ति-
 रित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद् बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौ-
 चुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः । क्षत्रियाख्येभ्यः । नाकुलकः । साहदेवकः । साम्बकः ।
 आख्याग्रहणं प्रसिद्धक्षत्रियशब्दपरिग्रहार्थं, यथाकथञ्चित् क्षत्रियवृत्तिभ्यो मा भूत् । बहुलप्र-
 हणात् क्व चिद्रप्रवृत्तिरेव । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । पौरवोयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च
 सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । जनपदवत्त्वञ्चोश्चेत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहितस्ते ज-
 नपदिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽतिदिश्यन्ते । जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । अङ्गा जनपदो भ-
 क्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । सौहङ्गकः । पौण्ड्रकः । तद्ददङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः ।
 वाङ्गकः । सौहङ्गकः । पौण्ड्रकः । जनपदिनामिति किम् । पञ्चालात्राष्टण भक्तिरस्य पाञ्चालः ।
 सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं, स च व्यंजयोरतिदेशं प्रयोजयति । वृद्धिनिमित्तेषु च वृजादिषु वि-
 शेपो नास्तीति । मद्रवृज्योः कनि विशेषः । मद्रस्यापत्यं, व्यन्मगधकलिङ्गसूरमसादण्, माद्रः ।
 वृजिशब्दादपि वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् वाज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासे कृते मद्रकः ।
 वृजिकः । जनपदेन समानशब्दानामिति किम् । अनुपण्डो जनपदः, पौरवो राजा स भक्तिरस्य
 पौरवोयः । बहुवचनग्रहणं समानशब्दाविषयलक्षणार्थम्, अन्यथा हि यत्रैव समानशब्दा
 तत्रैवातिदेशः स्याद्, एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात् । वाङ्गो वाङ्गौ वा भक्तिरस्येति । बहुवचने
 तु बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदेऽतिदेशो भवति । वाङ्गः वाङ्गौ
 वा भक्तिरस्य वाङ्गकः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोत्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकपंणोक्तं प्रोक्त-
 मित्युच्यते, न तु कृतम् । कृते ग्रन्थ इत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता मारेथुण प्रोक्ता माधुरी
 वृत्तिः । पाणिनियम् । आपिशलम् । काशकृत्तम् ॥

तित्तिरिवरतन्मुखरिडकोखाच्छृणु ॥ १०२ ॥

तित्तिरिवादिभ्यः शब्देभ्यश्छृणु प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽप-
 वादः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः ।
 छद्दसि वायमिष्यते । तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवति । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्य-
 त्रास्यानुवृत्तेश्छन्दोऽधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्
 विषये । छस्यापवादः णकार उत्तरत्र वृद्धार्थः कल्प्यस्ताभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते । तस्यापि च
 तद्विषयता भवत्येव । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रानुवृत्तेश्छन्दोऽधिकारविहितानां च तत्र त-
 द्विषयतेष्यते । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः । ऋषिभ्यामिति किम् । इदानीन्तनेन
 गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपायम् ॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्तेवासिनां च ये वाचकाः शब्दास्तेभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् वाधते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः, हरिद्रुः । छगली । तुम्बुरुः । उलप इति । वैशंपायनान्तेवासिनो नव । आलम्बि । पलङ्ग । कमल । ऋचाभ । अरुणि । ताण्डव । श्यामायन । कठ । कलापी इति । प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते न तु व्यवहिताः शिष्यशिष्याः । कुतः । कलापिखाडायनग्रहणात् । तथाहि, वैशम्पयनान्तेवासी कलापी, तदन्तेवासिनो वैशंपायनान्तेवासिन एव भवन्ति किं कलापिग्रहणेन । तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी खाण्डायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन । तदेतत् प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य लिङ्गम् । कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत् । हरिद्रुणां प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । तौम्बुरविणः । औलपिनः । छगलिनो दिनुकं वक्ष्यति । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः पालङ्गिनः । कामलिनः । आर्चाभिनः । अरुणिनः । ताण्डिनः । श्यामायनिनः । कठालुकं वक्ष्यति । कलापिनश्चाणम् ॥

हरिद्वरेपां प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरुः ।

उलपेन चतुर्थेन कलापकमिहोच्यते ॥

आलम्बिकश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलाबुभौ ।

ऋचाभारुढिताण्ड्याश्च मध्यगीयाखयोऽपरे ॥

श्यामायन उदाच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशंपायनस्याख्या । तत्संश्लेषेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताख्येद्राह्मणकल्पास्तं भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तवात् । भाङ्गविनः शांढ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । कल्पेषु । वैङ्गी कल्पः । अरुणपराजी । पुराणप्रोक्तेष्विति किम् । याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । अश्मरथः कल्पः । याज्ञवल्कादयोऽचिरकाला इत्याख्यानेषु वाचाः । तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता कस्मान्न भवति । प्रतिपदं ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः । अयं तु याज्ञवल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठादण् । न वार्यं योगश्छन्दोऽधिकारमनुवर्त्तयति, तेन कल्पेष्वपि न भवति । पुराण इति निपतनाच्चुडभावः । न वात्यन्तवाधैव, तेन पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये छन्दस्यभिधेये । छाणोश्चावादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसीति किम् । शौनकीयां शिक्षा । कठशाठ इत्यत्र पठ्यते । तत्संघातार्थम् । केवलाद्धि लुकं वक्ष्यति । कठशाठान्यां प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः । शयक । वाजसनेय । साङ्गरव । शार्ङ्गरव । सांपेय । शाखेय । खाडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशाठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ । कनाय । तवलकार । पुरपाक । अषापेय । शौनकादिः ॥

कठचरकाल्लुकं ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुग्भवति । कठशब्दाद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति णिनेश्चरकशब्दादप्यणः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । छन्दसीत्येव । काठाः ॥

कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालपाः । “इण्यनपत्य” इतिप्रकृतिभावे प्राठे, शान्तस्य द्विषोपे सव्यक्षारिपोऽसर्पिकलापिकुमुमितैतलिजाजलिजाङ्गलिलाङ्गलिशिला-

लिशिखण्डसूकरसन्नसुपर्वणामुसंख्यानम् इति टिपोः । तथाग्रहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् । अधिकविधानार्थम् । तेन माथुरी वृत्तिः, शौलभानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ॥

छगलिनो ढिनुक् ॥ १०९ ॥

छगलिनशब्दाद् ढिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । कलाप्यन्तेवासि-
स्वाग्णिनेरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधीयते छगलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ढिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमि-
त्येतस्मिन् विषये । भिक्षुनटसूत्रयोरिति यथसंख्यं प्रत्ययार्थविशेषणं सूत्रशब्दः प्रत्येकमभि-
संबध्यते । तद्विषयता चात्रेप्यते, तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । गुणकल्पनया च भिक्षुनटसूत्र-
योश्छन्दस्त्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशर्यो भिक्षवः । शौलालिनो नटाः । भिक्षु-
नटसूत्रयोरिति किम् पाराशरम् । शौलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ॥ १११ ॥

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये यथासंख्यं भिक्षुनटसूत्रयोरभिधेययोः । अत्रापि तद्विषयतायै
छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । भिक्षु-
नटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दम् । काशाश्वम् ।

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थादैकदिगित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । एकदिक् तुल्य-
दिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । हैमवती । त्रैककुदी । पैलुमूली ।
तेनेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि छन्दोऽधिकारात्
तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण घादिषु अणादिषु च प्राप्ते-
ष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते स्वरादिपाठाद्व्ययत्वम् । सुदामतः । हिमवतः । पीलुमूलतः ॥

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाच्च प्रत्ययो भवति चकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।
उरसा एक दिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

उपज्ञाने ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव तृतीयासमर्थादुपज्ञात इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विनोपदे-
शेन ज्ञातमुपज्ञानं स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम् । कालापकं व्याकरणम् ।
काशकृतम् । गुरुलाघवम् । आपिशालम् । पुष्करणम् ॥

कृने ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्कृतं ग्रन्थश्चे-
त् स भवति । वररुचिना कृता वाररुचाः श्लोकाः । हेकुपादो ग्रन्थः । भैकुरादो ग्रन्थः । जालुकः ।
ग्रन्थ इति किम् । तक्षकृतः प्रासादः । उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमन-
योर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चेतसंज्ञा
ज्ञायते । माक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् । कार्मुकम् । सारवम् । पौत्तिकम् । मधुनः संज्ञा एताः ॥

कुलालादिभ्यो बुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । वारुडकम् । कुलाल । वरुड । चण्डाल । निपाद । कर्मार । सेना । सिरिध्र । सेन्दिय । देवराज । परिपत् । वधू । रू । ध्रुव । रू । अनडुह । बहान् । कुम्भकार । शपाक । कुलालादिः ॥

धुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । धुद्रादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतं इत्येतस्मिन् विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । धुद्रादिभिः कृतं श्लौद्रम् । आभ्रम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति पद्योसमर्थादिदमित्येतस्मिन् विषये यथाविहितः प्रत्ययो भवति । अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः । घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः पद्यर्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितं, यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । राष्ट्रियम् । अवारपारीणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानात् भवति । देवदत्तस्यानन्तरमिति । *वहेस्तुरणिद् च* । संवोद्भुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्ध एवात्राण् इडर्थमुपसंख्यानम् । *अग्राधः क्षरणे रण् भं च* । अग्राध्रिम् । *समिधामाधाने पेण्यण्* । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । रथस्येदं रथ्यं, चक्रं वा युगं वा । रथाङ्क एवेप्यते, नान्यग्रानभिधानात् । *रथसीताहलेभ्यो यद्विधांविती तदन्तविधिरुपसंख्यायते* । परमरथ्यम् । उत्तररथ्यम् ॥

पत्रपूर्वाद्ञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति तेनेति पत्रमच्चादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वाद्ग्रथशब्दाद्ञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आचरथं चक्रम् । औष्ट्रयम् । गार्दभरथम् ॥

पत्राध्वर्युपरिपदश्च ॥ १२३ ॥

पत्रं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिपच्छब्दाभ्यां चाञ्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषयेऽणोऽपवादः । *पत्राद्वाहो* । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । भाच्यरथम् । पादिपदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये, अणोऽपवादः । हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वान् बुञ् वैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये, वैरमैथुनिकयोः प्रत्ययाथे-विशेषणयोः । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् वाधते । वैरे तावत् । चाञ्प्रत्ययशालङ्कारनिका । काकोल्लिका । मैथुनिकायाम् । अत्रिभरद्वाजिका । कुत्सकुशिका । विवहृतमैथुनिका । वैरस्य नपुंसकत्वेऽप्यमी स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः । *वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । देवासुरम् । राक्षोऽसुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणान् बुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषयेऽणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् वाधते । गोत्रात्तावत् । ग्लौञ्चकायनकम् । औपगवकम् ॥ चरणाद्दर्मा-

म्नाययोरिष्यते । काठकं, कालापकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् ॥

संघाङ्गलक्षणेष्वज्यत्रिभ्रामण ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वजन्ताद् इजन्ताच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य वुजोऽपवादः । *घोषग्रहणमत्र कत्तव्यम्* । तेन वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति । अजन्तात् । वैदोऽङ्गुः । वैदं लक्षणं, वैदो घोषः । यजन्तात् । मार्गः संघः । मार्गोऽङ्गुः । मार्गं लक्षणम् । मार्गो घोषः । इजन्तात् दाक्षः संघः । दाक्षोऽङ्गुः । दाक्षं लक्षणम् । दाक्षो घोषः । अङ्गुलक्षणयोः को विशेषः । लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं स्वं, यथा विद्या विदानाम् । अङ्गुस्तु गवादिस्थोऽपि गवादीनां स्वं न भवति । णित्करणं ङीबर्थं पुंवन्नामप्रतिषेधार्थं च । वैदो विद्याऽस्य, वैदोविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात् संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाणप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । वुजोऽपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शाकलाः । तेषां संघः शाकलः । शाकलकः । शाकलोऽङ्गुः । शाकलकोऽङ्गुः । शाकलं लक्षणम् । शाकलकं लक्षणम् । शाकलो घोषः । शाकलको घोषः ॥

छन्दोगौक्थिकयाक्षिकवहवृचनटाऽज्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । छन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । वुजणोरपवादः । चरणाद्धर्माग्नाययोस्तत्साहचर्यान्नदशब्दादपि धर्माग्नाययोरेव भवति । छन्दोगानां धर्मो वाऽऽग्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याक्षिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् । अन्यत्र छान्दोगं कुलमित्यादि ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्वभिधेयेषु वृञ् प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहावुवर्त्तते, तेन वृञ्प्रतिषेधो विज्ञायते । गौकक्षः । दण्डमाणवा, अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्छुः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छुः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । गोत्रप्रत्ययान्ता पृते । ततः पूर्वण वुजि प्राप्ते छविधानार्थं वचनम् । रैवन्तिकीयः । स्वापिशीयः । रेवतिक । स्वापिशि । क्षैमवृद्धिः । गौरग्रीवि । औदमेयि । औदवाहि । बैजवापि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । गोत्रवृजोऽपवादः, गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । अथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चैकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । चरणवृजोऽपवादः । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आग्नायो वा । चरणाद्धर्माग्नययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम्, अप्राणशुदात्तमवृद्धं यस्य च नान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणम् । अशमनो विकारः, आशमनः । आदमः । अशमनो विकार इति दिलोपः पाक्षिकः । भास्मनः । मार्त्तिकः । नित्स्वरेणाशुदात्ता पृते । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं संपिकनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति । दैलः । सैरः ॥

अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्यौषधिवृक्षवाचिभ्यः शब्देभ्यः पट्टीसमर्थेभ्योऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, चकारादिकारे च । तत्र प्राणिभ्योऽङ्गं वक्ष्यति । कपोतस्य विकारोऽवयवो वा, कपोतः । मायूरः । तैत्तिरः । ओषधिभ्यः । मौवं काण्डं, मौवं भस्म । वृक्षेभ्यः । कारीरं काण्डं, कारीरं भस्म । इत्त उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमप्यधिक्रियते तस्य विकारः, अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः, इति । विकारावयवोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

विल्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥

विल्व इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमन्मयटोरपवादः । विल्वस्यावयवो विकारो वा, वैल्वः । गण्डेषुकाशब्दोऽत्र पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयद्वाधनार्थं ग्रहणम् । विल्व । व्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । इक्षु । वैष्णु । गण्डेषुका । कर्पासी । पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । विल्वादिः ॥

कोपधाच्च ॥ १३७ ॥

ककारोपधात् प्रातिपदिकाद्ण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः । तर्कुं तार्क्यम् । तिसिडीक तैत्तिडीकम् । माण्डूकम् । दादुंरुकम् । माधूकम् ।

ऋणुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥

ऋणुजतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्नियोगेन तयोः पुगागमो भवति । अणोऽपवादः । ऋणुो विकारः, ऋणुपम् । जातुपम् । अप्राण्यदित्वाच्चावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्ञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादंश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकाद्ञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः । दादित्थम् । कापित्थम् । माहित्थम् ॥

पलाशादिभ्योवा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यो वाऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । पालाशम् । खादिरम् । यावसम् । उभयत्र विभाषेयम् । पलाशखदिरशिशापाल्यन्दनानामनुदात्तादित्वात् प्राप्तेऽन्येपामप्राप्ते । पलाश । खदिर । शिशपा । स्यन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकडूत । पलाशादिः ॥

शम्यापट्टलञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाद् टलञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः । शामीलं भस्म । शामीली स्रुक् ॥

मयद्द्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयद् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोरविकारावयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अश्ममयम् । आश्मनम् । मूर्वामयं, मूर्वम् । भाषायामिति किम् । वैल्वः खादिरो वा यूपः स्यात् अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् । मौद्गः सुपः । कर्पासमाच्छादनम् । पृतयोरित्यनेन किम् । यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये विशेषप्रत्ययाः प्राणिजतादिभ्योऽनित्येवमाद्यस्तद्विषयेऽपि स्यात् । कपोतमयम् । लोहमयम् । लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्यश्चाभक्ष्याच्छादन-

योत्रिकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयद् प्रत्ययो भवति । वृद्धेभ्यस्तावत् । आन्त्रम-
यम् । शालमयम् । शाकमयम् । शरादिभ्यः । शरमयम् । दर्भमयम् । मृण्मयम् । नित्यग्रहणं
किं यावताऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति । एकाचो नित्यं मयद्रमिच्छन्ति, तदने-
न क्रियते । त्वङ्मयम् । सङ्मयम् । वाङ्मयमिति । शर । दर्भ । मृत् । कुटी । तृण । सो-
म । बलवज्ज ॥

गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषेऽभिधेयं मयद् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीष इति किम् । गव्यं
पयः । पुरीषं न विकारो न चावयवस्तत्स्थेदंविषये विधानम् । विकारावयवयोस्तु गोपयसो-
र्यतं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दात्त्रित्यं मयद् प्रत्ययो भवति तस्य ळकार इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।
पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात् कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयदोऽपवादः । पिष्टकः ॥

ब्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

ब्रीहिशब्दान्मयद् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । विल्वाद्यणोऽपवादः । ब्रीहिमयः
पुरोडाशः, ब्रैहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दान्यामसंज्ञाविषये मयद् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । तिलमयम् ।
यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् । तैलम् । यावकः । यावदिभ्यः कन् ॥

ह्यचश्लुन्दसि ॥ १५० ॥

ह्यचः प्रातिपदिकाच्छ्लुन्दसि विषये मयद् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । भा-
षायां मयद्भुक्तश्लुन्दस्यप्राप्तो विधीयते । यस्य पर्णयवो जुहूर्भवति । दर्भमयं वासो भवति ।
शरमयं वहिर्भवति ॥

नोत्वद्बृद्ध्रविलवात् ॥ १५१ ॥

उत्त्वतः प्रातिपदिकाद् बृद्ध्रविल्वशब्दान्यां च मयद् प्रत्ययो न भवति । ह्यचश्लुन्दसी-
ति प्राप्तः प्रतिपिच्छते । मौञ्जं शिक्कम् । गार्मुतं चक्रम् । वार्ध्रौ बालप्रप्रथिता भवति । वैल्वो
ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः । तपरकरणं तत्कालार्थम् । धूममयान्यग्राणि । मतुवनिर्देशस्तदन्तविधि-
निरासार्थः । इहैव स्यात् । वैगवी यष्टिरिति ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयडादीना-
मपवादः । तालं धनु । वार्हिणम् । ऐन्द्रालिशम् ॥ तालाद्भनुपि ॥ वार्हिण । इन्द्रालिश । इ-
न्द्रादृश । इन्द्रायुध । चाप । श्यामाक । पीयुक्षा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः स्वं गृह्यन्ते । जातरूपवाचिभ्यः प्रातिप-
दिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीनामपवादः । हाटकं निष्कः ।
हाटकं कार्पाणम् । जातरूपम् । तापनीयम् । परिमाण इति किम् । यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः
अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेश्च विहित एव, परिशिष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्ता-

यत् । कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । रजतादिभ्यः । राजतम् । सैसम् । लौहम् । रजतादि-
 पु येऽनुदात्तादयः पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽञि सिद्धे पुनर्वचनं मयद्बाधनार्थम् ।
 रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नीच । दारु । रोहिणक । विभीतक । कपोतदारु । तीवद्रा-
 रु । त्रिकण्टक । कण्टकार ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजित्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्यवमर्शः । जिद्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्ता-
 त्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरेव । मयदोऽपवादः । ओरञ् । शम्याण्डुल-
 ञ् । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । उष्ट्राद् बुञ् । एण्या दञ् । कंसोयपरशब्दयोर्बजौ । इत्येते
 प्रत्यया गृह्यन्ते । दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वां दैवदारवम् । दाधित्थस्य, दाधित्यम् ।
 पालाशस्य, पालाशम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतम् । औष्ट्रकस्य, औष्ट्रकम् । ऐण्येय-
 स्य, ऐण्येयम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् । जित इति किम् । वैल्वमयम् ।
 तत्प्रत्ययादिति किम् । वैदमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राग्वतेष्टजित्यत आरभ्य क्रीताश्च ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहित्वास्ते विकारेऽतिदिश्यन्ते ।
 परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकारइत्येतस्मिद् विषये । अणादीनामपवादः ।
 संख्या परिमाणप्रहणेन गृह्यते, न रूढिपरिमाणमेव । निष्केण क्रीतं, नैष्किकम् । एवं निष्क-
 स्य विकारो, नैष्किकः । शतेन क्रीतं, शत्यं, शतिकम् । शतस्य विकारः, शत्यः, शतिकः । सा-
 हस्रः । वतिः सर्वसाहस्यार्थः । अष्टयष्टपूर्वाद् द्विगोर्लुङ्गसंज्ञायामित्येवमादिकमप्यतिदिश्यते ।
 द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ॥

उष्ट्राद् बुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्रशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः प्राण्यञोऽपवादः । उष्ट्रस्य विका-
 रोऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णाशब्दाच्च वा बुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । औमम् । औम-
 कम् । और्णम् । और्णकम् ॥

एण्या ठञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोऽपवादः । ऐण्यं मां-
 सम् । पुंसस्त्वनेव भवति । एणस्य मांसमैणम् ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दान्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गव्यम् । पयस्यम् ।
 सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्त्येव, मयद्विषये तु विधीयते ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

द्रुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरञोऽपवादः । द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । द्रुवयम् ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोस्त्वस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुग्भवति । आमलक्याः फलमामलम् ।
 कुशलयम् । चदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च फलवितस्यैव फलवः ॥

प्लक्ष्यादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥

फल् इत्येव । प्लक्ष्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षितेऽण् प्रत्ययो

भवति । अजोऽपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुग्भवति । हाक्षम् । नैयप्रोधम् । घृक्ष ।
न्यप्रोध । अश्वत्थ । इह्गुदी । शिपु । कर्कन्धु । वृहती ॥

जम्बूवा वा ॥ १६५ ॥

फल इत्येव । जम्बूशब्दात् फलेऽभिधेये वाऽण् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । अत्राणो
विधानसामर्थ्याच्छुभ्रन भवति । अजस्तु भवत्येव जाम्बवानि फलानि । जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

येत्येव । जम्बूवाः फलेऽभिधेये प्रत्ययस्य वा लुग्भवति । युक्तवद्भावे विशेषः । जम्बूवाः
फलं, जम्बु फलम् । जम्बू फलम् । जाम्बवमिति वा । *लुक्प्रकरणे फलपाकशुपासुपसंख्या-
नम्* । व्रीहयः । यवाः । मापाः । मुद्गाः । तिलाः । *पुष्पमूलेषु बहुलम्* । मल्लिकायाः पुष्पं,
मल्लिका । नवमल्लिका जातिः । विदार्याः मूलं, विदारी । अंशुमती । वृहती । न च भवति
पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात् कञ्चिदन्यदपि भवति । कदम्बं पुष्पम् ।
अशोकम् । करवीरम् । बैलवानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुग् भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधाने
युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरीतक्याः फलं हरीतकी । कोशातकी नखरजनी ।
अत्र च व्यक्तियुक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं त्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः ।
हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । शष्कण्डी । दाडी । दोडी । दडी । श्वेतपाकी । अर्जुनपा-
की । काला । द्राक्षा । घ्वाहक्षा । गर्गरिका । कण्टकारिका । शोफालिका ॥

कंसीयपरशव्ययोजनौ लुक् च ॥ १६८ ॥

प्राक्क्रीताच्छेन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परशव्यः । कंसीयपरशुशब्दाभ्यां यथासंख्यं
यत्रजौप्रत्ययौ भवतस्तत्त्वविकार इत्येतस्मिन् विषये, तत्संनिधौ च कंसीयपरशव्ययोर्लुग्भ-
वति । कंसीयस्य विकारः, कांस्यः । परशव्यस्य विकारः, पारशवः । प्रादिपदिकाधिकाराद्धा-
तुप्रत्ययस्य न लुग्भवति । परशव्यशब्दादनुदात्तादित्वादेवाजि सिद्धे लुगर्थं वचनम् । ननु च
यस्येति लोपे कृते, हलस्तद्धितस्येति यलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । ईतीति तत्र वचते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥

प्राग्वहतेष्टक् ॥ १ ॥

तद्बहतिस्थयुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागेत्स्माद्बहतिशब्दनाद्यान् अर्थाननुक्रमिष्या-
मः, ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । दीव्यति जयति जितमिति । अक्षैर्दीव्यति
आक्षिकः । *ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्* । माशब्द इत्याह माशब्दि-
कः । कार्यशब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् । *आहौ प्रभृतादिभ्यः* । प्रभृतमाह, प्रा-
भृतिकः । पार्यासिकः । क्रियाविशेषणत्प्रत्ययः । *पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः* । सुस्नातं
पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशासनिकः । *गच्छतौ परदारादिभ्यः* । परदारान् गच्छति
पारदारिकः । मौस्तल्पिकः ।

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो भवति ।
अक्षैर्दीव्यति, आक्षिकः । शालाकिकः । अश्या खनति, आश्रिकः । कौशलिकः ।

अक्षैर्जयति, आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । शालाक्षिकम् । सर्वत्र करणे तृतीया समर्थ-
विभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात् । अङ्गुल्या खनतीति
च । प्रत्ययायै संख्याकालयोरेवं विवक्षा । क्रियाप्रधानत्वेऽपि चाख्यातस्य तद्धितः स्वभा-
वात् साधनप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीया समर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षा-
धाने संस्कारः । दन्वा संस्कृतं, दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । मारिचिकम् । योगविभा-
ग उत्तरार्थः ॥

कुलत्थकोपाधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात् ककारोपधाच्छ्रुत्वाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्यत-
स्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । ककारोधात् । सैत्तिङीकम् ।
दादभकम् ।

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तरति प्लवते इत्यर्थः ।
कांडप्लवेन तरति, कांडप्लविकः औद्भुविकः ॥

गोपुच्छंठम् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाद् ठञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । स्वरे विशेषः ।
गौपुच्छिकः ॥

नौद्व्यचघ्नम् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् व्यचश्च प्रातिपदिकाद् ठञ् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः ।
नावा तरति, नाविकः । व्यचः खल्वपि । घटिकः । प्लविकः । बाहुकः । पकारः साहितिको
नातुयन्धः । बाहुका खी ॥

आकपात् पर्पादिभ्यः कुसीदसुधाच्च ।

आवसथात् किसरादेः पितः पडेते ऋगधिकारे ॥

चरति ॥ ८ ॥

विधिवान्यापेक्षं च पट्त्वं प्रत्ययास्तु सत ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिर्मक्षणे गतौ च व-
चंते दन्वा चरति, दाधिकः । हस्तिकः । शाकटिकः ॥

आकपात् एल् ॥ ९ ॥

आकर्षणशब्दात् एल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । लकारः स्वार्थः ।
पकारो ङीपर्यः । आकर्षणं चरति, आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्षं इति सुवर्णपरीक्षायौ
निकपोपल उच्यते ॥

पर्पादिभ्यः घ्नम् ॥ १० ॥

पर्प इत्येवमादिभ्यः घ्न प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । नकारः स्वरा-
र्थः । पकारो ङीपर्यः । पर्पिका । पर्पिकी । अधिकः । अधिकी । पर्पं । अद्व । अक्षत्य । रयं ।
जाल । न्यास । व्याल । पाद् । पद्य । पदिकः ॥

ध्वंगणाट्टञ्च ॥ ११ ॥

ध्वंगणशब्दाट्टम् प्रत्ययो भवति, चकाराद् घ्न, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । ध्वग-
णेन चरति, ध्वगणिकः । ध्वगणिकी । ध्वगणिकः । ध्वगणिका । ध्वदिरिणोन्यत्र ध्वयति,
ध्वपरादिषु ह्यं च कर्त्तव्यं ध्वगणिकात्पर्यमिति । तेन ऽपि ह्यरादिकार्यं न भवति ॥

चेतनादिभ्यो जीयति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वैतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
वैतनेन जीवति वैतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डग्रहणनत्र संघातविगृहीतार्थम् । धानुर्दण्डिकः । धा-
नुष्कः । दाण्डिकः । वैतन । वाह । अर्द्धवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण ।
उपस्ति । सुख । शय्या । शक्ति । उपनिपत् । उपवेप । स्रक् । पाद । उपस्थान ॥

वस्नक्रयविक्रयाट्टन् ॥ १३ ॥

वस्नक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यां ठन् प्रत्ययो भवति जीवतीत्येतस्मिन् विपये ।
ठकोऽपवादः । वस्नेन जीवति, वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहण संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः ।
क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराट्टञ्च जीवतीत्येतस्मिन् विपये । आयुधेन जीवति,
आयुधीयः । आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
हरतिदेशान्तरप्रापणे वृत्ते । उत्सङ्गेन हरति. औत्सङ्गिकः । औडुपिकः । उत्सङ्ग । उडुप ।
उत्पत् । पिटक । उत्सङ्गादिः ॥

भस्त्रादिभ्यः घृन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे घृन्प्रत्ययो भवति । भस्त्रया हरति,
भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भरटीकः । भरटिकी । भस्त्रा । भरट । भरण । शीर्षभार । शीर्षभार ।
अंसभार । अंसेभार ॥

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यां विभाषा घृन् प्रत्ययो भवति । तेन
मुक्ते प्रकृतेष्वभवति । विवधेन हरति, विवधिकः । विवधिकी । वीवधिकः । वीवधिकी । ठक्
खल्वपि । वैवधिकः । वैवधिकी । विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ पथि व्यर्थहारे च वृत्ते ॥

अरकुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थेभ्यो प्रत्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे । कुटि-
लिकया हरति मुगो व्याध, कौटिलिको मुगः । कुटिलिकया हरत्यङ्गारान्, कौटिलिकः कर्मारः ।
कुटिलिका वक्रगतिः, कर्माराणामायुधकर्षणी लोहमयी यष्टिरुच्यते ॥

निर्वृत्तेक्षुतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अक्षुतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अक्षुतेन निर्वृत्तम्, आक्षुत्तित्कं वैरम् । जानुप्रहृत्तिकम् । अक्षुत्त । जानुप्रहत । जानुप्रह-
त् । वादस्वेदन । कण्टकमहन । गतागत । यातोपयात् । अनुगत ॥

कत्रेर्मस्रित्यम् ॥ २० ॥

निर्वृत्त इत्येव, द्वितः वित्ररित्यथे वित्रशब्दो गृह्यते । कत्रयन्तास्रित्यं मप्रप्रत्ययो भवति
तेन निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । हुपचष्पाके । पत्रिमम् । हुवप् । उत्रिमम् । हुक्त् । कुत्रिमम् ।
नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन कत्रयन्तं नित्यं मप्रप्रत्ययान्तमेव भवति । विपयान्तरे
न प्रयोक्तव्यमिति । *भावप्रत्ययान्तादिमन्त्रकन्यः* । पाकेन निर्वृत्तं, पाकिमम् । त्यागिम-
म् । सेकिमम् । कुटिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां ककनौ ॥ २१ ॥

निर्वृत्त इत्येव । अपमित्ययाचिताभ्यां यथासंख्यं कक् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो
निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम् ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात् संसृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । संसृष्टमेकीभूतमभि-
न्नमित्यर्थः । दध्ना संसृष्टं, दाधिकम् । मारिचिकम् । शङ्खैरिकम् । पैपलिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठकोऽपवादः । चूर्णः संसृष्टाच्चूर्णिनोऽपूवाः ।
चूर्णिनो धानाः ॥

लवणात्लुक् ॥ २४ ॥

संसृष्ट इत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाहुरभवति । लवणः सूपः । लवणं शाकम् । लव-
णा यवागूः । द्रव्यवाची लवणशब्दो लुक् प्रयोजयति, न गुणवाची ॥

मुद्रादण् ॥ २५ ॥

मुद्रशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्ट इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । मौद्र ओदनः ।
मौद्री यवागूः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

तेनेत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य उपसिक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् । सारिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् । उदकेनोपसिक्तं ओदनः ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस् सहस् इत्येतैभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्त्तत इत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ओजसा
वर्त्तते, औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्ययानुपूर्वमीपलोकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवम्पूर्वैभ्य ईपलोकूलशब्देभ्यो द्विती-
यासमर्थेभ्यो वर्त्तत इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ननु च वृत्तिरकर्मकः, तस्य कथं कर्म-
णा सेवन्धः । क्रियाविशेषणमकर्मकाणामपि कर्म भवति । प्रतीपं वर्त्तते, प्रातीपिकः । आन्वी-
पिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिसुखं च ॥ २९ ॥

परिसुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिसुखं वर्तते,
पारिसुखिकः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । पारिपार्थिकः ॥

प्रयच्छति गर्हाम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थात्प्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तद्द्वितीयासमथ
गर्हं चेत्तद्वति । द्विगुणार्थं द्विगुणं, तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । द्विगुणं प्रयच्छति, द्वैगुणिकः ।
त्रैगुणिकः । *वृद्धैर्वृषुपिभावो वक्तव्यः* । वार्धुपिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृषुपिना-
ब्दः । गर्हामिति किम् । द्विगुणं प्रयच्छत्यघमर्णः ॥

कुसीददशैकादशात् घृन्ष्टचौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गर्हामित्येव । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् । एकादशार्था दश दशैकादश
शब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां ययासंख्यं घृन्- घृज् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः
प्रयच्छति गर्हामित्यस्मिन् विषये । ठकोऽपवादौ । कुसीदे प्रयच्छति, कुसीदिकः । कुर्मादिकी ।
दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उञ्छति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादुञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । वशरण्युञ्छति, वाशरि-
कः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकैकस्य कणस्योपादाननुञ्छः । कगानुञ्छति, काणिकः ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्भ्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समाजे रक्षति, सामाजिकः । सांनिवेशिकः ॥

शब्ददुर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां शब्ददुर्दुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शाब्दिको वैयाकरणः । दादुरिकः कुम्भकारः ॥

पत्तिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते । पक्षिणो हन्ति, पाक्षिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्य, मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकरिकः । शाकुलिकः । मृग । मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः । सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठति, पारिपन्थिकश्चरैः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययाथं समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति, पारिपन्थिकः । समर्थव्यभिक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम् । परिपथशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति । स विषयाऽन्तरेऽपि प्रयोक्तव्यः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदात्प्रातिपदिकात् पदवी अनुपद इत्येताभ्यां च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति, दण्डमाथिकः । शौल्कमाथिकः । पादविकः । माथशब्दः पथिपर्यायः ॥

आक्रन्दान्द्रुञ्ज ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्वाक्रन्दो दैशः । अय वाऽऽक्रन्द्यत इत्याक्रन्द, आर्त्तायनमुच्यते । विशेषाभावाद् व्ययोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् च । स्वरे विशेषः । आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तं बहुचपूर्वाभ्याभूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रं । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ *अधर्माचेति वक्तव्यम्* । आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठञ्ज ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद्द्वितीयासमर्थाद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चकाराट्ठक् च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य-

यो भवति । समवायः समूह उच्यते, न संप्रधारणा । समवायानिति बहुवचने स्वरूपविधि-
निरासार्थम् । समवैति आगत्य तद्वेदेशी भवतीत्यर्थः । समवायान् समवैति, सामवायिकः ।
सामाजिकः । सामूहिकः । सान्निवेशिकः ॥

परिपदो एयः ॥ ४४ ॥

परिपदो ष्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः ।
परिपदं समवैति, पारिपद्यः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद्वा ष्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । पठे
सोऽपि भवति । सेनां समवैति, सैन्यः । सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटकुककुट्ट्या पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुककुट्टीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो
भवति संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थं, न तु रुद्धवर्थम् । ललाटं पश्यति, लाला-
टिकः सेवकः । कौकुकुट्टिको भिक्षुः । सर्वात्रयवेभ्यो ललाटे दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन
सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुपश्लेषः कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते । लालाटिकः सेवकः । स्वा-
मिनः कार्येषु नोपतिष्ठत इत्यर्थः । कुकुकुट्टीशब्देनापि कुकुकुट्टीपातो लक्ष्यते । देशस्याल्पतया
हि भिक्षुरविक्षिप्तदृष्टिः पादविक्षेपदेशे चक्षुः संयम्य गच्छति, स उच्यते कौकुकुट्टिक इति ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं न्याय्यमाचार्यु-
क्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् । गौलिमकम् ॥

अण महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः ।
महिष्या धर्म्यं, माहिषम् । प्राजाव्रतम् । महिषी । प्रजावती । प्रलपिका । विलेपिका । अ-
नुलेपिका । पुरोहित । मणिपाली । अनुचारक । होतृ । यजमान ॥

ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥

ऋकारान्तात्प्रतिपदिकाद् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽप-
वादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् । *नराच्चेति वक्तव्यम्* । नरस्य धर्म्या, नारी । *वि-
शसितुरिडलोपश्च* । विशसितुर्धर्म्यं वैशखम् । *विभाजयितुर्णिलोपश्च* । विभाजयितुर्धर्म्यं
वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । पष्ठीसमर्थाद्वक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अवक्कीणीतेऽनेनेत्य-
धक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शौल्कशालिकः । आकरिकः । आपणिकः ।
गौलिमकः । नन्ववक्रयोऽपि धर्म्यमेव । नैतद्स्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणावक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पण्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं चेत्तद्-
वति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकाः । शाकुलिकः । मौदिकिकः । पण्यमिति विशेषणं तदि-
तद्युक्तावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

लवणाद्गञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाद्गञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । स्वरे
विशेषः । लवणं पण्यमस्य, लावणिकः ॥

किशरादिभ्य ष्टन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य षण्यमित्येतस्मिन् विषये । उक्तोऽपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः षण्यमस्य, किशरिकः । किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल । तगर । गुग्गुलु । उशीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी ॥

शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य षण्यमित्येतद्विषये । उक्तोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः । शलालु षण्यमस्य, शलालुकः । शलालुकी । शलालुकः शलालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत्तद्भवति । शिल्पं कौशल्यम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, मार्दङ्गिकः । पाणविकः । वैणिकः । मृदङ्गवादाने वर्त्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्धितवृत्तावन्तं भवति ॥

मड्डुकझर्षरादन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मड्डुकझर्षराशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन् विषये । उक्तोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य, माड्डुकः । माड्डुक्किकः । झर्षरः । झर्षरिकः ।

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्भवति । असिः प्रहरणमस्य, आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाट्टञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्यो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः । परश्वधः प्रहरणमस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्टथोरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन् विषये उक्तोऽपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तित्नास्तित्दिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोऽन्योऽस्ति नास्ति दिष्टं इत्येतेभ्यः शब्देभ्योऽस्येति पठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्भवति । अस्ति मतिरस्य, नास्तिकः । नास्ति मतिरस्य, नास्तिकः । दैष्टिकः । न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तिस्वभावाद्भवत्येते । अस्तित्नास्तित्शब्दौ निपातौ, वचनसामर्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेद्भवति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य, आपूपिकः । शाकुलिकः । मौदिकिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं तद्धितवृत्तावन्तं भवति ॥

छुत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

छत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन् विषये । उक्तोऽपवादः । छत्रं शीलमस्य, छात्रः । छादनादावर्णाच्छत्रम् । गुरुकार्येष्ववहितस्त-

च्छिद्रावरणप्रवृत्तश्चन्द्रशीलः शिष्यश्छात्रः । स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वोऽत्र गृह्यते ।
 आस्था संस्था अवस्थेति । छत्र । बुभुक्षा । शिक्षा । पुरोह । स्था । सुरा । उपस्थान । क्र-
 पि । कर्मन् । विश्वधा । तपस् । सत्य । अमृत । शिविका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठयर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
 कर्म चेद्वृत्तमन्वयविषयं भवति । एकमन्यद्वयधने कर्म वृत्तमस्य, एकान्तिकः । द्वैयन्यिकः ।
 त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति त्रिगुह्य तद्धितार्थे इति समासः । ततश्च ठक् प्रत्ययः । अन्वयने
 कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्व-
 लितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्तिक इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

बह्वचपूर्वपदाट्टच् ॥ ६४ ॥

बह्वच पूर्वपठे यस्य तस्माद् बह्वचपूर्वपदात्प्रातिपदिकाट्टच् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्मा-
 ध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । द्वादशान्यानि कर्माण्यद्वयधने वृत्तान्यस्य द्वाद-
 शान्तिकः । त्रयोदशान्तिकः । चतुर्दशान्तिक इति । चतुर्दशापवादा अस्य जाता इत्यर्थः । उ-
 दात्ते कर्त्तव्ये योऽनुदात्तं करोति स उच्यतेऽन्यत्त्वं करोषीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठयर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थ
 हितं चेत्तद्वति तच्च भक्षाः । ननु च हितयोगे चतुर्थो भवितव्यं तत्र कथं पष्ठयर्थे प्रत्ययो वि-
 धीयते । एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिपरिणामो भविष्यति । अपूपमक्षणं हितमस्मै अपूपिकः ।
 शाण्डुलिकः । मौदकिकः । हितार्थक्रिया च तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मा इति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं तच्च-
 दीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयत इत्यर्थः । अव्यभिचारे नियोगः । अग्रे भोज-
 नमस्मै नियुक्तं दीयते, आग्रभोजनिकः । आपूपिकः । शाण्डुलिकः । केचित्तु नियुक्तं नित्य-
 माहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते, आपूपिकः ॥

श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥ ६७ ॥

श्राणामांसौदनशब्दाभ्यां टिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तिमित्येतस्मिन्नर्थे ।
 ठकोऽपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो ङीवर्यः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते, श्राणिकः ।
 श्राणिकी । मांसौदनिकः । मांसोदनिकी । ननु च ठप्रेव कस्मान्नोच्यते । नश्च ठनट्टिठयो वा
 विशेषोऽस्ति । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थं केचिदिच्छन्ति । तत्र वृद्धयभावो विशेषः ।
 ओदनिकः । ओदनिकी ॥

भक्तादण्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तिमित्येतस्मिन् विषये । ठ-
 कोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं, भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्यो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापा-
 रित इत्यर्थः । शुद्धशालायां नियुक्तः, शौल्कशालिकः । आकरिकः । आपणिकः । गौलिमकः ।
 दीवारिकः ॥

अगारान्ताट्टन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाट्टन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन् विषये ।

उकोऽपवादः । देवागारे नियुक्तो, देवांगारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्चाध्यायिन्यभिधेये ढक् प्रत्ययो भवति । अद्यायन्त्यस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम् । श्मशानेऽधीते, श्माशानिकः । चातुष्पथिकः । अकालात् । चतुर्दश्यामधीते, चातुर्दशिकः । आमावास्थिकः । अदेशकालादिति किम् । खुष्नेऽधीते । पूर्वाह्नेऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ढक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे । व्यवहारः क्रियातत्त्वम् यथा लौकिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वांशकठिनिकः । वार्धककठिनिकः, प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्दसतीत्येतस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भवति यस्य शास्त्रतो निकटवासस्तत्रार्थं विधिः । अरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्कोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति, नैकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् छल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे छल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । पकारो ङीर्षर्थः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । ढकः पूर्णोऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्धितसंज्ञानाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति रथयुग प्रासङ्गम् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । रथं वहति, रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविध्युपसंख्यानत् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यड्ढकौ ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् ढक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः धुर वहति, धुर्यः । धौर्यः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः स्त्रीलिङ्गे न्याय्ये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभाग कर्त्तव्य इष्टसंप्रहार्यः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति तस्य लुगभवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुग्विधीयते । एकधुरां वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

च्छिद्रावरणप्रवृत्तशूलशूलः शिष्यश्छात्रः । स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वोऽत्र गृह्यते ।
आस्था संस्था अवस्थेति । छत्र । बुभुक्षा । शिक्षा । पुरोह । स्था । चुरा । उपस्थान । क-
पि । कर्मन् । विषयः । तपस् । सत्य । अमृत । शिषिका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
कर्म चेद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति । एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य, एकान्तिकः । द्वैयन्तिकः ।
त्रैयन्तिकः । एकमन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थे इति समासः । ततश्च ठक् प्रत्ययः । अद्ययने
कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्ख-
लितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्तिकं इति । एवं द्वैयन्तिकः । त्रैयन्तिक इति ॥

वह्वचपूर्वपदाट्टच् ॥ ६४ ॥

वह्वच पूर्वपठं यस्य तस्माद् वह्वचपूर्वपदात्प्रातिपदिकाट्टच् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्मा-
ध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । उकोऽपवादः । द्वादशान्तानि कर्माग्यदध्ययने वृत्तान्यस्य द्वाद-
शान्तिकः । त्रयोदशान्तिकः । चतुर्दशान्तिक इति । चतुर्दशापवाठ अस्य जाता इत्यर्थः । उ-
वाचो कर्तव्ये योऽनुवाचो करोति स उच्यतेऽन्यत्वं करोपीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
हितं चेत्तद्वति तच्च भक्षाः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्यां भवितव्यं तत्र कथं पठ्यर्थे प्रत्ययो वि-
धीयते । एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिपरिणामो भविष्यति । अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ।
शाण्डुलिकः । मौदिकिकः । हितार्थक्रिया च तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मा इति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं तच्चो-
दीयते नियुक्तम् । नियोगेभान्यभिचारेण दीयत इत्यर्थः । अभ्यभिचारो नियोगः । अग्रे भोज-
नमस्मै नियुक्तं दीयते, आयभोजनिकः । आपूपिकः । शाण्डुलिकः । केचित्तु नियुक्तं नित्य-
माहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते, आपूपिकः ॥

श्राणामांसौदनान्दृष्टिठन् ॥ ६७ ॥

श्राणामांसौदनश्राणान्दृष्टिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तिमित्येतस्मिन्नर्थे ।
उकोऽपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो लीचर्थः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते, श्राणिकः ।
श्राणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च उत्रेव कस्मान्नोच्यते । नञ्च उत्रष्टिठनी वा
विशेषोऽस्ति । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थं केचिदिच्छन्ति । तत्र वृद्धयभावो विशेषः ।
ओदनिकः । ओदनिकी ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दाद् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तिमित्येतस्मिन् विषये । उ-
कोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं, भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्यो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापा-
रित इत्यर्थः । शुद्धशालायां नियुक्तः, शौल्कशालिकः । आकरिकः । आपणिकः । गौलिमकः ।
दौवारिकः ॥

अगारान्ताट्टन् ॥ ७० ॥

अगारान्तात्प्रातिपदिकाट्टन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन् विषये ।

उकोऽपवादः । देवागारे नियुक्तो, देवांगारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्चाध्यायिन्यभिधेये उक् प्रत्ययो भवति । अध्यायनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम् । समाशान्धीते, समाशानिकः । चातुष्पथिकः । अकालात् । चतुर्दश्यामधीते, चातुर्दशिकः । आमावास्त्यिकः । अदेशकालादिति किम् । सुघ्नेऽधीते । पूर्वाह्नेऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च उक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे । व्यवहारः क्रियात्त्वम् यथा लौकिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वांशकठिनिकः । वाघ्रकठिनिकः, प्रास्तारिकः । संस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्द्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे उक् प्रत्ययो भवति यस्य शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः । अरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्क्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति, नैकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् छल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे छल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । पकारो ङीपर्यः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । उक्ः पूर्णोऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्धितसंज्ञानाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति रथयुग प्रासङ्गम् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्गयः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्ग्ये बहुतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । रथं वहति, रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्गयः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविध्युपसंख्यानत् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यद्धकौ ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् उक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः धुर वहति, धुर्यः । धौर्यः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः खीलिङ्गे न्याय्ये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभाग कर्त्तव्य इष्टसंप्रहार्यः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति तस्य लुक् भवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुग्विधीयते । एकधुरां वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । शकटं वहति, शकटो गौः ॥

हलसीरशब्दात् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां तद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति, हालिकः । सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्या ॥ ८२ ॥

तद्वहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेतसंज्ञा गम्यते । जनी वहति, जन्या जामातुर्धरस्या । सा हि विवाहादिषु जामातुसमीपं प्रापयति । जनी वधूरुच्यते ।

विध्यत्यधनुपा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् विध्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेदनुष्करणं भवति । पादौ विध्यन्ति, पद्याः शर्कराः । उरव्याः कण्टकाः । अधनुपेति किम् । पादौ विध्यत धनुपा । नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति । नहि धनुपा पद्य इत्युक्ते विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते । एवं तर्हि धनुष्प्रतिपेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते यस्यां धनुष्करणं न संभाव्यते इति । तेनेह न भवति चौरं विध्यति, शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति वृत्तं, तेन द्वितीया समर्था विभक्तिर्युज्यते ॥

अन्नारणः ॥ ८५ ॥

अन्नशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्विद्येत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति । अन्ने लब्धा, अन्नः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद् गत इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः, वश्यः । कामप्राप्तौ विधेय इत्यर्थः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्यार्थोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन्, पथः कर्ममः । पद्याः पांसवः । शक्यार्थे हृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पथः कर्ममः । कर्ममस्यावस्थोच्यते । नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादावर्हीत्येवगुणधिकादस्येति पष्ठवर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेपाभावर्हि मूल्या मापाः । मूल्या मुद्राः । वृह उच्यते, येषां मूलमावृत्तते उत्पाद्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना प्रहीतं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निधात्यते संज्ञायां विपये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनीः पुगागमो यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोऽपि ह्ययमिष्यते । यथा धेनुस्तमर्णाप ऋणप्रदानादोहनार्थं दीयत सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्याः भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थात्संयुक्ते इत्येतस्मिन्नर्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्योऽग्निः । अन्यस्यापि गृहपतिना संयुक्तो-

इति तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतानुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यव-

द्धानाम्यसमसमितसंमितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्योऽष्टभ्यः शब्देभ्योऽष्टष्वेव तार्यादिष्वथं यथासंख्यं यत् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं, नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्याथं कृत्यः । वयसा तुल्यो वयस्यः सखा । संज्ञाधिकारोऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसा तुल्ये शत्रौ न भवति । धर्मण प्राप्यं, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेत इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् । नैतदस्ति । धर्मं यदनुवर्तते तद्धर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मादपेत्येव कार्यविरोधित्वाद्धर्मस्य । विषेण बद्धयो, विष्यः । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं, मूल्यम् । आनाम्यमभिवर्नायम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभिभूयते शेषीक्रियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । पोरदुपधादिति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाद् ष्यत् । मूलेन समो मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं, सीत्यं क्षेत्रम् । समितं संनतमित्यर्थः । रथलोताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते । परमसीत्यम् । उत्तमसीत्यम् । त्रिसोत्यम् । तुलया समितं तुल्यम् । समितं समानं सहशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्योऽनपेत इत्येतस्मिन्नर्थं यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् ॥ न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

छन्दसोनिर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दः शब्दात्तृतीयासमर्थान्निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थं यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । छन्दसा निर्मितश्छन्दस्यः । छन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापयार्थश्छन्दः शब्द इह गृह्यते ॥

उरसोऽणु च ॥ ९४ ॥

उरः शब्दत्तृतीयासमर्थान्निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थेऽणु प्रत्ययो भवति चकाराच्च । उरसा निर्मित, औगसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात् पष्ठीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थं यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो हृद्यो देशः । हृद्यं वनम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति, हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

वन्धने कर्षो ॥ ९६ ॥

हृदयस्येत्येव । वन्धन इति प्रत्ययार्थः । तद्विशेषणमपिग्रहणम् घञ्जते येन तद्वन्धनम् । हृदयशब्दात् पष्ठीसमर्थान्निर्मिते ऋपावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । ऋपिर्वेदो गृह्यते । हृदयस्य वन्धनमृपिः हृद्यः । परहृदयं येन बद्धयते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते ॥

मतजनहेलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वथेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लुब्धा पष्ठी समर्थविभक्तिः । मतं ज्ञानं तस्य करणं, मत्यम् । भावसाधनं वा । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो, हल्यः । द्विहल्यः, त्रिहल्यः । कर्षणं कर्षः । भावसाधनं वा ॥

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु साधु सामन्यः ।
वेसन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिहि प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपकारकः । तत्र हि पर-
त्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ १९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः ।
प्रतिजने साधुः, प्रातिजनीनः । जने जने साधुरित्यर्थः । ऐदंयुगीनः । प्रतिजन । इदंयुग । संयु-
ग । समयुग । परयुग । परकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन ।
महाजन । यत्र हितार्थं एव साध्वर्थस्तत्र वचनात्प्राक्कृतीया बाध्यन्ते ॥

भक्ताएणः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । भक्त सा-
धुः भक्तः शालिः । भक्तास्तण्डुलाः ॥

परिपदो एयः ॥ १०१ ॥

परिषद्शब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः परिपदि
साधुः, पारिपद्यः । णप्रत्ययोऽप्यत्रेण्यते । तदर्थं योगविभागः क्रियते । परिपदो णो भवति ।
परिपदि साधु, पारिपदः

कथादिभ्यष्टुक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
कथायां साधुः, काथिकः । वैकथिकः । कथा । विकथा । वितण्डा । कुष्टचित् । जनवाद ।
जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह । गुण । गण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्टुञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टुञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
गुडे साधुः, गौडिक इक्षुः । कौत्स्नापिको मुद्गः । सावत्तुको यवः । गुड । कुल्माष । सक्तु ।
अपूप । मांसौदन । इक्षु । वेणु । संध्राम । संघात । प्रवास । निवास । उपवास ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
पथि साधु, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः ।
सभायां साधुः, सभ्यः ॥

दशछन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद्दशः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये छन्दसि । यस्यापवादः
सभेयोऽस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम् ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति सप्तमीसमर्थाद्वा वा-
सीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति, सतीर्थ्यः । समानोपाध्वाय इत्यर्थः ॥

समानोदरे शयित श्रो चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ओकारश्चोदात्तः ।
शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः, समानोदरो भ्राता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । “विभाषोदर” इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव, समानस्य सभावः । समानोदरे शयितः, सोदर्यो भ्राता । ओ चोदात्त इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान्नव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति । अणादीनां घादीनां चापवादः । सति दर्शने तेऽपि भवन्ति, सर्वविधीनां छन्दसि व्यभिचारात् । इमेध्याय च विद्युत्याय च नमः । आपादपरिसमावेशछन्दोऽधिकारो, भवाधिकारश्च, “समुद्राभ्राद् ईध” इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां डघण् ॥ १११ ॥

पाथ शब्दाद्गदीशब्दाच्च डघण् प्रत्ययो भवति । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः । पाथसि भवः, पाथ्यो वृषा । नाद्यो गिरो मे प्रयच्छति । पाथोऽन्तरिक्षम् ॥

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्तशब्दाद्दिमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा डघड्घ्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोतः शब्दाद्विभाषा डघत् डघ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । स्रोतसि भवः, स्रोतस्यः । स्रोतस्यः । डघद्घ्ययोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । सर्वत्र समानस्य छन्दसीति सभावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुप्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । त्वमग्ने वृषभस्तुप्रियाणाम् । अत्राकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुप्रशब्दः ॥

अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥

अप्रशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अग्रे भवमग्न्यम् । किमर्थमिदं यावता सामान्येव यद्विहित एव । घञ्छौ चेति वक्ष्यति, ताभ्यां वाधा मा भृदिति पुनर्विधायते ॥

घञ्छौ च ११७ ॥

अग्रशब्दाद्यत् घञ्छौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये अग्न्यम् । अप्रियम् । चकारस्तुप्रादन्तित्वस्यानुकर्षणार्थः । अग्रियम् । स्वरे विशेषः ॥

समुद्राभ्राद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दाद्भ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अभ्रियत्येव घोषः । अभ्रशब्दस्त्रापुर्वनिपातस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

वर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । वर्हिः शब्दात् सप्तमीसमर्थादत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । वर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् पृष्ठीसमर्थाद्भागे-कर्मणि चाभभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । भागोऽशः । कर्म क्रिया । यत्ने अग्ने दूत्यम् । दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षः शब्दाद्यातुशब्दाच्चा पृष्ठीसमर्थाद्धननीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यतेऽनयेति हननी । यांते अग्ने रक्षस्याः तनूः । रक्षसां हननी । यातव्या यातूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थम् । यद्दूनां रक्षसां हननेन तनूस्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः पृष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसने प्रशस्यम् । भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यद्दो रेवती रेवत्यम् । यद्दो जगती जगत्यम् । यद्दो हविष्यां हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशंसने हविष्यम् । यस्येति लोपे कृत "हलो यमां यमि" इति लोप ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात् पृष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । असुय वा पृतपात्रं, यच्चकष्टं कुलालकृतम् ॥

मायायामणु ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात् पृष्ठीसमर्थांन्मायायां स्वविशेषेऽणु प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्दानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्दानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मनुवन्तात्प्रातिदिकाल्प्रथमासमर्थादासामिति पष्ठर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । लुक्च मतोरिति प्रकृतिनिर्हासः । इतिकरणस्तत्तश्चेद्विवक्षा । तद्दानित्यवयवेन समुदायो व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सवर्चस्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधानमन्त्र आसामिष्टिकानामिति विगृह्य यति विहिते मतोलुकिकृते वर्चस्वा उपधाति तेजस्या उपदधाति । पयस्याः । रेतस्याः । तद्दानिति किम् । मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् । वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र माभूत् । मन्त्र इति किम् । अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् वर्चस्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः । अनेकपदसंभवेऽपि केन चिदेव पदेन तद्दानमन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमानणु ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादणुप्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टिकानामिति विगृह्याण्विधीयते तत्र मनुषो लुकि कृते "इनण्यनपत्ये" इति प्रकृतिभावः । आश्विनीस्वदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्यानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु मूर्ध्नो मतुप् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयःशब्दो मूर्धन् शब्दश्च विधत्ते स वयस्थापि भवति मूर्ध्नवानपि । यथा मूर्धां वयः प्रजापतिच्छन्द इति । तत्र वयस्यच्छब्दादिव मूर्ध्न्यच्छब्दादपि यति प्राभे मतुप् विधीयते । मूर्ध्न्यतीरुपेदधाति वयस्या ण्य मूर्ध्न्यत्वः । वयस्यास्थिति किम् । यत्र मूर्ध्नशब्द एव केवलो न वयः शब्दस्तत्र मा भूत् । मूर्ध्नवत् इति वक्तव्ये मूर्ध्नस्त्युक्तं मतुपो लुके भाविने चित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नर्थे मत्वृत्विहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मासतन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्पृथगर्थे सप्तम्यर्थे च यत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे, नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मध्व्यः । नभःशब्दोऽर्धेषु वर्तते । तन्वां खल्वपि । ओजोऽस्यां विद्यते ओजस्या तनू । रक्षस्या । मासतन्वोरिति किम् । मधुमता पात्रेण चरति । मासतन्वोरन्यतरार्थे वा । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्नन्तरमिति वा मध्व्यो मासः । *लुगकारेकाराश्च वक्तव्याः* । लुक् तावत् । तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च । सहश्च सहस्यश्च । नपुसकलिङ्गं छान्दसत्वात् । अकारः । इषो मासः । ऊर्जो मासः । इकारः । शुचिर्मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च । उपसंख्यानानल्लुक् । माधवः । मध्व्यः । मधुः । तन्वां खल्वपि । माधवा । मधव्या । मधुः । तनूः ॥

ओजसोऽहनि यत्त्वौ ॥ १३० ॥

मत्वर्थे इत्येव । ओजः शब्दान्मत्वर्थे यत्त्वौ प्रत्ययौ भवतोऽहन्यभिधेये । ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ॥

वेशोयशश्चादेर्भंगाद्यल् ॥ १३१ ॥

मत्वर्थे इत्येव । वेशोयशशी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्देशोयशश्चादेर्भंगान्तात् प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । वेशोभगो विद्यते यस्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति बलमुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भगशब्दः । वेशश्चासौ भगश्च श्रीप्रभृतिर्वेशो भगः, सोस्यास्तीति वेशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशश्चादेर्भंगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनर्थौ च ॥ १३३ ॥

मत्वर्थे इति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दाच्चूर्तीयासमर्थात्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इति इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात्ख च । पथिभिः पूर्वैर्गैः । पूर्वैः । पूर्वैर्गैः, पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दाच्चूर्तीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमर्थे हविः । अद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ च ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दाच्चूर्तीयासमर्थात् सम्मिता इत्येतस्मिन्नर्थे षः प्रत्ययो भवति । सम्मितस्तुल्यः सहशः । अयमग्निः सहस्रियः । सहस्रतुल्य इत्यर्थः । केचित्तु सम्मिताविति पठन्ति । तत्रापि, सम्मित्या सम्मित एव लक्षयितव्यः । तत्र छन्दसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे ञः सहस्रशब्दाद् षः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते, सहस्रियः । तपः सहस्राभ्यां विनीनी, अण् चेत्यस्यापवादः ॥

सोममर्हति च ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्य-
यो भवति । सोममर्हन्ति सौम्या घ्राहणाः । यज्ञार्हा इत्यर्थः । यति प्रकृते यग्रहणं,
स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमग्रहणं, यश्वानुवर्त्तते । मय इति मयड्यो लक्षते । सोमशब्दान्मयड्ये यः प्रत्य-
यो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयड्योः । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । मयद् च ।
मयड्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः । तत्प्रकृतवचने मयडिति । तत्र यथायोगं समर्थविभ-
क्तिः । सोम्ये मधु पिबन्ति । सोममयमित्यर्थः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयड्ये यत् प्रत्यो भवति । मधव्यान् स्तोकान् ।
मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥

वसुशब्दात् समूहे वाच्ये यत् प्रत्ययो भवति चकारान्मयड्ये च । यथायोगं समर्थविभ-
क्तिः । वसव्यः समूहः । मयड्योवा । *अक्षरसमूहे छन्दसः स्वार्थे उपसंख्यानम्* । ओश्रावयेति
चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । यजेति व्यक्षरम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् ।
व्यक्षरो वपटकारः । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्वज्रो मन्त्रे विहितः । सप्तदशाक्ष-
राण्येव छन्दस्य इत्यर्थः । छन्दः शब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात् स्वार्थे यत् प्रत्ययः । वसुशब्दादपि
यद्वक्तव्यः । हस्तो गृहीतस्य बहुभिरित्यर्थः । अग्निरीशे वसव्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । समूह इति नानुवर्त्तते । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वार्थिकः । सर्वतातिः । देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः, प्रत्ययार्थः । तत्समर्थविभक्तिः । शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः
का इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवं करोतीति, शिवतातिः । शंतातिः । अरि-
ष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चाथे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवस्य भावः, शिवता-
तिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः । यतः पूर्णाञ्जधिरतः परमन्यः प्रत्ययोऽधिक्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समस्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छुः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् क्रीतमेतद्वदनाद्यानित ऊर्ध्वमनुकमिप्यामरश्चप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति—तस्मै हितमिति । वत्सेभ्यो हितो, वत्सीयो गोधुक् । करभोय उट्टः । अकरभोयः । अवत्सीयः । अर्यांस्वधित्येन गृहीतः, न प्रत्ययः । तेन प्राक् षष्ठश्च इति नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात् प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यत्प्रत्यो भवति । प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । छत्यापवादः । शङ्ख्यं दास् । पिचञ्यः कार्पांसः । कमण्डलञ्या मृत्तिका । गवादिभ्यः खल्वपि । गञ्यम् । हविष्यम् । सनङ्गनाम चर्मविकारः । ततः परत्वाच्चर्मगोऽजित्येप विधिः प्राप्नोति । तथा चरुनाम हविः । सक्तुरन्नविकारः । अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभाषा हविरपूपादिभ्यश्चेत्येव विधिः प्राप्नोति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत् प्रत्यय पृथेप्यते । सनङ्गञ्यं चर्म । चरुञ्यास्तण्डुलाः । सक्तञ्या धाना इति । गवादिषु नामि नभं चेति पठ्यते । तस्यायमर्थः । नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं चादे शमापद्यत इति । नाभये हितो, नभ्योऽक्षः । नभ्यमपञ्जनम् । यस्तु शरीरावयवो नाभिशब्दस्ततः, शरीरावयवादिति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु यता सत्रियुक्तो नभभावोऽत्र न भवति । गो । हविस् । वर्हिष् । खट । अट्टका । युग । मेघा । स्वक् । *नाभि नभं च* । *गुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम्* । शुन्यम् । शून्यम् । चकारत्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् “नस्तद्धित” इति लोपो न स्यात् । *ऊधसोऽनङ् च* । ऊधन्यः कूपः । उदर । स्वर । रूढद् । अक्षर । विप । गवादिः ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति छत्यापवादः संज्ञायां विषये । कम्बलमसुर्णांपलशतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया ऊर्णां ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयं दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । हविश्शब्दाच्च गवादिपाठान्नित्यमेव भवति । अपूपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् । अपूप । तण्डुल । अभ्यूप । अभ्योप । पृथुक । अभ्येप । अर्गल । सुसल । सूप । कटक । कर्णोपटक । किण्व । *अन्नविकारेभ्यश्च* । पूप । स्थूण । पाप । अद्व । वन्न । अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मा इति चतुर्थीसमर्थोद्धितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो हितो गोधुक् वत्सीयः । अवत्सीयः । पठ्यम् । गञ्यम् । हविष्यम् । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो भवति, तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छत्यापवादः । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नाभ्यम् । नत्यम् ॥

खल्यवमापतिलवृषप्रह्लाणश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । खल्यं हितं, खल्यम् । यध्यम् । माप्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । प्रह्लण्यम् । वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । छप्रत्ययोऽपि न भवति अतभिधानात् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । रथाय हितः, रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । अजथ्या घृथिः । अजाविभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । अजथ्या घृथिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो भवति, तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । आत्मन्निति नलोपो न कृतः, प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम्, तेनोत्तरपदग्रहणे भोगशब्देनैव संबध्यते, न तु प्रत्येकम् । आत्मने हितम्, आत्मनीनम् । आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावः । विश्वजनेभ्यो हितं, विश्वजनीयम् । *कर्मधार्यादिष्यते* । पष्ठीसमासाद् बहुव्रीहेश्च एव भवति । विश्वजनाय हितं, विश्वजनीयम् । *पञ्चजनादुपसंख्यानम्* । पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अन्यत्र पञ्चजनीयम् । *सर्वजनादुपसंख्यानम्* । सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् । अत्रापि कर्मधारयादेव । सर्वजनीयमन्यत् । *महाजनान्नित्यं ठञ् वक्तव्यः* । महाजनाय हितं माहाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु छ एव भवति । महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात् खत्वपि । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोगशब्दः सरोरवाची केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्च एव भवति । मात्रायः । पित्रीयः । राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते, न केवलाभ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यभोगीनः ॥ *आचार्यादणत्वं च* । केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति । राज्ञे हितम् । आचार्याय हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां ण्डञौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्ये ण्डञौ प्रत्ययौ भवतः, तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । सर्वस्मै हितं सार्वम् । पौरुषेयम् । *सर्वाण्यस्य वा वचनम्* । सर्वीयम् । *पुरुषाद्बध्विकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्* । पौरुषेयो बधो, विकारः, समूहो वा तेन कृतं पौरुषेयो ग्रन्थः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरूपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयार्था यथाविकृतः प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति सर्वान्मान्ना विकृतिः परामृश्यते । विकृत्यार्था प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरनन्यार्थताख्यायते । न प्रकृतिविकारसंभवमात्रे प्रत्ययः । किन्तर्हि प्रकृतेरनन्यार्थत्वं विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु तस्मैहितमित्यनुवर्त्तयन्ति । अङ्गरेभ्यो हितानि पृतानि । काष्ठानि, अङ्गरीयाणि काष्ठानि । प्रकार्या इष्टकाः । शङ्खे दारु । पिबन्तः कापोसः । तदर्थमिति किम् । यत्रानां धानाः । धानानां सक्तयः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता, न तादर्थ्यम् । धानानां सक्तयो, न ला-

जानामिति । विकृतेरिति किम् । उदाकायं कूपः । विकृतिप्रहणेन या काचित्प्रकृतिरु-
ह्यते नोपादानकारणमेव । भवति च कूप उदकेस्य प्रकृतिः । तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं त-
स्य विकृतिः । अत्यन्तभेदात् । प्रकृताविति किम् । अस्यर्था कोशी । अखिरयसो विकृति-
र्भवति । न तु कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणे विवक्षितः प्रकृति-
विकारभावो लभ्यते ॥

छुदिरुपधिवलेढञ् ॥ १३ ॥

छुदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ङञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये ।
छस्यापवादः । छादिपेयाणि तृणानि । औपधेयं दारु । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्
स्वायं प्रत्ययः । उपधीयत इत्युपधिः, रथाङ्गम् । औपधेयमपि तदेव दारु ॥

ऋपभोपानहोऽर्थः ॥ १४ ॥

ऋपभ उपानह इत्येताभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति, तदर्थं विशृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् वि-
षये । छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानहो मुक्तः । चर्मण्यं पि प्रकृतित्वेन विवक्षि-
ते पूर्वविप्रतिपेधादयमेवेष्ट्यते ॥ औपानहं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति, तद-
र्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । वारत्रं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम्, इति
करणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेऽपि वाक्ये । सप्तम्यर्थं तु प्रत्यय इत्येतावान् विशेषः । प्रथ-
मासमर्थात् पञ्चम्यर्थं सप्तम्यर्थं च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्त-
द्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः ।
प्रासादार्थं दारु । सप्तम्यर्थं खल्वपि । प्राकारो ऽस्मिन् देशे स्यात्, प्राकारीयो देशः ।
प्रासादीया भूमिः । स्यादिति संभावनायालिङ्, संभावनेऽलमिति चेदित्यादिना ।
इष्टकानां बहुत्वेन तत् संभाव्यते । क प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति देशस्य च गुणेन
संभाव्यते । प्रासादोऽस्मिन् देशे स्यादिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितं
किं तर्हि योग्यतामात्रम् । तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तदग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम् ।
अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थं प्रत्येकं समर्थविभक्तिः संबन्धीयेति । अथेह कस्मान्न भवति ।
प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । गुणवानर्थं संभाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । इति
करणो विवक्षार्थं इत्युक्तम् ॥

परिखाया ङञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ङञ् प्रत्ययो भवति, तदस्य तदस्मिन् स्यादित्येतस्मिन्नर्थं । छस्यापवा-
दः । पारिखेयी भूमिः । छयतोः पूर्णोवधिः । इतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्वतेष्टम् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानित उर्ध्वमनुक्रमि-
ष्यामः ङञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति, पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्जयति ।
पारायणिकः । तौशयणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्टक् ॥ १९ ॥

तदर्हतीति वक्ष्यति । आ प्तस्मादर्हसंशब्दनाद्यानित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ङक् प्रत्यय-
स्तेष्वधिकृतो वेदितव्यो गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा । अभिविधावयमाकारः । तेनार्हत्यर्थोऽपि

ठक् भवत्येव । ठञ् अधिकारमध्ये तदपवादः ठग् विधीयते । तेन क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणि-
कम् । अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति किम् । गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । संख्या । पा-
थिकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । कौडविकम् । ठञ् प्रत्युदाहियते । संख्यापरिमाणयोः को-
विशेषः । भेदगणनं संख्या एकत्वादिः । गुरुत्वमानमुन्मानं पलादिः । आयाममानं प्रमाणं
वित्तस्त्यादिः । आरोहपरिणाहमानं परिमाणं प्रस्थादिः ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येव निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वथेषु ।
ठञोऽपवादः । नैष्किकम् । पादिकम् । मापिकम् । असमासे इति किम् । परमनौष्किकम् ।
ठञ्चमनैष्किकम् । ठञ्च भवति, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदबुद्धिः । अथ किमर्थमसमासे इत्युच्यते
यावता, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपिध्यते । निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं
पूर्वत्र तदन्तप्रतिषेधस्य । उगवादिभ्यो यत् । गन्धम् । सुगन्धम् । अतिसुगन्धम् । विभाषा
हविरधूपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । शरीरावयवाद्यत् ।
दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्येवमादि सिद्धं भवति । इत् उत्तरं च संख्यापूर्वपदानां तदन्तवि-
धिरिष्यते । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः । लुग-
न्तायास्तु प्रकृतेर्लक्ष्यते । द्वाभ्यां शूपाभ्यां क्रीते द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति
तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूपादिभ्यस्तरस्यामित्यञ् न भवति । सामान्यविहिततद्धञ्च भवति ।
द्विशूर्पापकम् । ठञो द्विरः, प्रत्यानमित्ताद्गुणभावः । तथाचोक्तम् । प्राग्-तेः संख्यापूर्वपदानां
तदन्तग्रहणमल्लुकीति । निष्क । पण । पाद । माप । वाहद्वीण । पष्टि । निष्कादिः ॥

शताच्च ऽन्यतावशते ॥ २१ ॥

अर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ऽन्यतां प्रत्ययौ भवत अशतेऽभिधेये । अर्हायेष्वथेषु ।
कनोऽपवादः । शतेन क्रीतं, शतम् । शतिकम् । अशत इति किम् । शतं परिमाणमस्य, शतकं
निदानम् । प्रत्ययाथाऽत्र संघः शतमेव दस्तुतः प्रकृत्यथात्र भिद्यते । इह तु न भवति । शतेन
क्रीतं, शतं शातकशतमिति, वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययाथस्य तत्त्वं गम्यते, न श्रुत्या । तथा
चोक्तम् । शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेध इति । चकारोऽसमासे इत्यनुकर्मणार्थः । द्वौ च
शते च द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्-तेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमल्लु-
कीत्यनया इष्वया समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्यतो भवति आर्हायेष्वथेषु ।
ठनोऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् । साप्त-
तिकः । चात्वारिशतकः अर्थवर्तस्तशब्दस्य ग्रहणाद् दतेः पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

वत्त्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः
परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हायेष्वथेषु । तावतिकः । तावत्कः । यावतिकः । यावत्कः ॥

विशतित्रिशदभ्यां ङ्घुन्नसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विशतित्रिशदभ्यां ङ्घुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हायेष्वथेषु । विशकः ।
त्रिशकः । ति विशतैर्दिति तिलोपः । असंज्ञायामिति किम् । विशतिकः । त्रिशकः ।
कथं पुनरत्र कन् यावता अतिशदन्ताया इति पर्युदासेन भवितव्यम् । योगविभागः करिष्यते ।
विशतित्रिशदभ्यां कन् प्रत्ययो भवति । ततो ङ्घुन्नसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वथेषु । ठनोऽपवादः । ट्कारो ङीवर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी । *अर्धाच्चेति वक्तव्यम्* । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी । *कार्पापणाट्टिठन् वक्तव्यः* । कार्पापणिकी । *प्रतिशब्दश्चास्यादेद्यो वा वक्तव्यः* । प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पाद्वजन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामन् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वथेषु । ठनोऽपवादः, पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शूर्पम् । शूर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकंसहस्रवसनाद् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वथेषु । उक्त्वाकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं, शातमानं । शतम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगालुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अध्यर्द्धशब्दः पूर्वा यस्मिंस्तस्मादध्यर्द्धपूर्वात् प्रादिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हायस्य लुग् भवति, असंज्ञायां त्रिपये । अध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अध्यर्द्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असंज्ञायामिति किम् । पञ्चलौहितिकम् । पाञ्चकलापिकम् । लोहिनीशब्दस्य भस्याड तद्धित इति पुंवद्भावः । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणे, न चेत् प्रत्ययान्तं संज्ञेति । अध्यर्द्धशब्दः संख्यैव । किमर्थं भेदेनोपादोयते । ज्ञापकार्थं कश्चिदस्य संख्याकार्यं न भवति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृतवसुजिति ॥

विभाषा कार्पापणानहस्ताभ्याम् ॥ २९ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्पापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हायप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । पूर्वेषु लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्पयते । अध्यर्द्धकार्पापणम् । द्विकार्पापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । अलुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अध्यर्द्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । त्रिप्रतिकम् । सहस्रात् अध्यर्द्धसाहस्रम् । अध्यर्द्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । अलुक्पक्षे, संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । *सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम्* । अच्चाधसुवर्णम् । अध्यर्द्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्द्धशतमानम् । अच्चाधशतमानम् । द्विशतमानम् । द्विशतमानम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वात्रिष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोर्निष्कान्तादार्हायप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्किकम् । त्रिनैष्किकम् । *बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्* । बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

विस्ताञ्च ॥ ३१ ॥

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुक्रियते, द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोः परस्यार्हायप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विविस्तम् । द्विद्वैस्तिकम् । त्रिविस्तम् । त्रिद्वैस्तिकम् । बहुविस्तम् । बहुद्वैस्तिकम् ॥

विंशतिकात् खः ॥ ३२ ॥

अध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हायेष्वथेषु खः प्रत्ययो भवति । अच्चाधविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् । विधानसामर्थ्याल्लुङ्गं भवन्ति ॥

खार्या ई ऋ ॥ ३३ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वात् प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हायेष्वथेषु ई ऋ प्रत्ययो भवति । अध्यर्द्धखारीकम् । द्विखारीकम् । *केवलञ्चेति वक्तव्य-

म्* । खारीकम् । *काकिण्याक्षोपसंख्यानम्* । अध्यर्द्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणीकम् । *केवलायाश्च* । काकिणीकम् ॥

परुपादमापशताद्यत् ॥ ३४ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च परुपादमापशतशब्दान्तादाहर्षीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अध्यर्द्धपण्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् । अध्यर्द्धपाद्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्मानो न भवति, पद्यत्यतदर्थं इति । प्राण्यङ्गस्य स इष्यते । इदं तु परिमाणम् । माप । अध्यर्द्धमाप्यम् । द्विमाप्यम् । त्रिमाप्यम् । शत । अध्यर्द्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोराहर्षीयेष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । ढनोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । तस्य च लुक् । शध्यर्द्धशाण्यम् । अध्यर्द्धशाण्यम् । द्विशान्यम् । त्रिशान्यम् । त्रिशान्यम् । *शताच्चेति वक्तव्यम्* । अध्यर्द्धशत्यम् । अध्यर्द्धशतम् । द्विशत्यम् । द्विशतम् । त्रिशत्यम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वाद्वाच ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहर्षीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति । द्विशान्यम् । त्रिशान्यम् । त्रैशान्यम् । त्रिशान्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्थुदासादादिवृद्धिरेव भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठवाद्यस्योदश प्रत्ययाः प्रकृताः । तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमेर्थात् क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सतत्या क्रीतं, सासतिकम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । मापिकम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यघानभिधानान्न भवति । देवदत्तेन क्रीते, पाणिना क्रीतमिति । द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति । प्रस्थान्यां क्रीते, प्रस्थैः क्रीतमिति, अनभिधानादेव । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां क्रीते, द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । तथा मुद्गैः क्रीते मूर्द्धिकम् । मापिकम् । न ह्येकेन मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो ॥ ३८ ॥

तस्येति पृथीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत् स भवति उत्पातो वा । संयोगः संयन्धः प्राणिनां शुभाशुभसूचकः महाभूतपरिणामः उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पातः खल्वपि । शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणासिष्पन्दनम्, शत्यम् । शतिकम् । साहस्रम् । *तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मन्थः शमनकोपनयोः संख्यानम्* । वातस्य शसने कोपनं वा, वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लेष्मिकम् । *सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्* । सन्निपातिकम् ॥

गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् द्वयवश्च प्रातिपदिकात् संख्यापरिमाणाश्वादिविबर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थं । ठप्रादीनामपवादः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः । अ्यचः खल्वपि धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणाणादेरिति किम् । पद्मानां निमित्तं पञ्चकम् । अथादिः । आशिकः । *यस्यवर्षंसादुपसंख्यानम्* । मक्षवर्षस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः, मक्षवर्षस्यम् । अथ । धदसम् । गण । ऊर्णा उमा । वसु । वर्ष । भङ्ग । सपादिः ॥

पुत्राच्छ्रु च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छ्रुः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन् विषये । अथ इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा, पुत्रीयम् । पुत्रयम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः तस्य निमित्तं संयोगोत्पाता-वित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादौ । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, सार्वभौमः । पार्थिवः । सबभूमेरनुशक्तिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणजौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येत-स्मिन् विषये । सर्वभूमेरीश्वरः, सार्वभौमः । पार्थिवः । पृष्ठीप्रकरणे पुनः पृष्ठीसमर्थविभक्ति-निर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा संयोगोत्पाताविच ईश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य निमित्त-स्य विशेषणं संभाव्येत ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः विदित इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाठदञ् ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन् विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सार्वलौकिकः । अनुशक्तिकादित्वादुभय-पदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उप्यतेऽस्मिन्-वापः । क्षेत्रमुच्यते । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं, प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात् एन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् एन्प्रत्ययो भवति, तस्य वाप इत्येतस्मिन् विषये । ठनोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः । पकारो ङीपर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः, पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमास-मर्थं वृद्ध्यादि चेत्तदीयते । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यदधमं उक्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद्वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । पदादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं लाभः । रक्षानिवंशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उ-पदा । पञ्चास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः । समकः । शत्यः । शक्तिः । साहस्रः । *चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम्* । पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते, पञ्चको देवदत्तः । सिद्धं त्वधिकरत्वेन विवक्षितत्वात् । सममन्नाहणे दानमिति यथा ॥

पूरणाद्वाट्ठन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दादद्वंद्वशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा

दीयत इत्येतस्मिन्नर्थं । यथायथं ष्कटिठनोरपवादः । द्वितीयोवृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते, द्वितीयिकः तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः । अष्टमिकः । अद्वंशद्वोरूपकार्दस्य रुडिः ॥

भागाद्यच्च ॥ ४२ ॥

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति । चकारादृश्च । तदस्मिन् वृच्चयलाभाशुल्कोपदा दीयत इत्येतस्मिन्नर्थं । उजोऽपवादः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते, भाग्ये भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । भागशब्दोऽपि रूपकार्दस्य वाचकः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भारादृशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतिविशेषणं भारादृशादिभ्य इति । वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा । वांशभारिकः । कौटजभारिकः । बालवजभारिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य इति, किम् । व्रीहिभारं हरति । अपरा वृत्तिः । भारादृशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्दोऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भारभूतान् वंशान् हरति, वांशिकः । कौटजिकः । बालवजिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । भारतभूतान् व्रीहीन् वहति । सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । तदुभयमपि ग्राह्यम् । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्क्षिप्यधारयतीत्यर्थः । आवहति उत्पादयतीत्यर्थः । वंश । कुटज । बलवज । मूल । अक्ष । स्थूणा । अदमन् । अश्व । इक्षु । खट्वा । वंशादि ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वस्नद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्ये ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वस्नं हरति वहति वा, वस्निकः । द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तदिति द्वितीयासमर्थात्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्रापेक्षस्य प्रमाणानतिरेकः-संभवः । उपसंहरणमवहारः । विकलेर्दन पाकः । प्रस्थे संभवति अवहरति पचति वा, प्रास्थिकः । कौडविकः । खारीकः । ननु च पाके च संभवोऽस्ति । नास्त्यत्र नियोगः । प्रस्थे पचति ब्राह्मणो, प्रास्थिकी । *तत्पचतीति द्रोणादृच* । द्रोणं पचति, द्रौणी । द्रौणिकी ।

आढकाचितपात्रात् खोन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आढकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽन्तरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । उजोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । आढकं संभवत्यवहरति पचति वा, आढकीना । आढकिकी । आञ्जित्तीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रकी ॥

द्विगोपृंश्च ॥ ५४ ॥

आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाचितपात्रान्साद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ठन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः अन्यतरस्याम् । विधानसामर्थ्यादेवानयोर्लुङ् भवति । ठन्स्तु पक्षेऽनुशातल्याध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुग् भवत्येव । नकारः स्वरार्थः पकारो ङीपर्यः, व्याढकिकी । व्यढकीना । व्यढकी । व्याचितिकी । व्यचित्तीना । व्याचिता । अपरिमाणविस्तारचितेति ङीपः प्रतिषेधः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

कुलिजात्कुलिक्यौ च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव । कुलिजाद्वान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुङ्भ्यौ भवतः । चकारात्खः । अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते । ठजः पक्षे श्रयणं भवति । तेन चात् रूप्यं संप्रथते । द्वैकुलिजे संभवत्यवहरति पचति वा, द्विकुलजिकी । द्वैकुलिजीण । द्विकु-

लिजा । द्वैकुलिजिकी । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्यत्र कुलिजप्रहणमपीप्यते । तेनोत्तर-
पदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवस्त्रभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति पृष्ठार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्त्वं प्रथमासमर्थमंश-
वस्त्रभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भागः । वस्त्रं मूल्यम् । भृतिवैतनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो
वा भृतिर्वास्य, पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पृष्ठार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्त्वं प्रथमासमर्थ
परिमाणं चेत्तद्भवति । प्रत्यः परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशिः । खारीकः । शत्यः । शतिकः ।
साहस्रः । द्रौणिकः । कौडविकः । वर्षशतं परिमाणमस्य, वर्षशतिकः । वर्षसाहस्रिकः । पट्टि-
जोवितपरिमाणमस्येति, पाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादे-
वानुवर्तिष्यते किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् । पुनर्विधानार्थम् । द्वे पट्टी जोवितपरिमाणमस्य
द्विपाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः पुनर्विधानसामर्थ्याद्द्वयद्वयपूर्वद्विगोलुङ्घनं भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमास-
मर्थादस्येति पृष्ठार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविश्ले-
षणम् । तत्र संज्ञार्थां स्वार्थं प्रत्ययो वाच्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकृन्तयः । त्रिकाः शालङ्का-
यनाः । संघः अष्टकः । सूत्र । अष्टावध्यायाः परिमाणस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् ।
दशकं वैद्यानपदीयम् । त्रिकं काशकृत्स्नम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसंघ एव भवति । नेत-
दास्ति । प्राणिसमूहे संघशब्दो रूढः । अध्ययने । पञ्चकोऽधीतः सप्तकोऽधीतः । अष्टकः ।
नवकः । अधीतिरध्ययनम् । तस्मात्परिमाणे पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययन-
स्य, पञ्चकमध्ययनम् । *स्तोमे ऽविधिः पञ्चदशाद्यर्थः* । *पञ्चदशमन्त्राः परिमाणमस्य, पञ्च-
दशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः । शनृशतोऽर्धिशठ्शन्दसि* । पञ्चदशिनोर्दमासाः ।
त्रिंशिनो मासाः । *विंशतेश्चेति वक्तव्यम्* । विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

पञ्क्तविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पञ्क्तयादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं
तत्सर्वं निपातनास्तिशब्दम् । पञ्चानां ढिलोपः तिः प्रत्ययश्च । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्क्ति-
शब्दन्तः ॥ द्वौ दशतौ परिमाणमस्य । संघस्य, विंशतिः । त्रयाणां दशतां त्रिन् भावः
शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य, त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्
भावः प्रत्ययः । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य, चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चा-
भावः शच्च प्रत्ययः । पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षण्णां दशतां षड्
भावस्तिः प्रत्ययोऽपदत्वं च । षड् दशतः परिमाणमस्य पष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः
तिः प्रत्ययः । सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च ।
अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्ति प्रत्ययः । नवदशतः
परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां दशभावः तश्च प्रत्ययः । द्वादश दशतः परिमाणमस्य
संघस्य, शतम् । विंशत्यादयो गुणशब्दास्ते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः । नात्रावय-
वार्थेऽभिनिवेष्टव्यम् । तथाहि पञ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्त्तते । ब्राह्मणपञ्क्तिः । पिपीलि-
कापञ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिनि च
वृत्तिस्त्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च । एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव । सहस्रादयोऽप्येवं जातीयका-
स्तद्दशव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चदशतो वर्गो वा ॥ ६० ॥

पञ्चदशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन् विषये वर्गोऽभिधेये । संख्याया इति कनि प्राप्ते ङितिर्निपात्यते । वाचचनात्पक्षे सोऽपि भवति । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद्वर्गो, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गो, दशको वर्गः ॥

सप्तनोऽञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्ग इत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन् शब्दाच्छन्दसि विविषयेऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गोऽभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां ङरा ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्गं हात निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये ङ् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषये ब्राह्मणोऽभिधेये सप्तम्येषा न विषयसप्तमी । तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेपां ब्राह्मणानां, त्रिंशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । कानिचिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हति इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितः प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमर्हति, श्वेतच्छत्रिकः । वाख्युग्मिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति, छेदिकः । भैदिकः । छेद । मोह । वर्त्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । विप्रकर्ष । वैरङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्यथाविहितश्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदिकः । प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

दण्डादिभ्यो यः ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । टकोऽपवादः । दण्डमर्हति, दण्डयः । मुसल । मधुपर्क । कशा । अर्घ । मेधा । मेघ । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इभ । दण्डादिः ॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । उजादीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूप्यः पलाशः । गर्त्यो देशः ॥

पात्राद् ग्रंश्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ट्कूठप्रोस्पवादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमर्हति, पात्र्यः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ्र च ॥ ६९ ॥

कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तदर्हतीत्यस्मिन् विषये । टकोपवादः । कडङ्करमर्हति, कडङ्करीयो गौः । कडङ्क्यः । दक्षिणामर्हति, दक्षिणीयो भिक्षुः । दक्षिण्यो प्राक्षणः । दक्षिणाशब्दस्याल्पाचूतरस्य अपूर्वनिपातेन लक्षणव्यभिचारचिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति ॥

स्थालाविलात् ॥ ७० ॥

छयतावनुवर्त्तते । स्थालीविलशब्दाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः, तदहंतीत्यस्मिन्नर्थे । उको-
ऽपवादौ । स्थालीविलमहन्ति, स्थालीविलीयास्तण्डुलाः । स्थालीविलयाः । पाकयोग्या
इत्यर्थः ॥

यज्ञविविग्भ्यां घखञौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घखञौ प्रत्ययौ भवतः तदहंतीत्यस्मिन् विषये ।
उकोऽपवादौ । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्राह्मणः । *यज्ञविविग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युप-
संख्यानम्* । यज्ञ कर्माहंति, यज्ञियो देशः । ऋत्विक्कर्माहंति, आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् । आ-
र्त्वीयटगादीनां पूर्णोऽन्धिः । अतः परं प्राग्वतीयष्टञेव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अहंतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्त-
यतीत्यस्मिन्नर्थे ङ् प्रत्ययो भवति । परायणं वर्त्तयत्यपीते, पारायणिकच्छात्रः तौरायणिको
यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ङ् प्रत्ययो भवति । संशयमापन्नः
प्राप्तः सांशयिकः स्थाणुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ङ् प्रत्ययो भवति । योजनं गच्छति,
यौजनिकः । *क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्* । क्रोशशतं गच्छति, क्रौशशतिकः । यौ-
जनशतिकः । *ततोऽभिगमनमहंतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्* । क्रोशशताद्-
भिगमनमहंति, क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिकः आचार्यः ॥

पथः पक्न् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे पक्न् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः ।
यंकारो ङीपर्यः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च प्रत्ययो नित्यं
गच्छतीत्यस्मिन् विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पान्थो भिक्षां वाचते । नित्यमिति किम् ।
पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहृतमित्येतस्मिन् विषये ङ्
प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च । अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः ।
उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिम् । उत्तरपथेन गच्छति, औत्तरपथिकः । *आहृतप्रकरणे वारिजङ्ग-
लकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम्* । वारिपथेनाहृतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारि-
पथिकः । जङ्गलपथेन आहृतं, जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति, जाङ्गलपथिकः । स्थल-
पथेनाहृतं, स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति, स्थालपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं, कान्ता-
रपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छति, कान्तारपथिकः । *अजपथशङ्कुपथ्याभ्यां चोपसंख्यानम्* ।
अजपथेनाहृतं गच्छति वा, आजपथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं, गच्छति वा, शाङ्कुपथिकः । *मधु-
कमरिचयोरण् स्थलात्* । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामः कालादित्येवं तद्देदितव्यम् । वक्ष्यति ।

तेन निर्वृत्तम् । मासेन निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । कालादित्यधि-
कारो "व्युष्टादिभ्योः" इति यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् । कालवाचिनः प्रातिपदिकाभिर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ऽञ् प्रत्ययो
भवति । अक्षा निर्वृत्तमाहिकम् । आर्द्धमासिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भूतो भूतो वा भावीत्यस्मि-
न्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो, वेतनेन क्रीतः ।
भूतः स्वसत्तया व्यासकालः । भावी तादृश एवानागतः "कालाध्वनोः" इति द्वितीया ।
मासमधीष्टो, मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो, मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो, मासिको
व्याधिः । मासं भावी, मासिक उत्सवः । ननु चाध्येषणं भरणं च मुहुर्त्तं क्रियते तेन कथं
मासो व्याप्यते । अध्येषणभरणे क्रियायै, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमान आ-
भ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसि यत् खञौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्खञौ प्रत्ययो भवतः । ङोऽपवादौ । अधीष्टादीनां चतुर्णां-
मधिकारेऽपि सामर्थ्याद् भूत इत्येतदभिसंबध्यते । मासं भूतो, मास्यो, मासीनः । वयसीति
किम् । मासिकम् ॥

द्विगौर्यप् ॥ ८२ ॥

मासाद्वयसीति वतंते । मासान्ताद् द्विगौर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये । द्वौ भूतो,
द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

परमासास्यञ्च ॥ ८३ ॥

वयसीत्येव । परमासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च । औत्सरिककृत्त-
पोऽप्यते, स चकारेण समुधेतज्यः । स्वरितत्वाद्यानन्तरोऽनुवर्तिष्यते तेन प्रैस्थ्यं भवति । पा-
ण्मास्यः । पण्मास्यः । पाण्मासिकः ॥

अवयसि ङञ्च ॥ ८४ ॥

पण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ङञ् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तरस्य ण्यस्य समुच्चयः क्रि-
यते । पण्मासिको रोगः । पाण्मास्यः ॥

समायः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्टाद्यश्रव्यारोऽर्थां अनुवर्तन्ते । मासशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादिष्वर्थेषु सः
प्रत्ययो भवति । ङोऽपवादः । साममधीष्टो भूतो भूतो भावी वा, समीनः । के चित्तु तेन
निर्वृत्तमिति सर्वेषानुपत्तयन्ति । समया निर्वृत्तः, समीनः ॥

द्विगौर्या ॥ ८६ ॥

सामायाः स इत्येव । सामाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा सः प्रत्ययो
भवति । पूर्वेषु नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते । प्राप्तयोः भेदस्यापूर्वपदानां तदन्तप्रत्ययानुकीर्ति
प्राप्तिरस्त्येव । रेण सुपते पठे ङनपि भवति । द्विसमीनः । द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

राज्यद्वैस्तं चत्सराद्य ॥ ८७ ॥

रात्रि गतः संवत्सर इत्येवमन्तान् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा सः प्रत्ययो भवति । रेण
सुपते पठे ङनपि भवति । द्विसमीनः । द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः । चत्समीनः । चत्समिकः ।

दसरिकः । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षाल्लुक च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । द्विवर्षीणः । पक्षे ठञ् । तयोश्च वा लृग् भवति । पूर्वे त्रीणि रूपाणि भवन्ति द्विवर्षीणो व्याधिः द्विवर्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवर्षिकः । त्रिवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । भाविति तु त्रैवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थेऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषूपत्पन्नस्य प्रत्ययस्य नित्यं लृग् भवति । पूर्वण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षी दारकः । चित्तवतीति किम् । द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

पष्टिकाः पष्टिगत्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

पष्टिकशब्दो निपात्यते । बहुवचनमतन्त्रम् । पष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थात् कन् प्रत्ययो निपात्यते, पच्यन्त इत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः । पष्टिरात्रेण पच्यन्ते पष्टिकाः । संज्ञैषा धान्यविशेषस्य । तेन मुद्गादिष्वप्रसङ्गे न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छुद्धन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकात्त्रिवृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात् ख च ॥ ९२ ॥

संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात् प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ । संवत्सरीणः । परिवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकशम् ॥ ९३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकात् परिजय्य—लभ्य—कार्य—सुकर—इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः, शक्यते जेतुं मासिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यो मासिकः पटः । मासेन कार्यं, कायिकं चाण्डायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति प्रत्ययार्थः । ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि सम्बध्यते । कालस्य व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पञ्चम्ये ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्गाम्यते । मासे ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्भवति । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थ, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव । उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् । *महानाम्नीश्वरिणः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्या-नम्* । महानाम्नीश्वरिणः, तत्सङ्घचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्वरिणः महानामिकः । आद्रित्यवतिको, गोदानिकः । भस्याड इति पुंनञ्वायेन ङीपि निवृत्ते, "नस्तद्धित" इति दिलो षः । *अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः* । अवान्तरदीक्षां चरति, अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती । *अष्टाचत्वारिंशतो ङुँश्च ङिनिश्च वक्तव्यः* । अष्टाचत्वारिंशदृपाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । *चातुर्मास्यानां यलोपश्च ङुँश्च ङिनिश्च वक्तव्यः* । चातुर्मास्यानि चरति, चातुर्मासकः । चातुर्मासी । *चतुर्मासाण्यो यज्ञे* । तत्र भवे । चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि । *संज्ञायामण्वक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी पौर्णमासी । आपादी । कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥

तस्येति षष्ठोऽसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । अग्निष्टो-
मस्य दक्षिणा, आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । आख्याग्रहणमकालादपि यज्ञ-
वाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा हि कालाधिकारादेकाद्द्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा गृह्येरन् ।
प्राग्बतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति कालाधिकारेऽपि द्वादशाहादिष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भवचत् ॥ ९६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भवत्प्रत्ययो
भवति । यथा । मासे भवं, मासिकम् । सांवत्सरिकम् । प्रावृषेण्यम् । वासन्तिकम् । वास-
न्तम् । हेमन्यम् । हेमन्तिकम् । शारदम् । यतिः सर्वसाहचर्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्त्त-
व्यः । तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्य इति । आग्निष्टोमिकं मक्तम् । राजसूयिकम् । वाजपेयि-
कम् । कालाधिकारस्य पूर्णो ऽवधिः । अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोर्ण् प्रत्ययो भवति । व्युष्टे
दीयते कार्यं वा, वैयुष्टम् । नैत्यम् । *अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्* । अत्रैव तं
पठितव्याः । व्युष्ट । निष्क्रमण । प्रवेक्षण । तीर्थ । संभ्रम । आस्तरण । संप्राम । संघात ।
अग्निपद । पीलुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । व्युष्टादिः ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां ख्यतौ ॥ ९८ ॥

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचहस्तशब्दाभ्यां यथासंख्यं
णयतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्येकमभिसंबन्धो, यथासंख्यं नेप्यते ।
यथाकथाचशब्दोऽव्ययसमुदायोऽनादरे वर्त्तते । तृतीयाऽर्थमात्रं चाऽत्र संभवति, न तु तृतीया
समर्थविभक्तिः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा, यथाकथाचम् । हस्ते दीयते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संपादिभ्यभिधेये ऽण् प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षः संपत्तिः ।
आवदयके णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि सुखं, कर्णवेष्टकिकं शरीरम् । पञ्चयुगेन विशेषतः
शोभत इत्यर्थः ॥

कर्मवेपाद्यत् ॥ १०० ॥

कर्मवेपशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन् विषये । ऽणो-
ऽपवादः । कर्मणा संघते, कर्मण्यं शरीरम् । वेपेण संपद्यते, वेप्यो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मा इति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन् विषये ऽण् प्रत्ययो भवति ।
समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते । शलमर्थं चतुर्थी । संतापाय प्रभवति, सांतापिकः । साघादि-
कः । संताप । संनाह । संप्राम । संयोग । संपास्य । संपप । निस्सर्ग । असर्ग । विसर्ग । उप-
यास्य । प्रवाम । संघात । संसोदन । ससु । सांसोदनाद्विगृहीतादपि ॥

योगाद्यत् ॥ १०२ ॥

योगशब्दात्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ऽण् तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन् विषये । योगाय प्रभ-
वति, योग्यः । योगिकः ॥

कर्मण उक्त्वा ॥ १०३ ॥

कर्मशब्दात्तु ऽण् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । ऽणोऽपवादः । कर्मणे प्रभव-
ति, कर्माङ्कः पशुः । पशुगोऽप्यत्र न भवति, जननिष्पान्नात् ॥

ऐकागारिकद् इति निपात्यते चौरेऽभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य, ऐकागारिकः, चौरेः । ऐकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते । यावता प्रयोजनमित्येव सिद्धेषु । चौरे नियमाद्य वचनम् । इह माभूत् । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति । टकारः कार्यविधारणार्थः । डीवैव भवति, न जित्स्वर इति । अपरे पुनरिकद् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकद् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चेत्तद्विशेषणम् । इकद् प्रत्ययश्च निपात्यते । समानकालावाद्यन्तावस्य, आकालिकः स्तनयित्नुः । आकालिकी विद्युत् । जन्मना तुल्यकालविनाशा । उत्पत्यानन्तरं विनाशोत्यर्थः । *आकालाद् ठञ्* । चात् ठञ् च । अकालिका विद्युत् । उजः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वृत्तिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, ब्राह्मणवत् । राजवत् । क्रिया ग्रहणं किम् । गुणद्रव्यतुल्ये मा भूत् । पुष्टेण सह स्थूलः । पुष्टेण तुल्यः पिङ्गलः । पुष्टेण तुल्यो गोमान् ।

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इदार्थं वृत्तिः प्रत्ययो भवति । मथुरायामिव, मथुरावत् स्वरूने प्राकरः । पाटलिपुत्रवत् साकेने परिसा । षष्ठीसमर्थात् । देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञदत्तस्येव देवदत्तस्य दन्ताः यज्ञदत्तवत् ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्थमित्येतस्मिन्नर्थं वृत्तिः प्रत्ययो भवति । राजानमर्हति राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । ऋषिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्स्यार्थे वृत्तिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यदुद्धतो निवृतो यासि वप्सद्, उद्धतानि निवृतानि च ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थं त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः ॥ भवतोऽस्माद्भिधानप्रत्याविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देनोच्यते । अदवस्तम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

माहणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्स्वस्येदंशब्दान् सानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ पठितव्यौ । वक्ष्यति । प्रथमादिभ्य इमनिज्येति । प्रथिमा । पार्थवम् । श्रुत्तम् । श्रुता । अदिमा । मादवम् । सृद्वत्वम् । सृद्वता । अपवाट्टेः सह समायेनाप वचनम् । कर्मणि च विधानार्थं गुणवचनमाहणादिभ्यः कर्मणि चेति । चकारो नस्त्वभ्यामपि समायेनाथः । पिपाः भावः, पिगम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंगो भावः, पुस्त्यम् । पुंगता । पौग्वम् ॥

न नद्वृत्तात्तपुत्रपादन्तुरसंगतल्यग्यट्गुभ्रकतरस्तल्लेभ्यः ॥ १२१ ॥

इह ट्कारे ये भावप्रत्ययपाल्ने नद्वृत्तात्तपुत्रपाद्य भवन्ति पतुरादीन् वर्जयित्वा । वक्ष्यति । षष्पन्नपुगेदिनादिभ्यो यमिति । अपतित्यम् । अपतित्ता । अपद्वृत्ताम् । अपद्वृत्ता । अरगतौ वक्ष्यम् । अरगतौ वत्ता । नद्वृत्तादिति विम् । पार्श्वव्यपम् । प्राजाण्यम् । नद्वृत्तादिति विम् ।

नास्य पटत्रः सन्तीत्यपट्टः, तस्य भाव आपटवम् । आलववम् । अचतुरादिभ्य इति किम् । आचतुर्थम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम् । आवट्टम् । आयुष्यम् । आकत्यम् । आरयस्यम् । आलस्यम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे । वाचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः, प्रथिमा । पार्थवम् । अदिमा । मार्दवम् । "तुरिष्टेमेयस्सु" "टेः" इति टिलोपः । "र ऋतो हलादेर्लघोः" इतिः रेकादेशः(?) । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथुत्वम् । पृथुता मृदुत्वम् । मृदुता । पृथु । मृदु । महत् । पट्ट । तनु । लघु । बहु । साधु । वेणु । आयु । बहुल । गुरु । दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अकिचन । होड । पान । वत्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रियं । वृष । ऋतु । क्षिप्र । क्षुप्र । क्षुद्र । पृथ्वादिः

वर्णादृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णाविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो भवति, चकारादिमनिच्च, तस्य भाव इत्येततस्मिन् विषये । शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । काण्यम् । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कृष्णता । दृढादिभ्यः । दाढ्यम् । द्रविमा । दृढत्वम् । दृढता । पकारो ङीपर्थः । औचित्ता । याथाकामो । दृढ । परिवृढ । भृश । कुश । चक्र । आम्र । लवण । ताम्र । अम्ल । शीत । उष्ण । जड । वधिर । पण्डित मधुर । सूखं । मूक । वेर्यातलाभमतिमनः शास्त्रानाम् । समो मतिमनसाज्वने(२) ।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मेणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठी समर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यञ्प्रत्ययो भवति चकाराद् भावे च कर्मशब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा, जाड्यम् ब्राह्मणादिभ्यः खल्वपि । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भाक्कर्माधिकारः । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः । *चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्* । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैलोक्यम् । त्रैस्वम् । पाद्गुण्यम् । सैन्यम् । सात्रिभ्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । माणव । चोर । मूक । आराधय । विराधय । अपराध । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव । समस्थ । विषमस्थ । परमस्थ । मध्यस्थ । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल । अक्षेत्रज्ञ । निपुण । *अर्हंतो तुम् च* । आर्हन्त्यम् । संवादिन् । संवेशिन् । बहुभापिन् । बालिश । दुष्पुरुष । कापुरुष । दयाद । विशसि । धूर्त । राजन् । संभापिन् । शीपपायिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गड्गुल । निव । निधान । विप । *सर्ववेदादिभ्यः स्वायं* । *चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च* । चातुर्वेद्यम् । (३)

(१) अत्र तुरिष्टेमेयस्त्वित्यारभ्य रेफादेश इत्यन्ते ग्रन्थो बहुच नोपलभ्यते ।

(२) क्वचित् । बाल । तरुण । मन्द । स्थिर । बहुल । दीर्घ । मूढ । आकृष्ट । इत्यादौ शब्दा अधिका उपलभ्यन्ते ।

(३) अस्मिन् गणे बहवः शब्दा उपलभ्यन्तेऽप्यत्र । तेच यथा "स्वभाव । निघातिन् । विघातिन् । राजपुरुष । विशक्ति । विशाय । विशात । विजात । नयात । सुहित । दीन । विदग्ध । लचित । शमप्र । शली । तत्पर । इदम्पर । यथा । तथा । पुरम् । पुनः पुनर् । अभीक्षण । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । महाःराज । सुवराज । समाज । अविद्वर । अपिशुन । अनृशंस । अयथातथ । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल । परिमण्डल । विश्वरूप । प्रवृत्तिज्ञ । उदासीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षि । मातुष । आस्तिक । नास्तिक । गुणपत् । पुर्वापत् । उत्तराधत्" इति ।

स्तेनाद्यन्नलोश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात् पष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्थोत् प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तैन्यम् । स्तेनादिति के चिद् योगविभागं कुर्वन्ति । स्तेनात् प्यञ्भवति । स्तैन्यम् । ततोयन्न लोपश्च, स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्थयोः सख्युर्भावः कर्म वा, सख्यम् । *दूत-
वणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम्* । दूत्यम् । वणिज्यम् । कथं वाणिज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्थयोः कपेर्भावः कर्म वा, कपे-
यम् । ज्ञातेयम् । *यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेप्यते* ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यञ् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात् प्रातिपदिकात् पुरोहितादिभ्यश्च यञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्थयोः ।
सेनापतेर्भावः कर्म वा, मैनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् । पौरोहित्यम् । राज्यम् । पुरो-
हित । राजन् । सधामिक । पृषिक । र्मित । खण्डिक । दण्डिक । छत्रिक । मिलिक ।
पिण्डिक । याल । मन्द । स्तनिक । चूडितिक । छपिक । पूतिक । पञ्चिक । प्रतिक ।
आजानिक । सलनिक । सूचिक । राक्वर । सूचक । पक्षिक । सारथिक । जलिक । सूतिक ।
अक्षलिक । सूचक(१) ।

प्राणभृजातिवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृजातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वचोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति
भावकर्मणोर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम् । औष्टम् । वचो वचनेभ्यः, कौमारम् ।
कैशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । उद्गात् । उन्नेत् । प्रतिहर्त् । रथगणक ।
पक्षिगण । सुष्टु । हुष्टु । अध्वयुं । वधू । सुभगमन्त्रे ।

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्थयोः ।
हिहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवादभ्यः । यौवनम् ।
स्थाविरम् । *श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः* श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा, श्रौत्रम् । युवन् ।
स्थविर । होत् । यजमान । कमण्डलु । पुरुपासे । सुहृत् । यात् । श्रवण । कुक्षी । सुखी ।
सुहृदय । सुभ्रात् । वृत्तल । दुभ्रात् । हृदयासे । क्षेत्रज्ञ । छयक । परिभाजक । कुशल । चपल ।
निपुण । पिञ्चन । सव्यञ्चारिन् । कुतूहल । अश्रीसञ्ज । (२)युवादिः ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वाद्ण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकस-
मुदायी विशेष्यते । लघुः पूर्वोऽवयवोऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः पुनरसौ लघुः पूर्वः । इक्सीनि
धानादिक इति विज्ञायते । लघुः पूर्वोयस्मादिकस्त्वन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विव-
क्षितः । अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्णयन्ति । इक् चासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स

(१) "शर्मिक । शर्मिक । शर्मिक । शीलिक । मूलिक । तिलिका । निष्ठिक । अञ्जातका । पृषिक ।
पुषक । पथिका । प्रथिक । पथिक । पारिथक । पूजनिक । राजामे । मूचिक । स्वरिक । नूडिक" । एते
शब्दा अभ्यधायिका उपलभ्यन्ते ।

(२) "श्रौत् । कुषुक । कन्दुक । दुक्षी । हृदय । हृदय । मिथुन । कुतली । महस् । कतक ।
कर्मण । पति । एतेऽपि का अभ्यधायिका उपलभ्यन्ते ।

एव विशेष्यते । पश्चात्तेन प्रातिपादिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन् व्याख्यानेऽन्त ग्रहणमतिरिच्यते । लघुपूर्वादिक् इत्येतावदेव वाच्ये स्यात् । शुचेर्भावः कर्म वा, शौचम् । मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । इगन्तादिति किम् । पदुत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । कण्डुत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु कविशब्दो द्रष्टव्यः ॥

योपधाद् गुरुपोत्तमाद्बुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमम् । यकारोपधाद् गुरुपोत्तमाद् बुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः कर्म वा, रामणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् । विमानत्वम् । गुरुपोत्तमादिति किम् । क्षत्रियत्वम् । * सहायाद्वेति वक्तव्यम्* । सहायकम् । साहाय्यम् ॥

इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

इन्द्रसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च बुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा, गौपालपशुपालिका । जैष्योपाध्यायिका । कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञम् । कल्याणकम् । मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छात्र । मेधा । विद् । अभिरूप । आढ्य । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त । वैश्वदेव । युवन् । ग्रामपुत्र । ग्रामखण्ड । ग्रामकुमार । असुप्यपुत्र । असुप्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः (१) ॥

गोत्रचरणान्श्लाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकत्थनम् । अत्याकारः पराधिदोषः । तद्वेतस्तत् प्राप्तस्तज्ज्ञो वा । तदिति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणो निर्दिश्येते । तत्प्रासस्तद्वगतवान् तद्वेत इत्युच्यते । श्लाघायां तावत् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन विकत्थत इत्यर्थः । अत्याकारे । गार्गिकयात्याकुस्ते । काठिकयात्याकुस्ते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन परानधिक्षिपतीत्यर्थः । तद्वेतः । गार्गिकामवेतः । काठिकामवेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्रास इत्यर्थः । तद्वाऽवगतवानित्यर्थः । श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचनः । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । अच्छावाकस्य भावः कर्म वाऽच्छावाकीयम् । मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छंसीयम् । आग्नीध्रम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् । पोत्रीयम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थकम् ॥ ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मणशब्दाद्बोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । छस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् । नेति वक्तव्ये त्ववचनं तलो वाधनार्थम् । यस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मणशब्दस्ततस्तत्त्वतलो भवत एव । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता । भवनावधिकयोर्नेज्स्वनोरधिकारः समासः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५ ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये खञ्

प्रत्ययो भवति, तच्चेद्वचनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनम् ।
मुद्गानां भवनं क्षेत्रं सौहीनीम् । कौलथीणम् । कौलथीणम् । धान्यानामिति किम् । तृणानां
भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति । क्षेत्रमिति किम् । मुद्गानां भवनं कुशूलम् । बहुवचनं स्वरूपवि-
धिनिरासार्थम् ॥

त्रीहिशाखयोर्ढक् ॥ २ ॥

त्रीहिशालिनब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खजोऽपवादः । वीहीणां
भवनं क्षेत्रं वैद्वेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकपष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खजोऽपवादः । यवानां
भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । पष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमापोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥

तिल माप उमा भङ्गा अणु इत्येतेभ्यो विभाषा यत् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये ।
खवि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रितमेव । तिल माप उमा
प्यां भवनं क्षेत्रं, तिक्त्यम् । तैलीनम् । माप्यम् । मापीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् ।
भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मणशब्दात्तृतीयासमर्थाद् कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वशब्दात्त्र
प्रत्ययार्थेन कृतेन सम्बन्धते, न चर्मणा । सन्नायमसर्थसमासो द्रष्टव्यः । सर्वचर्मणा कृत इत्ये-
तस्मिन् वाक्यार्थवृत्तिः । सर्वचर्मोणः । सार्वचर्मोणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात् संमुखशब्दात् पष्ठीसमर्थाद्दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।
दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः । आदर्शादिः प्रतिविम्बाश्रय उच्यते । निपातनात्सादृश्येऽव्ययो-
भावः । यथामुखं दर्शनः, यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः, संमुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् ।
सर्वादेः प्रातिपदिकाद् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थाद् व्याप्नोती-
त्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वपथे व्याप्नोति, सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः ।
सर्वकर्मोणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्वयाग्रमुच्यते । आङ् मयांदायां तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दात्तदिति
द्वितीयासमर्थात् प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं प्राप्नोति, आप्रपदीनः
पटः । शरीरेण संबद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वात्रायानयं यद्वाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं, यद्वा भक्षयति नेय इत्ये-
तेन्यर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुरदं यद्वाऽनुरदीना उगानम् ।
पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वात्रानि भक्षयति, सर्वात्रीनो भिक्षुः । अयः प्रदक्षिणम्, अनयः प्रसव्यम् ।
प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन् परशारैः पदानामसमावेशोऽयानयः । अयानयं
नेयोऽयानयोः शारः । फालकशिरः स्थित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्योऽनुभवतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । परोवरेति परस्योत्त्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते । परांश्चावरांश्चानुभवति, परोवरीणः । परपरतराणां च परम्परभाचो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । पुत्रपौत्राननुभवति, पुत्रपौत्रीणः । परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते । मन्त्रिपरम्परा मन्त्रे भिनत्तीति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी । भविष्यति गम्यादय इति । अकेनोर्भविष्यदाधमपर्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधः । अवारपारं गामी, अवरपारीणः । *विपरीताच्च* । पारावारीणः । विगृहीतात्तादपीष्यते । अवारिणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकार्मीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यत इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समांसमां विजायते, समांसमीना गौः । समांसमीना वडवा । *पूर्वपदे सुपोऽलुग्बक्तव्य* । केचित्तु समायां समायां विजायत इति विगृह्णन्ति । गर्भमोचने तु विजनिर्वृत्तं इत्याहुः । तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते । परिशिष्टस्यालुग्बक्तव्यः । *अनुत्पचावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः* । समांसमां विजायते । समायां समायां विजायत इति वा ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

विजायत इति वर्त्तते । अद्यश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने । आसन्नं प्रसवे । आविद्वयं हि मूर्धन्यो विधीयते । आवाचालम्बनाविद्वययोरिति । अद्य वा श्वो वा विजायतेऽद्यश्वीना गौः । अद्यश्वीना वडवा । केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तयन्ति । अवष्टब्धमात्रे निपासनमित्याहुः । अद्यश्वीनं मरणम् । अद्यश्वीनो वियोग इति ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन इति निपात्यते । आङ्पूर्वाद् आ तस्य गोप्रतिपादनात् कर्मकारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते । आगवीनः कर्मकरः । यो गवा भृतः कर्म करोति आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् ॥

अनुगवलंगामी ॥ १५ ॥

गोः पश्चाद् अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । अनुगु पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः । अध्वनशब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्खौ प्रत्ययो भवतः । अध्वानमलंगामी, अध्वनीनः । अध्वन्यः । ये चाभावकर्मणोः, आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमिन्नाच्छु च ॥ १७ ॥

अभ्यमिन्नाच्छुद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति । चकारावत्खौ च । अभ्यमिन्मलंगामी, अभ्यमिन्नीयः । अभ्यमित्यर्थः । अभ्यमिन्नीणः । अभ्यमिन्नाभिमुखं सुप्तं गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात् खञ् भृतपूर्वे ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते । भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वोपाधिकात् स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । गोष्ठो भूतपूर्वः, गोष्ठीनो देशः । भूतपूर्वग्रहणं किम् । गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात् पृष्ठीसमर्थोपाधिकाहगम इत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । एकाहेन गम्यत, इत्येकाहगमः । अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा, आश्वीनः । आश्वीनानि शर्तं पतित्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दौ निपात्यते यथासंख्यमधृष्टे अकार्ये चाऽभिधेये । अधृष्टोऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणाहं विरुद्धम् । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथाकथञ्चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालाप्रवेशनमर्हति कृषावतारमर्हति इति खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्यते । शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थो जीवतीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजायीया अनियतवृत्तय उल्लेखः शरीरे, तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीवनः, तेषां कर्म व्रातम् । तेन व्रातेन जीवति व्रातीनः । तेषामेव व्रतानामन्यतम उच्यते यस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

सासपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

सासपदीनमिति निपात्यते सख्येऽभिधेये सप्तभिः पदैस्वाप्यते सासपदीनम् । सख्यं जनाः सासपदीनमाहुः । कथं सासपदीनः सखा, सासपदीनं मित्रमिति । यदा गुणप्रधानः सप्तपदीनशब्दः सखिभावे तत्कर्मणि च वर्तते तदा सख्यशब्देन समाधिकरणो भवति, यदा तु लक्षणया वर्तते तदा पुरेषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोदोहस्य ह्यियङ्गवादेनाः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः, हैयङ्गवीनम् । घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति, ह्योगोदोहस्य विकार उद्विप्त् ॥

तस्य पाकमूलपील्यादिकरणादिभ्यः कुण्गुज्जाहर्चौ ॥ २४ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थेभ्यः पील्यादिभ्यः कणादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलपोरर्थयोः कुण्गु जाहृत् इत्येता प्रत्ययौ भवतः । पील्याः पाकः, पीलुकुणः । कणादिभ्यः । कणस्य मूलं कर्णजाहृम् । पीलु । फरुणु । शमी । फरीर । कवल । बदर । अधत्थ । गदिर । पील्यादिः । कर्ण । अक्षि । नव । मुग । मण । केन । पाद । गुणक । भूमङ्ग । दन्त । गोष्ठ । पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कणादिः ॥

पञ्चाक्षिः ॥ २५ ॥

नस्येव । तस्येति पृष्ठीसमर्थोपाधिकाहृत्, मूलेऽभिधेये तिः प्रत्ययो भवति । मूलग्रहणम् । एकयोगनिर्दिष्टानामन्येकदेशो नुरक्तं इति । पञ्चस्य मूलं, पञ्चाक्षिः प्रतिपत् ॥

नेन विद्याश्नुष्युत्सङ्गयो ॥ २६ ॥

नेनेति तृतीयासमर्थेऽपि इत्येनस्मिन्नर्थे षुणुष् पञ्च इत्येता प्रत्ययौ भवतः । विद्याः प्रयोगो नाप इत्यर्थः । विद्याया विद्याः । विद्याषुणुः । केशपणः ॥

धिनङ्गुभ्यां नानाप्रौ नमद् ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नाञ् इत्येतौ भवतः । नसहेति प्रकृतिविशेषणम् । अस-
हार्थं प्रथमभावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थं नानाञौ प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

वेः शालच्छुद्धौ ॥ २८ ॥

विशब्दाच् शालच् शङ्कुट् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थं प्रत्ययौ भ-
वतः । विगते शृङ्गे विशाले । विशङ्कुटे । तद्योगाद्द्वौरपि विशालो विशङ्कुट इत्युच्यते । परमा-
र्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते । नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प्र उक् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकाराद्वेश्च । संकटम् । प्रकटम् । उक्तकटम् ।
विकटम् । *कटच्प्रकरणेऽलावृत्तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्* । अलावृतां रजोऽला-
वृकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् । *गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उ-
पसंख्यानम्* । गवां स्थानं, गोगोष्ठम् । महिषोगोष्ठम् । *संघाते कटच् वक्तव्यः* । अवीनां
संघातः, अविकटम् । *विस्तारे पटच् वक्तव्यः* । अविपटम् । *द्वित्वे योयुगच्* । उष्ट्रगोयुगम् ।
अश्वगोयुगम् । *प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच्* हस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् । *विकारे
स्नेहने तैलच्* । पण्डतैलम् । इक्षुदतैलम् । तिलतैलम् । *भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाक-
दशाकिनौ* । इक्षुशाकटम् । मूलकशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । मूलकशाकिनम् ॥

अवात् कुटारश्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययो भवति । चकारात् कटच् । अवकुटारम् । अवकटम् ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ् नाटञ् भ्रट्चः ॥ ३१ ॥

अवादित्येव । नमर्न नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नतेऽभिधेये टीटच् नाटच् भ्रट्च्
इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया नतम्, अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्र-
टम् । तद्योगान्नासिकापि, पुरुषोपि तथोच्यते । अवटीटा । अवनाटाः । अवभ्रट इति ॥

नेर्विडज्विरीसचौ ॥ ३२ ॥

नते नासिकाया इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये विडच्
विरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निविडम् । निविरीसम् । तद्योगान्नासिकापि, पुरुषोपि
निविडो, निविरीसः । कथं निविडाः केशाः । निविडं वल्लम् । उपमानाद्भविष्यति ॥

इनच्पिटच्चिकच्चि च ॥ ३३ ॥

नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच् पिटच् इत्ये-
तौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक चि इत्येतावादेशौ भवतः ।
चिकिनः । चिपिटः । *ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिकच प्रकृत्यादेशः* । चिकः । तथा चोक्तम् ।
इनच्पिटच्कश्चिकचिकिकादेशाश्च वक्तव्या इति । *ह्रिन्नस्य चिल् पिल्लश्चास्य चक्षुपी* ।
ह्रिन्नस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लक्ष प्रत्ययोऽस्य चक्षुपी इत्येतस्मिन्नर्थे । ह्रिन्ने
अस्य चक्षुपी, चिल्हः । पिल्लः । *सुलादेशो वक्तव्यः* । सुल्लः । अल्पेत्यनेन नार्थः । चक्षुपो-
रेवाभिधाने प्रत्यय इष्यते । ह्रिन्ने चक्षुपी, चिल्हः । पिल्ले । सुल्ले । तद्योगान्तु पुरुषस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यकञ्जासञ्जारुढयोः ॥ ३४ ॥

उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासञ्जारुढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थं त्यक्ञ् प्रत्ययो
भवति । संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासञ्जारुढं गम्यते । पर्वतस्यासन्नमुपत्यका । तस्यैवा-
रुढमधित्यका । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वमत्र न भवति, संज्ञाधिकारादेव ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात् सप्तमीसमर्थाद् घट इत्येतस्मिन्नर्थेऽठच् प्रत्ययो

भवति । घटत इति घटः । कर्मणि घटते, कर्मठः पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति । संजातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः संजाता अस्य नभसस्तारकिते नभः । तारका । पु-
प्प । मुकुल । कण्ठक । पिपासा । सुख । दुःख । ऋजीप । कुड्मल । सूचक । रोग । विचा-
र । व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुसुम । प्रचार । तन्द्रा । वेग । पुक्षा ।
श्रद्धा । उत्कण्ठ । भर । द्रोह । गर्भादिप्राणिनि(१) । तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः ॥ ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् द्वयच् मात्रच् इत्येते
प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं चेत्तद्वति । ऊरुः प्रमाणमस्य, ऊरुद्वयसम् । ऊरुद-
ःसम् । ऊरुमात्रम् । जानुमात्रम् । जानुद्वयसम् । जानुद्वयसम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम” ।

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुद्वयसमुदकम् । मात्रच् पुनरविशेषेण । प्रस्थमात्रमित्यपि भवति ।
प्रमाणे लो वक्तव्यः । प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुगभवति ।
शमः प्रमाणमस्य, शमः । दिष्टिः । वितस्तिः । *द्विगोर्नित्यम्* । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य,
द्विशमः । त्रिशमः । द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणे किम् । संशये श्राविणं वक्ष्यति । तत्रापि
द्विगोलुगेव यथा स्यात् । द्वे दिष्टौ स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः । *इद् स्तोमे वक्तव्यः* । पञ्च-
दशस्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः । टित्वाद् ङीप् । *शनशतोर्दिनिर्वक्तव्यः* । *पञ्चदशिनोर्द्विमा-
साः । त्रिंशिनो मासाः । *विंशतिश्चेति वक्तव्यम्* । *विंशिनोऽङ्गिरसः । *प्रमाणपरिमाण-
भ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रञ्चक्तव्यः* । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रस्थमात्रम् ।
कुड्ममात्रम् । पक्षमात्रम् । दशमात्रा गायः । *वत्त्वन्तात्स्वायं द्वयसज्जमात्रचौ बहुलम्* ।
तावदेव, तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावद्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्वयसम् ।
यावन्मात्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण च ॥ ३८ ॥

तदस्येत्येव, प्रमाण इति च पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थोभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति
षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च । पुरुषः प्रमाणमस्य, पौरुषम् । पुरुषद्वयस-
म् । पुरुषद्वयम् । पुरुषमात्रम् । हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । हास्तिनम् ।
द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुरुषी ।
त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे घतुप् ॥ ३९ ॥

तदस्येत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे यत्तुप्
प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य, यावान् । तावान् । एतावान् । प्रमाणग्रहणेऽनुवर्तमाने
परिमाणग्रहणे प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

दायतावर्धेर्वैदीप्यात्रिर्दनाः दृयगुच्यते ।

(१) “कल । दधार । मयक । पय । पण्ड । भेनुया । अथ । भद्रारक । अङ्गार । पणक ।
पुलक । कुपलय । जैवत । गर्भ । तारक । कर्मोत । पण्ड । चय । खपक । मुश । राग । कण्ठक । हृत्त ।
नर । मीमन् । कर्म । कञ्जल । कण्डू । कुमुदल । कण्डल । भायोस । अथकार । कोरक । अहू ।
रीमात्र । हरे । शक्ये । सुपा । उवर । गौर । रोह । शक्य । मुहुर । मितक । सुमुपा । विशः । एते
काशिका इति पुस्तकेषु शब्दाः ॥

मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि साहस्य उपसंख्यानम् । न-त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुवसो यज्ञं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां घो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् । इयान् । एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुपप्रत्ययो भवतीति । अथ वा योगविभागेन वतुपं विधाय पश्चाद्घो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्तमानात् किमः प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठयर्थे इतिः प्रत्ययो भवति । चकाराद्भुत् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छयमानत्वात्परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः । अथ वा संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते । का संख्या परिमाणं येषामिति । ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते । यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र सा भूदिति । श्लेषे हि परिच्छेदो नास्ति । केयमेषां संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्तमानाया अस्येति पष्ठयर्थे तयप् प्रत्ययो भवति । अवयवा अवयिनः संबन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्थो विज्ञायते । पञ्च अवयवा अस्य, पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयम् ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वाऽयजादेशो भवति । द्वावयवावस्य, द्वयम् । द्वितयम् । तयग्रहणं स्थाननिर्देशार्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तरमयज्जिज्ञायेत । तत्र को दोषः । त्रयी गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात् । प्रथमचरमतयेत्येप विधिर्न स्यात् । द्वये । द्वयाः । चकारः । स्वरार्थः ॥

उभाद्दुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः । वचनसामर्थ्यादादेशदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या ततः पूर्वणैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या, ततो योगविभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणिः । उभये देवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताडुः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात् प्रातिपदिकाद्, डः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेतद्भवति । इतिकरणस्तत्तद्विधेयः । एकादश अधिका अस्मिन् शते, एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशं शतम् । दशान्तादिति किम् पञ्चाधिका अस्मिन् शते । अन्तग्रहणं किम् । दशाधिका अस्मिन् शते । प्रत्ययार्थेन च समानजातीयं प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते । एकादश कार्पापणा अधिका अस्मिन् कार्पापणशते एकादशं कार्पापणशतमिति । इह तु न भवति । एकादश मापा अधिका अस्मिन् कार्पापणशत इति । शतसहस्रयोर्व्येते । इह न भवति । एकादशाधिका आस्यां त्रिशतीति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तं, तत इदं सर्वं लभ्यते । कयमेकादशं शतसहस्रमिति । शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शतमिति शतसहस्रमित्युच्यते । तत्र शतसहस्रथोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजाताविष्टे शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्त्तव्यो मतो मम ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ङ इति च । शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च ङः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन् विषये । त्रिंशदधिका अस्मिन्ञ्छते, त्रिंशं शतम् । शतग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणं यस्मात् स तदादेरधिकार्थम् । एकत्रिंशं शतम् । एकचत्वारिंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूद् गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति । विंशतेश्च । *तदन्तादपीति वक्तव्यम्* । एकत्रिंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । गोत्रिंशत्तिरधिकाऽस्मिन् गोशतमिति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने ष्यट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते, तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पण्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते । गुणो भागः निमानं मूल्यम् । गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवनां द्वौ भागौ निमानमस्योदशिक्षागस्य, द्विमयमुदशिक्षवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागेऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्या भवति द्विमयमुदशिक्षदिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितं, तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदक्षित इति । *भूयस्त्ववाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते* । इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितं, बहुत्वमन्तन्त्रम् । तेन द्विशब्दादपि भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः । तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवानामवयवदं उदक्षित इति । *निमेये चापि दृश्यते* । निमेये वर्त्तमानायाः संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदक्षितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य, द्विमया यवा उदक्षितः । त्रिमया यवा उदक्षितः । चतुर्मयाः । गुणस्येति किम् । द्वौ ग्रीहियवौ निमानमस्योदक्षितः । निमान इति किम् । द्वौ गुणौ क्षौरस्यैकस्तेलस्य द्विगुणं पयः सैलं क्षौरणेत्यत्र मा भूत् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति पठोसमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् पूरण इत्यस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययो भवति । पूर्यतेऽनेनेति पूरणम् । येन संख्या संख्यायानं पूर्यते संपद्यते स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्पुपसंजातेऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति । पञ्चानां सुष्टिकानां पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

ददिति वर्त्तते । नकारान्तात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डटो मडागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी डट आगमसंख्ये पठो प्रकल्पयति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् । विंशतेः पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् । एकादशानां पूरण एकादशः ॥

यट् च च्छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य यट्छन्दसि विषये यडागमो भवति, चकारात्पक्षे भवति अप्यति । पर्णमयानि पञ्चथानि भवति । पञ्चयः । सप्तयः । नट् । पञ्चमिन्द्रिपमस्यापाक्रामन् ॥

पट्कतिप्रतिपयचतुरां शुक् ॥ ५१ ॥

दृष्टियनुपसंते सत् सप्तम्या विपरिणाम्यने । पट् कतिपय चतुर इत्येतेषां दृष्टि परतस्युगागमो भवति । कतिपयशब्दो न संख्या । तस्मादस्यादेव ज्ञापकाद् दृष्ट प्रत्ययो विज्ञा-

यते । पण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः । चतुर्थः । *चतुरश्रयतावाचक्षरलोपश्च* ।
चतुर्णां पूरणः । तुरोयः ॥

बहुपुगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥

डडित्येव । बहु पुग गण संघ इत्येतेषां डटि परतस्तिथुगागमो भवति । पुगसंघशब्दयो-
रसंख्यावाचित्वादिदमेव ज्ञापकं डटो भावस्य । बहूनां पूरणो, बहुतिथः । पूगतिथः । गण-
तिथः । संघतिथः ।

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥

डडित्येव । वतोडटि परत इथुगागमो भवति । वत्त्वन्तस्य संख्यात्वात् पूर्वेण डड्विहि-
तस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते । यावतां पूरणो, यावतिथः । तावतिथः । एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इत्यस्मिन् विषये डटोपवादः । द्वयोः पूरणो,
द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इत्येतद्विषये । डटोपवादः । तत्सन्नियोगेन त्रेः
संप्रसारणं च भवति । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । हल इति संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति ।
अण इति तत्रानुवर्त्तते, ह्रलोप इत्यतः । पूर्वेण च णकारेणाणग्रहणम् ॥

विशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिकाराद्, डट् प्रत्यय
आगमो विज्ञायते । विशतेः पूणः विशतितमः । विशः । एकविशतितमः । एकविशः । त्रिविश-
तितमः । त्रिविशः । त्रिशत्तमः । त्रिशः । एकत्रिशत्तमः । एकत्रिशः । विशत्यादयो लौकिकाः
संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न पङ्क्त्यादिसुत्रसंनिविष्टाः । तद्ग्रहणे लोकविशतिप्रभृतिभ्यो न स्या-
त् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति
पर्युदासो युज्यते एव ॥

नित्यं शतादिमासाद्ध माससंघत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासाद्धमाससंघत्सराच्च भवेत्त्व-
रस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः संख्याशब्दा न भवन्ति तेभ्योऽस्मादेव ज्ञा-
पकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पू-
रणो, मासतमो दिवसः । अर्द्धमासतमः । संघत्सरातमः । षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति वक्ष्यमाणेन
सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याार्थम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ठ्यादेः संख्याशब्दासंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । विशत्यादिभ्य-
इति विकल्पेन प्राप्ते नित्याथम् । षष्ठितमः । सप्ततितमः । असंख्यादेरिति किम् । एकषष्ठः ।
एकषष्ठितमः । एकसप्ततः । एकसप्ततितमः ॥

मताौ च्छः सूक्तसाज्ञोः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभि-
धेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थं इति सर्वमाक्षिप्यते । अच्छावा-
कशब्दोऽस्मिन्निति, अच्छावाकीयं सूक्तम् । मित्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञीयं साम । वारवन्ती-
यम् । अनुकरणशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तेनानेकपदादपि सिद्धम् ।
अस्यवार्मायम् । कयापुभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थे उत्पन्नस्य छस्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः । इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुगयमित्येते । गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नस्ति, गर्दभाण्डोऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवतः । दीर्घजीवतीयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति, वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा । देवासुरः । विमुक्त । देवासुर । वसुमत् । सत्वत् । उपसत् । दशार्हपयस् । हविर्द्वान । मित्री । सोमापूपन् । अन्नाविष्णू । वृत्रहति । इडा । रक्षोसुर । सदसत् । परिपादक् । वसु । मरुत्वत् । पत्नीवत् । महीयल । सत्वत् । दशार्ह । वयस् । पत त्रि । सोम । महित्री । हेतु । विमुक्तादिः ॥

गोपदादिभ्यो बुन् ॥ ६२ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोपदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बुन् प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोपदशब्दोऽस्मिन्नस्ति, गोपदकोऽनुवाको वा । इपेत्वकः । मातरिश्वकः । गोपद । इपेत्व । मातरिश्वन् । देवस्यत्वा । देवीरापः । कृष्णोऽस्याखरेष्टः । देवीधिपम् । रक्षोऽण । अङ्गन । प्रभृत । प्रतूर्त् । दशान । गोपदादिः ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

बुनित्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् । पथिन्शब्दात् कुशल इत्यस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशल, आकर्षकः । त्सरकः । आकर्षे । त्सर । विपासा । पिचण्ड । अशनि । अश्मन् । विचय । चय । जय । आचय । अय । नय । निपाद । गद्गद् । दीप । हद् । हाद् । ह्याद् । शकुनि ॥

धनहिरण्यात् कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो काम इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । काम इच्छाऽभिलाषः । धने कामः, धनको देवदत्तस्य । हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च । स्वाङ्ग्यादिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तस्त्वत्पर इत्यर्थः । केनेषु प्रसितः, केदाकः । केदादिरचनायां प्रसक्त एषमुच्यते ऋषयसने स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात् । दन्तोष्टकः । केदानशकः ॥

उद्गात्तृगाद्यने ॥ ६७ ॥

तत्रेत्येव, प्रसित इति च । उद्गात्तृगाद्यनेषु तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो उद्गात्तृगाद्यनेषु प्रत्ययो भवति । आङ्गु इति प्रत्ययार्थेदिशोपगम् । उद्गात्तृगाद्यनेषु भवति । यो पुष्पुष्पाज्यन्तं पौष्ट्यमेव एषमुच्यते उद्गात्तृगाद्यनेषु प्रसित, शौद्रिक आङ्गुः । आङ्गु इति विम् । उद्गात्तृगाद्यनेषु ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन् प्रत्यय इत्येव स्वर्थे, न उद् । निद्दिनादेव नृणां यमर्थेविमर्षिः । सस्यशब्दात्तृगा-

यासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । सस्यशब्दोऽयं गुणावाची । परिः सर्व-
तो भावे वृत्तते । यो गुणैः संशुद्धो जायते यस्य किं चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम् ।
सस्येन परिजातः, सस्यकः शालिः । सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकरशुद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद्हारीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अंशं हारी,
अंशको दायादः । अंशकः पुत्रः । हारीत्यावश्यके णिनिः । तत्र षष्ठीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्विती-
यैव भवति ॥

तन्त्राद्चिरापहृते ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दनिर्देशादेव प्रथमीसमर्थाद्चिरापहृत इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । अचिरा-
पहृतस्तोककालापहृत इत्यर्थः । तन्त्राद्चिरापहृतः, तन्त्रकः पटः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्ययो
नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन् प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये । ब्राह्मणको
देशः । उष्णिका यवागूः । यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा । अल्पान्ना
यवागूरुष्णिकेत्युच्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिषेये कन् प्रत्ययो भवति । क्रियाविशेषाद् द्वितीयासमर्था-
दयं प्रत्ययः । शीतकः । अलसो जड उच्यते । उष्णं करोतिः उष्णकः । शीघ्रकारी दक्ष उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्येते । अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः । अधिको द्रोणः खार्था-
म्, अधिका खारी द्रोणेन । कर्त्तरि कर्मणि वा अध्यारूढशब्दः ॥

अनुकाभिकाभोकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्येतस्मिन्नर्थे ।
अभेः पक्षे दीर्घत्वं च निपात्येते । अनुकामयते, अनुकः । अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थाद्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अशुभरूपायः पा-
श्वम् । तेनार्थान्विच्छति, पार्श्वकः । मायावी कौस्तुभिको जालिक उच्यते ॥

अयःशुलद्राजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अयःशुलद्राजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे
ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायोऽयःशुलमुच्यते । तेनान्विच्छति, आयःशुलिकः ।
साहसिक इत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनं तेनान्विच्छति, दाण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । पूरणप्रत्यया-
न्तात् प्रातिपदिकाद्ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । पूरणस्य प्रत्ययस्य वा
लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विकं ग्रहणम् । द्वितीयकम् । त्रिकम् । तृतीयकम् ।
चतुष्कम् । चतुर्थकम् । तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ।
पष्टेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति, पदको देवदत्तः । पञ्चकः । चतुष्कः । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन
ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते, नान्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थादेपामिति पठ्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्वे-
त् स भवति । ग्रामणीः प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्रामणीरेषां, देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ।
ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात् प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं
बन्धनं चेत्तन्नवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत् स भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य,
शृङ्खलकः । उट्टाणां बालकाः करभाः । तेषां काष्ठमथं पाशकंपादे व्यतिपज्यते तदुच्यते शृङ्ख-
लमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति तथापि शृङ्खलमस्यास्त्वतन्त्रीकरणे भवति साध-
नमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत् स भवति । उद्वृतं मनो यस्य स, उन्मनाः । उच्छब्दात्
संसाधनक्रियावचनात्तद्वृत्ति कन् प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः । उत्कप्रवासी । उत्सुक
इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात् प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्रोगेऽभिधे-
ये कन् प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । द्वितीयेऽङ्गि
भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात् । विषपुष्पैर्जनितो, विषपुष्पको ज्वरः ।
काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तरसूत्रात् संज्ञाग्रहणमनुकुर्यते ।
तेनायं प्रकारनियमः सर्वो लभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमासमर्थमन्नं
चेत् प्रायविषयं तद् भवति । प्रायो ब्राह्मणस्य । संज्ञाग्रहणं तदन्तोषाधिः । गुडापूपाः प्राये-
णात्रमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका । तिलापूपिका पौर्णमासी । *वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः* ।
वटकिनी पौर्णमासी ॥

कुलमापादञ् ॥ ८३ ॥

कुलमापशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे । नकारो
वृद्धिस्वरार्थः । कुलमापाः प्रायेणात्रमस्यां, कौलमापी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रिणं श्लन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रिणिति निपात्यते श्लन्दोऽधीत इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्म-
णः । श्रोत्रिणं श्लन्दोधीत इति वाक्यार्थं पदवचने, श्लन्दो वा श्रोत्रभावस्तदधीत इति
षष्ठं प्रत्ययः । कथं श्लन्दोधीते छान्दसः । चाग्रहणमनुवर्त्तते, तावतिथं ग्रहणमिति लुग्
वेत्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्धशब्दाद्
भुक्तोपाधिकानेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययो भवतः । श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधन-
द्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । श्राद्धं भुक्तमनेन, श्राद्धी । आदिकः । इनिठनोः समान-
फालग्रहणम् । अद्य भुक्ते श्राद्धे, अद्यः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुपसंते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता संभवतीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वाद्नेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वा । पूर्विणौ । पूर्विणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विरामान् पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः सपूर्वात् प्रातिपदिकात् पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वा कृतम् । भुक्तपूर्वा ओदनम् । नुप्नुपेति समारंभे कृत्वा तद्धित उरपाठते । योगद्वयेन चाने न पूर्वादिनः सपूर्वाच्चेति परिभाषादृश्ये ज्ञाप्यते । व्यवदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । प्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येव इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । इष्टमनेन, इष्टी यज्ञे । पूर्त्तां धाद्वे । कस्येन्वविषयस्य कर्मणीति ससम्बन्धसंज्ञायते । इष्ट । पूर्त्त । उपसादित । निगदित । परिवादित । निकथित । संकलित । निपठित । संकल्पित । अनर्चित । विकलित । संरक्षित । निपतित । पठित । परिकलित । संरक्षित । अर्चित । परिक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त । आग्रत । श्रुत । अधीत । आसेधित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत । उपकृत । उपाकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुपठित । व्याकुलित । निप्रहीत । इष्टादिः ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः संपन्न उच्यते । मा त्वा परिपरिणो विदन् । मा त्वा परिपन्थिनो विदन् ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत् स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उद्गाणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति । द्रष्टरि वाच्ये । संज्ञाप्रहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः । संज्ञाप्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते, न दाता ग्रहीता वा ॥

क्षेत्रियच्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यास्यं पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा । तत्रेति सप्तमीसमर्थात्, चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे षच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रियं कुलम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्योऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते । नामृतस्य निवर्त्त इत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम् ! यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि नृणानि । यानि सत्यार्थं क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रे, तत्र चिकित्स्यः निप्रहीतव्यः । सर्वं चैतत् प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रद्रष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रक्षमिति वा ॥ ९३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुढिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम् । तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात् पृष्ठीसमर्थालिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चक्षुःशदिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थात् प्रत्ययः ।

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थादेषामिति पठ्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्वेत् स भवति । ग्रामणीः प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्रामणीरेषां, देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात् प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तद्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत् स भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य, शृङ्खलकः । उट्टाणां बालकाः करभाः । तेषां काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिपज्यते तदुच्यते शृङ्खलमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति तथापि शृङ्खलमस्यास्त्वतन्त्रीकरणे भवति साग्र-नमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत् स भवति । उन्नतं मनो यस्य स, उन्मनाः । उच्छब्दात् संसाधनक्रियावचनात्तद्धति कन् प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः । उत्कप्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्गो ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात् प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्गोऽभिधेये कन् प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । द्वितीयोऽङ्गि भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात् । विषुष्पुष्पैर्जनितो, विषुष्पुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तरसूत्रात् संज्ञाग्रहणमनुकुर्यते । तेनायं प्रकारनियमः सर्वो लभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमासमर्थमन्नं चेत् प्रायविषयं तद् भवति । प्रायो ब्राह्मण्यम् । संज्ञाग्रहणं तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका । तिलापूपिका पौर्णमासी । *वटकेभ्य इतिर्वक्तव्यः* । चटकिनी पौर्णमासी ॥

कुल्मापाद्भ् ॥ ८३ ॥

कुल्मापशब्दाद्भ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे । अकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुल्मापाः प्रायेणान्नमस्यां, कौल्मापी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियव्रिति निपात्यते छन्दोऽधीत इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः । श्रोत्रियश्छन्दोधीत इति वाक्यार्थे पदवचने, छन्दसो वा श्रोत्रभाक्त्वत्तदधीत इति धेश्च प्रत्ययः । कथं छन्दोधीते छान्दसः । वाग्रहणमनुवर्त्तते, तावतिथे ग्रहणमिति लुग् वेत्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्धशब्दाद् भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधन-द्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । श्राद्धं भुक्तमनेन, श्राद्धी । श्रादिकः । इनिठनोः समान-कालग्रहणम् । अथ भुक्ते श्राद्धेः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वाद्नेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वा । पूर्विणौ । पूर्विणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः सपूर्वांश्च प्रातिपदिकात् पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वा कृतम् । भुक्तपूर्वा भोदनम् । सुप्सुपेति समासं कृत्वा तद्धित उत्पाद्यते । योगद्वयेन चाने न पूर्वादिनः सपूर्वांच्चेति परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनांस्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येव इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । इष्टमनेन, इष्टी यज्ञे । पूर्वा श्राद्धे । कस्येन्विषयस्य कर्मणीति सप्तम्युपसंखयायते । इष्ट । पूर्त्त । उपसादित । निगदित । परिवादित । निकथित । संकलित । निपठित । संकल्पित । अनर्चित । विकलित । संरक्षित । निपतित । पठित । परिकलित । संरक्षित । अर्चित । परिक्षत । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त । आम्रत । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत । उपकृत । उपाकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुपठित । व्याकूलित । निग्रहीत । इष्टादिः ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः संपन्न उच्यते । मा त्वा परिपरिणो विदन् । मा त्वा परिपन्थिनो विदन् ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत् स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति । द्रष्टरि वाच्ये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः । संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते, न द्राता ग्रहीता वा ॥

क्षेत्रियच्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्याऽर्थे पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा । तत्रेति सप्तमीसमर्थात्, चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घञ् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रियं कुलम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्योऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते । नामृतस्य निवर्त्तत इत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम् । यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि नृणानि । यानि सस्यार्थे क्षेत्रे ज्ञातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रे, तत्र चिकित्स्यः निग्रहीतव्यः । सर्वं चैतत् प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रद्रष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुद्धिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम् । तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात् पृष्ठीसमर्थाद्भिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चक्षुःशदिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण इष्टम् । तृतीयासमर्थात् प्रत्ययः ।

आत्मना इष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्न-
मिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम्, आत्मना जुष्टम्, सेवितम् । तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् ।
इन्द्रदत्तम्, आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय । इति करणः प्रकारार्थः । सति संभवे
व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या, रुद्धेरनियमादिति । वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्धयमानो विकल्पानां
स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् ॥ ९४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृतिविशेष-
णम्, इति करणो विवक्षार्थः । तदितिप्रथमासमर्थादित्येति पठ्यर्थे, अस्मिन्निति समन्वयं वा
मनुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति । अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्भवतीत्य-
र्थः । इतिकरणस्तत्तदचेद्विवक्षा । गावोऽस्य सन्ति, वृक्षा अस्मिन् सन्ति गोमान् देव-
दत्तः । वृक्षवान् पर्वतः । यवमान् । वृक्षवान् । इति करणाद्विषयनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥

भूमिन् तावत् गोमान् । निन्दायाम् कुष्ठी । ककुदावर्तिनी । प्रशंसायाम् रूपवती
कन्या । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गे दण्डी, छत्री ।
अस्तिविवक्षायाम् अस्तिमान् । *गुणवचनेभ्यो मनुपो लुगवक्तव्यः* । शुद्धो गुणोऽस्यास्ति,
शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकभ्यो मनुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येतस्मिन् विषये ।
रसवान् । रूपवान् । किमर्थमिदमुच्यते, पूर्वसूत्रेणैवमनुप्सिद्धः । न । रसादिभ्यः पुनर्वचनम-
न्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्वर्थीया मा भूवन्निति । कथं रूपिणो कन्या । रूपिको दारकः ।
प्राधिकमेतद्बचनम् । इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्त्तते । अथ वा गुणादित्यत्र पठ्यते । तेन
ये रसनेन्द्रियादिबाह्या गुणास्तेपामत्र पाठः । इह मा भूत्, रूपिणो, रूपिक इति । शोभा
योग्यता गम्यते । रसिको नट इत्यत्र भावयोगः । रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द ।
स्नेह । गुणात् । एकाचः । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥

प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । चूडावान् ।
कर्णिकालः । कर्णिकावान् । प्राणिस्थादिति किम् । शिखावान् प्रदीपः । आदिति किम् ।
हस्तवान् । पादवान् ॥ *प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । चिकीर्षाऽस्यास्ति,
जिहीर्षाऽस्यास्ति, चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान् । प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्ते चकारश्चूडा-
लोऽस्तीत्यत्र स्वरितोवानुदात्तेपदादाविति स्वरितवाधनार्थः ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥

लजन्यतरस्यामिति वृत्तिः । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां
मत्वर्थे । सिध्मलः । सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् । अन्यतरस्यांग्रहणेन मनुप्समुच्चोयते,
न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इनिठनौ प्रत्ययो न भवतः । सिध्म । गडु ।
मणि । नाभिः । जीव । निष्पाव । पांसु । सक्नु । हनु । मांस । परशु ॥ पाणिर्जन्मन्यो-
र्दोर्जश्च । पाष्णीलः । धमनीलः । पर्ण । उदक । प्रज्ञा । मण्ड । पाश्व । मण्ड । पन्थि ।
वातदन्तबलललाटागलामामूल् च । वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः । मलूलः । जटा-
घटाकालाः क्षेपे । जटालः । घटालः । सक्थि । कर्ण । स्नेह । शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त ।
शुष्क । श्लु । मृदु । मज्जु । पत्र । चटु । कपि । कण्डु । संज्ञा । *शुद्धजन्तूपतापाचवेप्यते* ।

क्षुद्रजन्तुः । यूकालः । मक्षिकालः । उपतापाच्च । विचर्चिकालः । विपादिकालः । मुर्छालः । सिध्मादिः ॥

वत्सांसाभ्यां कामवले ॥ ९८ ॥

वत्सांसशब्दाभ्यां लच् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चायं । वत्सलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात् कामबलयोर्वत्तमानौ तद्वृत्ति प्रत्ययमुत्पादयतः । न ह्यत्र वत्सायौऽसायौ वा विद्यते । वत्सल इति स्नेहवानुच्यते । वत्सलः स्वामी । वत्सलः पितेति । अंसल इति चोपचिवांसो बलवानुच्यते न चायमर्थो मनुपि सम्भवतीति नित्यं लजेव भवति । अन्यत्रांसवती गौः । अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच्च ॥ ९९ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे चकारालुच्च । अन्यतरस्यांग्रहणं मनुप्समुच्चयायं सर्वत्रैवानुवर्त्तते । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच्चः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे, मनुप् च । लोमादिभ्यः शो भवति । लोमशः । लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति । पामनः । पामवान् । पिच्छादिभ्य इलच् भवति । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । लोमन् । रोमन् । बल्लु । वधु । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमादिः । पामन् । वामन् । हेमन् । श्लेष्मन् । कटु । बलि । श्रेष्ठ । पल्ल । सामन् । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्द्रुवां हस्वत्वं च । विण्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः । लक्ष्म्या अच्च । पामादिः । पिच्छ । उरसु । ध्रुवका । क्षुवका । जटाघटांकालाद् क्षेपे । वर्ण । उदक । पङ्क । प्रज्ञा । पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा श्रद्धाऽर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मनुवर्थे । मनुप्सर्वत्र समुच्चीयते । प्राज्ञः । प्रज्ञवान् । श्राद्धः । श्रद्धवान् । आर्चः । अर्चवान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् ॥

तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपः सहस्रशब्दाभ्यां विनि इनि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । प्रत्ययार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते । तपोऽस्यास्मिन् वा विद्यते, तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्बचनमणा वक्ष्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्रास्तु त्वपि बाध्यते ॥

अणु च ॥ १०३ ॥

तपः सहस्राभ्यामणुच प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योगविभाग उत्तरार्धे, यथासंख्यार्थश्च । *अणुप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्* । ज्योत्स्ना विद्यते अस्मिन् पक्षे, ज्योत्सः पक्षः । तामिस्रः । कौण्डिनः । कौतपः । वैसर्प्यः । वैयादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामणुप्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शर्करं मधु । अदेश इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशेऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चकारादणु च, मनुप् च कस्य पुनरर्थे लुप् । मनुवादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात् । सिकता अस्मिन् विद्यन्ते सिकतो देशः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करा देशः । शर्करिलः । शर्करः । शर्करावान् । देश इति किम् । सैकतो घटः । शर्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
दन्ता उन्नता अस्य सन्ति, दन्तुरः । उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥

ऊपसुपिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊप सुपि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊपरं क्षेत्रम् । सुपिरं का-
ष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः । इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति । इह
न भवति । ऊपोऽस्मिन् घटे विद्यते, मध्वस्मिन् घटे विद्यते इति । *रप्रकरणे खमुखकुञ्जे-
भ्य उपसंख्यानम्* । खमस्याति कण्ठविवरं महत्, खरः । मुखमस्यातीति सर्वस्मिन् वक्तव्ये,
मुखरः । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः । हस्तिहन् कुञ्जशब्देनोच्यते । *नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति
वक्तव्यम्* । नगरम् । पांसुरम् । पाण्डुरम् । *कच्छ्वा इस्त्वर्थं च* । कच्छुरम् *

द्युद्भ्यां मः ॥ १०८ ॥

द्युद्भ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्युमः । द्युमः । रुदिशब्दादेतौ । रुदिपु च न
मत्तुश्चिकल्प्यते ॥

केशाद्भ्योऽन्यस्याम् ॥ १०९ ॥

केशशब्दाद्भ्यः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे अन्यतरस्याम् । ननु च प्रकृतमन्यतरस्यां ग्रहणमनुव-
र्त्तत एव, मत्तुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तम् । अनेन त्वनिधौ प्राप्येते । ततश्चात्स्वर्थं भवति ।
केशवः । केशी । केशिकः । केशवानिति । *वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम्* ।
मणिवः । हिरण्यवः । कररावः । कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः । *अर्णसो लो-
पश्च* । अर्णवः । *छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ* । वक्ष मत्तुप् च । रथीरभून्मुद्गलानी गविधौ ।
सुमङ्गलोरियं वधूः । वनिप् । मववान-नीमहे । वकारमत्तुपौ च 'उद्वा' च 'उद्दती च । *मेधा-
रथाभ्यामिरद्विचौ वक्तव्यौ* । मेधिरः । रथिरः ।

गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डी अजग इत्येभ्यां चः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे । गाण्डीव धनुः ।
अजगवं धनुः । ह्रस्वादिपि भवति । गाण्डिवं धनुरिति । तुल्या हि संहिता दीर्घस्त्वयोः ।
उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

काण्डारण्डादीरक्षीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरक्षीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । काण्डीरः ।
अण्डीरः ॥

रजःकृप्यासुतिपरिषदो बलच् ॥ ११२ ॥

रजः प्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला स्त्री । कृपी-
बलः कुट्टुम्बो । आसुतीबलः शौण्डिकः । परिषदलो राजा । बल इति दीर्घत्वम् । इतिकर-
णो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यते । तेनेह न भवति । रजोऽस्मिन् ग्रामे विद्यत इति ।
बलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । भ्रातृबलः । पुत्रबलः । उत्साहबलः ।

दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये । दन्ताबलः सैन्यः ।
दन्ताबलो गजः । शिखाबले नगरम् । शिखायला स्यूणां ॥

ज्योऽस्तात्तमिस्त्राष्टक्लिणोर्जस्विन्नृजस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये । ज्योतिष उपधालोपो नश्च
प्रत्ययो निपात्यते । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस उपधाया इकारो रश्च । तमिचा रात्रिः ।

स्त्रीत्वमन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते । तमिस्त्रं नभः । शृङ्गादिनच् प्रत्ययो निपात्यते । शृङ्गि-
णः । ऊर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिवलयौ प्रत्ययौ । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । गोर्मिनिप्रत्य-
यो निपात्यते । गोमी । मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ निपात्येते । मलिनः । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी । दण्डिकः । छत्री । छत्रिकः ।
अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुवपि भवति । दण्डवान् । छत्रवान् । तपरकरणं किम् ।
खद्वावान् ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

एकाक्षरात्तावत् । स्ववान् । खवान् । कृतः । कारकवान् । जातेः । व्याघ्रवान् । सिंहवा-
न् । सप्तम्याम् । दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र
संबध्यत इत्युक्तं, तेन कच्चिद्वत्यपि । कार्यी । हार्यी । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

ब्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । मतुवभवत्येव । ब्रीहो ।
ब्रीहिकः । ब्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मायावान् । न च ब्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्व-
यमिष्यते । किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वाच्य, इकन्यवखदादिभ्यः । परिशिष्टेभ्य उभयम् ।
शिखा । मेखला । संज्ञा । बलाका । माला । वीणा । वडवा । अष्टका । पताका । कर्मन् । चर्मन्
हंसा इत्येतेभ्य इनिरेवेप्यते । यवखद । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इकन्येवेप्यते । परिशिष्टेभ्यो
द्वावपि प्रत्ययौ भवतः । ब्रीहिग्रहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ब्रीहिशब्दः पठ्यते । तत्र
इनिठनौ चकारेण विधीयेते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहिग्रहणमर्थमहणं विज्ञायते । शालयोऽस्य
सन्ति, शालिनः । शाली । शालिकः । शालिमान् इति । ब्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः ।
यवखद । कुमारी । नौ । शीर्षान्ननः । अशीर्षा । अशीर्षिकः ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकारादिनिठनौ मतुप् च ।
तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द ।
उदर । पिचण्ड । घट । यव । ब्रीहि । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ च ॥

एकगोपूर्वाट्टञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाट्टोपूर्वाच्च प्रातिपदिकाश्रित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एकशतमस्यास्तीति,
सेकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वाच्च । गोशतिकः । गोसहस्रिकः । अत इत्येव, एकविंश-
तिरस्यास्तीति न भवति । कथमैकगयिकः, समासान्ते कृतेः भविष्यति । कथं गौशकटिकः ।
शकटीशब्देन समानार्थः शकटशब्दोऽस्ति ततो भविष्यति । अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम् ।
द्वन्द्वोपतापगर्हादित्येवमाद्यर्थम् । नित्यग्रहणं मतुपो वाद्यनार्थम् । कथमेकद्वयवत्त्वादिति ।
नैवार्यं साधुः । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकादृच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ
निष्कात् परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । सुवर्णनिष्कशत-
मस्यास्तीत्यनभिधानात् भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी । आहतप्रशंसाविशिष्टार्थं वर्त्तमानाद् रूपशब्दाद्यप्रत्ययो
भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य, रूप्यो दीनारः । रूप्यः केदारः । रूप्यं कार्पाणम् । प्रश-

स्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निवातिकाताडनादिनां दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहत्-
मित्युच्यते । आहत्प्रशंसयोरिति किम् । रूपवान् । *यंप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
वक्तव्यम्* । हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ।

अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्त्रज् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । मत्-
पू सर्वत्र समुच्चीयत एव । असन्तात्तावत । पयस्वी । यज्ञस्वी । मायावी । मेधावी । स्त्रावी ।
मायाशब्दाद् वीद्यादिषु पाठादिनिष्ठानावपि भवतः । मायी । मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्ने तेजस्विन् । न भवति, सूर्यो
वर्चस्वान् । *छन्दसि विनिप्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घत्वं वेति वक्तव्यम्* ।
अष्ट्रावी । मेखलायी । द्वयायी । उभयावी । रुजावी । हृदयावी । द्वयोभयरुजाहृदयानि दीर्घत्वं
प्रयोजयन्ति । *मर्मणश्चेतिवक्तव्यम्* । मर्मावी । *सर्वत्रामयस्योपसेख्यानम्* । छन्दसि
भाषायां च । आमयावी । *शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः* । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । *फल-
हर्भ्यामिनञ्चक्तव्यः* । फलिनः । बहिणः । *हृदयाद्यालुरन्यतरस्याम्* । हृदयालुः । हृदयी ।
हृदयिकः । हृदयवान् । *शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इत्यालुञ्क्तव्यः* । शीतं न सहते शीता-
लुः । उष्णालुः । तृपालुः । *तन्न सहत इति हिमाच्छेत्तुः* । हिमं न सहते हिमेलुः । *बला-
च्चोलच्* । बलं न सहते बलूलः । *वातात् समूहे च* । वातं न सहत इति च । वातानां समू-
हः, वातं न सहत इति वा वातूलः । *तत्पृथ्वरुद्भ्यां वक्तव्यः* । पर्वतः । मरुत्तः । *अर्था-
त्तदभावे इतिर्वक्तव्यः* । अर्था । तदभाव इत्येव । अर्थवान् । तदेतद्बहुलप्रहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । उर्णास्य विद्यते ऊर्णाद्युः ।
केचिच्छन्दोपहणंमनुवर्त्तयन्ति ॥

वाचो गिमनिः ॥ १२४ ॥

वाकशब्दात् गिमनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ । वाग्मिनः ॥

आलजाटच्चौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाकशब्दात् प्रथमासमर्थादालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहुभाषिण्यभि-
धेये । गिमिनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः । *कुत्सित इति वक्तव्यम्* । यो हि सम्यग् बहु
भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्यं गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आमिन् प्रत्य-
यो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति, ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी । स्वामिनः । ऐश्वर्य इति
किम् । स्ववान् ॥

अशंआदिभ्योऽच् ॥ १२७ ॥

अशंस इत्येवमादभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अशंसि अस्य विद्य-
न्ते अशंसः ! उरसः । आकृतिगणश्रायम् । यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्गतोऽभिधाने तत्सर्वमि-
ह द्रष्टव्यम् । अशंसम् । उरस् । हुन्द । चतुर । पलित । जटा । घटा । अश्र । कर्म । आम ।
लवण । स्वाङ्गादीनाम् । घणात् । अशंआदिः ॥

द्वन्द्वोपतापगह्यत्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गह्यं निन्द्य, तद्विषयेभ्यः, शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थवाचि-

भ्यः इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । ह्रन्द्वात्तावत् । कट्कवल्लयिनी । शङ्खन्तुपुरिणी । उप-
तापात् । कुष्टी । किलासी । गह्यात् । ककुदावर्त्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थादिति किम् ।
पुष्पफलवान् वृक्षः । *प्राण्यङ्गात्रेप्यते* । पाणिपादवती । अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति,
चित्रललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिवाधनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः, कुगागमो भवति ।
वातातिसारयोः रूपतापत्वात् पूर्वैर्गैत्रिप्रत्यये सिद्धं कुगर्थमेवेदं वचनम् । वातकी । अतिसार-
की । *पिशाचाच्चेति वक्तव्यम्* । पिशाचकी वैश्रवणः । रोमे चायमिष्यते । इह न भवति,
वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणत् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं वयसि द्यो-
त्ये । पञ्चमोऽस्यास्ति सांसः संवत्सरो वा, पञ्चमी उपट्टः । नवमी । दशमी । सिद्धे सति नि-
यमार्थं वचनमिनिरेव भवति ठन्न भवतीति । वयतीति किम् । पञ्चमवान् प्रामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थं । सुखी । दुःखी ।
माला क्षेप इति पठ्यते, व्रीह्यादिषु च मालाशब्दोऽस्ति तद्विह क्षेपे मनुष्याधनार्थं वचनम् ।
सुख । दुःख । तृप्र । कृच्छ्र । आम्र । अलीक । कर्णा । कृपण । सोड । प्रमीप । शील ।
हल । माला क्षेपे । प्रणय ॥

धर्मशीलवर्णान्ताश्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते । ब्रा-
ह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णा ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थं समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तोऽस्या-
स्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति किम् । हस्तवान् पुरुषः ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भण्यते । ब्रह्मचारी त्रैव-
र्णिकोऽभिप्रेतः । स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीती ब्रह्म चरति नियममासेवत इत्यर्थः । वर्णा ।
वर्णिने । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम् । वर्णवान् । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशोऽभिधीय-
ते । पुष्करिणी । पश्चिनी । देश इति किम् । पुष्करवान् हस्ती । *इनिप्रकरणे बलाद्वाहूरु-
पूर्वाद्दुपसंख्यानम्* । बाहुवली । ऊरुवली । *सर्वादेश्चेति वक्तव्यम्* । सर्वधनी । सर्वबीजी ।
सर्वकेशी नटः । *अर्धांघ्रासन्नहिते* । अर्थी । असन्नहित इति किम् । अर्थवान् । *तदन्ता-
च्चेति वक्तव्यम्* । धान्यार्थी । पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नड । कपित्थ ।
विस । मृणाल । कर्दम । शालक । विगर्ह । करीप । शिरीष । यवास । प्रवास । हिरण्य ।
कैरव । तरङ्ग । कलोल । वयस ॥

बलादिभ्यो मनुवन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मनुप् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्याग्रहणेन प्रकृत इनिः स-
मुचीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । बल । उत्साह । उद्गाव । उद्गास ।

उद्गाम । शिखावल । ब्रूगमूल । देश । कुल । आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्त्रन्तात् प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी । मशब्दान्तात् । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायामिति किम् । सोमवान् । होमवान् ॥

कंशंभ्यां वभयुस्तिनुतयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति सकारान्ताद्बुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां व भ युस् ति नु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्बः । शम्बः । कम्भः । शम्भः । कंबुः । शंबुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंयः । शंयः । सकारः पदसंज्ञार्थस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां हि सत्यां कम्बः शम्बति स्यात् ॥

तुन्दिवलिबट्टेभः ॥ १३९ ॥

तुन्दि वलि वट्टि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति वृद्धा नामित्त्वयते, सास्यास्ति तुन्दिभः । वलिभः । वट्टिभः । वलिशब्दः पामादिषु पठ्यते, तेन वलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वचंते, शुभमित्यन्वयं शुभपर्यायस्ताभ्यां युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंकारवानित्यर्थः । शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥६॥२॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमोपज्ञमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्दिक्संज्ञानाद्यानित ऊ-
ह्यंमनुक्रमिन्यामो विभक्तिर्ज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । पञ्चम्यास्तसिद्धिः । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनं त्वदादिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । उन्दि-
दमिति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति । इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थाधिकारः प्र-
थमप्रहर्ग च प्रतिशोभयपक्षत्वाद्गोपयुज्यत इति निवृत्तम् । वाचचनमनुवर्षात् एव, तेन विफ-
ल्पेन तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् । कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किंसर्वनामयद्भ्योऽह्यादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येष । किम् सर्वनामो यद्भ्योऽह्यादिभ्यः प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः । सर्वना-
मत्वात् प्राप्ते षड्द्वयेऽद्यादियुंशामः क्रियते । कुतः । कुत्र । यतः । यत्र । ततः । तत्र । यद्भ्यः । यद्भ्यः । अह्यादिभ्य इति किम् । आभ्याम् । द्वयोः । प्रवृत्तिपरिसंख्याने किम् । वृत्त्यात् । वृ-
धे । प्राग्दिश इत्येव । यथाकदणसानाः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो षड्द्वयेऽद्यादियुंशामा-
द् । षड्द्वयेऽद्यादियुंशाम् । इह न भवति । यदोः स्यात् । यदो स्य इति ॥

इदम इत् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येष । इदम इत् इत्यप्यमादेशो भवति प्राग्दिशोऽपि परतः । सकारः सर्वना-
मार्थः । इह ॥

एतेतो र्योः ॥ ४ ॥

रक्षकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एततावादेशौ भवतः । इतोऽपवादः । रक्षेऽकार उच्चारणार्थः । इदमोर्हि । एतर्हि । इदमस्थमुः । इत्यम् ॥

एतदोऽत् ॥ ५ ॥

प्राग्दिश इत्येव । एतद् प्राग्दिशीये परतोऽनित्यमादेशो भवति । शकारः सवादेशार्थः । भतः । अत्र । एतद् इति योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदो रथोः परत एत इत् इत्येतावादेशौ भवतः । एतर्हि । इत्यम् । रेफादिरनद्यतने हि लन्त्यतरस्यामिति विद्यत एव । यमुप्रत्ययः पुनरेतद् उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याम् । सर्वदा । सदा । प्राग्दिशीये इत्येव । सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणो ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किं सर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति । कुतः । यतः । ततः । बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयस्होरिति ब्रूयति । तस्य तसेः किं सर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । यतः । ततः । बहुत आगतः । तसेस्तसिल् वचनं स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति । सर्वोभयार्थं वर्त्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते । परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्याखल् ॥ १० ॥

किं सर्वनामबहुभ्यः, सप्तम्यन्तेभ्यः खल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । तत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद्दः प्रत्ययो भवति । श्लोऽपवादः । इह ॥

किमोऽत् ॥ १२ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्त् प्रत्ययो भवति । श्लोऽपवादः । कभोक्ष्यसे । काष्यसे । त्रलमपि केचिदिच्छिन्ति । कुत्र । तत् कथम् । उत्तरसूत्राद्वाचनं पुरस्तात्कूप्यते ॥

वा ह च छन्दसि ॥ १३ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्रासेच । क । कुहः । कुत्र चिदस्य सा दूरे, क ब्राह्मणस्य चावकाः ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमोपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । इतिप्रश्नं प्रायिकविषयार्थं, तेन भवदादिभिर्योग एवैतद्दिधानम् । के पुनर्मवदादयः । भवान् दीर्घायुरायुष्मान् देवानांप्रिय इति । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तेन भवता । तत्र भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तत्र भवते । तस्माद्भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति । एवं दीर्घायुष्प्रभृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यर्कित्यत्तद् काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्त्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भव-

अपरस्य पश्चभावोऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । परो व्यासो जायते, पश्च सिंहः । पश्चात्सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तराद्वसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधराद्वसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे । अदूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृतेऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते । तेनार्थं सप्तमीप्रथमान्ताद्विजायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तराद्वसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधराद्वसति । अधस्ताद्वसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणाद्वसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूर इति किम् । उत्तराद्वसति । अपञ्चम्या इति किम् । उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागप्तेः । असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति । के विदिहोत्तरादिप्रहणं नानुवर्त्तयन्ति । दिक्छब्दमात्रात् प्रत्यये मन्यन्ते पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूर इति न स्वयंते अपञ्चम्या इति वर्त्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अद्भूत्तरपदाजाहियुक्त इति ॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच् । दूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि रमणीयम् । दक्षिणा रमणीयम् । दूर इति किम्, दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाहो प्रत्ययो भवतः, अस्तातेरर्थे, दूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तराहि रमणीयम् । दूर इत्येव । उत्तरेण प्रयाति । अपञ्चम्या इत्येव । उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधराचराणामसि पुरध्वञ्चैनाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिष्ठणां विभक्तीनामिह महणम् । पूर्वाधराचराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । तत्सन्धियोगेन चैर्पा यथासंख्यं पुर अध् अच् इत्येते आदेशा भवन्ति । अशीत्वविभक्तिको निर्देशः । पुरो वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति । अध आगतः । अधो रमणीयम् । अचो वसति । अच आगतः । अचो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुराद्य आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरभ्यो भवति, असिप्रत्ययेन न याध्यत् इति । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

विभायाऽयरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण निरये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अयरस्तातातो परतो विभाया अच् इत्ययमाशोदो

भवति । अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् । अवस्ताद्वसति । अवस्ता-
दागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थं धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थं वर्त्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थं । विधा
प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । क्रिया प्रकारे वर्त्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः । एक-
धा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यान्तराऽऽपादनम् । एकस्याने-
कीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थं वा प्रत्ययो
भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्द्वो भ्यमुज्जन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात् परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं कुरु
एकध्वं कुरु । एकधा भुङ्क्ते । ऐकध्वं भुङ्क्ते । धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्द्धाग्रहणं विधार्थं विहि-
तस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत् प्राप्नोति ॥

द्विद्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्विद्योः सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थं अधिकरणविचाले च विहित-
स्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा ।
त्रैधम् । धमुजन्तात्स्वार्थं उदर्शनम्* । पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाञ्च ॥ ४६ ॥

द्विद्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एवजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानु-
कर्षणार्थः । द्वैधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं पाशप् प्रत्ययो भवति ।
याप्यो वैयाकरणः । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशास्त्रे
प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्मान्न भवात् । यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सा-
यां प्रत्ययः ॥

पूरणाद्भागो तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तर्दन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्त्तमानात्स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति ।
स्वार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः । द्वितीयः । तृतीयः । भाग इति किम् । द्वितीयम् । तृती-
यम् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थम् । न ह्यपूरणस्तीयोऽस्ति । मुखतीयादिरनर्थकः ॥

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

पूरणाद्भाग इत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्त्तमाने-
भ्यः स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वार्थं वचनम् । पञ्चमः । सप्तमः । नव-
मः । दशमः । प्रागेकादशभ्य इति किम्, एकादशः । द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् । पञ्चम-
मिन्द्रियमस्यापाक्रामत् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५० ॥

भाग इत्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागेऽभिधेयेऽच्छन्दसि विषये जः प्रत्य-
यो भवति । चकारादेश्च । षष्ठो भागः । षाष्टः । आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

भाग इत्येव । पष्ठाष्टमान्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपञ्चद्वयोर्भागयोरभिधेय-
योः । पष्ठको भागो माने चेत्तद्भवति । कस्य लुक् ? जस्य लुक्, अनो वा । चकाराद्यथाप्रा-
सं च । पाठः । पष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । मानपञ्चद्वयोरिति किम् । पाठः । पष्ठः । आष्ट-
मः । अष्टमः ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वायं आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्लुकौ च ।
आकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञायते । स च विधानसामर्थ्यात्पक्षे भवति । एकाकी । एककः ।
एकः । असहायग्रहणं संस्थानिरासार्थम् । तदुपादाने हि द्विवहोर्न स्याद् । एकाकिनौ
एकाकिनः ॥

भूतपूर्वं चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोऽतिक्रान्तकालवचनः । प्रकृति-
विशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वायं चरट् प्रत्ययो भवति ।
आद्यो भूतपूर्वः, आद्यचरः । सुकुमारचरः । टकारो ङीवर्थः । आद्यचरी ॥

पष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥

पष्ठयन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च । पष्ठयन्तात्प्रत्ययविधानात्
संप्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः,
देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशायने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशायने, प्रकर्षः । निपातनाद्दीर्घः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशयन-
विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वायं तमविष्टनौ प्रत्ययौ भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च
स्वार्थिकानां शोत्यं भवति । सर्वं इमे आख्याः, अयमेवामतिशयेनाद्य, आद्यतमः । दर्शनीय-
तमः । सुकुमारतमः । अयमेवामतिशयेन पटुः, पटिष्टः । लघिष्टः । गरिष्टः । यद्वा च प्रकर्षवर्ता
पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव । देवो वः सविता प्रार्थयतु
श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ॥

तिङ्श्च ॥ ५६ ॥

तिङ्शन्ताच्चातिशायने शोत्ये तमन् प्रत्ययो भवति इथाप्रातिपदिकाद्रित्यधिकारात्तिङो
न प्राप्नोतीति इदं पचनम् । सर्वं इमं पचन्तीति अयमेवामतिशयेन पचति, पचतितमाम् ।
इष्टन्नोदाह्रियते । गुणवचने नियमितत्वात् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातनाद्यत् । अयं विभज्ये चोप-
पदे प्रातिपदिकात्तिङ्शन्ताच्चातिशायने तरवीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः । तमविष्टनोरपवादौ । यथा-
संग्रहमत्र नेष्यते । द्वाविभावाद्यौ, अयमनयोरतिशयेनाद्यतरः । सुकुमारतरः । पचतितराम् ।
जल्पतितराम् । ईपसुन् खल्वपि । द्वाविमौ पट्ट । अयमनयोरतिशयेन पटुः, पटीयान् । लघी-
यान् । विभज्ये चोपपदे । माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आद्यतराः । दर्शनीयतराः । पटीयांसः ।
रपीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टन्नोपमुनायजादौ स्नानान्येन विहितौ तपोरस्य विषयनियमः क्रियते । गुणवचनार्थं
नपत्पत्नी गान्धस्मादिति पटीयान् । लघीयान् । पटिष्टः । लघिष्टः । इह न भवतु । पाण्डु-
नः । पाण्डुगम इति । मृदकार इष्टनोऽन्वधारणार्थः । प्रत्ययनियमोऽयं न प्रकृतिनियम
इति । पटुततः । पटुतमः ॥

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । त्रन्ताच्छन्दसि विषये अजादी प्रत्ययौ भवतः । पूर्वेण गुणवचनादेव नियमे कृते, छन्दसि प्रकृत्यन्तराण्यभ्यनुज्ञायन्ते, त्रन्तादृष्यजादी भवत इति । आसुति करिष्ठः दोह्यसी धेनुः । भस्याटे तद्धित इति पुंवद्भावे कृते, तुरिष्टेमेय-स्त्विति तृचो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । अजादी इति प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिविपरिणम्यते । ननु च प्रशस्यशब्दस्यागुणवचनत्वाद्जादी न संभवतः, एवं तर्हि आदेशविधानसाधार्यात्त्रिपयो नियमो न प्रवर्त्ततेऽजादी गुणवचनादेवेति । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् । सर्वोऽयमेपामतिशयेन प्रशस्यः, श्रेष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ । अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः । श्रेयान् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाच्छशब्दस्य टिलोपयस्येतिलौपो न भवतः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । सर्वे इमे प्रशस्य्या अयमतिशयेन प्रशस्यः, ज्येष्ठः । द्वाविमौ प्रशस्य्यावयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, अयमस्माज्ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकारः ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सत्त्वं नियमान्तर्भावनं पूर्ववज्जायते । सर्वे इमे वृद्धा अयमेपामतिशयेन वृद्धः, ज्येष्ठः । उभाविमौ वृद्धौ । अयमनयोरतिशयेन वृद्धः, ज्यायान् । अयमस्माज्ज्यायान् । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धशब्दस्य वपादेशो विधीयते । वचनसामर्थ्यात् पक्षे सोऽपि भवति । वर्षिष्ठः । वर्षीयानिति ॥

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकवाढयोर्थसांख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवतोऽजाद्योः परतः, तयोश्च सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् । निमित्तभूतयोर्थसांख्यमत्र नेप्यते । सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेपामतिशयेन, नेदिष्टम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्मान्नेदीयः । सर्वे इमे वाढमधीयते । अयमस्मात् साधीयोऽधीते ॥

युवालपयोः कनन्यतरस्थाम् ॥ ६४ ॥

युवालपशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्थामजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववज्ज्ञेयम् । सर्वे इमे युवानः, अयमेपामतिशयेन, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वे इमेऽल्पाः । अयमेपामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात् कनीयान् । अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥

विनो मनुषश्च लुक् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव वचनं ज्ञापकमजादिसम्भावस्य । सर्वे इमे खग्विणः, अयमेपामतिशयेन, खजिष्ठः । उभाविमौ खग्विणौ । अयमनयोरतिशयेन, खजीयान् । अयमस्मात् खजीयान् । सर्वे इमे त्वग्बन्तः, अयमेपामतिशयेन, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वग्बन्तौ, अयमनयोरतिशयेन, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशंसार्या रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसार्याविशिष्टेऽर्थे वचमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं रूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थविशेषस्य शोतका भवन्ति ।

प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः । प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृ-
-पलरूपोऽर्थः, यः पलाण्डुना सुरां पिवति । चोररूपः । दस्युरूपः । योऽश्वीरस्यजनमपहरेत् ।
तिङ्श्रुत्यनुवर्त्तते । पचतिरूपम्, पचतोरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम् । एका च क्रियेति रू-
-पप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गन्तु भवति लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य ॥

ईपदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईपदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैत-
-त् । ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थं वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पद् देश्य देशीयर इत्येते प्रत्यया
भवन्ति । ईपदसमाप्तः पटुः, पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः ।
मृदुदेशीयः । तिङ्श्रुत्येव । पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच पुरस्तात् ॥ ६८ ॥

ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थं वर्त्तमानात् सुवन्ताद्विभाषा बहुच प्रत्ययो भवति । स च पुरस्ता-
-देव भवति, न परतः । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईपदसमाप्तः पटुः, बहुपटुः । बहुमृदुः । व-
-हुगुडा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्पवादयोऽपि भवन्ति । सुवग्रहणं तिङ्श्रुतान्ता मृदिति ॥

प्रकारवचने जातीयरः ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । सुवन्तात्प्रका-
-रविशिष्टेऽर्थं वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं जातीयर प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चार्थं प्रत्य-
-यः । थाल्पुनः प्रकारमात्र एव भवति । पटुप्रकारः, पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

प्रागिचात्कः ॥ ७० ॥

इधे प्रतिष्ठताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसेशब्दनायानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, क-
-प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति अज्ञात इति । अश्वकः । गर्दभकः । तिङ्श्रुतादर्थं
प्रत्ययो नेष्यते ॥ अकजिष्यते । तिङ्श्रुत्यनुवृत्तमुत्तरसुत्रेणैव संबन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच्च प्राक् टैः ॥ ७१ ॥

तिङ्श्रुत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्रागिशीयेष्वर्थेष्वकच्चप्रत्ययो भवति, स च प्राक् टैः,
न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । सर्वनाम्नः खल्वपि । सर्वके । विश्वके । उभयके । प्रातिप-
-दिकात्सुप इति द्वयमिहानुवर्त्तते । तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति । कचित् प्रातिपदिकस्य
प्राक् टैः प्रत्ययो भवति । कचित् सुवन्तस्य । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । युष्मकासु । यु-
-वकयोः । आवकयोः । इत्यत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकि, इत्यत्र
सुवन्तस्य । *अकच्चकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः* । स च मित्वादन्त्यादृचः परो
भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति । *शीले को मलोपश्च वक्तव्यः* । तूष्णीशीलः,
तूष्णीकः । तिङ्श्रुतिं प्रकृतमत्र संबध्यते पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रतिपदिकस्याकचसन्नियोगेन दकारादेशो भवति । चकारः सन्नियोगार्थः ।
सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्त्तते न सर्वनामग्रहणम् । ककारान्तस्य सर्वनाम्नोऽसंभवात् । धि-
-क् । धकित् । हिरक् । हिरकुत् । पृथक् । पृथक्क् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषोऽज्ञातः । अज्ञानत्वोपाधिकेऽर्थं वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात्तिङ्श्रुताच्च स्वा-
-र्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्थेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधान-
-मेतत् । कस्यायमेदश् इति स्वस्वामिसम्बन्धेनाज्ञातेऽश्वे प्रत्ययः । अश्वकः । गर्दभकः ।
उच्छकः । पृथगन्यथापि यथायोगमज्ञातता विशेष्या । उच्छकैः । गीच्छकैः । सर्वके । विश्वके ।
पचतकि । जल्पतकि ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् । कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमाना-
त्प्रातिपदिकात्स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सितोऽधः, अधकः । उट्टकः । गद्गर्भ-
कः । उचकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विशकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञार्या कन् ॥ ७५ ॥

कुत्सित इत्येव । कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति ।
कल्यापवादः । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । धारकः । पूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुवन्तात्तिङ्गत्वाच्च यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्वलकः । बुभुक्षितकः । विशसितकि । स्वपितकि ॥

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरूपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते तिलकाः । एहकि । अद्दकि । अनुकम्प्यमानो
दानेनाशोधयति । पूर्वेणाऽप्रत्यासन्नानुकम्पाक्षेपन्वादनुकम्प्यमानादेव प्रत्ययो विहितः । संप्र-
ति व्यवहितोऽपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नप्रज्वा ॥ ७८ ॥

अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्तादिति वचते । बह्वचः प्रातिपदिकान् मनुष्यनामधेयाद्वा
ठ्ठप्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञदत्तकः ।
यह्वच इति किम् । दत्तकः । गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम् । मद्रवाहुकः । भद्रवाहुकः ॥

घनिलञ्चौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण ठ्ठच विकल्पेन प्राप्ते वचनम् । बह्वचो मनुष्य-
नाम्नो घन् इलञ्च इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकाराद्यथाप्राप्तम् । देवियः । देविलः । देविकः ।
देवदत्तकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरड्जुञ्चौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बह्वचो मनुष्यना-
म्नोऽड्जुञ्चु प्रत्ययौ भवतः । चकाराद् घनिलञ्चौ प्रत्ययौ भवतः । ठञ् वा । उपकः । उपि-
यः । डपिलः । डपिकः । उपेन्द्रदत्तकः । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । नेत्येव हि वचते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

बह्वच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयो व्याघ्र सिंह
इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन् प्रत्ययो भवति । व्याघ्रकः । सिंहकः । शरभ-
कः । वावचनानुवृत्तेर्यथादर्शनमन्योऽपि भवति । व्याघ्रिलः । सिंहिलः । नामग्रहणं स्वरूप-
निवृत्त्यर्थम् ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात् प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नोऽनु-
कम्पायां कन् प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः । व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्यः ।
सोऽनुकम्पितः व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादाबुध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुवर्त्तते । अस्मिन् प्रकरणे यद्योऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन् परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । उऽब्रह्मणं सर्वलोपार्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः, देविकः । देवियः । देविलः । यज्ञिकः । यज्ञियः । उपडः । उपकः । उपेन्द्रदत्तकः । उग्रहणमुक्तो द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत् प्रसङ्गः । वायुदत्तः । वायुकः । पितृदत्तः । पितृकः । *चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः* । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः । बृहस्पतिलः । *अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः । देवकः । यज्ञदत्तकः । *लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः* । दत्तिकः । दत्तिलः । दत्तियः । दत्तकः । *विनाऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः* । देवदत्तो दत्तः । देव इति वा । *उवर्णाल्ल इलस्यच* । भानुदत्तो, भानुलः । वसुदत्तो, वसुलः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् । लहोडः । लहिकः । कहाडः । कहिकः । *एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः* । वागाशाः, वाचिकः । कुचिकः । स्वचिकः । कथं पडङ्गुलिदत्तः, पडिक इति । पपष्ठाजादिवचनात् सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतस्तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः, शेवलिकः, शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशालिकः । विशालियः । विशालिलः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्थमिकः । अर्थमियः । अर्थमिलः । *शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम्* । शेवलेन्द्रदत्तः । सुपर्याशीर्दत्तः शेवलिकः सुपरिक इति यथा स्यात् । शेवलयिकः । सुपरयिक इति सा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चेतत् । अल्पत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैलकम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उष्कैः । नोचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । दीवंप्रतियोगो ह्रस्वः । ह्रस्वो वृक्षो, वृक्षकः । प्लक्षकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्व इत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दर्णकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्व इत्येव । संज्ञाग्रहणं नानुवर्त्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थे षोडशे रः प्रत्ययो भवति । वस्यापवादः । ह्रस्वा कुटीः कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । स्तार्थिः कत्वेऽपि उद्धिन्नता लोकाश्रयत्वाल्लक्षणस्य ॥

कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥

हस्व इत्येव । कुतुशब्दाद् हस्वत्वे द्योत्ये ङुपप्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । हस्वा कुतुः कुतुपः । कुतुपं चर्ममयं स्नेहभाजनमुच्यते । कृतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

हस्व इत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां हस्वत्वे द्योत्ये ष्टरप्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । पकारो ङीपर्यः । हस्वा कासूः, कासूतरी । गोणीतरी । कासूरिति शक्तिरायुधविशेष उच्यते ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

हस्व इति निवृत्तम् । वत्स उक्षन् अश्व रूपम् इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये ष्टरप्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् ङ्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वं प्रत्ययः । वत्सतरः । उक्षतरः । अश्वतरः । रूपभतरः । प्रथमवया वत्सः । तस्य तनुत्व द्वितीयवयः प्राप्तिः । तस्य उक्षा । तस्य तनुत्वं तृतीयवयः प्राप्तिः । अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्य-पितृकता । अनश्वारूपभः । तस्य तनुत्वं भारवहने मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरच् प्रत्ययो भवति । निर्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः जात्या क्रियया गुणेन वा संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथकरणम् । भवतोः पटुः । कतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः । यतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । ततर आगच्छतु । महाविभाषयात्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोर्द्वैवदत्तः, स आगच्छतु । निर्धारण इति विषयसप्तमीनिर्देशः । द्वयोरिति समुदा-यान्निर्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्देशो निर्धार्यमाणनिर्देशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥

किंयत्तद् इति वचंते, निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यो वा डतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वावचनमकलर्थम् । यको भवतां कठः । सक आगच्छतु । महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्त्तत एव । को भवतां कठः । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्न इति किम् । को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नप्रश्नं च किम् एव विशेषणं, न यत्तदोरसम्भवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैरेव सम्बध्यते । किमोऽस्मिन् विषये डतरमपीच्छन्ति केचित् । कतरो भवतां कठः । कतरो भवतां कलाप इति । तत्र, कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति वचनात् सिद्धम् ॥

एकाश्वप्राचाम् ॥ ९४ ॥

एकशब्दात्प्राचाभाचार्याणां मतेन डतरच् डतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन् विषये । चकारो डतरचोऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्निर्धारणे डतरच् । बहूनां निर्धारणे डतमच् । जातिपरिप्रश्न इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचाङ्ग्रहणं पूजार्थं, विकल्पोऽनुवर्त्तते ॥

श्वक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥

श्वक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन् वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सित इत्यनेन कन् प्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्राग्वीयस्य पुर्णोऽवधिः ॥

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इवार्यं यत् प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति इवार्यः सा-
दृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणम् । प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकम् । अथ इवार्यम-
श्वप्रतिकृतिः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । प्रतिकृताविति किम् । गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्यं गम्यमाने कन् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञा ग-
म्यते । अप्रकृत्यर्थ आम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ॥

लुभमनुष्ये ॥ ९८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्येऽभिधेये लुभ भवति । चञ्चैव मनुष्यः,
चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्य इति किम् । अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । देवपथादेरा-
कृतिगणत्वात्तस्यैवार्यं प्रपञ्चो वेदितव्यः ॥

जीविकार्थं चापर्ये ॥ ९९ ॥

जिविकार्थं यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुभ भवति । विक्रीयते यत्तत्पण्यम् । वासुदेवः ।
शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवलकार्दानां जीविकार्थां देवप्रतिकृतय उच्यन्ते ।
अपण्य इति किम् । हास्तकान् विक्रीणीते । अश्वकान् । रथकान् । देवपथादेरैवार्यं प्रपञ्चः ॥

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुभ भवति । आदि-
शब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्चासु तावत् । शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि । अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु । ऋषिः ।
महडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ । सिंहगति । उ-
ष्ट्रप्रीवा । चामरजुः । रज्जुः । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्प । मत्स्य ॥

वस्तेर्दञ् ॥ १०१ ॥

इवत्यनुवर्त्तते, इत्तः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । व-
स्तिशब्दादिवार्यं द्योत्ये दञ् प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेयी ॥

शिलाया ङः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवार्यं ङः प्रत्ययो भवति । शिलेव, शिलेयं दधि । केचिद्भ्रममपीच्छन्ति,
तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । शिलाया ङ् प्रत्ययो भवति । शिलेयम् । ततो ङः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति इवार्यं । शाखेव, शाख्यः ।
मुष्यः । जघन्यः । शाखा । मुश । जघन । शङ्ग । मेघ । घरण । स्कान्धाशिरस् । उर्य ।
अथ । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्येऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्यं यत् प्रत्ययो निपात्यते । द्रव्यम् ।

भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामार्थामुपायभूत उच्यते । द्रव्योऽयं राजपुत्रः । द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छुः ॥ १०५ ॥

कुशाग्रशब्दादिवाच्यं छः प्रत्ययो भवति । कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वात्, कुशाग्रीया बुद्धिः । कुशाग्रीयं वक्षाम् ॥

समासाच्च तद्विपयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविपयात् समासादपरस्मिन्निवार्थे एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धकवर्चकीयम् । अतर्कितोपनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत् कथम् । काकस्यागमने यादृच्छिकम् तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमने, दस्यूनां चोपनिपातः, तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः । समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । न ह्यस्यापरलक्षणमस्ति । सुप्सुपेति वा समासः । स चैवंविपय एव ॥

शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थेण प्रत्ययो भवति । शर्करेव शर्करम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिका । पुण्डरीक । शतपत्र । गोलोमन् । गोपुच्छ । नरालि । नकुला । सिकता । शर्करादिः ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलीवाङ्गुलिकः । भारुजिकः । अङ्गुलि । भरुज । वधू । वल्गु । मण्डर । मण्डल । शङ्कुल । कपि । उदशिवत् । गोणी । उरस् शिखा । कुलिश । अङ्गुल्यादिः ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवाच्येऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यां ग्रहणेनानन्तरष्टक् प्राप्यते एकशालेव, एकशालिकः । एकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवाच्यं ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्कः शुद्धोऽथः, तेन सदृशः, कार्किकः । लौहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोऽप्युपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते ॥

प्रज्ञपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥

प्रज्ञ पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । तं प्रज्ञवा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥

पूगाञ्च्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकाग्रामणीपूर्वात् स्वार्थेञ्च्यः प्रत्ययो भवति । लौहध्वज्यः । लौहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । शैब्यः । शैब्यो । शिवयः । चातक्यः । चातक्यौ । चातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देवदत्तो ग्रामणारेपां त इमे देवदत्तकाः । यशदत्तकाः ॥

व्रातच्छजोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तय उरुसेधजीविनः संवा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च
स्वार्थं ज्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोतपाक्यः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः । ब्रैहिम
त्यः । ब्रैहिमत्यौ । ब्रौहिमताः । च्फजः खल्वपि कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः ।
ब्राह्मयन्यः । ब्राह्मनायौ । ब्राह्मनायन्यः । अस्त्रियामिति किम् । कपोतपाकी । ब्रौहिमती ।
कौञ्जायनी । ब्राह्मयनी ॥

आयुधजीविसंवाञ्ज्यङ्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संवः आयुधजीविसंवः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाहीकेषु य आयुधजीवि-
संवस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद् ब्राह्मणराजन्यवर्जितात् स्वार्थं ज्यद् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे त-
द्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव । टकारो ङीवर्थः । तेनास्त्रियामिति नानुवर्त्तते ।
कौण्डीवृस्यः । कौण्डीवृस्यौ । कौण्डीवृसाः । क्षौद्रक्यः । क्षौद्रक्यौ । क्षुद्रकाः । मालज्यः ।
मालज्यौ । मालवाः । स्त्रियां कौण्डवृसी । क्षौद्रकी । मालवी । आयुधजीविग्रहणं किम् ।
महाः । शयण्डाः । संवग्रहणं किम् । सम्राट् । वाहीकेष्विति किम् । शबराः । पुलिन्दाः ।
अब्राह्मणराजन्यादिति किम् । सम्राट् । वाहीकेष्विति किम् । शबराः । पुलिन्दाः । अब्राह्मण
राजन्यादिति किम् । गोपालवा ब्राह्मणाः । शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाट्टेरयण् ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंवादिति वर्त्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थं टेष्यण् प्रत्ययो भवति ।
टकारा ङीवर्थो णकारो वृद्धयर्थः । वाक्येभ्यः । वाक्येभ्यौ । वृकाः । आयुधजीविसंवविशेषणं
जातिशब्दान्माभूत् । कामकोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव ।

दामन्यादित्रिगर्त्तपष्टाच्छः ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसंवादिति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त्तपष्टेभ्यश्चायुधजीवि-
संवावाचिभ्यः स्वार्थं छः प्रत्ययो भवति । येपामायुधजीविनां संघानां पङ्क्तवर्गस्तत्र च
त्रिगर्त्तः पष्टः । त्रिगर्त्तः पष्टो येषां, ते त्रिगर्त्तपष्टा इत्युच्यन्ते । तेषु चेष्ये स्मृतिः ।

आहुस्त्रिगर्त्तपष्टास्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

क्रौष्टिकर्त्तमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः ॥ इति ।

दामन्यादिभ्यस्तावत् । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपीयः । औलपीयौ ।
उलपयः । त्रिगर्त्तपष्टेभ्यः खल्वपि । कौण्डोपरथीयः । कौण्डोपरथीयौ । कौण्डोपरथाः । दा-
ण्डकीयः । दाण्डकीयौ । दाण्डक्यः । क्रौण्डकीयः । जालमानीयः । ब्रह्मगुप्तीयः । जानकीयः ।
दामनी । औलपि । आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रुन्तपि । सार्वसेनि । विन्दु ।
मौञ्जायन । उलभ । सावित्रीपुत्र ॥

पश्वादि यौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसंवादित्येव । पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य आयुधजीविसं-
घवाचिभ्यः स्वार्थं णञौ प्रत्ययो भवति । पार्श्वः । पार्श्वौ । पार्श्वः । आसुरः । आसुरौ ।
आसुराः । यौधेयः । शौक्येयः । पर्शु । असुर । रक्षस् । बाल्हीक । वयस् । मरु । दशार्ह ।
पिशाच । विशाल । अद्रानि । । कापांण । सत्वत् । वसु । पश्वादिः ॥ यौधेय । कौशेय ।
क्रोशेय । शौक्येय । शौक्येय । धात्तय । वात्तय । जावालेय । त्रिगर्त्त । भरत । उदीनर ।
यौधेयादिः ॥

अभिजिद्विदभृच्छलावच्छ्रुत्तावच्छ्रमीचदूर्णावच्छ्रमदणो यञ् ॥ ११८ ॥

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्य प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थं

यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितोऽप्रत्यमित्यण् । तदन्ताद्यञ् । आभिजित्यः । आभिजित्यौ ।
अभिजिताः । वैद्भृत्यः । वैद्भृत्यौ । वैद्भृताः । शालावत्यौ । शालावताः । शैलावत्यः ।
शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः । *गोत्रप्रत्ययस्पात्राणो ग्रहणमिष्यते* । अभिजितो
मुहूर्त्तः । आभिजितः । स्थालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

ऽयादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

पूशाभ्योऽग्रामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययास्ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा चैवोदाह-
तम् । तद्राजप्रदेशास्तद्राजस्य बहुष्वित्येवमादायः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ९ ॥ ३ ॥

॥ अथ पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुञ् लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां द्योत्-नायां वुञ् प्रत्ययो भवति । तत्स-
न्नियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धे पुनर्वचनमनैमित्तिकार्थम् । यस्येति
लोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात्, पादः पदिति पद्माद्यो न स्यात् । अस्य त्वनैमि-
त्तिकत्वात् स्थानिवत्त्वम् । द्वौ द्वौ पादौ ददाति, द्विपदिकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति । द्वि-
शतिकां ददाति । तद्धितार्थं इति समासः । ततः प्रत्ययः । स्वभावाच्च वुञ्प्रत्ययान्तं
स्त्रियामेव वचते । पादशतस्येति किम् । द्वौ द्वौ मापौ ददाति । संख्यादेरिति किम् । पादं-
पादं ददाति । वीस्यायामिति किम् । द्वौपादौ ददाति । द्वे शते ददाति । पादशतग्रहणमनर्थ-
कमन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमोदकिकां ददाति, त्रिमोदकिकां ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोर्गम्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदि-
कस्य संख्यादेर्वुञ् प्रत्ययो भवति, अन्तलोपश्च । अवीप्सार्थोऽयमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डि-
तः । द्विपदिकां दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति । द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां
दण्डितः । त्रिशतिकां । द्विशतिकां व्यवसृजति । त्रिशतिकां ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने द्योत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातीथरोऽपवादः । प्रकारो विशेष-
पः । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । अणुकः । मापकः । *कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतीरूपसंख्यानम्* ।
चञ्चत्प्रकारः, चञ्चकः । बृहत्कः । चञ्चद्बृहयो रिति केचित् पठन्ति । तेषां चञ्चकः, बृहक
इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केऽण इति ह्रस्वः । स्थूल । अणु । माप । इषु । कृष्ण तिलेषु ।
यव बीहिसु । *इक्षुतिलपाथकालवदाताः सुरायाम्* । *गोमूत्र । आच्छादने* । *सुराया
अहौ* । जीर्णं शालिषु । पत्रमूले समस्तव्यस्ते । कुमारीपुत्र । कुमार । अगुर । मणि ।
स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः तद्भावोऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां क्ता-
न्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । छिन्नकः । अनत्यन्तगताविति किम् । भिन्नम् । छिन्नम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे । क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् । सामिभुक्तम् ।
वचनग्रहणं पर्यायाथम् । अर्धकृतम् । नेमकृतम् । सामिवचने प्रतिपेधानर्थवर्थं प्रकृत्याभिहित-
तत्वात् । एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ विहितस्य कनः प्रतिपेधः, किं तर्हि स्वार्थिकस्य ।
केन पुनः सार्थिकः कन् विहितः । एतदेव ज्ञापकं भवति स्वायं कञ्चित् । तत्र यदेतदुच्यते ।
एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यत इत्येवमादि तदुपपन्नं भवति ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कन्ननुवर्त्तते, न प्रतिपेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानात् स्वायं कन्प्रत्ययो भवति ।
बृहतिकः । आच्छादने इति किम् । बृहती छन्दः ॥

अपडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मांलंपुरुपाध्युत्तरपदात् खः ॥ ६ ॥

अपडक्ष आशितंगु अलंपुरुष इत्येतेभ्योऽध्युत्तरपदाच्च स्वायं खः प्रत्ययो भवति । अवि-
द्यमानानि पडक्षीण्यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सञ्चयक्ष्णोरिति पञ्च । ततः खप्रत्ययः ।
अपडक्षीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः । आशिता गावोऽस्मिन्नरण्ये आशि-
तंगवीनमरण्यम् । निपातनात् पूर्वपदस्य सुमागमः । अलकर्मन् । अलंपुरुष इति ।
पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः । अलकर्मणेऽलकर्मणः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषीणः ।
अध्युत्तरपदस्तुपुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्यश्चार्थं प्रत्ययः । उच्च-
रत्र विभाषाग्रहणात् । अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः स्मर्यन्ते तमपादयः प्राक्कनः ।
व्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राक् मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्तादचेति ॥

विभाषाञ्चेरदिक्छिष्याम् ॥ ८ ॥

अञ्चत्यन्तात् प्रातिपदिकाददिक्छिष्यां वर्त्तमानात् स्वायं विभाषा खः प्रत्ययो भवति ।
प्राक् । प्राचीनम् । अवाक् । अवाचीनम् । अदिक्छिष्यामिति किम् । प्राची दिक् ।
प्रतीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । अवाचीना शिखा । स्त्रीग्रहणं किम् ।
प्राचीने दिग्मणीयम् । उदीचीने दिग्मणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ वन्धुनि ॥ ९ ॥

जात्यन्तात् प्रातिपदिकाद् वन्धुनि वर्त्तमानात् स्वायं छः प्रत्ययो भवति । वध्यतेऽस्मि-
न्जातिरिति वन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन ब्राह्मणत्वादिजातिवर्ज्यते दद् वन्धु द्रव्यम् ।
ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीय इति । ब्राह्मणादिदेवोच्यते । वन्धुर्नाति
किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तमर्थवद्-
वर्त्तते । सस्थान इति मुख्य उच्यते, समानं स्थानमस्येति कृत्वा । पित्रा तुल्यः, पितृस्थान-
नीयः । पितृस्थानः । मातृस्थानीयो, मातृस्थानः । राजस्थानः । सस्थानेनेति किम् । गो-
स्थानम् । अश्वस्थानम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन बहुव्रीहिः सस्थानशब्दोऽर्थमुपस्थापयति,
नासत्पुरुषः । चेच्छब्दः संबन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विषय इति पूर्वत्र नित्यविषयः ॥

किमेत्तिङ्गव्ययघादास्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥

किम् एकारान्तात्तिङ्गव्ययभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङ्गव्ययवः तदन्तात् प्रा-
तिपदिकाद्द्रव्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति तथापि
गुणक्रियास्यः प्रकर्षो यदा द्रव्य उपचर्यते तदाऽयं प्रतिपेधः । क्रियागुणयोरेवार्थं प्रकर्षं प्रत्ययः ।

किंतराम् । किंतमाम् । पूर्वाङ्केतराम् । पूर्वाङ्केतमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चै-
स्तराम् । उच्चैस्तमाम् । अद्भ्यप्रकर्ष इति किम् । उच्चैस्तरः । उच्चैस्तमः ॥

अमु च छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिङ्ग्यवादादद्भ्यप्रकर्षं अमु प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये चकारादामु च । प्रतरं
नयामः । प्रतरां वस्यः । स्वरदिपु अम् आम् इति पठ्यते । तस्मात्तदन्तस्याव्ययत्वम् ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिनष्टक्त्वात् स्वाथं ष्क् प्रत्ययो भवति । अनुगादिकः ॥

राचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कमेव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णञ्विहितः, तदन्तात् स्वाथंऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां
विषये । व्यावक्रोशी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रीप्रहणं किमर्थं यावता णच् स्त्रियामेव विहितः ।
ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति । एवं तल्लंतज्ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा । नैलकल्पा प्रसन्ना । देव एव देवतेत्येवमा-
द्युपपन्नं भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ भाव इनुण् विहितस्तदन्तात् स्वाथंऽण् प्रत्ययो भवति । सांराविणं वर्त्तते ।
सांकृदिनम् ॥

विसारिणोः मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन् शब्दात् स्वाथंऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्येऽभिधेये । वैसा-
रिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वाथं कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । पौनः-
पुन्यमभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्म, संख्याने क्रियाभ्यावृत्तिग-
णनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः । संख्याया इति किम् । भूरीन्वा-
रान् भुङ्क्ते । क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति, न द्रव्यगुणयोः ।
उत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् । एकस्य सहृच्चेत्यत्र क्रियैव गण्यते, नाभ्यावृत्तिः । असंभवात् ।
अभ्यावृत्तिग्रहणं किम् । क्रियामात्रगणने मा भूत् । पञ्चपाकाः । दशपाकाः । गणन-
ग्रहणं किमर्थम् । यावता गणनात्मिकैव संख्या । अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ
वर्त्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः संधात् । शतवारान् भुङ्क्ते, शतकृत्व इति इह न
स्यात् । शते वारानां भुङ्क्ते इति । न ह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः । संख्यानमाप्रवृत्तित्वात् ।
गणनग्रहणाच्च सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो
भवति । कृ त्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते । चकारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति । सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने । कृत्वसुचोऽपवादः ।
अभ्यावृत्तिस्त्वह न संभवति । सकृद्भुङ्क्ते । सकृदधीते । एकः पाक इत् तत्र न भवति, अन-
भिधानात् ॥

विभाषा बहुवर्द्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । एषे सोऽपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासन्नकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । अविप्रकृष्टकाल इति किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति । ट्कारो ङीवर्थः । अन्नं प्रकृतम्, अन्नमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः । प्रकृतमित्युच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचने, तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतवचनेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्वं । वटकमयी यात्रा । इयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २० ॥

तत्प्रकृतवचन इत्येव । बहुषु प्रकृतेषुच्यमानेषु समूहवत् प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः । प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाण्डुलिकम् । शाण्डुलीमयम् । अतिवर्त्तन्तेऽपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि । द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता अस्मिन् यज्ञे, मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः । शाण्डुलिकः । शाण्डुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेपजाञ् ङ्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ङ्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव, आनन्त्यम् । आवसथ एवावसथम् । इति ह, ऐतिह्यम् । निपातसमुदायोऽयमुपदेशपरम्परे वर्त्तते । भेपजमेव, भैपज्यम् । महाविभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

देवतान्तातादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात् प्रतिपदिकाचतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्यं यत् प्रत्ययो भवति । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् ङ्यम् । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते । अग्निदेवतायै इदम्, अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । वायुदेवत्यम् ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यं इत्येव । पादार्थाशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येऽभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्रकारः । यथादर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशाक्षरं दृष्टव्यः प्रजापतिः । वसु । अयस् । ओक । क्वि । क्षेम । उदक । वर्चस् । निष्केवल । उक्थ । जन । पूर्व । नव । सुर । मर्त । यविष्ट । इत्येतेभ्यश्च न्दसि स्वाथं यत्प्रत्ययो भवति । अग्निरीशेवस्यस्य । अयस्यो वसानाः । द्वितीयावहुवचनस्यालुक् । अपोवसाना इत्यर्थः । स्वओक्ये । कव्योसि । क्षेभ्यस्य वस्यति । वायुर्वचस्यः । निष्केवल्यं शंसति । उक्थं शंसति । जन्यं ताभिः । पूर्व्यां विशः । स्तोमैर्जनधामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्टव्यम् । *आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपलक्षणम्* । *समशब्दादावतुप्रत्ययो वक्तव्यः* । समावद्धस्तु । *नवस्य नू आदेशस्तपूतनपूर्वाश्च प्रत्ययाः* । नूनम् । नूतनम् । नवीनम् । *न च पुराणे प्रात्* । पुराणे वर्त्तमानात् प्रशब्दात्तः प्रत्ययो भवति । चकारात्लक्षणपूर्वाश्च । प्रणम् । प्रलम् । प्रतनम् । प्रीणम् । *भागरूपनामन्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः* । भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । *मित्राच्छन्दसि* । मित्रधेयं यतस्व । *आ-

भ्रीध्रसाधारणाद्भ्रः । आभ्रीध्रम् । साधारणम् । त्रियां ङीप् । आभ्रीध्री । साधारणी । वाप्र-
करणाच्च विकल्प्यन्त एतान्युपसंख्यानानि, तेन यथाप्राप्तमपि भवति । आभ्रीध्रा शाला ।
साधारणा भूरिति । *अयवसमख्भ्यां छन्दस्यञ्चक्ष्व्यः* । आयवसे रमन्ते । मास्तं शर्दः ॥

अतिथेज्यः ॥ २६ ॥

तादर्थ्य इत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्येऽभिधेयेज्यः प्रत्ययो भवति । अति-
थये इदम्, आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्य इति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति । देव एव देवता ॥

अवेः कः ॥ २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । अविरेवाविकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । याव एव, यावकः । मणिकः । याव ।
मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब । ऋतावुष्णशीते । पशौ लक्षविधाते । अणु निपुणे ।
पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्तौ । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे । ईयसश्च । श्रेय-
स्कः । ज्ञात । कुमारीक्रीडनकानि च ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो मणिः । लोहितकः ।
मणाविति किम् । लोहितः ॥

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानालोहितशब्दात् स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः कोपेन ।
लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहितो गौः । लोहितं रुधिरम् । *लोहितालि-
ङ्गवाधनं वा वक्तव्यम्* । लोहितिका कोपेन । लोहिनिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः कम्बलः ।
लोहितकः पटः । लिङ्गवाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहिनिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्त इति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमानाद्रक्ते च कन् प्रत्ययो
भवति । कालकं मुडं वैलक्ष्येण । रक्तं । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । विनय एव, वैनयिकः । सामयिकः ।
औपयिकः । विभाषाग्रहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय । समय । उपायाद् ह्रस्वत्वं च ।
संगति । कथंचित् । अकस्मात् । समयाचार । उपचार । समाचार । व्यवहार । संप्रदान ।
समुत्कर्ष । समूह । विशेष । अत्यय । विनयादिः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रकाशितोऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्शब्दात् स्वार्थे ङक् प्रत्ययो

भवति । पूर्वमन्येनोकार्थत्वात् संदेशवाग् व्याहृताथंत्युच्यते । वाचिकं कथयति । वाचिकं श्रद्धे । व्याहृतास्थांमिति किम् । मधुरा वाग् देवदत्तस्य ॥

तद्यक्तात् कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृताथंया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात् स्वाथंऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मैव, कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्कर्मणमित्युच्यते । *अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिपादकर्मारचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम्* । कुलाल एव, कौलालः । वारुडः । नैपाद् । कार्मारः । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । सात्रायानुजा-
वरानुपूकानुपुद्भञ्जानुप्राशयराक्षोघ्नत्रैयातवैकृतवारिवरुहताप्रायणाप्रहायणसान्त्वनाः । ए-
तेऽण्यन्ताः स्वार्थिकोश्छन्दसि भाषायां चेष्यन्ते ॥

ओपधेरजातौ ॥ ३७ ॥

ओपधिशब्दाद्जातौ वर्तमानात् स्वाथंऽण् प्रत्ययो भवति । औपधं पिबन्ति । औपधं ददाति । अजाताविति किम् । ओपधयः क्षेत्रे रुडा भवन्ति ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वाथं ऽण् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी खो । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यत सा प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चवृत्ति-
भ्यो ण इति विद्वन्निस्त्रय पठ्यते । शत्रन्तस्य विदेर्गहणं, विदेः शत्रुर्वपुर्दित्यत एव ज्ञापकात्
पाक्षिको वस्वादेशः । अन्यतरस्यांप्रहणं वा तत्रानुवर्त्तते । तुष्टोस्तातडाशिष्यन्यतरस्या-
मिति । प्रज्ञ । वणिक् । उशिक् । उष्णिक् । प्रत्यक्ष । विह्वस् । विद्वन् । -पोडन् । पोडश ।
विद्या । मनस् । श्रोत्र शारीरि । श्रोत्रम् । जुह्वत् कृष्ण मृगे । चिकीर्षत् । चोर । शक ।
योध । वक्षस् । भूर्त् । वस् । एव । मश्वत् । कुड् । राजा । सत्वन्तु । दशार्ह । वयस् ।
आतुर । रक्षस् । पिशाच । अशनि । कार्पापण । देवता । वन्धु ॥

मृदस्तिक् ॥ ३९ ॥

मृच्छद्वात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकलः सर्वत्रानुवर्त्तते । मृदेव, मृत्तिका ॥

सस्तौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेथे वर्तमानाद् मृच्छद्वात्सस्तौ इत्यसौ प्रत्ययौ भवतः । रूपपोऽपवादः ।
प्रशस्ता मृद्, मृत्सा, मृत्सना । नित्यश्चार्थे प्रत्ययः । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांप्रहणात् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेऽथे वर्तमानाभ्यां यथासंख्यं तिलता-
तिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपपोऽपवादौ । वृकतिः । ज्येष्ठतातिः ॥

वह्लपार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

वह्लपार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । विशेष-
पानभिधानाच्च सय कर्माधिकारकं गृह्यते । वह्नि ददाति, बहुगो ददाति । अल्प ददाति ।
अल्पतो ददाति । बहुभिर्ददाति बहुशो ददाति । अल्पेन अल्पसः । बहुभ्यः, बहुशः ।
अल्पसः । हस्तेषमाशुदाहार्यम् । वह्लपार्थादिति किम् । गां ददाति । अश्वे ददाति ।
कारकादिति किम् । बहुनां स्वामी अल्पानां स्वामी । अयंप्रहणात्पर्यायेभ्योपि भवति ।
भूरिशा ददाति । स्तोकोसो ददाति । वह्लपार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् । यत्र मङ्गलं गम्यते

तत्रायं प्रत्यय इष्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदयकेषु कर्मसु । अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्योत्यायां शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः । एकवचनात्खल्वपि । कार्पापणं ददाति, कार्पापणशः । मापशः । पादशो ददाति । एकोऽर्थ उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्पापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ ददाति । कार्पापणं ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । कार्पापणस्य कार्पापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति । प्रथु-
म्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । चाग्रहणानुवृत्तेर्विकल्पेन भवति । *तसिप्र-
करण आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्* । आदौ आदितः । मध्यतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः ।
आकृतिगणधायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चेदपादनं हीयरुहोः
सम्बन्धि न भवति । ग्रामत आगच्छति । ग्रामात् । चोरतो विभेति । चोरात् । अध्ययनतः
पगजयते । अध्ययनात् । अहीयरुहोरिति किम् । सार्थाद्धीयते । पर्वतादवरोहति । हीयते
इति विकारनिर्द्देशो जहातेः प्रतिपत्त्यर्थः । जिहीतेर्मा भूत् । भूमित उज्जिहीते । भूमि-
रुज्जिहीते । कथं मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति । नैपा पञ्चमी । किं तर्हि, तृतीया ।
स्वरेण वर्णेन वा हीन इत्यर्थः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेचकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः अचलनमव्यथनम् । क्षेपो निन्दः । अतिग्रहादिविषये या तृतीया
तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि न भवति । वृत्तेनातिगृह्यते, वृत्ततोऽतिगृह्यते ।
चारित्र्येणातिगृह्यते, चारित्रतोऽतिगृह्यते । सुन्द्वृत्तवानन्यानातिक्रम्य वृत्तेन गृह्यत इत्यर्थः ।
अव्यथने । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्र्येण न व्यथते चारित्रतो न व्यथते ।
वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्र्येण क्षिप्तः, चारित्रतः
क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयायां इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दात् परा या
तृतीया विभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति । वृत्तेन हीयते, वृत्ततो हीयते ।
चारित्र्येण हीयते, चारित्रतो हीयते । पापयोगात् । वृत्तेन पापः, वृत्ततः पापः । चारित्र्येण पापः ।
चारित्रतः पापः । क्षेपस्याविवक्षायां तत्त्वाख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वणैव सिद्धम् ।
अकर्त्तरीत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने पण्ड्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति ।
देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । पृष्ठी चात्र पक्षापेक्षैव । अर्जुनस्य पक्षे कर्णस्य
इत्यर्थः । व्याश्रय इति किम् । वृक्षस्या शाखा ॥

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या पट्टी विभक्तिस्तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनं प्रतीकारः, चिकित्सेत्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । कासतः कुरु । छर्दिकातः कुरु । प्रतीकारस्तस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयन इति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्भावे कृन्वस्तियोगे संघकर्त्तरि च्चिः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावोऽभूततद्भावः, संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात् प्रतिपदिकादभूततद्भावे गम्यमाने कृन्वस्तिभिर्धातुभिर्योगे च्चिः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं करोति शुक्लीकरोति । मलिनं शुक्लीभवति शुक्ली-स्यात् । घटीकरोति मृदम् । घटीभवति । घटीस्यात् । अभूततद्भाव इति किम् । शुक्लं करो-ति । नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता । कृन्वस्तियोग इति किम् । अशुक्लः शुक्ली जायते । संपद्यकर्त्त-रीति किम् । यावता अभूततद्भावसामर्थ्याल्लभ्यत एव संपद्यकर्तृत्वम् । कारकान्तरसंपत्तौ मा भूत् । अदेवगृहे देवगृहे संपद्यते । देवगृहस्याधेयविशेषसंबन्धेनाभूततद्भावः सत्त्वाधिकरणस्य न कर्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुःप्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्चिश्च प्रत्ययः । सर्वविशेषणसंबन्धात् पूर्वणैव प्रत्य-यः सिद्धो लोपमात्रार्थ आरम्भः । अनारुरुः संपद्यते तं करोति, अरुकरोति । अरु भवति । अरु स्यात् । मनस् । उन्मनी भवति । उन्मनी स्यात् । चक्षुस् । उचक्षू करोति । उचक्षू भवति । उचक्षू स्यात् । चेतस् । विचेती करोति । विचेती भवति । विचेती स्यात् । रह-स् । विरही करोति । विरही भवति । विरही स्यात् । रजस् । विरजी करोति । विरजी भवति । विरजी स्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूततद्भावे कृन्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन् विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति, कात्स्न्यं गम्यमाने । यकि प्रकृतिः कृत्स्नां विकारात्मतामापद्यत इत्यर्थः । अग्निसाद्भवति शब्दम् । उदकसाद्भवति लवणम् । उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्यं इति किम् । एकदेशेन पदः शुक्ली भवति । विभाषाग्रहणं च्चेः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाष-यैव सिद्धः ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्चिःविषये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारात् कृन्वस्तिनिश्च । विभाषाग्रहणानुवृत्तेश्चरप्यभ्यनुज्ञायते । स च कृन्वस्तियोग एव भवति न संपदा । अग्निसात् संपद्यते । अग्निसाद्भवति । उदकसात् संपद्यते । उदकसाद्-भवति लवणम् । अग्नीभवति । अथाभिविधेः कात्स्न्यस्य च को विशेषः । यत्रैकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिर्विकारमापद्यते सोऽभिविधिः । यथाऽस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्रमग्निसात् संपद्यते । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात् संपद्यत इति । कात्स्न्यं तु सर्वात्मना प्रकृतस्य विकार-रूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्भाव इति निवृत्तम्, अर्थान्तरोपादानात् । कृन्वस्तियोगे संपदा चेति वर्त्तते । तद-धीनं तदायत्ते तत्त्वामिकमित्यर्थः । स्वामिसामान्यमोक्षितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दि-श्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीशितव्येऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृन्वस्ति-

भिः संपदा च योगे राजाधीनं करोति । राजसाद्भवति । राजसात्संपद्यते । ब्राह्मणसात् करोति । ब्राह्मसाद्भवति ब्राह्मणसात् स्यात् । ब्राह्मणसात् संपद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचन इत्यनुवर्त्तते । यस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं, तदधीने देये त्रा प्रत्ययो भवति चकारात् सातिश्च कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञानं तद्यत्रा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तत्रा त्रा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति, ब्राह्मणसात् करोति । ब्राह्मणत्रा करोति । ब्राह्मणत्रा भवति । ब्राह्मणत्रा स्यात् । ब्राह्मणत्रा संपद्यते । देय इति किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः त्राप्राप्त्यथोऽनुवर्त्तते । देवादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यश्चा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृभ्वस्तिभिरिति नात्र सेवध्यते । सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति, देवत्रा वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा वसति । एवमन्येऽप्युदाहाराः । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति, पुरुषत्रा वसति । पुरून् गच्छति । पुरूत्रा गच्छति । पुरुषु वसति । पुरूत्रा । मर्त्यान् वसति, मर्त्यत्रा वसति । मर्त्येषु वसति, मर्त्यत्रा वसति । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । बहुत्रा जीवतो मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवराद्धादिनितौ डाच् ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरणम् । अज् अवराद्धं यस्य तद् द्वयजवरार्थम् । अवरशब्दोऽपकर्षं क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमद् अचकं संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादनितिपराङ्मुक्त्वात् प्रत्ययो भवति । कृभ्वस्तियोग इत्यनुवर्त्तते । यस्य च द्विर्वचने कृते अजवराद्धं ततः प्रत्ययः । डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डाचि विवक्षिते द्विर्वचनमेव पूव क्रियते पश्चात् प्रत्ययः । पटपटा करोति, पटपटा भवति, पटपटा स्यात् । दमदमा करोति, दमदमा भवति, दमदमा स्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् । हपत् करोति । अजवराद्धादिति किम् । अत् करोति । अवरग्रहणं किम् । खरटखरटा करोति । अत्रपटत्रपटा करोति । अनिताविति किम् पठिति । अकारः स्वरार्थः स्वरित्वाधनार्थः । पटपटासि । अत्रं स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितो न भवति । केचिद्द्वयजवराद्धादिति अकारं पठस्ति स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्भवीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृपावभिधायीं डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे नान्यत्र । पुनः कृग्रहणं भ्वस्त्योर्निवृत्त्यर्थम् । द्वितीया करोति । द्वितीये कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्भा करोति । अनुलोमकृष्टे क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृपतीत्यर्थः । बीजा करोति । सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृपाविति किम् । द्वितीये करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृज इत्यनुवर्त्तते, कृपाविति च संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दोऽन्ते समीपे यत्र संभवति सा संख्यागुणान्तेत्युच्यते सादृशात् प्रातिपदिकात् कृपावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य, द्विगुणं करोति क्षेत्रं द्विगुणं करोति । कृपाविति किम् । द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृञ् इत्येव । कृपाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं थापना । समयशब्दाद्यापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । समया करोति । थापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । थापनायामिति किम् । समयं करोति ॥

सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

कृञ् इत्येव । सपत्रनिष्पत्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे सति । अतिव्यथनमतिपीडनम् । सपत्रा करोति मृगं व्याधः । सपत्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्रा करोति । शरीराच्छरमपराश्वेनिष्क्रामयतीत्यर्थः । अतिव्यथन इति किम् । सपत्रं वृक्षं करोति जलसेचकः । निष्पत्रं वृक्षतलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोपेणे ॥ ६२ ॥

कृञ् इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोपणे वर्त्तमानात् कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोपणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कुलाकरोति पशून् । निष्कुप्यातीत्यर्थः । निष्कोपण इति किम् । निष्कुलान् करोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्बे ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्बे वर्त्तमानाभ्यां कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति । आनुलोम्बमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तनम् । सुखा करोति । प्रिया करोति । स्वाम्यादेश्चित्तमाराध्यतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वन्प्यानुलोम्बेऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्ब इति किम् । सुखं करोति, प्रियं करोत्यौपधपानम् ॥

दुःखात् प्रातिलोम्बे ॥ ६४ ॥

कृञ् इत्येव । दुःखशब्दात् प्रातिपदिकात् प्रातिलोम्बे गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । प्रातिलोम्बे प्रतिकूलता । स्वाम्यादेश्चित्तपीडनम् । दुःखा करोति भृत्यः । प्रातिलोम्ब इति किम् । दुःखं करोति कदन्नम् ॥

शूलात् पाके ॥ ६५ ॥

कृञ् इत्येव । शूलशब्दात् पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । शूले पचति, शूला करोति मांसम् । पाक इति किम् । शूलं करोति कदन्नम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

कृञ् इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । सत्यशब्दोऽनृतप्रतिपक्षवचनः, क्वचित् शपथे च वर्त्तते । सत्येन शपथेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः । सत्याकरोति वणिक् भाण्डम् । मयैतत्कृतव्यमिति तथ्यं करोति । अशपथ इति किम् । सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रात् परिवापणे ॥ ६७ ॥

कृञ् इत्येव । मद्रशब्दात् परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । परिवापणं मुण्डम् । मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । मङ्गले मुण्डनं करोति, मद्रा करोति । *मद्राचेति वक्तव्यम्* । मद्रा करोति नापितः कुमारम् । परिवापण इति किम् । मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयमापादपरिसमाप्तेः । ये प्रत्यया विहितारूढे समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तद्रूपणेन गृह्यन्ते इति वेदितव्यम् । प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुह्यन्तत्पुरुषबहुमीदृशेऽः । उपराजमधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष विधिर्भवति । अनश्चेति टच् । द्विपुरी,

त्रिपुरीति लीङ्भवति । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । द्वन्द्वोपतापगङ्गादितीनिर्भवति । विधुरः । प्रधुरः । तत्पुरपे तुल्येत्येप स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतद्भवति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते, राजाहः सखिभ्यष्टजित्येवमादीन्, यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति । सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः । *पूजायां स्वतिप्रहणं कर्तव्यम्* । इह मा भूत् । परमराजः । परमगव इति । *प्राग्वहुव्रीहिप्रहणं च कर्तव्यम्* । बहुव्रीहौ सक्थ्यष्णोरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति । सुसक्थः । अतिसक्थः । स्वक्षः । अत्यक्षः ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंदाब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किराजा यो न रक्षति । किंसखा योऽभिद्रुशति । किंगौर्यो न वहति । "किं क्षेप" इति समासः । क्षेप इति किम् । कस्यः राजा, किराजः । किंगवः ॥

नजस्तत्पुरुपात् ॥ ७१ ॥

नजः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात् तत्पुरुपात् समासान्तो न भवति । अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुपादिति किम् । अगृचो माणवकः । अगुरं शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नजस्तत्पुरुपादिति वर्त्तते । नजः परो यः पथिन् शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुपात् समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वण नित्यः प्रतिषेधः प्राप्नो विकल्प्यते । अपथम् । अपन्याः ॥

बहुव्रीहौ संख्येये द्वजवहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तस्माद्वहुगणान्ताद्बुच् प्रत्ययो भवति । संख्ययान्ययासन्नेति यो बहुव्रीहिस्तस्येदे प्रहणम् । उपदशाः । उपविंशाः । उपत्रिंशाः । आंसन्नादशाः । द्विंशाः । पञ्चपाः । पञ्चदशाः । संख्येय इति किम् । चित्रगुः । शबलगुः । अबहुगणादिति किम् । उपबहुवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः । डाच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुपस्योपसंख्यानं कर्तव्यं । निखिंशाद्यर्थम् । *निर्गतानि त्रिंशतोनिखिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य, निखिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो, निखिंशः खड्गः ॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहाविति न स्वर्ग्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुरं अप् धुर् पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तोऽक्षे न । सामर्थ्याद्भुर् एतद्विशेषणमुपादानान्न भवति । अक्षसंबन्धिर्ना था धूस्तदन्तस्य न भवति । अगृचः । बहुचः । अर्द्धर्चः । पुर । ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् । अप् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर् । राजधुरा । महाधुरा । पथिन् । जलपथः । अनक्ष इति किम् । अक्षस्य धूः, अक्षधूः । दृढधूरक्षः । अगृचो माणवको ज्ञेयो, बहुवृचश्चरणारुखायाम् । अगृचो माणवकः । बहुवृचो ब्राह्मणः । अगृचसाम् । बहुवृक् सूक्तमित्यत्र न भवति ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात् सामान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो भवति । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदरभूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । "नदीभिश्च" इत्यव्ययीभावः । भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते । द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सुक्तम् । अन्यत्रापि च दृश्यते । पञ्चानामः । ऊर्णानामः । दीर्घपात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत् सर्वमिह योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥

अक्षणाऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यत्र योऽक्षिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति । लवणाक्षम् । पुष्कराक्षम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । अदर्शनादिति किम् । ब्राह्मणाक्षि । कथं कवराक्षं गवाक्षमिति । अथादीनां सुखप्रच्छादनार्थं बहुच्छिद्रे कवराक्षे तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण च । नैप दीपः । चक्षुःपर्यायवचनो दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचनं इहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरखीपुंसधेन्वनडुहकसामवाङ्मनसाऽक्षिभ्रुवदारगवोर्व-
ष्टीवपदष्टीवनक्तंदिवरत्रिदिवाहृदिवसरजसनिश्रैयसपुरुषायुषद्वयायु-
पश्यायुषग्यञ्जुपजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ट्रध्वाः ॥ ७७-॥

अचप्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव प्रतिपत्तव्या । आद्यास्तयो बहुव्रीहयः । अदृश्यान्वयिद्यमानानि वा चत्वारि सोऽचतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीश्च पुमांश्च, स्त्रीपुंसौ । इह न भवति स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुंसमिति । धेनुश्च अनड्वांश्च, धेन्वनडुहौ । ऋक्च साम च ऋक्सामे । वाक्च मनश्च, वाङ्मनसे । अक्षि च भ्रुवौ च, अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च, दारगवम् । ऊरु च अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ च अष्टीवन्तौ च पदष्टीवम् । पादस्य पद्मावो निपात्यते । नक्तं च दिवा च, नक्तंदिवम् । सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्यययोः समासोऽपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च, अहर्दिवम् । ननु च पर्यायावैतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः, वीपसायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एकोऽव्ययीभावः साकल्ये । सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति । सह रजसा, सरजः पङ्कजमिति । ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो, निश्चैयसम् । निश्चैयस्कः पुरुष इत्यत्र न भवति । ततः पष्टीसमासः । पुरुषस्यायुः, पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे न भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विम् । द्वे आयुषी समाहते द्वयायुषम् । त्रयायुषम् । इह न भवति द्वयोरायुः, द्वयायुस्त्रयायुरिति । ततो द्वन्द्वः । ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुषम् । इह न भवति । ऋग्यजुस्स्योन्मुग्धस्य ऋग्यजुस्सुग्धः । जातादिपूर्वपदा उक्षशाब्दान्ताख्यः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । बहुव्रीहौ न भवति । जातोक्ष ब्राह्मणः । महोक्ष, वृद्धोक्षेति । ततोऽव्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं निपातनादेव । ततः सप्तमीसमासः । गोष्टे षा गोष्टधः । *चतुरोऽच्प्रकरणे श्रुपाभ्यामुपसंख्यानम्* । त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां चर्चसः ॥ ७८ ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो चर्चः शब्दस्तदन्तात् सामासादच् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मचर्चसम् । हस्तिचर्चसम् । *पल्लयराजभ्यां चेति चकच्यम्* । पल्लयचर्चसम् । राजचर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमः शब्दस्तदन्तात् समासाद् च प्रत्ययो भवति । अवतमसम् । अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयः श्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परो यौ वसीयः श्रेयःशब्दौ तदन्तात् समासाद् च प्रत्ययो भवति । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । स्वभावाच्चेह श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रसंसा-
माशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्वोवसीयसमि-
त्यस्यैव पर्यायः ॥

अन्ववतसाद्ग्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तस इत्येतेभ्यः परो यो रहस्यशब्दस्तदन्तात् समासाद् च प्रत्ययो भवति । अनु-
रहसम् । अवरहसम् । तसरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात् समासाद् च प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दः सप्तमीस्थो
भवति । सप्तम्यर्थे वर्त्तत इत्यर्थः । उरसि वर्त्तते । विभक्त्यर्थं यदव्ययमिति समासः, प्रत्युर-
सम् । सप्तमीस्थादिति किम् । प्रतिगतमुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम् ।
इति समासः । आयाम इति किम् । गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिशब्दभिधेया भवति । अच्प्रत्ययप्रतिषेधः समासश्च
निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा वा कस्याञ्चिद्विकृतौ तत्रेदं निपा-
तनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदिः । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो योऽध्वन् शब्दस्तदन्तात् समासाद् अच् प्रत्ययो भवति । प्रगतोऽध्वानं,
प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् । उपसर्गादिति किम् । परमाध्वा ।
उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति । द्वे अङ्गुली प्रमा-
णस्य, द्वयङ्गुलम् । त्रयङ्गुलम् । तद्वितार्थं इति समासः । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मा-
त्रचो लोपः । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो, निरङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्येति किम् ।
पञ्चाङ्गुलिः । अत्यङ्गुलिः पुरुषः । तत्पुरुषाधिकारश्च द्वन्द्वाच्चदपहान्तादिति यावत् ॥

अह्रस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तस्य तत्पुरुषास्याच् प्रत्ययो भवति चकारात् संख्यादे-
रव्ययादेश्च । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । एकदेशे । पूर्वं रात्रेः, पूर्वरात्रः ।
अपररात्रः । पूर्वपरावरेति समासः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येणेति
समासः । एवं पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादेः खल्वपि । द्वे रात्री समाहते, द्विरात्रः ।

त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

अहोऽह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टजिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्याह इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते । सामर्थ्याच्चाहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रहणम् । न ह्यहः शब्दात् परोऽहःशब्दः संभवति । संख्यायास्तावत् । द्वयोरहोर्भवः, ब्रह्मः, त्र्यहः अव्ययात् । अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । निरहः । सर्वाहः । पूर्वाहः । अपराहः । संख्याताहः । पुण्यशब्दात् प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत् पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याहः शब्दस्याह्वादेशो न भवति । पूर्वेण प्रासः प्रतिषिध्यते । द्वे अहनो समाहृते, द्वयहः । त्र्यहः । समाहार इति किम् । द्वयोरहोर्भवो, ब्रह्मः । त्र्यहः । तद्धितार्थ इति समासे कृतेऽण आगतस्य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोऽन्त्यवचनः पुण्यग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः । केचित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्यर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि परस्य न भवति । संख्याताह इति ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात् प्रातिपदिकात्, टच् प्रत्ययो भवति । महाराजः । मद्रराजः । परमाहः । राजः सखा, राजसखः । ब्राह्मणसखः । इह कस्मान्न भवति मद्राणां राज्ञी, मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्नोति । लब्धक्षरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजशब्दस्य सर्व-र्णदीर्घार्थं प्रथमे प्रयोगे कुर्वन्तज्ज्ञापयति, यस्याकारेण सर्वर्णदीर्घत्वं संभवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

गोस्तद्धितलुकि ॥ ९२ ॥

गोशब्दान्तात् तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेत्तपुहपस्तद्धितलुग्विपयो न भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीतमित्यागतस्यार्हाशस्य ङोऽध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणे किम् । सुवलुकि प्रतिषेधो मा भूत् । राजगवमिच्छति, राजगवीयति । लुगग्रहणे किम् । तद्धित एव मा भूत् । पञ्चभ्यो गोभ्यः आगतः । पञ्चगवरूप्यम् । पञ्चगवमयम् । दशगवरूप्यम् । दशगवमयम् ॥

अत्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥

उरःशब्दान्तात् तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेदुरः शब्दोऽत्राख्यायां भवति । अर्धप्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् । एवमन्योऽपि प्रधानभूत उरशब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वोरसम् । इस्त्युरसम् । आख्यायामिति किम् । देवदत्तस्योरः, देवदत्तोरः ॥

अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥

अनस् अश्मन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात् तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विपये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृतादम इति संज्ञा । फालावसमिति जातिः । लोहितावसमिति संज्ञा । मण्टकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा ।

जातिसंज्ञयोरिति किम् । सदनः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तदणः ॥ ९५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन् शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तक्षा, ग्रामतक्षः । बहूनां साधारण इत्यर्थः । कुट्वा भवः कौटः, तस्य तक्षा, कौटतक्षः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी । न कस्यचित् प्रतिषद् इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् । राजस्तक्षा ॥

अतेः शुनः ॥ ९६ ॥

अतिशब्दात् परो यः खनुशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । अतिक्रान्तः खान-
मतिथो वराहः । जववानित्यर्थः । अतिथः सेवकः । सुष्टस्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिथी सेना ।
अतिनीचेत्यर्थः ।

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥

उपमानवाची यः श्वशब्दोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । आकर्षः
श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानादिति किम् । न
श्वो, अश्व लोटः । अप्राणिष्विति किम् । वानरः श्वेव, वानरश्व ॥

उत्तरभृगपूर्वाच्च सक्थः ॥ ९८ ॥

उत्तर भृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानाच्च, तदन्तात्तत्पुरुषादृच्
प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । भृगसक्थम् । उपमानात् खल्वपि । फलकमिव
सक्थि, फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समाहृते, द्विनावम् ।
त्रिनावम् । द्विनावधेनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौभ्यामागतं, द्विनावरूप्यम् । द्विनावमय-
म् । द्विगोरिति किम् । राजानौ । अतद्वित्तलुकीत्येव । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ।

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥

अर्द्धशब्दात् परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । अर्द्धं नपुंसकमिति
समासः । परवर्द्धि न भवति । लोकाश्रयत्वाद्धिङ्गस्य ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगोरर्द्धाच्चेति द्वयमप्यनुवर्त्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः खारीशब्दस्त-
दन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे खार्यौ समाहृते, द्विखारम् ।
द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि । अर्द्धं खार्याः, अर्द्धखारम् । अर्द्धखारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । द्वावञ्जली समाहृतौ
द्वयञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिः, द्वयञ्जलिः । अतद्वित्तलुकीत्येव । द्वाभ्या-
मञ्जलिभ्यां क्रीतो, द्वयञ्जलिः । त्र्यञ्जलिः । प्राचामित्येव । द्वयञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अनन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । हस्तिचर्मं
उहोति । कपभवर्मोऽभिषिञ्चति । असन्तात् । देवच्छन्दसानि । मनुष्यच्छन्दसानि । अन-

सन्तादिति किम् । विज्वदाखुहोति । नपुंसकादिति किम् सुब्रामाणं पृथिवीं धामनेहसम् ।
अनसन्तात्प्रपुंसकाच्छन्दसि वावचनम् । ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन् शब्दान्तात्तत्पुरुषाद्ब्रह्म प्रत्ययो भवति संमासेन चेद् ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते
जनपदेषु भवो, जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य जनपदशब्दः पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् ।
सुराद्रेषु ब्रह्मा, सुराद्ब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः । योगविभागात् सप्तमीसमासः । जानपदाख्या-
यामिति किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्ब्रह्मामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्ब्रह्म्यां परो यो ब्रह्मशब्दः । तदन्तात्तत्पुरुषाद्ब्रह्म प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।
कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ॥

द्वन्द्वान्चतुदपहान्तात् समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वान्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् पकारान्तात् हकारान्ता-
च्चप्रत्यया भवति स चेद् द्वन्द्वः समाचारे वर्तते, नेतरेतरयोगे । वाक्च त्वक्च, वाक्त्वचम् ।
स्रक्चत्वक्च, स्रक्त्वचम् । श्रीस्रजम् । उर्जम् । वागूजम् । समिद्दृषदम् । संपद्विपदम् । वा-
ग्विपुपम् । छत्रोपानहम् । धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वान्दिति किम् । तत्पुरुषान्मा भूत् । पञ्च वाचः
समाहृताः, पञ्चवाक् । चतुदपहान्तादिति किम् । वाक् समित् । समाहार इति किम् ।
प्राबृद्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः समीपम्, उप-
शरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अव्ययीभाव इति किम् । परमश-
रत् । येऽत्र क्षयन्ताः पठ्यन्ते तेषां नित्यार्थं ग्रहणम् । स्वयंते चेदमव्ययीभावग्रहणं प्राबृद्दु-
वीहिः । शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनहुद् । दिश् ।
दृश् । चतुर् । यक् । तद् । जराया जरस् । सद्दृश् । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । पथिन् । प्रत्य-
क्षम् । परोक्षम् । समक्षम् । अन्यक्षम् । प्रतिपथम् । परपथम् । संपथम् । अनुपथम् ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावाद्ब्रह्म प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्यात्मम् ।
प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अन्नन्तं यन्नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावाद्-
न्यतरस्यां ट्च प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम् । प्र-
तिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्मे ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां ट्च प्रत्ययो भवति ।
नद्याः समीपम्, उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उ-
पाग्रहायणि ॥

क्षयः ॥ १११ ॥

क्षय इति प्रत्याहारग्रहणम् । क्षयन्तादव्ययीभावादन्त्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति । उ-
पसमिधम् । उपसमित् । उपहपदम् । उपहपत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावादृच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन । अन्तर्गिरि ।
उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनुवर्त्तत एव ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् पच् ॥ ११३ ॥

खाङ्गवाची यः सक्थिशब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद् बहुव्रीहिः पच् प्रत्ययो भवति समासा-
न्तः । अयमर्थोऽभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःखिष्टविभक्तीनि पदानि । दीर्घ सक्थि यस्य, दीर्घसक्थः ।
कल्याणाक्षः । लोहिताक्षः । विशालाक्षः । बहुव्रीहविति किम् । परमसक्थिः । परमाक्षिः ।
सक्थ्यक्ष्णोरिति किम् । दीर्घजानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् । दीर्घसक्थि शक्यम् ।
स्थूलाक्षिरिक्षुः । टचि प्रकृते पञ्चग्रहणं स्वार्थम् । चकसक्थी स्त्री, दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थं चा-
क्रान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते । तत्र यस्मिन् पक्षे नास्त्युदात्तत्वं त-
त्र ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावाद्नुदात्तः श्रूयते । ङीपि तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति ।
बहुव्रीहिग्रहणमापादपरिसमासेरनुवर्त्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहिः पच् प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासाथं । द्व्यङ्गुलं
दारु । त्र्यङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादीनां विक्षेपकाष्टमुच्यते ॥
यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणे दारुणस्तत्र तद्धितार्थं इति समासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्येवा भ-
वितव्यम् । दारुणीति किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धन्ः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहिः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमू-
र्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । उच्चैर्मूर्द्धा ॥

अप्पूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपग्रहणम् ।
पूरण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः,
कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणां पूर्णां, स्त्रीप्रमाणाः कुट्टम्बि-
नः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः । *अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम्* यत्रान्यपदाथं पूरण्यनुप्र-
विशति, न केवलं वर्त्तिपदार्थं एव तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । एवञ्जावप्रतिषेधेऽपि प्रधानपूरण्येव
गृह्यते । इह न भवति । कल्याणी पञ्चमी अस्मिन् पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । *नेतु-
र्नक्षत्र उपसंख्यानम्* । मृगो नेता आसां रात्रीणां, मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्र इ-
ति किम् । देवदत्तनेत्रकाः । *एन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम्* शूद्ररूपतिनेत्राः देवाः । सोमने-
त्राः । *मासाद् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्टनिवधिः* । पञ्चमी मासोऽल्प, पञ्चकमासिकः कर्मकरः ।
दशकमासिकः । सोऽस्यांशवन्नभृतय इति सत्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥

अन्तर्द्विभ्यां च लोमनः ॥ ११७ ॥

अन्तर्द्विभ्यां इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरप्प्रत्ययो भवति ।
अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । दहिलोमः पशुः ॥

अज्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद् बहुव्रीहिरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते । अस्यू-
लादिति नासिकाविशेषणं, न चेत् स्थूलशब्दात् परा नासिका भवतीति । संज्ञायामिति स-
मुदायोपाधिः । द्रुखि नासिकाऽस्य, द्रुणसः । वद्ध्रीणसः । पूर्वपदात् संज्ञायामग इति ण-
त्वम् । गोनसः । संज्ञायामिति किम् । तुङ्गनासिकः । अस्यूलादिति किम् । स्थूलनासिको
वराहः । *खुरखरभ्यां नस् वक्तव्यः* । खुरणाः । खरणाः । पक्षेवत्ययोऽपीप्यते । खुरणसः ।
खरणसः । शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति निगम इष्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

उपसर्गात् परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहिरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नस-
मापद्यते । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नत नासिकाऽस्य, उन्नसः । प्रणसः । "उपसर्गाद् बहुलम्"
इति णत्वम् । *वेर्भोवक्तव्यः* । विगता नासिकाऽस्य विप्रः ॥

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदापि च ठिलोपादिकं नि-
पातनादेव सिद्धम् । शोभने प्रातरस्य सुपातः । शोभने श्वोऽस्य, सुश्वः । शोभने दिवाऽस्य
सुदिवः । शारेखि कुक्षिरस्य, शरिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य, चतुरश्रः । षण्या इय पादावस्य,
पणीपदः । अजस्येव पादावस्य, अजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थ्यशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो
भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य, अहलः । अहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः । सुहलः ।
सुहलिः । अविद्यमानं सक्थ्यस्य, असक्थः । असक्थिः । दुःसक्थः । दुःसक्थिः । सुसक्थः ।
सुसक्थिः । हलिसक्थ्योरिति केचित् पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः ।
शोभना शक्तिरस्य, सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद् बहुव्री-
हेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजाऽस्य, अप्रजाः । दुष्प्रजाः ।
सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधाऽस्य, अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । नित्यग्रहणं किम् । यावत्त
पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं नैव स्वयंते । एवं तर्हि नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते ॥

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्यात्पमेधसः ।

अनुवाकहता बुद्धिर्नैवा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निर्कृतिमाविशेत् । छन्दसीति किम् । बहुप्र-
जो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणो
धर्मोऽस्य, कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा । केवलादिति किम् । परमः स्वो धर्मोऽस्य परमस्वध-
र्मः । यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्वो धर्मोऽस्येति । एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं
निर्दिश्यते । केवलात् पदाद्यो धर्मशब्दो, न पदसमुदायात्, तदन्ताद् बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भासुहरितवृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते । जम्भशब्दोऽभ्यवहार्यवाचो दन्तवाची च । शोभनो जम्भोऽस्य, सुजम्भा देवदत्तः । शोभनाभ्यवहार्यः, शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा । वृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने वृणमिव जम्भोऽस्य, सोम इव जम्भोऽस्येति विप्रहीतव्यम् । सुहरितवृणसोमेभ्य इति किम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेमेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे । लुब्धो व्याधः । दक्षिणमीर्मस्य, दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्म व्रणमुच्यते । दक्षिणमद्ग व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोगे इति किम् । क्षिणेर्मं शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिरस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति सरूप इत्यर्थं बहुव्रीहिर्युद्धते । केशेषु केशेषु वृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाकेशि । कथाकचि- । सुसलैश्च सुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, सुसलानुसलि । दण्डादण्डि । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच् प्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्डयादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्डयादयः शब्दा इच् प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्डयादिभ्य इति तादर्थ्यं एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्डयार्थमिच् प्रत्ययो भवति, तथा भवति यथा द्विदण्डयादयः सिद्ध्यन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्थविशेषेऽवबुध्यन्ते । द्विदण्डि प्रहरति । द्विसुसलि प्रहरति । इह न भवति । द्विदण्डा शालेति । बहुव्रीह्यधिकारेऽपि तत्पुरुषे क्वचिद्विधानमिच्छन्ति । निकुच्य ःर्णो धावति निकुच्यकर्णि धावति । प्रोह्य पादौ हस्तिनं वाहयति । प्रोह्यपादि हस्तिनं वाहयति । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । द्विदण्डि । द्विसुसलि । उभाङ्गलि । उभयाङ्गलि । उभाकर्णि । उभयाकर्णि । उभादन्ति । उभयादन्ति । उभाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाबाहु । उभयाबाहुः । एकपादि । प्रोह्यपादि । आह्वयपादि । सपदि । निकुच्यकर्णि । संहतपुच्छि । उभाबाहु । उभयाबाह्विति निपातनादिच्-प्रत्ययलोपः । प्रत्ययलक्षणानाञ्चीभावसंज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्जुः ॥ १२९ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य जुरादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ । प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रजुः । सेजुः ॥

ऊर्ध्वाङ्घ्रिभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा श्रुतिययमादेशो भवति ऊर्ध्वे जानुनी अस्य, ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वजः ॥

ऊग्रसोऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊग्रःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्देशो भवति समासान्तः । कुण्डमिव ऊग्रोऽस्याः, सा कुण्डोक्षी । घटोक्षी । ऊग्रसोऽनङि खीग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । महोषाः पर्जन्यः । घटोषो धैनुकम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्देशो भवति । शार्ङ्ग धनुरस्य, शार्ङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । पुष्पधन्वा । अधिज्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुःशब्दान्ताद् बहुव्रीहेरनञादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पृथेग नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य, युवजानिः । वृद्धजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पृत्तिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत् पृत्ति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्गतो गन्धोऽस्य, उद्गन्धिः । पृत्तिगन्धिः । सुगन्धिः । एतेभ्य इति किम् । तीव्रगन्धो वातः । *गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्* । तेन शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां योगन्धशब्दस्तस्यकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । सूपोऽलोऽस्मिन्सुपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन्भोजने घृतम् घृतगन्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ।

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥

उपमानात् परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । पद्मस्येव गन्धोऽस्य, पद्मगन्धिः । उत्पलगन्धिः । करीपगन्धिः ।

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानाद्दस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् । अहस्त्यादिभ्य इति किम् । हस्तिपादः । कटोलपादः । हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक । महिला । दासी । गणिका । कुसुल ॥

कुम्भपदीषु च १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठ्यन्ते समुदाया एव । तत्रैवं सूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजने विषयनियमः स्त्रियामेव तत्र लोपप्रत्यये एव नान्यत्र । कुम्भपदी । शतपदी । यत्नेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यलौकिकं वचनम् । पादोऽन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति । कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निम्पदी । आर्द्रपदी । कुण्णपदी । कुण्णपदी । द्रोणपदी । हुपदी । शकृत्पदी । सूपपदी । पञ्चपदी । अर्धपदी । स्तनपदी ॥ (१)

संख्यासु पूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

(१) "शकृत्पदी । घृतपदी । कलशीपदी । द्विपदी । विपदी । सुपदी । सुकरपदी । सुवीपदी" । एतेष्वन्तरे शब्दा अधिका उपलभ्यन्ते ।

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहयो दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । ऋकार उगित्कार्यार्थः । द्वौ दन्तावस्य, द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः, सुदन् कुमारः । वयसीति किम् । द्विदन्तः कुञ्जरः ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥

छन्दसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । त्रयदन्तमालभेत । उभयदत् आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदाद्यं संज्ञाया विपये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति । अयोदती । फालदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती । लिंगधदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको निर्दासिः । संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन्तः । वृषदन् । वृषदन्तः । वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिदन्तः । मूषिकदन् । मूषिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

कुकुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहौ लोपो भवति समासान्तोऽवस्थायां गम्यमानायाम् । काला दिक्ता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयोऽवस्था इत्युच्यते । असञ्जातं ककुदमस्य, असञ्जातकुकुत् । बाल इत्यर्थः । पूर्णकुकुत् । मध्यमवया इत्यर्थः । उन्नतकुकुत् । वृद्धवया इत्यर्थः । स्थूलकुकुत् । बलवानित्यर्थः । यष्टिकुकुत् । नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः । अवस्थायामिति किम् । श्वेतकुकुदः ॥

त्रिकुकुत् पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिकुकुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वतेऽभिधेये । त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिकुकुत् पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते । न च सर्वत्रिशिखरः पर्वतत्रिकुकुत्, किं तर्हि संज्ञेया पर्वतविशेषस्य । पर्वत इति किम् । त्रिककुदोऽन्यः ॥

उद्धिभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । उद्धतं काकुदमस्य, उत्काकुत् । विकाकुत् । तालु काकुदरुच्यते ॥

पूर्णाद्धिभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । पूर्णं काकुदमस्य, पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृदुर्दुर्दौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत् दुर्हृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिवेद्योः । सुशब्दात् परस्य हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात् परस्य । शोभने हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृदमित्रम् । मित्रामित्रयोरिति किम् । सुहृदयः कावणिकः । दुर्हृदयश्चोरः ॥

उरःभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढपुरोऽस्य व्यूढोरस्कः । प्रियज्ञोप-
ष्कः । अवमुक्तोपानत्कः । पुमान् अनड्वान् पयो नौलक्ष्मीरिति विभक्त्यन्ताः पठयन्ते न
प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्, एकवचनान्तानामेव प्रहृगमिह विज्ञायेत, द्विवचनवद्व्य-
चनान्तानां मा भूदिति । तत्र शेषाद्विभाषेति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः ।
बहुपुमान् । बहुपुंस्कः । उरस् । सर्पिस् । उपानद् । पुमान् । अनड्वान् । नौः । पयः ।
लक्ष्मीः । दधि । मधु । शालिः ॥ अर्धाञ्जः ॥ अनर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इनताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहवो दण्डिनोऽस्यां शालायां
बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका । बहुस्वामिका नगरी । बहुवारिमकासमा । स्त्रियामिति
किम् । बहुदण्डी राजा । बहुदण्डिकः । शेषाद्विभाषेत्येतन्नवति ॥

नशृतश्च ॥ १५३ ॥

नशन्ताद् बहुव्रीहेर्नकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बहवः कुमार्योऽस्मिन् देशे बहुकु-
मारीको देशः । बहुव्रह्मबन्धुकः । ऋतः खलत्रपि । बहुकर्तृकः । तकारः सुखमुखोच्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्रत्ययो भवति ।
बहवः खट्वा अस्मिन् बहुखट्वकः । बहुवीणकः । बहुखट्वाकः । बहुमालकः । बहुवीणाकः ।
बहुखट्वः । बहुमालकः । बहुमालः । बहुवीणः । कथमवृत्तं साम, बहुकर्तृकं-सुकर्मिति,
यावता विहितोऽत्र सामान्येन समासान्त ऋक्पुरिति । नैतदस्ति । विशेषे स दृश्यते । अन्वो
माणवको ज्ञेयो बहुचक्षरणाख्यायामिति । शेषादिति किम् । प्रिययथः । प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वंग प्रासः प्रतिपिद्यते ।
विद्यते देवा अस्य, त्रिदशदेवः । विद्वयशाः ।

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । बहवः श्रेयां-
सोऽस्य बहुश्रेयान् । शेषाद्विभाषेत्यस्य प्रतिषेधः । बहवः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसो । नशृत-
श्रेत्यस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वत्वमपि न भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनात् ॥

वन्दिन्ते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दिन्तेऽर्थं यो भ्रानृशब्दो वर्तते तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दिनः
ऋतः पूजित इत्युच्यते । शोभनो भ्राताऽस्य सुभ्राता । वन्दिन् इति किम् । सूर्यभ्रातृकः ।
दुन्तभ्रातृकः ॥

ऋतपृथ्वन्दि ॥ १५८ ॥

ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हुता साताऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

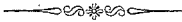
नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । बहुव्रीहो नाड्योऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्षीवा । धमनीवचनस्तन्त्रीशब्दः । स्वाङ्ग इति किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करणसाधनोऽर्थं ल्युट् । तन्तुवायशालाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्प्रवाणिः पटः । निष्प्रवाणिः कम्बलः । अपनीतशलाकः । समाप्तवानः प्रत्ययो नवक उच्यते ।

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य
चतुर्थशरणः । सामासः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ४ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः प्राक्संप्रसारणविधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तत्र धातोरवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागर । पपाच । इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनिर्योः । एकोऽयस्य सौऽयनेकाच् इत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवो भवतीति साच्कस्यैव द्विवचनं भवति । पच् इत्यत्र येनैवाच्चा समुदाय एकाच् तेनैव तदवयवोऽच्शब्दः पश्चदश्च । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं तर्हि समुदायैकाजेव । तथाहि । सकृच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायोऽनुगृह्यते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवज्जावात् । इयाय आरेत्यत्रैकाचत्वमपि व्यपदेशिवज्जावादेव । द्विः प्रयोगश्च द्विवचनमिदम्, आवृत्तिसंख्या हि द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्यते, न च शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते ॥

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विवचनापवादोऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनमधिक्रियते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तद्वयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः अटिटिपति । अशिशिपति । अरिरिपति । अर्त्तः रिम्पूरज्ज्वशां सनीति इद् क्रियते तस्मिन् कृते गुणे च रपरत्वे च द्विवचनेऽचीति स्थानिवज्जावः प्राप्नोति तत्र प्रतिविधानं द्विवचननिमित्तेऽचीत्युच्यते । न चात्र द्विवचननिमित्तमिद्, किं तर्हि कार्यं । न च कार्यं निमित्तत्वेनाश्रीयते । तथाहि । किञ्चिन्मित्तयोरुगुणदृष्ट्योः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति । नहि कार्यिणः शीघ्रो गुणं प्रति निमित्तभाव इति । अत्र केचिदजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमोऽभिच्छन्ति, अच्चासावादिश्चेत्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां द्वितीयस्येति विल्पद्यार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वचंते । द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावान् द्विर्वचनं प्रति-
 पिध्यते । नकारेफा द्वितीयैकाचोऽपवादभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिपति । अङ्-
 डिपति । अर्चिचिपति । न्द्रा इति किम् । ईचिक्षिपते । संयोगादय इति किम् । प्राणिणिप-
 ति । अनितेरुभौ साम्बासस्येति गत्वम् । अजादेरित्येव । दिद्वासति । के चिद्वादेरित्यपि
 पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति । तस्य प्रयोजनम्, इन्द्रिणीयिपतीति । अजादेरनन्तरत्वा-
 भावाद् दकारो द्विरुच्यत एव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति । क्यच् । तदन्तात् । इन्द्रा-
 यतुमिच्छतीति सन् । *वकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः* । उञ्जिजिपति । यदा वकारोपध
 उञ्जिरुपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः । दकारोपदेशे तु न वक्तव्यः । वत्वं तु दकारस्य विधातव्य-
 म् ॥ *यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्* । भरायति । अतैरद्यतिशूणीतीना-
 मुपसंख्यानमिति यद् । यत्र यद्धि चेति गुणस्तत्र द्विर्वचनम् । *ईर्ण्यत्तेऽनुतीयस्य द्वे भवत
 इति वक्तव्यम्* । कस्य तृतीयस्य, के चिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ण्यपति अपरे पुनस्तृतीयस्यै-
 काच इति व्याचक्षते । ईर्ण्यपिपति । *कण्ठ्यादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवति इति वक्त-
 व्यम्* । कण्ठ्यायिपति । असूयिपति । *घा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति
 वक्तव्यम्* । अशीयिपति । अशिशीयिपते । अपर आह । *यथेष्टे नामधातुष्विति वक्तव्य-
 म्* । पुपुञ्जीपति । पुतिञ्जीयिपति । पुञ्जीयिपति । पुपुतिञ्जीयिपति । पुञ्जीयिपति ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थोदिह पठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन् प्रकारे
 ये द्वे विहिते तयोर्थः पूर्वोऽवयवः, सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच । पिपक्षति । पाचयते । उ-
 होति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र लोपोऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेप्रहणे समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते-
 अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधत् । उभेप्रहणे किम् । नेनिजतीत्यत्राभ्यस्तानामा-
 दिरिति समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं पण्येण वा माभूदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्ताना-
 मादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः पट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वचंते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये पट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति ।
 सेचं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्षभक्षहसनयोरित्यतः प्रभृति चैर्वाङ् वेतिना
 तुल्य इति यावत् । जक्षति । जापति । दरिद्रति । चकासति । शासति । दीध्यते । वेच्य-
 ते । इत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्येव स्वरः प्रयोजनम् । दीध्यदिति च शतरि व्यत्ययेन संपा-
 दिते नाभ्यस्ताच्छतरिति तुमः प्रतिषेधः ।

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारं आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेदीर्घोऽभ्यासस्य न विहितः,
 दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति । त्तुजानः । मामहा-
 नः । अगद्वान् दाधार । स्वर्थां भीमाय । दाधार । स त्ताव । दीर्घेषां छन्दसि प्रत्ययवि-
 षेपे एव दृश्यते, ततोऽभ्यस्य न भवति । तुतो ज शबलान् ।

लिट्ति धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भव-
तः । पपाच । पपाठ । प्रोणुर्णुनाव । वाच्य ऊर्णोर्णुवद्वाव इति वचनाद् ऊर्णोतेरित्यादेरित्याम्न
भवति । लिटीति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । धातोरिति किम् । सस्ववासो विश्वण्विरे । सोम-
मिन्द्राय सुन्विरे । अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनात्र वृषभो यदीदम् । नोनयतेनोनाव ।
समान्या मरुतः संमिमिक्षुः । लिटि उसन्तः । *द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्* ।
योजागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ।

सन्त्यङोः ॥ २ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वर्त्ते । सन्त्यङोरिति च पठ्यन्तमेतत् । सन्नन्तस्य यङन्तस्य चान-
भ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपक्षति ।
पिपत्तिपति । अरिरिपति । उन्दिदिपति । यङन्तस्य । पापच्यते । यायज्यते । अरार्थते ।
प्रोणोर्णुयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिपते । लोल्यिपते ।

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भव-
तः । जुहोति । विभेति । जिह्वेति ।

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भव-
तः । अपीपत्त् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिषत् । आर्दिदत् । पचादीनां ष्यन्तानां
चङि कृते णिलोप उपधाह्रस्वत्वं द्विर्वचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा च सन्व-
ल्लघुनि चङपर इति सन्वद्भावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात् प्रतिपि-
च्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति । न चास्मिन्
कार्याणां क्रमेणादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्वितीयस्यैकाचो द्विर्व-
चनं भवति ।

दाश्वान् साह्वान् मीद्वान्श्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीद्वानित्येते शब्दाश्छन्दसि भाषायां च विशेषेण निपात्यन्ते । एा-
द्वानिति दाश्व दान इत्येतस्य धातोः कसावद्विर्वचनमनिद्वत्वं च निपात्यन्ते । दाश्वानो दा-
श्वपः सुनमिति । साह्वानिति, पह मर्षेण इत्येतस्य परस्मैपदगुणप्रादीर्गत्वमद्विर्वचनमनिद्वत्वं
च निपातनात् । साह्वाम् बलाहकः । मीद्वानिति, सिह् सेचन इत्येतस्याद्विर्वचनमनिद्वत्त्वगुण-
प्रादीर्गत्वं बलं च निपातनात् । मीद्वस्तोकाय तनयाय मृडय । एकवचनमतन्त्रम्* । *ह्यना-
दीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । क्रियतेऽनेनेति चक्रकम् । चिह्नियम् । ह्यः सिदेश्च घ-
मर्थे कविधानमिति कः प्रत्ययः । *चरिचनपतिवदीनां द्वित्यमध्याक् चाभ्यासस्य* । च
रादीनां धातुनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागामो भवति । आगाममविधा-
नसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हलादिःशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषे ना-
स्ति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदायदः । *वेति वक्तव्यम्* । तेन चरः प्ररपः ।
चलो रथः । चर्लं थानम् । यदो मनुष्यः इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति । *हन्तेर्घत्वं च* ।
हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतोऽभ्यासस्य च एकारस्य च द्वित्यमाप् चागमो भवति । पर-
स्याभ्यासाच्चेति कृत्वम् । घनाघनः क्षोभेणशर्पणानाम् । *पाटेणिलुक् चोक् शीर्षाभ्यास-
स्य* । पाटेरचि परतो द्वे भवतो णिलुक् च भवति । अभ्यासस्य चोगामो शीर्षा भवति ।
पाटपटः ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वक्तंते । द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् द्विचनं प्रति-
पिध्यते । नकाररेफा द्वितीयैकाचोऽपवादभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदपिति । अङ्कि-
डिपिति । अर्चिचिपिति । न्द्रा इति किम् । ईचिक्षिपते । संयोगादय इति किम् । प्राणिणिप-
ति । अनितेरुभौ साभ्यासस्येति णत्वम् । अजादेरित्येव । दिद्रासति । के च्चिद्रजादेरित्यपि
पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति । तस्य प्रयोजनम्, इन्द्रिहीयिपतीति । अजादेरनन्तरत्वा-
भावाद् दकारो द्विरुच्यत एव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति । क्यच् । तदन्तात् । इन्द्रा-
यतुमिच्छतीति सन् । *वकारस्थाप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः* । उञ्जिजिपिति । यदा वकारोपध
उञ्जिस्वदिश्वते तदायं प्रतिषेधः । दकारोपदेशे तु न वक्तव्यः । वत्वं तु दकारस्य विधातव्य-
म् ॥ *यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्* । अरायते । अंतरव्यतिशृणोतीना-
मुपसंख्यानमिति यश्च । यत्र यङि चेति गुणस्तत्र द्विचनम् । *ईर्ष्येतेऽस्तृतीयस्य द्वे भवत
इति वक्तव्यम्* । कस्य कृतायस्य, के चिद्राहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्यिपिति अपरे पुनस्तृतीयस्यै-
काच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिपिति । *कण्द्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवति इति वक्त-
व्यम्* । कण्द्वयिपिपात । असूयिपिति । *धा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति
वक्तव्यम्* । अशीयिपिति । अशिषीयिपते । अपर आह । *यथेष्टे नामधातुष्विति वक्तव्य-
म्* । पुपुत्रोयिपिति । पुतित्रोयिपिति । पुत्रीयिपिति । पुपुतित्रोयिपिति । पुत्रोयिपिति ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदथादिह पठयन्तं जायते । तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन् प्रकरणे
ये द्वे विहिते तयोर्थः पूर्वोऽवयवः, सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच । पिपक्षति । पापच्यते । जु-
होति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र लोपोऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेग्रहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते-
अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । दृदत् । दधतु । उभेग्रहणं किम् । नेनित्रतीत्यत्राभ्यस्तानामा-
दिरिति समुदायं यथा स्यात् प्रत्येकं पद्येण वा सागृदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्ताना-
मादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वक्तंते । जक्ष इत्ययं धातुरित्पादयधान्ये षट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति ।
तेषां सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा त्रिधीयते । जक्षभक्षक्षसनधोरित्यतः प्रभृति येषां वेतिना
तुल्य इति यावत् । जक्षति । जापति । क्षरति । चक्रामति । क्षामति । क्षीप्यते । येष्य-
ते । इत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्येव स्वरः प्रयोजनम् । क्षीप्यदिति च दातरि ष्यत्येन संवा-
दितं नाभ्यस्ताच्छ्रुतिरिति नुमः प्रतिषेधः ।

तृजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तृजादीनामिति प्रकारं आदिनष्टः । कञ् प्रकारः । गुणेशेषोऽभ्यासस्य न विहितः,
एदपते च, ये तथाभूतान्ते तृजादयस्त्वोपासभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति । तृगुजातः । सामहा-
सः । अतद्वान् दक्षार । स्वधो गोमाव । दक्षार । स तृजाव । दीर्घेषां एतद्वि प्रत्ययवि-
शेषे एव एदपते, ततोऽप्यत्र न भवति । गुणो न दावयात् ।

लिट्ति धातोरेनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोष्णुनाच । वाच्य ऊष्णोर्णुवद्भाव इति वचनाद् ऊष्णोतेरित्यादेरित्याम्न भवति । लिटीति किम् । कर्त्ता । हन्ता । धातोरिति किम् । समृवांसो विशृण्विरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनाव नृपभो यदीदम् । नोनृत्यतेर्नोनाव । संमान्या मरुतः संमिमिक्षुः । लिटि उसन्तः । *द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्* । योजागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ।

सन्वडोः ॥ ९ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वचंते । सन्वडोरिति च षष्ठ्यन्तमेतत् । सन्नन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपक्षति । पिपतिपति । अरिरिषति । उन्दिदिपति । यङन्तस्य । पापच्यते । यायज्यते । अरार्यते । प्रोष्णोर्नूयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिपते । लोलुयिपते ।

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । जुहोति । विभेति । जिह्वेति ।

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिशात् । आदिदत् । पचादीनां ष्यन्तानां चङि कृते णिलोप उपधाद्दस्वत्वं द्विर्वचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा च सन्वल्लुनि चङपर इति सन्वद्भावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात् प्रतिपिच्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधि प्रति स्थानिवद्भावो भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवतीति । आटिटिति द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ।

दाश्वान् साह्वान् मीद्वान्श्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीद्वानित्येते शब्दाश्छन्दसि भाषायां च विशेषेण निपात्यन्ते । दाश्वानिति दाश्च दान इत्येतस्य धातोः कसावद्विर्वचनमनिदृत्वं च निपात्यन्ते । दाश्वानसो दाशुपः सुनमिति । साह्वानिति, पह मर्षण इत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्वत्वमद्विर्वचनमनिदृत्वं च निपातनात् । साह्वाम् बलाहकः । मीद्वानिति, मिह सेचन इत्येतस्याद्विद्वमनिदृत्पमुपधादीर्वत्वं दत्वं च निपातनात् । मीद्वस्तोकाय तनयाय मृडय । एकवचनसतन्त्रम् । *कृजादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । क्रियतेऽनेनेति चक्रकम् । चिह्रिदम् । कृजः सिद्धेदच घञ्ये कविधानमिति कः प्रत्ययः । *चरिचनिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्य* । चरादीनां धातनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हलादिःशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदाचदः । *वेति वक्तव्यम्* । तेन चरः पुरुषः । चलो रथः । चलं यानम् । यदो मनुष्यः इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति । *हन्तेर्धत्वं च* । हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतोऽभ्यासस्य च हकारस्य च द्वित्वमाक् चागमो भवति । परस्याभ्यासाद्येति कुत्वम् । घनाघनः क्षोभशश्रपणानाम् । *पाटेर्णिलुक् चोक् चोर्वशाभ्यासस्य* । पाटेरचि परतो द्वे भवतो णिलुक् च भवति । अभ्यासस्य चागमो दीर्घश्च भवति । पाट्टपरः ॥

प्यङ्गः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोर्हत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे प्यङ्गः संप्रसारणं भवति । यणः स्थाने इम् नयतीत्यर्थः । कारीपगन्धीपुत्रः । कारीपगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीपस्येव गन्धोऽस्य कुमुदस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहस्तत्रोपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः, करीपगन्धेरपत्यमित्यण् तदन्तात् स्त्रियामणिभोरनार्थोर्गुरूपोत्तमयोः प्यङ् गोत्र इति प्यङ् । ततश्चापि विहिते पट्टीसभासः । संप्रसाणस्येति दीर्घत्वम् । प्यङ् इति किम् । इभ्यापुत्रः । क्षत्रियापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् । कारीपगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुष इति किम् । कारीपगन्ध्या पतिरस्य ग्रामस्य, कारीपगन्ध्यापतिरथ ग्रामः । प्यङ् इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणम् । स्त्रीप्रत्यये त्रानुपसर्जनेनेति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरित्येषु नियमो नास्ति । तेन परमकारीपगन्ध्यायाः पुत्रः परमकारीपगन्धीपुत्रः । परमकारीपगन्धीपतिरित्यपि भवति । उपसर्जने तु प्यङ्गि न भवति । अतिक्रान्ता कारीपगन्ध्या तस्य पुत्रोऽतिकारीपगन्ध्यापुत्रः । अतिकारीपगन्ध्यापतिः । पुत्रपत्योः केवलयोर्हत्तरपदयोरिति संप्रसारणं, तदादौ तदन्ते च न भवति कारीपगन्ध्यापुत्रकुलं कारीपगन्ध्यापरमपुत्र इति । प्यङ्गते यद्यप्यन्ये यणः सन्ति तथापि प्यङ् एव संप्रसारणं, निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति । संप्रसारणमिति चाधिक्रियते, विभाषा परेरिति यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

प्यङ्गः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । बन्धुशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे प्यङ्गः संप्रसारणं भवति । कारीपगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीपगन्धीबन्धुः । कौमुदगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहविति किम् । कारीपगन्ध्याया बन्धुः । कारीपगन्ध्याबन्धुः । अत्रापि, पूर्ववदेव । परमकारीपगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीपगन्ध्याबन्धुरिति च न भवति, तथा कारीपगन्ध्याबन्धुधनः कारीपगन्ध्यापरमबन्धुरिति । बन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्द्देशः शब्दरूपापेक्षया, पुल्लिङ्गाभिरोयस्त्वयं बन्धुशब्दः । *मातृत्वात्कमात्पु* । प्यङ्गः संप्रसारणं भवति विभाषया बहुव्रीहयेव । कारीपगन्ध्या माताऽस्येत्येवं बहुव्रीहौ कृते तस्मादेवोपसंख्यानत् पक्षे मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चित्करणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्यरन्तोदात्तत्वं याधते । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद्, नष्टतश्चेति क्वपि विकल्प्यते । कारीपगन्धीमातः । कारीपगन्ध्यामातः । कारीपगन्धीमातृकः । कारीपगन्ध्यामातृकः । कारीपगन्धीमाता । कारीपगन्ध्यामाता ॥

वचिस्त्रयपियजादीनां किति च ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्त्तते । प्यङ्ग इति निष्कर्त्तम् । यचि । यच परिभाषणे । द्वयो वचिरिति च । स्वपि । त्रिव्यप् शये । यजादयो, यजदेवपूजासंगतिकरणशब्देभ्यस्त्यतः प्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वचिस्त्रयपियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वचि उक्तः उक्तवान् । स्वपि सुतः सुतवान् । यज इष्टः इष्टवान् । वप् उप्तः उप्तवान् । वत् प्रप्तः उप्तवान् । वय उपिनः उपितवान् । येन् उतः उतवान् । एन् संवीतः संवीतवान् । हेन् हुतः हुतवान् । वद् उदितः उदितवान् । दुभोषि गृनः गृनवान् । तावोः स्वल्पप्रहणं तत्प्रये कायं विज्ञायते । तेनेह न भवति । याच्यति याचिक इति ॥

प्रतिष्ठयान्विध्यधिवापिपिचनिवृत्तिपृच्छतिभृत्तानीनां किति च ॥ १६ ॥

या उपान्ताने, यथा उपोदानौ, येनो यधिः, व्यथ नाउने, यथा कान्तौ, व्यथ उपानीकरणे, योग्यञ्चि उदने, प्रच्छ इतिन्तायां, अस्त्य याचं, इत्यनेनां यात्तानां इति प्रत्यये परमधाप्रसक्तिरिति च उपेकारणं भवति । या । गृहीतान् । गृहीतवान् । किति । गृहीतानि । गृहीतवान् । किति ।

जानः । जीनवान् । ल्वादिभ्य इति निष्ठा नत्वम् । ङिति । जिनाति । जेजीयते । हल इति संप्रसारणदीर्घं कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते । वयि । लिटि परतो वेजो वधिरादेशस्तस्य डिद्भावात् किदेवोदाहियते । ऊयतुः । ऊयुः । यद्येवं वयिग्रहणमनर्थकम् , यजादिषु वेज् पठ्यते । नैवं शक्यम् । लिटि तस्य वेज इति प्रतिषेधो वक्ष्यते । तत्र यथैव स्थानिवद्भावाद्दे-
वेर्विधेरेवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति । नैप दोषः । लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रति-
षेधात् वयोर्विधौ ग्रहणं प्रतिषेधे चाऽग्रहणसन्तुमास्यते । सत्यमेतत् । एष वार्थः साक्षाद्भिदं-
शेन वयेः स्पष्टोक्रियते । व्यध । विद्धः । विद्धवान् । ङिति । विध्यते । वश । उशितः । उशि-
तवान् । ङिति । उष्टः । उशन्ति । व्यच । विचितः । विचितवान् । ङिति । विचति । वेचि-
च्यते । व्यचेः कृयादित्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वत्राञ्जिति प्रत्यये संप्रसारणं भवति ।
उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति । वृश्चेः । वृक्चणः । वृक्चणवान् । अथ कथमत्र कु-
त्वं वृश्चस्तेति हि पत्वेन भवितव्यम् । *निष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु सिद्धो
वक्तव्यः* । तत्र पत्वं प्रति नत्वस्य सिद्धत्वाद् झलादिर्निष्ठा न भवति । कुत्वे तु कर्त्तव्ये तद्-
सिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वम् । ङिति । वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ । पृष्टः । पृष्टवान् । ङिति
पृच्छति । परीपृच्छयते । प्रश्नः । नडि तु प्रश्ने चासन्नकाल इति निपातनादसंप्रसारणम् ।
अस्ज । भृष्टः । भृष्टवान् । ङिति । भृज्जति । वरीभृज्ज्यते । सकारस्य, झलां जश् झशीति
जप्त्येन दकारः, स्तोः श्चुना श्चुरिति श्चुत्वेन जकारः ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्यादीनां ग्रहादीनां च लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । वचि । उ-
वाच । उवचिथ । स्वप् । सुप्त्राप । सुप्त्रापिथ । यज । इयाज । इयजिथ । दुवप् । उवाप ।
उवपिथ । ग्रहादीनां, तत्र ग्रहेरविशेषः । जग्राह । जग्राहिथ । ज्या । जिज्यौ । जिज्यिथ । व-
। य । उवाय । उवयिथ । व्यध । विव्याध । विव्ययिथ । वश । उवाश । उवशिथ । व्यच ।
विव्याच । विव्यचिथ । वृश्चतेः सत्यसति वा योगे नास्ति विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि
संप्रसारणमकृत्वा हलादिः शेषेण रेफो निवस्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति । अथ
रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्वं रपरत्वं च क्रियते । तदानीमुरदत्वस्य स्थानिवद्भावात् संप्र-
सारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः । ववश्च । ववश्चिथ । पृच्छतिभृज्-
त्योरविशेषः । अकिदर्थं चेदमभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते । किति हि परत्वादातोः संप्र-
सारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् । ऊचतुः । ऊचुरिति । अधिकारादेवोभयेषां ग्रहणे
सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनं हलादिः शेषमपि याधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति ।
विव्याध ॥

स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपण्यन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति । असूपुपत् । असू-
पुपताम् । असूपुपन् । द्विर्वचनात् पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र कृते लभूपधगुणस्तस्यणौ चङु-
ध्याया ह्रस्वत्वं, ततो द्विर्वचनं, दीर्घो लघोरिति दीर्घत्वम् । चङीति किम् । स्वाप्यते स्वापिनः ।
क्रीतीति निवृत्ते, टितीति केवलमिहानुवर्तत इत्येतद्दुर्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिच्येजः यङि ॥ १९ ॥

निष्पवप् शये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, देज् संवरणे, इत्येतेषां धातूनां यङि परतः संप्रसा-
रणां भवति । सोपुष्यने । सेसिम्यते । वेदीयते । यपीति किम् । स्वप्नञ् ॥

न वद्गः ॥ २० ॥

वर्णति वचनं । वगेद्दातोः यङि परतः संप्रसारणं न भवति । वावदयते । वावदयते । वाव-

श्यन्ते । यङीति किम् । उष्टः । उशन्ति ॥ १

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते । चायु पूजानिशामनयोरित्येतस्य धातोर्वाङि परतः कीत्ययमादेशो भवति । चेकीयते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणं यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायीभोष्याधी वृद्धादित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् । स्फातिः । स्फातीभवतीत्येतदपि क्तिन्नन्तस्यैव रूपं न निष्ठातन्तस्य । निष्ठायामित्येतदधिक्रियते, लिङ्यङोश्चेति प्रागेतस्मात् सूत्रात् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतन्न स्वर्यते । स्त्वै शब्दसंवातयोर्द्वयो-
रप्येतयोर्धात्वोः स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम् । स्त्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्नि-
ष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् । संप्रसारणे कृते यण्वस्त्वं विहितमिति
निष्ठानत्वं न भवति । प्रस्त्योऽन्यतरस्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते । प्रस्तीमः । प्रस्तीम-
वान् । प्रपूर्वस्येति किम् । संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । प्रस्त्य इत्येवसिद्धे पूर्वग्राहणमिहापि
यथा स्यात् प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् । तत्कथं प्रपूर्वस्येति षष्ठ्यर्थे बहुवीहिः । प्रः पूर्वा यस्य
धातुपरसंसमुदायस्य स प्रपूर्वस्येति षष्ठ्यर्थे इति व्यधिकरणे षष्ठ्यर्थे । तत्र प्रसंस्तीत इत्य-
त्रापि प्रपूर्वसमुदायवः स्त्याशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तिं द्रवकाठिन्ये स्पर्शवर्त्तमानस्य श्येः गतादित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसा-
रं भवति । शीने घृते, शीना वसा, शीने मेदः । द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । श्यो-
ऽस्पर्श इति निष्ठानत्वम् । स्पर्शे शीते वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्-
स्ति चास्य शीतशब्दस्य वृत्तिर्दृष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् । संश्यानो वृत्तिकः ।

प्रतेऽञ्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतेऽञ्चस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रतिशीनः ।
प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा रुपादिति सूत्रारम्भः ।

विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अभि अथ इत्येवं पूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्रसारणं भवति ।
अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्यानम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शविशयायामपि विकल्पो
भवति । अभिशीनं गृह्यते । अभिशयानं गृह्यते । अवशीनं मेदः । अवशयानं मेदः । अभिशी-
नो वायुः । अभिशयानः । अवशीतमुदकम् । अवशयानमुदकम् । नैयमुभवत्त विभाषा द्रष्ट-
व्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजने समशयानमित्यत्र मा भूदिति फेः चिद्वशाच्चक्षते । न कित्या-
गमन्यवपूर्वः समुदाय इति । योराभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाशयो विकल्पः कस्मात् भवति
नस्मात्प्र भयिन्यस्येव । यदि तु नैप्यने ततो यतान्तरमास्तेषमस्माद्भिभाषाविज्ञानं व्य-
यस्येयम् । पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं यत्तद्व्यम् । अभिशीनमभिशयानं वा । अवश-
शीनमवशयानं वा । अत्र विकल्पो यथा न्याद् इति पूर्वग्रहणं न्यः प्रपूर्वत्वेनियत् ।

श्रुतं पाठे ॥ २७ ॥

विभापेत्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च पाकेऽभिधेये कप्रत्यये परतः श्रुभावो निपात्यते विभाषा । श्रुतं क्षीरम् । श्रुतं हविः । व्यवस्थितविभाषा चैयं, तेन क्षीरहविषो नित्यं श्रुभावो भवति । अन्यत्र न भवति । श्राणा यवागूः, श्रपिता यवागूरिति । यदापि बाह्वे प्रयोजकं द्वितीयो णिजुत्पद्यते तदापि नेष्यते । श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन चक्षुदत्तेनेति । श्रातिरयमकर्मकः । कर्मकर्तुं विषयस्य पचेरथे वृत्तते स ण्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह । तदत्र द्वयोरपि श्रुतमितीष्यते । श्रुतं क्षीरं देवदत्तेन । पाकप्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनाथ तेन क्षीरहविषोरैव ॥

पायः पी ॥ २८ ॥

विभापेत्येव । ओप्यायी नृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादशा भवात् । पीनं मुखम् । पीनौ बाहू । पीनसुरः । इयमपि व्यवस्थितविभाषैव । तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति, सोपसर्गस्य तु नैव भवति । प्रप्यानः । आप्यानश्चन्द्रमाः आङ्पूर्वस्यान्धूसोर्भवत्येव । आपीनोऽन्धुः । आपीनमृवः इति ॥

लिङ्यङोश्च ॥ २९ ॥

विभापेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुकुप्यते । लिटि यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे । परत्वात् पीभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्, द्विर्वचनमेरुनेका च इति यणादेशः । यङि । आपेपीयते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥

लिङ्यङोरिति वृत्तते, संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च । श्वतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशाव । शिष्याव । शुश्रुवतुः । शिष्यितुः । यङि । शोशूयते । शेक्षीयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधीयते । लिटि तु किति यजादित्वाद् नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्येपोभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा लिङ्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

गौ च संश्रङोः ॥ ३१ ॥

विभाषा शेरिति वृत्तते । सन्परे च गौ परतः श्वतेर्द्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशावयिपति । शिष्यावयिपति । चङि । अशूशवत् । अशिष्यवत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च यलीयो भवतीति वचनादन्तरङ्गमपि वृज्यादिकं संप्रसारणेन घाच्यते । कृते तु संप्रसारणे वृद्धिसावादेशश्च । तत, ओः पुण्यज्यपर इत्येतद्वचनं ज्ञापकं गौ कृतस्यानिवृद्धावस्पेति स्यान्निवृत्तावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

ह्रः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

गौ च संश्रङोरिति वृत्तते । तत्परे चङ्परे च गौ परतो ह्रः संप्रसारणं भवति । जुहावयिपति । जुहावयिपतः । जुहावयिपन्ति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । संप्रसारणस्य यलीयस्त्वात्, शाच्छासाद्वाभ्यावेपां युगिति प्रागेव युद्धं भवति । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभापेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । ह्रः संप्रसारणमभ्यस्तस्वेत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम् । द्वायकमिच्छति द्वायकीयति । द्वायकीयतेः सन् जिहायकीयिपति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

ह्र इति वृत्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः, कश्चाभ्यस्त-

स्य ह्ययतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्ययतेः प्रागेव द्विर्वचनात् संप्रसारणं भवति । जुहाव ।
जोहूयते । जुहूपति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥

ह्य इति वचते । छन्दसि विषये ह्ययतेर्द्धातोर्बहुलं संप्रसारणं भवति । इन्द्राग्नी हुवे । देवीं
सरस्वतीं हुवे । ह्येजो लब्धात्मनेपदोत्तमैकवचम् । बहुलं छन्दसीति शपो छुकि ह्येते संप्रसारण-
सुवशादेशश्च न भवति । ह्ययामि मरुतः शिवान् । ह्ययामि विश्वान् देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं छन्दसीति वचते । चायतेर्द्धातोच्छन्दसि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो भवति ।
विधुना निचिक्वुः । नान्यं चिक्वुर्न निचिक्वुरन्यम् । लिङ्गुसि रूपम् । न भवति । अग्नि-
ज्योतिर्निचाय्यः ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुषिचच्युपेतित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥

छन्दसीति वचते । अपस्पृधेथामिति । स्पृध् संवर्षे इत्यस्य लङि आथामि द्विर्वचने रेफ-
स्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । अपस्पृधेथामिति
भाषायाम् । अपर आह । स्पृध् रपपूर्वस्य लब्धाथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् ।
बहुलं छन्दस्यमाह्योगेपीत्यडागमाभावः । अत्र प्रत्युदाहरणमपस्पृधेथामिति भाषायाम् ।
आनृचुरानृहुरिति अर्धं पूजयाम्, अर्धं पूजयामित्यनयोर्द्धात्वोर्लिङ्गुसि संप्रसारणमकारलोप-
श्च निपातनात् । ततो द्विर्वचनमुदत्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्माद्बुद् द्विहल इति मुडा
गमः । यत्रा अर्कमानृचुः । न वसुन्यानृहुः । आनृचुः, आनृहुरिति भाषायाम् । चिच्युपे ।
च्युद् गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेदाद्देश्यासस्य संप्रसारणमानृच् च निपातनात् । चिच्युपे ।
चुच्युविप इति भाषायाम् । तित्याज । त्यज हानावित्यस्य धातोर्लिङ्गुम्यासस्य संप्रसारणं
निपात्यते । तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् । श्राता इति । श्रीन् पाक इत्येतस्य धातोर्नि-
ष्टायां श्राभावः । श्रातास्त इन्द्रसोमाः । श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्द्धस्त्वम् । सोमो गौरी
अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः । अनयोः श्राभावश्चिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेषु
बहुषु श्राभाव एव । अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादभ्यग्र क् चिदेकस्मिन्नपि श्राभावो दृश्य-
ते । यद्दि श्रातो जुहोतन । तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वाद्बुपसंप्रहो ऋण्यः ।
शाशीराशीर्त्त इति । तस्यैव श्रीणातेराद्पूर्वस्य क्विपि निष्ठायां च शीरादेशो निष्ठायाश्च नत्वा-
भावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्त ऊर्जम् । क्षीरैर्भूयत आशीर्त्तः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यथ । चिद्धः । व्यथ । विचितः ।
व्येष् । संवीतः । एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वचनात् प्रथमे परस्य यणः कियते ।
पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिपिद्यते । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्य-
स्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । श्युयमभोनामतद्धिते । यूतः । यूता । संप्र-
सारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्ये सवर्णदीर्घत्वमकादेशो न स्थानिवद्भवति ।
नति वा स्थानिवत्त्वे व्ययधानमेतावदाश्रियन्ते । *ऋचि प्रेक्षारपदादिगोपदछन्दसि* ।
क्वचि नरतव्येः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि विषये । तत्र क्वचो यस्मिन् त-
म् नृषं नृषं, नृषं साम । क्वद् पृथुः पथामानक्ष इति समासान्तः । छन्दसीति क्वम् । त्व-
धे कर्म । रत्येर्मनो यद्दृष्टम्* । रविशब्दस्य छन्दसि विषये मनो परतो बहुलं संप्रसारणं भव-
ति । सा देवानंशु गो विराः । न च भवति । रविमान् पुष्टियर्थनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति । उवाय । उवतुः । उवतुः । उवतुः । लिट्प्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्थान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । उवतुः । उवतुः । उवतुः । उवतुः । कित्ताति किम् । उवाय । उवयिथ ॥

वेजः ॥ ४० ॥

लिटीत्यनुवर्त्तते । वेज् तन्तुसंतान इत्यस्य धातोलिटि परतः संप्रसारणं न भवति । ववौ । ववतुः । ववुः । किति यजादित्वाद्घातोः प्राप्तमकित्यपि, लिट्प्रहणमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि च ॥ ४१ ॥

वेज इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो व्येजः संप्रसारणं न भवति । प्रवाय । उपवाय । पृथग्योकरणमुत्तरार्थम् ॥

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

ल्यपीत्येव । ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ल्यपीत्येव । व्येज् संवरण इत्येतस्य धातोर्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्त्तते । परेरुत्तरस्य व्येजित्येतस्य धातोर्यपि परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति । परिधीय शृणुम् । परिख्याय । संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च ह्रस्वस्येति तुक् प्राप्नोति । स, हल दीर्घत्वेन परत्वाद् बाध्यते ॥

आदेच उपदेशे शिति ॥ ४५ ॥

धातोरिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरूपदेशे तस्याकारादेशो भवति, शिति तु प्रत्यये न भवति । ग्लौ । ग्लाता । ग्लातुम् । ग्लातव्यम् । शो । निशाता । निशातुम् । निशातव्यम् । एव इति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । उपदेश इति किम् । चेता । स्तोता । अशितीति किम् । ग्लायति । म्लायति । कथं जगले, मम्ले । नैधं विज्ञायते । शकार इत्यस्य सोऽयं शिदिति, किं तर्हि श एव इत् शित् । तत्र यरिमन् विधिस्तदादावल्प्रहण इति शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः । एश् शकारान्तो भवति । अशितीति च प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेनैतदात्वमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति । सुणः, सुम्ल इति । धातश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । सुग्लानः, सुम्लान इत्यातो युजित्येवमादि सिद्धं भवतीति । आकाराधिकारस्त्वर्थं नित्यं स्मयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्येज् इत्येतस्य धातोलिटि परत आकारादेशो न भवति । संविख्याय । संविध्ययिथ । लिट्प्रहणमुत्तरार्थम् । णल्यचोऽङ्गितीति वृद्धिः ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥

आदेच इति वर्त्तते । स्फुर स्फुल चलन इत्येतयोर्द्धात्वोरेचः स्थाने घञि परत आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । विष्फारः । विष्फालः । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्विभ्य इति वा पत्वम् ॥

क्रीडजीनां शौ ॥ ४८ ॥

डुक्क्रीड् द्रव्यविनिमये, इड् अव्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनामेचः स्थाने शौ परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

गाविति वर्त्तते । पिधु हिंसासंराद्धयोरित्यस्य धातोरपारलौकिकेऽर्थं वर्त्तमानस्यैचः स्थाने शौ परत आकारादेशो भवति । अग्रं साधयति । ग्रामं साधयति । अपारलौकिक इति किम् । तपस्तापसं सेधयति । स्वान्येवैतं कर्माणि सेधयन्ति । अत्र हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्त्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति । तं तपः प्रयुङ्क्ते । स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कल्मान्न भवति अग्रं साधयति । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । सिधेरत्रार्थो निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमग्रम् । तस्य यद्दानं तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युद्स्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिध्यति कृतावकाशं वचनमेवं विषयं नावगाहते । सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः, पिधु गत्यामित्यस्य भौवादिकस्य निर्वृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेश इति वर्त्तते । मीन् हिंसायाम्, डुमिन् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षय, इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेश एव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरलौक्यस्य स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् । प्रमातुम् । प्रमाय । निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदातव्यम् । उपदातुम् । उपदाय । उपदेश एवात्वविधानादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति । आकारान्तलक्षणश्च भवति । उपशयो वर्त्तते । ईपदुपदानमिति घप्रयुचो भवतः ॥

विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥

ल्यपीति वर्त्तते, आदेच उपदेश इति च । लीङ् श्लेषण इति दिवादिः, ली श्लेषण इति क्रमादिस्तयोर्हभोरपि यदा निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्द्धातोर्ल्यपि च एचश्च विषये उपदेश एवालोऽन्त्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् । विलातव्यम् । विलाय । विलेता । विलेतुम् । विलेतव्यम् । विलीय । *निमीमिडियां शक्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । ईपप्रमयः । प्रमयो वर्त्तते । ईपप्रिमयः । निमयो वर्त्तते । ईपद्विलयः । विलयो वर्त्तते । अत्र लियो व्ययस्त्वितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् । एवं च प्रकम्भनशालीनीकरणयोश्च नो नित्यमात्थं भवति । कन्त्यामुलापयत्ते । द्योनां वर्त्तकामुलापयते ॥

गिर्देष्टुन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्त्तते । गिर्देष्टु इत्यस्य धातोरेचः स्थाने एन्दसि विषये विभाषा आकारादेशो भवति । गिर्देष्टुम् । गिर्देष्टुम् । गिर्देष्टुम् । गिर्देष्टुम् । गिर्देष्टुम् । गिर्देष्टुम् ॥

अपशुतो गमुन्ति ॥ ५३ ॥

गुं उच्यते इत्यस्य धातोरेचः स्थाने गमुन्ति इति विषये विभाषा आकारादेशो भवति । अपशुतो गमुन्ति ॥

भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्त इत्यत्र द्वितीयायां चेति णमुल् ॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥

चिञ् स्फुर इत्येतयोर्द्धात्वोर्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । चापयति चाययति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भं ब्रह्मयतीत्यर्थः । प्रजनो जन्मनो हि उपक्रमो गर्भग्रहणम् ॥

विभतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते, विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकस्ततो यद्भयं, स यस्य भयस्य साक्षाद्हेतुः तद्भयं हेतुभवम् । तत्र वर्त्तमानस्य जिभी भय इत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो भाषयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो मापयते । जटिलो भीषयते । भीष्म्योर्हेतुभय इत्यात्मनेपदम् । भियो हेतुभये पुक् । स चात्वपक्षे न भवति । लिभियोरीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः पुग्बधीयते । हेतुभय इति किम् । कुञ्जिकथैर्न भाययति । अत्र हि कुञ्जिकातो भयं कारणान्न हेतोर्देवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभय इति च । नित्यग्रहणाद्विभाषेति निवृत्तम् । स्मिद् ईषद्वसन इत्यस्य धातोर्हेतुभयेऽर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति । मुण्डो विस्मापयते । भय इति किम् । कुञ्जिकथैर्न विस्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेरर्थोऽभिधीयते । न हि मुख्ये भये स्मयतेर्धृत्तिरस्ति ॥

सृजिद्दृशोर्भल्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज विसर्गं, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्द्धात्वोर्झलादावकिति प्रत्यये परतोऽमागमो भवति । सृष्टा । सृष्टम् । सृष्टव्यम् । दृष्टा । दृष्टम् । दृष्टव्यम् । लवूपधगुणापवादोयममागमः । अस्त्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । सिचि वृद्धिरमि कृते भवति, पूर्वं तु बाध्यते । झलीति किम् । सर्जनम् । दर्शनम् । अकित्तीति किम् । सृष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह न भवति । रज्जुसृष्टभ्यां देवदृग्भ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्हुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेश इति वर्त्तते, झलयमकित्तीति च । उपदेशेऽनुदात्तस्य धातोर्कारोपधस्य झलादावकिति प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याममागमो भवति । ब्रह्मा । तपिता । तर्हा । द्रष्टा । द्रष्टां । दपिता । वृष प्रीणने षप हर्षणमोचनयोः, इत्येतौ रधादी धातू तयोरिडागमो रधादिभ्यदचेति विकल्पयते । अनुदात्तोपदेशः पुनरर्थे एव । अनुदात्तस्येति किम् । वडां । वडुंम् । बर्हव्यम् । वृहू उद्यमन इत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वाद्यास्वेद् विकल्पयते । वदुपधस्येति किम् । भेत्ता । छेत्ता । झलीत्येव । तर्षणम् । दर्षणम् । अकित्तीत्येव । तृप्तः । दृप्तः ॥

शीर्षंश्चुन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षंश्चित्ति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं चन्दसि विपरे निगत्यते, न पुनरयमादेशः शिरः शब्दस्य । सोऽपि हि चन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्षां हि तत्र सोमं कीर्त्तं हरन्ति ।

यत्ते शीष्णो दौर्भाग्यम् । छन्दसीति किम् । शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षन्निति वक्तै । आदेशोऽयमिष्यते स कथं तद्धित इति हि परं निमित्तमुपादीयत स तदनुस्वां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परतः शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्यः स्वरः । शिरसि भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तद्धित इति किम् । शिर इच्छति शिरस्यति । *वा केशेषु* । शिरसः शीर्षन्नादेशो वक्तव्यः । शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्धिते शिर्षशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः । बाह्वादिभ्यश्चेति ह्य् स्यूलशिरस इदं स्यूलशीर्षम् । शीर्षन्भावे हि, अन्निति प्रकृतिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षिशब्दात् स्त्रियामिभ्योऽणिधोरनापर्ययोः, प्यङ्गदेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्द ग्रहणेन ग्रहणात्, शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षण्येत्यनिष्टं रूपं स्यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति । तत्कथं ? कर्त्तव्योऽग्र यत्नः । अणिजन्ताद् वा परः प्रत्ययः प्यङ्ग-
श्रयितव्यस्तत्र, यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥

पद्मोमासूहृत्तिशसन्यूपन्दोपन्यकञ्चकनुदात्तास्ञ्चस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा वसुञ्च यूप दोष यकृद् शकृत् उदक आसन इत्येषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् आसन् यूपन्' दोषन् यकृन् शकृन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । पद् । निपदश्चतुरो जाहि । पदा वर्त्तय गोदु-
हम् । पादस्य पत् । दत् । या दतो धावति तस्यै द्वाचदन् । नस् । सूकरस्त्वखनघसा । मास । मासि त्वा पदयामि चक्षुषा । हृदा पूतेन मनसा जातयेदसम् । निश् । आमांवास्यायां निशि यजेत । असन् । असिक्तोऽस्नावरोहति । यूपन् । या पात्राणि यूप्ण आसेचनानि । दोषन् । यत्ते दोष्णो दौर्भाग्यम् । यकृन् । यागोऽवर्षति । शकृन् । शकनोऽवर्षति । उदम् । उदूनो दिव्यस्य नावा ते । आसन् । आसनि किं लभे मधुनि । शस्प्रभृतिष्विति किम् । पादौ ते प्रतिपीठयौ, नासिके ते कृणे । केचिदत्र छन्दसीत्यनुवचंयन्ति । अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्ति । तथाहि । भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ॥

व्यायामधुष्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्धतितस्य च ।

व्याधयो नोपमर्षन्ति वीनतेयमिधोरमः ॥

इत्येवमादयः । अन्यतररूपमित्येतदनुतेष्वन्ति । तेन पादादोषि प्रयुज्यन्ते । शस्प्रभृति-
ष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी इत्यत्रापि दोषघादेशो भवति । *पदादि-
षु मांस्त्वृत्स्नानुपसंख्यानम्* । मांस्त्वृत्ना सानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस् त्वृ स्तु इ-
त्येते आदेशा भवन्ति । मांस्त्वृत्तया उखायाः । मांस्त्वृत्तया इति प्राप्ते । त्वृत्सु मर्त्यम् ।
त्वृत्तानु मर्त्यमिति प्राप्ते । न ते दिवोन त्वृत्तिया उदधि स्तुषु । उधि सानुष्विति प्राप्ते ।
नम् नासिकाया यत्तसुक्ष्मेपु । नासिकाया नम्भावो यत्तस्यो यत्तस्युद्गहस्येतेषु परः ।
यति वर्गनगरयोर्नेति यत्तस्यम् । नासिकयो वर्णः । नामिस्ये नगरम् ॥

धातवादेः पः सः ॥ ६४ ॥

धातवादेः पकारस्य आत्तने यकारादेशो भवति । पद् । मद्दते । पिच । पिचति । धातुप-
त्येति किम् । पोटन । पट्टियः । पट्टः । आदेरिति किम् । कर्षति । श्रुति । आदेनप्रत्यययो-
गिष्यत् यत्तस्यन्यापरे पादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते, ते तथा पटान्ते ।

अथवा लक्षणं क्रियते । अज्दन्त्यपराः सादयः पोपदेशा स्मिस्विद्विस्विद्विस्विपितयश्च । मकारवकारोरनज्दन्त्यत्वात् भवतीति अप्राप्ते विधानम् । सृपिसृजिस्तृस्त्यातेकसुवर्जम् । *सुब्धातुष्टिदुष्वक्तीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः* । पोडीयति । पण्डीयति । प्वण्कते । ष्टिपु इत्यस्य द्वितीयस्थकारणकारण्येते । तेन तेष्टीयते टेष्टीयते इति चाभ्यासरूपं द्विधा भवति ॥

श्लो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्त्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । णीञ् । नयति । णम् । नमति । णह नहति । धात्वादेरित्येव । अणति । सुब्धातोऽयमपि नेप्यते । णकारमिच्छति, णकारीयति । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो धात्वः के-
चिदपदिश्यन्ते । केपुनस्ते । तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते । सर्वे णादयो णोपदेशाः । नृनन्दिनर्दिनकनाटिनाथृताद्यवर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्द्धातुप्रहणाच्चिद्वृत्तम् । तेन धातोश्च वकारस्यका-
रव्योर्वलि परतो लोपो भवति । दिव् । दिदिवान् दिदिवांसौ । दिदिवांसः । ऊयी । ऊतम् ।
कनूयी । कनूतम् । गोधाश इक् । गौधेरः । पघेरन् । यजेरन् । चकारस्य । जीघेरदानुक् । जीर-
दानुः । खिघेः । आखेसाणम् । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाच्छ्रयोः शूडनुनासिके चेति
उद् न भवति । वलीति किम् । ऊच्यते, कनूच्यते । पूर्व लोपप्रहणं किम् घेरपृक्तलोपात् पूर्व वलि-
लोपो यथाः स्यात् । कण्ठ्यतेः क्पि । कण्ठूः । लोलल्लतेः । लोलः । ब्रश्वादीनामुपदेशसाम-
र्थ्यात् वलि लोपो न भवति । वृश्चति ववश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारणहलादिः शोपयोर्वहिरङ्गत्वात्
प्राप्नोति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्त्तते वेरिति क्वािदयो विशेषाननुबन्धानुत्सृज्य सामान्येन गृह्यन्ते । वेरपृक्त-
स्य लोपो भवति । ब्रह्मभ्रूणवृष्णेपु किम् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । स्पृशोऽनुदके किन् । घृतस्पृक् ।
तैलस्पृक् । भजो णिवः । अर्द्धभाक् । पादभाक् । तुरीयभाक् । अपृक्तस्येति किम् । वृद्धभ्यां
विन् । दर्विः । कृगृशृसृजागृभ्यः क्रिः । जागृविः ॥

हलङ्याभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोपो इति वर्त्तते । तदिह लौकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् । लुप्यत इति लोपः ।
हलन्ताद् अयन्तादावन्ताच्च दीर्घात्परं सुति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः ।
राजा । तक्षा । उखाखत् । पर्णध्वत् । अयन्तात् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरी । आबन्तात् खद्-
वा । बहुराजा । कारीपगन्ध्या । हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्तावत् । अग्नि
भर्भवान् । भृक्षो लडि तिपि श्रौ भृक्षामिव इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अजागर्भवान् । सिलो-
पः । अभिनोऽत्र, अच्छिन्नोऽत्र । दस्य रेफः । हल्ङ्याभ्य इति किम् । ग्रामणोः । सेनानीः ।
दीर्घादिति किम् । निष्कौशाम्यिः । अतिलद्वः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहच-
रितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । भिनत्ति । छिनत्ति ।
हलिति किम् । विभेद । चिच्छेद । अयं किमर्थं हलन्तात् सुतिसीनां लोपो विधीयते संयो-
गान्तलोपेनैव सिद्धम् । न सिद्धयति । राजा तत्क्षेत्रत्र संयोगान्तलोपोऽस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न
स्यात् । उखाखत् पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वात्त्वं च न स्यात् । अभिनोऽत्रेत्यत्रातो रोरप्लुता-
दप्लुते इत्युत्वं न स्यात् । अविभर्भवानित्यत्र तु रात्सस्येति णियमाहोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति ॥

रासु तेनैव लोपः स्यादलस्तस्माद्विधीयते ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति । दृष्यत्र । मध्वत्र । कर्त्रर्थम् । हर्त्रर्थम् । लाङ्कतिः । *इ-
कः पुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः* । भो३ इ इन्द्रम् । भो३ यिन्द्रम् । अ-
चीति चायमधिकारः, संप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

एचोऽयचायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थानेऽचि यरतोऽय् अच् आच् इत्येते आदेशा यथासंख्ये भवन्ति । चवनम् ।
लवनम् । चायकः । लावकः । कयेते । व्ययेते । याववरुणद्धि ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योऽयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अच् औकारस्याच् स यकारादौ प्रत्यये परतो
भवति । वाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्ख्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । नाव्यो हृद् । वान्त इति
किम् । रायमिच्छति रैयति । यीति किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् । प्रत्यय इति किम् । गो-
यानम् । नौयानम् । *गोर्यतौ छन्दसि* । गोशब्दस्य यतौ परतश्छन्दसि विषये वान्तादेशो
वक्तव्यः । आनो मित्रावरुणा घृतेर्गव्युत्तिमुक्षतम् । छन्दसीति किम् । गोर्युत्तिः । *अध्वप-
रिमाणे च* । गोर्यतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः । गव्युत्तिमात्रमध्वानं गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्त्तते । वान्तो यि प्रत्यय इति च । धातोर्थे एच् तन्निमित्तो यकारादिप्रत्य-
यनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यला-
व्यम् । अवश्यपाव्यम् । धातोरिति किम् । प्रातिपदिकस्थानियमो मा भूत् । तत्र को दोषः ।
वाभ्रव्य इत्यत्रैव स्याद्, इह न स्याद्, गव्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् । अतन्नि-
मित्तस्य मा भूत् । ओयते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः । अत इच् । एवकारकरणं
किम् । धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि धातोश्चा-
धतोश्च भवति । वाभ्रव्यः । अवश्यलाव्यम् । लव्यम् ॥

ऋयज्ज्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

क्षि जि इत्येतयोर्दात्वोर्बति प्रत्यये परतः शक्यार्थं गम्यमाने एकारस्यायादेशो निपा-
त्यते । शक्यः क्षेतुं, क्षयः । शक्यो जेतुं, जयः । शक्यार्थं इति किम् । क्षेयं पापम् । जेयो वृषलः ॥

ऋयस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

कीणातेर्दातोस्तदर्थं ऋयार्थं यत्तस्मिन्नभिधेये यति प्रत्यये परतोऽयादेशो निपात्यते ।
ऋयो गौः । ऋयः कम्बलः । ऋयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते । तदर्थं इति किम् । ऋयं नो
धान्यं, न चास्ति ऋयम् ॥

भयप्रवय्ये च ङ्छन्दसि ॥ ८३ ॥

विभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वा इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषयेऽयादेशो निपा-
त्यते । भय्यं किलासीत् । वत्सतरी प्रवय्या । भय्येति कृत्यल्युटो बहुलमित्यपादाने यत् प्र-
त्ययः । विभेत्यस्मादिति भय्यम् । प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव
भवति । छन्दसीति किम् । भेयम् । प्रवेयम् । *हृदय्या आप उपसंख्यानम्* । हृदय्या आ-
पः । हृदे भवा, भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । ख्यत्याच् परस्येति प्रागेतस्मात् सूत्रादित उत्तरं यद्दध्यामस्तत्र पूर्वस्य
परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्दृष्टितव्यम् । वध्यति, आद् गुण इति । तत्राचि
पूर्वस्थावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति । खद्येन्द्रः । मालेन्द्रः । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि यु-

विधीयते । एत्येधत्योस्त्वेडिपररूपापवादः । ओमाडोश्चेत्येतत्पु पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त इति वा । तेनेह न भवति । उप आ इत उपेत इति । एचीत्येव । उप इत, उपेतः । *अक्षा-
दृहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या* । अक्षौहिणी । *स्वादीरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या* । स्वैरम् । स्वैरिणी ।
प्राडूढोद्धेशैप्येषु वृद्धिर्वक्तव्या । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैपः । प्रैप्यः(१) । ऋते च तृतीयासमा-
सेऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या* । सुखेन ऋतः, सुखार्तः । दुःखेन ऋतो, दुःखार्तः । ऋत इति किम् ।
सुखेन इनः सुखेतः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ समास इति किम् । सुखेनर्तः । प्रवत्स-
तरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या* । प्र, प्रार्णम् । वत्सतर । वत्सतरार्णम् । कम्बल ।
कम्बलार्णम् । वसन । वसनार्णम् । *ऋणदशान्यां वृद्धिर्वक्तव्या* । ऋणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ६० ॥

एचीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवृत्तते । आटः परो योऽन् अचि च पूर्वा य आट् तयोः
पूर्वपरयोराडचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐक्षिष्ट । ऐक्षत । ऐक्षिष्यत । औभीत् ।
आट्घ्नोत् । औट्जीत् । चकारोऽधिकविधानार्थं उत्योमाडोश्च पररूपवाधनार्थः । औचीयत् ।
औकारीयत् । आऊढा ओढा, तामैच्छत्, औढीयत् ॥

उपसर्गादिति धातौ ॥ १९ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो
भवति । आट् गुणापवादः । उपाच्छति । प्राच्छति । उपाघ्नोति । उपसर्गादिति किम् ।
खट्वच्छति । मालच्छति । प्रगता ऋच्छका अस्माद्देशात्, अच्छंको देशः । यत्क्रियायुक्ता
प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका इति । ऋतीति । किम् । उप इत, उपेतः । तपरकरणं किम् ।
उप ऋकारीयति । वा सुप्यापिशलेरिति विकल्पः स्यात् । उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे
धातुग्रहणं शाकलनिवृत्त्यर्थम् । ऋत्यक इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

वा सुप्यापिशलेः ॥ २२ ॥

आदित्येव । उपसर्गादिति धाताविति च सुवन्तावयवे धातावृकारादौ परतोऽवर्णान्तादुप-
सर्गात् पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेकादेशो भवति । उपर्षभीयति । उपल्का-
रीयति । उपाल्कारीयति । ऋकारलकारयोः सावर्ण्यविधिरिति ऋतीति लृकारोऽपि गृह्यते ।
आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । वेति सुच्यत एव ॥

श्रौतोऽम्शसोः ॥ २३ ॥

ओतोऽमि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति । गां पश्य । गाः पश्य । छां
पश्य । धाः पश्य । घोशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते, ततोऽपि परं सर्वनामस्थानं णिदिप्यते,
तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधीयमानस्तां बाधते । अमिति द्वितीयैकवचने गृह्यते,
शसा साहचर्यात्, सुपीति चाधिकारात् । तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र न भवति ॥

एडि पररूपम् ॥ २४ ॥

आदित्येव, उपसर्गाद्विधाविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ पूर्वपरयोः पररूपमे-
कादेशो भवति । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । उपेलयति । प्रेलयति । उपोपति । प्रोपति ।
केचिद्वा सुप्यापिशलेरित्यनुवृत्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन मुञ्चतातौ विकल्पं करोति । उपेदकीयति ।
उपैदकीयति । उपोदनीयति, उपौदनीयति । *शकन्ञ्वादिपु पररूपं वक्तव्यम्* । शक अन्धुः,
शकन्धुः । कुल अटा, कुलटा । सीमन्तः केपेपु । सीम्रोऽन्तः, सीमन्तः, अन्त्यत्र सीमान्तः ।

पूर्वेचानियोगे पररूपं वक्तव्यम् । इह एव, इहेव । अद्य एव, अद्येव । अनियोग इति किम् । इहेव भव माऽन्यत्र गाः । *ओत्वोष्टयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्* । स्थूल ओतुः, स्थूलौतुः । स्थूलोतुः । बिम्बौष्टी । बिम्बोष्टी । समासे हति किम् । तिष्ठ देवदत्तौष्टे पश्य । *एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्* । अपां त्वा एमन्, अपां स्त्रेमन् । अपां त्वा ओमन्, अपां त्वोमन् ॥

ओमाडोश्च ॥ ९५ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादोमि आडि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । का ओमित्यवोचत् । कामित्यवोचत् योमित्यवोचत् । आडि खल्वपि । आ ऊडा, ओडा । अद्य ओडा अद्योडा । कदा ओडा, कदोडा । तदा ओडा, तदोडा । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ ऋश्यात् अश्यात्, अद्य अद्यात् अद्यश्यादिति, अकः सवर्णं दीर्घत्वं वाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥

आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोराद्गुणापवादः पररूपमेकादेशो भवति । भिन्या उस्, भिन्युः । छिन्या उस्, छिन्युः । अदा उस्, अदुः । अया उस् अयुः । अपदान्तादिति किम् । का उस्त्रा, कोस्त्रा । का उपिता । आदित्येव । चक्रुः । अविभ्युः ॥

अतो गुणे ॥ ९७ ॥

अपदान्तादिति वर्तते । अकारादपदान्तात् गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णं दीर्घस्यापवादः । पचे यजे इत्यत्र वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् । यान्ति । वान्ति । गुण इति किम् । अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येव । दण्डापम् । यूपापम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतो ॥ ९८ ॥

अव्यक्तम् अपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केनचित् सादृश्येन तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योच्छ्रुस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पटत् इति, पटिति । घटत् इति, घटिति । झटत् इति, झटिति । छमित् इति, छमिति । अव्यक्तानुकरणस्येति किम् । जगत् इति, जगदिति । अत इति किम् गरत् इति, गरदिति । इताविति किम् । पटत् अत्र, पटद् अत्र । *अनेकाच इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । सत् इति, सदिति । कथं घटदिति गम्भीरमम्बुद्वैर्नदितमिति । इकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नाच्चेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥

अव्यक्तानुकरणस्याच्चेडितस्य योऽच्छ्रुद् इतो तस्य पररूपं न भवति तस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटत्पटदिति । पटत्पटेति करोति । नित्यवोप्पयोरिति द्विवचनम् । यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण पररूपं, पटत्पटेति करोति ॥

नित्यमाच्चेडिते ङाचि ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातोऽन्त्यस्येति चानुवर्तते । टान्त्वां यदाच्चेडितं तस्मिन् पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छ्रुदस्य योन्त्यस्तकारस्तास्य पूर्वेण पररूपं चास्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटा करोति । दम्दमा कर्ताति । पटदित्यस्मादव्यक्तानुकरणादिति ङाचि षष्ठिने ङाचि षष्ठ्यमिति द्विवचने तच्च टिलोपात् पूर्वमेप्यते ॥

अपः सवर्णं दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णस्य परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घे एकादेशो भवति । दण्डापम् । दण्डान्दः । मधुश्कः । दोग्दयः । अक इति किम् । भासते । मकने इति किम् । दण्डय । सवर्णस्य । कु-

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति वर्त्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रुढस्तत्साहचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्ण-दीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायू । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । अतो गुण इति यदकारे पररूपं तदकः सवर्णे दीर्घत्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्वं, पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त इति । अचीत्येव । वृक्षः । प्लक्षः । अक इत्येव । नाचौ पूर्वसवर्णग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णां मा भूत् । दीर्घग्रहणं किम् । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसोऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति । वृक्षान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् । पण्डकान् । स्थूरान् । अरकान् पश्य । सर्व पुंते पुंलिङ्गविशिष्टे स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । इह तु चञ्चेव चञ्चा । लुन्मनुष्य इति कनो लुपि कृते लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचन इति पुंसोऽपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति । चञ्चाः पश्य, वध्रि-काः पश्येति । तस्मादिति किम् । एतांश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् । वृक्षाः । प्लक्षाः । पुंसीति किम् । धेनूः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिति ॥ १०४ ॥

अवर्णादिति पूर्वसवर्णदिषो न भवति । वृक्षौ । प्लक्षौ । खट्वे । कुण्डे । आदिति किम् । अग्नी । इतीति किम् । वृक्षाः ॥

दीर्घाञ्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाञ्जसि इति च परतः पूर्वसवर्णं दीर्घो न भवति । कुमार्यौ । कुमार्यः । ब्रह्मवन्ध्वौ । कुमारी शेते । नाञ्जलात्रित्यत्र यदजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्थानभिनिवृत्तत्वात् सवर्णां न गृह्यन्त इति सवर्णत्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम् । *सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम्* । ऋति सवर्णे परभूते तत्र ऋ वा भवतीति वक्तव्यम् । होत् ऋकारः, होतृकारः । यदा च ऋ तदा दीर्घ एव होतृकारः । *लृति लृत्वा वचनम्* । लृति सवर्णे परतो लृत्वा भवतीति वक्तव्यम् । होत् लृकारः । होत्लृकारः । होतृकारः । ऋकारलृकारयोः । सवर्णविधिरुक्ताः, दीर्घपक्षे तु समुदयान्तरतमस्य लृवर्णस्य दीर्घत्वाभावात् ऋकारः क्रियते ॥ ब्रह्मवन्ध्वः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इति च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । मास्तीश्चतस्रः । पिण्डीः । मास्त्यश्चतस्रः । पिण्ड्यः । वाराही । उपानही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अग्नि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अग्नि परतोऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति । वृक्षम् । प्लक्षम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वग्रहणं किम् । पूर्वं एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्णोऽन्तरतमो मा भूदिति । कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा छन्दसीत्येव । शर्मो च । शर्म्यं च । गौरीं च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्वं इत्येव । संप्रसारणादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति । यजि । इष्टम् । वपि । उत्सम् । ग्रहि । गृहीतम् । संप्रसारणविधानसामर्थ्याद्दिगृहीतस्य श्रवणे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते । वा छन्दसीत्येव । मित्रावरुणौ यज्यमानौ । पूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्संप्रसारणविधानमिति इष्ट इत्येवमादिषु पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाविष्कृतार्थे वचनमिति बाह्ये पश्चात्संनिपतिते पूर्वत्वं न भवति । शक्यौ । शक्यर्थम् ॥

एङः पदान्तादिति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वपर्यन्तैकादेशो भवति । अग्रेऽत्र । वायोऽत्र । अथवादेशयोरथमपवादः । एङ इति किम् । दध्यत्र । मञ्चत्र । पदान्तादिति किम् । चयनम् । लवनम् । अतीति किम् । वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणं किम् । वायवायाहि ॥

इसिङ्सोश्च ॥ ११० ॥

एङ् इति वचते, अतीति च । एङ् उत्तरयोर्इसिङ्सोरिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति । अग्रेरागच्छति । वायोरगच्छति । अग्रेः स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्ताथे आरम्भः ॥

ऋत उत ॥ १११ ॥

इसिङ्सोरित्येवं । ऋकारान्तादुत्तरयोर्इसिङ्सोरिति पूर्वपरयोस्कार एकादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्वयोः पथीनिर्दिष्टयोः स्थाने यः स लभतेऽन्यतरव्यपदेशमिति, उरुण् रपर इति रपत्वमत्र कृत्वा, रात्सल्येति सलोपः कतेव्यः ॥

इत्यन्यात् परस्य ॥ ११२ ॥

इसिङ्सोरिति वचते, उदिति च । ख्यत्यादिति विशद्वखीशद्वयोन्निशब्दतीशब्दयोरिदं ग्रहणं, तान्भ्यां परस्य इसिङ्सोरत् उकारादेशो भवति । सख्युरागच्छति । सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति । पत्युः स्वम् । खोशब्दस्योदाहरणम् । सह लेन वचते इति, सखस्तमिच्छतीति क्यच् सखीयति । सखीयतेः क्विप् सखीस्तस्य इसिङोः सख्युरिति । तीशब्दस्यापि । लूनमिच्छति, लूनीयति । लूनीयतेः क्विपि लूमे, लन्युरागच्छति । लन्युः स्वम् । निष्ठानत्वं पूर्वशासिद्धमित्यसिद्धम् । विकृतनिर्द्देशादेवेह न भवति; अतिसखेरागच्छति, तेनापतेरागच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिपिच्यते न तदन्तस्य ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥

अति, उदिति वचते । अकारादप्लुतादुत्तरस्य रोरफलस्य अकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारेऽप्लुते परत उकारादेशो भवति । वृक्षोऽत्र । भोमगोमवोअपूर्वस्य योऽशीत्यस्मिन् प्राप्ते उरुं विधीयते । इत्यमस्याश्रयत्वात्, पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धं न भवति । अत इति किम् । अग्निरत्र । तपम्करणं किम् । वृक्षा अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् । स्वरत्र प्रातरत्र । अतीत्येव । वृक्ष इह । तस्यापि तपरत्याद्यत्र न भवति । वृक्ष आश्रितः । अप्लुतादिति किम् । सुघोताऽ अत्र न्यसि । अप्लुत इति किम् । तिष्ठतु पय आऽचिन् । अत्र प्लुस्यासिद्धत्वाद्दुर्लभं प्राप्नोतीत्यप्लुतादप्लुत इत्युच्यते ॥

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतोऽत उत्तरस्य शेरकारादेशो भवति । पुरपो याति । पुरपो हसति । पुरपो दशति ॥

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एतोऽतोत्येव । एङ् इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्तते तदर्थोदिह प्रथान्तं भवति । प्रकृतिरिति न्यभायः कार्त्त वाऽभिधीयते । अन्तरित्वप्ययमधिकरणभूतं मध्यमाच्छेदं । पादान्तेन वा न्यपादात्त्येव प्रकृत्यान्तं न तु श्लोकशास्त्रस्य । अयत्कारयत्पररेऽति परा एङ् प्रकृत्या भवति । न्यभायेन कार्त्तान्तेन वा न तिनारमापद्यते । नोभिधीयतेऽपि न्यभायन्तःपादात्कार्त्तान्ते भवति । ते प्राप्ते अक्षन्तपुत्रान्, ते अस्मिन् जगतादयः । उपप्रयन्तो अऽप्यत्रम् । निरो अऽप्यत्रम् । मुत्रान् अक्षन्तान् । मुत्रम् । अन्तःपादमिति क्विन् । कया भगो वृत्त एताव एतेऽव-

प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गावो अग्रमस्य, गवात्रा इति, अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन धाष्यते । स्फोटायनद्राहणं पूजायं, विभापेत्येव हि वर्त्तते । व्यत्रस्थितविभाषेयम् । तेन गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवद् भवति ॥

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशहस्येऽचि परतो गोर्नित्यमवर्णदेशो भवति । गयेन्द्रः । गयेन्द्रयहस्वरः ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ता ३ यत्र न्वसि । यज्ञदत्ता ३ इदमानय । आश्रयादत्र प्लुत सिद्धः । प्रगृह्याः । अग्नी इति । वायु इति । खद्वे इति । माए इति । अचीत्यनुवर्त्तमानो पुनरुजग्रहणमादेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थम् । तेनेह न भवति । जानु उ अस्य रुजति, जान्वरस्य रुजति । प्रगृह्यादुकारात् परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्वं । प्रत्यनिमित्तत्वात्तत्र प्रकृतिभावो न भवति । नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो यथा स्याद् इकोऽसवर्ण शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आङोऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषयेऽनुनासिकादेशो भवति, स च प्रकृत्या भवति । अश्रभां अयः । गमीरभां उपपुत्रं जिवांसत । के चिदाङोनुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति । इन्द्रोबाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥

इकोऽसर्वे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इकोऽसवर्णोऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र । कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् । खद्वेन्द्रः । असवर्ण इति किम् । कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजायम् । आरम्भसामध्यदिव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः । *सिञ्जित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः* । सिति । अर्थं ते योनिर्द्विवयः । नित्यसमासे । ज्याकरम् । कुमार्यर्थम् । *इषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम्* । इषा अक्षः । का ईमारे पिशङ्गिला । पथा अगमन् ॥

ऋत्यकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्त्तते । ऋकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति खद्व ऋश्यः । माल ऋश्यः । कुमारि ऋश्यः । होतृ ऋश्यः । ऋतीति किम् । खद्वेन्द्रः । अक इति किम् । वृक्षावन्यः सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनम् ॥

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामाऽनार्य इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदे येन स्वरूपेऽवस्थाप्यते तस्मिन् परतोऽप्लुतवद्वयति । प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति । सुश्लोका ३ इति, सुश्लोकति । सुमद्राला ३ इति, सुमद्रालेति । वत्करणं किम् । अप्लुत इत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिपिष्यते । तत्र को दोषः । प्रगृह्यश्रवणं न स्यात् । अग्नी ३ इति वायु ३ इति ॥

ई ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई ३ कारः प्लुतोऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याऽऽचार्यस्य मतेनाप्लुतवन्नवति । अस्तु हीत्वमयीत् । अस्तु ही ३ इत्यमयीत् । चिनुहीदम् । विनुही ३ इदम् । चाक्रवर्मणग्रहणं विकल्पार्थं तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् । अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्र विभाषेयम् । इकारादन्यत्राऽऽचार्यमप्लुतपन्नाय इष्यते । वना ३ इयम् । वगेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

एङः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । दिव इति प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुः । सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो भवति । दिवि कामो यस्य, द्युकामः । द्युमान् । विमलद्यु दिनम् । द्युभ्याम् । द्युभिः । निरनुबन्धकपहणादिह न भवति । अक्षद्युभ्याम्, अक्षद्युभिरिति । तपरकरणमूढो निवृत्त्यर्थं द्युभ्यां द्युभिरिति । अत्र हि परत्वादूद् प्राप्नोति । पदस्येति किम् । दिवौ । दिवः ॥

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ यावत्कारौ नञ्समासे न वृत्ते तयोर्थः सुशब्दः कश्च तयोः सुशब्दो, यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति । एप ददाति । स ददाति । एप भुङ्के । स भुङ्के । एतत्तदोरिति किम् । ददाति । यो भुङ्के । सुग्रहणं किम् । एतौ गावौ चरतः । अकोरिति किम् । य एपको ददाति । सको ददाति । तन्मध्यपतितस्तद्रूपेण गृह्यत इति रूपभेदेऽपि साकच्कायेतत्तदावेव भवतः । अनञ्समास इति किम् । अनेपो ददाति । असो ददाति । उचरपदार्थप्रधानत्वाच्चञ्समासस्यैतत्तदोरेवात्र संबद्धः सुशब्दः । हलीति किम् । एपोऽत्र । सोऽत्र ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति । एव स्य वाजो क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि । एप स्य ते मधुमां इन्द्र सोमः । न च भवति । यत्र स्यो निपतेत् ॥

सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपं सति चेत्पादः पूर्यते । सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् । सौपधीरनुध्यसे । लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् । स इव व्याघ्रो भवेत् । अचीति विस्पष्टार्थम् । पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं केचिद्विच्छन्ति । तेनेदमपि सिद्धं भवति ॥

सैप दाशरथी रामः, सैप राजा युधिष्ठिरः ।

सैप कर्णो महात्यागी सैप भीमो महाबलः ॥

सुद् कात् पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोऽयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यद्दद्यामस्तत्र सुडिति कात् पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदिव्यम् । वक्ष्यति । संपर्युपेभ्यः करोतीं भूपणे । संस्कृता । संस्कृतव्यम् । कात्पूर्वग्राहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । तथाहि । संस्कृपीष्ट संस्क्रियत इति संयोगादिलक्षणदिद्दिगुणौ न भवतः । तिङ्ङितिङ् इति इति निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति सुटा व्यवहितत्वात् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वचनाद्वास्ति व्यवधानम् । संचस्करतुः, संचस्करिति गुणः कथं, तन्मध्यपतितस्तद्रूपेण गृह्यत इति । संयोगोपग्रहणं च, क्रतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टिस्करणं सुट्स्तुस्वज्ञामित्यत्र विशेषणार्थम् ॥

अडभ्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥

अडभ्यासाव्यवाये सुद् कात् पूर्वं भवति । समस्कारोत् । समस्कर्पीत् । संचस्कार । परिचस्कार । किमर्थपुनरिदमुच्यते । पूर्वधातुरसंगुणं युज्यत इति, तत्र धातुवसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्व सुद् क्रियते पश्चादडभ्यासौ । अभक्तश्च सुडित्युक्तम् । ततः सकाराद्भुत्तनात्राडभ्यासावनिष्टे देशे स्याताम् । एतस्मिन्स्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तद्व्यवायेऽपि सुद् कात् पूर्वः क्रियत इति सिद्धमिष्टं भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोती भूपणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूपणेऽर्थं करोती परतः सुट् कात् पूर्वो भवति । संस्कृता । संस्कृतम् । संकृतव्यम् । अत्र संपुंक्तानां सत्वमिति समो मकारस्य सकारः पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्ता । परिष्कर्तुम् । परिष्कर्तव्यम् । सुट्स्तुस्वङ्गामिति पत्वम् । उपष्कर्ता । उपष्कर्तुम् । उपष्कर्तव्यम् । भूपण इति किम् । उपकरोति । संपूर्वस्य कचिद्भूपणेऽपि सुडिप्यते । संस्कृतमत्रमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुदायस्तस्मिंश्चाथं करोती संपर्युपेभ्यः कात् पूर्वः सुडागमो भवति । तत्र न संस्कृतम् । तत्र न उपस्कृतम् । समुदितमित्यर्थः ॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृत्तस्य वा तादृक्स्थयाय समोहा प्रतियत्नः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वाद्य् । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । तेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोती धातौ परत उपात् सुट् कात् पूर्वो भवति । प्रतियत्ने तावत् । पृथोदकस्योपस्कृते । काण्डगुणस्योपस्कृते । वैकृते उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति । वाक्याध्याहारे । उपस्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीये । इतेष्विति किम् । उपकरोति ।

किरती लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन् किरती धातौ लवनविषये सुट्कात् पूर्वो भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं कादमोरका लुनन्ति । विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः ॥ णमुल्लय वक्तव्यः लवन इति किम् । उपकिरकि देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव उपात् प्रतेश्च चरस्मिन् किरती विषये सुट् कात् पूर्वो भवति । उपस्कीर्णं हे ते वृषल भूयात् । तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद् यथा हिंसामनुभवतीत्यर्थः । हिंसायामिति किम् । प्रतिकर्णम् ॥

अपाद्यतुप्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येव । अपादुत्तरस्मिन् किरती चतुष्पाच्छकुनिषु यदाखेखनं तस्मिन् विषये सुट् कात् पूर्वो भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुम्भकटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते या आध्याथार्थी । आलितव विक्षिपतीत्यर्थः । चतुष्पाच्छकुनिष्वाति किम् । अपस्किरति देवदत्तः । *हृषं जीविकाकुन्दायकरणेष्विति यक्तव्यम्* । हृष्ट मा भूत् । अपस्किरति दवा मोदनपि-
०५माश्रितः । *हृषं जीविकाकुन्दायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदस्योपसंगतवानम्* ॥

कुम्भुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुम्भुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेत्तयति । कुम्भुम्बुरुणांमौषधिजातिः । पान्यदम् । नक्षत्रान्यपि कुम्भुम्बुरुणि । मूत्रनिर्देने नर्षुमकलिप्रमथिवसितम् । जातिरिति किम् । कु-
रिमताजितुम्बुरुणि कुम्बुम्बुरुणि । कुम्बुम्बुरुणैरयं तिनन्दकोपान्बुन्दयन्ते । अमासेन तेषां बुद्ध्या ॥

अपरस्परः क्रियामानस्य ॥ १४४ ॥

अपरस्पर इति सुट् निपात्यते क्रियामानस्य मन्वमाने । अपरस्परः साधो मण्डन्ति । मन्तमविच्छेदेन मण्डन्तांकोः । क्रियामानस्य इति किम् । अपरस्परः साधो मण्डन्ति । अपरे षो ष मण्डनेषु मण्डन्तीत्यर्थः । नात्र मन्तमस्य सातस्य प्रबन्धो विवक्षितः । किमिदं सा-
म्यमिति । मन्तमस्य भावः मन्तयन् । कर्त्तव्यम् । मन्तमस्येति किरतेन मकारस्योपो विधायने ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।

समो वा हितततयोमांसस्य पचियुद्बजोः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्पदमिति सुट् निपात्यते तस्य च पत्वं सेवितेऽसेविते प्रमाणे च विषये । गोष्पदो देशः । गावः पद्यन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशो गोष्पद इत्युच्यते । असेविते । अ-अगोष्पदान्यरण्यानि । असेविते गोष्पदशब्दो न संभवतीत्यगोष्पदशब्दार्थं निपातनम् । य-होर्वं नार्थं एतेन, गोष्पदप्रतिषेधाद्गोष्पदं भविष्यति । सत्यमेतत् । यत्र तु सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्याद्गोष्पदमिति । यत्र त्वत्यन्तासंभव एव तत्र न स्याद्गोष्पदान्यरण्यानीति । असेवितग्रहणात्तत्रापि भवति । यानि हि महान्त्यरण्यानि येषु गवान्त्यन्तासंभवस्तान्येदमु-च्यन्ते । प्रमाणे । गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । गोष्पदपूर्वं वृद्धो देवः । नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपाद-नार्थमुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमियत्ताम् । सेवितासेवितप्रमाणेष्विति कि-म् । गोः पदं, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते आस्पदमनेन लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्रयमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतयाऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्रयं निपात्यते । चरेराडि चागु-राविति यत्प्रत्यये कृतेनिपातनात् सुट् । आश्रयं यदि स भुञ्जीत । आश्रयं यदि सोऽधीयीत चित्रमद्भुतमितिर्थाः । अनित्य इति किम् । आचयं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वर्चो, वर्कस्कमन्नमलं, तस्मिन्नभिधेयेऽवस्कर इति निपात्यते । अवपूर्वस्य किर-तेः कर्मणि ऋदोरप् इत्यप्, निपातनात् सुट् । अवकीर्यत इत्यवस्करोऽन्नमलम् । तत्संबन्धा-द्देशोऽपि तथेप्यते । वर्चस्क इति किम् । अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्भवति । अपपूर्वात् किरतेर्ऋदोरवित्यप्, निपातनात् सु-ट् । अपस्करो रथावयवः । रथाङ्गमिति किम् । अपकरः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥

विकिर इति किरतेर्विपूर्वस्येगुपधशाप्रीकिरः क इति कप्रत्यये विहिते सुट् निपात्यते श-कुनिश्चेद्भवति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ॥

सर्वे शकुनयो मक्ष्या विष्किराः कुक्कुटा इते ।

विष्किरो वा शकुनाविति वाग्रहणादेव सुट् विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणमिह तस्यापि शकु-नेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्द उत्तरपदे ह्रस्वात् परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये । बुधश्चन्द्रो बुध्मान् । ह्रस्वा-दिति किम् । सूर्याच्चन्द्रमसाविव । मन्त्र इति किम् । सुचन्द्रा पौर्णमासी । उत्तरपदं समास एव भवतीति प्रसिद्धं, तत् इह न भवति । शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशोः ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्येतस्यधातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यधि कृते सुट् निपात्यते, तस्यैव पत्यम् ॥

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कदाः ।

वाचांपुरुषः सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कदा इत्यभिधीयते । कशेरिति किम् । प्रतिगतः कशां, प्रतिकशोऽश्वः । अत्र यद्यपि कशेरैव कशाशब्दस्तथापि कशेरिति धातोर्भादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्यर्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गात्र भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावुपी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋपी चेदभिधेयौ भवतः । प्रस्कण्व ऋपिः । हरिश्चन्द्र ऋपिः । हरिश्चन्द्रग्रहणममन्वार्थम् । ऋपी इति किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिवाजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिवाजके च निपात्येते । मस्करशब्दो ह्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते परिवाजके त्विनिरिति । मस्करौ वेणुः । मस्करी परिवाजकः । परिवाजकयोरिति किम् । मस्को ग्राहः । मस्को सगुद्रः । केचित्पुनरत्र मांड्युपपदे करोतेः करोतेः कर्णेऽत्रप्रत्ययमपि निपातयन्ति माहश्च ह्रस्वत्वं सुट् च । मा क्रियते येन प्रतिषिद्धयते, स मस्करो वेणुः । वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्वापि भवति । मस्करो दण्ड इति । परिवाजकेऽपि मांड्युपपदे करोतेस्ताच्छौल्य इतिनिपात्यते । मांडो ह्रस्वत्वं सुट् च तथैव । माकरणशीलो मस्करी, कर्मापवादित्वात्परिवाजक उच्यते । स त्थेयमाहामा कुह्त कर्माणि शान्तिर्व्यः श्रेयसीति ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरेऽभिधेये । इपत्तीरमस्य, अजस्तुयेति व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरे तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगर इति किम् । कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

कारस्कार इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेद्भवति । कारं करोतीति दिवाविभानिशांप्रभाभाम्कारान्तेति टप्रत्ययान्तः । कारस्करो वृक्ष इति किम् । कारकः । क्वचिद्विदं सूर्यं नाधीयते, पारस्कारप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति पठन्ति ॥

पारस्कारप्रभृतीनि च संप्रायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्कारप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निगात्यन्ते संज्ञायां विषये । पारस्कारो देशः । कारस्कारो वृक्षः । शम्भ्या नदी । लिङ्कुः प्रमाणम् । किष्किषा गुहा । सङ्गुहोः करपत्योश्चोरदेवदन्तयोः सुट् तणोपश्च । तस्करश्चौरः । तस्करनिर्द्वेषता । चोरदेवतयोरिति किम् । तस्करः । त्स्कर्यतिः । संज्ञापदेषुपाधिपरिषेदे विद्वे गणे चरदेवताप्रणं प्रपञ्चार्थम् । प्राप्नुम्यती धातो प्रतस्करान् परस्सुट् भवति गवीति किम् । प्रतुम्यति वनम्वतिः । पारस्कारप्रभृतिराशुतिगणः । अति हिगवश्याः सुट्, पारस्कारप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । गदूर्कं, प्रायस्य गितिविधियतोः सुट्स्कारो वेति, तत्र संगृह्यते भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषणं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्यन्ति ना विधियते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जितव्यं भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । कः पुनोक्तो वर्जयते, यस्यासौ स्वरो विधीयते । पश्यति । गोपायति । भूपायति । भानोऽन्वयमर्थे वर्जितव्यं परिशिष्टमनुदात्तं भवति । भानुस्वरं इत्याकारो वाच्यते । मुनाति । इत्याकारं तस्यान्वयः । मुनीतः । पुनीतः । मस्करमाः स्वरः । मुनीतस्वराम् । पुनीतस्वराम् ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवज्रपदस्वरः ॥

आगमस्य । चतुरनडुहोरासुदात्तः । चत्वारः । अनड्वाहः । आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं वाधते । विकारस्य । अस्थनिदधनीत्यनडस्वरः प्रकृतेः । गोपायति । धूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य । कर्त्तव्यम् । हर्त्तव्यम् । प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । परनित्यान्तरङ्गापवादेः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति । तथाहि । गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते । काण्णोत्तरासन्नपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वरं न बाधते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ *विभक्तिस्वरासन्नस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्* । तिस्र इत्यत्र, तिस्रभ्यो जस इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नजस्वरेण बाध्यते ॥ *विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नजस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्* । अचत्वारः । अनड्वाह इति । यस्य विभक्तिनिमित्तं तस्य यदुदात्तत्वं तन्नजस्वरेण बाध्यते । पदग्रहणं किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दन्धेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणार्थं चेदं पदग्रहणं पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च कुवल्या विकारः कौबलमित्यज्ञानुदात्तादिलक्षणाऽत्र सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादिलक्षणास्याजो बाधनार्थं भिक्षादिषु पठ्यते । कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्तौ ॥

कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥

कर्पतेर्धातोराकारवत्तश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्पः । पाकः । त्यागः । रागः । द्रायः । धायः । अिनत्यादिर्नित्यमित्यस्याऽपवादः । कर्प इति विकृतनिर्देशः कृपतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्प इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥

उञ्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उञ्छः । म्लेच्छः । जज्ञः । जल्पः । एते ध्वजन्ता इति जित्स्वरः प्राप्तः । जव व्यध इत्यवन्तौ, तयोर्धातुस्वरः प्राप्तः । केचित्तु बध इति पठन्ति । युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वे विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युग्मशब्दस्य प्रयोगोऽन्यत्र हि योग एव भवति । गरो वृष्येऽवन्तः । गरशब्दोऽवन्तः, स दृष्य एवान्तोदात्तः । गरो विषम् । अन्धत्राद्युदात्त एव । वेगवेदचेष्टयन्वाः करणे । हलश्चेति घञन्ता एते करणेऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव । स्तुयुद्बधञ्दसि । उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । परिद्रुत् । वर्त्तनिःस्तोत्रे । स्तोत्रं साम । तत्स्थो वर्त्तनिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः । श्वश्रेः । श्वश्रेऽभिधेये द्रशब्दोऽन्तोदात्तोऽन्यत्रावन्तत्वादाद्युदात्तः । साम्ब्रतापौ भावगर्हायाम् । अन्तोदात्तौ । अन्यत्राद्युदात्तौ । उत्तमशश्वत्तमशब्दौ सर्वत्र । केचित्तु भावगर्हायामित्यत्रास्त्यनुवर्त्तयन्ति । भक्षमन्थभागोदेहां । घञन्ता, भक्षिर्घन्तोऽपि घञन्त एव । एरज्जयन्तानामिति वचनात् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यत इत्यानुदात्तस्यादिसदात्ता भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तस्तस्य लुप्यनुदात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो डीव् उदात्तः । भस्य टेलोपः । पथः । पथा । पथे । पथिनशब्दोऽन्तोदात्तः । कुमुदनड्वेतत्तैभ्यो इमत्पु । कुमुदान् । नड्वान् । कुमुदादयोऽन्तोदात्ताः । इमनुवनुदात्तस्तेति किम् । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । प्रासङ्गशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य यति, तिवस्य-

रिति मिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते । नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तं तत्र कुत उदात्तलोपः । तदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्योदात्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वादान्तस्य स्यात् । मा हि धुक्षाताम् । मा हि धुक्षाथाथाम् । यत्रेति किम् भार्गवः । भार्गवौ । भृगवः । प्राक् सुबुत्पत्तेर्गोप्रप्रत्ययस्य लुक् । उदात्तग्रहणे किम् । बैदी । और्वी ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । धातोर्न्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । उर्णोति । गोपायति । याति ॥

चित्तिः ॥ १६३ ॥

चित्तोऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासिमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । भारम् । मेदुरम् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । कुण्डिनाः । चित्ति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययसमुयस्यान्त उदात्त इत्येव । बहुपटवः । उच्चकैः ।

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित् इत्येव । चित्तस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ् । कौञ्जायनाः । भौञ्जायनाः । किमर्थमिदं, परमपि भित्स्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

कितः ॥ १६५ ॥

तद्धितस्येत्येव । तद्धितस्य कितोऽन्त उदात्तो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । प्राग्वहतेष्टक् । आक्षिकः । शालाक्षिकः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोऽन्त उदात्तो भवति । तिष्ठतिष्ठन्ति । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितयोर्यणः स्वरितोऽन्तस्येत्यस्यापवादः । शसि उदात्तयणो हृत्पूर्वादिति सिद्धेऽन्यत्र बहुयचने, पदत्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विधानाधमेव लभ्यत इति जस्रग्रहणमुपसमस्तार्थमेक इच्छन्ति । भतितित्त्वावित्यत्र स्वरो मां भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतोऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य । चत्खादेशे आद्युदात्तनिपातनाशनादेशस्य च पूर्वविधौ स्थनिवत्त्वादर्थं स्वरो न भवति । चतस्र पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीवहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मात्पर तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा । वाग्भ्याम् । वारिभः । वाग्भ्यः । याता । याद्भ्याम् । याद्भिः । साविति किम् । राजा । राज्ञे । एकाच इति किम् । हरिणा । गिरिणा । राजसु । तृतीयादिरिति किम् । वाचौ वाचः । विभक्तिरिति किम् । वाक्तरा । वाक्तरा । सप्तमीवहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति त्वया स्वयतीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच इति चतृते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वयंते तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति । परमवाचा २ । परमवाचे २ । परमत्वचा । २ । यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादिति किम् । वाचा । मुवाचा । मुत्वचा । तत्पुरपोऽयम् । तत्र, तत्पुरूपे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदग्रहणमेकाचत्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषणमेतत् स्यात् । तत्र धुन उर्कं, शोभेत्त्वयैवाथं विधिः स्यात् । अनित्यमाम् इति

कम् । अग्निचिता । सोमसुता । उपपदमतिङ् इत्यथं नित्याऽधिकारे समासो विधीयते । तत्र, गतिकारकोपपदान् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्दात्तः । यस्तु विप्रहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः । अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । बहुव्रीहौ नफ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अञ्चेः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचो अस्थिभिः । चाधिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्रासम् । तृतीयादिरिति वर्त्तमाने शसोऽपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् । प्रतीचो चाहून् प्रतिभङ्घ्येपामिति ॥

ऊडिदम्पदाद्यप्पुत्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊड् इदम् पदादि अप् येम् रै दिव् इत्येतेभ्योऽसर्वनामविभक्तिरुदात्ता भवति । प्राट्टैहः । प्रष्टौहा । ऊठ्ठुपधाग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत् । अक्षसुवा । अक्षसुवे । इदम् । अभ्याम् । श्भिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारान्वादेशे न भवति । अथो आभ्यां निगुणमधीतमिति । पदादयः पद्मोमासित्येवमादयो निष्पर्यन्ता इह गृह्यन्ते । निपदश्चतुरो जहि । या दतो धावति । असन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति । ग्रीवायां दद्धो अपि कक्ष आसनि । मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् । अप् । अपः पश्य । अद्भिः । अद्भ्यः । पुम् । पुंसः । पुम्भ्याम् । पुम्भ्यः । पुंसा । पुंसे । रै । रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः । दिव् । दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । शृतादिपाठादष्टशब्दोऽन्तोदात्तस्तत्र श्लथुपोत्तममित्यस्यापवादो विभक्तरेवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् । अष्टसु प्रक्रमेण ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति, कृतात्वस्य च पदसंज्ञां ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वाद्नात्वपक्षे पदस्वरेण बाधिष्यत् इति किं दीर्घग्रहणेन ॥

शतुरजुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्त्तते । अनुम् यः शत्रुप्रत्ययस्तदन्तादन्योदात्तात्परा नदी अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुनात्ता भवति । नुदती । नुदती । लुनती । पुनती । तुदता । नुदता । लुनता । पुनता । अनुम् इति किम् । तुदन्ती । नुदन्ती । अत्राप्यदुपदेशादिति लसार्वाधालु-कानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यत् इति शत्रन्तमन्तोदात्तं भवति । नद्यजादी इति किम् । तुदन्नयाम् । तुदद्भिः । अन्तोदात्तादित्येव । इदति । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तावेतौ । *बृहन्महतोरुपर्यन्तस्थानम्* । बृहती । महती । बृहता । महता ॥

उदात्तयणो हलपूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हलपूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादियांऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्रा । प्रसवित्रा । वृजन्ता एतेऽन्तोऽदात्ताः । उदात्तग्रहणं किम् । कर्त्री । हर्त्री । कर्त्री । हर्त्री । वृजन्तोऽयमाद्युदात्ताः । हलपूर्वादिति किम् । वहति नावा ब्राह्मण्या । *नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम्* । वाक्पल्लो-र्थं कन्या ॥

नोङ् घात्वोः ॥ १७५ ॥

ऊञो घातोश्च य उदात्तयण् हलपूर्वस्तस्मात्पराऽजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिर्नोदात्ता भवति । ब्रह्मबन्ध्या । ब्रह्मबन्ध्वे । वीरबन्ध्या । वीरबन्ध्वे । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन

सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति । उदात्तयण्वकारस्तस्माद्दुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरित-
योर्थणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति विभक्तिः स्वर्यते । धातुयणः खल्वपि । सकृल्लवा । सकृल्लवे ।
खल्व्ये । द्विवन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य ओः सुपि यणादेशः ॥

ह्रस्वनुद्भ्यां मनुप् ॥ १७६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्ताद्भ्रुत्श्च परो मनुब् उदात्तो भवति । अग्निमान् ।
वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि । अक्षण्वता । शीर्षण्वता । अन्तोदात्तादि-
त्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तस्तस्मान्मनुब् अनुदात्त एव भवति । अत्र च स्वरविधौ
व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा नाश्रीयते, नुद्ग्रहणात्, तेन मस्त्वानित्यत्र न भवति ।
रेशब्दाच्च मनुप् उदात्तत्वं वक्तव्यम् । आरेवाम् । *त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः* । त्रिवतीर्या-
ज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मनुवग्रहणं च । तेन मनुपा ह्रस्वो विशेष्यते मनुपि यो ह्रस्वस्तदन्ता-
दन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । मनुपा
ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेषुपि ह्रस्वे यथा स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यात् तिष्ठ-
णां, चतसृणामिति । सनुट्कस्य ग्रहणं किम् । घेन्वाम् । शकट्याम् । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादि-
त्ययमन्तोदात्तः । इस्वादित्येव । कुमारोणाम् । अन्तोदात्तादित्येव । त्रपूणाम् । वसूनाम् ॥

उद्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

छ्यन्ताच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । देवसेनानामभिभङ्गतोनाम् । बह्वीनां
पिता । न च भवति, नदीनां पारे जयन्तीनां अस्तः ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तम् पट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर इत्येताभ्यां च परा हलादिर्विभक्तिर-
दात्ता भवति । पङ्णाम् । पङ्भिः । पङ्भ्यः । पञ्जानाम् । सप्तानाम् । त्रिः । त्रिभिः ।
त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर । चतुर्भ्यः । चतुर्णाम् । हलादिरिति किम् । चतस्रः पश्य ॥

इत्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो या हलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे यदुपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनाम-
न्यमुत्तमं तत्त्वसमीपे च यत्तदुपोत्तम् । पञ्चभिल्लपस्तपति । सप्तभिः पराम् जयति । तिसृभिश्च
यहसे त्रिशता । चतुर्भिः । झलीति किम् । पञ्जानाम् । सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् ।
पङ्भिः । पङ्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो या हलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति विभाषा भाषायां
विषये । पङ्भिः । २ । सप्तभिः । २ । तिसृभिः । २ । चतसृभिः । २ ॥

न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्कुङ्कुङ्ग्रथः ॥ १८२ ॥

गो श्वन् साववर्ण-सौ प्रथमैक्यचने यद्वर्णाणान्ते राड् अङ् कुङ् कृङ् इत्येतेभ्यो यदुक्तं तद्
भवति । गवा । गवे । गोभ्यामिति । सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिशिद्धयं-
ते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्याम् । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति प्राप्तिः । ण् । गुना । गुने ।
ण्भ्याम् । परमगुना । परमगुने । परमण्भ्याम् । पूर्ववत् प्राप्तिः । साववर्णः । सौ प्रथमैक्य-
चने यद्वर्णाणान्ते तस्य ग्रहणम् । येभ्यः । तेभ्यः । ऋभ्यः । राट् । राजति । क्तिपन्तः । राजा ।
परमराजः । अङ् । अङ्गतिः । क्तिपन्तस्तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थं, यथास्य
नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाद्योः पूजायामिति प्रतिषिद्धयते नलोपः ।
प्राचा । प्राङ्भ्याम् । नलोपविषये तु भवत्येव विभक्तोरुदात्तस्यम् । प्राचा । प्राच्ये । प्राङ्भ्या-

म् । कृष् क्विन्न्त एव । कृष्णा । परमकृष्णा । कृत् । करोतिः कृतिर्वा क्विन्न्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो झल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । घुभ्याम् । घुभिः । सावेकां च इति ऊङ्घ्रि-
म्पदाद्यप्सुञ्चैघुभ्य इति वा प्राप्तिः प्रतिपिच्यते । झलीति किम् । दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात् परा झलीदिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम् । नृभिः ।
नृभ्यः । नृपु । झलित्येव । ज्रा । ज्रे ॥

तित् स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सन्नन्ताद्यत् । चिकीर्ष्यम् । जिहीर्ष्यम् । ऋहलोर्ण्यत् । कार्यम् ।
ऋयम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

तास्यनुदात्तेऽन्विदुपदेशात्सर्वधातुकमनुदात्तमहन्विडोः ॥ १८६ ॥

तासेरनुदात्तेतो द्वितोऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात् परं लसार्वाधातुकमनुदात्तं च भवति ह्यनु-
इद् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्तावत् कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽ-
यम् । अनुदात्तः । आस । आस्ते । वस । वस्ते । डित् । सुङ् । सूते । शीङ् । शेते । अदुप-
देशात् । तुदतः । नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वादकारान्तोपदेश एव
शप् । पचमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकारमात्रस्य स्यात् तदा लसार्वाधातुकमदुपदेशा-
दनन्तरमिति सिद्धो निधातः । अथाकारान्तस्थाङ्गस्य, तथापि लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे कर्त्त-
व्ये वहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोऽनेन लसार्वाधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद्
वाच्यते । तास्यादिभ्य इति किम् । चिनुतः । चिन्वन्ति । डिदयं श्लुः पूर्वस्य कार्यं प्रति न
नु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात्, पचावः पचाम इति । इह च मा भूत्,
इतो ह्य इति । लग्रहणं किम् । कतीह पचमानाः । सार्वाधातुकमिति किम् । शिश्ये ।
शिष्याते । शिष्ये । अहन्विडोरिति किम् । ह्यनुते । यद्धीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । मा हिं कार्याम् । मा
हिं कार्याम् । एकोऽन्नाद्युदात्तः अपरोऽन्तोदात्तः । मा हिं लविष्टाम् २ । एकोऽन्नाद्युदात्तः ।
अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चित्कारणादागमानुदात्तत्वं हि वाच्यते । *सिच आद्युदात्तत्वाऽनितः
प्रति पक्षे उदात्तत्वं वक्तव्यम्* । मा हिं कार्याम् । २ । अनिट इति किम् । मा हिं लाविष-
म् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति ॥

स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वाधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तद्व्यनिटीति संबन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति । स्वपादिरा-
त्रत्कारणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि लसार्वाधानके परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भ-
वति । स्वप्नन्ति । २ । स्वसन्ति । २ । हिंसेः खल्वपि । हिंसन्ति । २ । प्रत्ययस्वरेण पक्षे म-
ध्योदात्तः । अचीति किम् । स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् । स्वपितः । स्वसितः ।
द्वित्याजादावयं विधिरिष्यते । इह न भवति । स्वपानि । हिंसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वाधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । ददति । ददतु । द-
धति । दधतु । जक्षति । जक्षतु । जायति । जायतु । अचीत्येव । दद्यात् । अनिटीत्येव । ज-
क्षितः । आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥

अविष्मानोदात्ते च लसार्धधातुके परतोऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । अनजाद्यर्थे आ-
रम्भः । ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते । मिमीते । अनुदात्त इति बहुवीहिनिर्दृशो लो-
प्यगादेशार्थः । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वो । सर्वे । सुपीति किम् । सर्वत-
रः । सर्वतमः । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति । *सर्वस्वरोऽनकच्चकस्येति
वक्तव्यम्* । सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीहीभृद्भुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥

भी ही भृ हु भु मद् जन धन दरिद्रा जागृ इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्धधातुके पिति प्रत्य-
यात् पूर्वमुदात्तं भवति । विभेति । जिह्वेति । विभर्ति । जुहोति । समनु नः परिज्मा । मदे-
बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जजनदिन्द्रम् । जन जनन इत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् ।
धन धान्य इत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । दरिद्राति । जागर्ति । भ्यादीनामिति किम् । द-
दाति । पितीति किम् । दरिद्रति ॥

लिति ॥ १९३ ॥

लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवति । चिकोपकः । जिहीपकः । भौरिकिविधम् । भोलिकि-
विधम् । ऐपुकारिकम् ॥

आदिर्णामुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥

णमुलि परतोऽन्यतरस्यानादिरुदात्तो भवति । लोल्लयलोल्लयम् । आन्नेडितानुदात्तत्वे कृ-
ते पूर्वो लोल्लयशब्द एकत्राद्दुदात्तः अपरत्र लिस्वरेण मध्योदात्तः ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥

उपदेश इति वक्षते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यतरस्यामादिरुदात्तो
भवति । लयते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीर्यते केदारः स्वयमेव । २ । यदाऽऽद्भुदात्तत्वं न
भवति तदा लसार्धधातुकनिघाते कृते यक एव स्वरो भवति । जनादीनामुपदेश एवात्वं द्रष्ट-
व्यम् । तत्राप्ययं स्वर इष्यते । जायते स्वयमेव । सोयते स्वयमेव । खायते स्वयमेव । अच-
इति किम् । भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम् । लयते केदारो देवदत्तेन ॥

थलि च सेटीऽन्तो वा ॥ १९६ ॥

सेटि थलि इद् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वाऽन्यतरस्याम् । लुलविथ । ३ । य-
दा नैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवति । तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण
भवन्ति । सेटीति किम् । ययथा । लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमित्ययमेवात्र स्वरो भवति ॥

ङित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥

ङिति निति च चित्यादिरुदात्तो भवति । गगादिभ्यो ङय् । गार्थ्यः । वास्त्यः । वा-
नुदेवानुनाभ्यां ङुन् । वासुदेवकः । अङुनकः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयं योगः । प्रत्ययलक्षणमत्र
नेष्यते । तेन गगाः विदाः चङा इत्यत्र यणि अणि ङुनि च लुसे न भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । देवदत्तः । देवदत्तो । देवदत्तः । अत्र कारकादत्तधृत-
। योरेवादिपीति प्राप्तिर्वाच्यते । लुमतापि लुसे प्रत्ययलक्षणमत्रेष्यते । सर्पिःगच्छत्सताग-
च्छतेति ॥

पद्यिमथोः सयनामस्यान ॥ १९९ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ तयोः सर्वनामस्थाने परत आदिर्दृष्टो भवति । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । सर्वनामस्थान इति किम् । पथः पश्य । मथः पश्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते । पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः । कर्त्तवै । हर्तवै । प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकवर्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासेऽभिप्रेये आद्युदात्तो भवति । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्रासः । क्षये जागृहि प्रपश्यन् । निवास इति किम् । क्षयो वर्त्तते दस्युनाम् । एरजित्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाचो आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्रासः । जयोऽघः । करणमिति किम् । जयो वर्त्तते ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिर्दृष्टो भवति । वृषः । जनः । ज्वरः । ग्रहः । हयः । गयः । एते सर्वे पचाद्यच्प्रत्ययान्ताः । गद्य इत्यत्र गायतेर्निपातनादेत्वम् । नयः । तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । एतेऽपि तथैवाच्प्रत्ययान्ताः । सूद इगुपधादिति कप्रत्ययान्तः । गुहाभिदादिर्दृष्टप्रत्ययान्तः । शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः । शमो भावे । रणः कर्मणि, अजन्तावेतौ निपातनात् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः । कामः । यामः । घञन्तावेतौ । आराधाराकारा मिदादयः । बहो गोचरादिषु घप्रत्ययान्तः । कल्पः अजन्तः । पादो घञन्तः । तत्र क्वचित् प्रत्ययस्वरः प्रासदः, क्वचित्, कर्पावतो घञोन्त उदात्त इति । वृषादिराकृतिगणः । अविहितमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु दृष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्च । वद्ग्रिका । खरकुटी दासी । उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञा तत्र इवे प्रतिकृताविति यःकन् जन् तस्य लुन्मनुष्य इति लुप् । यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन सिद्धमाद्युदात्तत्वम् । एतदेव ज्ञापयति क्वचिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणे न भवतीति । तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् । संज्ञायामिति किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानमिति किम् देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्वयजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्व्यच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति च चेदादिराकारो न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् देवः । भीमः । व्यजिति किम् । चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् । त्रातः । आसः । संज्ञायामिति किम् । हृतम् । हृतम् ॥

शुष्कशृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिर्दृष्टो इति वर्त्तते । शुष्कश्च इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः । शुष्कः । शृष्टः । असंज्ञार्थं आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अशेरश्माङ्पूर्वाद्विवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः । तत्र, धाथवविति।प्राप्तः स्वरो वाध्यते । कर्तरीति किम् । अशितम् अन्नम् । अशितं देवदत्तेन । पूर्वत्र कर्मणि क्तः उत्तरत्र भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा अदिरुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां, निष्ठा च द्व्यजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते च छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा अद्युदात्ते भवतः । जुष्टः । २ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् । भाषायां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं देवानाम्, अर्पितं पितृणाम् । पूर्वोणात्र विकल्पः प्राप्तः । केचिदत्र जुष्टत्येतदेवास्तुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेपीच्छन्ति । अन्तोदात्तेऽपि ह्यर्थे मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन् साकं त्रिशता न शकवोऽर्पिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्ङ्सि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिकप्रत्ययान्ते अन्तोदात्ते तयोर्ङ्सि परत आदिरुदात्तो भवति । तव स्व-म् । मम स्वम् ॥

ङ्यि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्त्ते, आदिरुदात्त इति च । ङे इत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मयम् । पृथग्योगकरणं यथासंख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च द्व्यजनादित्यतो द्व्यग्रहणमनुर्त्ते । यत्प्रयन्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो भवति । अथो यत् । जेयम् । जेषम् । शरीरावयवायत् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । तित्स्वरितमित्यस्यापवादः । अनाव इति किम् । नाव्यम् । अच इत्येव । चिकीर्ष्यम् । ललाथ्यम् ॥

ईड्वन्द्वृशंसदुहां एयतः ॥ २१४ ॥

ईड्वन्द्वृशंसदुहं इत्येतेषा योष्यत् । तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति । ईड्वम् । वन्ध्यम् । वार्यम् । शस्यम् । दोह्या धेनुः द्व्यनुबन्धकत्वाद् ष्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तम् । वार्यमिति वृद्ध संभक्तावित्यस्यायं ष्यत् । क्यञ्चिधौ द्वि वृज एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा चेतिवन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणुइन्धान इत्येतयोर्विभाषाऽऽदिरुदात्तो भवति । वेणुः । वेणुः । इन्धानः । इन्धानः । वेणु-शब्दोऽयमजिह्वरीभ्यो निद्रिति णुप्रत्ययान्तो नित्वावित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः । इन्धानशब्दोऽपि यदा चानदान्तस्य चित्वादान्तोदात्तः । अथ दानजन्तस्तदा सावंधातुफानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः । तदेयमिन्धाने सर्वथाऽप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते । वेणुरिव वेणुरित्युच्यमानेयदा संज्ञा भवति सदा संज्ञायारुपमानमिति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वटकथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्वट क्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिस्तातो भवति । त्यागः । २ ।
पृते घजन्तास्तेषां पक्षे कर्पात्त्वतो घजोऽन्त उदात्त इत्युदात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ ।
श्वटः । २ । क्रथः । २ । पृते पचाघजन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । निप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे यत्तदुपोत्तमम् ।
कर्णीयम् । हरणीयम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् ॥

चङ्घन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङ्घन्तेऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् २ । न माङ्घयोग इत्यदि
प्रतिपिद्धं, हि चेति निघातेऽदुपदेशादिति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे कृते चङ्घ एव स्वरे प्राघे
पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति । उपोत्तमग्रहणाद् द्वयोर्न भवति । मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्वं आकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति । उदुम्बरावती ।
पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । शराङ्गीनां चेति दीर्घः । आदिति किम् । इक्षुमती ।
हुमवती । संज्ञायामिति किम् । खट्वावती । स्त्रियामिति किम् । शरावान् । मतोरिति
किम् । गवादिनी ॥

अन्तोऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति अजिरवती । खदिरव-
ती । ईसवती । कारण्डवती । डीपः पित्त्वाद्नुदात्तत्वं प्राप्तम् । अवत्या इति किमुच्यते, न
वत्या इत्येवमुच्येत । नैवं शक्यमिहापि स्यात् । राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वा-
न्नायमवतीशब्दः । वत्वं पुनराश्रयात् सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये । अहीवती । कृपीवती ।
मुनीवती ॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यञ्जतिलुंसनकारो गृह्यते । तस्मिन् परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति । दधीचः
पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयम् ।
चावतद्धित इति वक्तव्यम् । दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । कज्ञास्वनः । पदहशब्दः ।
नदीघोषः । राजपृष्ठम् । ब्राह्मणसमित् । स्वरविधौ व्यञ्जनमत्रिचमानवदिति हलन्तेऽन्यन्तो-
दात्तत्वं भवति । नानापदस्वरस्थापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ १ ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

यहुवीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्ये स्वर उदात्ते स्वरिते वा वर्त्तते । यहुवीहौ समासे पूर्वपदस्ये यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, विकारमनुदात्तत्वे हि सति अनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमारभ्यते । काष्णोत्तरासङ्गाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः काष्णः । प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यङ्प्रत्ययान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपवल्जः । यूपशब्द उणादियु, कुयुभ्यश्चेति प्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निदिति च वर्त्तते तेनाद्युदात्तः ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । स्नातकपुत्रः । स्नातकशब्दः कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः । लिट्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः । श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः । मनुष्यनायः । मनुष्यशब्दस्ति तत्स्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं चात्रानुवर्त्तते । तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वं भवति । समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थे तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं च यद् पूर्वपदे तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थं । तुल्यलोहितः । तुल्यमहान् । सहकच्छ्वेतः । सङ्गलोहितः । सङ्गमहान् । सङ्गश्वेतः ॥ सहशलोहितः । सहशमहान् । एते, कृत्यतुल्याख्या अजात्येति कर्मधारयाः । तत्र तुल्यशब्दो यतोऽनाव इत्वाद्युदात्तः । सहकशब्दः । सामान्ययोश्चेति किन्प्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । सङ्गशब्दोऽपि कन्प्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । तुल्यार्थं । तृतीया । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः । शङ्कुपूर्वाहातेर्षमर्थं कविधानमिति वा कन्प्रत्ययान्तः शङ्कुलाशब्दोऽन्तोदात्तः । किरिशब्दोऽपि, किरतेः कृगृशृपृकुदिभिदिच्छिदिभ्यश्चेतीकारप्रत्ययः किदौणादिकस्तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया । सप्तमी । अक्षेपु शौण्डोऽक्षशौण्डः । पानशौण्डः । अशेदेवन इति सप्रत्ययान्तोदात्तः । पानशब्दो ल्युङन्तो लिट्स्वरेणाद्युदात्तः । सप्तमी । उपमान । शस्त्रीश्यामा । कुमुदशयेनी । हंसगद्गदा । न्यप्रोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्डश्यामा । शरकाण्डगौरी । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । शस्त्रीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुमुदशब्दोऽपि, कौ मोदत इति मूलविभुजादित्वात् कन्प्रत्ययान्तो, नञ्विषयस्यानिसन्तस्येति वाद्युदात्तः । हंसशब्दो, वृत्तुवदिह्निक्रमिकपिभ्यः स इति सप्रत्ययान्तः । न्यप्रोधः । पचादित्वाद्कन्प्रत्ययान्तस्य 'न्यप्रेशस्य च केवलस्ये' तिनिपातनाद् हकारस्य घकारो मध्योदात्तत्वं च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ पठौतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान । अव्यय । अत्राक्षणः । अवृषलः । कुवाक्षणः । कुवृषलः । निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः । एतान्यन्ययाद्युदात्तानि । *अव्यये नञ् कुनिपातनामिति यत्कञ्यम्* । इह मा भूत् । स्नात्वाकालक इति । अव्यय । द्वितीया । सुहृत्सुखम् । सुहृत्तरमणीयम् । सर्वराश्रकल्याणी । सर्वराश्रशोभना । अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः । सुहृत्शब्दः षुपोदरादिरन्तोदात्तः । सर्वराश्रशब्दोऽप्यचप्रत्ययान्तः । द्वितीया । कृत्य । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । हरणीयचूर्णम् । भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तःस्वरितः । पानीयहरणीशब्दयोरोपोचमं रितेति ईकार उदात्तः ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति च वर्तते । वर्णं वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवाचिष्येवोत्तरपदेषु एतच्छब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कृष्णसारङ्गो, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्मापो, लोहितकल्मापः । कृपेर्वण इति कृष्णशब्दो नकप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । लोहितशब्दोऽपि स्तैश्च लो वेति तन् प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । वर्ण इति किम् । परमकृष्णः । वर्णेष्विति किम् । कृष्णतिलाः । अनेत इति किम् । कृष्णेतः । लोहितैतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमावाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोस्त्तरपदयोः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । शम्भगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद्द्वे दीयते तावदित्यर्थः । पद्योसमासा एते तत्र शमेर्वन्निति वन्प्रत्ययान्तत्वाच्छमशब्द आद्युदात्तः । अरित्रशब्दोऽर्त्तिल्लभुसु इतीत्रप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो ङोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अश्वशब्दोऽशुप्रुपीति ङन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रमाणमित्यन्तापरिच्छेदमात्रमिह द्रष्टव्यं न पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् । प्रमाण इति किम् । परमगाधम् । परमलवणम् ॥

दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्द उत्तरपदे दायाद्यवाचि पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । संज्ञायां समजनिपदेति विद्याशब्दः क्यप्प्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्तते, तेनाथमन्तोदात्तः । कृपुवृजिमन्दिनिधाब्भ्यः क्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि धाजः क्युप्रत्ययस्तेन धनशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अथ विद्यादायाद इति केन पद्यी, स्वामीक्षराधिपतिदायादेति । यद्येवं प्रतिपदविधाना च पद्यी न समस्यत इति समासप्रतिषेधः प्राप्तोति । एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र पद्यी । तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना बाधिका मा विज्ञायोति-पुनरभ्यनुज्ञायते । दायाद्यमिति किम् । परमदायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्यवहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङ्न्तोः तयोरित्स्वरः । गमने च यच्चिरे चेति विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । गमने हि कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धीति किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पदेऽपदशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मूत्रपदेन-प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्द सिचिसुच्योष्टेःश्चेति ङन्प्रत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्यद्वयुदात्तः । उच्चारशब्दोऽपि घञन्तस्थाथवञ्क्ताजवित्त्रकाणामित्यन्तोदात्तः । विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा । अपदेश इति किम् । विष्णोः पदं, विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्द उत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कुट्टेव निवातं कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । वातस्याभावो निवातम् । अर्थाभाव इत्यव्ययीभावः । निरुद्धो वतोऽस्मिन्निति वा निवातमिति बहुवीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके

निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटीरामीशब्दौ गौरादिषीपन्तावन्तोदात्तौ । कुड्यशब्दोऽपि, कवतेर्यत्, यक्किञ्चेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्येके व्याक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपरे । वातत्राण इति किम् । राजनिवाते वसति । सु-
खं मातृनिवातम् । निवातशब्दोऽथ पार्श्ववाची रुडिशब्दस्तत्रोभयत्र पृष्ठीसमासः ॥

शारदेऽनार्त्तवे ॥ ९ ॥

ऋतौ भवमार्त्तवम् । अनार्त्तवाचिनि शारदशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रञ्जुशारदमुदकम् । दृपतः शारदा सक्तवः । शारदशब्दोऽथ प्रत्ययवाची तस्य नित्य-
समासोऽस्त्वपदविग्रह इष्यते । सद्यो रञ्जुदूतमुदकं प्रत्यग्रमनुपहतं रञ्जुशारदमुच्यते । रञ्जु-
शब्दः, सृजेरसुम् चेति उप्रत्ययान्त आदिलोपश्च । धान्ये निदित च तत्र वर्त्तते । तेनाद्युदात्तः ।
दृपतशब्दो, दृणातेः पुम् ह्रस्वश्चेति अदिक्रप्रत्ययान्तोदात्तः । अनार्त्तव इति किम् । परमशार-
दम् । उत्तमशारदम् । शरदि क्रतुविशेषे भवं यत्तद्विह शारदम् ॥

अध्वर्युकपाययोजातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कपाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रा-
च्याध्वर्युः । कत्रध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते समानाधिकरणसमासा जातिवाचिनो नियतविप-
याः । तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कत्रशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितस्ततः कटे-
न् प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तेवासिन्यश्चेति णिनिस्तस्य कत्रचरकालुमिति लुक् । कलापिना प्रोक्त-
मिति, कलापिनोऽण् तस्यिन्नन्यनपत्य इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सप्रत्यया-
रिपीडसर्पिकलापिकौथुमितैति लिजाजलिलाङ्गुलिशिलालिशिखण्डिसूक्तपद्मसुपर्वाणामुपसंख्या-
नमिति टिलोपः । तदेवं कलापशब्दोऽन्तोदात्तः । सर्पिमण्डकपायम् । उमापुष्पकपायम् ।
दौवारिककपायम् । पृष्ठीसमासव्युत्पादिता रुडिशब्दा एते । तत्र सर्पिमण्डकशब्द उमापुष्पश-
ब्दश्च पृष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौवारिकशब्दोऽपि, द्वारे निधुक्त इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव ।
जाताविति किम् । परमाध्वर्युः । परमकपायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । पितृसदृशः । पितृमातृशब्दाद्युष्णादिभ्वन्तोदात्तौ निधातितौ । पृष्ठीसमासार्थं च सद-
शग्रहणमिह तदल्लुकि पठ्याः प्रयोजयति दास्याः सदृशो वृपल्याः सदृश इति । अत्र दासीवृ-
पलीशब्दयोरन्तोदात्तत्वाद्दुदात्तयो ह्रस्वुर्वादिनि विभक्तिरन्तोदात्ता । पितृप्रतिरूपः । मातृ-
प्रतिरूपः । सादृश्य इति किम् । परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता, न-
सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगानुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्यसप्तस-
मः । सप्तसमाः च प्रमाणमस्येति मात्र च उत्पन्नस्य, प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । प्रा-
च्यध्वासौ सप्तसमश्चेति, प्राच्यसप्तसमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्देगादि-
त्य आद्युदात्तो मध्योदात्तो वा । द्विगाविति किम् । चीहिप्रस्थः । प्रमाण इति किम् परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भव-
ति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारिवाणिजः । मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः ।
समसोऽसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तत्वाद्दन्तोदात्तः । काश्मीरशब्दोऽपि शृपोद-

राद्रिपु मध्येदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमाद्रिपु पठ्यते तत्र कर्दमादीनां वेत्ति पक्षे आद्युदात्तो भवति द्वितीयो वा । पण्य । गोवाणिजः । अश्ववाणिजः । गोशब्दोऽन्तोदात्तः । अश्वशब्द आद्युदात्तः । गन्तव्यपण्यमिति किम् । परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेपूत्ररपदेपु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतस्वरं भवति । भिक्षामात्रं न ददाति याचितः समुद्रमात्रं न सरोऽस्ति किंचन । मात्रशब्दोऽर्थं वृत्तिविषये एव तुल्यप्रमाणे वर्तते । तत्र भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः पृष्ठीसमासः तत्र भिक्षाशब्दो, गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । समुद्रशब्दोऽपि क्विप्, पाटलारालङ्काम्बासागरार्थानामित्यन्तो दात्त एव । उपज्ञा । पाणिनोपज्ञकालकं व्याकरणम् । व्याड्युपज्ञं द्रुष्करणम् । आपिशल्युपज्ञं गुरुलाघवम् । पृष्ठीसमासा एते । तत्र पणिनोपत्यमित्यणन्तः पाणिनशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । व्याडिग्निन्तत्वादाद्युदात्तः तद्गदापिशलिः । उपक्रम । आङ्घ्रौपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोपक्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेऽपि पृष्ठीसमासा एव । तत्रैत्यै न ध्यायन्तीत्याद्यः । वज्रथं कविधानमिति कप्रत्ययः । आङ्घ्रौपूर्वाद् ध्यायते, प्रपादरादित्वाद् इत्य डत्वम् । तदयमाङ्घ्रशब्दस्थाधादिस्वरेणान्तोदात्तः । दर्शनीयशब्दो रिच्त्वाद्गुप्तोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो ननुसुध्यामित्यन्तोदात्तः । नन्दशब्दः पञ्चाक्षि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकलिङ्गतोपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति । छायायाम् । इपुशब्द, इपेः क्विच्चेत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च धान्ये निदिति व - ते, तेनाद्गुदात्तः । धनुः शब्दोऽपि, नञ्विषयस्यानिसन्तल्येत्याद्योदात्त एव । इपूणां छायेति पृष्ठीसमासः । छाया बाहुल्य इति नपुंसकलिङ्गता । नपुंसक इति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुख प्रिय इत्येतयोस्त्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुख । प्रिय । गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधिकरणसमासा एते । तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्धेतावायस्यां प्रीतिकरे वर्तते । तद्धि हितं यदायस्यां प्रीतिं करोति । गमनाद्रिपु ल्युङन्तेषु लिङ्स्वरः । हित इति किम् । परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुख प्रिय इत्येतयोस्त्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः । सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतिग्रहणं तद्वतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणच्छत्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । कन्याशब्दः स्वरितान्तः । प्रीताविति किम् । राजसुखम् । राजप्रियम् ।

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषं समासं स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोस्वामी । अश्वस्वामी । घनस्वामी । अश्वघनगां कथित एव स्वरः । स्वमिति किम् । परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गृहपतिः । सेनापतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । गेहे क इति प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तो गृहशब्दः । सह इनेन वर्तते इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्युदात्तः । न नये । एतस्माद् न्दोरविति अप्रत्ययान्त आद्युदात्तो नरशब्दः । धान्यमन्तः स्वरितम् । ऐश्वर्यमिति किम् । ब्र-

क्षणो वृपलीपतिः । वृपल्या भतंत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिद्विधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् विधिषु इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेण प्राप्तः स्वरः प्रतिपिब्यते । भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । विधिषूपतिः । पृथीसमासा एते समासस्वरैरान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पतिशब्दे उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः २ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षे आदिस्वात्तः । रज्जेः क्युन्निति वर्त्तमाने, भूसूधूश्चस्त्रिभ्यश्छन्दसीति क्युन्प्रत्ययान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाद्रापायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्कावाधनेदीयस्सु संभावेने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति वर्त्तते । आशङ्क आवाध नेदीयस् इत्येतेष्वितरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कं वर्त्तते । गमनमाशङ्क्यत इति संभाव्यते । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आवाध । गमनावाधम् । वचनावाधम् । व्याहरणावाधम् । गमनं वाध्यत इति संभाव्यते । नेदीयस् । गमननेदीयः । व्याहरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतरमिति संभाव्यते । संभावन इति किम् । परमनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युडन्तान्युक्तस्वराणि ॥

पूर्वं भूतपूर्वं ॥ २२ ॥

पूर्वशब्द उत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । आढ्यो भूतपूर्वं आढ्यपूर्वं । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वं वर्त्तते । तत्र विशेषणं विशेष्येणेति समासः । मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वं । सुकुमारपूर्वं । भूतपूर्वं इति किम् । परमपूर्वं । उत्तमपूर्वं । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्वं इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमयादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समयाद सवेश सदेश इत्येतेषूपत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् । काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडम् । मद्रसमयादम् । गान्धारिसमयादम् । काश्मीरसमयादम् । मद्रसवेशम् । गान्धारिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदेशम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वैते समुदायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः । सामीप्य इति । किम् । सह मयादया वर्त्तते समयादं क्षेत्रम् । देवदत्तस्य समयादं देवदत्तसमयादम् । सविधादिष्विति किम् । देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूपत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति । विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्रलवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टकटुकमिति विगृह्य सुप्पुपति समासः । विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रयुत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् । कटुकादिभिश्च शब्दैर्गुणवचनव्यमभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यमतो नास्ति कर्मधारयः । विस्पष्टादयो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दोऽप्यव्ययस्वरं । विचित्तादशब्दमन्त्रे

पठन्ति । सोऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्दा उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यादिस्वरितः । ये चात्रापरे पठ्यन्ते तत्र सपन्नशब्दस्थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । पठुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेण । कुशलशब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः । चुपेरोपधाया इत्यत्र हि, विचिति वर्तते । निपुणसशब्दस्थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणेरिगुपधलक्षणः कप्रत्ययोऽयम् । चित्स्वपृष्ठादीनीति किम् । परमलवणम् । उत्तमलवणम् । गुणवचनेष्विति किम् । चित्स्वपृष्ठा । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । कटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥

श्रज्यावमकन्पापवन्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

श्रज्य अवम् कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य । वचनज्येष्ठम् । वचनज्यायः । अवम् । गमनावमम् । वचनावमम् । कन् । गमनकनिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत् । गमनपापिष्ठम् । गमनपापीयः । ल्युटन्तान्येतानि पूर्वपदानि लिट्स्वरेणाद्भ्युदात्तानि श्रज्यकनामादेशानां ग्रहणमिति सामर्थ्यात्तद्व्युत्तरपदं गृह्यते । आदिष्विति किम् । समानशोभनम् । भाव इति किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनं तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारय इति किम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारयसमासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः । अत्र केचिल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । केचित्पुनरविषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारय इति वर्तते । प्रतिगत पुनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य स प्रत्येनाः । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः । उदात्त इत्येतदत्र समाध्यां द्वेदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्यवमादेरुपदिश्यते ॥

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । कुमारवातकाः २ । कुमारलोहध्वजाः २ । कुमारबलाहकाः । २ । कुमारजीमूताः २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगञ्ज्यो प्रामणीपूर्वादिति ज्यः प्रत्ययस्तस्य तद्राजस्य बहुष्विति लुक् । अत्र यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्त उत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त । पञ्जारनिः । पञ्जारन्यः प्रमाणमस्य दशारन्यः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थं द्विगुः, प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः । इगन्त । काल । पञ्जमास्यः । दशमास्यः । पञ्च मासान् भृतो भृतो भावी वेति तद्वितार्थं द्विगोर्यप् । पञ्चवर्षः । दशवर्षः । वर्षाल्लुक् चेति ठञो लुक् । काल । कपाल । पञ्चकपालः । दशकपालः । कपाल । भगाल । पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल । शराव । पञ्चशरावः । दशशरावः । संस्कृतं भक्षा इति तद्वितार्थं पूते समासाः, द्विगोर्लृगनपत्यइति कृताण्यप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति किम् । पञ्चभिरचैः क्रीतः पञ्चाश्वः । दशाश्वः । द्विगाविति किम् । परमारत्निः । परमशरावम् । पञ्चास्तन्यो दशारन्य इति च यण्गुणयोर्बहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाद्वा

द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते ॥

बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिपूत्तरपदेषु द्विगौ समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ।
पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । यद्भरत्तिः । २ । बहुमास्यः । २ । बहुकपालः । २ । बहुभगा-
लः । २ । बहुशरावः । २ । बहुशरावः । २ । बहुशब्दोऽन्तोदात्तस्तस्य प्रकृतिस्वरे कृते यत्र
यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोस्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ।
पञ्चदिष्टिः । २ । दिष्टिवितस्ती प्रमाणे, तेनाऽद्य मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेऽप्यकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतेपूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति सा चेद
सप्तमी कालात् भवति । सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ
पथप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ । फिपि तु सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदावावाटानामन्तः पूर्व
वेति पठ्यते तत्र पक्षे मध्योदात्तावपि भवतः । शुष्क । उक्कशुष्कः । निधनशुष्कः । उक्कशब्दो
बहुलवचनादनतेः कक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । निधनशब्दो निधानः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः ।
पक्व कुम्भीपक्वः । विलासीपक्वः । आट्टपक्वः । कुम्भीविलासीशब्दौ डीपन्तावन्तोदात्तौ ।
आट्टशब्दद्रूपप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बन्ध । चक्रबन्धः । चारकबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः
अकालादिति किम् । पूर्वाहसिद्धः । अपराहसिद्धः सप्तमीशरः कृत्स्वरेण बाधितः पुनरयं
विधीयते ॥

परिप्रत्युपाऽपा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहरवयववाचिनि चोत्तरपदे
प्रकृतिस्वरा भवन्ति । परित्रिगत्तं वृष्टो देवः । परिसौवीरम् । परिसावसेनि । प्रति । प्रति-
पूर्वाहम् । प्रत्यपराहम् । प्रतिपृत्ररात्रम् । प्रत्यपरात्रम् । उप । उपपूर्वाहम् । उपापराहम् ।
उपपूर्वरात्रम् । उपापरात्रम् । अप । अपत्रिगत्तं वृष्टो देवः । अपसौवीरम् । अपसावसेनि ।
निपावा आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । तत्पुरुषे बहुवीहौ, च सिद्धत्वादन्ययोभावाभ्यांऽथमार-
म्भः । तत्रापपरी वर्जने वर्त्तते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदं नेतरयोः । अहोरात्रावयवा
अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियते । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम् ।
प्रत्ययिन शलभाः पतन्ति । परिवनमित्यत्र, वनं समास इत्येतद्वचति ॥

राजन्यवहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तां यो द्वन्द्वोऽन्धकवृष्णिषु वर्त्तते तत्र पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भव-
ति । श्वाफकधैत्रकरोधकाः । शिनिवासुदेवाः । श्वाफक्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्च कृत्प्यन्धकवृष्णि-
कुरुन्त्यश्चेति अणन्तावन्तोदात्तौ । शिनिशब्द अद्युदात्तः । स तद्व्यत्येऽप्यभेदेन वर्त्तते राजन्य
इति किम् । द्वैप्यहेमायनः । द्वीप भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यम् । हेमेरपत्यं युवा हेमायनाः ।
अन्धकवृष्ण्य एते, न तु राजान्यग्रहणमिहाभिपिक्तयंयानां क्षत्रियानां ग्रहणार्थम् । एते च
नाभिपिक्तयंयः बहुवचनग्रहणं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्व इति किम् । वृष्णीनां कुमा-
राः । वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिष्विति किम् । कुरुपञ्चालः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश । द्वादश । त्रयोदश ।

इष्भीकापाशलयतिमर्चिभ्यः कन्निति नित्वादायुदान पृक्शब्दः त्रेख्यस् अदेशोऽन्तोदातो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । आपिशलपाणिनी-
याः । पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयकाशकृत्स्नाः । अपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः । अत
इन् । तेन प्रोक्तमापिशलम् । इन्श्चेत्यण् । अधीयते येऽन्तेवासिनस्तेष्वापिशलाः, प्रोक्ताल्लु-
गिति तस्य तद्धितस्याभ्येतरि विहितस्य लुक् क्रियते । आपिशलेवां छात्रा आपिशला इत्यु-
भयथाप्याचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी भवति । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणार्थं सकलो
द्वन्द्व आचार्योपसर्जनेन यथा विज्ञायते । इह मा मृत् पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्योपसर्जन इति
किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तकौजपाद्यश्च ॥ ३७ ॥

कार्तकौजपाद्यो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतिस्वरपूर्वपादः कार्तकौ-
जपाद्यो भवति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचनाधिवक्षार्थः । चकारो द्वन्द्वाधिकारानुवृत्त्यर्थः ।
कार्तकौजपो कृतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम् इत्यणान्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेथौ । सावर्णिरिज-
न्तः । आवन्त्यश्मकाः । अयन्तेरपत्यानि बहूनि तन्निवासी जनदोऽवन्तयः । युवद्वन्द्वो-
ऽयम् । पीलाया अपत्यं पैलास्तस्यापत्यं युवेति अणोऽयच् इति विहितस्य फिजः पैलादिभ्य-
श्चेति लुक् श्यापण्यशब्दो विदादिस्तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापण्यः । बहुव-
चनमतन्त्रे, तेत पंलश्यापण्यवित्यत्रापि भवति । कपिश्यापण्यः । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं
बहुत्वे कपिवोधादाङ्गिरस इत्युत्पन्नस्य यजो, यजमोश्चेति लुक् । तेनात्र बहुत्वमाश्रीयत पृ-
व । शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः । शित्तिकाक्षो नाम ऋषिस्तस्यापत्यमिति ऋष्यण् तदपत्ये यूनि य
इन् तस्य ष्यक्षत्रियार्पजितो यूनीति लुक् । पाञ्चालस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चा-
लेयः । अत्रापि बहुवचनमविवक्षितमिति शैतिकाक्षपाञ्चालेयावित्यत्रापि भवति । पटुकस्या-
पत्यमिति अत इन् तस्य बह्वच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् शकलाया अपत्यं शा-
कल्यस्तस्य छात्राः शाकलाः कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् । शुनकस्यापत्यमिति विशदिभ्यो-
ऽज्, तस्य बहुषु लुक् । शाकलसणका इति केचित् पठन्ति । तेषां सणकशब्दादुत्पन्नस्येनां,
बह्वच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । शुनकशात्रेयाः । धात्र्याः अपत्यं, धात्रेयाः ।
सणकबाभ्रवाः । बाभ्रोरपत्यं बाभ्रवः । आर्चाभिमौद्गलाः । ऋचाभेन प्रोक्तमधीयते आर्चाभि-
नः । वैशम्पायदान्तेवासित्वाद् णिनिः । सुद्वलः कण्वादिस्तदपत्यस्य छात्रा मौद्गलाः । कुन्तिमु-
शष्टाः । कुन्तेः सुराष्टस्य चापत्येषु बहुषु यन्निवासे वा जनपदे द्वन्द्वोऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दा-
वन्तोदात्ताः । चिन्तिमुराष्टाः । कुन्तिराष्टवत् । तण्डयतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययावन्तोदात्ता-
वेतौ गर्गादिषु पठ्येते । तत्रापत्यबहुत्वे यजो लुक् क्रियते । गर्गवत्साः । अत्रापि अपत्यब-
हुत्वे यजो लुक् अविनत्तकामविद्धाः । अविमत्तशब्दो नञ्स्वरेणाद्यदात्तः । द्वयोरप्येतयोरपत्ये
षु बहुषु इजो बह्वच इजः प्राच्यभरतोष्विति लुक् क्रियते । बाभ्रवशालङ्कायनाः । बाभ्रोरप-
त्यं बाभ्रवः । शालङ्कालङ्के चेति शालङ्कायनः । बाभ्रवदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिषो बह्व-
च इति लुक् । कठकालापाः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः ।
तस्य कठचरकाललुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनोऽण् इत्यण्प्रत्ययस्तस्मि-
न् इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावे प्राप्तं, नान्तस्य टिलोपे सन्नह्यचारिणीऽसर्पात्त्यादिनोपसंख्या
नेन टिलोपः । कठकौथुमाः । कुथुमिनां प्रोक्तमधीयते इति प्राग्दीन्यतोऽण् । तत्र पूर्ववत्
टिलोपः । कौथुमलौकाक्षाः । लोकक्षेण प्रोक्तमधीयते लौकाक्षाः । लौकाक्षस्य चाऽपत्यं

लौकाक्षिः । तस्य छात्रा लौकाक्षाः । स्त्रीकुमारम् । सोशब्दोऽन्तोदात्तः । मौदपैप्पलादाः ।
मुदस्यापत्यं मौदिः तस्य छात्रा मौदाः । तथा पैप्पलादः । मौदपैप्पलादा इति द्विः पठ्यते ।
तस्य प्रयोजनं पक्षे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वत्सश्च जरच वत्सोऽन्तोदात्तः ।
सौश्रुतपार्थवाः । सुश्रुतस्य पृथोश्च छात्राः । प्राग्दीव्यतोऽण् । जराभृत्यु । यान्यानुवाक्ये ।
यजेर्ष्यन् । यजयाचेति कुत्वाभाः । तित्स्वरितमित्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद्-
ण्यत् । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

महान् ब्रीह्यपराह्वगृष्टीष्वासजावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वक्षते, इन्द्र इति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपदं ब्रीहि अपराह्व गृ-
ष्टि इष्वास जावाल भारत हैलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्येतेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाब्री-
हिः । महापराह्वः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाभारः । महाभारतः । महाहैलिहिलः । म-
हारौरवः । महप्रवृद्धः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः सन्महत्परमो-
त्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषां पठोसमासेऽन्तोदात्त एव भवति । महतो ब्रीहिः महद्-
ब्रीहिरिति । कर्मधारये निष्ठेत्यथमपि श्रेण्यादिसमासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

क्षुल्लक इत्येतत्पूर्वपदं महांश्च वैश्वदेव उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति । क्षुल्लकवैश्वदेवम् ।
क्षुब्धं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु, प्रागिवात्केऽन्तोदात्तः क्षुल्लकशब्दः ॥

उड्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥

उड्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योरुत्तरयोः प्रकृतिस्वरं भवति । उड्रसादिः । उड्रवामि ।
उड्रशब्द, उपेः ड्रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कर्मधारयोऽर्थं पठोसमासो वा ॥

गोः सादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्दः पूर्वपदं, सादि सारथि इत्येतेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । गोः सादः । गां सा-
दयतीति वा गोसादः । गोः सादिः, गोसादिः । गोसारथिः ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्या श्लीलदृढरूपा पारेवडवातैतिलकद्रु
पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रु पण्यकम्बल
इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कुरुणां गार्हपतं,
कुरुगार्हपतम् । कृणोरुच्चेति कुल्लशब्दः कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । *कुरुवृज्योगार्हपत इति
वक्तव्यम्* । वृजिनां गार्हपतं, वृजिगार्हपतम् । वृजिशब्द आद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्त
गुरुः । रिक्तं विभाषेति पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा । असूता जरती, असूतजरती । अश्ली-
ला दृढरूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत्,
श्लीलम् । सिध्मादेशकृतिगणत्वाण्च् । कपिलकादित्वाच्च लत्वम् । अश्लीलदृढरूपेति हि
संस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लाण्यविरहितोच्यते । पारेवडवा । निपातनाद्रिवायं समा-
सो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वाद्दन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रुः, तैतिलकद्रुः ।
तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा तैतिल इत्यणन्तः । पण्यकम्बलः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदा-
त्तः । पण्यकम्बलः । *संज्ञायामिति वक्तव्यम्* । अन्यत्र पणित्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्व-
मेव प्रतिपदोक्तं हि घृत्यानां समास, द्वितीया घृत्या इत्येव विहितः स्वरितः । दास्या भारो,
दासीभारः । देवदूतिः । देववृत्तिः । देवसूतिः । देवनीतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः ।

वसुवर्तते । औपधिः । ओपो धीयतेऽस्यामिति, कर्मण्यधिकरणे चति किप्रत्ययः । औपशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः । चन्द्रं मोऽसिरित्यसिप्रत्ययान्तोऽयम् । चन्द्र-
शब्दस्तु रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते, न च
विहितं स सर्वा दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थं उत्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति ।
तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदारु । कुण्डलहिरण्यम् । यूपशब्द आद्युदात्तः ।
कुमुयुभ्यश्चेत्यत्र निदिति वर्तते । कुण्डलशब्दोऽपि वृषादिभ्यश्चिदिति कलप्रत्ययान्तोदात्तः ।
रथदारु । बह्वीहिरण्यम् । रथशब्द आद्युदात्तः । हनिकुपोत्यादिना कथ्यन्प्रत्ययः । बह्वीशब्दो
ङीपः स्वरेणान्तोदात्तः । तदर्थे इति किम् । कुयेरवलिः । प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्तते । अर्धशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मात्रे इदं,
मात्रार्थम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मानुपितृशब्दावन्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ । देव-
ताशब्दो लिट्स्वरेण मव्योदात्तः । अतिथिः । अयतेरिथिञ्चितीथिन्प्रत्ययान्तः । तदर्थं विशेषेण
एव दासहिरण्यादयो भवन्ति न त्वर्थशब्दार्थे सामान्यमित्यतदर्थोऽयमारम्भः । केचित्
पुनराहुः ज्ञापकार्थमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते, पूर्वा विधिः प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति ।
शश्वदासः शश्वसुखमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्यं न भवति ॥

क्ते च ॥ ४५ ॥

कान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोहितम् । अश्वहितम् । मनुष्य-
हितम् । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् । वनं तापसरक्षितम् । अश्वशब्द आद्युदात्तो मनुष्यश-
ब्दोऽन्तस्वरितः । परिच्छिद्रपूर्वपदमन्तोदात्तम् । गोभ्यो रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

कर्मधारयेऽनिष्टा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे कान्त उत्तरपदेऽनिष्टान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्रेणिकृताः ।
ऊककृताः । पूगकृताः । निधनकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । ऊकपूगशब्दावन्तोदात्तौ ।
निधनशब्दोऽर्थ मव्योदात्तः । कर्मधारय इति किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्टेति
किम् । कृताकृतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे कान्त उत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कष्टश्रि-
तः । त्रिशकलपतितः । प्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । त्रीणि शकलान्यस्येति, त्रिशकलः
बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः । प्रामशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अहीन इति किम् । कान्ताराती-
तः । योजनातीतः । *द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । सुखप्राप्तः । दुःखप्राप्तः ।
सुखापन्नो दुःखापन्नः । अन्तस्थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अहिहतः । वज्रहतः ।
महाराजहतः । नखनिर्मिन्ना । दात्रलूता । आङ्घ्रि श्रिहनिर्भ्यां हस्वश्चेति अहिस्तोदात्तो
व्युत्पादितः । केचित्त्वादयुदात्तमिच्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजष्टत्रप्रत्ययान्तः ।
नास्य खमस्तीति बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दो निपातितः । तेन नष्टुः सुभ्यामित्यन्तो-
दात्तः । दात्रशब्दो दात्रीशसेति द्रन्प्रत्ययान्तः । कर्मणीति किम् । रथेन यातो रथयातः ।
गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति वचंते । कर्मधाचिनि चान्त उत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रहृतः । अनन्तर इति किम् । अभ्युद्धृतः । समुद्धृतः । समुदाहृतः । व्यवहितस्य गतेरथं स्वरो न भवति । अनन्तरं पुनरिष्यते । कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् यथादिस्वर एव भवति, दूरादागत इति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादेव, कृद्ग्रहणे गतिस्कारकपूर्वत्वापीत्येतन्नाश्रीयते । कर्मणीत्येव । प्रकृतः कटं देवदत्तः । यथादिस्वरापवादो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुदाब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो भवति । प्रकर्ता । प्रकर्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तति वृत्तन्तः । कृत्स्वरवाधनार्थं वचनम् । तादाविति किम् । प्रजल्पकः । नीतीति किम् प्रकर्ता । वृजन्तः । कृद्ग्रहणमुपदेशे ताद्यर्थम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता प्रलपितुमिति । अताविति किम् । आगन्तुः ॥

तथै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तथैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदुभयं युगपद्भवति । अन्वैतत्रै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात् पिता नाभिचरितवै । उपसर्गा आशुदात्तात्त्राभिवर्जमित्यभिस्तोदात्तः कृत्स्वरापवादो योगः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । स्वरितो वायुदात्ते पदादावित्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो वा । पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । कृत्स्वरपदप्रकृतिस्वर इह भवति । वप्रत्यय इति किम् । उदञ्चनः । चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येष स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । पराचः । पराचाः ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः । न्यङ् । न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्धनः स्वरितोनुदात्तस्येत्यञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ्, अध्यञ्चौ, अध्यञ्चः, अधीचः, अधीचा ॥

ईपदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईपदित्येतत्पूर्वपदन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईपत्कडारः । २ । ईपत्पिङ्गलः । २ । ईपदित्ययमन्तोदात्तः । ईपञ्चैद् इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्द उत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणस्य द्विसुवर्णं, तदेव धनमिति कर्मधारयः । बहुवीहावपि परत्वाद्रिकल्प एव भवति । द्विसुवर्णधनः । २ । हिरण्यग्रहणे किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणग्रहणे किम् । काञ्चनधनम् । धन इति किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषोऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्ये तु प्रकृत इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेर्मजिति चित्त्वादन्यतोदात्तः । अचिरोपसंपत्ताविति किम् । प्रथमवैयाकरणानामाचौ सुग्रहो वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । कतर-
कतः । २ । कतमकः । २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थमिह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भव-
ति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । २ । आर्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः । आर्य इति
किम् । परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमारयोरिति किम् । कार्यक्षेत्रियः । कर्मधारय
इत्येव । आर्यस्य ब्राह्मण आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भव-
ति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ । कर्मधारय इत्येव । राज्ञो ब्राह्मणो, राजब्राह्मणः ।
राजकुमारः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

पट्टी प्रत्येनस्ति ॥ ६० ॥

राजेति वर्त्ततेऽन्यतरस्यामिति च । पञ्चमन्तो राजशब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्त्युत्तरेऽन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । राज्ञः प्रत्येनाः, राजप्रत्येनाः । पट्टीति किम् । राजा चासौ प्रत्येनाश्च,
राजप्रत्येनाः ॥

के नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

कान्त उत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । नित्यग्रहसितः ।
२ । सततग्रहसितः । २ । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यय् नैर्भुव इति
त्यवन्त आद्युदात्तः । सतत इति यदा भावे कस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे
इति किम् । सुहूर्त्प्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिपनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ग्रामनापितः ।
२ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम इति किम् । परमनापितः । शिल्पिनी-
ति किम् । ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । राजनापितः २ । राजकुलालः २ । कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा ।
षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य । राजेति किम् । परमनापितः । प्रशंसायामिति किम् ।
राजनापितः । शिल्पिनीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतमित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदरुदात्तौ भवतीत्येवं
तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति, सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे इति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्पाणम् ।
याज्ञिकाशः । वैधाकरणहस्ती । दृपदिमापकः । आदिरिति प्रागन्वाधिकारात् । उदात्त इति
प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं
भवति । हारिति देयं यः स्वीकरोति सोऽभिधीयते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयमुच्यते, धर्मो

ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति । स्नूपेशाणः । मुकुटैकार्पाणम् । हलेद्वि-
पदिका । हलेत्रिपदिका । द्यपदिमापकः । संज्ञायामिति सप्तमोसमासः, कारनास्मि चेति वि-
भक्तेरलुक् । हारिणि । याज्ञिकाश्चः । वैयाकरणहस्ती । मातुलादयः । पितृव्यगणः । क्वचि-
देवमाचारां व्यवस्थितस्तूपदिपु शणादि दातव्यं, याज्ञिकादीनामघादीति । धर्म्य इति कि-
म् । स्तम्भैरमः । कर्मकरवर्द्धितकः । (१) अहरण इति किम् । वाडवहरणम् । वडवाया
अर्थं वाडवः । तस्य बीजनिपेकादुत्तरकालं शरीरपुण्ड्रार्थं यद्दीयते, हरणमिति तदुच्यते । परो-
ऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यते त्रिप्रतिपेधेनेत्येतदहरण इत्यनेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्य-
मिति हारिस्वरः सिद्धो भवति ॥

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्दुदात्तं भवति । गोवल्लवः । अश्ववह्वः । गोमणि-
न्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्त इति समाहितः कर्ताव्ये तत्परो यः
स उच्यते ॥

विभाषाऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्द उत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्दुदात्तं भवति । गवाध्यक्षः । २ । अश्ववा-
ध्यक्षः ॥ २ ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषाऽद्दुदात्तो भवति । पापनापितः २ । पापकु-
खालः २ । पापाणके कुत्सितैरिति प्रतिपदोक्तः पापशब्दस्य समानाधिकरणसमास इति
पृथ्वीसमासे न भवति । पापस्य नापितः पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमा-
द्दुदात्तं भवति । जङ्घावात्स्यः । यो जङ्घादानं ददाम्यहमिति वात्स्यः संपद्यते स जङ्घा-
वात्स्य इति क्षिप्यते । भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । वराब्राह्मण-
तेयः । ब्रह्मकृतशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि । कुमारीदीक्षाः । कम्बलचाराय-
णेयाः । घृतरौढीयाः । ओदयपाणिनीयाः । कुमारादिब्रह्मणामा ये दाक्षादिभिः प्रोक्तानि
शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं क्षिप्यन्ते । माणव । भिक्षामाणवः । भि-
क्षां लप्स्येऽहमिति माणवो भवति । माणव । ब्राह्मण । दासीब्राह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । अ-
यब्राह्मणः । यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति, सुप्सुपे-
त्येव तत्र समासः कर्तव्यः । गोत्रादिष्विति किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेप इति किम् ।
महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्द उत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्वाद्दुदात्तानि भवन्ति गुडमैरेयः । मधुमैरे-
यः । मद्यविशेषो मैरेयस्तस्य गुडविकारस्य गुडोङ्गं भवति मधुनो मधु । अङ्गानोति किम् ।
परममैरेयः । मैरेय इति किम् । पुण्यासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमग्रे तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषु उत्तरपदेषु वाद्दुदात्ता भवन्ति । भिक्षार्कसः ।
श्राणार्कसः । भिक्षादयोऽग्रचचनाः । भक्ताख्या इति किम् । समादाशालयः । समदानं समादा

(१) वाङ्मर्कं नाम मूले स्थूलाऽपेक्षुम् ओदनपिण्डः । मर्कमकागर्तदोषतेऽप्यया कर्म नकुर्वादिति नन्वपे
धर्म इति । अपमस्तार्थः । पदमस्त्राकारेण विभुतः ।

क्रियामात्रमुच्यते, न द्रव्यम् । तदर्थेऽपि चिन्ति किम् । भिक्षाप्रियः । बहुमीहिरयमत्र पूर्व-
पदमन्तोदात्तम् ।

गोविडालसिंहसैन्धवेपूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिपूपमानवाचिपूत्रपदेपु पूर्वपदमाद्दुदात्तं भवति । धान्यगवः । हिरण्यगवः ।
भिक्षाविडालः । गृणसिंहः । काटसिंहः । सक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । धान्यं गौरवेवेति ।
विपुल व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानार्थाऽपि यथा-
संभवं यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यः । गवांकृत्याऽवस्थितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उप-
मान इति किम् । परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्दुदात्तं भवति । दन्तलेख-
कः । नखलेखकः । अवस्करशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका त एव
मुच्यन्ते । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः । अक इति किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थे
इति किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासेऽकप्रत्ययान्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्दुदात्तं भ-
वति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका । संज्ञा-
यामिति ण्वुल्, नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति पठिसमासः । प्राचामिति किम् । जीवपुत्रप्र-
चायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायामिति किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुच्
प्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणन्त उत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्दुदात्तं भवति । छत्रधारः । तूणी-
धारः । कमण्डलुग्राहः । भृङ्गारधारः । नियुक्तोऽधिकृतः, स च कस्मिंश्चित् कर्तव्ये तत्परो न
भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिध्यति । नियुक्त इति किम् । काण्डलावः । शरलावः ।

शिल्पिपनि चाकृजः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासेऽणन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्दुदात्तं भवति सं चेदण् कृजो न भव-
ति । तन्तुवायः । तुन्नवायः । बालवायः । शिल्पिनीति किम् । काण्डलावः । अकृज इति
किम् । कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

संज्ञार्यां च ॥ ७७ ॥

संज्ञार्यां विषयेऽणन्त उत्तरपदेऽकृजः पूर्वपदमाद्दुदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम कीटः ।
बालवायो नाम पर्वतः । अकृज इत्येव । स्थकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥

गो तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्द उत्तरपदे आद्दुदात्तानि भवन्ति । गोपा-
लः । तन्तिपालः । यवपालः अनियुक्तार्थे आरम्भः । गोतन्तियवमिति किम् । वत्सपालः
पाल इति किम् । गोरक्षः ॥

शानि ॥ ७९ ॥

शानन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्दुदात्तं भवति । फलहारी । पर्णहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदे शब्दार्थप्रकृतावेव शानन्त उत्तरपद आद्दुदात्तं भवति । पुष्पहारः ।
उपमानं नियम्यते । उद्भ्रकोशी । ध्वाङ्क्षरावी । खरनादी । उपमानप्रहणमस्य पूर्वस्य च यो-

गस्य विषयविभागाद्यम् । शब्दार्थप्रकृताविति किम् । वृक्चञ्जी । वृक्प्रक्षी । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरोपेक्ष शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद्, इह मा भूद्—गर्दभोच्चारि, कोकलाभिव्याहारीति । एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्दुदात्तं भवति । सिंहविनर्दी । पुष्कलजल्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्दुदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगतयोधी । आगतवञ्जी । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते णिन्नन्ता णिनीत्यस्यैद्योदाहरणार्थं पठ्यन्ते । पूर्वोत्तरपदनिधयार्था इति केचित् । इह मा भूद्, वृक्षारोही युक्ताध्यायीति । आगतमत्स्या । क्षीरहोता । भगिनीधर्ता । याजकादित्वात् पष्ठीसमासायैतौ । ग्रामगोधुक् । अश्वत्रिरात्रः । गर्गत्रिरात्रः । व्युष्टत्रिरात्रः । शणपादः । समपादः । पष्ठीसमासा एते । एकशितिपात् । एक शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः तत्रैकशितिशब्दस्तद्धितार्थोत्तरपद इति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निमित्तिस्त्वंस्वलीयस्त्वाद् अन्तोदात्तं प्राप्तिमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थ एतेन, इह गन्ते द्विगाविति सिद्धत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापकार्थम् । एतज् ज्ञापयति, शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निमित्तिस्त्वरवलीयन्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । पात्रेसंमितादयश्च युक्तारोह्यादयस्तस्येत्याद्दुदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुपभ्रापूर्वर्त जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुप भ्राष्ट वट इत्येतानि च जे उत्तरपदे आयुत्तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुपजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात् पूर्व बह्वचः ॥ ८३ ॥

उत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति । अपसरजः । मन्दुरजः । आमलजः । वटवाजः । बह्वच इति किम् । दग्धजानि तृणानि ॥

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमाद्दुदात्तं भवति, न धेत्रिवसद्वाचि भवति । मल्लग्रामः । चण्णग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्यामिक इत्यर्थः । अनिवसन्त इति किम् । दाक्षिग्रामः । माहकिग्रामः । दाक्ष्यादयो वसन्ति यस्मिन् ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्दुदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः दाक्षिपल्लवः । दाक्षिहृदः । दाक्षिवद्री । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिशालः । दाक्षिरक्षः । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वत्थः । कुन्दतृणम् । दाक्षिशालमली । आश्रममुनिः । शालमलिमुनिः । दाक्षिपुंसा । दाक्षिकटः । यान्यत्र निवासानामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनिवसन्त इति नानुवर्त्तयन्ति केचित् । अपरे पुनरनुवर्त्तयन्ति ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । छात्रिशाला । ऐलिशाला । भाण्डिशाला । छात्रि । पुलि । भाण्डि । व्याडि । आपिशलि । आण्डि । आपारि । गौमि । यदा शालान्तस्तात्पुरूपो नपुंसकलिङ्गो भवति, तदापि, तत्पुरूपे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्दुदात्तं भवति । छात्रिशाम् । पुलिशालम् ॥

प्रस्थेऽवृद्धमकर्ष्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्द उत्तरपदे कर्ष्यादिवर्जितवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । इन्द्रप्रस्थः । कुण्डप्रस्थः । हृदप्रस्थः । सुवर्णप्रस्थः । अवृद्धमिति किम् । दाक्षिप्रस्थः । माहकिप्रस्थः । अकर्ष्यादीनामिति किम् । कर्कीप्रस्थः । मवीप्रस्थः । कर्की । मधी । मकरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक । कुरल । वदर ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थ इति वर्त्तते । प्रस्थ उत्तरपद मालादीनामादिरुदात्तो भवति । मालाप्रस्थः । शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । दाक्षा । क्षौमा । क्षामा । कब्बो । एक । काम । वृद्धाः र्थ आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेव प्राचां देश इति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नव नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्द उत्तरपद महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तच्चेदुदीचां न भवति । सुन्नगरम् । पुण्ड्रनगरम् । अमहन्नवमिति । किम् । महानगरम् । नवनगम् । अनुदीचामिति किम् । नदीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

अर्मं चावर्णं द्व्यच् ॥ ९० ॥

अर्मशब्द उत्तरपदे द्व्यच् त्र्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्ते भवति । दत्तार्मम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । वायसार्मम् । अवर्णमिति किम् । बृहदर्मम् । द्व्यच्त्र्यजिति किम् । कपिज्ञार्मम् । अमहन्नवमित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ।

न भृताधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ९१ ॥

भृत अधिक संजीव मद्र अश्मन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मशब्द उत्तरपदे नाद्युतानि भवन्ति । भृतार्मम् । अधिकार्मम् । संजीवार्मम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविग्रहीतार्थम् । मद्राश्मार्मम् । कञ्जलार्मम् । समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति । *भाद्रयुदात्तप्रकरणे दिवोदासीनां छन्दस्युपसंख्यानम्* । दिवोदासाय गायसु । यग्रयथाय दाशुपे ॥

अन्तः ॥ ९२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यद्दक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति सर्वं गुणकात्स्न्यं । सर्वश्चेतः । सर्वकृष्णः । प्रागुत्तरपदादिरित्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकात्स्न्यं ॥ ९३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदे गुणकात्स्न्यं वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्चेतः । सर्वकृष्णः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् । परमश्चेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतत्वस्येति । गुणग्रहणं किम् । सर्वसौवर्णः । सर्वराजतः । कात्स्न्यं इति किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्चेतः । गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्तव्य इत्येवमत्र समासस्तरवृत्तोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिक्काययोः ॥ ९४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निक्काय इत्येतयोस्तत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । कञ्जनागिरिः । निक्काये । शापिण्डनिक्कायः । मौण्डनिक्कायः । चिखिदिकनिक्कायः । संज्ञायामिति किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिक्कायः ॥

कुमार्या वयसि ॥ ९५ ॥

कुमार्यास्तत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्धकुमारी । जरत्कुमारी ।

कुमारीशब्दः पुन्सा सहासंप्रयोगमात्रमुपप्रयुक्तो वृद्धादिभिर्व्योविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह गृह्यते, न कुमारत्वमेव । वयसीति किम् । परमकुमारी ॥

उदके केवले ॥ ९६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गुडमिश्रमुदकम् । गुडोदकम् । तिलोदकम् । स्वरे एकदेशः, स्वरितो वानुशर्त्तौ पदाभाविति पक्षे स्वरितो भवति । अकेवल इति किम् । शीतोदकम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गंगत्रिरात्रः । चरकत्रिरात्रः । कुसुरविन्दससरात्रः गर्गाणां त्रिरात्रः । द्विगाविति किम् । अतिरात्रः । अचञ्चित्वादान्तोदात्तः । क्रताविति किम् । विलवससरात्रः । विलवशतस्य विलवहोमस्य वा ससरात्रो, विलवससरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥

सभाशब्द उत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोपासभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । सभायामिति । किम् । ब्राह्मणसभम् । नपुंसकमिति किम् । राजसभा । ब्राह्मणसभा । सभायां प्रतिपदोक्तसिह नपुंसकलिङ्गे गृह्यते इति रमणीयसंभे ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥

पुरशब्द उत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपुरम् । कार्णपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् । शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येवंपूर्वे समासे पुरशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टश्रितपुरम् । गौडमृत्युरम् ॥

न हास्ति न फलकमादंयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मादंय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्द उत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मादंयपुरम् । मृदोरपत्यं, मादंयः । शुभ्रादित्वात् ङक् ॥

कुसूलकूपकुम्भशालं विले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि विलशब्द उत्तरपदेऽन्तोदात्तानि भवन्ति । कुसूलविलम् । कूपविलम् । कुम्भविलम् । शालविलम् । कुसूलादिग्रहणं किम् । सर्वविलम् । विल इति किम् सर्वच्छिद्रम् ।

दिकशब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिकशब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवाचिपूत्रपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वपुत्रामदामी । अपरपुत्रामदामी । पूर्वकृष्णमृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः । आख्यान । पूर्वाधिरामम् । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट । पूर्वचानराटम् । अपरचानराटम् । दत्तग्रहणं कालवाचिनोऽपि दिकशब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनान्नेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्नेवासिवाचिचिन्पुत्रपदे दिकशब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपदि-

नीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः । आचार्योपसर्जन इति किम् । पूर्वशिष्याः । अन्तेवासिनीति किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०॥ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विदिता वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्त भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चालकः । सुसर्वाद्दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो बुधप्रत्ययः । सुसर्वाद्दिक्जनपदस्य दिशो मद्राणामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकारलक्षणादिह न भवति सर्वमाशः । सर्वकारक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपद-संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । विश्वदेवः । विश्व-यशाः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । विश्वे च ते देवाः विश्वदेवाः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रो विश्व-जिन इत्यत्र, संज्ञायां मित्राजिनयो रित्येतद्भवति परत्वात् । बहुव्रीहावित्येतदधिक्रियते प्राग-व्यथीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इषु इत्येतेषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृकोदरः । दामोदरः । हर्यश्वः । यौवनाश्वः । सुवर्णपुङ्खेपुः । महेपुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्थन्दिताश्वः । अनिघातेषुः । चलाचलेषुः । अनु-दरः सुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति । विप्रतिषेधेन ॥

नदी वन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे वन्धुव्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गार्गीवन्धुः । वात्सी-वन्धुः । नदीति किम् । ब्रह्मवन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । वन्धुनीति किम् । गार्गीप्रियः ॥

निष्टोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं भवति । प्रधौतमुखः । २ । प्रक्षालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची तदा पक्षे मुखं स्वाङ्गमित्येतद्भवति, न चेत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिरन्तर इत्येतद्भवति । निष्ठेति किम् । उपसर्ग-पूर्वमिति किम् । शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्याद्विरुदात्तो भवती-त्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति, कर्णो वर्णलक्षणात् । शुक्लकर्णः । उत्तरपदस्येत्येतदापादपरिसमा-तेः । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्द उत्तरपदमालुदात्तं भवति । शुक्ल-कर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणवात् । दात्रकर्णः । शङ्खकर्णः । कर्णं लक्षणस्येति दीर्घत्वम् । पशूनां विभागाज्ञापनाय दात्रशब्दप्रतिरूपकं कर्णादिषु चिह्नं यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति । कर्ण इति किम् । श्वेतपादः । कृटशुक्लः । वर्णलक्षणादिति किम् । शोभनकर्णः ॥

संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिवर्तते तत्र कर्णशब्दः उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति संज्ञायाम् ।
कुञ्जिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः । खरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ पृष्ठ ग्रीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि
भवन्ति । कण्ठसंज्ञायाम् । शित्तिकण्ठः । नीलकण्ठः । औपम्ये । खरकण्ठः । उद्गकण्ठः । पृष्ठः-
संज्ञायाम् । काण्डपृष्ठः । नाकपृष्ठः । औपम्ये । गोपृष्ठः । अजपृष्ठः । ग्रीवासंज्ञायाम् ।
सुग्रीवः । नीलग्रीवः । दशग्रीवः । औपम्ये । गोग्रीवः । अश्वग्रीवः । जङ्घासंज्ञायाम् ।
नाडीजङ्घः । तालजङ्घः । औपम्ये । गोजङ्घः । अश्वजङ्घः । पणोजङ्घः ॥

शृङ्गामवस्थार्यां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्दः उत्तरपदमवस्थार्यां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति । उद्गतशृङ्गः ।
अङ्गुलशृङ्गः । अङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्व्योविशेषोऽवस्थार्या । संज्ञायाम् ।
कर्णशृङ्गः । औपम्ये । गोशृङ्गः । मेघशृङ्गः । अवस्थार्यादिष्विति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नजोऽजरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥

नत्र उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । अजरः, अमरः, अमि-
त्रः, अमृतः (१) । जन इति किम् । ब्रह्मणमित्रः । जरादय इति किम् । अदायुः, । नजसुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सोर्मनसी अलोमोपसी ॥ ११७ ॥

सोरुत्तरं मन्त्रतमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोपसी चर्जयित्वा ।
सुकर्मा । सुधर्मा । सुप्रथिमा । असन्तम् । सुपयाः । सुयशाः । सुघोताः । सुध्वत् । सुध्व-
त् । सोरिति किम् । कृतकर्मा । कृतयशाः । मनसी इति किम् । सुराजा । सुतक्षा । अलो-
मोपसी इति किम् । सुलोमा । सुपा । अग्निस्मन् प्रहणान्यर्थव्रताऽन्यथेन चेत्यनर्थकयोरपि
मनसोरिति प्रहणम् । नजसुभ्यामित्युत्तरपदमवस्थार्याः । कपि तु परत्वात्, कपि पूर्वमित्येतद-
वति । सुकर्म्मकः । सुघोतस्त्वः ॥

कृत्वाद्यश्च ॥ ११८ ॥

कृत्वाद्यः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुकृतः । सुदतीकः । कृतुः ।
दतीकः । प्रपूर्ति । दृष्य ॥

आद्युदात्तं छग्रच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यसाद्युदात्तं अच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव भवति छन्दसि
विषये । स्वस्वास्त्वा सुर्यामन्त्रजेयम् । निरस्वरेणाश्वरथजशब्दाद्याद्युदात्तौ । आद्युदात्तमिति
किम् । या सुबाहुः स्वदुःसि । याद्युदात्तः प्रतपस्वरेणात्तोदात्तः । द्वयजिति किम् । सुगुर-
म् । सुदित्ययः । स्वदयः । नजसुभ्यामित्युत्तरपदमवस्थार्याः ॥

घोरघोर्यो च ॥ १२० ॥

घोर घोर्य इत्येतौ च शब्दौ सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये साद्युदात्तौ भवतः ।
सुघोष्ण मे । सुघोष्ण पनयः स्याम । घोर्यमिति षट्प्रत्ययान्ते, नत्र घनोऽनाद्य इति आद्यु-
दात्तस्य च अर्जात्तमेतदेव घोर्यंदात्तं ज्ञापयम् । तत्र हि मति पूर्वैर्न च तिर्यं स्यात् ॥

(१) अथवा सुकृतकृत्ये इत्येव पाठः इत्येते । 'याशब्दो अच् धावकात् इत्येते मरुत् मरु' इति ।

कूलतीरतूलमूलशालः संसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर-तूल-मूल-शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययीभावसमासे, आद्यु-
दात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परित्तीरम् । उपतीरम् । परितूलम् । उपतूलम् ।
परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उपशालम् । उपाक्षम् । पयक्षम् । सुपन्नम् । विषमम् ।
निपमम् । दुःपमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्ते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुन्मम् । अव्य-
यीभाव इति किम् । परमकूल । उत्तमकूलम् । पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिपे-
धेन भवति । परिकूलम् ॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकारुडं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्थ शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समास आद्युदात्तानि भव-
न्ति । द्विकंसः । त्रिकंसः । द्विमन्थः । त्रिमन्थः । द्विशूर्पः । त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः । त्रिपाय्य ।
द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः । द्विगानिति किम् । परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मणशालम् ।
क्षत्रियशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति । नपुंसकलिङ्गता । तत्पुरुष
इति किम् । दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति
किम् । ब्राह्मणशाला ॥

कन्या च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । सौमिककन्यम् ।
आह्वरकन्यम् । चर्मकन्यम् । संज्ञायां कन्योशीनरेष्विति नपुंसकलिङ्गता । पृथीसमासा एते ।
नपुंसक इत्येव । दाक्षिकन्या ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कथान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तो भवति । चिहणकन्यम् ।
मडरकन्यम् । मडुर इति कचित् पठन्ति । मडुरकन्यम् । चिहण । मडर । मडुर । वैतुल ।
पटक । वैडालिकर्गः वैतालकर्णिरित्यन्ये पठन्ति । लुकुट । चित्कण । चिहण इत्यपरे पठन्ति ।
आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गन्थमानायामाद्युदात्तानि
भवन्ति । पुत्रचेलम् । भार्याचेलम् । उपानस्तेटम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । उददिवत्क-
टुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् । चेलःदिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । तत्र पुत्रश्रेणमिपेति
विशुद्ध व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद्, उपमितं व्याघ्राभिरिति समासः । गर्हायामिति किम् ।
परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । बलं चीरमिव, वस्त्रचीरम् ।
पटचीरम् । कन्वलचीरम् । उपमानमिति किम् । परमचीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे अद्युदात्तानि भव-
न्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशाकम् । सुदशाकम् । गुडन
मिश्रं पललं, गुडपललम् । मध्येण मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्र इति किम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्पाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूलसूदस्थलकर्प इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां त्रिपये आद्युदात्तानि भवन्ति । दाक्षिकूलम् । गाहकिकूलम् । देवसूदम् । भाजीसूदम् । दाण्डायनस्थली । माहकिकस्थली । दाक्षिकर्पः । ग्रामनामधेयान्येतानि । स्थलग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वात् स्थलीशब्दोऽपि गृह्यते । जानपदकुण्डेत्यनेन ङीष् । संज्ञायामिति किम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदाद्भ्युदात्तं भवति । ब्राह्मणराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारय इति किम् । परमराज्यम् । चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्य इत्येवमादीन्नुत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । वासुदेववर्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अर्जुनवर्यः । अर्जुनपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्यः । वर्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते । दिगादिषु तु वर्ग पूग गण पक्ष इत्येवमादयो ये पठितास्त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्यादय इह प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुरभ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौनटिपुत्रः । दामकपुत्रः । माहिपकपुत्रः । पुत्र इति किम् । कौनटिमातुलः । पुरभ्य इति किम् । गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विक्संयुक्तात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । ऋत्विजो याजकाः । संयुक्ताः स्त्रीसंयन्धिनः श्यालदायः । ज्ञातयो मान्पितृसंयन्धिनो यान्धवाः । आचार्यांशाख्येभ्यः परः पृथशब्दो नाद्युदात्तो भवति । आख्याग्रहणात् स्वस्य पर्यायाणां विदोषाणां च ग्रहणं भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्तपुत्रः । श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । ऋतो विषाद्योनिर्संध्येभ्य इति पठ्या अलुक् । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णान्यप्राणिपष्टयाः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वतंते तत्पुरुष इति च । चूर्णादीन्नुत्तरपदानि अप्राणिपष्टयाः पष्टान्नात् पराणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । गुद्रचूर्णम् । मसूरचूर्णम् । अप्राणिपष्टया इति किम् । मसूरचूर्णम् । पष्टया इति किम् । परमचूर्णम् । चूर्णं । करिप । करिप । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तृप्त । कन्दम् । दल्य । चमसी । चकन । चील । चूर्णादीन्यप्राण्युपपदादिति सूत्रस्य पाठान्तरम् । नत्त्रोपपद इति पठ्यन्तमेव पर्यायार्थोपचारेण गृह्यते ॥

पट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

पट् चूर्णानि काण्डादीन्नुत्तरपदानि अप्राणिपष्टया आद्युदात्तानि भवन्ति । काण्डं गदां पामिष्ठकया गदां पामिष्ठक्या भवति । दम्भाण्डम् । शरकाण्डम् । शोरमुपमाभित्पुत्रमनुपमानमपि भवति । दम्भाण्डम् । गुनधीण्डम् । पल्लवमृत्ताण्डं मित्पुत्रममिष्टेऽपि भवति । तिम्पल्लवम् । गुद्रपुत्रः । मूलमृत्ताण्डम् । पट् चूर्णादीनामित्पुत्रमपि भवति । गदीण्डम् । मसूरचूर्णम् । पठिति किम् । राजपुत्रः ॥

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्त्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति किम् । मृत्कुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् । कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मन्थोदात्ताः । प्रकृत्येतदधिकृतमन्त इति यावद्देदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबह्वञ् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबह्वञ् मसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसौष्ठशब्दौ च प्रत्ययस्य निस्त्वात् । शितेरिति किम् । दर्जनीयपादः । नित्यग्रहणं किम् । शितिककुत् । ककुदस्यावस्थार्या लोपो विधीयते । तत्रावस्थार्या अन्यत्र शितिककुद इति बह्वञ्चुत्तरपदं भवतीति तेन न नित्या बह्वञ् । अबह्वजिति किम् । शितिललाटः । बहुव्रीहाविति किम् । शितेः पादः, शितिपादः । अमसदिति किम् । शितिभसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे योगः ॥

गतिकारकोपपदात् कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरुष इति वर्त्तते, न बहुव्रीहाविति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् । प्रहारकः । प्रहरणम् । कारकात् । इधमवध्नः । पलाशशातनः । इमश्चुकल्पनः । उपपदात् । ईपत्करः । दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लिट्स्वरः । गतिकारकोपपदादिति किम् । देवदत्तस्य कारको, देवदत्तकारकः । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा पठो, कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचितराम् । प्रपचितकाम् इत्यत्र तरवाद्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके । प्रपचति । देव्याद्यर्थं तु कृद्ग्रहणं दृश्यत एव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्त्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः । वनस्पतिः । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ, पारस्करप्रभृतित्वात् सुद् । वृहतां पतिः । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद् सलोपश्चेति सुद् तत्कारलोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्ति । शचीपतिः । शचीशब्दः कृदिकारादक्तिन इति लीपन्तत्त्वादन्तोदात्तः । केचित्तु शाङ्करवादिषु पठन्ति, तेषामाद्युदात्तः । तनूनपात् । तनोते-रौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनूशब्दोऽन्तोदात्तः । न पाति न पालयति वा नपात् क्तिवन्तः । न-आणनपादित्यादिनाऽऽद्युदात्तो निपातितः । तन्वा नपात्, तनूनपात् । नराशंसः । नरा अस्मिन्प्रासोनाः शंसन्ति, नरा एवं शंसन्तीति वा नराशंसः । न नये । अयन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्दोऽपि घञन्तः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । शुनः शेषः । शुन इव शेषोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामिति पृथ्या अलुक् । उभावाद्युदात्तौ । शण्डामकौ । शण्डमर्कशब्दौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वेऽन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । तृष्णावरुत्री । तृष्णाशब्द आद्युदात्तः । वरुत्रीशब्दो, अक्षितादिसूत्रे निपातितोऽन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । वन्याविश्ववयसौ । वन्यशब्दोऽन्तादात्तः । विश्वशब्दोऽपि, बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति विश्वशब्दोऽन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् मर्हत्युः । मरिति, मृत्यो विच्प्रत्ययः । मृत्युशब्दोऽन्तोदात्तः । द्वन्द्वानामभेदेताद्वन्द्वार्थोऽनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपरे प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरणौ । इन्द्रावृहस्पती । ऋजेन्द्राग्नेति इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः । सोम इति मन्प्रत्ययान्तः । वरुण उतन् प्रत्ययान्तस्तेनाऽऽद्युदात्तः । वृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वाद्युदात्तौ, तेनेन्द्रावृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति । देवताग्रहणं किम् । लक्ष्म्यग्रहणं । द्वन्द्वग्रहणं किम् । अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूपमन्थिषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदेऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूपमन्थिर्वाजिते देवताद्वन्द्वे नोभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायु । अग्निवायुदाब्दावन्तोदात्तौ । उत्तरपदग्रहणं अनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद्, द्वन्द्वविशेषणं मा भूदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागाथम् । अपृथिव्यादिष्विति किम् । चावापृथिव्यौ । चावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीप्प्रत्ययान्तत्वाद्दन्तोदात्तः । रुद्र । सोमारुद्रौ । रौर्देर्णिङ् लृक् चेति रुद्रशब्दो रक् प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । पूषन् । इन्द्रापूपणौ । सन्नुक्षन्पुपमिति पूषाऽन्तोदात्तो निपात्यते । मन्थिन् । शुक्रामन्थिनौ । मन्थोऽस्यास्तीति मन्थी । इन्नन्तत्वाद्दन्तोदात्तः । पृथिव्यादिसु तु उभे युगपत् प्रकृति स्वरे भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्पोत्तरपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदित्यम् । चक्ष्यति । थाथघञ्क्ताजवित्रकाणामिति । सुनीयः । अवभृथः ॥

थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

थ अथ घञ् क्त अञ् अप् इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति । सुनीयः । अवभृथः । हनिकुपिनोरमिकाशिभ्यः कथन् इति अथे भृथ इति च कथन्प्रत्ययान्तावेतौ । तत्र कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनासुदात्तमुत्तरपदं स्यात् । अथ, आव-सथः । उपवसथः । उपसर्गं घसेरित्यथन्प्रत्ययः । वञ् प्रभेदः । काष्टभेदः । रज्जुभेदः । फादू-रादागतः । विशुष्कः । आतपशुष्कः । अच् । प्रक्षयः । प्रजयः । क्षयो निवासे, जयः करणमिति चाद्युदात्तौ क्षयजयशब्दौ प्रयोजयतः । अप् । प्रलवः । प्रसवः । इत्र । प्रलवित्रम् । प्रसवित्रम् । क । गोवृषः । खरीवृषः । गां यपंति खरौ पतंतीति, मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । इगुपधाद्रितिकप्रत्ययः । प्रवृषः । सूपादीनां घेति वृषशब्द आद्युदात्तः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता । कर्मप्रवचनीयेऽप्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतदुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुष्टम् । सुभुक्तम् । सुर्षीतम् । उपमानात् । वृकावल्लभम् । शशप्लुतम् । सिद्धिनिर्दिष्टम् । सुनाब्दाद् गतिरनन्तर इति प्राप्ते उपमानादपि तृतीया कर्मगोत्ययमपवादः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाञ्चितादीनाम् ॥ १४६ ॥

शंज्ञायाम् विषये गतिकारकोपपदान् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति आचिनादीन् पञ्चवि-रत्वा । देभृतो रामापजः । उपहनः शाकत्ययः । परिगन्धः कौण्डिन्यः । मेभृत् इति प्राप्प-थाद् भवतोः कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र हि कर्मगोत्ययनुवर्तने तदुत्पत्त्यायं भेदम् ।

धनुष्वाता नदी । कुहालखातं नगरम् । हस्तिमृदिता भूमिः । तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह
 बाध्यते । अनाचितादीनामिति किम् । आचितम् । पर्याचितम् । आस्थापितम् । परिगृही-
 तम् । निरुक्तम् । प्रतिपन्नम् । प्रक्षिष्टम् । उपहतम् । उपस्थितम् । संहिताऽगवि ॥ संहिता-
 शब्दो यदा गौरन्वस्य संज्ञा तदाऽन्तोदात्तो न भवति । यदा तु, गोः संज्ञा तदाऽन्तोदात्त एवाः

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः ।
 प्रयुक्ताः सकवः । आकर्षेऽवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वाखटः । कविशस्तः । याना-
 दीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विषयनियमार्थः । यानादिभ्योऽन्यत्रापि
 तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनियमार्थं एवेत्येके । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणश्च
 प्रवृद्धादिवर्द्धयः । तेन पुनस्तस्युत्तं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिपि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्त्तते, क इति च । संज्ञायां विषये आशिपि गम्यमानायां कारकादुत्तर-
 योर्दत्तश्रुतयोरेव कान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा एनं देवासुर्देवदत्तः । विष्णुरेनं ध्रुवाद्
 विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् । कारकान्नियमो मा भूत् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरि-
 ति किम् । देवपालितः । एतस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भव-
 ति तृतीया कर्मणीत्येवात्र भवति । एवकारकरणं किम् । कारकावधारणे यथा स्याद्, दत्तश्रु-
 तावधारणे मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । विश्रुतः । आ-
 शिपीति किम् । अनाशिपि नियमो मा भूत् । देवैः खाता देवखाता । कारकाद्दत्तश्रुतयोराशि-
 प्येवमत्र नियम इष्यते । तेनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्य चित्
 शङ्खस्य नाम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ।

इत्थम्भूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थं यः समासो वर्त्तते तत्र
 कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् विपन्नश्रु-
 तम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्वर्त्तते, नाभूतप्राहुमर्भाव एव । तेन प्रलपिताद्यपि क्रि-
 तं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यायमपवादः । भावे तु यदा प्रलपितादयस्तदा, थायादिस्व-
 रेणैव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात् परमन्तोदात्तं भवति । ओ-
 दनभोजनं सुखम् । पयःपानं सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम् । कर्मवचनं । राजभोज-
 नाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखमित्यर्थं
 योग उभयथा वर्ण्यते । कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् भवति । कर्मण्यभिधेये ल्युट् भवतीति । तत्र
 पूर्वस्मिन्सुप्रायं भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि । अन इति किम् । इ-
 स्तहायंमुदञ्चिव । भावकर्मवचन इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकादित्येव ।
 निदर्शनम् । अवलेखनम् । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरतो भवति ॥

मन्क्तिन् व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्तन्ते क्तिन्नन्ते व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः क्रीतशब्दश्चोत्तर-
 पदमन्तोदात्तं भवति । मन् । रथवर्त्म । शकटवर्त्म । क्तिन् । पाणिनिः कृतिः । आपिशलिः कृ-
 तिः । व्याख्यान । ऋगयनव्याख्यानम् । छन्दोव्याख्यानम् । शयन । राजशयनम् । वाह्यश-

न्त उदात्तो भवेति । पाशानां समूहः पाश्या, न पाश्या अपाश्या । अतृण्यां । यत् । दन्तेषु
भवे दन्त्ये न दन्त्यमदन्त्यम् । अकर्ण्यम् । अतदर्थ इति किम् । पाशार्थमुक्तं पाशम् । न पाश-
मपाशम् । तद्धिता इत्येव । अदेयम् । गुणप्रतिषेध इत्येव । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । निरनुव-
न्धकैकानुवन्धकयोर्यतोर्ग्रहणादिह न भवति । वामदेवाङ्घ्र्यङ्घ्र्यौ, वामदेव्यं, न वामदे-
व्यमवामदेव्यमिति ॥

अच्कावशक्तौ ॥ १५७ ॥

अच् क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदे नञः परमन्तोदात्तं भवति । अपचो
यः पक्तुं न शक्नोति । अजयः । कः खल्वपि । अविक्षिपः । अविखिलः । अशक्तावितीति
किम् । अपचो दीक्षितः । अपचः परिव्राजकः ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उच्यते अन्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोऽर्थे जालमः ।
अपचोऽर्थे जालमः । पक्तुं पठितुं शक्तोऽप्येवमाकुद्यते । अविक्षिपः । अविखिलः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदे संज्ञायां वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेवदत्तः ।
अयजदत्तः । अविष्णुमित्रः ।

कृत्योक्तेषु चार्वादीयश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक् इष्णुच् इत्येवमन्ताश्चार्वादीयश्च नञ उच्येऽन्तोदात्ता भवन्ति । कृत्यं । अक-
र्तव्यम् । अकरणीयम् । उक् । अनागामुकम् । अनपलापुकम् । इष्णुच् । अनलंकरि-
ष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुजग्रहणे कर्त्तरि भुवः खिष्णुजित्यस्य अणुवन्धकस्यापि
ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्भवति । अनाङ्घ्र्यम्भविष्णुः । असुभगम्भविष्णुः । चार्वादीयः ।
अचारः । यौधिकः । अयौधिकः । अवदान्यः । चारुः । साधुः । यौधिकः । अनङ्घ्रमेजयः ।
अत्र द्वितीये नञसमासेऽन्तोदात्तत्वम् । अनङ्घ्रमेजयः । अकस्मात् । अत्रापि द्वितीयेन
समासेऽन्तोदात्तत्वम् ॥ वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः
संज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते ॥ अविकारः ।
असदृशः । अविकारसदृशः । गृहपतिः । गृहपतिकः ॥ राजाहादृशदृशसि ॥ अराजा । अ-
नहः । भाषायां नञस्वर एव भवति ॥

विभाषा वृत्रघ्नीक्षुचिषु ॥ १६१ ॥

वृत्रन्त अन्न तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ उच्येऽन्तेषु विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । अक-
र्त्ता । २ । अन्न । अनन्नम् २ । तीक्ष्ण । अतीक्ष्णम् २ । शुचि । अशुचिः । २ । पलेऽव्ययस्वर
एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भयः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहौ समासे इदम् एतद् तदित्येभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य च
क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा स इदं प्रथमः ।
इदं द्वितीयः । इदं तृतीयः । एतत्प्रथमः । एतद्द्वितीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्रथमः । एतद्द्वितीयः ।
तत्तृतीयः । बहुव्रीहाविति किम् । अनेन प्रथमं इदं प्रथमः । तृतीयेति योगविभागात् समासः ।
इदमेतत्तद्भय इति किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोरिति किम् । तानि बहुव्रीहस्य तद्भयः ।
क्रियागणने इति किम् । अर्थं प्रथमं एषां ते इदं प्रथमाः । इत्येगणनम् । गणने इति किम् ।

अर्थे प्रथम एषामिदं प्रमथाः इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यत्वात् कपि पूर्वमन्तोदा-
त्तं भवति । इदम्प्रथमकाः । बहुव्रीहावित्येतत्, चने समास इति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति । त्रिस्तना । चतुःस्तना ।
संख्याया इति किम् । दर्शनीयस्तनः । स्तन इति किम् । द्विशिराः ॥

त्रिभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषान्तोदात्तो भवति ।
द्विस्तनां कुर्याद्द्वान्देवः । द्विस्तनां करोति धावापृथिव्योर्दोहाय चतुःस्तनां करोति पशूनां
दोहायचतुःस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तो भवति ।
देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । बृकाजिनः । कृलाजिनः । कृष्णाजिनः । संज्ञायामिति किम् । प्रिय-
मित्रः । महाजिनः ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रैः ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्ते भवति । वखान्त-
रः, पदान्तरः, कम्बलान्तरः । वखमन्तरं, व्यवधायकं यत्स्य स वखान्तरः । वखव्यवधायकं
इत्यर्थः । व्यवधायिन इति किम् । आत्मान्तरः । आत्मा स्वभावोऽन्तरोऽन्यो यस्यासावा-
त्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदे स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुखः । भद्रमुखः ।
स्वाङ्गमिति किम् । दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्रवाचिलक्षणमिह गृह्यते ॥

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय दिक्शब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहु-
व्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय । उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । दिक्शब्द । प्राङ्मुखः,
प्रत्यङ्मुखः । गो । गोमुखः । महत् । महामुखः । स्थूल । स्थूलमुखः । मुष्टि । मुष्टिमुखः ।
पृथु । पृथुमुखः । वत्स । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति गोमुष्टिवत्स-
पूर्वस्योपमावलक्षणोविकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन वाच्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं
भवति । प्रक्षालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वे न भवति तदा निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतर-
स्यामिति पथे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, तदभावपथेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्ववत्त्वेन गतिस्वर इति
त्रिण्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात् । सिंहमुखः २ । व्याघ्रमुखः ॥ २ ॥

जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छान्दानात्कौऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातियाचिन आच्छान्दानवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं कान्तं कृतमितप्रतिप-
न्नात् यजैपित्वा बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजग्धः । पलाण्डुभक्षितः । काल-
ः । मासजातः । संवत्सरजातः । द्वयहजातः । त्रयहजातः । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःख-
जातः । कृप्रजातः । जात्यादिभ्य इति किम् । पुत्रजातः । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः ।

अनाच्छादनादिति किम् । वस्त्रच्छन्नः । वसनच्छन्नः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् कुण्ड-
कृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । पृतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातो न भवत्येवा-
स्मादेव ज्ञापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः । सुखादयस्त्वृतीयेऽध्याये
पठ्यन्ते ।

वा जाते १७१ ॥

जातशब्द उत्तरपदे वा अन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः ।
दन्तजातः । २ । कालात् । मासजातः २ । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः ।

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । अयवो देशः । अत्रीहिः । अ-
माषः । सुयवः । सुव्रीहिः । सुमापः । समासस्यैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते । समासान्ताश्वा-
वयवा भवन्तीत्यनृचो बहुवृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति ।

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अवृपलीकः । अन्न-
वन्धूकः । सुवृपलीकः । सुब्रह्मवन्धूकः ।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वोऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति
कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अयवको देशः । अत्रीहिकः । अमाषकः ।
सुयवकः । सुव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमिति वर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं, प्रवृत्तिभेदेन नियमप्र-
तिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति । तेनाज्ञकः सुज्ञक इ-
त्यत्र कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ।

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमिन् ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुल्ये यो बहुशब्दो वर्त्तते तस्मान्नञ इव स्वरो भवति । नञ्सुभ्यामित्यु-
क्तम् । बहोरपि तथा भवति । बहुयवो देशः । बहुव्रीहिः । बहुतिलः । कपि पूर्वमित्युक्तं ब-
होरपि तथा भवति बहुकुमारीको देशः । बहुवृपलीकः । बहुब्रह्मवन्धूकः । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्
पूर्वमित्युक्तं । बहुभरः । बहुमित्रः । बहुमृतः । उत्तरपदभूमितीति किम् । बहुषु मनोऽस्य बहु-
मना अयम् ।

न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥

गुणादयोऽवयववाचिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति । बहुगुणा रज्जुः । ब-
हृक्षरं पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूक्तः । बहुध्यायः । गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः ।
अवयवा इति किम् । बहुगुणो ब्राह्मणः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयोऽत्र गुणाः ।

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पर्शुर्वाजितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे । प्रष्टुः । प्रोदरः ।
प्रल्लाटः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते । ध्रुवस्य शीतमिति यथा । सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति
स प्रष्टुः । उपसर्गादिति किम् । दर्शनीयल्लाटः । स्वाङ्गमिति किम् । प्रशाखो वृक्षः ।
ध्रुवमिति किम् । उद्वाहुः क्रोशति । अपर्शिवति किम् । उत्पशुं । विपर्शुं ।

चनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात् परमन्तोदात्तं भवति । प्रवणे, यष्ट्यम् । निर्व-
णे प्रणिधीयते । प्रनिरन्तरिति णत्वम् । समासग्रहणं समासमात्रपरिग्रहार्थं बहुव्रीहावेव
हि स्यात् ।

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तदशब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गात् आरम्भः ।

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तदशब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः - । पथन्तः । बहुव्रीहिरयं प्रा-
दिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि-वि इत्येताभ्यामुत्तरोऽन्तदशब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परैस्तरमभितोभाविचने मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् । परित्तीरम् । परिम-
ण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा । अव्ययीभावपक्षेऽपि हि, परिप्रत्युपा-
पावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन वाच्यते । अभित इत्युभय-
तः । अभितो भावोऽस्यास्तीति तदभितोभावि । यच्चैवं स्वभावं कृत्वादि तदभितोभावि-
ग्रहणे गृह्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् । प्रगृहम् । उद्धारम् ।
प्रगृहम् । अस्वाङ्गमिति किम् । प्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञापामिति किम् । प्रपीठम् ॥

निरुद्धकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुद्धकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुद्धकम् । निरुपलम् ।
निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मंशकम् । निर्मंशिकम् । एषां प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । अ-
व्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्कालकः । निष्कान्तः कालकादिति कन्
प्रत्ययान्तेन कालध्नेन प्रादिसमासः । निष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेषः । दुस्तरौपः ।
अवितुस्तुत्तन्त्रम् ईः । तरोः । तां पातोति तरोपः । कुत्सितस्तरोपो दुस्तरौपः । निन्तरोप
इति कश्चित् पठन्ति । अपरे मिस्तरौक इति । ते तरोशब्दान्ते बहुव्रीहौ कथं कुर्वन्ति । नि-
रजिनम् । उद्जिनम् । उपाजिनम् । परैस्त्वपादकैशकपाः । परिहस्तः । परिपादः । परिक-
पः । निरुद्धकादिराकृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेदत्तरं सुप्रमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अव्य-
यीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गात् स्वाङ्गमिति सिद्धे चचनमबहुव्रीह्यर्थ-
मावृत्तार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥

अपाञ्च ॥ १८६ ॥

अपाञ्चोत्तरं सुप्रमन्तोदात्तं भवति । अपमुषः । अपमुषम् । अव्ययीभावोऽप्यत्र प्र-
योक्तव्यः । अपाञ्चि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्युक्तम् । योगविनाम
उपार्थः ॥

दिक्कण्ठपूतगीणाश्लोऽव्यकृशिसीत्नाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अङ्गस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि नामशब्दश्चा-
पादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अपाङ्गः । अपा-
ध्वा । उपसर्गादध्व इति यदा समासान्तो नास्ति तदाऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन्
हि सत्यच्प्रत्ययां तस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । अनित्यश्च समासान्त इत्येतदेव ज्ञापकम् । अपकु-
क्षिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्य-
यीभावो वा । स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः । अधिकेशः । अ-
ध्यारुढो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्यारुढो वा दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी
समासः । दन्तस्थोपरि योऽन्यो दन्तो जायते स उच्यतेऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति कि-
म् । अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । अनुम-
ध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधा-
नोऽयम् । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रधानकनीयसी इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनु-
ज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दोऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोऽन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अ-
न्वादिष्टोऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा । अन्वादिष्ट इति किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृतपदे ॥ १९१ ॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यङ्गुशो नागः । अतिकशोऽश्वः । प-
दशब्दः खल्वपि । अतिपदा शकरी । अकृतपदे इति किम् । अतिकारकः । *अतेर्दांतुलोप
इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्यः । अतिगार्ग्यः । इह च यथा स्यात् । अति-
क्रान्तः कारकादतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । निधानमप्रकाशता । निमूलम् । न्यक्षम् । नितृणम् ।
बहुव्रीहिर्यं प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधान
इति किम् । निवाग् वृषलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्दोऽत्र नि-
धानार्थं प्रवीति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः ॥

प्रतेरंश्वादयस्तपुरुषे ॥ १९३ ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतोऽशुः, प्रत्यंशुः । प्रतिजनः ।
प्रतिराजा । राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाच्चदा ट् न् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन्
हि सति चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अशु । जन । राजन् । उट् । रोटक । अजिर । आ-
र्द्रा । श्रवण । कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । तत्पुरुष इति किम् । प्रतिगता अशवोऽन्य प्रत्यंशुर-
यमुट् ॥

उपाद् द्व्यज्जिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥

उपादुत्तरं द्व्यज्जिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन् वर्जयित्वा । उपगतो
देवमुपदेवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोडः । अजिन । उपाजिनम् । अगौरादय इति किम् ।

उपगौरः । उपनैपः । गौर । नैप । तैल । लेट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड । कल्प । पाद । तत्पुरुष इत्येव । उपगतः सोमोस्य उपसोमः ॥

सोरवक्षोपणे ॥ १९५ ॥

सुशब्दात् परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्ते भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपणं निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्थण्डिले सुस्तिफताभ्यां सुप्रत्यवसितः । सुशब्दोऽत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्ववक्षेपणमसूयया तथाभिधानात् । सोरिति किम् । कुब्राक्षणः । अवक्षेपण इति किम् । शोभनेषु वृणेषु सुवृणेषु ॥

विभापोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषेऽविभापाऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद्, उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति, उत्पुच्छयतेरच्, उत्पुच्छस्तदा, थाथादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वेप्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमुभयत्र विभापा भवति । तत्पुरुष इत्येव । उदस्त्वं पुच्छमस्य, उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यांसुत्तरेषु पाद् द्वय मूर्द्धन् इत्येपूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभापाऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विद्व । २ । त्रिद्व । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दो गृह्यते । ददिति कृतदशदशोदन्तशब्दः । मूर्द्धन्निति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धन्शब्दः । नस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वे यथा स्यात् । एतदेव शापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि समासान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । कल्याणमूर्द्धा । पादादिष्विति किम् । द्विद्वस्तम् । बहुव्रीहौष्विति किम् । द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सकथं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

सकथमिति कृतसमासान्तः सकथशब्दोऽत्र गृह्यते, सोऽक्रान्तात् परो विभापान्तोदात्तो भवति । गौरसकथः २ । श्रृङ्गसकथः २ । अक्रान्तादिति किम् । चक्रसकथः । पचश्चित्वाऽनित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि विषये परादिरुदात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सकथशब्द एव गृह्यते । अत्रिसकथमालभेत । स्वाष्टौ लोमसकथी । क्रजुधातुः । चाकपतिः । चित्पतिः ॥

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वांशश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो हुलं सतः ॥

परादिरुदात्तः । परान्तः । *अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्* । त्रिचक्रेण त्रिचक्रपुरेण । त्रिवृत्त रणेन । पूर्वांशः । *पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्गृदादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्* । मरुद्गृहः । पूर्वांशः । *पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे द्विपोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्* । द्विपोदासाद्य सामगाय ते इत्येयमादि सव्ये संगृहीते भवति ॥

इति काशिकापरं वृत्ती पद्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽलु-
गुत्तरपद इत्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । षष्ठ्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोकान् मुक्तः । अल्पान्
मुक्तः । उत्तरपद इति किम् । निष्क्रान्तः स्तोकाद्, निस्तोकः । अन्यथार्थमिदमुत्तरपद-
ग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या । अलु-
गधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

षष्ठ्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः षष्ठ्या उत्तरपदेऽलुग्भवति ।
स्तोकान् मुक्तः । अल्पान् मुक्तः । अन्तिकादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान् मुक्तः ।
समासे कृते प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुवचनान्तां
तु स्तोकादीनामनभिधानात् समास एव न भवति स्तोकाभ्यां मुक्त इति । तेनात्र
कदा चिदप्यैकपदमैकस्वर्यं च न भवति । *ब्राह्मणाच्छंसीन उपसंख्यानम्* । ब्राह्म-
णादादाय शंसतीति, ब्राह्मणाच्छंसीति ऋत्विग्विशेषस्य रुदिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता
सता वावयवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोमभस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति उत्तरपदे ।
ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् । *अङ्गस उपसंख्यानम्* ।
अङ्गसाकृतम् । *पुंसानुजो जनुपान्ध इति वक्तव्यम्* । पुंसानुजः । पुंसा हेतुनानुजः ।
जनुपान्धः । जनुपा हेतुनाऽन्धः । तृतीयेति योगविभागात् समासः । जनुरिति जन्मनो
नामधेयम् ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुग्भवति । मनसादत्ता । मनसागुप्ता । मनसासंज्ञ-
ता । संज्ञायामिति किम् । मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीया अलुग्भवति । मनसाऽऽज्ञातुं शीलमस्य,
मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयाया पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलुग्भवति । आत्मनापञ्चमः ।
आत्मनापष्ठः । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया । तृतीयेति योगवि-
भागात् समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चमः, आत्मनापञ्चमः । कथे जनाद्दत्तस्त्वात्मचतुर्थे
पृथेति । बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थोऽस्यासावात्मचतुर्थः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणस्याख्या वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवह-
रन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुग्भवति, आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादृच्यं
चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात् समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुगभवति । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ॥

हलन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुगभवति । युधिष्ठिरः । त्वचिसाङ्गः । गविष्ठिर इत्यत्र, गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव वचनादलुक् । अदन्तात् । अरण्येतिलकाः । अरण्येभाषकाः । वनेकिशुकाः । वनेहंरिद्रकाः । वनेवल्जकाः । पूर्वाङ्गस्फोटकाः । कूपे-
पिशाचकाः । हलदन्तादिति किम् । यथां कुक्कुटिका, नदीकुक्कुटिका । भूम्यां पाशाः, भूमिपाशाः । संज्ञायामिति किम् । अक्षशौण्डः । *हृद्द्युभ्यां डेः* । हृद् दिव् इत्येताभ्या-
मुत्तरस्य डेरलुक् भवति । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुगभवति । सूपेशाणः । ह्यदिभाषकः । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । कारविशेषस्य संज्ञा पुताः । तत्र पूर्वैव सिद्धं नियमायमिदम् । पुते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेण्यन्ते । कारनाम्न्येव प्राचा-
मेव हलादायेयेति । कारनाञ्जीति किम् । अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैत-
द्देयस्य नाम । प्राचामिति किम् । यूथेपशुः युथपशुः । हलादाविति किम् । अविकटे
उरणः, अविकटोरणः । दलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी, नदीदोहनी ॥

मध्याद्गुरौ ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदेऽलुगभवति । मध्येगुरुः ॥ *अन्ताच्चेति वक्तव्यम्* ॥
अन्तेगुरुः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकवर्जितात् स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकाम उत्तरपदेऽलुगभवति । कण्ठे कालो
ऽस्य कण्ठकालः । उरसिलोमा । उदरमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् । मूर्द्धशिलः ।
अकाम इति किम् । मुखे कामोऽस्य, मुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् । अक्षशौण्डः । हलन्ता-
दित्येव । अङ्गुलिप्राणः । जङ्गवलिः ॥

वन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

वन्धे इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्दुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुग-
भवति । हस्तेवन्धः । हस्तवन्धः । चक्रवन्धः । चक्रवन्धः । उभयत्र विभाषेयम् । स्वाङ्गाद्
घट्टमोहौ पूर्वैण नित्यमलुक् प्राप्नोति । तत्पुरपे तु स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च नेनिसद्वन्धातिपु-
चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिवन्धः ॥

तत्पुरपे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरपे समासे कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुगभवति । स्तम्भेरमः । यमोजपः ॥ न च
भवति कुरपरो मङ्घरः ॥

प्राचुट्टशरत्कालद्विधां जे ॥ १५ ॥

प्राचुट्ट शरत्काल द्विपदेत्येतेषां च उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुगभवति । प्राचुट्टिजः ।
चारिजः । फारेजः । दिविजः । पूर्वस्मैषार्थं प्रपद्यः ॥

विभाषायर्षरशरश्चरात् ॥ १६ ॥

वर्ष क्षर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या ज उत्तरपदे विभाषाऽलुग्नभवति । वर्षजः । वर्षजः । क्षरेजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

प्रकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

वसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुग्नभवति । व । पूर्वाङ्कितरे । पूर्वाङ्कितरे । पूर्वाङ्कितमे । पूर्वाङ्कितमे । काल । पूर्वाङ्किकाले । पूर्वाङ्किकाले । तन । पूर्वाङ्कितने । पूर्वाङ्कितने । कालनाम्न इति किम् । शुक्लतरे । शुक्लतमे । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनंभ्यते । ह्रस्वस्य ह्रस्वलेखेति लेखग्रहणाल्लिङ्गात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्यकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेषुत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुग्नभवति । खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । अकालादिति किम् । पूर्वाङ्कशयः । हलन्तादित्येव । भूमिशयः । *अपो योनियन्मनुषु सप्तम्या अलुग्नवक्तव्यः* । अप्सुयोचिः । अप्सव्यः । अप्सुमन्तौ । अप्सु भव इति दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात् समासः ॥

नेत्सिद्धवध्नातिषु च ॥ १९ ॥

इन्मन्ते सिद्धशब्दे वध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुग्न भवति । स्वण्डिलशायी । सिद्ध । सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । वध्नाति । चक्रवन्धकः । चरकवन्धकः । सप्तमीति योगविभागात् समासः । चक्रवन्ध इति केचिदुदाहरन्ति तत्पञ्चाद्यजन्तं द्रष्टव्यम् ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुग्न भवति । समस्थः । विपमस्थः । कूरस्थः । पर्वतस्थः । भाषायामिति किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्टः । पूर्वपदादिति पत्वम् ॥

पृथ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे पृथ्या अलुग्नभवति । चौरस्यकुलम् । वृषलस्यकुलम् । आक्रोश इति किम् । ब्राह्मणकुलम् । *पृथीप्रकरणे वाग्दिकपश्यन्नयो युक्तिदण्डहरेषु ययात्संन्यमलुग्नवक्तव्यः* । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । *आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका-मुष्यकुलिके चालुग्नवक्तव्यः* । अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् फक् । अमुष्यपुत्रस्य भावः, आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद् वृत् । तथा आमुष्यकुलिकेति । *देवानां प्रिय इत्यत्र च शब्दया अलुग्न वक्तव्यः* । देवानाम्प्रियः । *शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः सज्जायां पृथ्या अलुग्नवक्तव्यः* । शुनःशेषः, शुनःपुच्छः, शुनोलाङ्गुलः । *दिवश्च दासे पृथ्या अलुग्नवक्तव्यः* । दिवोदासाय गायति ॥

पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमानेऽन्यतरस्यां पृथ्या अलुग्नभवति । दास्याः पुत्रः, दासीपुत्रः । वृपत्याः पुत्रः, वृपलीपुत्रः । आक्रोश इत्येव । प्राहणोपुत्र ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासम्बन्धवाचिभ्यो योनिसम्बन्धवाचिन्यश्चोत्तरस्याः पृथ्या अलुग्नभवति । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । ऋत्न इति किम् । आ-

चार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः । विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् । विद्यायोनिसम्बन्ध-
वाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्वादन्यत्र मा भूत् । होतृघनम् । होतृगृहम् । पितृगृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ पति इत्येतथोरुत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यो विभाषाऽलु-
र्भवति । मातुःप्वसा । मातुःस्वसा । मातृप्वसा । पितृप्पसा । पितुःस्वसा । पितृप्वसा ।
यदा लुक् तदा, मातृपितृभ्यां स्वसेति नित्यं पत्वम् । यदा त्वलुक् तदा मातुःपितृभ्यामन्यत-
रर्यामिति विकल्पेन पत्वम् । दुहितुः पतिः दुहतृपतिः । ननान्दुः पतिः । ननानृपतिः ॥

ऋकारान्तानां विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानञ्जदेशो भव-
ति । होतापोतारौ । भेषोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ । योनिसम्बन्धेभ्यः । मातापित-
रौ । याताननान्दरौ । नकारोच्छारणं रपरत्वनिवृत्त्यर्थम् । ऋत इति किम् । पितृपितामहौ ।
पुत्र इत्यनुवर्त्तते, ऋत इति च । तेन पुत्रशब्देऽप्युत्तरपदे ऋकारान्तस्यानञ्जदेशो भवति ।
पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानञ्जदेशो भवति । इन्द्रावरुणौ । इन्द्रा-
सोमौ । इन्द्रावृहस्पती । इन्द्र इति वर्त्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्याथम् । अत्यन्त-
सहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्व इति निपात्यते । तत्र ये लोके प्रसिद्धसाहचर्यां वेदे च सहभा-
वेन ये निदिष्टास्तेपामिह ग्रहणं भवति । तेन ग्रहप्रजापती शिववैश्रवणादित्येवमादौ न भव-
ति । *उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । अग्निवायु । वाय्वरुणी ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोरेवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीषोमा । अग्नीवरुणौ । अ-
ग्नेः स्तुतृस्तोमसोमा इति पत्वम् ॥

इद् वृद्धौ ॥ २८ ॥

वृद्धवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्निवारुणीमनद्वाहीमालभेत ।
आग्निमारुतं कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवताऽस्य अग्नीमरुतो देवतास्येति तद्धितः । तत्र
देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ वृत्तायामान् इत्थं च बाधितुमिकारः क्रियते । वृद्धाविति किम् ।
आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिद्धयते ॥ *इद् वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्त-
व्यः* । आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

दिव्यो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्यथमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाक्षता । द्यावाभृमी ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिव्यो दिवसित्यथमादेशो भवति चकाराद् द्यावा च । दिव-
सपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्छारणं सकारस्य विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन रूपा-
द्योनि न भवन्ति । कथं द्यावा चिदस्मि पृथिवी नमेत इति । कथं तयोः प्र यत्नः ॥

उपास्तोपसः ॥ ३१ ॥

उपस उपासा इत्यथमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उपासानृगम् । उपागोनभा ॥

मातरपितराबुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातरपितराबिबुदीचामाचार्याणां मतेनानडादेशो मातृशब्दस्य निरात्यते । मातृपितरौ । उदीचामिति किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च छन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरामातरा च । पूर्वपदस्य अडादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु सुपां सुलुगिति आकारादेशः । तत्र ऋतो द्विसर्वनामस्थानयोरिति गुणः । छन्दसि किम् । मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुद् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान् येन समानाध्यामाकृतावेकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कः शब्दः, तदेतदेव कथं भवति भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः । ऊडाऽभावोऽनुद्ः भाषितपुंस्कादनुद् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्कादनुद् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहिरयमलुग् निपातनात् पञ्चम्यास्तस्य भाषितपुंस्कादनुद्ः स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति । समानाधिकरण उत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे पूरणोप्रियादिर्वाजिते । दर्शनीयभार्यः । श्लक्ष्णचूडः । दीर्घजङ्गुः । स्त्रिया इति किम् । ग्रामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य, ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कादिति किम् । खद्वाभार्यः । समानाध्यामाकृताविति किम् । द्रोणीभार्यः । कथं गर्भिभार्यः, प्रजातभार्य इति । कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । अनुद् इति किम् । ब्रह्मबन्धुभार्यः । समानाधिकरण इति किम् । कल्याण्या माता, कल्याणीमाता । स्त्रियामिति किम् । कल्याणी प्रधानमेवां कल्याणीप्रधाना इमे । अपूरणीति किम् । कल्याणीप्रधाना इमे । अपूरणीति किम् । कल्याणी पञ्चमी यासां साः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमाः । प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यमिह सा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अप् पूरणीप्रमाण्योस्त्वियत्रापि प्रधानपूरणीग्रहणमेवेत्यपुप्रत्ययो न भवति । अप्रियादिष्विति किम् । कल्याणोप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचित्रा । अम्या । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा ॥ दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिष्व्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्याया क्रियाभ्याश्रुतिगणने श्रुत्वसुजिति प्रागेतस्माद् ये प्रत्यवास्तेषु भाषितपुंस्कादनुद्स्त्रियाः पुंवद्भवति । तस्याः शालायाः ततः । तस्यां तत्र । यस्यां यतः । यस्यां यत्र । तसिलादिषु परिगणने कर्त्तव्यम् । व्रतसौ । तरसमसौ । चरुजातीयसौ । कल्पदेश्यदेशीयरः । रूपप्पात्रपौ । यन्थालौ । दाहिलौ । तिलतातिलौ । शसि-बह्वल्पाथस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः* । वहीभ्यो देहि । अल्पाभ्यो देहि । बहुशो देहि । अल्पशो देहि । *त्वत्तल्लोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः* । पट्टया भावः, पट्टवम् । पट्टता । गुणवचनस्येति किम् । कट्टया भावः, कट्टीत्वं, कट्टीताम् । *भस्याटे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः* । हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् । अट इति किम् । श्येनयः । रोहिणेयः । कथमग्नार्थो देवताऽस्य आरनेयः स्थालीपाक इति । कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । *उक्लसोऽत्र पुंवद्भावो वक्तव्यः* । भवत्या-दृडाया भावत्याः । भवदीयाः ॥

अनुद्भाषितानि ॥ ३६ ॥

अथपि परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादनुद् पुंवद्भवति । पूर्णा । एतायते । श्ये-

नी । श्येतायते । मानिनि । दर्शनीयमानो अयमस्याः । दर्शनीयमानिनीयमस्याः । मानिनो ग्रहणमस्त्रयथमसमानाधिकरणार्थं च । इह तु दर्शनीयात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्व-
णैव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । पाचिकाभार्यः । कारिकाभार्यः । वृजिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः । मद्रिकाकल्पा । मद्रिकायते । वृजिकायते । मद्रिकामानिनी । वृजिकामा-
निनी । विलेपिकाया धर्म्यं विलेपिकम् । *कोपधप्रतिषेधे बु-तद्धितग्रहणं कर्तव्यम्* । इह मा भूत्, पाकभार्यो भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरणयोश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरण्यश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । दत्तापाशा ।
गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्तमानिनी । पूरण्याः । पञ्चमीभार्यः ।
दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमीपाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी । दश-
मीमानिनी ।

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वृत्ते । वृद्धेनिमित्ते यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि रक्तव्यं विकारे च न
विहितः, तदन्तस्य खोशब्दस्य न पुंवद्भवति । खौघ्नीभार्यः । माथुरीभार्यः । खौघ्नीपाशा ।
माथुरीपाशा । खौघ्नीयते । माथुरीयते । खौघ्नीमानिनी । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्येति
किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्येति किम् । काण्डलावभार्यः । बहुमीहिपरिग्रहः किमर्थः ।
तावद्भायः । यावद्भायः । अरक्तविकार इति किम् । कपायेण रक्ता कापायो वृहतिकं यस्य
स कापायवृहतिकः । लोहस्य विकारो लौहा, लौही ईपा यस्य रथस्य स लौहेपः ॥

स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुच्चरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । दीर्घकेशी-
भार्यः । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्ष्णकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते । श्लक्ष्णकेशीयते । स्वाङ्गादिति
किम् । पटुभार्यः । ईत इति किम् । अकेशभार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । कठीभार्यः । बाह्वुचीभार्यः । कठीपाशा ।
बाह्वुचीयते । अमानिनीत्येव । कटमानिनी । बाह्वुचमानिनी ॥ अर्थे प्रतिषेधे औपसेह्यानि-
कस्य पुंवद्भावस्य नेप्यते ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ॥

पुंघत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीयदेशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्कादनुष् स्त्रियाः पुंवद्-
भवति । प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । न कोपधाया इत्युक्ते तत्रापि भवति । पाचकानुन्दारिका ।
पाचकजातीया । पाचकदेशीया । संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्ते तत्रापि भवति । दत्तानुन्दारिका । दत्त-
जातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः । पञ्चमनुन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धि-
निमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इत्युक्ते तत्रापि भवति । खौघ्नजातीया । खौघ्नेदेशीया ।
स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीत्युक्तम् । तत्रापि भवति । श्लक्ष्णमुत्तनुन्दारिका । श्लक्ष्णमुत्तजातीया ।
श्लक्ष्णमुत्तदेशीया । जातेष्वेत्युक्ते तत्रापि भवति । कटानुन्दारिका । कटजातीया । कटदेशीया ।
भाषितपुंस्कादित्येव । कटानुन्दारिका । अनुदित्येव । मातृपुंस्कादित्येव । *पुरकृतवादी-
जानां प्रादिषु पुंस्कायो यत्प्रत्ययः* । कुरकृतान् अर्क, कुरकृतान् अर्क । गुरयाः पदं, गृगपदम् ।

मृग्याः क्षोरं, मृगक्षीरम् । काश्याः शावः, काकशावः । न वाऽस्त्रीवृषपदस्य विवक्षितत्वात् । स्त्रीत्यनेन त्रिना पूर्वपदार्थोऽत्र जातिः सामान्येन विवक्षितः । पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं खिद्वादिषु भवति विप्रतिषेधेन । खित् । कालिमन्या । हरिणिमन्या । घादि । पद्वितरा । पद्वितमा । पद्विरूपा । पद्विकल्पा । क । पद्विका । मृद्विका । इहेडविद् द्रस् पृथु उशिजित्येते जनपदशब्दाः क्षत्रियव्रजनाः । तत्र तद्गाजप्रथयस्य स्त्रियामतश्चेति लुकि कृते इडविड्वृन्दारिकेति विगृह्य समासः क्रियते । ततः पुंवद्भावेन ऐड विडादयः पुंशब्दाः क्रियन्ते । ऐडविडवृन्दारिका । औशजवृन्दारिका ॥

घरूपकल्पचेलद्भ्रुवगोत्रमतहतेषु ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलद् भ्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्कात्परो यो डीप्रत्ययस्तदन्तस्थानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ, ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । रूप । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । चेलद् । ब्राह्मणिचेली । भ्रुव । ब्राह्मणिभ्रुवा । गोत्र । ब्राह्मणिगोत्रा । मत । ब्राह्मणिमता । हत । ब्राह्मणिहता । घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि । भ्रुव इति ब्रवीति भ्रुवः पचाद्यचि वच्यदेशो गुणश्च निपातनान्न भवति ड्य इति किम् । दत्तातरा । गुतातरा । अनेकाच इति किम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति । भाषितपुंस्कादित्येव । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च शेषः । अडो च या नदी ड्यन्तं च यदेकाच् । ब्रह्मवन्भूतरा । ब्रह्मवन्भुतरा । वीरवन्भूतरा । वीरवन्भुतरा । स्त्रितरा स्त्रीतरा । स्त्रितमा । स्त्रीतमा । *कृन्नद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति श्रेयसितरा । श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । विट्टुपितरा । विट्टुपीतरा । विट्टतरा । पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात् प्राक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत् आकारादेशो भवति । महादेवः । महाब्राह्मणः । महाबाहुः । महाबलः । जातीये । महाजातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् । महतः पुत्रो महत्पुत्रः । लाक्ष णिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुबीहावपि न स्याद् महाबाहु रिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान् महान् संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान्महदर्थस्य न भवत्यात्वम् । *महदात्वे घासकरविशिष्टेषु पसंख्यान् पुंवद्भ्रुवचनं चासमानाधिकरणार्थम्* । महत्या घासः । महाघासः । महत्याः करः, महाकरः । महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः । *अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानम्* । अष्टाकपाले चरं निवैषेत् । हविषीति किम् । अष्टकपालं ब्राह्मणस्य । *गवि च युक्तोऽष्टन उपसंख्यानं कर्तव्यम्* । अष्टागवेन शक्येन । युक्त इति किम् । अष्टागवं ब्राह्मणस्य । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

द्रव्यष्टनः संख्यायामवहुमीहशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अवहुमीहशीत्योः । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । अष्टन इति किम् । पञ्चदश । संख्यायामिति किम् । द्विमातुरः । अष्टमातुरः । अवहुमीहशीत्योरिति किम् । द्विधाः ।

त्रिदशाः । द्व्यशीतिः । *प्राक् शतादिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।
अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रेख्यः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । त्रयोदश । त्रयो-
विंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रिमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरित्येव । त्रिदशाः ।
त्रयशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत् प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्व्यष्टन् त्रि इत्येतेषां
यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् ।
अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् । प्राक् शतादित्येव । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम्(१) ॥

हृदयस्य हृत्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः । हृदये लिखतीति,
हृत्लेखः । यत् । हृदयस्य प्रियं, हृद्यम् । अण् । हृदयस्येदं, हृदयम् । लास । हृदयस्य लासो,
हृत्लासः । लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते । घञि तु हृदयस्य लेखो हृदयलेख एतदेव । लेख-
ग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकप्यञ्जुरोगेषु ॥ ५१ ॥

शोक प्यञ्ज रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति । हृच्छोकः । हृद-
यशोकः । प्यञ्ज । सौहार्द्यम् । सौहृदप्यम् । मास्यणादित्वात् प्यञ्ज । हृदादेशपक्षे, हृद्भग-
सिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति उभयपदद्वन्द्विः । रोग । हृद्रोग । हृदयरोगः । हृदयशब्देन समा-
नार्थो हृत्शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तेनैव सिद्धे विकल्पविधाने प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद् इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहृत इत्येतेषुत्तरपदेषु । पादाभ्याम-
जतीति, पदाजिः । पदाभ्यामततीति, पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे चेत्यौणादिक इणप्रत्ययः ।
तत्राजेर्वाभासो न भवत्यत एव निपातनात् । पादाभ्यां गच्छतीति, पद्गः । पादेनोपहृतः,
पद्गोपहृतः । पादशब्दो नृपादित्वाद्वापुदात्तस्तस्य स्थाने पदादेश उपदेश एवान्तोदात्तो निपा-
त्यते, तेन पद्गोपहृत इति तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं भवति । पदाजिः प-
दातिः पद्ग इत्येतेषु कृत्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यतदर्थं ॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थं । पादौ विध्वन्ति, पद्याः शर्कराः ।
पद्याः कण्टकाः । अतदर्थं इति किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । *पद्भाषे इके चरतावुपसंख्या-
नम्* । पादाभ्यां धरति, पदिकः । पदादिभ्यः एन्निति पादशब्दात् एन् प्रत्ययः । शरीरा-
दयदधरस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिह इष्यते । तेन प्रणपादमापञ्जात् इत्यत्र पदादेशो न
भवति । शिपाद्यम् । त्रिपाद्यम् ॥

दिमयादिहृतिषु च ॥ ५४ ॥

(१) "अष्टपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्ट-
पञ्चाशत्" । इत्यधिकः कृषिय पाठः ।

हिम कापिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति । हिम । पद्मिम् । कापिन् । अथ पत्कपिणो यान्ति । हति । पद्धतिः ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥

ऋकसंबन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति । पच्छो गायत्रीं शंसति । पादंपादं शंसतीति संखैकवचनाच्च धीप्सायामिति शस्प्रत्ययः । ऋच इति किम् । पादशः कर्षापणे ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो भवति । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः । *निष्के चेति वक्तव्यम्* । पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः । उदमेघो नाम यस्य औदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम यस्य औदवाहिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । उदकगिरिः । *संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम्* । लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

पेपंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेपं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदपेपं विनष्टि । स्नेहने पिप इति णमुल् । वास । उदकस्य वासः, उदवासः । वाहन । उदकस्य वाहनः, उदवाहनः । उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वक्षते । एकोऽसहायस्तुल्यजातीयेनान्तरेण हलादिना, हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिसास्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवाचिन्न्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः । उदककुम्भः । उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकहलादाविति किम् । उदकस्थलम् । पूरयितव्य इति किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्थ औदन सक्तु विन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषुत्तरपदेषूपदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्थः, उदमन्थः । उदकमन्थः । उदकेनौदनः, उदौदनः । उदकौदनः । सक्तु, उदकेन सक्तुः, उदकसक्तुः । उदकसक्तुः । विन्दु । उदकस्य विन्दुः, उदविन्दुः । उदकविन्दुः । वज्र । उदकस्य वज्रः, उदवज्रः । उदकवज्रः । भार । उदके विभर्तीति, उदभारः । उदकभारः । हार । उदके हरतीति, उदहारः । उदकहारः । वीवध । उदकस्य वीवधः । उदवीवधः । उदकवीवधः । गाह । उदके गाहत इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालघस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतरस्याम् । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मवन्धुपुत्रः । ब्रह्मवन्धुपुत्रः । इक इति किम् । खट्वापादः । सालापादः । अङ्घ्र इति किम् । गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वक्षते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति । कारीपगन्धीपतिरिति । इयङ्घ्रश्चाभाविनामव्ययानां च न भवति । श्रीहृलम् । भृकुलम् । काण्डीभृतम् । वृपलीभृतम् ।

भ्रुकुंसादीनां तु भवत्येव । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । अपर आह ॥ *भ्रुकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम्* ॥ अकुंसः । अकुटिः ॥

एकतद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकमथम् । एकस्या भाव, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे । एकस्याः क्षीरम् । एकक्षीरम् । एकदुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति । अत्र हि गृह्यमाणमत्र विशेष्यते, न पुनरङ्ग गृह्यमाणेनेति ॥

इत्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

इयन्तस्यावन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । इयन्तस्य संज्ञायाम् । रेवतिपुत्रः । राहिणिपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति । नान्दीकरः । नान्दीघोषः । नान्दीविशालः । इयान्तस्य छन्दसि । कुमारिदारा । प्रवर्बिदा । न च भवति । फाल्गुनीपौर्णमासी । जगतीछन्दः । आवन्तस्य संज्ञायाम् । शिलवहम् । शिलप्रस्थम् । न च भवति । लोभकागृहम् । लोभकाखण्डः । आवन्तस्य छन्दसि । अजक्षीरेण जुहोति । उर्गम्रदा पृथिवी विश्वधायसम् । न च भवति । ऊर्गाम्रदेण कवयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो इयापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । तदजाया भाव अजात्वम् । अजात्वम् । तद्गोहिण्या भावो रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । संज्ञायामसंभवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टकेपीकामालानां चित्तूलभारिणु ॥ ६५ ॥

इष्टकेपीकामालानां चित्तूलभारिणु इत्येतेपुत्रपदे यथासंख्यं ह्रस्वो भवति । इष्टकचित्तम् । इष्टकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्टकादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति । पक्षेष्टकचित्तम् । मुष्जेपीकतूलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्त उत्तरपदेऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति । कार्लिमन्या । हरिणिमन्या । मुमा ह्रस्वो न वाध्यते । अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थकं स्यात् । अनव्ययस्येति किम् । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अनव्ययस्येत्येतदेवं ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुद्धिपजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुम् द्विपत् इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्त उत्तरपदे मुमागमो भवति अनव्ययस्य । अरुत्पदः । द्विपंतपः । अजन्तानाम् । कार्लिमन्या । अरुद्धिपजन्तस्येति किम् । विद्वन्मन्या अनव्ययस्येत्येवं दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अन्तपहणं किम् । पृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति ॥

इच एकाचोऽप्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाचः खिदन्त उत्तरपदेऽमागमो भवति अम्प्रत्ययवच्च द्वितीयैकवचवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्त्तते । गामन्यः । क्षीमन्यः । सिप्यमन्यः । श्रियमन्यः । भ्रुवमन्यः । अम्प्रत्ययवच्चेत्यतिदेशादात्वपूर्णवर्णगुणेष्वृवणोदादेशा भवन्ति । इच इति किम् । स्वन्मन्यः । एकाच इति किम् । देव्याभर्त्सन्यः । अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं साक्षात्कुरुं मन्यत इत्युपक्रम्य श्रिमन्यमिति ज्ञाप्ये स्थितम् । तत्रेई भाष्यकारस्य दर्शनमत्र चिपये परित्यक्तस्यलिङ्गः श्रीरत्नो प्राज्ञाङ्गुने वर्त्तते । यथा प्रष्टादयः खियान् । तत्रस्वमोर्गुणरादित्यमो लुम्भवति ॥

वाचंयमपुरंदरौ ॥ ६९ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम आस्ते । पुरं दारयतीति पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्द उत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्यं करोतीति सत्यस्य वा कारः सत्यकारः । एवमगदंकारः ॥ *अस्तुसत्यागदस्य कार इति वक्तव्यम्* । अस्तुकारः ॥ *भक्षस्य छन्दसि कारे मुम् वक्तव्यम्* ॥ भक्षं करोतीति भक्षस्य वा कारः, भक्षंकारः । छन्दसीति किम् । भक्षकारः । *धेनोर्भव्यायां मुम्बक्तव्यः* ॥ धेनुर्भव्या ॥ *लोकस्य षणे मुम्बक्तव्यः* ॥ लोकंषणा । *इत्येदन्भ्याशस्य मुम्बक्तव्यः* ॥ अग्निमिन्धः ॥ *गिलेऽगिलस्य मुम्बक्तव्यः* । तिमिङ्गिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः ॥ *गिलेगिले चेति वक्तव्यम्* ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ *उष्णमद्रथोः करणे मुम् वक्तव्यः* ॥ उष्णंकरणम् ॥ सूतोप्राजभोजमेर्वित्येतेभ्य उत्तरस्य द्रुहितृशब्दस्य पुञ्जडादेशो वा वक्तव्यः* ॥ सूतपुञ्जी । सूतद्रुहिता । उप्रपुञ्जी । उपद्रुहिता । राजपुञ्जी । राजद्रुहिता । भोजपुञ्जी । भोजद्रुहिता । मेरुपुञ्जी । मेरुद्रुहिता । केचित्तु शार्ङ्गरवादिषु पुञ्जशब्दं पठन्ति तस्य पुञ्जीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते । शैलपुञ्जीति ॥

श्येनतिलस्य पाते अे ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्द उत्तरपदे अप्रत्यये मुमागमो भवति । श्येनपातोऽस्यां क्रीडायां श्येनंपाता । तैलंपाता । ञ इति किम् । श्येनपाता पातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रात्रेः कृदन्त उत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिचरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् । खिति कृति नित्यं भवति । रात्रिमन्व्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अत्राहणः । अवृषलः । असुरापः । असोमपः ॥ *नञो नलोपोऽवक्षेपे तिङ्शुषर्हस्थानम्* ॥ अपचसि त्वं जालम् । अकरोपि त्वं जालम् ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥

तस्माल्लुप्तनकारान्नञः नुडागमो भवति अजादाहुत्तरपदे । अणञः । अनञः । तस्मादिति किम् । नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि, ङमो ह्रस्वादचि ङमुणित्यमिति प्राप्नोति ॥

नभ्राण्णपात्रवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकपे प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभ्राद् नपात् नवेदाः नासत्य नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नक्र नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति । न भ्राजत इति, नभ्राद् । भ्राजतेः क्तिन्नन्तस्य नञ्समासः । न पार्ताति, नपात् । पातिः शत्रन्तः । न वेतीति नवेदाः । वेत्तिरनुप्रत्ययान्तः । नासत्याः । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति, नमुचिः । मुचेरौणादिकः क्तिप्रत्ययः । नास्या कुलमस्ति, नकुलः । नख । नास्य खमस्तीति, नखम् । नपुंसक । न स्त्री न पुमात्पुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात्यते । नक्षत्र । न क्षरते क्षीयत इति वा, नक्षत्रम् । क्षियः क्षरनेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । नक्र । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्दप्रत्ययो निपातनात् । नाक । नास्मिन्नकमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चाटुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ्प्रकृत्या भवति । एकादिश्चैकस्याटुगागमो भवति । एतेन न चिदानिः एकात्र-

सनुत्यः । समानो गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भ्यः । सगर्भस्यूथसनुताद्यदिति यत् प्रत्ययः । अनुद्धं प्रभृत्युदकैष्विति किम् । समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्धयर्थः क्रियते । तेन सपक्षः, साधर्म्यं, सजातीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतेषूत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनाभिः । सगोत्रः । सख्वः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥ !

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो ब्रह्मचारी, सब्रह्मचारी ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद् व्रतं तदपि ब्रह्मचारि । समानस्यस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्यये परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थ्यः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति । सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयित भो चोदात्त इति यत् ॥

दृग्दृशवत्तुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वत् इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक् । सदृशः । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्प्रत्ययत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति कश्चिन्नौ प्रत्ययौ क्रियेते । *दृक्षे चेति वक्तव्यम्* । सदृक्षः । *दृशेः कसप्रत्ययोऽपि तत्रैव वक्तव्यः* । वत्पहणमुत्तरार्थम् ॥

इदं किमोरीशुकी ॥ ९० ॥

इदं किम् इत्येतयोरीशु की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृशवत्तुषु । ईदृक् । ईदृशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । क्रियान् । किमिदंभ्यां वो घ इति वत्तुषु । *दृक्षे चेति वक्तव्यम्* । ईदृक्षः, कीदृक्षः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति दृग्दृशवत्तुषु । तादृक् । तादृशः । तावान् । यादृक् । यादृशः । यावान् । *दृक्षे चेति वक्तव्यम्* । तादृक्षः । यादृशः ॥

विष्वरदेवयोश्च देरद्वयञ्चतौ वप्रत्ययं ॥ ९२ ॥

विष्वरदेव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च देरद्वीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्यान्त उत्तरपदे विष्वरञ्चतीति विष्वरद्वयश्च । देवद्वयश्च । सर्वनाम्नः । तद्यद् । यद्यद् । असिधयोरन्तांशान्निपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्यैव स्थरो भवति । विष्वरदेवयोरिति किम् । अञ्चतौ । अञ्चताविति किम् । विष्वरद्वयुक् । वप्रत्यय इति किम् । विष्वरञ्चतम् । वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रातः कृत्किकंश्चुन्भवात्रेति सत्वं भवति । *चन्दसि त्रियां बहु-

लमिति वक्तव्यम्* । विष्वाची च घृताची चेत्यत्र न भवति । कद्वीचीत्यत्र तु भवत्येव ॥

समः समि ॥ ९३ ॥

समित्येतस्मिन् समि इत्ययमादेशो भवति अद्धतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे । सम्यक् । सम्य-
च्चौ । सम्यच्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥

तिरसइत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यद्धतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलोपे । यद्वाऽस्य
लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यङ्गौ । तिर्यङ्गः । अलोप इति किम् । तिरश्चा । तिरश्चे । अच
इत्यकालोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यद्धतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे । सध्र्यङ् । सध्र्यङ्गौ ।
सध्र्यङ्गः । सध्रीचः । सध्रीचा ॥

सथ मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ९६ ॥

छन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य स । इत्ययमादेशो भवति । सथ-
मादो शुभ्य पृकास्ताः । सत्रस्थाः ॥

द्वयन्तरुपसर्गेश्योऽप ईत् ॥ ९७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्यावित्येतस्य ईकारादेशो भवति । द्वीपः । अन्त-
रीपः । उपसर्गात् । नीपम् । वीपम् । समीपम् । *समरप ईत्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः* । समापं
नाम देवयजनम् । पर आह । *ईत्वमनघर्णादिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । प्रापम् । परा-
पम् । अप्शब्दे प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं, प्राचुपलक्षणार्थम् ॥

ऊदनोदुदेशे ॥ ९८ ॥

अनोरुत्तरस्थाप उकारादेशो भवति । देशाभिधाने । अनूपोदेशः । देश इति किम् ।
अन्वोपम् । दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थम् । अनु ऊपोऽनूप इति ॥

अपष्टयतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितो-
त्सुकोत्तिकारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥

अपष्टीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशिस आशा आस्था
आस्थित उत्सुक ऊत्ति कारक राग छ इत्येतेषु परतः । अन्या आशीः, अन्यदाशीः । अ-
न्या आशा, अन्यदाशा । अन्या आस्था, अन्यदास्था । अन्य आस्थितः, अन्यदास्थित । अ-
न्य उत्सुकः अन्यदुत्सुकः । अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्यस्मिन् भवः अन्यदीवः । महा-
दिष्यन्वशब्दो द्रष्टव्यः । अपष्टयतृतीयास्थस्येति किम् । अन्यस्य आशीः, अन्याशीः । अ-
न्यनास्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमोऽविधेयेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।

पष्टीतृतीययोर्नष्ट आशीरादिसु सप्तसु ॥

अन्यन्य कारकमन्यत्कारकम् । अन्यन्येदमन्यदीवम् । अऽय च द्विनन प्रहणे विद्मम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्द उत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः । अन्वार्थः ॥

शोः कस्तपुगपेऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासेऽजादावुत्तरपदे । कदजः । कदश्वः । कदुष्टः । कदन्नम् । तत्पुरुषइति किम् । कृद्गोराजा । अचीति किम् । कुवाहणः । कुपुरुषः । *कद्गावेःत्रावुपसंख्यानम्* कुत्सितःश्वयः, कत्त्रयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कदथः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्द उत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कतृणा नाम जातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

का पथ्यत्तयोः ॥ १०४ ॥

पथिन् अक्ष इत्येतयोस्तत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापथः । काक्षः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वत्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् । कालवणम् । काम्लम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति । कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्द उत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्रासविभाषेयम् । ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं का भवति । ईषत्पुरुषः, कापुरुषः ॥

कवञ्चोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णशब्द उत्तरपदे कोः कवमित्ययमादेशो भवति का च विभाषा । कवोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि च च्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिशब्द उत्तरपदे छन्दसि विषये कोः क्व काइत्येतावादेशौ भवतो विभाषा । कवपथः कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिताः, दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि यथोपदिष्टानि शिष्टैरुच्चारितानि प्रयुक्तानि तथैवागुगन्तव्यानि प्रपदुदरं यस्य, पृषोदरम् । प्रपद् उद्धानं यस्य, प्रपोद्धानम् । अत्र तकारलोपो भवति । वारिवाहको, बलाहकः । पूर्वशब्दस्य वशब्द आदेश उत्तरपदादेशे लत्वम् । जीवनस्य मूलो, जीमूलः । वनशब्दस्य लोपः । शयानां शयनं, श्मशानम् । शवशब्दस्य श्मादेशः । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः । ऊर्ध्वं खमस्येति, उत्खलम् । ऊर्ध्वं खशब्दयोस्तु खल इत्येतावादेशौ भवतः । पिशिताशः, पिशाचः । पिशिताशशब्दयोर्थथाद्योगं पिशाचशब्दावादेशौ । घुवन्तोस्त्यां सीदन्तीति, वृषी । सदेरधिकरणे ड् प्रत्ययः । घुवच्छब्दस्य चोपपदस्य वृशब्द आदेशो भवति । मद्यां रौतीति, मयूरः । रौतेरचि विलोपः । महीशब्दस्य मयूमावः । एवमन्येऽपि अस्वत्यकपित्यप्रभृत्तयो यथायोगमनुगन्तव्याः ॥ दिक्शब्दस्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति । दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् । वाचो वादे उत्वं च लभावश्चोत्तरपदस्येति प्रत्यये भवति । वाचं वदतीति, वान्वाद्वाः । तस्यापत्यं वाद्वालिः । पप उत्वं दत्तदशधासुत्तरपदादेऽप्युत्वं च भवति । पद् दन्ता अस्य पोडन् । पद् च दश च पोडश । धासु वा पप उत्वं भवति उत्तरपदादेशे ष्टृत्वम् पोडा । पद्धाकुरु । बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रतिपत्यर्थः । इह मा भूत् । पद् दधाति धयति वा पद्दंति । दुरो दाशनांशदमध्येपूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेशे ष्टृत्वम् । कृच्छ्रेण दाशयते नाशयते दशयते च यः स दूडशः दूणाशः । दूडभः । दम्भेः खल्लु-

नासिकलोपो निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीति, दुष्टयः । दुःशब्दोपदस्य ध्यायतेरात्श्रोपसर्गो
इति कप्रत्ययः । स्वरो रोहतां छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् । जाय एहि स्वो रोहाव । पीवोपवस-
नादीनां च लोपो वक्तव्यः । पीवोपवसनानां पपोपवसनानाम् ॥

वर्णांगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णधिकारनाशौ ।

धातोस्त्वदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां ङौ ॥ ११० ॥

संख्या वि साय इत्येवं पूर्वस्यान्हशब्दस्य स्थाने अहनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यां
ङौ परतः । द्वयोरन्होर्भवः, द्वयहः । त्रयहः । द्वयन्हि । द्वयहनि । त्रयह्नि । त्रयह्ने । द्वयह्ने ।
त्रयह्ने । व्यपगतमहो, व्यन्हः । व्यन्हि । व्यहनि । व्यन्हे । सायमन्हः सायान्हः । सायान्हि
सायाहनि । सायान्हे । एकदेशिसमासः । पूर्वादिभ्योऽन्यस्यापि भवतीत्येतदेव विसायपूर्व-
स्यान्हस्य ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमन्हो मध्वान्ह इत्यपि भवति । संख्याविसायपूर्वत्ये-
ति किम् । पूर्वह्ने । अपराहणे ।

द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ १११ ॥

ढकाररेफयोर्लोपो यस्मिन् स द्वलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति लीडम् । मीढम् ।
उपगृहम् । रलोपे । नीरक्तम् । अश्री रथः । इन्दूरथः । पुना रक्तं वासः । प्राता राजक्रयः ।
पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अण इति किम् । वृढम् ॥

सहिवहोरोद्वर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वहि इत्येतयोस्वर्णस्योकार आदेशो भवति द्वलोपे । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् ।
वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् । अवर्णस्येति किम् । ऊढः ऊढवान् । वर्णग्रहणं किम् । कृताया-
मपि ष्टद्धौ यथा स्यात् । उद्वोढाम् । उद्वोढम् । तादृपि परस्तपरस्तपरत्वादाकारस्य ग्रहणं
न स्यात् ॥

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढ्यै साढ्वा साढा इति निगमे निशात्यन्ते । साढ्यै समन्तात् । साढ्वा शशून् । सहेः
च्चाप्रत्यये ओत्वाभावः । पक्षे च्चाप्रत्ययस्य ङ्यैभावः । साढेति वृचि रूपमेतत् । निगम इति
किम् । साढ्वा सोढेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ॥ ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः । यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदित-
व्यम् । वक्ष्यति । द्वयोत्तस्तिष्ठ इति । विद्या हित्वा सत्यति शूर गोनाम् । संहितायामिति
किम् । विद्य, हि, त्वा, सत्यति, शूर, गोनाम् ॥

कर्णे लक्षणस्याधिष्ठापपञ्चमणिभिन्नच्छिद्रच्छिद्रस्त्रुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घो भवति विष्ट अष्टन् पञ्चन् मणि भिन्न छिद्र छिद्र
सुच स्वस्तिक इत्येतान् पञ्चयित्वादात्राकर्णः । यत्पञ्चानां स्वामिनिशेषसम्बन्धज्ञापनाय दा-
त्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते । लक्षणस्येति किम् । शोभनकर्णः । अविष्ठादीनामिति
किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः ।
स्त्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिद्युत्तवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु षौ ॥ ११६ ॥

नहि दृति घृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु क्तिप्रत्ययान्तपूत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घो
भवति संदितायां विषये । नहि । उपानन् । परीणत् । गृषि । नीरृत् । उपगृत् । गृषि । प्रा-
नृत् । व्यधि । ममापिन । हृदयाचि । स्वाचि । रुचि । नीरृत् । अभीरृत् । सहि । फलो-

पद् । तति । तरीतत् । गमः क्वाविति गमादीनामिष्यते । ततस्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः ।
क्वाविति किम् । परिणहनम् ।

वनगिर्याः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोश्चरपदयोर्थथासंख्ये कोटारादीनां किंशुलकादीनां च दोषो भवति
संज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम् । कोटरावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारि-
कावणम् । गिरौ किंशुलकादीनाम् । किंशुलकागिरिः । अञ्जनागिरिः । कोटरकिंशुलकादीना-
मिति किम् । असिपत्रवनम् । कृष्णगिरिः । कोटर । मिश्रक । पुरक । सिध्रक । सारिक ।
कोटरादिः । किंशुलक । सालवक । अञ्जन । भञ्जन । लोहित । कुम्कुट । किंशुलकादिः ॥

वले ॥ ११८ ॥

वले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति । आसुतीवलः । कृषीवलः । दन्तावलः । रजः कृष्यासुति-
परिपदो वलच् इति वलच्प्रत्ययो गृह्यते । अनुत्साहभ्रातृपितृणामित्येव । उत्साहवलः । भ्रा-
तृवलः । पितृवलः ।

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बह्वचोऽनजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति । संज्ञायां विषये । उद्गुम्बवरावती ।
मशकावती । वीरणावती । पुष्कारवती । अमरावती । नद्यां मनुष्येति मनुप्रप्रत्ययः । संज्ञा-
यामिति मतोर्वत्वम् । बह्वच इति किम् । वीहिमतो । अनजिरादीनामिति किम् । अनजिरव-
ती । खदिरवती । पुलिनवती । हंसकारणवती । चक्रवाकवती । संज्ञायामित्येव । बलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंशावती । शर । वंश ।
धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु संज्ञायामिति मतोर्वत्वम् । यवादिवाद्
घीद्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वहेऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य चह उत्तरपदे दीर्घो भवति । ऋषीवहम् । कपीवहम् ।
मुनीवहम् । इक इति किम् । पिण्डवहम् । अपीलोरिति किम् । पीलुवहम् । *अपीलवादी-
नामिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत्, दाखवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्त उत्तरपदेऽमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति । नीलुद्दः । वीमार्गः ।
अपामार्गः । न च भवति । प्रसेरः । प्रसारः । सादकारयोः कृत्रिमे दीर्घो भवति । प्रासादः ।
प्राकारः । कृत्रिम इति किम् । प्रसादः । प्रकारः । वेशादिषु विभाषा दीर्घो भवति । प्रति-
वेशः । प्रतीवेशः । प्रतिरोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्य इति किम् । निपादो मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्द उत्तरपदे दीर्घो भवति । नीकाशः । वीकाशः । अनूकाशः ।
पचाद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं काशशब्दः । इक इति किम् । प्रकाशः ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिशब्दास्तस्मिन् परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति । नी-
त्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अच उपसर्गात् इत्यन्तस्य यद्यपि तकारः क्रियते तथापि चत्वं-
स्याश्रयात् सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । प्रत्तम् । लवत्तम् । द इति किम् ।
वितोर्णम् । नितोर्णम् । तीति किम् । सुदत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति । अष्टावक्रः । अष्टादन्धुरः । अष्टापदम् । संज्ञायामिति किम् । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

छन्दसि विषयेऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे कृते, पादोऽन्यतरस्यामिति लोप् । *गवि च युक्ते भाषायामटनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्* । अष्टागवं शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥

चित्तिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति । एकचित्तिकः । द्विचित्तिकः । त्रिचित्तिकः ॥

विश्वस्य चसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य चसु राडित्येतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घं आदेशो भवति । विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्यैतद्रूपं तथैव यथा स्यात् । इह न भवति । विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्द उत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वानरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । विषये नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्रे चर्षो ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे ऋपावभिषेये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वामित्रो नाम ऋषिः । ऋपाविति किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्य मत्तौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मतुप्प्रत्यये परतो दीर्घो भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेवावती ॥

ओपधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

मन्त्र इति वर्तते । ओर्पाशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घो भवति । ओपधी-भिरपीपतत् । नमः पृथिव्यै नम ओपधीभ्यः । विभक्ताविति किम् । ओपधिपते । अथमाया-मिति किम् । स्थिरेवमस्त्वौपधिः ॥

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुञ्जोरुप्याणम् ॥ १३३ ॥

ऋचि विषये तु नु घ मक्षु तङ् कुञ्ज उरुप्य इत्येषां दीर्घो भवति । आ तू न इन्द्र वृत्रह-नृ । नु । नू करणं । घ । उत वा घ स्यात्वाव । मक्षु । मक्षु गोमन्तमीमहे । तङ् । भरता जातवदसम् । तङिति धादेशस्य टित्त्वपक्षे ग्रहणं, तेनेह न भवति । शृणोत प्रावाणः । कु । कृमनः । ऋ । अत्रा गौः । उरुप्य । उरुप्या णोग्नेः ॥

इकः सुञि ॥ १३४ ॥

सुञ् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुञि परतो मन्तविषये दीर्घो भवति । अभी पु णः सखीनाम् । उद्ध्यं ऊपुण उतये । सुञ् इति पत्वम् । नश्च धातुस्योरुप्य इति णत्वम् ॥ ।

इद्यथोऽतस्तिष्ठः ॥ १३५ ॥

ऋधीति वर्तते इद्यथस्तिष्ठन्त्यात् ऋविषये दीर्घो भवति । विद्या दि त्वा मत्वर्ति शूर गोनाम् । विद्या म तस्य पितरम् । इद्यथ इति किम् । देवोऽभरत् वाजिनः । अत इति किम् । आ देवान् वक्षि पक्षि च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

ऋचीत्येव । निपातस्य च ऋग्विपये दीर्घं आदेशो भवति । । एवादृश्यते । अच्छा ते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्त्तव्यम् । केशाकेशि । कचाकचि । जलापाद् । नोरकः पूरुषः । *शुनो दन्त-ईष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु* । श्वादन्तः । श्वादष्टः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः । श्वापुच्छः । श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति । चावित्यञ्जितर्लुत्तनकारो गृह्यते । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधुचः पश्य । मधूचा मधुचे । अन्तरङ्गोऽपि हि यणादेशो दीर्घविधानसामर्थ्यान्न प्रवर्त्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

उत्तरपद इति वृत्तं । संप्रसरणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति । कारीपगन्धीपुत्रः कारीपगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्ध्यापतिः । करीपस्येव गन्धोऽस्य । कुमुदस्येव गन्धोऽस्य । अल्पाख्यायासुपमानाच्च इकारः समासान्तः । करीपगन्धेरपरत्यं कुमुदगन्धेः पुत्रः । कौमुमुदगन्धीपतिः । इको ह्रस्वोऽव्यो गालवस्येत्येतन्न भवति । व्यवस्थितविभाषा हि सा । अकृत एव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पक्षान्तरे परत्वाद् ह्रस्वो वाध्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानं च न भवति । सङ्गदृगतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमासमाध्यायपरिसमाधेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामाऽङ्गस्येत्येवं तद्वेदितं व्यम् । वक्ष्यति हलः । हूनः । जीनः । संवीतः । अङ्गस्येति किम् । निरुतम् । नामि दीर्घः । अङ्गीनाम् । वयूनाम् । अङ्गस्येति किम् । क्रिमिणां पश्य । अतो भिस ऐस् । वृक्षैः । प्लक्षैः । अङ्गस्येति किम् । प्राह्वणभिलसा । ओदनभिलसा । अङ्गाधिकारः कृतोऽन्यार्थो नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अङ्गस्येति तन्मन्धसामान्ये पटौ यथायोगं विशेषेष्वत्रतिष्ठते । अथवा प्रातिपदिकार्थमात्रमत्रिबक्षितविभक्त्यर्थमधिक्रियते तदुत्तरं यथायोगं विपरिणम्यते । ततोऽकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सन्त्यक् संपन्नं भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्दलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । हूनः । जीनः । संवीतः हल इति किम् । उतः । उतवान् । अङ्गावयवादिति किम् । निरुतम् । तदन्तस्येति किम् । विद्धः । विचितः । अण इत्येव । तृतीयः । तृतीयेति वा निपातनाद्ग्र दीर्घाभावः । अङ्गग्रहणमावर्त्तयितव्यं, हल्विशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येतत् पृषीवहुवचनमागमनुदकं गृह्यते तस्मिन् परतोऽङ्गस्य दीर्घो भवति । अग्नी-
नाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । हर्तृणाम् । अण इत्येतदत्र निवृत्तम् । आमि नुदकप्रहणमुत्तरा-
र्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि नुडेव न स्यात् ॥

नामि दीर्घ आमि चेत् स्यात् कृते दीर्घे न नुड् भवेत् ।

वचनाद्यत्र तत्रास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । इदमेव । नामीतिदी-
र्घप्रतिपेधवचनं ज्ञापकम्—अचि र ऋत इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिपेधेन नुडागमो भवतीति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतस्रोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां मध्यं
दिने, तिसृणां मध्यंदिने । चतसृणां मध्यंदिने, चतसृणां मध्यंदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ उत्येतस्य नामि परे उभयथा भवति । त्वं नृणां नृपते । त्वं नृणां नृपते । केचिदत्र छ-
न्दसीति नानुवर्त्तयन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् ।
दशानाम् । न इति किम् । चतुर्णाम् । नामीत्येव ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतोऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति । राजा । राजानौ । राजानः ।
राजानम् । राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । सर्वनामस्थान इति किम् । राज-
नि । सामनि । असंबुद्धाविति किम् । हे राजन् । हे तक्षन् ॥

वापपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

पपूर्वस्याऽचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ वा दीर्घो भवति । स
तक्षाणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । स तक्षणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । ऋभुक्षणमिन्द्रम् । ऋभुक्षणमिन्द्रम् ।
निगम इति किम् । तक्षा । तक्षाणौ । तक्षाणः ॥

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारो, महत्तश्च तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने
परतोऽसंबुद्धौ । श्रेयान् । श्रेयांसौ श्रेयांसः । पर्यासि । यशांसि । महतः खल्वपि । महान् । म-
हान्तौ । महान्तः । असंबुद्धाविति किम् । हे महन् ॥

शप्त्नृत्तृचस्वसृनप्तनेष्टृत्वष्टृत्तृहोत्पोत्प्रशास्तृणाम् ॥ ११ ॥

अप इत्येतस्य नृजन्तस्य स्वसृ नप्त् नेष्टृत्वष्टृ क्षृत् होत् पोत् प्रशास्तृ इत्येतेषां चाङ्गा-
नामुपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ । अप् । आपः । यद्वाग्मिपि तडागानीति
केचिदिच्छन्ति । तत्र समासान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते । नित्यमपि च
नुममश्रुत्या दीर्घत्वमिष्यते । तृन् । वदितारौ जनापवादौ । कर्तारः । वृ-
च् । कर्तारो कटस्य । कर्तारो कटस्य । कर्तारः । हर्तारो भारस्य, हर्तारः । स्वसृ । स्वसा ।
स्वसारौ । स्वसारः । नप्त् । नप्ता । नप्तारौ । नप्तारः । नेष्टृ । नेष्टारौ । नेष्टारः । त्वष्टृ । त्य-
ष्टारौ । त्वष्टारः । क्षृत् । क्षत्तारौ । क्षत्तारः । होत् । होतारौ । होतारः । पोत् । पोतारौ ।
पोतारः । प्रशास्तृ । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः । नप्त्रादीनां प्रहणमव्युत्पत्तिपथे नियमार्थ-

स् । व्युत्पत्तिपक्षे ियमार्थम् । एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घो मा भूदिति । पितरौ । पितरः । मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्तुः । हे स्वसः ॥

इन्हन्पूषार्थम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् हन् पुपन् अर्थमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घो भवति । बहुद-
ण्डीनि । बहुभ्रूणहाणि । बहुपूषाणि । ब्रह्मर्यमाणि । सिद्ध सत्यारम्भो नियमार्थः । इन्हन्पू-
षार्थम्णासुपधायाः शावेव दीर्घो भवति नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ । पूषणौ ।
अर्थमणौ ॥

दीर्घविधिच इहेनप्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वाच् ।

शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥

शास्त्रि निवर्त्य सुठीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य ।

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तिदिदीर्घविधौ च न दोषः ॥

सुध्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमौऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥

हन्तेरनुनासिकस्य किञ्चिन्नलोः किञ्चीति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमेन बाध्यते । वृत्रहणि ।
भ्रूणहनीति । कथम् । योगविभागः क्रियते । इन्हन्पूषार्थम्णाम् । सर्वनामस्थान एव दीर्घो
भवति, नान्यत्रेति । ततः शाविति द्वितीयो नियमः, शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति ना-
न्यत्रेति । सर्वस्योपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते । यस्तु न उपधालक्षणः,
स भवत्येव वृत्रहायते । अथवाऽनुवर्त्तमानेऽपि सर्वनामस्थानग्रहणे सामर्थ्यादयमविशेषेण
नियमः शिशब्दो हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य, न च तस्यान्यत्सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशे-
षेण नियमः । तत्र तु नपुंसकस्येत्येतन्नाश्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घो न भवति । सर्वना-
मस्थानमञ्जाविधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोऽस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्हन्पूषार्थम्णासुपधाया दीर्घो भवति । दण्डी । वृत्रहा । पूषा । अर्थ-
मा । असंबुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् । हे पुपन् । हे अर्थमन् ॥

अत्यसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोः उपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घो भवति । डवतु ।
भवान् । क्ववतु । कृतवान् । मतुप् । गोमान् । यवमान् । अत्र कृते दीर्घे नुमागमः कर्त्तव्यः ।
यदि हि परत्वान्नित्यत्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमतुपधा विहन्येत । असन्तस्य ।
सुपयाः । सुयशाः । सुश्रोताः । अधातोरिति किम् । पिण्डं प्रसत इति पिण्डटाः । चर्म
वस्त इति चर्मवः । अनथोऽप्यस् शब्दो गृह्यते । अनित्सन्मन्ग्रहणानि अर्थवता चानर्थकेन
च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहणसुपदेशप्रयोगैकदेशत्याप्यत्वन्तस्व परिग्रहार्थम् ।
अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्याद् । उपदेशे रूपनिर्ग्रहणौ नायमत्वन्त इति । असंबुद्धावित्येव ।
हे गोमन् । हे सुपयः ॥

अनुनासिकस्य किञ्चिन्नलोः क्वडिति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति । किप्रत्यये परतो छलादौ च किञ्चि ।
प्रशान् । प्रतान् । छलादौ किम् । शान्तः । शान्तवान् । शान्ता । शान्तिः । छिति खल्वपि ।
शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्गुगन्तादयं तस् । अनुनासिकस्येति किम् । ओद्गपाक् । पक्कः ।
पक्वान् । किञ्चिलोरिति किम् । गम्यते । किञ्चीति किम् । गन्ता । रन्ता ॥

अज्भूतगमां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि झलादौ परे वा दीर्घो भवति । अजन्तानाम् । विवीपति । तुष्टूपति । चिक्रीर्षति । जिहीर्षति । हन् । जिघांसति । गम् । अधिजिगांसते । *गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । संजिगंसते वत्सो मात्रेति । स्वर्गं लोकं समजिगांसदिति छन्दसि यदनिडादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्येषामपि दृश्यत इत्यनेन भवति । अथ वा इहाङ्गग्रहणं न कर्त्तव्यम् । सनि दीर्घो भवतीत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यम् । तथाचा गृह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं, तत् क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । अजादेशस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् । एतद्गमेरिडादेशस्येति ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तेनोतेरङ्गस्य सनि झलादौ विभाषा-दीर्घो भवति । तितांसति । तितंसति । झलीत्येव । तितनिपति । सनीवन्तद्धेत्यत्र तनोतेरूपसंख्यानादिडागमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्त्वा ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घो भवति क्त्वाप्रत्यये झलादौ परतः । क्रमत्वा क्रान्त्वा । झलीत्येवाक्रमित्वा । प्रक्रम्य उपक्रम्येति बहिरङ्गोऽपि ल्यवादेशोऽन्तरङ्गानपि विधीन बाधत इति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

छट्टोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥

छ इत्येतस्य सतुकस्य वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श् उद् इत्येतावदेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः, कौ झलादौ च विङ्गति । प्रश्नः । विद्मः । अन्तरङ्गत्वाच्छे चेति तुकि कृते सतुकस्य शादेशः । वकारस्य ऊढ् । स्योनः । सिवेरौणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमुद् क्रियते । तव कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वाच्च न वाणादाङ्गं बलीयो भवति । कौ छल्य । शब्दप्राद । क्विवचीत्यादिनौणादिकः क्विप्, दीर्घश्च । गोविद् । वकारस्य । अक्षद्युः । हिरण्यद्युः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति नाजानन्तर्यं इति प्रतिपिद्यते । झलादौ छस्य । पृष्टः । पृष्टवान् । पृष्ट्वा । वकारस्य । घूतः । घूतवान् । घूत्वा । विङ्गतीत्येव । घुम्याम् । घुभिः । केचिदत्र कितीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं घुभ्यां घुभिरिति, ऊढि कृते दिव उदिति तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति । छां प इत्यत्र छग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनेव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊढष्टिकरणमेत्येधत्यूद्त्सु इति विशेषणार्थम् । बाह ऊढित्यमपि द्विदेव ॥

ज्वरत्वरश्चिद्यविमचामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वरत्वरश्चिद्यविमचामुपधायाश्च स्थाने ऊढित्ययमादेशो भवति कौ परतोऽनुनासिके झलादौ च विङ्गति । जूः । जूरो । जूरः । जूर्तिः । स्वर । त् । तुरो । तूरः । तूर्तिः । श्रिवि । श्रूः । श्रुवो । श्रुवः । श्रूतः । श्रूतवान् । श्रूतिः । अर्त् । ऊः । उवो । उवः । ऊतिः । मव । मूः । मुवा । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः । ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, श्रिव्यवमवां पूर्वा ॥

राज्ञोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोदधोलोपो भवति कौ परतो ललादौ विङ्गति च परतः । मुर्त् । मूः । मुरो । मूरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्यास्वापृमूर्त्तिमद्रामिति निष्ठानत्वाभावात् । हुर्त् । हूः । हुरो । हूरः । हूर्त्तः । हूर्त्तवान् । हूर्त्तिः । राल्लोपे सतुकस्य छस्याभावात् केवलो गृह्यते । वकारस्य । तुर्त् । तूरः । तूर्त्तः । तूर्त्तवान् । तूर्त्तिः । धुर्त् । धूरः । धूर्त्तः । धूर्त्तवान् । धूर्त्तिः ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिसमाप्तेस्तद् असिद्धवद्वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आभसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये । अत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति तदा यदाश्रये विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नासिद्धवद्ववतीत्यर्थः । अखिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च । एधि शालीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वान्न भवति । आगहि जहीत्यत्रापुनासिकलोपे जभावे च, अतो हेरिळि लुक् प्राप्नोति, असिद्धत्वान्न भवति । आ भादिति किम् । अभाजि । रागः । अत उपधाया इति वृद्धौ कर्त्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति । अत्र ग्रहणं किम् । पुपुः पश्य । चिचुपः पश्य । लुलु-बुषः पश्य । वसुसंप्रसारणमालोपे यणादेशे उवडादेशे च कर्त्तव्यु नाश्रियद्वं भवति । आलोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । एतदप्यत्र न भवति । किं कारणम् । एपां हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रवर्त्तमानायां वसुसंप्रसारणादीनामा भाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादन्तरङ्गयोर्युगपत्समुपस्थापनं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्त्तते ॥ *बुरयुटावुवङ्गयोः सिधौ भवत इति वक्तव्यम्* । वुग् उवडादेशे । वभृवतुः । वभृवुः । युद् यणादेशे । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । आभादित्ययमभिविधावाङ् । तेन भाधिकारेऽप्यसिद्धवद्ववति ॥

श्रान्तलोपः ॥ २३ ॥

श्रनादिति श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यते । तत्र उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति । अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति । शकारवतो ग्रहणं किम् । यज्ञानाम् । सुपि चेति परत्वात् कृतेऽपि दीर्घत्वे स्थानिवद्भावात्तलोपः स्यादेव । विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः किञ्चि ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति किञ्चि प्रत्यये परतः । स्रस्तः । ध्रस्तः । स्रस्यते । ध्रस्यते । सनीस्रस्यते । दनीध्रस्यते । अनदितामिति किम् । नन्धते । नानन्धते । हल इति, किम् । नांयते । नेनीयते । उपधायाया इति किम् । नह्यते । नानह्यते । किञ्चितीति किम् । खंसिता । ध्वंसिता । *अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । विलगितः । विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् । विलङ्गितः । विकम्पितः । *रज्जेर्णौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । रज्जयति मृगान् । जनीजूपक्रसुराऽमन्ताश्चेति मित्वादुपधाह्रस्वत्वम् । मृगरमण इति किम् । रज्जयति वज्राणि । *धिनुणि च रज्जेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । रागी । त्यजरजभजेति निपातनाद्वा सिद्धम् । *रजकरजनरजःसुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्यङ्गां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज प्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिप्वजते ॥

रज्जेश्च ॥ २६ ॥

रज्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजतः । रजन्ति । पृथग्यो-
नकरणमुत्तरार्थम् ॥

अत्रि च भायकरणयोः ॥ २७ ॥

भायकरणवाचिनि अत्रि परतो रज्जेरुपधाया नकारस्य लोपो भवति । भाये । आश्रयो

रागः । विचित्रोऽरागः । करणे । रज्यतेऽनेनेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् । रजन्ति तस्मिन्निति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवेऽभिधेये स्यद् इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्धभावश्च । इक्प्रकरणान्न धा-
तुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अस्यस्यदः । जव इति किम् । तैलस्यन्दः । घृत-
स्यन्दः ॥

अवोदैधौघप्रधथहिमश्रथाः ॥ २९ ॥

अवोद् एध ओघ प्रधथ हिमश्रथ इत्येते निपात्यन्ते । अवोद् इत्युन्देरवपूर्वस्य घञि
नलोपो निपात्यते । अवोद्ः । एध इति श्रन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते । न धातुलोप
आर्द्धधातुक इति हि प्रतिषेधः स्यात् । ओघ इति उन्देरौणादिके मन् प्रत्यये नलोपो गुणश्च
निपात्यते । ओघाः । प्रधथ इति प्रपूर्वस्य श्रन्धेर्घञि नलोपो वृद्धभावश्च निपात्यते । हिम-
श्रथ इति हिमपूर्वपद श्रन्धेर्घञ्यवे निपातनम् । हिमश्रथः ॥

नाड्येः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अड्येः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो भवति । अड्यिता अस्य गुरवः । अड्यितमिव शिरो
वहति । अड्येः पूजायामिति इडागमः । पूजायामिति किम् । उदक्तमुदकं कृपात् । उदृष्ट-
मित्यर्थः । यस्य विभापेतीदप्रतिषेधः ॥

क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥

क्त्वाप्रत्ययेऽपरतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति । स्कन्त्वा । स्यन्त्वा ।
स्यन्देरुदित्वात् पठे इडागमः । स्यन्दित्वा । तत्र यदा इडागमस्तदा, न क्त्वा सेडिति
क्त्विप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

जान्तनशां विभाया ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेष क्त्वाप्रत्यये परतो विभाया नकारलोपो न भवति । रङ्क्त्वा ।
रफ्त्वा । भङ्क्त्वा । भङ्क्त्वा । नशः । नष्टा । नष्टा । इदपठे नदित्वा ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाया नकारलोपो भवति । अभाजि । अभञ्जि । अप्राप्तोऽर्थे
नलोपः पठे विधीयते । ततो नेति नानुवर्त्तते ॥

शास इदृङ्लोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया दृकारदेशो भवति अङि परतो हलादौ च षिटिति । अन्व-
शिपताम् । अन्वपिन् । हलादौ किति । शिष्टः । शिष्टयान् । षिति तौ शिष्टः । धर्यं शिष्टमः ।
इत्वं एते शान्तिविवर्त्तनां चेति परत्वम् । अङ्लोरिति किम् । नास्ति । शासतुः । दास-
सुः । *षो च शास इत्वं भयतीति वक्ष्यन्म्* । आयांन् शास्तीति, आर्यशीः । मित्प्रशीः ।
यन्नात् दास्तेरद्विहितः शासु अनुशिष्टमिति तस्यैवेदं पाठमिष्यते । आठः शासु इच्छा-
यामिति अस्य न भवति । आनास्तं । आनास्यमानः । *क्विप्प्रत्यये तु तस्यापि भयतीति
वक्ष्यन्म्* । आशीः । आशिषी । आशिषः । क्षियाशीः प्रेषेपु तिष्ठाकाङ्क्षामिति निपात-
नाश मित्म् ॥

शा ही ॥ ३५ ॥

शापो ही परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशाधि । उपधाया इति निरु-
क्तः शास इति स्थानेयोगा पठो भवति । शिष्टतोत्येवदपि निरुक्तम् । तेन यदा, वा इन्द-
स्तीति कित्त्वे शिष्टाङ्गस्य नशाङ्गादेशो भवत्येवमनामोत्पापुदात्तमपि इन्दमि इदयते ॥

हन्तेर्जाः ॥ ३६ ॥

हन्तेर्जातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः । जहि शत्रून् ॥

अनुदात्तोपदेशवन्तितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो भ्रूलिङ्गिति ॥ ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो झलादौ ङिति प्रत्यये परतः । यनु । यत्वा । यतः । यतवान् । यतिः । रमु । रत्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयः । वनति । वतिः । किनो रूपमेतत् । क्तिचि तु न क्तिचि दीर्घश्चेति भवति । अन्यत्र झलादाविटा भवितव्यम् । तनोत्यादयः । ततः । ततवान् । तनोतेरात्वं वक्ष्यति । क्षणु । क्षतः । क्षतवान् । ऋणु । ऋतः । ऋतवान् । वृणु । वृतः । वृतवान् । घृणु । घृतः । घृतवान् । वनु । वतः । वतवान् । मनु । मतः । मतवान् । ङिति । अतत । अतथाः । अनुदात्तोपदेशवन्तितनोत्यादीनामिति किम् । शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः । दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम् । पक्कः । पक्वान् । झलीति किम् । गम्यते । रम्यते । ङिपीति किम् । यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात् । गतिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवानिति ॥

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

ल्यपि परतोऽनुदात्तोपदेशवन्तितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा भवति । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेनामकारान्तानां विकल्पो भवति । अन्यत्र नित्यमेव लोपः । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । आगत्य । आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रक्षत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतोऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति । यन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिपिङ्गेऽनुनासिकस्य किञ्चलोः ङिङीति दीर्घः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिपिङ्गयते ॥

गमः कौ ॥ ४० ॥

गमः कौ परतोऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गत् । कलिङ्गत् । अध्वगतो ह्यः । *गमादीनामिति वक्तव्यम्* । इहापि यथा स्यात् । संयत् । परोत्तत् । *ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्* । अधेगूः । अधेभूः ॥

विङ् वनोरनुसिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतोऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति । अब्जाः । गोजाः । ऋतजाः । अद्रिजाः । गोपा इन्द्रो नृपा असि । कृपळाः । शतळाः । सहस्रळाः । दुधिकाः । अग्नेगाऽन्नेतृगाम् । जनसनखनक्रमगामो विडिति विट् प्रत्ययः । सनोतेरन इति पत्वम् । गोपा इन्द्रो नृपा असित्यत्र । वन् । विजावा । अग्नेजावा । अन्येभ्योऽनि दृश्यन्त इति वनिष् प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति वच्चेमने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रपरिग्रहार्थम् । अन्यथा अनुदात्तोपदेशवन्तितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सञ् भ्रूलोः ॥ ४२ ॥

झलिति चानुवर्त्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि झलादौ ङिति झलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन् । जातः । जातवान् । जातिः । सन् । सनि । सियामसि । सातः । सातवान् । सातिः । खन् । खातः । खातवान् । खातिः । क्षत्पहणं मन्विनेपणार्थः, किमर्थमनुवर्त्तते, जिह्व मा भूत् । जनिपति । सिपनिपति । सनोते, सनोरन्त-

द्वेति पक्षे इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्प्रहणम्, अत्र झलदौ क्ङिति सनोतेर्विप्रतिपे-
धाद् आत्वमनुनासिकालोपं वाधते । घुमास्थगापाजहातिसां हलीति हलप्रहणं ज्ञापकम-
स्मिन्नसिद्धप्रकरणे विप्रतिपेधो भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतो जनसन्खलनामाकार आदेशो भवति विभाषा । जायते ।
जन्यते । जाजायते । जञ्चन्यते । सायते । सन्थते । सावायते । संसन्थते । खायते । खन्थते ।
चाखायते । चञ्चन्थते । जनेः श्यनि, ज्ञाजनोर्जा इति नित्यं जादेशो भवति ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायते । तन्थते । यकीति किम् ।
तन्तन्थते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । सा-
ति । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्यांप्रहणं विस्पष्टार्थम् । असेवङं हि विभाषापहणमिह नि-
वृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुक इत्यधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्माद्यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्याम आर्द्धधातुक
इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । अतो लोपः । चिकीर्षिता । जिहीर्षिता । आर्द्धधातुक इति
किम् । भवति । भवतः । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुगवचने प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिपेधार्थं स्याद्वि-
त्येतन्न ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः । वेभिदिता । वेभिदितुम् । वेभिदितव्यम् ।
आर्द्धधातुक इति किम् । वेभिद्यते । णेरनिटि । कारणा । हारणा । आर्द्धधातुक इति किम् ।
कारयति । हारयति । आतो लोपः । ययतुः । ययुः । ववतुः । ववुः । अर्द्धधातुक इति किम् ।
यान्ति । यान्ति । घुमास्थगापाजहातिसां हलि । दीयते । धीयते । आर्द्धधातुक इति
किम् । आदाताम् । अधाताम् । वान्यस्य संयोगादेः । स्नेयात् । स्नायात् । आर्द्धधातुक
इति किम् । स्नायात् । आशीर्लिङोऽन्यत्र न भवति । स्वसिद्धसीयुर्तासिपु भावकर्मणो-
रपदेवोऽञ्जनटादृष्टां वा चिण्पदिद् च । कारिपीठ । हारिपीठ । आर्द्धधातुक इति किम् ।
गिमेत । द्वियेत । यगन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वन्ताये सति वृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत ॥

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आलोप इत्यमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

अस्जो, रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्थानशष्ठीनिर्देशादुपधा
रेफश्च निरर्थं । मित्त्रापायमचीञ्स्त्वात् परो भवति । अष्टा । भर्षा । अष्टम् ।
भट्टम् । भ्रजानम् । भ्रजानम् । भृष्टः भृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रतिपेधेन संप्रसारणं भवति । उप-
देश इत्येव । परीञ्च्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अथान्नस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । चिकीर्षितव्यम् ।
धिनुक्तः । धूयुक्तः । धूयुक्तः । अत इति किम् । वेता । स्तोता । तपरकरणं किम् । याता ।
याता । आर्द्धधातुक इति किम् । गृक्षन्थम् । गृक्षता । गृक्षिदीपांश्वामो लोपः पूर्वविप्रति-
पेधेन निरर्थः । जिहोप्यते । चिकीर्ष्यते । जिहोप्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । वेभिद्रिता । वेभिद्रितुम् । वेभिद्रितव्य-
। यस्येति संघातग्रहणमेतत् । तत्रालोन्त्यस्येत्येतन्न भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सि-
त्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्देशस्तत्रादेः परस्येति यकारोऽनेन लुप्यते । संघातग्रहणं
केम् । ईर्ण्यिता । मन्थिता । हल इति किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिधियता । समिधिता ।
पधिता । दपदिता । समिधमात्तन्न हृच्छति, समिध इवाचरति, इति वा क्यच्क्यञौ यथा-
योगं कर्त्तव्यौ ॥

शेरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके गेलोपो भवति । इयङ्यण्गुणवृद्धिर्दीर्घाणामपवादः । अस्तत् ।
ररक्षत् । आशिशत् । आटिटत् । कारणा । हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते ।
ऽऽसति । अनिटीति किम् । कारयिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो गेलोपो भवति । कारितम् । हारितम् । गणितम् । लक्षितम् । से-
शीति किम् । संज्ञापितः पशुः । इङ्ग्रहणसामर्थ्यादिह पूर्वेणापि न भवति । सनीवन्तद्धेति ह-
पेरिति विकल्पिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा
नित्यमत्र भवितव्यमेवेडागमेनेति । सेङ्ग्रहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधारणार्थम् । इडाग-
मे कृते णिलोपो यथा स्यात् । अङ्गते हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र एकाच उपदेशेऽनु-
दात्तादितोऽः प्रतिषेधः प्रसज्ज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता । मन्त्र इति
किम् । जनयिता ॥

शमित्ता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञ कर्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते । श्रुतं हविः शमितः । वृचि सम्बुध्य-
न्तमेतत् । यज्ञ इति किम् श्रुतं हविः शमयितः ॥

अयामन्ताहवाय्येन्दिवाप्यु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इण्ण इत्येतेषु परतो णेरयादेशो भवति । कारयांचकार ।
हारयांचकार । अन्त । मण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु । स्पृहयालु । आय्य । स्पृहयाय्यः
मृहयाय्यः । इत्नु । स्तनयिन्तुः । इण्णु । पारयिण्णवः । नेति शक्तव्ये आयादेशवचनमु-
त्तरार्थम् ॥

ह्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ह्यपि परतो लघुपूर्वाद्दुत्तरस्य णेरयादेशो भवति । प्रामय्य गतः । संद्रमय्य गतः । प्रवे-
भिद्रय्य गतः । प्रगणय्य गतः । ह्रस्वयलोपादलोपानामतिद्धत्वं न भवत्यसमानाश्रयत्वात् ।
ह्रस्वाद्यथो हि णौ, ह्यपि णेरयादेशो भवति । लघुपूर्वादिति किम् । प्रागत्य गतः ॥

विभाषाऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य गेलोर्धपि परतो विभाषाऽयादेशो भवति । प्रापय्य गतः । प्राप्य गतः ।
ऽऽदेशस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति । अप्याप्य गतः ॥

युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

यु प्लु इत्येतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति । दान्त्यनुपूर्वं वियूय । यत्रा यो दक्षिणा परिप्लूय । छन्दसीति किम् । संयुत्य । आप्लुत्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी ताम्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो दीर्घो भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षियः कर्त्तरि क्तः । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति, क्तोऽधिकरणे च भ्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तः । अण्यदर्थ इति किम् । अक्षितमसि मामेक्षेष्टाः । क्षितमिति भावे दीर्घाभावात्, क्षियो दीर्घादिति तन्पठानत्वमपि न भवति ॥

वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति । क्षितायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये । द्वितकः । क्षीणकः । क्षितोऽर्थे तपस्वी । क्षीणोऽर्थे तपस्वी ॥

स्यसिचूसीयुद्तासिपु भावकर्मणोरूपदेशेऽजन्तानामग्रहदृशां

वा चिरवदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुद् तासि इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशेऽजन्तानामङ्गानां हन् ग्रह दृश् इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा । यदा चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कल्प । स्यसिचूसीयुद्तासीनामेवेति वेदितव्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्यविरोधान्न क्रियते । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ॥

चिण्वद् वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

इद् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं बलनिमित्तोऽविघाती ॥

अजन्तानां तावत् । चायिष्यते । चेप्यते । अचायिष्यत । अचेप्यत । दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शामिष्यते । शमयिष्यते । अशामिष्यत । अशामिष्यत । अलमयिष्यत । हन् । घानिष्यते । अघानिष्यत । अहण्यत । ग्रह । ग्राहिष्यते । प्रहोष्यते । अग्राहिष्यत । अग्रहोष्यत । प्रहोऽलिटि दीर्घ इति प्रकृतस्येदो दीर्घत्वम् । दृश् । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । सिच्यजन्तानाम् । अचेपाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अशामिषाताम् । हन् । अघानिषाताम् । अवधिषाताम् । अहसाताम् । ग्रह् । अग्राहिषाताम् । अग्रहोषाताम् । हन् । अदर्शिषाताम् । अदृक्षाताम् । सीयुदि । अजन्तानाम् । चायिषीष्ट । चेपिष्ट । दायिषीष्ट । दायीष्ट । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट । हन् । घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । ग्रह् । ग्राहिषीष्ट । ग्रहिषीष्ट । हन् । दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । तासावजन्तानाम् । चायिता । चैता । दायिता । दाता । शामिता । शमिता । हन् । घानिता । हन्ता । ग्रह् । ग्राहिता । ग्रहीता । हन् । दर्शिता । दर्षा । स्यसिचूसीयुद्तासिष्यति किम् । चैतव्यम् । दातव्यम् । भावकर्मणोरिति किम् । चेप्यति । दास्यति । उपदेश इति किम् । कारिष्यत इति रुपे शृते स्परस्ये च न प्राप्नोति । उपदेशप्रदणाद् भवति । अजन्तानामग्रहदृशामिति किम् । पठिष्यते । अङ्गधिकारविहितं कार्यमिहातिदिश्यते । तेन हनिणिट्यादेशान्न भवन्ति । हनिष्यते । घानिष्यते । घप्यते । आयिष्यते । अप्येप्यते । अघ्यायिष्यते । हनो यथ लिटि, लुटि च, हनो गा लुटि, विभाषा लुट्प्रसोरित्येते विषयो न भवन्ति ॥

दीडो युडचि किडति ॥ ६३ ॥

दीडो युडागमो भवति अजादौ किडति प्रत्यये परतः । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उप-
दिदीयिरे । दीड इति पञ्चमीनिर्देशाद्जादेयुंडागमो भवति । विधानसामर्थ्याच्च परमेकाच
इति यणादेशे कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वं न भवति । अचीति किम् । उपदेदीयते । किडतीति
किम् । उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इडादावार्द्धघातुके, किडति चकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि । पपिय । तस्थिय ।
किडति । पपतुः । पपुः । तस्थतुः । तस्थुः । गोदः । कम्बलद् । डिति । प्रदा । प्रघा । आ-
र्द्धघातुक इत्येव । यान्ति । वान्ति । व्यत्यरे । व्यत्यले । रातेर्लातिश्च लडि इटि रूपम् । अची-
त्येव । ग्लायते । दासीय ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् । धेयम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

धुमास्थानागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

धुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्या गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ किडति प्रत्यये परत
ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देदीयते । देधीयते । मीयते । मेमीयते । स्त्रीयते ।
तेष्ठीयते । गायते । जेगीयते । अध्यगीट । अध्यगीपाताम् । अध्यगीपत । पीयते । पेपीयते ।
पातेरिह ग्रहणं नास्ति लुग्विकरणत्वात् । पायत इत्येव तस्य भवति । हीयते । जेहीयते ।
जहातेरिह निर्द्वंशाद् जिहीतेर्ग्रहणं न भवति । हीयते । पोऽन्तकर्मणि । अवसीयते । अवसे-
सीयते । हलीति किम् । ददतुः । ददुः । आतो लोपाद्धिपरत्वादीत्वं स्यात् । एतदेव हल्ग्रहणं
ज्ञापकमस्मिन् प्रकरणे विप्रतिपेयेनासिद्धत्वं भवति । किडतीत्येव । दाता । धाता ॥

एर्हिलडि ॥ ६७ ॥

धुमास्थानागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति । देयात् । मेयात् । धे-
यात् । स्थेयात् । मेयात् । पेयात् । अवसेयात् । किडतीत्येव । दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

ध्वादिभ्योऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि परतः । ग्लेयात् ।
ग्लयात् । म्लेयात् । म्लयात् । अन्यस्येति किम् । स्थेयात् । संयोगादेरिति किम् । याया-
त् । किडतीत्येव । ग्लासीष्ट । अङ्गस्येत्येव । निर्वायात् ॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

ल्यपि प्रत्यये परतो धुमास्थानागापाजहातिसां यदुक्तं तन्न । प्रदाय । प्रघाय । प्रमाय ।
प्रस्थाय । प्रगाय । प्रगाय । प्रहाय । अवसाय ॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो भवति ल्यपि परतः । अपमित्य । अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्षुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् लृङ् लृङ् इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याडागमो भवति उदात्तत्र स भवति । लुङ् । अकार्यो-
त् । लृङ् । अकारोत् । अहरत् । लृङ् । अकरिष्यत् । अहरिष्यत् ॥

श्राडजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लृङ्लृङ्णु परत उदात्तश्च स भवति । ऐक्षिष्ट । ऐहिष्ट । औञ्जीत् । औम्भीत् । लङ् । ऐक्षत । ऐहत । औञ्जत् । औम्भत् । लृङ् । ऐक्षिष्यत् । ऐहिष्यत् । औञ्जिष्यत् । औम्भिष्यत् । इह ऐष्यत् औष्यत् औह्यतेति लुङि कृते लाव-
स्यायामडागमादन्तरङ्गत्वाल्लदेशः क्रियते । तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादडागमं वाधते ।
शब्दान्तरप्राप्तेरडागमस्यानित्यत्वं, कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु
धातुमात्रस्य शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । ननु शब्दान्तरादिति विकरणो-
ऽनित्यः । विकरणे कृते संप्रसारणमडागमान्नित्यत्वादेव भवति संप्रसारणे च कृतेऽजाद्यङ्ग-
जातमिति आडाजादीनामित्याडागमः ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । आडाजादी-
नामित्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते । सुरुचो येन आवः ॥ आनक् । आयुनक् । आव इति
वृधो लुङि, मन्त्रे घसहरेति लेल्लुङि कृते च भवति । तथा आनगिति नशः । आयुनगिति
युजेर्लुङि ।

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङ्लृङ्लृङ्णु यदुक्तं तन्न भवति । मा भवान् कार्षीत् । मा भवान् हार्षीत् ।
मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट । मा भवानीक्षिष्ट । मा स्म भवानीहत् मा
स्म भवानीक्षत् ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ७५ ॥

छन्दसि विषये माङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । अमाङ्-
योगे तावत् । जनिष्ठा उग्रः । काममृन्धीत् । काममर्दीवीत् । माङ्योगेऽपि भवतः । मा वः
क्षेत्रे परवीजान्धवाप्सुः । मा अभित्याः । मा आवः ॥

इरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भं प्रथमं दध आपः ।
यास्य परिदधे । धानो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति । न च भवति । परमाया
धियोमिक्कमंणि चकिरे । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिति कृते पुना रेभावः क्रियते । तद-
र्थमिरयोरित्ययं द्विवचननिर्देशः ॥

अत्रि श्नुधातुभ्रवां य्वोरियङ्बुवडौ ॥ ७७ ॥

शुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णावर्णान्तस्य श्नु इत्येतस्य इयद् उवद् इत्येतावादेशौ
भवतोऽपि परतः । आप्नुवन्ति । राप्नुवन्ति । शक्नुवन्ति । धातोः । चिक्षियत् । चिक्षियुः
लुलुयत् । लुलुयत् । लुलुयुः । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । भ्रवौ । भ्रवः । अचीति
किम् । आप्नुयात् । शक्नुयात् । राप्नुयात् । श्नुधातुभ्रवामिति किम् । लङ्भ्ये । वञ्च्ये ।
य्वोरिति किम् । चक्रत् । चक्रुः । इयङ्बुवङ्भ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन । घयनम् ।
घायकः । लयनम् । लायकः ॥ इयङ्बुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपमेव्यानं कर्त्त-
व्यम्* । तन्धं पुपेम । तनुधं पुपेम । स्वर्गो लोकः । सुवर्गो लोकः । ऋष्यर्कं यज्ञामदे ।
त्रिपथ्यर्कं यज्ञामदे ॥

अभ्यासस्यासवर्गे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्यासवर्गेऽपि परत इयद् उवद् इत्येतावादेशौ भवतः । इयेष ।
उपोष । इषर्षि । असवर्गं इति किम् । ईपुः । ईपुः । ऊपुः । ऊपुः । णचीरयेष । इ-
माप । उमाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङादेशो भवति । स्त्रीः । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणांमि-
त्यत्र परत्वान्नुडागमः । पृथग्योगकरणसुत्तरार्थम् ॥

वाऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः स्त्रियां वा इयङादेशो भवति । स्त्रीं पश्य । स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य ।
स्त्रियः पश्य ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥

इणोऽङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् । इयङादेशापवादो-
ऽयम् । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इति गुणवृद्धिभ्यां परत्वाद् बाधते । अयनम् ।
आयकः ॥

परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्त्तते तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः पूर्वा यस्मादिवर्णांन
भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति । निन्यतुः ।
निन्युः । उन्न्यौ । उन्न्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । एरिति किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्ण-
विशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं मा भूदिति । लुलुवतुः, लुलुवुः । इत्येतत्तुभ्योः सुपीति निय-
मादपि सिध्यति । अनेकाच इति किम् । नियौ । नियः असंयोगपूर्वस्येति किम् । यवक्रियौ ।
यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं किम् । इहापि स्याद् । उन्न्यौ । उन्न्य इति । गतिकार-
रकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते । परमनियौ । परमनिय इति ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वा यस्माद्वर्णांन भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽजादौ सुपि
परतो यणादेशो भवति । खलुष्वौ । खलुष्वः । शतस्वौ । शतस्वः । सकृल्लवौ । सकृल्लवः ।
सुपीति किम् । लुलुवतुः । लुलुवुः । अनेकाच इत्येव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव ।
कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते इत्येव । परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षांभ्वश्च ॥ ८४ ॥

वर्षांभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षांभ्वौ । वर्षांभ्वः । *पुनर्भ्वश्चेति
वक्तव्यम्* । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः । कारापूर्वस्यापीष्यते । कारांभ्वौ । कारांभ्वः ॥

न भूसुधाद्योः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्षणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सुधियौ । सुधियः ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोर्भयथा दृश्यते ॥ वनेषु चित्रं विश्वं विशे । विश्वे विभु-
वम् । सुधयो हव्यमग्ने । सुधियो हव्यमग्ने ॥

ह्रश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो
यणादेशो भवति । हुहति । हुहतु । अहुहन् । मुन्वन्ति । मुन्वन्तु । अमुन्वन् । हुश्नुवो-
रिति किम् । योयुवति । रोस्वति । इदमेव हुश्नुग्रहणं शापकं भाषायामपि यश्नुगन्तीति ।
रु छन्दसि छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुक्त्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यश्नुगन्तादन्यत् प्रत्यु-

दाहरणमुवर्णान्तमनेकाज् संयोगपूर्वं सार्वधातुके विधत्ते । सार्वधातुक इति किम् । जुहुवतुः । जुहुवतुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुडि लिटि चाजादौ परतः । अभूवन् । अभूवम् । लिट् । वभूव । वभूवतुः । वभूवतुः ॥

ऊढुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहोऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजादौ प्रत्यये परतः । निगृहति । निगृहकः । साधु निगृही । निगृहम् । निगृहन्ति । गृहो वर्त्तते । उपधाया इति किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृतप्रहणं विपर्यायम् । यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत् । निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अयादेशप्रतिषेधार्थं च केचिद्विच्छन्ति । निगृह्य गत इत्युत्पत्त्यासिद्धत्वमत्र नास्ति । णावृत्त्यं, ण्यन्तस्य च ल्यप्प्रयादेश इति । अचीत्येव । निगोढा । निगोढुम् ॥

दोपो णौ ॥ ९० ॥

दोप उपधाया ऊकारादेशो भवति णौ परतः । दूपयति । दूपयतः । दूपयन्ति । विकृतप्रहणं प्रकामभेदाथम् । पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम् । णाविति किम् । दोपो वर्त्तते ॥

त्रा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकारायें दोप उपधाया वा ऊकारादेशो भवति णौ परतः । चित्तं दूपयति । चित्तं दापयति । प्रज्ञां दूपयति । प्रज्ञां दोपयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातयो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परतः । घटयति । ज्यथयति । जनयति । रजयति । शमयति । शपयति । केचिदत्र येत्यनुपचेयन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन उत्प्रगमयति संकामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

चिरणमुलोर्द्दोऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥

धिणपरे णमुलपरे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दिर्घो भवति अन्यतरस्याम् । अशामि । अशामि । अशामि । शमंशामम् । शमंशामम् । तमंशामम् । तमंशामम् । दीर्घप्रहणं किं, न ह्रस्वविकल्पे ष्य विधीयते । नैधे दाक्वं, शमयन्ते प्रयुक्तः इति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पे न स्यात् । णिलोपस्य स्थानिवद्भावादीर्घविधौ स्वजादेशो न स्थानिवम् । शमयन्ते प्रयुक्तवान् । अशामि । अशामि । शमंशामम् । शमंशामम् । शंशामयते, अशंशामि । अशंशामि । शंशामम् । शंशामम् । योऽसौ णौ णिडुंन्यते यट्कारश्च तयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भावात् । अस्थानिवद्भावादीर्घः सिद्धो भवति, ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्यात् । णिण्यन्ते यट्ण्यन्ते त्वसिद्धिरिव । व्याध्रपत्वात्सिद्धत्वमपि नास्ति । णौ हि णिवटोऽपः णिण्यमुलपरे णावृत्तस्य दीर्घत्वम् ॥

शचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥

शचपरे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । शिपंतपः । परंतपः । गुरंदरः ॥

हादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥

हादोऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रदप्रः । प्रदप्रवान् । निष्ठाया-मिति किम् । प्रदादपति । हाद इति योगविभागः क्रियते । णिण्यपि यथा स्यात् ।

प्रहृत्तिरिति(१) ॥

छादेर्घेऽद्भ्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥

छादेरङ्गस्याद्भ्युपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । उरच्छदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभावि-
न्युपधा भवति । अद्भ्युपसर्गस्येति किम् । ससुपच्छादः । *अद्भिप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्* ।
समुपातिच्छादः । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्त्तयति । न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र
इति व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्रन्किषु च ॥ ९७ ॥

इस् मन् त्रन् कि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । छदि । छद्य । छद्यम् ।
धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः किङ्कित्यनङि ॥ ९८ ॥

गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ प्रत्यये किङ्कित्यनङि
परतः । जग्मतुः । जग्मुः । जजन्तुः । जज्नुः । जजे । जजाते । जजिरे । जजन्तुः । जज्नुः ।
जक्षतुः । जक्षुः । अक्षत्रमीमदन्त पितरः । किङ्कतीति किम् । गमनम् । हननम् । अनङीति
किम् । अगमत् । अघसत् । अचीत्येव । गम्यते । हन्यते ॥

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥

तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ किङ्किति प्रत्यये परतः ।
विततिरे कवयः । शकुना इव पतिम । छन्दसीति किम् । वितेतिरे पेनिम् ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति इलादावजादौ च किङ्किति प्रत्यये
परतः । सर्गिधश्च मे सपीतिश्च मे । बन्धां ते हरी धानाः । सर्गिधस्तिथेः क्तिनि बहुलं छन्द-
सीति घस्लादेशे उपधाया लोपो च कृते, झलो झलीति सकारलोपः । घत्वन्तकारस्य जश्त्वं
घकारस्य । ततः समाना रिधः सर्गिधरिति समासे कृते समानस्य लभात् । बन्धामिति
भसेर्लोपे तामि श्लौ द्विर्वचने कृत उपधालोपसलोपवत्त्वजश्त्वानि कर्त्तव्यानि । द्विर्वचनात्पर-
त्वाभित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वात् स तथा । न क्रियते । अजादौ । वप्सति ।
किङ्कित्येव । अंशुन् वमस्ति ॥

हुझलभ्यो हेर्हिः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेर्हः स्थाने चिरादेशो भवति । जुहुधि ।
झलन्तेभ्यः । भिन्धि । छिन्धि । हुझलभ्य इति किम् । क्रोणीहि । प्रीणीहि । हेरिति किम् ।
जुहुताम् । हलीत्येव । रुदिहि । र्वापहि । इह जुहुतात्, भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तात्-
कि कृते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमैवेति पुनर्धिभावो न भवति । भिन्धकि
छिन्धकीत्स्वत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते ॥

शुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥

शु शृणु पृ कृ वृ इत्येतैभ्य उत्तरस्य हेर्द्विरादेशो भवति छन्दसि विषये । श्रुधी ह्यमिन्द्र ।
शृणुधी गिरः । पृदि । उरण्कृधि । अपावृधि । शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्यादुत्तर-
प्रत्ययादिति हेर्लुप्र भवति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो
बहुलमिति शप्, तस्य बहुलं छन्दसीति छुप् ॥

(१) कश्चित् द्वादादिः प्रकृत्यन्तः पाठो नास्ति ।

अङ्कितश्च ॥ १०३ ॥

अङ्कितश्च हेर्द्विरादेशो भवति । वा छन्दसीति पिन्धेनास्याङ्कित्वम् । सोम शरन्धि । अस्मभ्यं तद्धयंश्च प्रयन्धि । युयोध्यस्मज्जुहुरागमेनः । अङ्कित इति किम् । इदं प्रीणीहि । शरन्धीति रमेर्ध्वत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घत्वं छान्दसत्वात् । मलोपाभावश्च अङ्कित्वादेव । प्रयन्धीति यमेः शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अकारि । अहारि । अलावि । अपाचि । अकारितराम्, अहारितरामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरसमपोर्न लुग्भवति, चिणो लुगित्येतद्विषयभेदाच्चिद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादद्वादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति । पच । पठ । गच्छ । धाव । अत इति किम् । युहि । रहि । तपरकरणं किम् । लुनीहि । पुनीहि । ईत्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति । चिनु । सुनु । कुरु । उत इति किम् । लुनीहि । सुनीहि । प्रत्ययादिति किम् । रहि । युहि । असंयोगपूर्वादिति किम् प्राप्नुहि । राप्नुहि । तक्ष्युहि । *उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्* । उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम् । आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यत्पतिम् । तेन मा भागिनं कृष्युहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्घोः ॥ १०७ ॥

योऽयसुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययत्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुवः । सुम्मः । सुनुमः । तन्वः । तनुवः । तन्मः । तमुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्नुवः । शक्नुमः । लुगिति वर्त्तमाने लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानियद्वाधाद् हलिचेति दीर्घत्वं प्राप्तं न भकुर्द्विरामिति प्रतिषिध्यते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्धधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्धधातुके क्विप्ति परतः । कुरुतः । कुर्यन्ति । सार्धधातुकप्राणं किम् । भृतपूर्वंऽपि सार्धधातुके यथा स्यात् । कुरु । तपरकरणं लघुप्रथमस्य गुगनिवृत्त्यर्थम् । क्विप्तीत्येव । करोति । करोषि । करोमि ॥

दनसोरल्लोपः ॥ १११ ॥

दनस्यास्तेधाकारस्य लोपो भवति सार्धधातुके क्विप्ति परतः । दन्वः । दन्वन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः । स्तः । सन्ति । क्विप्तीत्येव । भिगति । अस्ति । दनसोरिति परस्य दान्त्वमादिषु द्रष्टव्यम् ॥

इनाभ्यस्तयोरतः ॥ ११२ ॥

इना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके ङिङिति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत । अभ्यस्तानाम् । मिमते । मिमताम् । अमिमत । संजिहते । संजिहताम् । समजिहत । इनाभ्यस्तयोरिति किम् । यान्ति । वान्ति । आत् इति किम् । विभ्रति । ङिङ्तीत्येव । अलुनात् । अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

इनान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुवर्जितानामात् ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके ङिङिति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथः । पुनीथः । लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम् । मिमीते । मिमीथे । मिमीथ्ये । संजिहीते । संजिहीथ्ये । हलीति किम् । लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् । दत्तः । घत्तः । ङिङ्तीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इदरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके ङिङिति परत इकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । हलीत्येव । दरिद्रति । ङिङ्तीत्येव । दरिद्राति । *दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः* । *सिद्धश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम्* । दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलक्षणो प्रत्ययो न भवति, पचादित्वादजेव भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यत ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिपतीति वा ॥

अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् । अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । दरिद्रस्येति निदेशे छान्दसं ह वत्त्वं दृष्टव्यम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ ङिङिति सार्वधातुके परतः । विमितः । विभीतः । विभीथः । विभीथः । विभीवः । विभीवः । विभीमः । विभीमः । हलीत्येव । विभ्यति । ङिङ्तीत्येव । विभेति । सार्वधातुके इत्येव । भीयते ॥

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ ङिङिति सार्वधातुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलादाचित्येव । जहति । ङिङ्तीत्येव । जहाति । सार्वधातुक इत्येव । हीयते । जेहीयते । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च हौ ॥ ११७ ॥

जहातेरकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः । जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो चि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्ईकारादौ ङिङिति सार्वधातुके परतः । जयात् । जयाताम् । जलुः ॥

इवसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

इवसोरेद्वावभ्यासलोपश्च एकारादेशो भवति हौ परतोऽभ्यासलोपश्च । देहि । पंहि । अस्तेः । इवसोरलोप इत्यकारलोपः । पृथि । शिद्यं लोपस्तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिति ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाययोर्हलोर्मध्ये योऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतः । रेणुतुः । रेणुः । येमतुः । येमुः । पेचतुः । पेचुः । देमतुः । देभुः । अत इति किम् । दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरकरणं किम् । ररासे । ररासाते । ररासिरे । एकहल्मध्ये इति किम् । ररक्षतुः । ररक्षुः । तत्सरतुः । तत्सरुः । अनादेशादेरिति किम् । चक्रगतुः । चक्रणुः । जगगतुः । जगणुः । बभणतुः । बभणुः । लिटि आदेशविशेषणं किम् । इहापि यथा स्यात् । नेमतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे । अनैमित्तिके नत्वसत्वे तदादिलिङ्वादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजस्त्वचर्त्तयोरसिद्धत्वं नास्ति । तेन तदादिरप्यादेशादिर्भवति । तथाच फलिभजोरेत्वं विधीयते । रूपाभेदे त्वादेशादिनांश्रीयत इति शशिदेशोः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । अन्यथा हि पेचतुः पेचुः, देमतुः देमुः रित्येवमादीनामपि प्रकृतजश्ररादीनामेत्वं न स्यात् । किङ्गीत्येव । अहं पपच । अहं पपठ ॥ *दम्भैरेत्वं वक्तव्यम्* । देमतुः । देभुः । नलोपस्यासिद्धावान्न प्राप्नोति । *नशिरन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्* । अनेशम् । मनेका । अनेशमिति नशेर्लुङि पुषादित्वाद्ङ् । मनेकेति मनेराशपि चेति बुञ् । क्षिपकादिषु प्रेक्षेपादित्वं न क्रियते ॥ *छन्दस्यमिपचारप्यलिटि प्लवं वक्तव्यम्* । व्येमानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानशि मुञ् न क्रियते । लिङि पेचिरन् । पेचिरन्नित्येतस्य छान्दसं हस्त्वम् ॥ *यजिष्यप्रोश्च* । आवेजे । आवेपे । यजेर्वपश्च लङि इति छन्दस्यपि हृद्यते इत्यनजादेरप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतोऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्येगतस्यातः स्थाने एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिय । प्रेक्षिय । सेटीति किम् । पपकथ । थलप्रहणं विरूपटार्थम् । अक्लिङ्ग्यमेतद्वचनमित्यन्यल्पेयोऽसम्भवात् । अत इत्येव । दिदेविय । एकहल्मध्येगतस्येत्येव । तत्क्षिय । ररक्षिय । अनादेशादेरित्येव । चक्रणिय । बभणिय ॥

तृफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

तृ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ । फेलतुः । फेलुः । फेलिय । भेजतुः । भेजुः । भेजिय । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । त्रतेर्नुणार्थं वचनम् । फलिभजोरादेशार्थम् । त्रपरनेकहल्मध्येार्थम् ॥ *धन्येदचेति वक्तव्यम्* । श्रेयतुः । श्रेयुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामधंश्वणस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । हिंसायामिति किन् । रराधतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्येतद्विधोपस्थितं तपरस्त्वकृतमपास्य कालविशेषसम्भवाद्द्वर्गमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा श्नाभ्यस्तयोरात इत्यनुवर्त्तत इति व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

वा जृन्नुमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ ध्रमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेरुः । जेरिथ । जजगतुः । जजगुः । जजगिय । ज्रेमतुः । ज्रेमुः । ज्रेमिय । यध्रमतुः । यध्रमुः । यध्रमिथ । ज्रेयतुः । ज्रेयुः । ज्रेयिथ । तत्रमतुः । तत्रमुः । तत्रमिथ ॥

फगां च सनामाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूयामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लि-
टि क्लिति परतस्थलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणिय । पफणतुः । पफणुः । पफणिय ।
रेजतुः । रेजुः । रेजिय । रराजजतुः । रराजुः । रराजिय । भ्रजे । भ्रजाते । भ्रजिरे । बभ्राजे ।
बभ्राजाते । बभ्राजिरे । भ्रजे । भ्रेशाते । भ्रेशिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे ।
भ्लेशे । भ्लेशाते । भ्लेशिरे । बभ्लाशे । बभ्लाशाते । बभ्लाशिरे । स्येमतुः । स्येमुः ।
स्येमिय । सस्यमतुः । सस्यमुः । सस्यमिय । स्वेनतुः । स्वेतुः । स्वेनिय । सस्व-
नतुः । सस्वनुः । सस्वनिय । सप्तानामिति किम् । दध्वनतुः । दध्वनुः । दध्वनिय ॥

न शसद्दवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस द्द इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च थोऽकारस्तस्य
स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिय ।
दददे । दददाते । दददिरे । वादीनाम् । ववमतुः । ववमुः । ववमिय । गुणस्य । विशशरतुः ।
विशशरुः । विशशरिय । लुर्लावथ । पुपविय । गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्याशब्दस्याकारस्य चाय-
मकार इति पृथक् प्रतिपिच्यते ॥

अर्वाणस्रसावनञः ॥ १२७ ॥

अर्वाणित्येतस्याङ्गस्य च इत्ययमादेशो भवति, सुध्वेततः परो न भवति, स च नञ उक्तो
न भवति । अर्वाण्तौ । अर्वाण्तः । अर्वाण्तम् । अर्वाण्तौ । अर्वाण्तः । अर्वाण्ता । अर्वाण्भ्याम् ।
अर्वाण्तिः । अर्वाण्ती । अर्वाण्तम् । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः ।
अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः ।
अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः । अर्वाण्तिः ।

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवन्नित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तु इत्ययमादेशो भवति । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः ।
मघवन्तम् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्ता । मघवन्ती । मघवन्तम् । न च भ-
वति । मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघवानम् । मघवानौ । मघवोः । मघवोः । मघव-
भ्याम् । मघवभिः । मघवोः । मघवानम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो भस्येत्येवं
तद्वदितव्यम् । बध्यति, पादः पय । द्विपदः पश्य । द्विपदा कृतम् । भस्येति किम् । द्विपादौ ।
द्विपादः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो रुद्धते । तदन्तल्याङ्गस्य भस्य पदित्ययमादेशो भवति ।
स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः
पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । वैयाघ्रपद्यः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वसवन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति । विदुपः पश्य । विदुपा । विदुपे । पेषुपः पश्य ।
पेषुपा । पेषुपे । ययुपः पश्य । आतो लोपे क्तव्ये वसुसंप्रसारणस्य व्याघ्रयत्वाद्सिद्धत्वं न
भवति । वसुसंप्रसारणे कसोरपि ग्रहणमिष्यते ॥

वाह उठ् ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य उठ् इत्येतत्संप्रसारणं भवति । प्रष्टौः । प्रष्टौहा । प्रष्टौहे ।

दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे । एत्येधत्पूदत्सु इति वृद्धिः । अथ किमर्थमूद् क्रियते । संप्रसारण एव कृते गुणे च वृद्धिरेचीति वृद्धौ सत्यां सिद्धं रूपं भवति प्रद्यौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वद्वेर्णिवर्न इदयते । ज्ञापकार्थम् । एतज् ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

भवयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

अन युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । शुनः । शुना । शुने । यूनः । यूना । यूने । मघोनः । मघोना । मघोने । अतद्धित इति किम् । शौवनं मांसम् । यौवनं वचंते । माघवनः स्थालीपाकः । शुनो विकारे प्राणिरजतादिभ्योऽञ्, द्वारादित्वादैजागमः ॥ स्वादीनामेतत्संप्रसारणं नकारान्तानामिष्यते ॥ इह न भवति । युवतीः पश्य । मघवतः । मघवता । मघवते । तदर्थमुत्तरत्र योगविभागं कुर्वन्ति । अल्लोपः । अगः । अग इत्युभयोः श्रेष इति ॥

अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥

अनिल्येवमन्तस्य अस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा । राज्ञे । तक्ष्यः पश्य । तक्ष्या । तक्ष्ये । अनो नकारान्तस्यार्थ लोप इष्यते । इह न भवति । राजकीयमिति ॥

पपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

पकारपूर्वो योऽञ् हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपो भवति अणि परतः । औक्ष्यः । ताक्ष्यः । औण्यः । शौण्यः । शार्त्तराज्ञः । पपूर्वहन्धृतराज्ञामिति किम् । सामनः । वैमनः । अजिति प्रकृतिभावेनालोपदिलोपापुभावपि न भवतः । अणीति किम् । ताक्ष्यः ॥

विभाषा छिद्योः ॥ १३६ ॥

ऌ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राज्ञि । राजनि । साम्नि । सामनि । साम्नी । सामनी ॥

न संयोगाद्गमन्तात् ॥ १३७ ॥

पकारमकारान्तात् संयोगाद्गमन्तस्यानोऽकारस्य लोपो न भवति । पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे । संयोगादिति किम् । प्रतिदीप्ता प्रतिदीप्ते । साम्ना । साम्ने । यमन्तादिति किम् । तक्ष्या । तक्ष्ये ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अच इत्यवमञ्जतिलुप्तनकारो गृह्यते । तदन्तस्य अस्य अकारस्य लोपो भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद् ईत् ॥ १३९ ॥

उद् उकारस्याच ईकारदेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥

अकारान्तस्य धातोर्मस्य लोपो भवति । फीलाल्पः पश्य । फीलाल्पा । फीलाल्पे । शुभेषः पश्य । शुभेषा । शुभेषे । आत इति किम् । निषा । निषे । धातोरिति किम् । पद्भ्याः पश्य । मात्याः पश्य । आत इति योगविभागः । नेन पत्यो एषू, ह्यः भः धातुविति सिद्धं भवति ॥

सन्धेष्वाऽप्यदेरान्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेलोपो भवति । त्मना देवेभ्यः । त्मना सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् । आत्मना कृतम् । आङीति किम् । यदात्मनस्तन्मो वरिष्ठा ॥ *आङोन्यत्रापि छन्दसि लोपो दृश्यते* । त्मन्यासमञ्जत मद्यम् ॥

ति विशतेडिति ॥ १४२ ॥

भस्य विशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विशत्या क्रीतः विशकः । विशं शतम् । विशतेः पूरणो विशः । एकविंशः । डिति किम् । विशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥

दिसंज्ञस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुसुवान् । नड्वान् । वेतस्वान् । उपग्रजो, मन्दुरजः । त्रिशता क्रीतः, त्रिशकः । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्धिते परतः । आग्निशर्मिः । औडुलोमिः । वाह्वादित्वादिप्रत्ययः । न इति किम् । सात्वतः । तद्धित इति किम् । शर्मणा । शर्मणे । *नान्तस्य टिलोपे सन्नह्यचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिखलिशिखण्डिसुकरसद्युपर्वणासुपसंख्यानं कर्तव्यम्* । अत्र ये इन्नतास्तेषामिनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः प्राप्तः, ये त्वन्नतास्तेषामञ्जिति । सन्नह्यचारिणे इमे, सन्नह्यचाराः । पीठसर्पिणः पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः । कौथुमिनः, कौथुमाः । तैतिलिजाजलिनामाचार्यौ तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात् तैतिलिजाजलिशब्दाभ्यामभिधीयते । तं ग्रन्थमधीयते तैतिलाः । जाजलाः । शैषिके प्वयेषु वृहद्वत्वाद्वा छः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः । सुकरसद्यनः, सौकरसद्माः । सुपर्वणः, सौपर्वाः । *अश्मनो विकार उपसंख्यानम्* । अश्मनो विकार, आश्मः । आश्मनोऽन्यः । *चर्मणः कोश उपसंख्यानम्* । चर्मः कोशः । चाम्मणोऽन्यः । *शुनः संकोच उपसंख्यानम्* । शौवः संकोचः । शौवनोऽन्यः । *अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम्* । के पुनः सायंप्रातिकादयः । येषामव्ययानामविहितटिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते सायंप्रातिकप्रकारा ग्रहीतव्याः । सायंप्रातर्भवः, सायंप्रातकः । पौनःपुनिकः । बाह्यः । कौतस्कुतः । कालाद् ढिति उन्प्रत्ययः । ट्युट्युलौ तु नेप्येत् । आरातीयः । शाखतिकः । शाखत हत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अह्नप्रखोरेव ॥ १४५ ॥

अह्नित्येतस्य टखोरेव परतटिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते, द्वयहः । त्रयहः । द्वे अहनी अधीष्टो भृतो भृतो भावी वा ह्यहीनः । त्रयहीनः । अह्नां समूहः क्रतुः, अहीनः ॥ *अह्नः समूहे खो वक्तव्यः* । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इह मा भूत् । अह्ना निर्वृत्तमाहिकम् । एवकारकणं विल्पट्रायम् । अह्न एव टखोरित्येवं नियमो न भविष्यति, आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्धिते परतः । वाअव्यः । माण्डव्यः । शङ्खव्यं दारु । पिचव्यः काष्पांसः । कमण्डलव्या सृत्तिका । परशव्यमयः । औपगवः । कापदवः । ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरित्यो यथा स्यात् तेन स्वायंभुव इति सिद्धं भवति ।

हे लोपोऽकद्रवाः ॥ १४७ ॥

हे परत उवर्णान्तस्य भस्याकद्रवा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैतिवाहेयः । जान्वेयः । नादावाहेयः । अकद्रवा इति किम् काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य इकारे परे तद्धिते च लोपो भवति । इवर्णान्तस्य इकारे । दाक्षी । लपाक्षी । सखी । सवर्णदीर्घत्वे हि सत्यतिसखेरागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति धिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् । इवर्णान्तस्य तद्धिते । दुलि । दौलेयः । बलि । वालेयः । अत्रि । आत्रेयः । अवर्णान्तस्य ईकारे । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरत्नी । अवर्णान्तस्य तद्धिते । दाक्षिः । प्लाक्षिः । चौडिः । बालाकिः । सौमित्रिः । *यस्येत्यौः इयां प्रतिषेधो वक्तव्यः* । काण्डे । कुडवे । सौर्ये हिमवतः शृङ्गे । औः शीभावे कृते यस्येति चेति सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति च लोपः प्राप्नोति । *इयद्बुध्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन* । वत्सान् प्रीणाति, वत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वात्सप्रेयं । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् इति ढञ् प्रत्ययः । लेखाभूः शुभ्रादिः, तस्या अपत्यं लैखात्रेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्यं तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां वकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवति इति परतस्तद्धिते च । सूर्येणैकदिक् । सौरी यलाका । अणि थो यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति, व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वाद् उपधायाकारो भस्यागन्तस्य संबन्धीति लुप्यते । तिष्य । तैपमहः । तैपी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री ऋषित्वादिणि कृते आगस्तीयः । मत्स्य । गौरादित्वान्डीप् । मत्सी । उपधाया इति किम् । मत्स्यवरी । यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्त्तव्यम् । *मत्स्यस्य इयामिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् । *सूर्यागस्त्ययोश्छे च इयां च* । सोरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह मा भूत् । सौर्यं चर्हं निवेत् । आगस्त्यः । *तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि* । तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालः । तैपः । पौषः । *अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च* । अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आद्युदात्तं च । अन्तिकशब्दस्य तकारादेः ककारादेश लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तितमः । *कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम्* । अन्यत्रापि हि दृश्यते । अन्तिके सीदतीति, अन्तिपत् । पूर्वपदादिति पत्वम् । *ये च* । अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितवकारस्यस्य उपधाया इति परतो लोपो भवति । मार्गी । वात्सी । हल इति किम् । कारिकेयी । तद्धितस्येति किम् । वैद्यस्य भायां वैधी ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥

आपत्यवकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति । गर्गाणां समूहो, मार्गकम् । वात्सकम् । आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः । तद्धितग्रहणमीत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम् । सौमौ इष्टिः । अगातीति कित् । गार्गायणः । वात्स्यायनः । हल इत्येव । कारिकेयस्यापत्यं, कारिकेयिः ॥

क्यच्चयोश्च ॥ १५२ ॥

क्य च्व इत्येतयोश्च परत आपत्यवकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति । वात्सीयति । मार्गीयति । वात्सीयते । च्चौ । मार्गीभूतः । वात्सीभूतः । आपत्यस्येत्येव । सांकाश्यायते । सांकाश्यभूतः । हल इत्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः ॥

त्रिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

नडादीषु विल्ववादयः पठ्यन्ते । नडादीनां कृश् चेति छतकृगागमा विल्वकादयो भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुग् भवति । विष्वा यस्यां

सन्ति बिल्वकी, तस्यां भवाः, बैल्वकाः । वैणुकीयाः । वैणुकाः । वैत्रकीयाः ।
वैत्रकाः । वैतसकीयाः । वैतसकाः । तृणकीयाः । तार्णकाः । इक्षुकीयाः । ऐक्षुकाः ।
काष्ठकीयाः । काष्ठकाः । कपोतकीयाः । कापोतकाः । ह्रस्वत्वं च । कुञ्जकीयाः । क्रौञ्जकाः ।
छग्रहणं किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुफो निवृत्तिर्मा भूदिति । अन्यथा हि संनियोग-
शिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति कुगपि निवर्त्तते । लुग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद्
यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्टेमेयस्सु ॥ १५४ ॥

इष्टन् इमविच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति । आसुतिं करिष्टः । विज-
यिष्टः । बहिष्टः । दोहीयसी धेनुः । सर्वस्य तृशब्दस्य लोपार्थं वचनम् । अन्त्यस्य हि टेरित्येव
सिद्धः । लुगित्येतदत्र नानुवर्त्तते । तथाहि सति नलुमताङ्गस्येति प्रतिषेधाद् गुणो न स्या-
त् । इमनिज्यहणमुत्तरार्थम् । इतरौ तु, तुरछन्दसीति भवतः ॥

टेः ॥ १५५ ॥

भस्व टेलोपो भवति इष्टेमेयस्सु परतः । पटु । पटिष्टः । पटिमा । पटीयान् । लघु । लघि-
ष्टः । लघिमा । लघीयान् । *णाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम्* । किं
प्रयोजनम् । पुंवद्भाववरभावटिलोपयणादिपरार्थम् । पुंवद्भावः । एनीमाचष्टे, एतयति । श्येतय-
ति । तसिलादिप्राकृत्वसुच इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः । रभावः । पृथुमाचष्टे, प्रथयति । अद्-
यति । टिलोपः । पटुमाचष्टे, पटयति । लघयति । यणादिपरम् । स्थूलमाचष्टे, स्थवयति ।
भारद्वाजीयास्तु पठन्ति । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाववरभावटिलोपयणादिपरविन्यतोर्लु-
क्कनयमिति । स्रजयति । वसुमन्तमाचष्टे, वसयति । युवानमाचष्टे, थवयति । कनयति ।
एतदुभयमप्युदाहरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोऽपि हीप्यन्ते । प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टेमेयस्सु परतः पूर्वस्य च
गुणो भवति । स्थूल । स्थविष्टः । स्थवीयान् । दूर । द्रविष्टः । दवीयान् । युवन् । यविष्टः ।
यवीयान् । ह्रस्व । ह्रसिष्टः । ह्रसीयान् । ह्रसिमा । क्षिप्र । क्षेपिष्टः । क्षेपीयान् । क्षेपिमा ।
ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रशब्दाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । क्षुद्र । क्षोदिष्टः । क्षोदीयान् । क्षोदिमा । परग्रहणं
किम् । यविष्टः । यवीयान् । ह्रसिष्टः । ह्रसीयान् । इत्यत्र पूर्वस्य यणादेलोपो मा भूत् । पूर्वग्रह-
णं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुलगुरुवृद्धत्प्रदीर्घवृन्दारकाणां

प्रस्थस्फवर्वाहिगर्वर्षिन्नवृद्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध त्प्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्रस्थ स्फ वर् यद्दि
गर् वर्षि न्नर् द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति इष्टेमेयस्सु पठतः । प्रिय । प्रेष्टः ।
प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर । स्थेष्टः । स्थेयान् । स्थेमा । स्फिर । स्फेष्टः । स्फेयान् । उरु ।
वरिष्टः । वरिमा । वरीयान् । बहुल । बहिष्टः । बहीयान् । बहिमा । गुरु । गरिष्टः । गरीया-
न् । गरिमा । वृद्ध । वर्षिष्टः । वर्षीयान् । त्प्र । त्रपिष्टः । त्रपीयान् । दीर्घ । द्राघिष्टः ।
द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक । वृन्दिष्टः । वृन्दीयान् । प्रियोरुगुरुवहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु
पठ्यन्ते । वेनान्येषामिमनिञ् न भवतीति नोदाहियते ॥

यहोर्लोपो भू च यहोः ॥ १५८ ॥

यहोरुत्तरेपामिष्टेमेयसां लोपो भवति तस्य च यहोः स्थाने भू इत्ययमादेशो भवति ।
भूयान् । भूमा । बहुदाब्दः पृथ्वादिषु पठ्यते । यहोरिति पुनर्ग्रहणं स्थानित्यप्रतिपत्त्यर्थम् ।

अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५९ ॥

बहोरुत्तरस्य इष्टस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति । भूयिष्ठः । लोपापवादो यिडागमः तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादायसः ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य यिटा व्यवहितत्वादा-
दित्युच्यते । लोपे हि सति अकृद्यकार इति दीर्घत्वेन ज्यायानिति सिद्धयति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टमेयस्सु परतः । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् ।
प्रथिमा । अदिष्ठः । अदीयान् । अदिमा । ऋत इति किम् । ऋजिष्ठः । ऋजिमा । ऋजीयान् ।
लघोरिति किम् । कृष्णिष्ठः । कृष्ण्यायान् । कृष्णिमा । परिगणनमत्र कर्त्तव्यम् ॥

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव पठेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति । कृतमाचष्टे, कृतयति । मातरचष्टे, मातयति । आतयति ॥

विभःपजोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

अञ्जु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्टेभ्यस्सु परतश्छन्दसि
विषये । रजिष्ठमेति पन्थानम् । त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकाच् यज्ञसंज्ञकं तदिष्टेभ्यस्सु परतः प्रकृत्या भवति । अरिवन्नित्येतस्य विन्नन्तस्य
स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । स्रजयति । अग्वदित्येतस्य मत्वन्तस्य स्रुचिष्ठः । स्रुचयति । एका-
जिति किम् । वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः ॥ *प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः* ॥ अके प्रत्यये परतो
राजन्य मनुष्य युवन्नित्येते प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो, राजन्यकम् । मनुष्याणां
समूहो मानुष्यकम् । आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति । यूनो
भावः, यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद् बुञ् । तस्य नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति ॥

इत्तरयनपत्ये ॥ १६४ ॥

इत्तन्तमनपत्यार्थेऽणि परतः प्रकृत्या भवति । सांस्कृटिनम् । सांरग्विणम् । सांमार्जिनम् ।
अभिविधौ भाव इतुण् अणितुण् इत्यण् । स्रग्विणइर्द, स्रग्विणम् । अणीति किम् । इण्डिनः
समूहो, दाण्डम् । अनुदात्तादेरजित्यञ्प्रत्ययः अनपत्य इति किम् । मेधाविनोऽपत्यं, मैधावः ॥

गाथिविदथिकेशिमणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिच् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति । गाथिनः । वैदथि-
नः । केशिनः । गानिनः । पाणिनः । अपत्यार्थोऽयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनोऽपत्यं, शङ्खिनः । माद्रिणः । याद्रिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अनन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामानः । धैमनः । सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्धितेऽभावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति । सामसु साधुः, सामन्यः ।
ब्राह्मण्यः । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो भावः कर्म वा, राज्यम् । राजनिति पुरोहिता-

दिषु पश्यते । ततोऽर्थं यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हितं । आत्मनीनः अध्वान-
मलङ्गामो, अध्वनीनः । ख इति किम् । प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्यव्ययीभावेऽनञ्चेति
समासान्तष्टन्प्रत्ययः । प्राध्वमित्युपसर्गादध्वन इति अच्प्रत्ययः ॥

न सपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ १७० ॥

सपूर्वोऽन् अवर्मणोऽणि परतोऽपत्येऽर्थे न प्रकृत्या भवति । सुपाव्मोऽपत्यं, सौपावः ।
चान्द्रसामः । सपूर्वं इति किम् । सौत्वन्तः । अपत्य इति ङकम् । चर्मणा परिवृतो रथः,
चर्मणः । अवर्मणं इति किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं, चाक्रवर्मणः ॥ *सपूर्वप्रतिषेधे वा हित-
नाम्न इति वक्तव्यम्* । हितनाम्नोऽपत्यं, हितनामः । हेतनाम्नः ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥

योगविभागोऽत्र क्रियते । ब्राह्म इत्येतदुपत्याधिकारेऽपि सामर्थ्यादुपत्यादन्यत्राणि
टिलोपार्थं निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्मं वस्त्रम् । ब्राह्मं हृविः । ततो जातौ । अपत्यं इत्येवा
अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न भवति । ब्रह्मोऽपत्यं, ब्राह्मणः । अपत्य इत्येव । ब्राह्मी
औपधिः ॥

काम्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

काम्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते । काम्मशीलः, काम्मः । शीलं छत्रादिभ्यो ण
इति णप्रत्ययः । यथेवं, किमर्थमिदं, नस्तद्धित इत्येव टिलोपः सिद्धः । सत्यमेतत् । ज्ञापकार्यं
तु । एतज् ज्ञापयति ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्तीति । तेन चौरौ तापसीति णान्ता-
कारः सिद्धो भवति । ताच्छील्य इति किम् । कर्मण इदं, काम्मणम् ॥

औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥

औक्षमित्यनपत्येऽणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्य इति किम् । उक्थोऽप-
त्यमौक्षणः । पपूर्वहन्यतराज्ञामणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्वाशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहृत्य-
धैवत्यसारवैश्वकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्वाशिनेय वाशिनायनि भ्रौणहृत्य धैवत्य सारव
वैश्वक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते । दण्डिन् हस्तिन् इत्येतौ नडादिषु पठ्येते,
तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । केषांचित्तु हस्तिन्निति नडादिषु न पश्यते । तेषां-
मत एव निपातनात् फलपि भवति । दण्डिनोऽपत्यं, दाण्डिनायनः । हस्तिनोऽपत्यं, हस्तिनायनः ।
अथर्वन्निति वसन्तादिषु पश्यते । अथर्वणा प्रोक्तो यन्थोपि उच्चारद् अथर्वन्नित्युच्यते । तम-
धीते यः स, आथर्वणिकः । इके प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्वाशिनिति शुभ्रादिषु पश्यते ।
तस्य ण्ये परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्वाशिनोऽपत्यं, जैह्वाशिनेयः । वाशिनोऽपत्यम्,
उदीचा वृद्धादगोत्रादिति किञ् तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते । वाशिनायनिः । भ्रूणहन् धीवन्
इत्येतयोः ष्यञि तपरस्तकारादेशो निपात्यते । भ्रूणह्नो भावः, भ्रौणहृत्यम् । धीव्नो भावो,
धैवत्यम् । हनस्तोऽधिष्णलोरिति यत्तत्त्वं तद्वातुप्रत्यय एवेति भ्रौणह्नो वाचन इत्यत्र न
भवत्यन्तो भ्रौणहृत्ये तत्त्वं निपात्यते । सारव इति सरयू इत्येतस्य अणि परतोऽयूशब्दलोपो
निपात्यते । सरखा भवं, सारवमुदकम् । वैश्वक इति स्वर्षवन्मान्ना एकश्रुत्या पश्यते ।
ततोऽयमाशुदातोऽन्तोऽदातश्च निपात्यते । इक्ष्वाकोरपत्यं, जनपदशब्दात् क्षत्रियादञि
त्यम्, तत्र उकारलोपो निपात्यते । ऐश्वकः इक्ष्वाकूपु जनपदेषु भवः कोपधादणित्यण् ।

ऐश्वराकः । मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृष्ट्यादिषु पठ्यते, ततो ढञि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यम्, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो विदादिव्येव न पठ्यते, तत्रानि कृते यादेरिति इत्यादेशेनैव सिद्धमेवं च लोपार्थं निपातनं कर्त्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्यो भवति, मित्रयव इत्येव हि लुक् सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । मित्रयूणां संघ इत्यत्र गोत्रचरणाद् घुञं वाधित्वा मैत्रयकः संघ इत्यत्र, संघङ्कालक्षणोऽप्यविजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्यमयमिति हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यत- हिरण्यस्य विकारः, हिरण्यमयः ॥

ऋत्वयवास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्यानि च्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्वय वास्त्व माध्वी हिरण्य हिरण्य इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विपये । ऋतु वास्तु इत्येततोर्यति यणादेशो निपात्यते । ऋतौ भवम्, ऋत्वयम् । वास्तौ भवं, वास्त्वयम् । वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते भवो, वास्त्वः । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोपधीः । हिरण्यशब्दाद्धिहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्यम् ॥

इत्युपाध्यायश्रीवामनकृतार्यां काशिकार्यां पद्यस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥
समाप्तश्चार्थं पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोरुत्सृष्टविशेषणयोरनुनासिकयणो प्रत्यययोर्ग्रहणं, तयोः स्थाने यथासङ्ख्यमन अक इत्येतावादेशौ भवतः । योरनः वोरकः । नन्धादिभ्यो ल्युः । नन्दः । रमणः । सायमादिभ्यष्टुल्लुलौ तुद् । सायंतनः । चिरंतनः । ण्वुल्लुचौ । कारकः । हारकः । वासुदेवकः । वासुदेवाजुनाभ्यां वुन्न । वासुदेवकः । अजुनकः । अनुनासिकयणोरिति किम् । जणांया युस् । जणांयुः । भुजिन्नुङ्भ्यां युक्त्युक्त्वा । भुज्युर्मुत्तुरिति । एवमादीनां हि यणोऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । युवोरिति निहंशाद् द्वन्द्वैकवद्भावपक्षेऽनित्यमागमशासनमिति तुम् न क्रियते । नपुंसकलिङ्गता वा लिङ्गमाशिष्वं लोकाश्रयत्वाद्धिङ्गस्येति न भवति । इतरेतरयोगपक्षे तु छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

युवोश्चद् द्वित्वनिहंशो द्वित्वे यणु प्रसज्यते ।

अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवन्नवेदयम् ॥

द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता ।

अशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फढखच्छुघ्रां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय ईन् ईय् हत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ढ ख छ घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । वारायणः । डस्य एवादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ढक् । सौपर्णयः । वैगतेयः । खस्य ईनादेशो भवति । कुलाखलः । आढयकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । छस्य ईवादेशो भवति । वृद्धाच्छः । गार्गीयः । वात्सीयः । घ इत्येतस्येयादेशो भवति । क्षत्राद् घः । छत्रियः । प्रत्ययग्रहणं किम् । फङ्गति । वीकते । सनति । छिनत्ति । घूर्णते । आदिग्रहणं किम् । ऊरुदघ्नम् । जानुदघ्नम् । एते आयनादयः । प्रत्ययोपदेशकाल एव भवन्ति । कृतेऽप्येतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च वच्छी चेति

घञश्चित्करणमर्थवद्भवति । शङ्खः । ष(१)ण्डः, इत्येवमादीनां हि, उणादयो बहुलमिति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति । ऋत्तरीयङिति वा वचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य । पूजेः शश्व, पदरुजविशसृशो घञित्येवमादिषु तु इत्संज्ञया भवतिव्यम् । तद्धितेषु हि खकारघकारयोरादेशवचनमवकाशवदित्तीत्संज्ञां बाधितुं नोत्सहते । आयनीनोर्नकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यं नित्कार्यं हि संभवति ॥

झोऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, आदिग्रहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावयवस्य झस्य अन्त इत्यभादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुवन्ति । चिन्वन्ति । अथ शो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते । जृविशिभ्यां झच् । जरन्तो, वशन्तः । प्रत्ययस्येत्येव । उज्झिता । उज्झितुम् । उज्झितव्यम् । अस्मिन्नप्यन्तादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च झञश्चित्करणमर्थवद्भवति ॥

अद्भ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य झकारस्य अद्रित्ययमादेशो भवति । ददति । ददतु । दधतु । जक्षति । जक्षतु । जाग्रति । जाग्रतु । अन्तादेशापवादोऽयं जुसादेशेन तु बाध्यते । अद्भुः । अद्भुः । अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो झकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्याद्रित्ययमादेशो भवति । चिन्वन्ते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत । आत्मनेपदेष्विति किम् । चिन्वन्ति । लुनन्ति । अनत इति किम् । चयवन्ते । प्लवन्ते । नित्यत्वाद्ब्र विकरणे कृते ज्ञान्तादेशेन भवितव्यमित्यदादेशो न भवति । अनकारान्तेनाङ्गेन झकारविशेषणं किम् । इह मा भूत् अथ शो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते ॥

शोडो रुट् ॥ ६ ॥

शोडोऽङ्गादुत्तरस्य झदेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते । शेरताम् । अशेरत । रुड्यं परादिः क्रियते । स यदि झकारस्यैव स्याददादेशो न स्यादित्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते । सानुवन्-ग्रहणमयद्भुगर्थम् । तेनेह न भवति । न्यतिशेदयते ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य झदेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति । संविद्रते । संविद्रते । संविद्रताम् । संविद्रताम् । समविद्रत् । समविद्रत् । वेत्तिरिति लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । इह मा भूत् । विन्ते । विन्दाते । विन्दते इति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति । देवा अहुह । गन्धर्वा अप्सरसो अहुह । दुहेलं-ङि झकारस्यादादेशे कृते रुट् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपश्च भवति । अहुह-त् । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । अष्टश्रमस्य केतयः । ऋटशोऽङि गुण इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृक्षेः । प्लक्षेः । अतिजरसैः । जरामतिक्रान्तेरिति विगृह्य समासे कृते इत्यत्ये च भिस ऐसादेशो भवति एकदेशविकृतमन-

न्यवद्भवतीति जरशब्दस्य जरसादेशः । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या । कष्टाय क्रमण इति निद्देशात् । अत इति किम् । अग्निभिः । वायुभिः । तपकरणं किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

एवं भिसि परत्वाच्चेदत् एस् क भविष्यति ।

कृतेष्येत्वे भौतपृथ्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो जसः शीति यावत् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनतोऽपि भवति नद्यैरिति । अतो न भवति । देवेभिः सर्वेभिः प्रोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरककारयोर्भिस ऐस्न भवति । एभिः । अमीभिः । अंकोरिति किम् । इमकैः । अमुकैः । अकोरित्येतदेवप्रतिपेधवचनं ज्ञापकं तन्मध्यपतितस्ततत्प्रहणेन गृह्यत इति । इदमदसोः कादिति नोक्तं, विपरीतोऽपि नियमः संभाव्येत इदमदसोरेव कादिति । ततश्चेह न स्यात् । सर्वकैः । विश्वकैः । इह च स्यादेव । एभिः । अमीभिः । प्रतिपेधकरणं विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थम् ॥

टाडसिडसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्ताद्ङादुत्तरेपां टाडसिडसाम् इन आत्स्यइत्येते आदेशो भवति । वृक्षेण । प्लक्षेण । डसीत्येतस्य आत् । वृक्षात् । प्लक्षात् । डसित्येतस्य स्यादेशो भवति । वृक्षस्य । प्लक्षस्य । अत इति किम् । सख्या । पत्या । अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिद् इच्छन्ति यथा तु भाष्ये तथा नैतदिष्यत इति लक्ष्यते ॥

डेर्याः ॥ १३ ॥

डेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् । अकारान्तद्ङादुत्तरस्य डे इत्येतस्य य इत्यमादेशो भवति । वृक्षस्य । प्लक्षस्य । अत इति किम् । सख्ये । पत्ये । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या तेन द्वीर्षो भवति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः स्मै इत्यथमादेशो भवन्ति । सर्वस्मै । विश्वस्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै । अत इत्येव । भवते । अथात्रास्मै इत्यन्वादेशोऽन्वादेशे एकादेशे प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात् पूर्वं स्मै भावः क्रियते, पश्चादेकादेश इति ॥

डसिड्योः स्मात्स्मिन् ॥ १५ ॥

डसि डि इत्येतयोरकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ भवतः । डसीत्येतस्य स्मात् । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् । यस्मात् । तस्मात् । कस्मात् । डीत्येतस्य स्मिन् । सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । यस्मिन् । अन्यस्मिन् । अत इत्येव । भवतः । भवति । सर्वनाम्न इत्येव । वृक्षात् । वृक्षे ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरबोर्डसिड्योः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ वा भवतः पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । परस्मात् । परात् । परस्मिन् । परे । अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अवरे । दक्षिणस्मात् । दक्षिणात् । दक्षिणस्मिन् । दक्षिणे । उत्तरस्मात् । उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे । अपरस्मात् । अपरात् । अपरस्मिन् । अपरे । अधर-

स्मात् । अधरस्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् । स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् । अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवभ्य इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शो ॥ १७ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति । सर्वे । विश्वे । । के । ते । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । त्रपुणी । जतुनी ॥

औङ् आपः ॥ २८ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्यौङ्गः शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे पश्य । बहु-
राजे । कारीपगन्धे । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । औटोऽपि ग्रहणं यथा स्यात् ।

औकारोऽयं शीविधौ ङिद्गृहीतो ङिञ्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।

सामान्यार्थस्तस्य चासंजनेऽस्मिन् ङित्कार्यं ते श्यां प्रसक्ते स दोषः ॥

ङित्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णं यत् स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ ॥

वर्णश्चायं तेन ङित्वेष्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुंसच्च ॥ १९ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औङ्गः शो इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठतः । कुण्डे पश्य ।
यस्येति लोपः प्राप्तः । *दर्यां प्रतिपद्यो वक्तव्यः* । इति न भवति । दधिनी । मधुनी ।
त्रपुणी । जतुनी ॥

जश्शसोः शिः ॥ २१ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरयोर्जश्शसोः शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डा-
नि पश्य । दधीनि । मधूनि त्रपुणि । जतूनि । जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति ।
कुण्डशोददाति । वनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औशू ॥ २० ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टशब्दो गृह्यते । तस्मादुत्तरयोर्जश्शसोरौशित्ययमादेशो भवति ।
अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । कृताकारस्य ग्रहणं किम् । अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य ।
एतदेव कृतात्वस्य ग्रहणं ज्ञापकमष्टन आ विभक्ताविकल्पस्य । पद्भ्यो लुगित्यप्राप्ते
स्थायमपवादो, नाप्राप्ते तस्मिन्निदमारभ्यते । यस्तु, सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तस्मिन्
चाप्राप्ते चेति स न बाध्यते । अष्टपुत्रः । अष्टभार्य, इति । तदन्तग्रहणमत्रेष्यते । परमाष्टौ ।
उत्तमाष्टौ । प्रियाष्टान इत्यत्रात्वल्याभावादौश्वं न भवति ॥

पद्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

पदसंज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्शसोरुर्लुग्भवति । पद् तिष्ठन्ति । पद् पश्य । पद्म । सप्त । नव ।
दश । पद्प्रधानात्तदन्तादपि भवति । परमपद् । उत्तमपद् । यत्र तूपसर्जनं पद् ततो न भव-
ति । प्रियपपः, प्रियपञ्चान इति ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुग्भवति । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु पश्य ।
त्रपु । जतु । तद्ग्राहणकुलमित्यत्र लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यते पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यत्वाद्वा ।
लुको हि निमित्तमतोऽमितिलक्षणात्तरेण विहन्यते, न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैव, यस्य च लक्षणा-
न्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं भवति ॥

अतोऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्तात्त्रपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । कुण्डं तिष्ठति । कुण्डं पश्य ।
वनम् । पीठम् । मकारः कस्मात् क्रियते । दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

अद्भुततरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

इतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्भु इत्ययमादेशो भवति । कतरत्तिष्ठति । कतरत्पश्य । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । डित्करणं किम् । कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्णदोर्वा मा भूत् । इह तु कतरत्पश्येति स्थानिधन्नावादिमि पूर्वत्वेनापि सिद्धयति । एवं तर्हि तकारादेश एव कस्मान्न विधीयते, हे कतरदिति संखुद्धेलोपो मा भूत् ॥

अपृक्तश्चेदमो दोपो निवृत्ते इतरादिषु ।

अद्भित्त्वाद्भुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दाबुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अद्भादेशो न भवति । इतरमितरमण्डमजायत । वार्त्तन्मितरम् । छन्दसीति किम् । इतरत्काष्ठम् । इतरत्कुड्यम् । अतोऽमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यं, नेतराच्छन्दसीति वचनं योगविभागाथम् ॥ एकतराद्धि सर्वत्र छन्दसि भाषार्या प्रतिषेध इष्यते ॥ एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्येति ॥

युष्मद्स्मद्भ्यां ङसोऽश ॥ २७ ॥

युष्मद्स्मदित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसोऽशित्ययमादेशो भवति । तत्र स्वम् । मम स्वम् । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा ह्यदेशन्यपदेशप्रकृत्यर्थमादेरेव स्यात्, ततश्च योऽचीत्येतन्न स्यात् ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः । ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्तयोः प्रथमाद्धितोययोर्युष्मद्स्मद्भ्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मङ्गं दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २९ ॥

युष्मद्स्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान् कुलानि(१) ॥

भ्यसो भ्यस् ॥ ३० ॥

युष्मद्स्मद्भ्यामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते । अहमभ्यं दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने झल्येदित्येत्वं प्राप्नोति । तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति । केचित् पुनरभ्यमादेशमेतद्विनवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपष्टिलोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चादेरेव भवति ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मद्स्मद्भ्यामुत्तरस्य अदित्येमादेशो भवति । युष्मद्दृच्छन्ति । अस्मद्दृच्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मद्स्मद्भ्यामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । त्वद्दृच्छन्ति । मदृच्छन्ति ॥

(१) वरविदथं पाठोऽधिको इवपने "तस्माच्छसोः पुंतीतिसेद्धोऽनपुंसकार्थं वचनं बालङ्गे युष्मदस्मदी" ।

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति पृथीवहुवचनमागतसुदकं गृह्यते । तस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्याकमित्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुदको गृह्यते । न ह्यादेशविधानकाले सुइविद्यते । तस्यैव तु भाविनः सुदो निवृत्त्यर्थम् । आदेशे कृते हि शेषे लोपे युष्मदस्मदोरकारान्तत्वात्सुदं प्राप्नोति । स स्थानिन्यन्तभूतत्वान्निवर्तते । दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अकमि तु सति ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति । अकारकरणमेत्वनिवृत्त्यर्थमिति अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । तस्यौ । जरलौ । मम्लौ । अत्रौत्वमेकादेशः स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनमित्यनेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते । एकादेशादनवकाशत्वाद्दौत्वं द्विवचनादपि परत्वादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिपि विषये तातडादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । जीवताज्जवान् । जीवतात्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । डित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सर्वादेस्तातड् भवति । डित्त्वाच्चास्य स्थानिवद्भावाद्यत्पत्त्वं प्राप्नोति तन्नवचंते, डिञ्च पित्तं भवति । तेन ध्रुव इडिति ब्रूताद्भवानितीणं न भवति । आशिपीति किम् । प्रांसं गच्छतु भवान् । गच्छ त्वम् ॥

तातडि डित्त्वं संक्रमकृतस्यादन्त्यविधिश्चेत्तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥

तातडो डित्त्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

न तद्द्वन्द्ववादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥

विद् ज्ञान इत्येतस्माद्भातोत्तरस्य शतुर्वसुरादेशो भवति । विद्वान् । विद्वांसः । स्थानिवद्भावाद्गुणित्कार्ये सिद्धे वसोस्कारकरणं, वसोः संप्रसारणमित्यत्र कसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकातुवन्धकग्रहणे न द्वयनुबन्धकस्येत्येतदपि न भवति । तथा सत्युत्तरकरणनर्थकं स्यात् । अन्यतरस्याग्रहणं केचिदनुवर्त्तयन्ति । विदन् । विदन्तौ । विदन्तः ॥

समासेऽनञ्पूर्वं क्त्वा ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासेऽनञ्पूर्वं क्त्वा इत्येतस्य ल्यदित्ययमादेशो भवति । प्रकृत्य । प्रहृत्य । पादर्वत्तः कृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्या । समास इति किम् । कृत्वा । हृत्वा । अनञ्पूर्वं इति किम् । अकृत्वा । अहृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अनमिति हि ननोऽन्यदनञ् नञ् सदशमव्ययं परिगृह्यते । तेन नञ् अनव्ययं चानञ् न भवति । स्नात्वाकालकादिषु भयूरव्ययसकादिषु निपातनाहृत्यवादेशो न भवति । अथवा, समासे इति निर्द्धारणे सप्तमी । तेन कान्तः समास एव परिगृह्यते । स च येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन तदन्तविधिना, न तु ह्रस्वहणे गतिकारकपूर्वत्वापीति । तथा चानञ्पूर्वं इत्युच्यते । गतिकारकपूर्वत्वादेव तुग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् गतिर्न च कारकमिति । प्रचाय प्रस्थायेत्यादिषु हि प्रभृतीन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यव्वाधत् एवेति ज्ञापितम् ॥

क्त्वापि छन्दसि ॥ ३८ ॥

समासेऽनञ्पूर्वं क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादेशो भवति अपिषाञ्चाल्लयवपि भवति छन्दसि विषये । छण्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा । प्रत्यङ्मकं प्रत्यर्थयित्वा । ल्यवपि भवति । उदृष्ट्य जुहोति । या छन्दसीति नोक्तं, सर्वोपाधिव्याभिचारार्थम् । तेनासमासेल्यव्ब

वति । अर्च्यं तान् देवान् गतः । छन्दोऽधिकार, आज्ञोत्तरसुगिति यावत्(१) ॥

सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये सुपां स्थाने सुलुक् पूर्वसवर्णं आ भवत् शे या डा ड्या याच् आल् इत्येते आदेशा भवन्ति । सु । अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते । *सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्* । भूरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते । *तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम्* । चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लुक् । । आत्रे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते । हविर्दाने यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाह । यस्मिन् सुन्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरिति प्राप्ते । पूर्वसवर्णः । धीतो । मतो । सुन्वृती । धीत्या मत्या सुन्वृत्या इति प्राप्ते । आ । उभा यन्तरी, उभौ यन्तारौ इति प्राप्ते । आत् । न ताद् ब्राह्मणाद् निन्दामि । ताद् ब्राह्मणानिति प्राप्ते । शे । न सुप्ते वाजवन्धनः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । यूयं वयमिति प्राप्ते । यूयादेशो ययादेशश्च छान्दसत्वान्न भवति । या । उरुया । धृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते । डा । नाभा पृथिव्याम् । नामौ पृथिव्यामिति प्राप्ते । ड्या । अनुष्टया च्चावयतात् । अनुष्टुप्तेति प्राप्ते । याच् । साधुया साध्विवति सोर्लुकि प्राप्ते आल् । वसन्तो, यजेत । वसन्त इति प्राप्ते । *इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्* । इया । उर्विया परिधानम् । दार्विया । उरुणा दारुगेति प्राप्ते । डियाच् । सुत्रिक्षेया । सुगात्रिया । सुक्षेत्रिणा सुगात्रिणेति प्राप्ते । ईकारः । इति नञुष्कं सरसो इषयानम् । सरसि ज्ञयानमिति प्राप्ते । *आड्याजयाराणामुपसंख्यानम्* । आड् । प्रवाहवा । प्रवाहुनेति प्राप्ते । अयाच् । स्वप्रया सच सेवनम् । स्वप्नेति, प्राप्ते । अयारं सिन्धुमिव नावया । नायेति प्राप्ते । (२)

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मिथादेशो गृह्यते । अस्य छन्दसि विषये मथादेशो भवति । वर्धी वृत्रम् । क्रमी वृक्षस्य शाखाम् । लुङि, बहुलं छन्दस्यमाड्योगेऽपीत्यडागमाभावः । शित्करणं सर्वोदेशार्थम् । मकारस्यापि हि मकारवचनमनुत्वारनिवृत्त्यर्थे स्यात् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति । देवा अद्बुह । गन्धर्वाप्सरसो अद्बुह । अद्बुहतेति प्राप्ते । दुहामशिवभ्यां पथो अछन्पेयम् । दुग्धामिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेत इति प्राप्ते । अपीत्यधिकारात् भवति । तत्र आत्मानमनृतं कुरुते । आत्मनेपदेतिविति किम् । वत्सं दुहन्ति कलयं चतुर्विलम् ॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

छन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेधोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन् परतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारश्छन्दसि विषये । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यजध्वमेनमिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति । गात्रंगान्नमस्या

(१) आछन्दसीत्याः रूपं यादित्यन्तः पाठः नास्ति पुस्तकान्तरे ।

(२) "अगीरिति रेफ उपोचमरितीःशुपोचमरितीः इति कचित्पाठः ।

नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊवध्ये गोहं पार्थिवं खनतात् । खनतेति प्राप्ते । अस्नारक्षः
संसृजतात् । संसृजतेति प्राप्ते । सुर्यं चक्षुर्गमयतात् गमयतेति प्राप्ते ॥

तसनतनथनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वर्त्तते । छन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशा भवन्ति ।
तप । शृणोत प्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । सुनोत । सुनुतेति प्राप्ते । तनप् । संवरत्रा दधातन ।
धर्त्तेति प्राप्ते । तन । जुञ्जुष्टन । जुषतेति प्राप्ते । छान्दसत्वात्, श्लुः । थन । यदिष्टन । यदि-
च्छतेति प्राप्ते । पित्करणमङित्वार्थम् ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

छन्दसि विषये मसित्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इकारागमो
भवति, तदूग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । पुनस्त्वां दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते । शलभं भज-
यामसि । भजयाम इति प्राप्ते । त्वयि रात्रिं वासयामास । वासयाम इति प्राप्ते ॥

क्त्वा यक् ॥ ४७ ॥

क्त्वा इत्येतस्य थगागमो भवति छन्दसि विषये । द्त्वाय सविता वियः । द्त्वेति
प्राप्ते । क्त्वापिच्छन्दसीत्यस्यान्तरमिदं कस्मान्नोच्यते । समास इति तत्रानुवर्त्तते ॥

इष्टीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्टीनमित्ययं शब्दो निपात्यते छन्दसि विषये । यजेः क्त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमादेशोऽ-
न्त्यस्य निपात्यते । इष्ट्वां देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीत्वीनमित्यपाप्यते ॥ चका-
रस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सिद्धम् ॥

स्नात्वीाद्यश्च ॥ ४९ ॥

स्नात्वी इत्येवमाद्यः शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये । स्नात्वी मलादिव । स्नात्वेति
प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृषे । पीत्वेति प्राप्ते । प्रकारार्थोऽयमादिशब्दः ॥

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति छन्दसि विषये । ब्राह्मणासः पितरः सोम्या-
सः । ब्रह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वसो य उपरास इत्यत्र परत्वाद्सुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञा-
नाच्छाभावः प्रासः । सकृद्गतौ विप्रतिपेवे यद् बाधितं तद्बाधितमेवेति न भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यच्चि ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये
क्यच्चि परतोऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति वडवा । क्षीरस्यति माणवकः । वृषस्यति गौः ।
लवणस्यत्युष्ट्रः । आत्मप्रीताविति किम् । अक्षीयति । क्षीरीयति । लवणीयति ॥ *अश्ववृष-
योर्मधुनेच्छायामिति वक्तव्यम्* । *क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम्* । तृष्णातिरेको
लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति । अपर आह ॥ *सर्वप्रातिकेभ्यो लालसायामसुग्-
क्तव्यः* । दध्यस्यति, मध्वस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् । अपर आह ॥ *सुग्क्तव्यः* । दधिस्यति,
मधुस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

आदिति वर्त्तते । अवर्णात् सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति । सर्वंपाम् । विष्टेपा-
म् । येषाम् । तेषाम् । सर्वांसाम् । यासाम् । तासाम् । आदित्येव । भवताम् । आमीति
पृष्टीयद्बुचचनं गृह्यते, न हेराम् नद्याम्नोभ्य इति, तस्य हि परत्वाद्यादस्याटौ भवातः । यत्र
धादासुः, आमश्च लिटि, न तौ सर्वनाम्नः स्तः । सानुबन्धकाविति वा न गृह्यते । आमीति

सप्तमीनिर्द्देश उत्तरार्थः । इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्द्देशात्स्मादित्युत्तरस्येति पद्यीप्र-
कल्पसिर्भविष्यति ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥ त्रीणामित्यापि छन्द-
सीष्यते । त्रीणामपि समुद्राणामिति ॥

ह्रस्वन्त्राणां लुम् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्तान्नघन्ताञ्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वान्तात्तावत् । वृक्षाणाम् । प्लक्षा-
णाम् । अस्त्रीनाम् । साधूनाम् । कर्तृणाम् । नद्यन्तात् । कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरी-
णाम् । शार्ङ्गरीणाम् । लक्ष्मीणाम् । धृक्वन्धूनाम् । वीरवन्धूनाम् । आवन्तात् । खट्वाना-
म् । सालानाम् । यदुराजाम् । कारीरवन्ध्यानाम् ॥

पट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

पट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाञ्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । पण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् ।
द्वानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्तयाः संख्यायाः पट्संज्ञा न विहिता । पट्भ्यो
लुगिति लुम् मा भूत् । यद्वचननिर्द्देशाद्ब्रह्मख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति । परमपण्णाम् ।
परमपञ्चानाम् । परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया न भवति ।
प्रियपपाम् । प्रियपञ्चाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोश्छन्दसि विषये आमो नुडागमो भवति । श्रीणामुदारो धरुणो,
स्थीणाम् । अन्यत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य, वामीति विकल्पेन नदीसंज्ञा । तत्र नित्या-
र्थवचनम् । सूतग्रामणीनामिति । यदा सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं
वचनम् । यदा तु सूतश्च ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि
चेति सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मादृक्पादान्ते वर्त्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति । विशाहि त्वा स-
त्वति शूरगोनाम् । पादान्त इति किम् । गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः । सर्वे विधंश्छन्दसि
विकल्पयन्त इति पादान्तेऽपि कर्त्तव्यं भवति । हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपति गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातुर्नुमागमो भवति । कुडि । कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डितव्यम् । कुडि ।
हुण्डिता । हुण्डितुम् । कुण्डा । हुण्डा । इदित इति किम् । पठति । पठति । अयं धातुपदे-
द्वावस्थायामेव नुमागमो भवति । कुण्डा हुण्डेति, गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् ।
तथाहि । धिन्विभृष्योरचेति प्रत्ययविधायकं नुमनुपकयोगंहणम् । धातुपहर्णं चेह कियत
धातुपदेशकाले एव नुमागमो यथास्वादित्येवमर्थम् । तासितिवोरिदितकार्यं नास्तीत्युच्चारणा-
र्थो निरनासिक इकारः पठ्यते । अमस्तेत्येवमादौ हि, हनःसिजिति किञ्चविधानसामर्थ्यान्न-
कारलोपो न भवति । मन्तेत्यत्राप्यसिद्धवदत्राभादिति टिलोपो न भवति । इह कस्मान्न
भवति । भेषा छेत्तेति । इरितां समुदायस्येत्संज्ञेतादित्त्वं नास्ति । अवयवशोऽपीत्येतायां
सत्यां, गोः पादान्त इतोऽन्तग्रहणमनुवर्त्तयितव्यम् । तेनान्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति । मुच्छ । मुशति । लुप्त् । लुम्पति । वि-

दृष्टु । विदन्ति । लिपि । लिम्पति । सिच् । सिञ्चति । कृती । कृन्तति । खिद् । खिन्दति । पिश । पिशति । शे इति किम् । मोका । मोक्तुम् । मोकव्यम् । मुचादीनामिति किम् । मुदति । *शे तृम्फादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । के पुनस्तृम्फादयः । तृफ तृम्फ तृसौ, दृफ दृम्फ उत्कलेशे । गुम्भ ग्रन्थे । उभ उम्भ पूरणे, शुभ शुम्भ शोभायें, इत्यत्र ये सानुपङ्गास्तेतृम्फादयः, स्तेषामनिदितां हल उपधायाः कञ्जितीत्यनुनासिकलोपे कृते नुम्बधीयते । स च विधानसामर्थ्यात् लुप्यते । तृम्फति । दृम्फति । गुम्फति । उम्भति । शुम्भति । ये तु निरनुपङ्गास्तेषां तृफति दृफति गुफति शुभतीत्येवं भवति ।

मस्जिनशोर्भलि ॥ ६० ॥

मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गायोर्झलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । मङ्गु । मङ्कतुम् । मङ्कव्यम् । नष्टा । नष्टुम् । नष्टव्यम् । झलीतिकिम् । मज्जनम् । नशिता ॥ मस्जेरन्त्यात् पूर्व जुममिञ्छन्त्यनुपङ्गादिलोपार्थम् ॥ मज्जः । मज्जवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्येतयोरङ्गादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्धयति । रन्धकः । साधुरन्धी । रन्धो वर्त्तते । जम्भयति । जम्भकः । साधुजम्भी । जम्भञ्जम्भम् । जंभो वर्त्तते । परापि सती वृद्धिर्नुमा वाध्यते, नित्यत्वात् । अचीति किम् । रद्धा । जम्भ्यम् ॥

नेटघलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

हडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् । रधितव्यम् । इटीति किम् । रन्धनम् । रन्धकः । अलिटीति किम् । रन्धिम । नुमि कृते संयोगान्तत्वाद्संयोगाल्लिट्किदिति कित्त्वं नास्तीति नलोपो न भवति । अथ कसौ कथं भवितव्यं, रेधिवानिति । कथमेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते । ततो नुमागमस्तस्यौपदेशिककित्त्वाश्रयोलोपः । अथ, इटि लिटीत्येवं नियमः कस्माद् क्रियते—लिट्येधेति, नान्यत्रेति । विपरीतमप्यवधारणं संभाव्यते—इट्येव लिटि, नान्यत्रेति । तथा च सति रन्धेत्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव ॥

रभेरशब्बिलटोः ॥ ६३ ॥

रभेरङ्गस्य शब्बिलङ्घर्जितेऽङ्गादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । आरम्भी, आरम्भकः, साध्वारम्भी, आरम्भमारम्भम्, आरम्भो वर्त्तते अशब्बिलटोरिति किम् । आरभते आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाङ्गादौ प्रत्यये शब्बिलङ्घर्जिते नुमागमो भवति । लम्भयति । लम्भकः । साधुलम्भी । लम्भलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अशब्बिलटोरित्येव । लभते । लेभे । अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आल्लो धि ॥ ६५ ॥

आल्ल उत्तरस्य लभेश्चकादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आल्लभ्यो गोः । आल्लभ्या वडवा । प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि कृते विहितमनुपधत्वमिति, अहलोर्ग्यदिति, ण्यत्प्रत्ययस्तत्र कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं भवति । यति तु पुनरन्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । आल्ल इति किम् । लम्भ्यः(१) । कथमग्निद्रोम आल्लभ्य इति । सर्वे विषयदृष्टमि विकल्पयन्ते । अथ वा आल्लभ्य इत्यत्र नुमि कृतेऽनुपङ्गलोपः क्रियते ॥

(१) काचिदपि पाठो दृश्यते सचःपम् "अनुपधत्वात्प्रत्ययभवेत्तु किम् । अल्लभ्य" इति ।

उपात् प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गन्धमानायां यकादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । उप-
प्रभया भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि । प्यत्प्रयान्तस्वरितत्वमेव । प्रशंसायामिति
किम् । उपलम्भ्यमस्माद्बुपलात् किञ्चित् । पोरदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमिदम् ॥

उपलगात् खलघ्नोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खलघ्नोः परतो नुमागमो भवति । ईपत्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः ।
दुप्प्रलम्भः । घञि । प्रलम्भो, विप्रलम्भः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । उपसर्गादेव लभेः,
खल् घ्नोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईपल्लभः । लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुभ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सु दुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल् घ्नोः परतो
नुमागमो भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि । सुलाभो दुर्लाभः । केवलाभ्यामिति किम् ।
सुप्रलम्भः । दुप्प्रलम्भः । सुदुभ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्यां हि
व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गाः । अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वाद्दत्तेः केवल एव सुशब्द
उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा त्वत्तिशब्दो न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येवासिसु-
लम्भ इति । पञ्चमीनिर्वृत्तशपथोऽप्येवमथ केवलग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विभाषाणिरणमुलोः ॥ ६९ ॥

विष् णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । अलाभि । अलम्भि । लाभम् २ । लम्भ-
म् २ । व्यवस्थितविभाषा चेद्ये, तेनानुपसृष्टस्य विकल्पः, उपसृष्टस्य नित्यं नुम्भवति । प्राल-
म्भि । प्रालम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्जतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ।
भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयसुन् । श्रेयान् । श्रयांसौ । श्रेयांसः । शत् । पचन् । पच-
न्तौ । पचन्तः । अञ्जतेः । प्राङ् । प्राङ्गौ । प्राङ्गः । उगिदचामिति किम् । हृपत् । हृपदौ ।
हृपत् । सर्वनामस्थान इति किम् । भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य । अञ्जतिग्रहणं नियमार्थम् ;
अञ्जतेरेव धातोरेत्यस्य मा भूत् । उखाञ्जत् । पर्णञ्जत् । अधातोरेति किम् । अधातुभूतपू-
र्वस्य यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययः, गोमान् । अत्र हि धातु-
त्वादञ्जतिग्रहणात् स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । असमास
इति किम् । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजेरितीकारनिर्देशाद्, युज समाधावित्य-
स्य ग्रहणं न भवति । युजमापत्रा ऋषयः ॥

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य झलन्तस्वाजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । उद्दशिवन्ति ।
शकृन्ति । यशांसि । पयांसि । अजन्तस्य । कुण्डानि । वनानि । ऋषणि । जतूनि । नपुंसकः
स्येति किम् । अग्निचिः । ब्राह्मणः । झलच इति किम् । बहुपुरि । बहुधुरि । विमलद्विधि ।
चत्वारि । बाहानि । उगितो झलन्तस्य नपुंसकस्य परत्वाद्दनेनैव नुम्भवति । श्रेयांसि भूयां-
सि कुर्वन्ति कृपन्ति । ब्राह्मणकुलानि । *वहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः* । वहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ।
अन्त्यात् पूर्वं नुममेक इच्छन्ति । वहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इजन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । त्रपुणी । जतुनी । तुम्बुरु-
णी । त्रपुशे जतुने । तुम्बुरुणे । इक इति किम् । कुण्डे । पीठे । अङ्गप्रहणमुत्तरार्थम् । यद्ये-
वं, तत्रैव कर्तव्यम् । इह तु करणे एतत्प्रयोजनं-हे त्रयो इत्यत्र नुम् मा भूदिति । न किंसंबु-
द्धोरिति नलोपप्रतिषेधः स्यात् । ननु च, नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणे प्रतिपिद्धे विभक्ति-
रेव नास्ति । एतदेवाङ्गप्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोऽत्र च भवतीति । तथाच संबुद्धिपु णः
क्रियते । विभक्ताविति किम् । तौम्बुरवं चूर्णम् ॥

इकोऽचि व्यञ्जने मामृदस्तु लोपः स्वरः ऋयम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणोऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिसृभावाश्च व्यवधानन्नुमा अपि ।

नुद् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् त्रपो, इति ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कलिङ्गमिगन्ते गालवस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्-
वति । यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्द्वत्रापि न भवत इत्यर्थः । ग्रामणोर्ब्राह्मणः । ग्रामणि
ब्राह्मणकुलम् । ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन । ग्रामणिना ब्राह्मणकुलेन । ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाया । ग्रा-
मणिने ब्राह्मणकुलाय । ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलात् । ग्रामणिनो ब्राह्मणकुलात् । ग्रामण्यो ब्राह्मकु-
लस्य । ग्रामणिनो ब्राह्मणकुलस्य । ग्रामण्योर्ब्राह्मणकुलयोः । ग्रामणिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । ग्रा-
मण्यां ब्राह्मणकुलानाम् । नुमचिरेति पूर्वविप्रतिषेधेन नुद् । ग्रामणीनां ब्राह्मणकुलानाम् ।
ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले । ग्रामणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिर्ब्राह्मणः । शुचि ब्राह्मणकुलम् । शुचिना ब्रा-
ह्मणकुलेन २ । शुचये ब्राह्मणकुलाय । शुचिने ब्राह्मणकुलाय । शुचेर्ब्राह्मणकुलात् । शुचिनो
ब्राह्मणकुलात् । शुचिनो ब्राह्मणकुलस्य । शुच्योर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मणकुले । शुचिनि
ब्राह्मणकुले । तृतीयादिष्विति किम् । ग्रामणिनो ब्राह्मणकुले । शुचिनो ब्राह्मणकुले । भाषितपुं-
स्कमिति किम् । त्रपुणे । जतुने । इह कस्मान्न भवति । पीलुर्वृक्षः, पीलु फलं पीलुने फला-
येति । समानायामाकृतो यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुंवद्भावः । इह तु वृक्षा-
कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि शब्दस्य । फलाकृतिर्नपुंसके । तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुंस्क-
मिति । भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कज्ञप्तेनोच्यते । तद्योगाद-
भिधेयमपि यद् नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कम् । तस्य प्रातिपादिकं यच्छब्दरूपं तदपि भाषि-
तपुंस्कमिति । इक इत्येव । कीलालपः ब्राह्मणः । कीलालं ब्राह्मणकुलम् । कीलालेन ब्रा-
ह्मणकुलेन । अचीत्येव । ग्रामणिभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसद्यश्चामनङ्गदाराः ॥ ७५ ॥

अस्थि दधि सन्धि अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तियु परतोऽन-
टित्ययमादेशो भवति, स घोदात्तो भवति । अस्थना । स्थने । दग्ना दग्ने । सस्थना सस्थने ।
अक्षणा अक्षणे । अस्थयाद्य आङुदात्तास्तेषामनङ्गदेशः स्थानियत्तावाद्नुदात्तः स्यादित्पु-
दात्तावनम् । तत्र भस्मशायामललोपे कृते टदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरदात्ता भवति ॥ पूर्व-
रस्यथादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य तदन्तर्गणमिष्यते ॥ प्रियसप्यना ब्राह्मणेन । प्रियद-
धना (१) तृतीयादिष्विति किम् । अस्थिनां । दधिनां । अर्घात्वेन । अस्थिभ्याम् । दधिभ्याम् ॥

सुन्दस्यपि द्रव्यने ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसद्यश्चामनङ्गदाराः सुन्दस्यपि द्रव्यने । यत्र विदितमन्तोऽन्यत्रापि द्रव्यने ।

(१) "प्रियसप्यने । प्रियदधने । प्रियसद्यश्च । प्रियसप्यने । प्रियदधने । इह ४१५५५५५ ।

अर्चात्पुक्तमजादावपि दृश्यते । इन्द्रो दधीचो अस्थमिः । भद्र पश्येमाक्षमिः । तृतीया-
दिष्वित्युक्तमर्तीयादिषु दृश्यते । अक्षीण्युत्कृत्य जुहोति । एवमक्तावित्युक्तमविभक्तावपि
दृश्यते । अक्षण्वता लाङ्गलेन । अस्थन्वन्तं यदनस्था विभर्ति ॥

ई च द्वित्रचने ॥ ७७ ॥

द्वित्रचने परतश्छन्दसि विषयेऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, स चोदात्तः । अक्षी ते इन्द्र
पिङ्गले कपेशिव । अक्षाभ्यां तेनासिकाभ्याम् । अक्षी इत्यत्र नुम्परत्वादीकारेण बाध्यते तत्र
कृते, सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति पुनर्नुम्न क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम्न भवति । ददत् । ददतौ । ददतः । दधत् । दधतौ । दधतः ।
जक्षत् । जक्षतौ । जक्षतः । जाडत् । जाडतौ । जाप्रतः । शतुरनन्तर ईकारो न विहित इति
व्यवहितस्यापिःनुमः प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति । ददति
ददन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि । जक्षति जक्षन्ति कुलानि । जाप्रति जाप्रन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः । तुदती कुले । तुदन्ती
कुले । तुदती । तुदन्ती ब्राह्मणी । याती कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती
ब्राह्मणी । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्रानन्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुम् ।
उभयत आश्रये नान्तादिवदित्यन्तादिवद्भावोपि नास्ति भतपूर्वगत्याश्रयणे वाऽदती घन्तीत्ये-
वमादिष्विति प्रसङ्ग इति । अत्र समाधि केचिदाहुः । शतुरवयवे शतृशब्दो वर्तते । अवर्णा-
न्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति (१) । अपरे पुनराहुः । आदित्येतेन शीनद्योवैव विशेष्येते ।
अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्यौ तयोः परतः शत्रन्तस्य नुम्भवतीति । तत्र, येन नाव्यवधानं
तेन व्यवहितेऽपि तच्चनप्रामाण्यादितित्तकारेणैवव्यवधानमाश्रयिष्यत । आदिरिति किम् । कु-
र्वती, सुन्वती । शीनद्योरिति किम् तुदताम् । तुदताम् ॥

शपश्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप् दयन् इत्येतयोः शतुः शीनद्योः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले, पचन्ती
ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले, दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यप्र-
हणं वेत्थस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहारम्भसामर्थ्यान्नित्यमुत्तरत्र विकल्प एतेत्याशङ्क्येते ॥

साचनडुहः ॥ ८२ ॥

सौ परतोऽनहोऽङ्गस्य नुमागमो भवति । अनड्वान् । हे अनड्वान् । अत्र केचिदादित्य-
धिकारादाममोः कृतयोर्नुमे कुर्वन्ति । तेन नुमामन्गमौ न बाध्यते, आमम्भ्यां च नुमिति ।
अपरे तु सत्यपि सामान्यविशेषत्वे आममोर्नुमश्चसमावेशमिच्छन्ति । न बाध्यबाधकभावं,
यथा चिञ्चिप्त्यादिषु दीर्घत्वद्विवचनयोरिति ॥

दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ॥ ८३ ॥

दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति छन्दसि विषये । ईदृक् । ता-
दृक् । यादृक् । सदृक् । स्ववान् । स्वतवान् पायुरग्ने ॥

द्विच शौत् ॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परत औदित्ययमादेशो भवति । द्यौः । दिविति प्रातिपदिकमस्ति नि-
रनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकः स इह न गृह्यते । अक्षरः ॥

पथिमथ्यभृक्षामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेपामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति । पंथाः । सं-
थाः । ऋभुक्षाः । स्थानिन्यनुनासिकेऽपि आकारोऽनुनासिको न भवति । भाव्यनानेन स-
वर्णानां गहणं न भवतीति शुद्धो ह्यसुच्चार्यते ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति । सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः ।
पंथानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् ।
मन्थानौ । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षानौ । ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणौ । कादिति वर्त्तमाने पुन-
रद्वचनं पपूर्वार्थम् । ऋभुक्षणमित्यव, वा.पपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पः ॥

थो न्थः ॥ ८७ ॥

पथिमथोस्यकारस्य स्थाने न्थ इत्ययमादेशो भवति।सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । प-
न्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानः ॥

भस्य टेलोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेलोपो भवति । पथः । पथा । पथे । मथः । मथा । मथे । ऋ-
भुक्षः । ऋभुक्षा । ऋभुक्षे । सर्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तमानमपि विरोधादिह न संबद्ध्यते ॥

पुंसोऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतोऽसुङित्ययमादेशो भवति । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः ।
इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वमुत्पन्नार्था विभक्तौ असुमित्य-
निष्टः स्वरः प्राप्नोति । तदर्थमसुङ्गुपदेशिवद्भवनं कर्त्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो
भवति । पुमानित्ययं पुनराद्युदात्त एव ॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥

गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं णिवद्भवति । णित्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थः । गौः । गावौ ।
गावः । तपरकरणं किम् । चित्रगुः । शबलगुः । कथं, हे चित्रगो, हे शबलगव इति, अङ्गुत्ते
पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति संबुद्धिजसोरुणे कृते णित्वं न भवति । अथ वा गोत इति सम्ब-
न्धलक्षणा पट्टो । गोतः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वादिषु सर्वनाम
स्थानं तद्वोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दात्तु सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यैकत्वा-
दीनाह । तपरकरणं तु निहंशार्थमेव । केचिदोतो णिदिति पठन्ति । गोशब्दादपि विद्यते
तदर्थम् । द्यौः । छावौ । छावः । गोत इत्येव तपरकरणनिर्द्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् ।
वर्णनिर्द्देशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥

उत्तमो णलवा णिद् भवति । णित्कार्ये तत्र वा भवतीत्यर्थः । अहं चकर । अहं चकार ।
अहं पपच । अहं पपाच ॥

सह्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दस्तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्भवति । सखायौ । सखायः । असं-
बुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ९३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतोऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सुशब्दः संबुद्धिर्न भवति । सखा
असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ॥ ९४ ॥

ऋकारान्तामङ्गानामुशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतेषां चाऽसंबुद्धौ सौ परतोऽनङादेशो
भवति । कर्ता । हर्ता । माता । पिता । भ्राता । उशना । पुरुदंशा । अनेहा । असंबुद्धावि-
त्येव । हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हे पुरुदंसः । हे अनेहः । हेऽशनः । उशनसः संबुद्धावपि
पक्षेऽनङ् इष्यते । हे उशनन् । न हि संबुद्धयोरितिनलोपप्रतिषेधोऽपि पक्ष इष्यते । हे उशन ।
तथा चोक्तम् ॥

संबोधने तूशनसखिरूपं सान्ते तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यंदिनिर्वाष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुन् प्रत्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थामेऽसंबुद्धौ परतः तृज्वद्भवति । तृज-
न्तस्य यद्द्रुपं तदस्य भवतीत्यर्थः । रूपातिदेशोऽयम् । प्रत्यासत्तेश्च क्रुशोरेव तृजन्तस्य यद्द्रुपं
एतद्वृत्तिश्च्यते । तच्च क्रोष्टु इत्येतदन्तोदात्तम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रो-
ष्टारौ । सर्वनामस्थान इत्येव । क्रोष्टून् । असंबुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ ९६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्भवति । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीभ्याम् ।
क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्दः केचिद्गौरादिषु पठन्ति । ते ङीषि प्रत्यये तृज्वद्भावं कुर्वन्ति । तेषां
पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रोष्टैः पञ्चक्रोष्ट्रुभी रथैरिति स्त्रीशब्दस्य लुकि कृते न सिद्ध्यति । तत्र
प्रतिविधेयम् । ये तु गौरादिषु पठन्ति । तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः, स्त्रियां वर्त्तमानः क्रोष्टु-
शब्दस्तृज्वद्भवति । कृतेऽतिदेशे, ऋत्रेभ्यो ङीषिति ङीष्प्रत्ययः । ततोदात्तपणो हलपूर्वादि-
त्यन्तोदात्त एव क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा तृज्वद्भवति । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रुना । क्रोष्ट्रे ।
क्रोष्ट्रवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टरि । क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रौ । क्रोष्ट्रोः । तृतीयादिष्विति किम् ।
क्रोष्टून् । अचीति किम् । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ॥ *तृज्वद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्-
नुदी भवतः* । प्रियक्रोष्ट्रवेऽरण्याय । प्रियक्रोष्ट्रुने वृषलाय । नुद् क्रोष्ट्रुनाम् ॥

चतुरनङ्गहोरासुदाराः ॥ ९८ ॥

चतुर अनङ्गह इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स चोदात्तः । चत्वारः ।
अनङ्गाम् । अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । अनङ्गाहम् । तदन्तविधिरग्रेष्यते । प्रियचत्वाः ।
प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियानङ्गान् । प्रियानङ्गाहौ । प्रियानङ्गाहः ॥ *अनङ्गहः
स्त्रियां येति वक्तव्यम्* । अनुङ्गहौ । अनङ्गाहौ । गौरादिषाठत्सिद्धम् ॥

थम् संबुद्धौ ॥ ९९ ॥

संबुद्धौ परतश्चतुरनङ्गहोराभागमो भवति । पूर्वस्थायमपवाङ् । हे प्रियचत्वः । हे प्रिया-
नङ्गन् ॥

ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥

ऋकारान्तस्य घातोरङ्गस्य इकारादेशो भवति । किरति । गिरति । आस्त्रीर्णम् । चिस्ती

र्णम् । धातोरिति किम् । पितृणाम् । मातृणाम् ॥ लक्षणिस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते । चिकीर्षती-
त्थत्रापि यथा स्यादिति धातुग्रहणं क्रियते ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्तयतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उदोष्ट्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्ट्यः पूर्वा यस्याद् ऋकारादसावोष्ट्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरङ्गस्य उकारादेशो भवति ।
पृत्ताः पिण्डाः । पुपूर्पति । मुपूर्पति । दन्त्योष्ट्यपूर्वोऽप्योऽप्यपूर्वो भवतीत्यत्रापि भवति ।
शुवूर्पति ऋत्विजम् । प्रावुवूर्पति कम्बलम् । ओष्ट्योत्र प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव गृह्यते । तेन,
ऋ गतावित्यस्य संपूर्वस्य समीर्णमिति भवति(१) । *इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवती विप्रति-
पेधेन* । आस्तरणम् । आस्तारकः । निपरणम् । निपारकः । निगरणम् । निगारकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥

छन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति । ओष्ट्यपूर्वस्येत्युक्त-
मनोष्ट्यपूर्वस्यापि भवति । मित्रावरुणौःतसुरिः दूरे छध्वा जगुरिः । ओष्ट्यपूर्वस्यापि न भवति ।
पप्रितमम् । कचिद् भवति पपुरिः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ १ ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अचैपीत् । अनैवीत् । अलावीत् ।
अपाठीत् । अकार्पीत् । अहार्पीत् । अन्तरङ्गमपि गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद् वाचते । न्यत्तुवीद्
न्यक्षुवीद् इत्यत्र कुटादित्वाद् डित्थे सति प्रतिषिद्धायां वृद्धाशुवलादेशः क्रियते । परस्मैप-
देष्विति किम् । अच्योष्ट । अप्लोष्ट ॥

अतो लान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति । क्षर । अक्षारीत् ।
त्सर । अत्सारीत् । ज्वल । अज्वालीत् । हल । अहमलीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्प-
स्यायनपवादः । अत इति किम् । न्यक्षोरीत् । न्यमोलीत् । एान्तस्येति किम् । मा भवान-
शीत् । मा भवान्ठीत् । अन्तग्रहणं किम् । अवञ्चीत् । अश्वल्लीत् । अत्र यौ रेफलकारावङ्ग-
स्यान्तौ न तावतः समीपौ ॥

वद्वज्जहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वद्वजोर्हलन्ताणां वाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः । अवादीत् ।
अवाजीत् । विकल्पवाधनार्थं वद्विजग्रहणम् । हलन्तानाम् । अपाक्षीत् । अभैत्सीत् ।
अच्छैत्सीत् । अरौत्सीत् । अत्र योगविभागे सति हलन्तग्रहणमन्तरेणापि सिद्ध्यति । कथं,
वद्विज्योरित्यत्र प्रथमयोगे अत इति स्थानी अनुवर्त्तते । ततो यदच इति सूत्रं तत्राङ्गेना-
ज्विशेष्यते । अङ्गस्याचः सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतद्व्यहणं हलसमुदायपरिग्रहायम् ।

(१) कचिद्व्यपाठ उपलभ्यते । सचायाम् "तेनेह न भवति । समीर्णमिति । श्रुतावित्यस्य संपूर्वस्य,
यद्यपि समीमकार ओष्ट्यपूर्वोऽस्ति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्णमित्यत्र न भवति" इति ।

इहापि स्यात् अराज्ञीत् अभाङ्क्षीत् । अन्यथा हि, येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि च-
। चनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन हला न स्यात् । उद्बोढमुद्बोढामित्यत्र,
वहेः सिचि ढत्वसलोपादीनां पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात् पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते,
पश्चाद्, ङलोपनिमित्तमोत्वम् । तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति, कृतत्वात् । यत्र त्वकृता
वृद्धिरीकारस्यैव तत्र भवति । सोढामित्रस्यापत्यं सोढामित्रिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असेवीत् । अकोपीत् । अमोपीत् ।
हलन्तस्येत्येव । अलावीत् । ननु च एतदप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तं भवति ।
नैतदेवम् । अन्तरङ्गमपि गुणं वचनासम्भसामर्थ्यात् सिचि वृद्धिर्वाधते- इत्युक्तम् ॥

ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षण श्वस जागृ णि श्वि इत्येतेषा-
मेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति । प्रह । अप्रहीत् । स्यम । अस्य-
मीत् । व्यय । अव्यधीत् । टुवम । अवमीत् । क्षण । अक्षणीत् । श्वस् । अश्वसीत् । जागृ ।
अजागरीत् । णि । जनयीत् । ऐलयीत् । श्वि । अश्वयीत् । पृदिताम् । रंगे । अरगीत् ।
कखे । अकखीत् । ह्यन्तक्षणश्वसामेदितां च, अतो हलादेर्लघोरिति, विकल्पे प्राप्ते, प्रति-
पेधः । जागृणिश्वानां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च, नेटीति न प्रतिपिद्यते । न वान्तरङ्ग-
त्वाद्द्वयं पूर्वं गुणो भवति । सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात् । यदि पूर्वं गुणः स्याद्विह णिश्विग्रहण-
मनर्थकं स्यात् । गुणायादेशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिपेधस्य सिद्धत्वात् । तस्मादिद-
मेव णिश्विग्रहणं किमर्थम् । जाग्रो विचिष्णल्लित्सु इति जागृचेंगुणो वृद्धेरपवाधो विधीयते ।
स यथा, अचो विण्तीति वृद्धिं वाधते, तथा सिचि वृद्धिमपि वाधिष्यते । नैतदस्ति कृते
गुणेऽतो ह्यन्तस्येति वा वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिपिद्यते । अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तर-
कलभावित्यपि वृद्धिर्वाधयते । यथा जागरयतीत्यत्रात् उपाधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति ।
तथा विष्णलाः प्रतिपेधोऽर्थवान् भवति इति शक्यमिह जागृग्रहणमकर्तुम् । तनु क्रियते
विस्पष्टार्थम् ॥

उणोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥

उणोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । प्रौर्गावीत् । प्रौण्वीत् ।
विभाषोर्गौरित्यङित्त्वपक्षे वृद्धिविकल्पोऽयम् । ङित्त्वपक्षे तु गुणवृद्धयोरभावे उवङ् भवति ।
प्रौर्ण्वीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । अकगीत् ।
अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् । अत इति किम् । अदेवीत् । असेवीत् । स्वकृगीत्, न्य-
पुटीत्, इत्यत्रात् इत्यस्मिन्नसति स्थानिनिर्देशार्थमत्र इत्येतदनुवर्त्तयितव्यम् । तत्र अङ्-
लक्षणा वृद्धिरिलक्षणा न भवति किञ्चित् चेति प्रतिपेधो न स्यात् । हलादेरिति किम् । सा
भयानदीत् । सा भयानटीत् । लघोरिति किम् । अतक्षीत् । अरक्षीत् । अथेह कस्मात् भवति
अचकासेदिति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति हला व्यवधानमा-
धितं, न पुनरचापि व्यवधानमिति वृद्धने भवति । अथ पुनरेकेन वर्णेन व्यवधानमाधोवते,
न पुनरनेकेति कल्पने शक्यमकर्तुं लघोरिति, अतक्षीदित्यत्रागेकेन व्यवधानमिति न भवि-
ष्यति, तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । इटीत्येष । अपाक्षीत् ॥

नेड्वशि कृति ॥ ८ ॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । वरमनादौ प्रयोजनम् । ईशिता । ईशितुम् । ईश्वरः । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तः । मसिता । मसितुम् । भस्म । याचिता । याचितुम् । याञ्जा । वरमनादौ इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थं, न परिगणनम् । तेन जमन्ताद् इत्येवमादावाप हि प्रतिषेधो भवति । अथ तत्रोणादयो बहुलमिति समाधीयते संभवोदाहरणप्रदर्शनं तत् । कृतीति किम् रुरुदिव । रुरुदिम ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

ति तु त्र त थ सि सु सर कस इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति । तीति किन्किचोः सामान्यग्रहणम् । क्तिच् । तनिता । तनितुम् । तनितः । किन् । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तिः । तु ॥ सितनिगमिसिसच्यविधाञ्कृशिम्यस्तुन् ॥ सचिता । सचितुम् । सक्तुः । त्र । दाञ्जीशसयुयुजेति ध्रुन् । पतिता । पतितुम् । पत्रं वाहनम् । उणादिष्वपि सर्वधातुभ्यः । ध्रुन् । तनिता । तनितुम् । तन्त्रम् । त ॥ हसिमृगण्वमिदमितमिल्लपुत्रुर्विभ्यस्तन् ॥ हसिता । हसितुम् । हस्यतः । लविता । लवितुम् । लोतः । पविता । पवितुम् । पोतः । धूर्विता । धूर्वितम् । धूर्त्तः । औणादिकस्यैव हि तत्र भवति । थ । काशिता काशितुम् । काष्टम् । सि । षिञ्शुपिकुपिभ्यः विसः । कीपिता । कोपितुम् । कुक्षिः ॥ सुक् च इषेः ॥ एपिता । एपितुम् । इक्षुः । सर ॥ अशोः वसरन् ॥ अशिता । अशितुम् । अक्षरम् । क ॥ इणभीकापाशल्पतिमांश्चभ्यः कन् ॥ शलिता । शलितुम् । शलकः । स ॥ वृत्वदिह्निकमिकपियुमुचिभ्यः सः ॥ वदिता । वदितुम् । वत्सः ॥ *तितुत्रेण्वग्रहादीनामिति चक्तव्यम्* । ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः । येषामिद् क्तिनि दृश्यते । विगृहतिः । उपस्निहितिः । निकुञ्चितिः । निपठितिः । कृतीत्येव । रोदित । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडाममो न भवति । प्रकृत्याश्रयोऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशोऽनुदात्तात्, ये तथा पठ्यन्ते त एव विरुपष्टार्थमनिङ्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्श्यन्ते ॥

अनिङ्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेतः प्रवदन्ति तद्विदः ।

अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्वृजौशिवडिडिणैष्वथ शीङ्श्रियावपि ॥

गणस्थमृदन्तमुतां च ररुनुवौ ध्रुवन्तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्ववः ।

इति स्वरान्ता निपुर्ण समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निवाधत ॥

द्वय एव धातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च तत्र सर्वे स्वरान्ता एकाचोऽनुदात्ता अदन्तादीन् वज्जयित्वा । दाता । नेता । चेता । स्तोता । कर्ता । हर्ता । अदन्तादय उदात्ताः । अवधिष्ट । ऋदन्तम् । तरिता । तरीता । ऋतां च वृङ्वृजौ । निर्वरिता । निर्वरीता । प्रवरिता । प्रवरीता । शिवडीडिणैष्वथ शीङ्श्रियावपि । श्वयिता । उड्डयिता । शयिता । श्रयिता । गणस्थमृदन्तम् । लविता । पविता । उतां च ररुनुवौ ध्रुवन्तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्ववः । रवितः । प्ररुन्विता । क्षयिता । प्रोर्णविता । वाच्य ऊर्णोणुवद्भावो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनमित्यादिदेशादेकाचत्वमूर्णोत्तरस्तांति उदात्त उपदिश्यते । यविता । नविता । क्षणविता ॥

इति स्वरान्ता निपुर्ण समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निवाधत ।

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते भसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥

वसिः प्रकृत्यनृतरमस्ति । वस्ता । वसिः प्रसारणी । वस्ता । प्रसारणीती किम् । वरिता इत्यानाम् । वस निवास इत्यस्य यजादित्वात् रं प्रसारणे विहितं, न तु वस थाच्छा-

दन इत्यस्य ॥

रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ।

आरब्धा । यब्धा । लब्धा ॥

यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च इयनि पठ्यते मनिः ।

नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥

यन्ता । रन्ता । तन्ता । मन्ता । इयनीति किम् । मनुतेमनितेत्येव भवति । नन्ता ।

अन्ता । हन्ता ॥

दिहिदुंहिमे हतिरोहती वहिर्नहिंस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।

इमेऽनियोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्त्तिताः ॥

देग्धा । दोग्धा । मोढा । रोढा । वोढा । नद्दा । दग्धा । लेढा । मुक्तसंशया इति किम् । तत्रान्तरे चत्वारोऽपरे पश्यन्ते । सहिर्मुहिरिविल्लहयः । तत्र सहेरिड्विकल्पस्य । रादौ । मुहरपि रधादौ । तेन तौ ससंशयौ सविकल्पौ । इतरौ तु धातुषु न पठ्यते । कैश्चिदभ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससंशयौ ॥

दिशिं हशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशक्तिमष्टमं विशिम् ।

लिशं च शान्ताननिष्ठः पुराणाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥

देषा । दृषा । दंषा । आन्त्रेषा । आमर्षा । रूप्रष्ट । स्पष्टा । ऋदुपधानामुदात्तोपदेशानां मृजिहशी वर्जयित्वा अनुदात्तस्य चटुपधस्यान्यतरस्यामिति रमागमविक्रयः । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ॥

रुधिः सराधिर्धुधिवन्धिसाधयः क्रुधिधुधी शुध्यतिवृध्यती व्यधिः ।

इमे तु धान्ता दश येऽनियो मतास्ततः परं सिद्ध्यतिरेव नेतरे ॥

रोद्धा । राद्धा । योद्धा । वेद्धा । साद्धा । क्रोद्धा । क्षोद्धा । शोद्धा । बद्धा । व्यद्धा । सेद्धा । बुद्ध्यतिसिद्ध्यत्योः इयना निहंशादन्यविकरणयोर्बुद्धिसिद्ध्योरिड् भवत्येव । बोधिता सेधिता । निष्ठाया मपि प्रतिषेधाभावाद्, बुधितं सिधितमित्येव भवति ॥

शिर्षिं पिर्षिं शुष्यतिपुष्यती त्विर्षिं विर्षिं क्षिर्षिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।

हमान् दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु पान्तान् कृषिकर्षती तथा ॥

शेषा । पेषा । शोषा । पोषा । त्वेषा । वेषा । क्षेषा । तोषा । दोषा । द्वेषा । आकषा ।

आकषां । कृपेस्तौदादिकस्य भौवादिकस्य कृषिकर्षती इति निहंशः ।

तर्षिं तिर्षिं चापिमथो वर्षिं स्वर्षिं लिर्षिं लुर्षिं तृष्यतिदृष्यती सृषिम् ।

स्वरेण नीचेन शर्षिं छुर्षिं क्षिर्षिं प्रतीही पान्तान् पठितांछयोदश ॥

तसा । तेसा । आसा । वसा । स्वसा । लेसा । लोसा । तृष्यतिदृष्यत्योरनुदात्त्वममागमार्थमेव । इड् च तयोरजादिपाठाद्विकल्पेन भवति । त्रसा । तर्षिता । द्रसा । दर्सा । दर्षिता । तुदादिषु तु यौ तृषिहो ताबुदात्तावेव । चासा । समा । शसा । छेसा । क्षेसा ॥

अर्दिं हर्दिं स्कन्दिमिदिच्छिदिक्षुधीन् शर्दिं सर्दिं सिद्यतिपद्यती खिदिम् ।।

तुर्दिं नुर्दिं विद्यति विन्त इत्यपि प्रतीहिं दान्तान् दश पञ्च चानिष्ठः ॥

अत्ता । हत्ता । स्कन्ता । मेत्ता । छेत्ता । क्षोत्ता । शत्ता । सत्ता । स्वेत्ता । सिद्यतीति इयना निर्देशो मित्पिदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । उदात्त एमायम् । पत्ता । खेत्ता । तोत्ता । नोत्ता । वेत्ता । विद्यतिविन्त इत्यपि इयना इनमा च निर्देशो न्यविकरणनिवृत्त्यर्थः । वेत्तिविन्दत्यौ उदात्तावेव । वेदिता । विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ॥

पञ्चिं पञ्चिं विचिराचिराजिपृञ्जतीन् निजिं सिञ्चिं मुचिभजिभजिभृञ्जतीन् ।

न्यजिं पञ्चिं युजिर्जिसजिभज्जतीन् युजिं स्वजिं सृजिमृजो विद्ययनिदस्वरान् ॥

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्गा । प्रष्टा । निर्जेक्ता । सेक्ता । मोक्ता । भक्ता । भङ्गः । भ्रष्टा । भर्ष्टा । यष्टा । योक्ता । रोक्ता । सङ्गा । मङ्गा । भोक्ता । परिष्वक्ता । श्रष्टा । मार्षा । मृजिरयमूदिव् पठ्यते । ततोऽस्य विकल्पनेटा भवितव्यम् । मार्षा, मर्जिता इति । अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । केचिदस्य स्थाने विजिं पठन्ति । सृजिं विजिं विद्ध्यनिट्स्वरानिति । निजादिषु यो विजिरसावनिडिप्यते । तथाच ग्रन्थान्तरे निजिविजिष्वञ्जिवर्जमित्युक्तम् । एकाच इति किम् । अवधीत् । वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरूपदिश्यते । उपदेशग्रहणं किम् । इह हि यथा स्यात् । लुचिप्यति । पचिप्यति । इह च मा भूत् । कर्त्ता कटात् । कर्त्तुमिति ॥

श्रुतः किति ॥ ११ ॥

श्रि इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । श्रित्वा । श्रितः । श्रितवान् । उगन्तानां च । युत्वा । युतः । युतवान् । लृत्वा । लृतः । लृतवान् । वृत्वा । वृतः । वृतवान् । तीर्त्वा । तीर्णः । तीर्णवान् । श्रुत इति किम् । विदितः । कित्विति किम् । श्रयिता । श्रयितुम् । श्रयितव्यम् । केचिद्द्र द्विलकारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषे वर्णयन्ति । भृष्णुरित्येवं यथा स्यात् । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य श्रुतः कितोत्यत्र चर्त्तव्यामिद्धत्वमनाश्रित्य रोर्त्वं न कृतं, विसर्जनीयश्च कृत इति । रङ्गाजिस्थश्च रस्नु रित्यत्र स्था आ इत्याकारप्रश्लेषेण स्थास्नोः सिद्धत्वाच्च किंचिदेतम् । उपदेश इत्येव । तीर्ण इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्वे हि कृते स्परत्वे च न स्यात् । मा भूदेवम् । इद् सनि वेति विकल्पे विहिते ल्यपो विभापेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति । कस्य पुनः सा विभाषा, ऋतः । यद्येवमित्ये कृते नायं ऋकारान्तो भविष्यति । स्थानिवद्भावाच्च विष्यति । अनलिवधौ स्थानिवद्भावः । अल्लिवधिश्चायम् । तस्मादनुवर्त्तयितव्यमुपदेश इति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थमेदाच्च इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । उर्णोतेस्तु ।

वाच्य ऊर्णोर्णवद्भावो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधाथमेकाचश्लेषग्रहणात् ॥

प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोर्गन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति । जिवृक्षति । जुवृक्षति । उगन्तानां च । रूष्पति । लुष्पति । सनीवन्तर्धश्चरुज्जम्भुश्चिस्त्रुयुर्णुभरुजिपिसनामिति विकल्पविधानात् श्रयतिरत्र नानुक्त्यते । ग्रहेर्नित्यं प्राप्तः । गुहेरुगित्वादिकल्पः ॥

कृष्भृवृस्तुद्रुस्करुवो लिटि ॥ १३ ॥

कृ ष्ट वृ ष्टु द्रु ष्टु श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति । कृ । चकृव । चकृम । ष्ट । सष्टव । सष्टम । वृ । वभृव । वभृम । वृन् । ववृव । ववृम । वृश् । ववृवहे । ववृमहे । स्तु । तुष्टव । तुष्टम । द्रु । द्रुष्टव । द्रुष्टम । स्करु । सुस्करु । सुस्करुम । श्रु । शुश्रुव । शुश्रुम । सिद्धे सत्यारम्भो । नयमार्थः । क्राद्य पूर्व लिट्यनिरस्ततोऽप्ये सेट् इति । विभिदि-व । विभिदिम । लुलुविव । लुलुविम । अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः । वृज्-वृडोस्तु प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्यर्थे नियमः । वृजो हि थलि, वचयंति निपातनाद् व्यच-स्या । स्तुद्रुस्करुवो तु, कृतो भारद्वाजस्येत्यस्मादपि नियमाद् य इद् प्राप्नोति सोऽपि नेप्यते । तुष्टोय । द्रुष्टोय । सुव्राय । शुष्टोय । *कृतोऽपुट इति चकथ्यम्* । *ससुद्रकस्य इडागमो यथा स्यात् । संवस्करिव । संवस्करिम । कृतो भारद्वाजस्येत्येवद्वयपुट एवप्यते । संवस्करिय ॥

श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

स्वयतेरोदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः । शूनवान् । ईदितः । ओलजी । लग्नः । लग्नवान् । ओविजी । उद्विग्नवान् । ओदितश्चेति निष्ठातकारल्य-नकारः । दीपी । दीप्तः । दीप्तवान् । डीडस्त्वोदितां मध्ये पाठो ज्ञापको निष्ठायामनिदत्वस्य । स हि नत्वार्थो, नत्वं च निष्ठातोऽनन्तरस्य विधीयते । उड्डीनः । उड्डीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आर्द्धधा-
तुकल्पेद्दलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्वचिदिदुकस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न भवति । वक्ष्यति स्वरतिसूतिसूयतिध्रुवदितो वा । विधूतः । विधूतवान् । गुहू । गुहः । गूढवान् । उदितो वा वृद्धः । वृद्धवान् । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति पतेर्विभाषितेदकस्यापि, द्वितीयाश्रि-
तातीतपतितेति निपातनादिडागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । जिमिदा । मिन्नः । मिन्नवान् । जिद्वि-
दा । ख्विण्णः । ख्विण्णवान् । जिप्विदा । ख्विन्नः । ख्विन्नवान् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः । वान्तः । योगविभागकरणं किम् । आदितश्च, विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवं पठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्मण्यं, यस्य विभाषेति प्रतिषेधो भविष्यति । ज्ञापना-
र्थमेतत् । ज्ञापयति । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, तेन विभाषा गमहनवि-
दविशामित्यत्र विदेर्भाषार्थस्य विभाषेति ज्ञापनार्थस्य प्रतिषेधो न भवति । विदितः ।
विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमो न भवति । मिन्नमने-
न । मेदितमनेन । प्रमिन्नः । प्रमेदितः । सौभाग्याः कर्मणि निष्ठायां शक्रेतिमिच्छन्ति विकल्पे-
न । शकितो घटः कर्तुम् । शक्तो घटः कर्तुम् । भावे न भवत्येव । शक्तमनेन । अस्यतेभावे ।
असितमनेन । आदिकर्मणि च न भवत्येव । अस्तः काण्डः ॥

ध्रुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टवाढानि मन्थ-

मनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥

ध्रुब्धस्वान्तध्वान्त लग्न म्लिष्ट विरिब्ध फाण्ट वाढ इत्येते निपात्यन्ते यथासंख्यं मन्थ
मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वरानायास भृश इत्येतेष्वर्थेषु । ध्रुब्ध इति भवन्ति मन्थाभिधानं
चेत् । ध्रुब्धो मन्थः । ध्रुभितमन्थत् । ध्रुभितं मन्थेन, ध्रुब्धो गिरिः, नदीत्येवमाहुपमानाद्-
विष्यति । स्वान्तमिति मनोऽभिधानं चेत् । स्वनितमन्थत्, स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं
मनसा । ध्वान्तमिति भवति तमोऽभिधानं चेत् । ध्वनितमन्थत् । ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं
मनसा । लग्नमिति भवति सक्तं चेत् । लग्नितमन्थत् । म्लिष्टमिति भवति । अविस्पष्टं चेत् ।
म्लेच्छितमन्थत् । इत्वमध्येकारस्य निपातनादेव । विरिब्धमिति स्वरश्चेत् । विरेभितमन्थत् ।
रेभृ शब्द इत्यर्थेत्तन्निपातनम् । अन्ये तु विरिभितमन्थदिति पठन्ति । रभि सौत्रं धातुं
पठन्ति ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति । फाण्टमिति भवत्यनायासश्चेत् । फाणितमन्थत् ।
यदश्रुतमपिष्टं च कपायमुदकसंषक्तमात्राद् विभक्तसमीपदुष्णं तत्फाण्टम् । तदल्पप्रयत्नसा-
ध्यत्वाद् अनायासेन लक्ष्यते । वाढमिति भवति भृशं चेत् । वाहितमन्थत् । वाह प्रयत्न इत्य-
स्य धातोरेतन्निपातनम् । अतिशयश्च भृशमिदोच्यते ॥

भृपिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥

विधातस्य भावो वैधात्यम् । प्रागल्भ्यमविनीतता । तत्र छप् शस् इत्येतयोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । छटोऽयम् । विशस्तोऽयम् । छपेरंशितश्चेति प्रतिपेधः सिद्ध एव, शसेरप्युदितो वा, यस्य विभाषेति । नियमार्थं वचनम् । छपिशस्तयोर्वैधात्ये एवेद् न भवति भावादिकर्मणोरपि वैधात्ये छपिर्नास्ति । छटः । विशस्तः । वैधात्य इति किम् । धर्षितः । विशसितः ॥

दृढस्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चाथे । दृढः । स्थूलः । दृढो बलवान् । किमत्र निपात्यते । दृहेः कप्रत्यये दृढभावः । हकारानकारयोर्लोपः । परस्य ढत्वम् । अथ, दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत्राप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम् । नकारस्याभावात् । हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थम् । हलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् दृढिमा द्रढयान् द्रढयतीत्यत्र र ऋतो हलादेशोरिति न स्यात् । इह च परिद्रढस्यागत इति, ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरथादेशो न स्यात् । इह च परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी कन्येति गुरुपोत्तमलक्षणं प्यङ् च प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति किम् । दृंहितम् ॥

प्रभौ परिवृद्धः ॥ २१ ॥

परिवृद्ध इति निपात्यते प्रभुश्चेद्भवति । परिवृद्धः कुटुम्बी । पूर्वेण तुल्यमेतत् । वृहेर्निपातनम् । वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वं हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिव्रढयति । परिव्रढय्य । परिवृढी कन्येति । परिवृहमाचष्टे इति विग्रह्य वृडशब्दशदेव णिञ्प्रत्ययते । संयामयत्तरेव सोपसर्गाणि णिञ्प्रत्ययतिरिच्यते, नान्यस्मादिति । तथा सति परिव्रढयतीति तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । परिव्रढय्येत्यत्र परिशब्दस्य क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यवादेशः सिद्धो भवति । प्रभाविति किम् । परिवृंहितम् । परिवृंहितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्द्धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । कष्टोऽरितः । कर्ष व्याकरणम् । ततोऽपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं तत्करणमप्यन्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने । कष्टानि बनानि । कष्टाः पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् । कर्षितं सुवर्णकम् ॥

घुपिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुपेर्द्धातोरविशब्दनेऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ । अविशब्दन इति किम् । अवघुषितं वाक्यमाह । विशब्दनं प्रतिज्ञानम् । घुपिरशब्दार्थ इति भूवाद्विपु पठ्यते । घुपिरविशब्दन इति । चुरादिषु तयोरिह सामान्येन ग्रहणम् । विशब्दनप्रतिपेधश्च ज्ञापकक्षुरादिभिश्च विशब्दार्थस्यानित्य इति । तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति । मर्हापालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्पाणवा इति । स्वामिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अद्दूर्दैः सन्निविभ्यः ॥ २४ ॥

सं नि वि इत्येतेभ्य उरत्तरस्यादंनिष्ठायामिडागमो न भवति । समणः । न्यर्णः । व्यणः । अद्दूर्दैरिति किम् । समेधितः । सन्निविभ्य इति किम् । अर्हितः ॥

अभेश्राविदूर्दैः ॥ २५ ॥

अभिशाब्दादुत्तरस्यादंनिष्ठायामिडागमो न भवति । अभ्यर्णो शरत् । आविदूर्दै इति किम् । अभ्यर्हिर्तो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः ॥ विदूर्दैः विप्रकृष्टं ततोऽभ्यर्द्विदूर्दैः, तस्य भाव आविदूर्दैः । एतस्मादेव निपातनाच्च नपूर्वात्तत्पुष्पादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिपेधो न भवति ॥

शोरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

प्यन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनाथं वृत्तमितीडभावो गिलुक्च निपात्यते । वृत्तो गुणो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेन । अध्ययन इति किम् । वर्त्तितमन्यत । वृत्तिस्यमकर्मकः, स प्यर्थं वर्त्तमानः सकर्मको भवति । तेन, निवृत्त इति हि प्रकृतेरेव कर्मणि क्तप्रत्ययो दृश्यते । तद्वदिहापि प्यर्थवृत्तेरेव च वृत्तेर्भूतो गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनार्थकं तत्क्रियते यदापि णिचैव प्यर्थोऽभिधीयते तदा वर्त्तितमित्यध्ययने मां भृदिति केचित् । अपरे तु वर्त्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपीच्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णादस्तस्वपृष्ठञ्छ्रिताः ॥ २७ ॥

णेरित्यनुवर्त्तते । दम् शम् पूरो दस स्वश् छद् जप् इत्येतेषां प्यन्तानां धातूनां वा अनि-
द्वत्वं निपात्यते (१) । दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः ॥ पूर्णः । पूरितः । दस्तः ।
दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः । छन्नः । छादितः । ज्वितः । इट्प्रतिषेधो गिलुक्च निपात्यते ।
ज्ञपन्सु भरञ्जपसनामिति विकल्पविधानाद्, यस्य विभाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं
निपातनम् ॥

सुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥

वेति वर्त्तते । रुपि अमत्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा इडागमो न भवति ।
रुष्टः रुपितः । तीपसहलुभरुपरिप इति विकल्पविधानाद्, यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते
विकल्पार्थं वचनम् । अम् । अश्यान्तः । अश्यामितः । त्वर । तूर्णः । त्वरितः । आदितश्चेति
प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । संघुष । संघुष्टौ पादौ । संघुषितौ पादौ । संघुष्टं वाक्यमाह । संघुषितं
वाक्यमाह । संघुष्टौ दम्यौ । संघुषितौ दम्यौ । संपूर्वस्य घुपेरत्रिशब्दनेऽपि परत्वाद्यमेव
विकल्पो भवति । आस्वनु । अस्वान्तो देवदत्तः । आस्वगितो देवदत्तः । आस्वान्तं मनः ।
आस्वगितं मनः । आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनोऽभिधानेऽपि परत्वादर्थं विकल्पः, शुब्धस्वान्तेति
निपातनं वाधते ॥

हृपेलोमसु ॥ २९ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृपेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टानि लोमानि । हृषितानि
लोमानि । हृष्टं लोमनिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टाः केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्टं केरीः ।
हृषितं केरीः । हृषु बालीक इत्युदित्वाग्निष्ठायामनिट् । हृष तुष्टावित्यर्थं सेट् । तयोर्भयो-
रिह ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम् । लोमानि मूर्द्धजानि अङ्गजानि च सामान्येन गृह्यन्ते ।
यथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्त्तव्यमिति । तद्विषये च हृषे वर्त्तमानो लोमसु वर्त्तत इत्यु-
च्यते । लोमस्त्विति किम् हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्थस्य, हृषितो देवदत्त इति तुण्ण्यर्थस्य ॥
विस्मितप्रतिधातयोदचेति वक्तव्यम् । हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः ।
हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य घायतेर्निष्ठायामनिद्वत्वं निभावश्च निपात्यते
अपचितोऽनेन गुरुः । अपचायितोऽनेन गुरुः ॥ *क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम्* । नित्यं
चिभावो निपात्यते, अपचितिः ॥

हु ह्रश्छन्दसि ॥ ३१ ॥

(१) "दान्त शान्त । पूर्ण । दन्त । दस्त । छन्न । जप्त । इत्येतानि निपात्यन्ते । दम्यादीनां धातूनां
प्यन्ते वा इडागमो निपात्यते" इति कश्चित्पाठः उपलभ्यते ।

ह्रस्तेर्दातोनिष्ठायां छन्दसि ह्र इत्यथमादेशो भवति । ह्रस्तस्य चाहुतस्य च । अह्रस्-
मसि हविर्दानम् । छन्दसीति किम् । ह्रुतम् ॥

अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिहृता इति निपात्यते छन्दसि विषये । ह्र इत्येतस्यादेशस्याभावो निपात्यते ।
अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥

सोमे ह्रितः ॥ ३३ ॥

ह्रित इति ह्रस्तेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये, सोमश्चेद्भवति ।
मानः सोमो ह्रितो, विह्रितस्त्वम् ॥

ग्रसितस्कभितस्तमितोत्तमितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरुतृवरु-
तृवरुतृवरुतृरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमिति वमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥

ग्रसित स्कभित स्तमित उत्तमित चत्त विकस्त विशस्तृ शंस्तृ शास्तृ तरुतृ तरुतृ वरुतृ
वरुतृ वरुतृः उज्ज्वलिते क्षरिति क्षमिति वमित्यमिति इत्येतानि छन्दसि निपात्यन्ते ।
तत्र ग्रसितस्कभितस्तमितोत्तमितेति प्रसु स्कम्भु स्तम्भु इत्येतेषामुदित्वाग्निष्ठायामिदप्रति-
पेधे प्राप्ते इडागमो निपात्यते । ग्रसितं वा एतत्सोमस्य । ग्रस्तमिति भाषायाम् । स्कभित ।
विष्कभिते अजरे । विष्कभ्येति भाषायाम् । स्तमित । येन स्वस्तमितम् । स्तब्धमिति
भाषायाम् । उत्तमित । सत्येनोत्तमिता भूमिः । उत्तभ्येति भाषायाम् । उत्तमितेति उत्पूर्वस्य
निपातनसामर्थ्यादन्योपसर्गपूर्वः स्तमितशब्दो न भवति । चत्त विकस्तेति चतेः कसेश्च
विपूर्वस्य निष्ठायामिडभावो निपात्यते । चत्ता वपेण विद्युत् । चत्तिनेति भाषायाम् । विक-
स्त । उत्तानाया इदं यद् विकस्तम् । विकसितमिति भाषायाम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं
विकस्ता इति बहुवचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं विभक्तिनिर्द्देशः । विशस्तृ
शंस्तृ शास्त्रिति शसेर्निपूर्वस्य शंसेः शासेश्च तृचि इडभावो निपात्यते । विशस्तृ । एकस्त्व-
दुश्चस्याविशस्ता । विशसितोत्त भाषायाम् । शंस्तृ उन शंस्ता सुविप्रः । शंमिनेति भाषा-
याम् । शास्तृ । प्रशास्ता । प्रशासितमिति भाषायाम् । तरुतृवरुतृवरुतृवरुतृरुतृरिति तर-
तृवृद्वृवांश्च तृचि उट् ऊट् इत्येतद्वागमौ निपात्यते । तरुतारं रथानाम् । तरुतारम् । तरि-
तारं तरुतारमिति भाषायाम् । वरुतारं रथानाम् । वरुतारं रथानाम् । वरितारं वरीतार-
मिति भाषायाम् । वरुतृरुतृ देवीर्विन्वदेव्योवती । जसि पूर्वसवर्णोच्चारणं प्रयोगदर्शनार्थम् ।
अतन्त्रे चैतत्, हृदमपि हि भवति अहोरात्राणि चै वरुत्रयं इति । छान्दसिकमत्र ह्रस्वत्वम् ।
प्रपञ्चार्यमेव च ङीबन्तस्य निपातनम् । वरुतृशब्दो हि निपातितस्तत एव ङीपि सति सिद्धो
वरुतृशब्दः उज्ज्वलिते क्षरितिक्षमिति वमित्यमितीति च ज्वलतेरुत्पूर्वस्य क्षर क्षम चम
अम् इत्येतेषां च तिति शप हकारादेशो निपात्यते । शमो लुगवा इडागमः । अग्निहज्ज-
लतीचि भाषायाम् । अक्षरिति । स्तोकोक्षरताति भाषायाम् । क्षमिति । स्वोमं क्षमिति ।
क्षमतीति भाषायाम् । वमिति यः सोमं वमिति । वमतीति भाषायाम् । अमिति । अद्य
मिति वरुणः । अश्वमिति भाषायाम् । इतिकरणः प्रदर्शनार्थस्तेन क्वचिदीकारो भवति ।
रविमश्यमोति वरुण इत्यपि हि वेदे पठ्यते ॥

आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः ॥ ३५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति । लविता । लवितुम् ।
लवितव्यम् । पविता । पवितुम् । पवितव्यम् । आर्द्धधातुकस्येति किम् । आस्ते । वास्ते
रुदादिभ्यः सार्धधातुक इत्येतस्मिन्नियनार्थं विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति आर्द्धधातु-
कग्रहणं क्रियते । वलादेरिति किम् । लव्यम् । पव्यम् । लवनीयम् । पवनीयम् । इदितिवर्त्त-

माने पुनरिदं प्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

स्नुक्रमो रनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्यमिदम् । स्नुक्रमो रार्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति, न चेत्स्नुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तं यत्रात्मनेपदं पदाश्रयं भवति । भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः । क्रमेवृत्त्यादयश्च । तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो नास्तीति प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम् । स्नुक्रमोरुदित्वादिद् सिद्ध एव । प्रस्नविता । प्रस्नवितुम् । प्रस्नवितव्यम् । प्रक्रमिता । प्रक्रमितव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् । प्रस्नोपोष्ट । प्रस्नोप्यते । प्रक्रंस्यते । प्रसुस्नुपिप्यते । प्रचिक्कंसिप्यते । सर्वत्रैवात्र स्नौतिः क्रमिश्चात्मनेपदस्य निमित्तम् । सन्नन्तादपि हि पूर्ववत्स न इत्यात्मनेपदे विधीयते । निमित्तप्रहणं किम् सीयुडादेस्तत्परस्य च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रस्नवितेवाचरतीति प्रस्नवित्रीयत इति क्य-
छन्तमात्मनेपदस्य निमित्तं न स्नौतिः ॥ * कमेस्तु कर्त्तव्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः* । प्रकन्ता । उपकन्ता । कर्त्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । नात्मनेपदविषयादिति किम् । निष्क्रमिता । स्नौतेः सनि किति चि्व प्रत्यये, श्रु-
कः किति, सनि ग्रहगुहोश्च इत्येव प्रतिषेधो भवति । प्रसुस्नुपति । प्रस्नुतः । प्रस्नुतवान् ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् । अलिटीति किम् । जगृहिव । जगृहिसि । प्रकृतस्येते दीर्घत्वमिदं चिण्वदितो न भवति । ग्रहिता । ग्रहिप्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥

वृ इति वृद्धवृद्धोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य ऋकारान्तेभ्यश्चेतो वा दीर्घो भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता । ऋकारान्तेभ्यः । तरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरिता । वृत इति किम् । करिप्यति । हरिप्यति । अलिटीत्येव ववरिथ । तेरिथ ॥

न लिटि ॥ ३९ ॥

वृत् उत्तरस्य इटो लिटि दीर्घो न भवति । विवरिपोष्ट । प्रावरिपोष्ट । आस्तरिपोष्ट । विस्तरिपोष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत् उत्तरस्य इटो दीर्घो न भवति । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिपुः । अतारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिपुः । परस्मैपदेषु भवति स्मि । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वतः सनो वा इडागमो भवति । वृचूर्पति । विवरिपते । विवरीपते । प्रावचूर्पति । प्रावि-
वरिपति । प्राविचरीपति । ऋकारान्तेभ्यः । तितोर्पति । तितरिपति । तितरीपति । आति-
स्तीर्पति । आतिस्तरिपति । आतिस्तरिपति । सनि ग्रहगुहोश्चेति इदं प्रतिषेधे प्राप्तं पक्षे इ-
डागमो विधीयते । इटश्च, वृत्तो वेते पक्षे दीर्घः । चिकीर्पति जिहीर्पति इत्यग्रेपदेयाधिकार-
लाक्षणिकत्वाच्च इडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृत्तो लिटि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति । वृपीष्ट । वरिपीष्ट । प्रावृ-
पीष्ट । प्रावरिपीष्ट । आस्तरिपीष्ट । आस्तीर्पीष्ट । सिचि खल्वपि । अवृत् । अवरिष्ट । अव-
रीष्ट । प्रावृत् । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट । आस्तीर्ष्ट । आस्तरिष्ट । आत्मनेपदेषु भवति
किम् । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिपुः । लिटः प्रत्युदाहरणं न दर्शितमसंभवादित्येवलादित्वादिति ॥

सनीवन्तद्ध्रस्जदम्भुश्रिस्वयुर्गुभरहपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूनां ऋधु अस्ज् दम्भु श्रि स्व यु ऊर्गु भर् जपि सन् इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम् । दिदेविवति । दृष्टुपति । सिधेविवति । सुम्पुपति । ऋधु । अर्हिधिपति । ईत्सति । अस्ज् । विभ्रजिपति । विभ्रक्षति । विभ्रजिपति । विभ्रक्षति । दम्भु । दिदम्भिपति । धिप्सति । धीप्सति । श्रि । उच्छिप्रथिपति । उच्छिप्रोपति । स्वृ । सिस्व-रिपति । सुस्वूर्पति । यु । यियविपति । युयूपति । ऊर्गु । प्रोर्गुनविपति । प्रोर्गुनुविपति । प्रोर्गुनूपति । भरइति भ्रुधित्येतस्य भौवादिकस्य ग्रहणं, यथा निद्रदेशत् । विभरिपति । बुभूर्पति । जपि । जिजपयिपति । जीप्सति । सन् । सिस्निपति । सिपासति । केचिदत्र भरजपिसनितनपतिद्विराणामिति पठन्ति । तितनिपति । तितंसति । तितासति । विपति-पति । पित्सति । दिदरिदिपति । दिदरिदिासति । सनीति किम् । देविता । अथा ॥

क्लिशः कत्वानिष्ठयोः ॥ ५० ॥

क्लिशः कत्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । क्लिष्टा । क्लिशित्वा । क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिष्ट विवाधन इत्यस्य कत्वायां विकल्पः सिद्ध एव निष्ठायां तु, यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । क्लिष्ट उपताप इत्येतस्य तु कत्वायां निष्ठायां च नित्य-मिडागमः प्राप्नोति । तदर्थं कत्वाग्रहणं क्रियते ॥

पृष्ठश्च ॥ ५१ ॥

पृष्ठश्च कत्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । पृत्वा । पृथित्वा । सोमोऽतिपृष्ठः । सोमोऽ-तिपवितः । पृत्वान् । पथितवान् । श्रुक् कित्तीति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

वसतिशुधोरिट् ॥ ५२ ॥

वसतेः शुधेश्च कत्वानिष्ठयोरिडागमो भवति । उपित्वा । उपितः । उपितवान् । शुधित्वा । शुधितः । शुधितवान् । वसतीति विकरणो निद्रदेशर्थ एव । वस्तेस्तृदात्तत्वादेव भवितव्य-मिदा पुनरिद्रग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अश्वेः पूजायाम् ॥ ५२ ॥

अश्वेः पूजायामर्थे क्तानिष्ठयोरिडागमो भवति । अश्वित्वा जानु जुहोति । अश्विता अस्य गुरवः । उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये विकल्पः प्राप्तेः निष्ठायां, यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तेस्तदर्थमिदं प्राश्वम् । पूजायामिति किम् उदक्तमुदकं कृपात् । उदृष्टमित्यर्थः ॥

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेऽर्थं वर्त्तमानात् क्तवानिष्ठयोरिडागमो भवति । लुभित्वा । विभ्र-भिष्ठाः । के । विभ्रभितः सोमन्तः । विभ्रभितानि पशानि । विमोहनमाकुलीकरणम् । तत्र क्त्वायां, तीपसहलुभेति विकल्पो, निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तेः । विमोहन इति किम् । लुब्धो वृषलः । शीतेन पोडित इत्यर्थः । लुब्धत्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । गार्थं, यथाप्राप्तमेव भवति ॥

जृघ्नश्च्योः क्त्वि ॥ ५५ ॥

जृघ्नश्च इत्येतयोः क्त्वाप्रत्यये इडागमो भवति । जरित्वा । जरीत्वा । श्रित्वा । जृ-इत्येतस्य, श्रुक् कित्तीति प्रतिषेधः प्राप्तेः श्रुत्वादिक्त्वाविकल्पः । कत्वाग्रहणं निष्ठानि-श्च्यर्थम् ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उदिता धातोः क्त्वाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति । शसु । शमित्वा । शान्त्वा ।

तसु । तान्त्वा । तमित्वा । दसु । दान्त्वा । दमित्वा ॥

संज्ञा चि कृतचृतच्छृदत्तुद्वृतः ॥ ५७ ॥

सकारादावसिच्यार्द्धधातुके कृत चृत छृत वृद वृत इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा इडागमो भवति । कृत् कर्त्स्यति । अकृत्स्यत् । विकृत्सति । चिकरिष्यति । अकर्त्तिष्यत् । चिकर्त्तपति । चृत । चत्स्यति । अचत्स्यत् । चिचृत्स्यति । चत्तिष्यति । अचत्तिष्यत् । चिचर्त्तपति । छृद । छृत्स्यति । अछृत्स्यत् । चिच्छृत्सति । छर्द्दिष्यति । अछर्द्दिष्यत् । चिच्छृष्टपति वृत् । तत्स्यति । अतत्स्यत् । तितृत्सति । तर्द्दिष्यति । अतर्द्दिष्यत् । तितर्द्दिपति । वृत् । नत्स्यति । अनत्स्यत् । निवृष्यति । नत्तिष्यति । अनत्तिष्यत् । निनत्तिपति । स इति किम् । कर्त्तता । असिचीति किम् । अकर्त्तात् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्द्धातोः सकारादेराद्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति । गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति । गमेरिति किम् । चेप्यति । इद्ग्रहणं नित्यार्थम् । परस्मैपदेष्विति किम् । संगेसीष्ट । । संगस्यते । संजिगंसते । संजिगंसिष्यते । अधिजिगांसते । अधिजिगांसिष्यते गमेरिडादेशस्याञ्जनगमां सनीति दीर्घत्वम् । स इत्येव गन्तास्मि । गन्तास्वः । गन्तास्मः ॥ आत्मनेपदेन समानपदस्थस्य गमेरयमिडागमो नेप्यते ॥ अन्यत्र सर्वत्रैप्यते । कृत्यपि भवति, परस्मैपदलुकि च । संजिगमिषिता । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । जिगमिष त्वमिति । पदशेषकारस्य पुनरिदं दर्शनं गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपद्ग्रहणम् । परस्मैपदेषु यो गमिष्यति तस्मात्सकारादेराद्धधातुकस्येद्भवति । तन्मतेन संजिगंसिता अधिजिगंसिता व्याकरणस्य इत्येव भवितव्यम् ॥

न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥

वृत्तादिभ्यश्चतुर्भ्य उत्तरस्य सकारादेराद्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । वृत् । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । वृध् । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । श्रध् । शत्स्यति । अशत्स्यत् । शिश्रत्सति । स्यन्द् । स्यत्स्यति । अस्यन्त्स्यति । चतुर्भ्य इति न वक्तव्यम् । वृद्ग्रहणं हि तत्र वृत्तादिपरिसमाप्त्यर्थं क्रियते कृषू सामर्थ्यं वृद्धिः, तदेव यदि वृत्तादिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञायते न किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति, तत्क्रियते स्यन्देरुद्विलक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं, प्रतिषेधो यथा बाधेतेति। चतुर्ग्रहेण हि सति तात्पर्येण स्यन्दिः संनिधापितो भवति । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्तिषीष्ट । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत् । विवर्त्तिषते । अथात्रात्मनेपदेन समानपदस्थेभ्यो वृत्तादिभ्य इडागम इष्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । विवृत्सिता । विवृत्स त्वमिति ॥

तासि च कल्पः ॥ ६० ॥

कृप उत्तरस्य तासेः सकारादेश्चाद्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । कल्पता । श्वः कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । चिकल्पसति । परस्मैपदेष्वित्येव । कल्पितासे । कल्पिषीष्ट । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत् । चिकल्पिषते । कल्पेरथात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । चिकल्पसिता । चिकल्पस त्वमिति ॥

अस्यस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासो ये नित्यानिटो धातवोऽजन्तास्तेभ्यस्तासाचिव यलीडागमो न भवति । याता । ययाय । चेता । चिवेथ । नेता । निनेथ । एता । एदाथ । अथ इति किम् । भेता । वि-

भेदिय । तास्वदिति किम् । लृत्वा । लुलविय । थलीति किम् । याता । ययिव । ययिम । अनिङ्प्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम् । नित्यप्रहणं किम् । विधोता । विधयिता । विदु-
धविय । तासि विभाषितेऽस्थलि नित्यमिडागमो भवति । तास्वदिति वृत्तिनिर्देशः किमर्थः ।
तासौ सतस्थलि प्रतिषेधार्थः । यो हि तासावसन्नसत्त्वान्नित्यानिद् तस्य थलि प्रतिषेधो
न भवति । जगस्थि । उवयिय । उत्तस्सुत्रेऽपि तास्वदिति वृत्तते अदादेशो हि घसिर्वंजा-
देशश्च ययिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशोऽन्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिद् तस्मात्तासाविव थलोडागमो न भवति ।
पक्ता । पपकथ । यष्टा । इयष्ट । शक्ता । शशकथ । उपदेश इति किम् । कर्षा । चर्कपिय ।
अस्वत इति किम् । भेत्ता । धिभेदिय । तपरकरणं किम् । राद्धा । रराधिय । तास्वदित्येव ।
जिञ्क्षति । जगस्थि । नित्यमनिट इत्येव । अद्धक्ता । अजिता । आनाजिय ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

ऋकारान्ताद्धातोर्भारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासाविव नित्यानिटस्थलि इडागमो न
भवति । स्मर्त्ता । स्मर्मथ । ध्वर्त्ता । दध्वर्थ । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । ऋत एव भार-
द्वाजस्य, नान्येषां धातूनाम् । ययिय । ययियथ । पेचिय । शकिय । तदयमर्थात् पूर्वोयो-
गयोर्विकल्पः । तपरकरणमृकरान्तस्य निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतत् स्यात् ॥

वभूथाततन्थजगृभभवचर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥

वभूथ आततन्थ जगृभम चवर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये । निगमो वेदः ।
त्वं हि होता प्रथमो वभूथः । वभूथियेति भाषायाम् । आततन्थ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ ।
आतेनिषेति भाषायाम् । जगृभम । जगृभ्भाते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । जगृधिमिति भाषायाम् ।
चवर्थ । चवर्थ त्वं हि ज्योतिषा । चवरियेति भाषायाम् । क्रादिसुब्रादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धं
नियमार्थं वचनम् । निगम एव, न भाषायामिति ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृजि दृशि इत्येतस्यो स्थलि विभाषा इडागमो न भवति । सलठ् । सलर्जिय । दद्रष्ट ।
ददर्शिय ॥

इडत्यर्त्तव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

एत्ति अत्ति व्ययति इत्येतेषां थलोडागमो भवति । आदिय । आरिय । सेविद्ययिय ।
व्येभो, न व्यो लीटीयात्प्रतिषेधः । अर्त्तव्ययत्योर्शतो भारद्वाजस्येति नियमादिकल्पः ।
अत्तरपि नित्यः प्रतिषेधः । अत्रेङ्प्रहणं विस्पष्टार्थम् । विकल्पविधाने हि सति अर्त्तव्ययति-
ग्रहणमनर्थकं, प्रतिषेधविधाने चार्त्तिप्रहणमिति नित्योऽयं विधिरिङ्प्रहणमन्तरेणापि शक्यते
विज्ञातुम् ॥

वस्येकाजाद्धसाम् ॥ ६७ ॥

कृतद्विर्वचनानामेकाषां धातूनाम्, आकारान्तानां, घसेश्च वसाविडागमो भवति । आ-
शिवान् । पेचिवान् । शकिवान् । धात्वभ्यासयोरैकादेशे कृते एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः
कृतद्विर्वचना एते एकाचोः भवन्ति । आत् । ययिवान् । तस्थिवान् । घत् । जक्षिवान् । सिद्धे
सत्यारम्भो नियमार्थः । एकाजाद्धसामेव वसाविडागमो भवति नान्येषाम् । शिथिवान् ।
विच्छिद्वान् । चभूथान् । शिथिवान् । क्रादिनियमार्थं प्रतिषेधाभावाच्च य इद् प्रसक्तः स
नियम्यते । आङ्प्रहणमनेकाजर्थम् । द्विर्वचने हि कृते इति हि सति आतो लोपेन भवितव्यं,

किरश्च पञ्चम्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चम्यः सनि इडागमो भवति । कृ। विकरिषति । गृ। जिगरिषाति । इङ् । दिदरिषते । इङ् । दिधरिषते । प्रञ्च । भिप्रकिञ्चति । पञ्चम्य इति किम् । निमृसति । किरतिगिरत्योरिद् सनि वेति विकल्पः प्राप्तः, वृत्तो वेति चास्येष्टो दीर्घत्वं नेच्छन्ति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । रुद् । रोदिति । स्वप् । स्वपिति । खस् । खलिति । अन् । प्रागिति । जक्ष् । जक्षिति । पञ्चम्य इत्येव । सार्वधातुक इति किम् । स्वप्ता । वलादेरित्येव । रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य ये इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईशिषे । ईशिष्व ॥

ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येतद्भवामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईडिष्ये । ईडिष्वम् । ईडिषे । ईडिष्ये । जनिष्ये । जनिष्वम् । जनिषे । जनिष्व । जनीप्रादुर्भाव इत्यस्य छान्दसत्वात्, श्यनो लुक् उपधालोपाभावाच्च । जन जनन इत्यस्यापि प्रलुभिकरणस्य प्रथमत्रेण्यते ॥ तस्य कर्मव्यतिहारे व्यतिजज्ञिषे । व्यतिजज्ञिष्व । व्यतिजज्ञिष्ये । व्यतिजज्ञिष्वम्, इति च भवति । ध्वशब्दे ईशेरपि इडागम इष्यते । ईशिष्वमिति, तदर्थं कैचिद्दीडजनोः ध्वे चेति सूत्रं पठन्ति । तत्र सकारादेः सेशब्दस्य सूत्र एवापादानाच्चाशब्दो भिन्नरुम ईनेरुपणार्थो विज्ञायते । ईडिशिजनां सेध्वयोरित्येकमेव सूत्रं न पठितं, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति । ध्वे इति कृतदेशेत्वस्य ग्रहणात्, लङि ध्वमि न भवितव्यमिहा । लाटि पुनरेकदेशविकृतस्यानन्वत्वाद् भवितव्यमिहा ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

सार्वधातुक इति वचंते । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति । कः पुनरनन्त्या लिङः सकारः । यो यामुमुत्सीपुडाम् । कुर्वात् । कुर्वाताम् । कुर्युः । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुरीरन् । अनन्त्यस्येति किम् । कुर्युः । कुर्याः । सार्वधातुक इत्येव । क्रियास्ताम् । क्रियासुः । कुर्याष्ट । कुरीयास्ताम् । कुरीरन् ॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

अकारान्ताद्गङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो भवति । पथे वा पथेताम् । पथेयुरित्यश्रोतृपदान्तादिति परस्य वधितम् । अत इति किम् । यिनुयात् । सपरकर्णं किम् । यायात् । सार्वधातुक इत्येव । विकीर्णत्वात् । ननु घातो लोपेनात्र भवितव्यम् । पथेदित्यत्रापि हि तर्हि, अतो दीर्घो यजति दीर्घत्वेन भवितव्यम् । तद्देशेनावश्यं विध्यन्तरे वाधितव्यम् । स यथैव दीर्घस्य वाधक एवमतो लोपस्यापि वाधकः स्यात् । स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिरि विधीयते, तदा येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव वाधकः स्यात् एन सा लोपस्य । येव इत्यत्रिमक्तिमो निर्दिने यलोपस्यातिद्वयमनाश्रित्याद्गुणः कृतः सौप्र-माप्रिदंम्येति । कैचिद् अत्रतो यासिय इति सूत्रं पठन्ति । तेषां सकारान्तः स्थानी पठोपनामस्य ॥

आतो ङितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य लिङपत्रस्य आकारान्ताद्गङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो भवति । पथेने । पथेने । पथेताम् । पथेयान् । पथीने । पथीने । पथेयात् । सार्वधातुकवधि-

दित्यत्र न डितोत्र डिद्धदित्येवमङ्गीक्रियतेऽपितु डित इव डिद्धदिति पूर्वसूत्र एव उच्यतेऽपि-
तीतिप्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम् । यदि गाङ्गुयादिसूत्रे डिद्धवतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा, अनुदात्त-
ङित आत्मनेपदमिति आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत् इति किम् । पचन्ते । यजन्ति । पचन्ते ।
यजन्ते । डित इति किम् । पचावहै । पचामहै । अत् इत्येव । चिन्वते । सुन्वते । तपरकरण
किम् । मिमाते । मिमाथे ॥

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोऽङ्गस्यातो मुमागमो भवति । पचमानो, यजमानः । अकारमात्रमकोऽर्थं मुक्
अनुपदेशग्रहणेन गृह्यत इति अनुपदेशादिति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं भवति । यद्येवमातो डित
इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति, तथानिर्देशान्न भविष्यति । मुकि सत्यव्यवहारात् भवति । लसा-
र्वाधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशग्रहणं तत्र क्रियते । तेन उपदे-
शादूर्ध्वं सत्यपि कालभेदे भवितव्यम् । तथाच पचावः, पचाम इत्यत्रापि भवति ॥

ईदासः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्थानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते । अत्र पञ्चम्या परस्य षष्ठी
कल्प्यते ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । अष्टभिः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु ।
विभक्ताविति किम् । अष्टत्वम् । अष्टता । आ इति व्यक्तिनिर्देशोऽयमाकृतिनिर्देशे तु नका-
रस्थानेऽनुनासिकाकारः स्यात् । विकल्पेनाथमाकारो भवत्येतज्ज्ञापितमष्टनो दीर्घादिति
दीर्घग्रहणाद् अष्टाभ्य औशिति च कृतात्वस्य निर्देशात्तेनाष्टभिरष्टभ्य इत्यपि भवति ।
तदन्तविधिश्रान्नेष्यते । प्रिया अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानः । प्रियाष्टौ ॥

राथो हलि ॥ ८५ ॥

रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । राभ्याम् । राभिः । हलीति
किम् । राथौ । राथः । विभक्ताविति किम् । रैत्वम् । रैता । मृजेवृद्धिरित्यतः प्राग्विभक्त्य-
धिकारः ॥

युष्मद्स्मदोरनादेशो ॥ ८६ ॥

युष्मद्स्मदित्येतयोरनादेशो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । युष्माम्भिः । अस्माम्भिः ।
युष्मासु । अस्मासु । अनादेश इति किम् । युष्मत् । अस्मत् । हलीत्यधिकारादप्यत्र न
स्यात् । उत्तरत्र त्वनादेशग्रहणेन प्रयोजनं योऽचीति । तदिदं क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मद्स्मदोराकारादेशो भवति । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।
युष्मान् । अस्मान् । आदेशार्थं वचनम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मद्स्मदोराकारादेशो भवति । युवाम् ।
आवाम् । प्रथमाया इति किम् । युवयोः । आवयोः । द्विवचन इति किम् । त्वम्, अहं, यूयं,
वयम् । भाषायामिति किम् । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे ॥

योऽच्चि ॥ ८९ ॥

अजादौ विभक्तावनादेशे युष्मद्स्मदोर्यकारादेशो भवति । त्वया । मया । त्वयि ।
मयि । युवयोः । आवयोः । अचीति किम् । युवाम्भ्याम् । आपाम्भ्याम् । युष्मद्स्मदोरादेश

इत्यत्र यदि हलीत्यनुवर्त्तते शक्यमकृत्तुमचीत्येतत् । तत्क्रियते विरूपार्थम् । अनादेश इत्ये-
व । त्वद्गच्छति । मद्गच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मद्स्मदोर्लोपो भवति । कश्च शेषः, यत्राकारो सकारश्च न विहितः ॥

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च पृथीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मङ्गम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । त्वत् ।
मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम । युष्माकम् । अस्माकम् । शेषप्रहणं विरूपार्थम् । शेषे
लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्माच्च भवति, त्वं ब्राह्मणो । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तः तद्विधा-
तस्य । अलिङ्गे वा युष्मद्स्मदी इति । केचित्तु शेषे लोपं टिलोपमिच्छन्ति । कथं वक्ष्यमा-
णादेशापक्षः शेषः, ते इति । तत्रायं लोप इति टिलोपो भवति ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

मपर्यन्तस्येत्ययमधिकारो, यदित ऊर्ध्वमनुकामिष्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् ।
वक्ष्यति । युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्येति किम् । युवकामावकामिति
साकञ्कस्य मा भूत् । त्वमावेकवचने । त्वया । मया । मपर्यन्तस्येति किम् । सर्वस्य मा
भूत् । तथाच सति त्वमयोरकारस्य, योऽचीतिः सकारे कृतेऽनिष्टं रूपं स्यात् । मान्तस्येत्येव
सिद्धेऽस्मिन् यत्परिग्रहणं कृतमवधिद्योतनायं तन्मान्ते मा भूत्, कदा, यदा ण्यन्तयोः किदि
मान्तत्वं विधत्ते, युष्मद्स्मदोः स्थानिवत्त्वं च णेरत्र कौ लुप्तत्वाच्च विधत्ते ॥

युवावौ द्विवचने ॥ ९२ ॥

द्विवचन इत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने ये युष्मद्स्मदी द्वयार्थभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य
स्थाने युव आद्य इत्येतावादेशौ भवतः । युवान् । आवाम् । युवाभ्याम् । युवयोः । अत्व-
योः । यदा समासे द्वयं युष्मद्स्मदी भवतः, समासाथेऽन्यसंख्यत्वादेकवचने वा भवति,
तदापि द्वययर्थयोर्दुष्मद्स्मदोर्युवावौ भवतः, यदि त्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न
श्राध्येते । अतिक्रान्तं युवामतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् युवामतियुवान् । अत्या-
वान् । अतिक्रान्तेन युवामतियुवया । अत्यावया । अतिक्रान्तैर्युवामतियुवाभिरत्यावामिः ।
अतिक्रान्तेभ्यो युवामतियुवभ्यमत्यावभ्यम् । अतिक्रान्तद् युवा, मतियुवत् । अत्यावत् ।
अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अतियुव-
त् । अत्यावत् । अतिक्रान्तानां युवामतियुवकम् । अत्यावकम् । अतिक्रान्ते युवामति-
युवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवामतियुवासु । स्वाहादीनां तुमिषये परत्वाच्च एव भव-
न्ति । अतिक्रान्तो युवामतित्यम् । अत्यहम् । अतिक्रान्ता युवाम्, अतियूयम् । अतिक्रा-
न्ताय युवाम्, अतितुभ्यम् । अतिममम् । अतिक्रान्तरूप युवामतितय । अतिमम । यदा तु
युष्मद्स्मदी एकत्वग्रहणव्योर्वसंते, समासाथेऽन्यु द्वित्ये, तदा युवावौ न भवतः । अतिक्रान्तौ
त्वाम्, अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र
ज्ञेयम् ॥

यूयययौ जसि ॥ ९३ ॥

युष्मद्स्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय यय इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् ।
परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिययम् । तदन्तविधिरत्र भवति । अत्रापिकारं
रूपं च पदौ भवति तदुत्तरदन्त्येति ।

त्वाहौ सौ ॥ ९४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । परम-
त्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

तुभ्यमहौ ङयि ॥ ९५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मद्य इत्येतावादेशौ भवतो ङयि परतः । तुभ्यम् । मद्यम् ।
परमतुभ्यम् । परममद्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् ॥

तवममौ ङसि ॥ ९६ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो ङसि परतः । तव । मम । परम-
तव । परममम । अतितव । अतिमम ॥

त्वमाचेकवचने ॥ ९७ ॥

एकवचन इत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्याभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य
स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वत् । मत् । त्वयि ।
मयि । यदा समासे एकार्ये युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्य त्वन्यसंलपत्वाद् द्विवचनं
बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमावादेशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु विषये त्वाहौ सावित्ये-
वमादीनां पूर्वविप्रतिषेधेन त एवेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ
त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वामतित्वान् अतिमान् । अतिक्रान्ताभ्यां
त्वामतित्वाम्भ्याम् । अतिमाम्भ्याम् । अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वामिः । अतिमामिः । इत्येव-
माद्युदाहार्यम्

प्रत्ययोत्तरपद्योश्च ॥ ९८ ॥

एकवचन इत्यनुवर्त्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य
त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वायं, त्वदीयः । मदीयः । अतिशयेन त्वं, त्वत्तरः । मत्तरः ।
स्वामिच्छति, त्वद्यति । मद्यति । त्वमिवाचरति, त्वद्यते । मद्यते । उत्तरपदे । तव पुत्रस्त्व-
त्पुत्रः । मत्पुत्रः । त्वं नाथोऽस्य, त्वन्नाथो, मन्नाथः । एकवचन इत्येव । युष्माकमिदं युष्म-
दीयम् । अस्मदीयम् । युष्माक पुत्रो अस्माकं पुत्रां युष्मत्पुत्रो अस्मत्पुत्रः । विभक्तावित्य-
धिकारात् पूर्वयोर्गो विभक्ताविव । ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमार-
म्भः । ननु चात्राप्यन्तर्वर्तिनां विभक्तिरस्ति, तस्यामेवादेशौ भविष्यतः । नैवं शक्यं, लुका
तस्या भवितव्यम् । बहिरङ्गो लुक् अन्तरङ्गावादेशौ प्रथमं तौ भविष्यतः । एतदेव तद्वादेश-
वचनं ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोऽपि लुक् बाध्यते इति । तेन गोमान् प्रियोऽस्य
गोमत्प्रिय इत्येवमादौ जुमादि लुका बाध्यते । एवं च सति त्वाहौ सावित्येवमाद्योऽपि प्र-
त्ययोत्तरपद्योरादेशा न भवन्ति । त्वं प्रधानमेपां त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । यूयं पुत्रा अस्य
युष्मत्पुत्रो अस्मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्धितं, मद्धितम् । तवत्पुत्रस्त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः । अथ
किमर्थमेपां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतन्न विज्ञायते । लक्ष्यस्थित्यपेक्षया । ज्ञापकार्यं ह्येतस्मिन्
बहुतरमिदं संगृह्यते ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ९९ ॥

त्रिचतुर् इत्येतयोः स्त्रियां वर्त्तमानयोस्त्रिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतो विभक्तौ परतः ।
त्रिसृः । चतसृः । तिसृभिः । चतसृभिः । स्त्रियामिति किम् । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । च-
त्वारि । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्गं
तु लिङ्गान्तरे तथाप्यादेशौ भवत एव । प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्रा-
ह्मण इति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियातसृ ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि ।
प्रियचतसा । प्रियचस्रौ । प्रियचतस्रः । प्रियचतसृ । प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि । नष्टतश्चेति

समासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्येन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात् । यदा तु त्रिच-
तुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्गं तदा आदेशौ न भवतः । प्रियास्त्रयोऽस्याः, प्रियाणि त्रीणि वा
अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियच-
त्वारः । *तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । तिसृका नाम ग्रामः । *चतसर्थाद्यु-
दार्चनपातनं कर्त्तव्यम्* । चतस्रः पश्येत्यत्र, चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत् । चतसृणामित्य-
त्र तु पद्मत्रचतुर्भ्यो हलादिरित्येव स्वरो भवति । हलादिग्रहणसामर्थ्याज्जिपातनस्वरो बाध्यते ।

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्ऋतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । चिस्तिष्ठ-
न्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियतिस्त्र आनय । प्रियचतस्र आनय ।
प्रियतिस्त्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्त्रि निधेहि प्रियचतस्रि निधेहि । पूर्वसवर्णोत्व-
डिसर्वनामस्थानगुणानामपवादः । परमपि डिसर्वनामस्थानगुणं पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते । अ-
चीति किम् । तिस्रभिः । चतस्रभिः । ऋत इति तिसृचतस्रोः प्रतिपत्यर्थमन्यथा हि तदपवाद-
स्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्थाम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजादौ विभक्तौ परतः । जराया द-
न्ताः शीर्यन्ते । जरया दन्ताः शीर्यन्ते । जरसे त्वा परिदद्युः । जरायै त्वा परिदद्युः । अची-
त्येव । जराभ्याम् । जराभिः । जुनो जरसादेशो विप्रतिषेधेन । अतिजरसि ब्राह्मणकुलानि ।
इहातिजरसे ब्राह्मणकुलं पश्येति लुभ भवति, आनुपूर्व्यां सिद्धत्वात् । अतिजर अमिति स्थिते
लुगम्भावां जरसुभाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति । तत्र लुक् तावदपवादत्वाद-
म्भावेन बाध्यते । अम्भावोऽपि परत्वाज्जरसादेशेन, न च पुनर्लुक्शास्त्रं प्रवर्त्तते अष्टावसरत्वाद्-
इत्येवमेव भवति, अतिजरसे ब्राह्मणकुलं पश्येति । प्रथमैकवचने तृतीयावहुवचने च अतिजर-
ब्राह्मणकुलं तिष्ठति, अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतम् । किं कारणं, सन्निपातल-
क्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अन्ये त्वनित्यत्वादस्या परिभाषाया अतिजरसे ब्राह्म-
णकुलं तिष्ठति अतिजरसैरित्येवं भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादीनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद् । स्यः । त्या । त्ये । तद् ।
सः । तौ । ते । यद् । यः । यौ । ये । एतद् । एपः । एतौ । एते । इदम् । अयम् । इमौ ।
इमे । अदस् । असौ । अमू । अमो । द्वि । द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्व-
मित्यते ॥ इह न भवति । भवत् । भवान् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्त्वदादयः पाठादेव पर्युद्गन्ता
इतीह न भवति । त्यद् । त्यदी । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । त्यदादिप्र-
धाने तु शब्दे भवत्येव । परमसः । परमतौ । परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः । कौ । के । साकच्छस्या-
प्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधीयते, किमोदिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ ह्यपारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः ।
पुत्र । पुद् । तिहोरितोकार उच्चारणार्थः ॥

क्याति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति । क गमिष्यसि । क भोक्ष्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् । किमोद्भवदिति च प्रत्ययान्तरं न विधीयते साकच्कार्यम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः । त्यद् । स्यः । तद् । सः । पुतद् । एपः । अदस् । असौ । अनन्त्ययोरिति किम् । हे स । सा ॥

श्रदस् औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ । *औत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः सादुत्वं च* । यद्वा औत्वप्रतिषेधस्तदा सकारदुत्तरस्य उत्वं भवति । असुकः । असुकौ । *उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामकृतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः* । परमाहम् । परमायम् । परमानेन ॥

अदसः सोभवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत संदिग्धं हलः प्रकृतं हि तत् ॥

आप एत्वं भवेत्तस्मिन्ने ध्रालीत्यनुवर्त्तनात् ।

प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्जयते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोऽन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनार्थम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान्(१) ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे पुंसीति वचनात् खियामयं यकारः ॥

इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतोऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः । पुंसीति किम् । इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

इदमोऽकारस्य इद्रूपस्य स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति आपि विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति किम् । इमकेन । इमकयोः । आपीति प्रत्याहारस्त्वृतीयैकवचनात् प्रभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमोऽकारस्य इद्रूपस्य लोपो भवति । आम्भाम् । एभिः । एभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थकेऽल्लोपविधिरिति सर्वस्यायमिद्रूपस्य लोपः । अथवा नायमिल्लोपः । अनाप्यक इति अन्ग्रहणमनुवर्त्तते ॥

भृजेवृद्धिः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । भृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति । माष्ठी । माण्डुम् । माण्डव्यम् ।

(१) काचित्पुस्तकान्तरे पाठोऽयं "इहसाविति न सम्भज्जयते वत्तरसूत्रे सापितिवचनात्" इति ।

मृजेरिति धातुप्रहणमिदं, धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्यय इव वेदितव्यम् । कंसपरिमृद्भ्यां, कंसपरिमृद्भिरित्यत्र न भवति ॥

अचो अणिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य जिति णिति च वृद्धिर्भवति । जिति । एकस्तण्डुलनिवायः । द्वौ युष्-
निष्पावौ । कारः । हारः । णिति । गौः । गावौ । गावः । सखायौ । सखायः । जैत्रम् । यौ-
त्रम् । च्यौतनः । जयतेर्यौतिश्च, उणादयो बहुलमिति छृण् प्रत्ययः । च्यवतेरपि त्ण् ॥

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने जिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति । पाकः त्यागः यागः ।
पाचयति । पाचकः । पाठ्यति । पाठकः । अत इति किम् । भेदयति, भेदकः । उपधायाः
इति किम् । चकासयति, तक्षकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते जिति णिति च प्रत्यये परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । मार्ग्यः ।
वात्स्यः । दाक्षिः । प्लाक्षिः । णिति । औपगवः । कापटवः । स्वाष्ट्रो जागत इत्यत्राचामा-
दिर्बुद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडा-
यनः । चारायणः । प्राग्वहतेष्टक् । वाक्षिकः । शालाकिकः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ७ ॥ २ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

देविकाशिंशपादित्यवाद्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिंशपा दित्यवाद् दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामाचामादेरचः स्थाने वृद्धिप्र-
सङ्गे आकारो भवति जिति णिति किति तद्धिते परतः । देविकायां भवमुदकं दाविकमुदकम् ।
देविकावृत्ते भवाः शालयः, दाविकावृत्ताः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां प्रामः । तत्र भवः
पूर्वदाविकः । प्राचां प्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः साध्याकार एव भवति । शिंशपा ।
शिंशपाया विकारश्चमसः, शांशपश्चमसः । पलाशादिरयम् । तेन पथे अण्, अनुदात्तादिलक्षणो
वा अश् । शिंशपास्यथे भवाः, शांशपास्यथः । पूर्वशिंशपा नाम प्राचां प्रामः, तत्र भवः
पूर्वशांशपः । दित्यवाद् । दित्यौह इद् दित्यौहम् । दीर्घसत्रे भक् दीर्घसत्रम् । श्रेयसि भवे,
धायसम् । *वहानरन्त्येदपचनम्* । *वृद्धिप्रत्ययेऽचामादेरचः स्थाने यद्दीर्घस्य एकारादेशो
भवति । वहानरस्यापरत्ये, वहानरिः । केचिणु विहानरस्यैव वैहीनरिमिच्छन्ति ॥

केचयमित्रयुप्रलयार्त्ता यादेरियः ॥ २ ॥

केचय मित्रयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्यपगादेशो भवति तद्धिते जिति णिति
किति च परतः । केचयस्यापरत्ये केचयः । जनपदान्वात् क्षात्रवाग्निद्वयप्रत्ययः । मित्र-
सुभाषेन स्यात्पथे, मित्रेभिर्यथास्यात्पथे । गोत्रपरनाच्छ्रुत्वापत्यकारादेशेतिभ्यति गुम् ।
श्रीविक्रं दि तत्र गोत्रं गृह्णाते । एतेके कल्पिताब्दो गोत्रमित्यभिधीयते । प्रलय । प्रत्यवादागर्भ,
यानेषमुदकम् ॥

न स्याभ्यां पदात्ताभ्यां पूर्वां न ताभ्यामैन् ॥ ३ ॥

यकारवकाराभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमैजागमौ भवतो जिति णिति किति च तद्धिते परतः । यकारादेकारः । वकारादौकारः । व्यसने भवं, वैयसनम् । व्याकणमधीते, वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौवशः । श्वाभ्यामिति किम् । ग्रथस्यापत्यं ग्रार्थि । पदान्ताभ्यामिति किम् । यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यतेश्छान्ना याताः । प्रतिषेधवचनमैवो विषयप्रकृत्यर्थमिह मा भृद्वाध्यदिवः । माध्वदिवरिति । नद्यग्र श्वाभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति । वृद्धेरभावात्प्रतिषेधोऽपि नास्तीत्यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते ॥ पूर्वग्रथलिन्दे भव । पूर्वग्रथलिन्दः । यत्र उत्तरपदसंबन्धी यण् न भवति तत्र नेप्यते प्रतिषेधः । द्वे अशीतो भृतो भृतो भावी वा द्व्यशांतिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां श्वाभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति पूर्वी तु ताभ्यामजागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वारपालस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति । स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौवरः । सौवरोऽध्यायः । सौवर्यः सप्तम्य इति । व्यलकशो भवः, वैयलकशः । स्वस्तीत्याह, सौवस्तिकः । स्वभंशः, सौवः । *अव्ययानां भमात्रे विलोपः* स्वर्गमनमाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति केचित् पठन्ति, तदनर्थकम् । शोभनोऽध्याय, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वणैव सिद्धम् । अथाप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते । स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इति । एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठात्सिद्धम् । तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येव । स्फ्यकृतस्यापत्यं, स्फैयकृतः । स्वादुमृदुन इदं, सौवादुमृदवम् । श्वन् । शुन इदं, शौवनम् । अन्नणि इति प्रकृतिभावः शुनो विकारो मांसं, शौवम् । प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यञ् । श्वादंष्ट्रायां भवः, शौवादंष्ट्रो मणिः । स्वस्येदं, सौवम् । स्वग्रामे भवः, सौवग्रामिकः । अध्यात्मादित्वाद्दृञ् । अपदान्तार्योऽयमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यलकश । स्वस्ति । स्वर । स्फ्यकृत । स्वादुमृदु । श्वन् । स्व ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति तस्मान्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्यग्रोधस्य विकारः, नैयग्रोधश्चमसः । केवलस्येति किम् । न्यग्रोधमूले भवाः शालयः, न्याग्रोधमूलाः शालयः न्यग्रोधयतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् ॥

न कर्मव्य तहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तत्र भवति । प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः । व्यावक्रोशी व्यावलेखी व्याववर्ती व्यावहासी वर्त्तते । कर्मव्यतितारे णच् छियामिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताण्यचः छियामञ् ॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तत्र भवति । स्वागतमित्याह, स्वागतिकः । स्वध्वरेण चरति, स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं, स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं, व्याडिः । व्यवहारेण चरित, व्यावहारिकः । व्यवहारशब्दोऽयं लौकिके वृत्ते वर्त्तते, न तु कर्मव्यतिहारे । स्वपतौ साधुः, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्दपादादत्र प्राप्तिः । स्वागत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यड । व्यवहार । स्वपति ॥

श्वदोरञि ॥ ८ ॥

श्वदेरङ्गस्य ह्रजि परतो यदुक्तं तत्र भवति । श्वभक्षस्यापत्यं, श्वाभस्त्रिः । श्वादेष्ट्रिः । स्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । *इकारादिग्रहणे कर्त्तव्यं, श्वागणिकाश्र्धम्* । श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वायूथिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध इष्यते ॥ श्वाभक्षेरिदं, श्वाभक्षम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वदेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तत्र भवति । श्वापदस्येदं, श्वापदम् । शौवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तो चिण्णलोरिति प्रागेतस्मात् । यदित ऊर्ध्वगनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्धेदितव्यम् । वक्ष्यस्यवषवाहतोः । पूर्ववार्पिकम् । अपरवार्पिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरहैमनम् । यत्र पञ्चमीनिर्द्देशो नास्ति, जे प्रोष्ठपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदाधिकारः । पञ्चमीनिर्द्देशेष्वपि विस्पष्टार्थं वृद्धेष्वक्ष्यवपदेशार्थम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्युत्तरपदाधिकारे या वृद्धिरित्येवं विज्ञायते ॥

अवयवाद्गतोः ॥ ११ ॥

अवयवाच्चिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति गिति किति च परतः । पूर्ववार्पिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरवार्पिकम् । अपरहैमनम् । पूर्ववर्षाणामपरे वर्षाणामित्येकदेशिसमासः । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे, वर्षाभ्यष्टक्, हेमन्ताच्च, सर्वत्राण् च तलोपश्च इत्यण् प्रत्ययः । तत्र ऋतोवृद्धिमद्धिधाववयवाद्गिति तदन्तविधिः । अवयवाद्गिति किम् । पूर्वासु वर्षासु भवं पूर्ववार्पिकम् । कालादृण्यं इति ङ्य अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वाद्धाजनपदस्य ॥ १२ ॥

सु सर्वं अर्द्धं इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते गिति किति च परतः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतद्व्यञ्चोऽथ, अवृद्धादपि बहुपचनविषयादिति बुञ् । सुसर्वाद्धादिकशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशोऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते गिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च । दिस इति किम् । पूर्वः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः । तत्र भवः, पूर्वपञ्चालकः । आपरपञ्चालकः । अमद्राणामिति किम् । पूर्वमद्रः । आपरमद्रः । मद्रेभ्योऽमित्यप्रत्ययः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिस उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते गिति किति च परतः । ग्रामाणाम् । पूर्वेषु ग्रामाणां भवः, पूर्वेषुग्रामाणाम् । अपरेषुग्रामाणाम् । ग्रामाणां गृधिरः । अपरग्रामाणां गृधिरः । नगराणाम् । पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः, पूर्वपाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वकान्यकुब्जः । अपरकान्यकुब्जः । ग्रामत्वादेव नगराणामपि घटने भित्ति भेदेन यदुभयोरस्यादाने तत्सम्यन्यभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिग्पूर्वपक्षे हि समुदायः । पूर्वेषुग्रामाणां प्राचां ग्रामाणां भवः । पाटलिपुत्रादिः पुनरुत्तरपदमेव नगरमाह ॥ तत्र ग्रामाणां प्राचां ग्रामाणां भवः दिग्त्वात्तदुत्तरस्य वृद्धिर्भवतीत्येवमभिधीयन्त्यः किरणं । इत-

रत्र तु दिश उत्तरेषां नगराणामित्येव । पूर्वेषु कामशम इत्येवमादिषु कृतायामुत्तरपदवृद्धौ षुकादशो भवतीति ज्ञापितं, नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधेन ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति गिति किति च परतः । द्वौ संवत्सरावधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्विसंवत्सरिकः । संख्यायाः । द्वे षष्ठी अर्धाष्टो भूतो भूतो भावी वा, द्विपाठिकः । द्विसामतिकः । द्विपद्यधिदशब्दो वषेषु संख्येषु वर्त्तमानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति परिमाणान्तस्येत्येव सिद्ध संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्थाग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः त्रैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति, द्विवापा, त्रिवापा, माणविकेति, अपरिमाणविस्ताचितेति पयुंशलो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ ६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति गिति किति च परतः स चेत्तद्धितो भविष्यत्यर्थे न भवति । द्विवापा अर्धाष्टो भूतो भूतो वा, द्विवापिकः । त्रिवापिकः । अभविष्यतीति किम् । यस्य त्रैवपिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये अधिकं वापि विद्यते स सोमं पातुमर्हति । त्राणि त्रपाणि भावीति त्रैवपिकम् । अधीष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति । गम्यते हि तत्र भविष्यता, न तु तद्धितायः । द्वे वषे अर्धाष्टो भूतो वा कर्मं करिष्यतीति, द्विवापिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति गिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न भवति । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य, द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । विभाषा कार्पापणसहस्राभ्यामित्यत्र सुवर्णशतमानयोर्द्विसंख्यानमिति लुको विकल्पः । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं, द्वित्रिपूर्वाङ्गिकाद्, द्विनैकिकम् । अक्षज्ञाशाणयोरार्तं किम् । पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालिकम् । पाञ्चलोहित्यः परिमाणमस्य पाञ्च कपालानि परिमाणमस्येति विगृह्य तदस्य परिमाणमिति योगविभागात्प्रत्ययस्तद्धितान्तश्चायं समुदायः संज्ञा । द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतं, द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । शाणाद्वा, द्वित्रिपूर्वाङ्ग्येत्यण् प्रत्ययः । असंज्ञाशाणकुलिजानामिति केचित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः ॥

जे प्रोष्टपदानाम् ॥ १८ ॥

ज इति जातार्थो निर्दिश्यते । तत्र यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् जिति गिति किति च परतः प्रोष्टपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति । प्रोष्टपदा नाम नक्षत्रं तामिर्भुक्तः काल इत्यण् । तस्य लुपविशेष इति लुप् प्रोष्टपदासु जातः ऋतुनक्षत्रेभ्योऽणित्यण् । प्रोष्टपदो मेवो धरणांभिवर्षति । प्रोष्टपदाः भवः प्रौष्टपदः । प्रोष्टपदानामिति बहुवचननिर्देशात् पर्यायोऽपि गृह्यते भद्रपाद् इति ॥

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति गिति किति च परतः । सुहृदयस्येदं, सोहार्हम् । सुहृदस्य भावः, सोहार्हम् । सुभः गस्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् । सुभगाया अपत्यं, सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । कल्याण्यादिषु सुभगद्वुर्भगेति पठ्यते । सुभग मन्त्रे इत्युद्गद्गादिषु पठ्यते । तत्रोत्तरपद-

वृद्धिर्नैष्यते । महते साभगाय । छन्दसि सर्वविधोनां विकल्पितत्वात् । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः, सक्तुसिन्धुषु भवः, साक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्यण्प्रत्ययः ॥

अनुशक्तिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशक्ति इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते षिति णिति किति वा परतः । अनुशक्तिकस्येदम्, आनुशातकम् । अनुहोडेन चरति, आनुहौडिकः । अनुसंवरणे दीयते, आनुसांवरणम् । अनुसंवत्सरेण दीयते, आनुसांवत्सरिकः । अङ्गारवेणुनाम कश्चित्तस्यापत्यम्, आङ्गारवेणवः । असिहत्य । तत्र भव, आसिहात्यम् । अस्यहत्य इति केचित्पठन्ति ततोऽपि विभुक्तादित्वाद्गण । अस्यहत्यशब्दोऽस्मिन्प्रधानायेऽस्ति, आस्यहात्यः । अस्यहेतिरित्येवमपरे पठन्ति । अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य, आस्यहेतिकः । अत एव चलनादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेश्चालुक् । वध्योग इति विदादिरयं, तस्यापत्यं वाध्यौगः । पुष्करसत्, अनुहरत्, एतौ बाह्यादिषु पठ्येते । पौष्करसादिः । आनुहारतिः । कुरुकत गगादिः, कौरुकात्यः । कुरुकात्यः । कुरुपञ्चाल । कुरुपञ्चालेषु भवः, कौरुपाञ्चालः । जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते इति बुद्धिर्न भवति । उदकशुद्धस्यापत्यम्, औदकशौद्धिः । इहलोक । परलोक । तत्र भवः, ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्तरपदस्येति ठञ् । सर्वलोक । तत्र विदितः, सार्वलौकिकः । सर्वपुरुषत्पदे, सावंपौरुषम् । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग । तत्र भवः, प्रायोगिकः । परस्त्री । पारस्त्र्येयः । कुलट्याया वेतीनइ ॥ राजपुरुषात् प्यपि ॥ राजपौरुष्यम् । प्यदीति किम् । राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । उड्डीच्वां वृद्धादगोत्रादिति किम् । शतकुम्भमुखशयनादयः । शतकुम्भे भवः, शातकौम्भः । सौखशायनिकः । पारदारिकः(१) । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । आकृतिगणधायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति । अभिगममर्हति, आभिगामिकः । अधिदेवे भवमाधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । चतस्र पृथ विद्याः, चातुर्वर्धम् । स्वार्थं प्यम् । अनुशक्ति । अनुहोड । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु । असिहत्य । वध्योग । पुष्करसत् । अनुहरत् । कुरुकत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्ध । इहलोक । परलोक । सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ॥ राजपुरुषात् प्यपि ॥ सूत्रनड ॥

देवताहन्दे च ॥ २१ ॥

देवताहन्दे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते षिति णिति किति वा परतः । अग्निमारुतोमनद्वाहीमालभेत । अग्निमारुतं कर्म । यो देवताहन्दः सुकृद्विःसम्यन्धी तत्रार्थं विधिः । इह तु न भवति । स्कन्दविशाखौ देवते अस्य, स्कान्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती । ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तद्य भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति किम् । ऐन्द्राग्नेकादशकपालं चरं निर्यपत् । इन्द्रशब्दे द्वावर्थौ तत्र तद्धिते एकस्य यस्येति लोपोऽपरस्य पूर्वगं सौंकादेश इत्यप्रसिद्धेय गृह्ये, तदेदं प्रतिषेधवचनज्ञापनम् । यहिरङ्गमपि पूर्वगपरपदयोः पृथ कार्यं भवति पश्चादेकादेश इति, तेन पूर्वपुकारमशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाश्च घरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घाश्च घरुणस्य परस्य यदुक्तं तद्य भवति । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घावरुणम् । दीर्घादिति किम् । अग्निमारुतोमनद्वाहीमालभेत । अग्नेरीदग्नेः गोमरुणयोस्तिवन्वानत्वात्परस्य, इन्द्रा-

द्वाविति प्रतिषेधो विधीयते । तेन दीर्घात् परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गपूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । सुद्वानगरे भवः, सौहानागरः । पौण्ड्रनागरः । प्राचामिति किम् । मद्रनगर-मुदङ्गु, तत्र भवः । माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तरमुत्तरपदस्य विभाषितं तद्धिते जिति णिति किति च परतः । कुरुजङ्गलेषु भवं, कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्णवलजः । सौवर्णवलजः ॥

अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्द्धशब्दात् परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धद्रोणेन क्रीतमार्द्धद्रौणिकम् । अर्द्धकौड-विकमार्द्धकौडविकम् । परिमाणस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकम् ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्द्धात् परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धप्रास्थिकः । आर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धकंसिकः । आर्द्धकंसिकः । अत इति किम् । आर्द्धकौडविकः । तपरकरणं किम् । इह मा भूत् । अर्द्धखार्या भवा अर्द्धखारी, किं च स्यात् आर्द्धखारी भार्या यस्य अर्द्धखारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इति दुबद्भावाप्रतिषेधो न स्यात्, यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिषिद्धयते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति दुबद्भावावो न प्रतिषिद्धयते । यथा वैयाकरणो भार्या अस्य, वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ढे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति । प्रवाहण-स्यापत्यं, प्रावाहणेयः । शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक् प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

ढक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्धितेषु परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं, प्राहणेयिः । प्राहणेयिः । प्रावाहणेयकम् । प्रवाहणे-यकम् । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्दाश्रयेण विकल्पेन वाधितुमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रकुशलनिपुण ङाम् ॥ ३० ॥

नञ उच्यतेषां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति, तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । शुचि । अशौचम् । आशौचम् । ईश्वर । आनैश्वर्यमनैश्वर्यम् । क्षेत्रज्ञ । आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । कुशल । आकौशलम् । अकौशलम् । निपुण । आनैपुणमनैपुणम् । अत्र केचिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयते । नञपूर्वात्तत्पुरुषादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिद्धयते । यत्र शुचादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चाद्भ्रमसाते सति वृद्धिरनङ्गस्यापि वचनाद्भवतीति । तदपरे न मृष्यन्ते । भानवचनादन्योऽपि हि तद्धिनिमित्तमपत्यादिष्वर्थेषु नञ्समासादेव विद्यते । बहुव्रीहेश्च नञ्समासा-ज्ञावचचवोऽप्यस्ति । तत्राङ्गाधिकारोपमर्द्धेन न युज्यत इति । अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादिषु पठ्येते । ततस्तान्भ्यां भावे ष्यञ् भवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचोवृद्धिर्भवति तद्धिते जिति किति वा परतः । आयथातथ्यम् । अथाथातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम् । अयथातथ, अयथापुर्यति ब्राह्मणादिषु नष्मसासावेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु यथाऽसा- दृश्य इति अवयवोभावसामासौ, तथा नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं कृतम् । भाष्ये तु यथा दर्शितम् अयथातथाभाव इति तथा सुप्सुपेति समासो लक्ष्यते । अस्मिस्तु पक्षे सौत्रत्वाद्दोधस्य स्थाने ह्रस्वः ॥

हनस्तोऽचिरणलोः ॥ ३२ ॥

तद्धितेष्विति निवृत्तम् । तत्सवद्धं कित्तीत्यपि । ङिण्तातिवर्चते । हनस्तकारादेशो भवति ङिणित् प्रत्यये परतः, चिण्णलौ वर्जयित्वा । वातयति । घातकः । साधुघाती । घातघातम् । घातो वर्चते । अचिण्णलोरिति किम् । भवानि । जवान । धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः प्रत्यये विज्ञायते । इह न भवति । यात्त्रंघनमितरदिति ॥

आतो युक्चिण्णकृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति ङिणित् युगागमो भवति । अदापि । अघापि । कृति । दायो, दायकः । धायो, धायकः । चिण्कृतोरिति किम् । ददौ । दधौ । चौडिः बालाकिः । बाह्वादित्वादिम् । ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिर्वर्जितस्य चिणि कृति च ङिणित् यदुक्तं तन्न भवति । किं चोक्तम्, अत उपघाया इति वृद्धिः । अशमि । अदमि । कृति खखदपि । शमकः । तमकः । दमकः । शमस्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । यामको, रामकः । कवमुद्यमोपरमौ । अड उद्यमे, यम उपरमे इति । निपातनादनुगन्तव्यौ उपदेशग्रहणं किम् । शमा दमौ तमोत्यत्र यथा स्यादिह मा भूत्, यामकः, रामक इति । मान्तस्येति किम् । चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति किम् । आचामकः । *अनाधमिकमित्रमानामिति वक- ष्यम्* । वामः । कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य ङिचि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र हि मित्त्वं वास्ति । नान्ये मितोऽहेताविति । सूर्यविश्रामो भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्या- प्यमेव मन्यन्ते । चिण्कृतोरित्येव । शशाम । तताम ॥

जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ङिणित् यदुक्तं तत्र भवति । अजनि । जनकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोऽस्ति, तस्यार्थं प्रतिषेधो विधाप्यते । भक्षकश्चेन्न विद्येत वधकोऽपि न विद्यते इति हि प्रयोगो दृश्यते । यथादेशस्या- दन्तत्वादेव वृद्धेश्चभावः । चिण्कृतोरित्येव । जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्चिहोर्लीरीकन्युयीत्माय्यातां पुण्यौ ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तमङ्गस्येति वर्चते । अर्चि ह्रीं ल्लीं रीं कन्यो र्श्मायो इत्येतेषामङ्गानामा- कारान्तामां च युगागमो भवति नौ परतः । अर्चि । अर्चयति । ह्रीं । ह्रीपयति । ल्लीं । ल्लेप- यति । रीं । रीपयति । कन्यो । कन्योपयति । र्श्माययति । आकारान्तानाम् । दापयति । घाप- यति । वापयति, ऋ गतिप्रापणयोः, ऋ गताविति ह्योरपि धात्वोपप्लवणम् । रोश्यपि, रो- गतिरेपणपोरौ श्रवण इति । पुणः पूयान्तस्त्रणमशेषदित्यग्रोपधाह्रस्वो यथा स्यादिति ॥

शाब्दासाक्षाद्याधेयां सुफ् ॥ ३७ ॥

शा छा सा ह्या व्या वे पा इत्येतेपामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः । श । निशाय-
यति । छा । अवच्छाययति । सा । अवमाययति । ह्या । ह्याययति । व्या । संव्याययति ।
पा । पाययति । पाग्रहणे, पै ओवै शोषण इत्यस्यापीह ग्रहणमिच्छन्ति । पा रक्षण इत्यस्य
लुक्विकरणत्वात् भवति । *लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः* । पालयति । *धुञ्प्रीञोर्नुग्यक्तव्यः*
धूनयति । प्राणयति । एते पूर्वान्ता एव क्रियन्ते । तेन न्यशीशयत् । अपीपलत् । अदूधुनत् ।
अपिप्रिणत् । इत्युपधाह्रस्वत्वं भवति । शाच्छासाह्याव्यायेपां कृतात्त्वानां ग्रहणं पुनः प्राप्ति-
माख्यातुम् । किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् । एतस्मिन् प्रकारे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
नास्तीत्युपदिश्यते । तेनाध्यापयति जापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

घो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेऽर्थे वत्तमानस्य जुगागमो भवति णौ परतः । पक्षेणोपवाययति ।
विधूनन इति किम् । आवापयति केशान् । किमर्थं सूत्रं, वर्ज गतौ ण्यन्तस्य सिद्धत्वात्
वातेर्युग्मा भूदित्येवमर्थम् । पै ओवै शोषणे इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोरङ्गोरन्यतरस्यां लुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो णौ परतः स्नेहविपा-
तनेऽर्थे । घृतं विलाययति । विलीनयति घृतं, विलाययति । विलापयति । ली ई इतीकारः
प्रक्षिप्यते, तत्र ईकारान्तस्यैव नुग्भवति, न तु कृतात्वस्य विभाषा लीयतेरिति । स्नेहवि-
पातन इति किम् । जतु विलापयति । जटाभिरालापयते । ली इति लीलीडोर्ग्रहणम् । ला-
इति लातेः कृतात्वस्य च लीयतेः ॥

भियो हेतुभये पुक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थे पुगागमो भवति णौ परतः । मुण्डो भीपयते । जटिलो भीपयते ।
अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य पुमिद्व्यर्थः । मुण्डो भापयते इत्येवं हि तत्र भव-
ति । हेतुभय इति किम् । कुञ्जिकयैर्न भाययति । नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणं कि-
तर्हि कुञ्जिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति णौ परतः । स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

शदेरङ्गस्यागतावर्थे वर्त्तमानस्य तकारादेशो भवति णौ परतः । पुष्पाणि श्रातयति ।
अगताविति किम् । गाः श्रादयति गोपालकः ॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति णौ परतः । धीहीन् रोपयति । धीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुः ॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य हकारादेशो भवति आपि परतः, स चेदाप्सुप-
परोर्न भवति । जटिलिका । मुण्डिका । कारिका । हारिका । एतिकाश्चरन्ति । प्रत्ययग्रहणं
किम् । शक्तोतीति शका । स्थग्रहणं विल्पष्टार्थम् । ककारमात्रं प्रत्ययो नाऽस्तीति सामर्थ्यात्
प्रत्ययस्थस्य ग्रहणं शक्यते जिज्ञातुम् । कादिति किम् । नन्दना । रमणा । पूर्वस्येति किम् ।
पटुका । सृदुका । अत इति किम् । गौका । नौका । तपरकरणं किम् । राका । धाका ।
आपीति किम् । कारको, धारकः । अथापीत्यनेन विशिष्यते ककारः । दधेवं, कारिकेत्यत्रादि

न प्राप्नोति अकारेण व्यवहितत्वात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ
 स्यानिवद्भवतीति व्यवधानमेव । वचनाद् व्यवधानमीदृशं यत्स्थानिवद्भावकृतमेकेन वर्णेन
 तदाश्रीयते । रथकट्वादिषु तु श्रुतिक्लृप्तमनेकेन वर्णेन व्यवधानमिति इत्वं न भवति । असुप
 इति किम् । बहवः परिवाजका अस्यां मदुरायां बहुपरिवाजकशब्दात्पर आविति प्रतिपेधो
 भवति । प्रसञ्ज्यप्रतिपेधश्चायं न पर्युदासः । पर्युदासे हि सति समुदायादसुवन्तात् पर आ-
 वितितीत्वमत्र स्यादेव । अविद्यमानः सुप् अस्मिन् सोऽयमसुविति । एवमवि नाश्रीयते । तथा
 हि सति बहुचमिकेत्यत्रापि न स्यात् । *मामकनरकपोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यमप्रत्ययस्थत्वात्* ।
 मम इयं माकिका । नरिका । अणि ममकादेशः । केवलमामकेति नियमात् संज्ञाछन्दसोरी-
 कारो नास्त्यत्र । तेनाण्प्रत्ययान्तादपि टाप् भवति । नरान् कायतीति नरिका । आतोऽनुप-
 समं क इति कः प्रत्ययः । *प्रत्ययनिपेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम्* । उदीचामातः स्थाने
 यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका । इहत्तिका ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति । यका । सका । या सा इति निर्देशो न तन्त्रे,
 यत्तद्रोरुपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिपेध इष्यते । यकांयकामचोमहे । तकांतकां पचाम इति ।
 यत्तद्रोः प्रतिपेधे त्यकन उपसंख्यानम्* । उपत्यका । अधित्यका । *पाचकादीनां छन्दस्युप-
 संख्यानम्* । हिरण्यवर्णाः शुचयः पाचकाः । यासु अलोमकाः । छन्दसीति किम् । पाचिका ।
 अग्निपि चोपसंख्यानम् । जीवताद् जीवका । तन्दका । भवका । उत्तरपदलोपे चोपसं-
 ख्यानम्* । देवदत्तिका । देवका । यक्षदत्तिका । यज्ञका । *क्षिपकादिनां चोपसंख्यानम्* ।
 क्षिपका । भ्रुवका । *तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम्* । तारका । ज्योतिषीति किम् ।
 तारिका दासी । *वर्णका तान्त्व उपसंख्यानम्* । वर्णका प्रावरणभेदः । तान्त्व इति
 किम् । वर्णिका भागुरी लोकायते । *वर्त्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम्* । वर्त्तका शकुनिः ।
 प्राचामन्यत्र उदीचां तु वर्त्तिका । शकुनाविति किम् । वर्त्तिका । भागुरी लोकायतस्य ।
 अष्टका पितृदैवत्ये । अष्टका । पितृदैवत्य इति किम् । अष्टिका खारी । *वा सूतक्रापुत्र-
 कावृन्दारकाणामुपसंख्यानम्* । सूतिका । सूतका । पुत्रिका । पुत्रका । वृन्दारिका ।
 वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने योऽकारस्तत्प्रातः
 स्थाने इकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थम् । इन्धका । इभ्यिका । क्षत्रियका ।
 क्षत्रियिका । ककापूर्वायाः । षट्कका । षट्किका । मूपिकका । मूपिकिका । आत इति
 किम् । सांकाश्ये भवा सांकाश्यिका । स्थानग्रहणमनुवादेऽपि स्थानसंमन्धप्रतिपत्त्यर्थम् ।
 आत इत्यनेन एत इति विक्षिप्यते । यकपूर्वाया इति खिलिङ्गनिर्देशः, आतः खीप्रत्ययस्य
 प्रतिपत्त्यर्थम् । इह न भवति । शुभे यातीति शुभयाः । शुभेयिका । *यकपूर्वत्वे धात्यन्त-
 प्रतिपेधः* । धात्यन्तयोर्यकारककारयोस्य प्रतिपेधस्य प्रतिपेधो यक्त्यः । सुनयिका ।
 सुनयिका । मुशयिका । व्याशयिका ॥

भर्त्रैपाजाद्वाहास्थानत्रपूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

आतः स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । भग्ना । भग्निका ।
 भग्ना । भभक्षका । अभग्निका । ष्यका । ष्यिका । गजका । अजिका । अनजिका ।
 गभजका । गका । गिका । वाशका । अशिका । द्वके । द्विके । स्वका । स्विका । अशिका ।
 अशिका । एनादे नन्पूर्वे न प्रयोजनः । किं कारणम् । तत्र हि सति यदि ग्राह्यं हान्यां

नञ्समासः, अथापि कृते नञ्समासे पश्चादकच्, उभयथापि समासाद् या विभक्तिरूपघनेः तस्यां त्यदाद्यत्वे सति टापा भवितव्यं, सोऽन्तर्वात्तन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति इत्त्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तेन, अनेपका, अद्वके इत्येव नित्यं भवितव्यम् । स्वशब्दस्तु ज्ञातिघनाख्यायां नञ्पूर्वोऽपि प्रयोजयति । भस्त्रेत्ययमभापितपुंस्कात्तस्याभापितपुंस्काच्चेत्येव सिद्धे यदिह प्रहणं तदुपसर्जनार्थम् । अविद्यमाना भस्त्रा यस्या अभस्त्रा । साल्पा, अभस्त्रका । अभस्त्रिका । अत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते पुनर्वहुव्रीहौ कृते भापितपुंस्काद्यष्टाबुत्पद्यते तस्य केषण इति यो ह्रस्वो नासावभापितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति । नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दाः दन्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका । बहुभस्त्रका । बहुभस्त्रिका । इत्येवमनयोरपीष्यते तत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनमनुवाद एव मन्द्रञ्चिद्विप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

अभापितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥

अभापितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचामाचार्याणां मतेन इकारादेशो न भवति । खट्विका । खट्वका । अखट्वका । अखट्विका । परमखट्विका । परमखट्वका । बहुव्रीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यमनेन विधिना । तत्राप्यभापितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवत्यकार इति । यदा तु अविद्यमाना खट्वा अस्याः अखट्वा । अल्पा अखट्वा, अखट्विकेति तदा न भवति । तथा अतिक्रान्ता खट्वावतिखट्वा, अल्पा अतिखट्वा, अतिखट्विका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभापितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति । खट्वका । अखट्वका । परमखट्वका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्टः, कश्चाङ्गस्य निमित्तं ? प्रत्ययस्तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्ययमादेशो भवति । प्राग्बहतेष्टक् । आक्षिकः । शालाकिक् । लवणाट्टन् । लावणिकः । ठगादिवु यद्वि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थोऽकारस्तदा इहाप्यकार उच्चारणार्थः । वर्णमात्रं तु स्थानित्वेनोपादीयते । संघाते तु प्रत्ययेऽत्रापि संघातग्रहणमेव । तत्र कणेष्टः, कण्ठ इत्येवमादीनामुणादयो बहुलमिति न भवति । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र तु यस्येति लोपे कृते, इसुसुकान्तात्क इति स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । यस्येत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्वा पूर्वस्मादपि हि विधौः स्थानिवद्भावः ॥

इसुसुकान्तात् कः ॥ ५१ ॥

इस् ठस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क इत्ययमादेशो भवति । इस् । सर्पिष्कः । उस् । धानुष्कः । याजुष्कः । उक् । नैपादकर्षुकः । शारजम्बुकः । मातृकम् । पैतृकम् । तान्तात् । औदथित्कः । शाकृत्कः । थाकृत्कः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणादिह न भवति । अशिषा चरति । आशिषिकः । उपा चरति आपिका ॥ दोष उपसंख्यानम् । दौष्कः ॥

चजोः कु द्विरण्यतोः ॥ ५२ ॥

चकारजकारयोः कवगादेशो भवति धिति ण्यति च प्रत्यये परतः । धिति । त्यागः । रागः । ण्यति । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

न्यङ्कादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्क इत्येवमादीनां कवगादेशो भवति । न्यङ्क । नावञ्जतेरितिउप्रत्ययः । मद्गुः ।

मिमस्त्रिभ्य उरिति मस्त्रेकप्रत्ययः । भृगुः । प्रथिभुदिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्चेत्युप्रत्ययः ।
दूरेपाकः । फलेपाकः । दूरे पच्यते स्वयमेव पचाद्यच् निपातनाद्बुद्धिः । तत्पुरुषे कृति बहुल-
मिति सप्तम्या अलुक् । अक्षेपाक इत्यपि हि केचित् पठन्ति । दूरेपाका फलेपाका इति टाव-
न्तमपरेऽधीयते । उकारान्तावपरे । दूरेपाकुः फलेपाकुरिति । तैषामुप्रत्ययो निपातनादेव ।
तर्कं, यक्रमिति । तच्चतेर्वच्चतेश्च स्फानितञ्चिञ्चोत्यादिना सूत्रेण रक् । व्यतिपङ्गः । व्यतिप-
जतीति पचाद्यच् । अनुपङ्गः । अवसर्गः । मेघः । श्वपाकः । मांसपाकः । करोतपाकः । उचूक-
पाक इति कर्मोपपदादणप्रत्ययः । संज्ञायामर्कः । अवदायः । निदावः । अर्हेतेर्घञ् । अघेः ।
निपूर्वस्य अवपूर्वस्य च देहेरवदाघः । निदावः । संज्ञाया अन्यत्र अर्हः । अवदाहः । निदाहः ।
न्यप्रोधः, वीरुदित्यत्र न्यकपूर्वस्य र्हेः पचाद्यचि, क्विपि धकारो विधीयते । न्यप्रहयतीति
न्यप्रोधः । विरोहयतीति वीरुत् ॥

हो हन्नेर्ङिण्णन्नेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवगादेशो भवति जिति गिति प्रत्यये परतो नकारे च । घातयति । घात-
कः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वर्चते । नकारे । घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् । ह इति
किम् । प्रहारः । प्रहारकः । ङितप्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकारस्य । नकारे अनन्त-
रस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृतं संनिपातकृतमाश्रीयते । स्थानिवद्भावशास्त्रहर्षं
तु यदनानन्तर्यं तद्विघातकं वचनसामर्थ्यात् । यद्यपि सर्वैरेव ङिगत्रैर्हन्तिहकारो विशिष्यते
तद्यपि येन नान्यवधानं तेन व्यहितेऽपि वचनप्रमाण्यादिति ङिति घात्ववयेन व्यहितेऽपि
सति भवति । इह तु न भवति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेऽणुत्, हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवगादेशो भवति । जिवांसति । जवन्वते । अर्हं जवान ।
अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गम्य योऽभ्यासस्तस्मादेवैतत्कृत्वम् । इह न भवति । हननीयि-
तुमिच्छति । जिहननीयिपति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवगादेशो भवति अचङि । प्रजिघीपति । प्रजेवीयते ।
प्रजिघाय । अचङीति किम् । प्राजीह्यद् दूतम् । अचङीति दाक्यमकर्तुं, कथं च अभ्यासनिमित्ते
णौ हिनोतिरङ्गं भवति । तत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति ।
तर्हि तज्ज्ञापकार्यम् । पूतज्ज्ञाप्यते । हेरचङीति चङोऽन्यत्र हेर्णधिकारस्य न कुर्वं भवतीति ।
तेन प्रजिघाययिपतीति सिद्धं भवति ॥

सन्निटोरिः ॥ ५७ ॥

सन्निटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवगादेशो भवति । जिगीपति ।
जिगाय । सन्निटोरिति किम् । जेगीपते । जिगातेः संप्रसारणे कृते यद्यपि जिगंरति तथापि
व्याक्षणिक्त्याप्तस्य गृहणं न भवति । जिग्यतुः । जिग्युः । इत्येव भवति ॥

विभाषा चैः । ५८ ॥

विनोतेरङ्गस्य सन्निटोरभ्यासादात्तरस्य विभाषा कवगादेशो भवति । विवीपति । वि-
पय । विषाय । सन्निटोरिभ्येव । षेर्धीपते ॥

न क्यदेः ॥ ५९ ॥

कवगादेशानां धजोः कवगादेशो न भवति । कुनो नर्षे । गजः । गजः । कुश्वे भवता ।
१२७, १२८, १२९ ॥

अजिब्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि ब्रजि इत्येतयोश्च कवगादेशो न भवति । समाजः । उदाजः । ब्रजि । परिव्राजः । परिव्राज्यम् । अजेस्तु अजेर्व्यंघजपोरिति वीभावस्य द्विधानाण्यति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्मुब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युब्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाण्युपतापे च । भुज्यतेनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कुत्वाभावो गुणाभावश्च निपात्यते । उब्ज आजवे, न्युब्जितः शेरते-स्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगस्तथैव घञि कुत्वाभावो निपात्यते । पाण्युपतापयोरिति किम् । भोगः । समुद्रगः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चानुयाजाः । त्वमग्ने प्रयाजानां पश्चात् त्वं पुरस्तात् । यज्ञाङ्ग इति किम् । प्रयागः । अनुयागः । प्रयाजानुयाज-ग्रहणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवंप्रकारे कुत्वं न भवति । एकादशोपयाजाः । उपांशुथाजमन्तरा-यजति । अष्टौ पत्नीसंथाजा भवन्ति । ऋतुयाजैश्चरन्ति । इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वञ्चोर्गतौ ॥ ६३ ॥

वञ्चोरङ्गस्य गतौ वर्त्तमानस्य कवगादेशो न भवति । वञ्च्य वञ्चन्ति वणिजः । गता-विति किम् । वङ्कथं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

ओक उच्चः के ॥ ६४ ॥

उचेद्दातोः के प्रत्यये ओक इति निपात्यते । किं पुनरत्र निपात्यते । कुत्वं गुणश्च । न्योकः शकुन्तः । न्योको वृक्षः । कर्त्तरि इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः । अधिकरणादौ तु कार-कान्तरे घञर्थे कविधानमिति । किमर्थं पुनरथं वञ्च्येव न व्युत्पाद्यते । स्वरार्थमन्तोदात्तो-ऽयमिष्यते घञि सत्याद्युदात्तः स्यात् । दिवौकसः । जलौकसः । इत्येवमादावप्यसुनि प्रत्यये उणादयो बहुलमिति कुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

राय आचश्यके ॥ ६५ ॥

प्ये परत आवश्यकैःस्यं कवर्गो न भवति । अवदयपाच्यम् । अवदयवाच्यम् । अवश्य-रेच्यम् । आवश्यक इति किम् । पाच्यम् । वाच्यम् । रेच्यम् ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज याच रुच प्रवच ऋच इत्येतेषां प्ये परतः कवगादेशो न भवति । यज । याज्यम् । याच । याच्यम् । रुच । रोच्यम् । प्रवच । प्रवाच्यम् । ऋच । अर्च्यम् । ऋद्रुपधादपि ऋचेरत एव निपातनाण्यङ्गवति । प्रवचग्रहणं शब्दसंज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोप-लक्षितो ग्रन्थोऽस्ति । अपरे पुनराहुरुपसर्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव चचेरशब्दसंज्ञायां कुत्त्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भृदिति । अविवाच्यमहरिति पठन्ति । एतच्च विशेषेण पृथेप्यते । दशरात्रस्य यद्दशममहः । अन्यत्राविवाच्यमेव भवति ॥

ण्यति प्रतिषेधे त्यजेरुपरुदयानम् । त्पाज्यम् ।

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायां ण्यति परतः कवर्गो न भवति । वाच्यमाह । अवाच्यमाह । अशब्द-संज्ञायामिति किम् । अवधुपितं वाच्यमाह ।

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थं निपात्येते । शक्यः प्रयोक्तुं, प्रयोज्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः । शक्यार्थं इति किम् । प्रयोग्यो, नियोग्यः ।

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येऽभिधेये । भोज्य ओदनः । भोज्या यवागूः । इह भक्ष्यमभ्यवहार्य-
मात्रम् । भक्ष्य इति किम् । भोग्यः कम्बलः ।

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसङ्कानां लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रत्वानि दाद्युपे । सोमो ददद्गमन्दाय । न च भवति । यदग्निश्रये ददात् । आडागमे सति लोपेऽपि ददादिति सिद्धं भवति । तत्र वावचनं विस्पष्टार्थम् । एषा हि कस्य चिदाशङ्का स्याद्ददादित्येव नित्ये प्राप्ते लोप आरभ्य-
माणो वाचत एवैतद्रूपमिति ।

श्रोतः श्यनि ॥ ७१ ॥

ओकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो, निश्चयति । छो, अवच्छयति । दो, अवधति । सो, अस्यति ।

क्सस्याचि ॥ ७२ ॥

क्सस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुक्षाताम् । अधुक्षायाम् । अधुक्षि । अचीति किम् । अधुक्षत् । अधुक्षाताम् । ककारवत् उपादानं किम् । इह मा भूत् । उत्सौ । उत्साः । यत्सौ । वत्साः ।

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेपामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः कसस्य वा लुग्भवति । अदुग्घ । अधुक्षत् । अदुग्घाः । अधुक्षथाः । अदुग्घवम् । अधुक्षवम् । अदुहदि । अधुक्षावहि । दिह । अदिग्घ । अधिक्षत् । लिह । अलीढ । अलिक्षत् । गुह । न्यगूढ । न्यघुक्षत् । दुहादीनामिति किम् । व्यत्यरुक्षत् । आत्मनेपद इति किम् । अधुक्षत् । दन्त्य इति । किम् अधुक्षामहि । लोप इति वर्तमाने लुग्ग्रहणं सर्वादेशार्थं, तच्च चक्षर्यम् । अन्यत्र ह्यन्त्यरूपैव लोपे कृते क्षलो झल्योति सकारलोपेन सिद्धयति । स्थानियद्वायोऽपि अकारलोपस्य नास्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानियदिति । दन्त्योऽप्योऽपि वकारो दन्त्य इति गृह्यते । यदि स न गृह्यते ततस्तौ ग्रहण-
मेवात्र कृतं स्यात् ।

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टानां दीर्घो भवति श्यनि परतः । दाम् । दाम्भ्यति । तम् । ताम्भ्यति । दम् । दाम्भ्यति । भ्रम् । भ्राम्भ्यति । क्षम् । क्षाम्भ्यति । छम् । छाम्भ्यति । मदी । माद्यति । अष्टा-
नामिति किम् । अस्यति । श्यनीति किम् । भ्रमति । यभ्राम । वा भ्रायेति श्यनो विकल्पः ।

ष्टितुक्कर्म्यान्वमां शिति ॥ ७५ ॥

ष्टितु क्कु आचम् इत्येतेषां दीर्घो भवति शिति परतः । छीयति । छुम् छामिति । आचा-
मति । छुमिग्रहणं शयर्थम् । चमेराहपूर्वस्य ग्रहणम् । इह मा भूत् । चमति । विचमति ।

कमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥

कमः परस्मैपदेषु शिति परतो दीर्घो भवति । कामति । कामतः । कामन्ति । परस्मै-
पदेऽप्यिति किम् । आग्रमते आदित्यः । इह उत्क्राम संक्रामेति हेतुंकि कृते, न लुमताङ्गस्येति
प्रत्ययान्तप्रतिषेधादीर्घो न प्राप्नोति । ईष दीपः । लुमता शब्देन लुप्ते यदक्षं तस्य कार्यं
न प्रतिषेधः । न च दौ कमिरङ्गं, किं तर्हि दापि ।

इषुगमियमां छुः ॥ ७७ ॥

इषु गमि यम इत्येतेषां शिति परतश्छकारादेशो भवति । इच्छति । गच्छति । यच्छति । इषेरुदितो ग्रहणम् । इह मा भूत । इष्यति । इष्णातीति । ये इषिमुदितं वाधीयते तेष्वीत्यनुवर्त्तयन्ति । तत्र प्रधानमज्ग्रहणं शितीत्यनेन विशेष्यत इति वर्णयन्ति । तथाच सति तदादिविधिर्न भवति । यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इत्येतदपि विशेषणेनैवेष्यते । तेन, इषाणेत्यत्र छत्वं न भवति । नखयमजेव शिदिति ॥

पात्राध्मास्थाग्नादाण्श्र्यत्तिर्त्तिशदसदां पिवजिघ्रधमतिष्ठमन-
यच्छुपश्यच्छधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥

पा ध्रा ध्मा स्था ग्ना दाण् दृशि अर्त्ति सर्त्ति शद सदा इत्येतेषां पिव जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छु पश्य ऋच्छ धौ शीय सीदा इत्येते आदेशा भवन्ति शिति परतः । पा । पिवति । ध्रा । जिघ्रति । ध्मा । धमति । स्था । तिष्ठति । ग्ना । मनति । दाण् । यच्छति । दृशि । पश्य-
त्ति । अर्त्ति । ऋच्छति । सर्त्ति । धावति । शद । शीयते । सदा । सीदति । पिवतेर्लघूपधगुणः प्राप्नोति, सोऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठतस्येति न भवति । अथवा अकारान्तोऽयमादेश आ-
द्युदाचो निपात्यते । सर्वैर्बंगितायां गतौ धावादेशनिच्छन्ति । अन्यत्र सरति अनुसर-
तीत्येव भवति ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥

ज्ञा जन इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परतः । जानाति । जायते । जनेर्द्वादिक्त्वस्य ग्रहणम् ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः । प्वादयः क्रवादिषु पठ्यन्ते । पून् पवन इत्यतः प्रभृति, ङ्ली गतौ वृद्धिर्त्ति यावत्केचिदच्छन्ति । वृत्करणेल्वादीनां प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति । अपरे तु ल्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति । आग-
णान्ताः प्वादय इति । पून् । पुनाति । लृञ् । लुनाति । स्तृञ् । स्तृणाति । येषामागणान्ताः प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति । ज्ञाजनोर्जा इति दीर्घकरणसामर्थ्यात् न भव-
ति । जनेरपि हि जआदेशे सति अतो दीर्घो यजोति दीर्घत्वेन जायत इति सिद्ध्यति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनोतरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये । प्रमिणन्ति व्रतानि । हिनुमीनेति णत्वम् । निगम इति किम् । प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्येको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति । शिती-
त्येव । मिद्यते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुहवुः । अविभयुः । अविभरुः । अय चित्तुयुः सुनुयुरित्यत्र कस्माद्भवति । अत्र द्व द्विन्ने सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च । तत्र चाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयात्त्वनिमित्ते प्रतिपेधे जुसि गुण आरम्भ्यमाणस्तमेव वाधते । यासुडाश्रयात्त्वनिमित्तं तु न वाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारम्भ्यत इति ॥

सार्वधातुकाद्धार्वधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । तरति । नयति । भवति । आर्द्धधातुके । कर्त्ता । चेता । स्तोता । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति किम् । अङ्गित्थम् । अङ्गिकाम्यति । यदि हि प्रत्यये सङ्गीति बोच्येत, इहापि स्यात् ॥

जाग्रोऽविचिखण्लडित्सु ॥ ८५ ॥

जागृ इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिण्णलडित्सु परतः । जागरयति । जागरकः । साधुजागरी । जागरेजागरम् । जागरो वर्त्तते । जागरितः । जागरितवान् । वृद्धिविपते प्रति-
पेधविपये च यथा स्यादिति जागत्तरथं गुण आरभ्यते । तस्मिन् कृते याऽत उपधाया वृद्धिः
प्राप्नोति सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्याच्चिण्णलोश्च प्रतिपेधवचनमर्थ-
कम् । अविचिण्णलडित्स्विति किम् । जृस्नृजागृभ्यो वित् । जागृविः । चिण् । अजागारि ।
णल् । जजागार । डित् । जागृतः । जागृथः । वीति केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति कस्त-
वपि वकारादौ गुणो न भवति । जजागृवान् । अजागरुः । अहं जजागार इत्यत्र प्रतिपेधः
प्राप्नोति, नाप्रतिपेधात् । अविचिण्णलडित्स्विति पर्युदासोऽयम् । अथवा, जाग्र इति प्रा-
प्तिरसावानन्तर्याद् विचिण्णलडित्सु प्रतिपिद्यते । या तु जुसि च सार्वधातुकार्द्धधातुकयो-
रिति च प्राप्तिः सा न प्रतिपिद्यते ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवति । पुगन्तस्य । बलेप-
यति । ह्येपयति । क्षोपयति । लघूपधस्य । भेदनम् । छेदनम् । भेत्ता । छेत्ता । प्रत्ययादेरङ्गा-
वयवस्य च हलोरानन्तर्यं सति लघूपधगुणो न व्यावस्यते इति ज्ञापितमेतत् क्तुसन्तोः कित्क-
रणेन । त्रसिगृधिष्टपिक्षिपेः क्तुः । हलन्ताच्चेति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुने सिद्ध्यति ।

विध्यपक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिनं द्रुपयति ॥

धातोहि तुम् कथं रञ्जेः स्यादिश्रथ्यानिपातनात् ।

अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपक्षे न सिद्ध्यतः ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्घ्यं तत्कृतं भवेत् ।

क्तुसन्तोयंतकृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणं ॥

उपधात्र इगेव गृह्यते । ततो भिनत्तीति गुणो न भवति । अपरे पुकि अन्तः पुगन्तः ।
लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्यात्रि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अभ्यस्तासेजकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौ पिति सार्वधातुके गुणो न भवति । नेनिजानि ।
अनेनिजम् । परिवेषिषाणि । पर्येषिषम् । अभ्यस्तस्येति किम् । वेदानि । अचीति किम् ।
नेनेकि । पिद्पक्षणमुचरार्थम् । सार्वधातुक इति किम् । नेनेज । लघूपधस्येत्येव । जुह्या-
नि । अजुह्वयम् । *यद्गुलं छन्दसीति यच्छ्रयम्* । जुजोपदिति यथा स्यात् । परस्पराते ।
पायसीति । यायसीति । यद्गुलि छान्द्रमनुपधाइत्यत्र द्रष्टव्यम् । परस्पराते इत्यग्रान्या-
सहस्यत्वे च । प्रत्यन्तराणां वा स्पन्दिक्शिवशीनामेतानि रूपाणि ॥

भृमुघोस्ताठ ॥ ८८ ॥

भृ मु इत्येतयोर्मिति सार्वधातुके गुणो न भवति । अभृत् । अभृयम् । मुघे । मुगामहे ।
गुतेर्गुणिवरणस्येदं षडणम् । मुगतिमुपरोविपरणेन तिटी प्यवधानम् । विपरणस्यैव ति-
प्याद् मुगामाषः सिद्धः । तिटीति किम् । भवति । सार्वधातुक इत्येव । प्यतिभविषीत् ।

अथ, बोभवीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्मात्तु भवति । ज्ञापकात् । यद्दयं, बोभुत्विति युगा-
भावात् नृपात्तनं करोति ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पितिपि वर्त्तते । ऊकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सात हलादौ पिति
सार्वधातुके । यौति । यौषि । यौमि । नौति । नौषि । नौमि । स्तौति । स्तौषि । स्तौमि ।
इत् इति किम् । एति । एषि । एमि । लुकीति किम् । सुनोति । सुनोषि । सुनोमि । हलीति
किम् । यवानि । रवाणि । पितीत्येव । युतः । रतः । अपि स्तुयाद्वाज्ञानमित्यत्र हि ङिच्
पित्त भवतीति पित्वंप्रतिषेधाद् वृद्धेरभावः । नाऽभ्यस्तस्येतदिहानुवर्त्तते ॥ योयोति, नो-
नोति इत्येवमाद्यर्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति । प्रोर्णोषि ।
प्रोर्णोषि । प्रोर्णोमि । प्रोर्णोमि । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ॥

गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतेर्दांतोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रोर्णोत् । प्रोर्णोः । हलीति
वर्त्तमाने यदपृक्तप्रहणे क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते, भवत्येषा परिभाषा यस्मिन् विधिस्तदादाव-
त्प्रहणे इति ॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके । तृणेडि । तृणेक्षि । तृ-
णेहि । अतृणेद् । वर्णाश्रयेष्यत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते । हलीति किम् । तृणहानि । पितीत्येव ।
तृणु । तृणह इत्यागतश्चन्मो गृह्यते । च्मि कृते इमागमो यथा स्यादिति ॥

ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥

ब्रु इत्येतस्मात्तृत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । ब्रवीति । ब्रवीषि ।
ब्रवीमि । अब्रवीत् । हलीत्येव । ब्रवाणि । पितीत्येव । ब्रूतः ॥

यङो वा ॥ ९४ ॥

यङ उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा । शाकुनिको लालपीति ।
दुन्दुभिर्वावदीति । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेव मत्स्यां आविवेश । च च भवति ।
वर्त्तन्ति चक्रम् । बर्वमि । हलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङन्तादभाव इति यङ्लुगन्तस्यो-
दाहरणम् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥

तु इति सौत्रोऽयं धातुः । रु शब्दे । टुञ् स्तुतौ । शम उपशमे । अम गत्यादिषु । इत्ये-
तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति । उत्तौति । उत्तवीति । उपरौति । उ-
परवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति । शाम्यध्वम् । शमीध्वम् । अभ्यमति । अभ्यमीति ।
शम्यमोर्बहुलं छन्दसीति विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं सम्भवति । आपिश-
लास्तुस्तुशम्यमः सार्वधातुकासु छन्दसीति पठन्ति । तत्र सर्वपामेव छन्दसि विषये विधि-
रयं भवति । सार्वधातुक इति वर्त्तमाने पुनः सार्वधातुकप्रहणमपिदर्थं । स्तुवीत्, शमीध्वमि-
त्यत्रापि यथा स्यादिति ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ९६ ॥

अस्तेरद्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । अस्तेः । आ-
सीत् । आसीः । सिजन्तात् । अकारपित् । असायीत् । अपृक्त इति किम् । अस्ति । अकार्यम् ।

आहिभुवोरीति प्रतिषेध इति स्थानिवद्वावप्रतिषेधादिह न भवति । आत्थ अभृदिति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥

अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति बहुलं छन्दसि विपये । आप एवेदं
सलिलं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रियापदम् । अहरेवासीन्न रात्रिः । सिचः खड्वापा
गोभिरक्षाः प्रत्यञ्जमत्साः । अमैपीर्मा पुत्रकेति च भवति छान्दसत्वात् । माङ्गयोग्येयडाग-
मो भवति । अक्षाः । अत्सा इति । सिच इडभावः ॥

रुदश्च पञ्चम्यः ॥ ९८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेरपृक्तस्य इडागमो भवति । अरोदीत् । अर-
दीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्राणीत् । प्राणीः । अजक्षीत् । अज-
क्षीः । पञ्चम्य इति किम् । अजागर्भवान् । अपृक्तस्येत्येव । रोदिति ॥

अङ्गुगार्ग्यगालवयोः ॥ ९९ ॥

रुदादिभ्यः पञ्चम्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्यगालवयोर्मते-
न । अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः । अश्वसत् । अश्वसः । प्राणत् । प्राणः । अ-
जक्षत् । अजक्षः । गार्ग्यगालवयोर्ग्रहणं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

अद भक्षणे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषामाचार्याणां
मतेन । आदत् । आदः । अपृक्तस्येत्येव । अत्ति । अत्सि ॥

अतो दीर्घो यञि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति यञादौ सार्वधातुकेपरतः । पचामि । पचावः । पचा-
मः । पक्ष्यामि । पक्ष्यावः । पक्ष्यामः । अत इति किम् । चिनुवः । चिनुमः यञीति किम् ।
पचतः । पचयः । सार्वधातुक इत्येव । अङ्गना, केशवः । केचिदत्र तिङीत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां
भववानिति कसौ सार्वधातुकदीर्घो न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घो यञीत्यनुवर्त्तते । सुपि च यञादौ परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ।
वृक्षाय । वृक्षाय । वृक्षाम्याम् । वृक्षाम्याम् । अत इत्येव । अग्निम्याम् । यञीत्येव । वृक्ष-
स्य । वृक्षस्य ॥

बहुवचने श्लयेत् ॥ १०३ ॥

बहुवचने झलादौ सुपि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षेभ्यः । वृक्षे-
भ्यः । वृक्षेषु । वृक्षेषु । बहुवचन इति किम् । वृक्षाम्याम् । वृक्षाम्याम् । झलीति किम् ।
वृक्षाणाम् । सुपीत्येव । यजध्वम् । पचध्वम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥

ओसि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षयोः स्वम् । वृक्षयोः स्वम् ।
वृक्षयोर्निवेदि ॥ वृक्षयोर्निवेदि ॥

आळि चापः ॥ १०५ ॥

आळिति पूर्वाचार्यनिर्द्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । तस्मिन्प्राऽऽळि परतश्चकारादोसि च
आयन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति । लट्त्वया । मालया । लट्त्वयोः । मालयोः । महाराजयोः ।
पारीपगन्धयोः । आप इति पितो गृहणं किम् । कीलाख्या प्राश्ननेन । कीलापोर्वाङ्मणकु-
लयोः । ख्यात्प्राश्ननेऽर्थोपगृहणमिति वचनादिह न भवति । अतिरूपेण प्राश्नणकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

आप इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आवन्तस्याङ्गस्य पृत्वं भवति । हे खद्दे । हे बहु-
राजे । हे कारीपगन्धे ॥

अम्बार्थतद्योह्रस्वः ॥ १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । आम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति संबुद्धौ परतः । हे
अम्ब । हे अक् । हे अछ । नद्याः खलवपि । हे कुमारि । हे शाङ्करवि । हे ब्रह्मबन्धु । हे
वीरबन्धु । *इल्लकवतीनां प्रतिपेधो वक्तव्यः* । हे अम्बाहे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ।
छन्दसि वेति वक्तव्यम् । हे अम्बाड । हे अम्बाल । हे अम्बाले । हे अम्बिक । हे
अम्बिके । तलो ह्रस्वो वा डिंसंबुद्धोरिति वक्तव्यम् । देवते भक्तिः । देवतायां भक्तिः । हे
देवत । हे देवते ॥ छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते । *मातृणां मातृत्वं पुत्रार्थमर्हते* । मातृणा-
मातृजादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधातुं, कीदृशाय, अर्हति । मात्राव्यपदेशमर्हति
श्लाघनीयत्वाद्यः । पुत्रस्तदर्थम् । हे गार्गीमात । नद्युश्चेति समासान्तापवादो मातृजादेशः,
चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे अग्ने । हे वायो ।
हे त्ते । हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु, इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति ।
यदि गुण इष्टः स्यात् । अम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोगुणो इत्येवं द्रूयात् ॥

जलि च ॥ १०९ ॥

जसि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अग्नयः । वायवः । पृथ्वः । धेनवः ।
बुधः । *जसादिषु छन्दसि वाचनं प्राक्, णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इत्येतस्मादितः प्रक-
रणात् प्रभृति-छन्दसि वेति वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् । अम्बे दर्वि शतक्रत्वः प्रश्ने भृत्यः
किकिदीव्या । अम्बे । अम्ब । पूर्णा दर्वि । पूर्णादर्वी । अथाशतक्रत्वः । शतक्रत्वः । पश्चे
भृत्यः । पश्चे भृत्यः । किकिदीव्या । किकिदीविना ॥

ऋता डिस्वर्णामस्थानयोः ॥ ११० ॥

गुण इति वर्त्तते । ऋकारान्तस्याङ्गस्य ङौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो भवति । ङौ ।
मातरि । पितरि । भ्रातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । मातरौ । पितरौ ।
भ्रातरौ ॥

घेडिति ॥ १११ ॥

घ्यन्तस्याङ्गस्य डिति प्रत्यये परतो गुणो भवति । अग्नये । वायवे । अग्नेरागच्छति ।
वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । घेरिति किम् । सन्धे । पत्ये । छित्ति
किम् । अग्निभ्याम् । सुपीत्येव । पृथ्वी । कुहते ॥

आण् नद्याः ॥ ११२ ॥

नद्यन्ताद्ङादुत्तरस्य डितः प्रत्यस्याडागमो भवति । कुमार्यं । ब्रह्मबन्धु । कुमाराः ।
ब्रह्मबन्धवाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आवन्ताद्ङादुत्तरस्य डितः प्रत्यस्य याडागमो भवति । खद्दायै । बहुराजायै ।
कारीपगन्धवायाः । बहुराजायाः । अतिबद्धायेत्यत्राहो दीर्घे ङात्पहणेऽदीर्घे इति वचना-
त्थाडागमो न भवति । कृते लाक्षणिकत्वात् ॥

नाव्यवधानमित्येतन्नाश्रयितव्यमिति । *उपधाह्रस्वत्वे, णेर्णिच्युपसंख्यानम्* । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्गीणां परिवारक्रेन । योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावेनाऽऽलोपित्वाद्ङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । ण्याकृतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नाऽलोपिशास्नुदिताम् ॥ २ ॥

अऽलोपिनामङ्गानां शासेर्कृदितां च णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति । अऽलोपिनां तावत् । मालामाख्यात् । अममालत् । मातरमाख्यात् । अममातरत् । राजानमतिक्रान्तवान् । अत्थरराजत् । लोमान्यनुमृष्टवान् । अन्वलुलोमत् । अगेव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धम् । हलचोरादेशे तु न सिद्धयतीति तदर्थमेतद्वचनम् । अशशांसत् । ऋदिताम् । वाच । अबवाषत् । याच । अययाचत् । ङौक् अङुङौकत् ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

भ्राज भास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् । भ्राज । अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् । भास । अबभासत् । अवीभसत् । भाष । अबभाषत् । अधीभषत् । दीप । अदिदीपत् । अदीदिपत् । जीव । अजीजिवत् । अजिजीवत् । मील । अमिमिलत् । अमीमिलत् । पीड । अपिपीडत् । अपीपिडत् । भ्राजभासोर्कृदित्करणमपाणिनीयम् । *काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्* । अचकाणत् । अचीकणत् । अववाणत् । अवीवणत् ॥

लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिवतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येकारादेशो भवति । अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । उपधालोपे कृते, ओः पुण्यचनं ज्ञापकं णौ स्यानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठिपत् । अतिष्ठिपताम् । अतिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रिपताम् । अजिघ्रिपन् । अजिघ्रपत् । अजिघ्रपताम् । अजिघ्रण् ॥

उञ्च्त् ॥ ७ ॥

णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति । इररारामपवादः । इर् । अचिकार्त्तत् । अचीकृतत् । अर् । अववर्त्तत् । अवीवृत्त् । आर् । अममार्जत् । अमीमृजत् । वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इररारो बाध्यन्ते । तत्परकरणं दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात् । अचीकृतदिति न चार्थ भाव्यमानः, किन्तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतद्भ्यनुज्ञायते ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति नित्यम् । अवीवृधत् पुरोडाशेन । अवीवृथताम् । अवीवृधन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥

दयतेरङ्गस्य लिटि परतो दिगित्ययमादेशो भवति । अवदिग्ये । अवदिग्याते । अवदिग्ये । दयतेरिति दीर्घो ग्रहणं, न तु दय दान इत्यस्य । तस्य हि लिट्याम् विहितः ॥ दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यते ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः । स्तृ । सस्वरतुः । सस्वरः । ष्वृ । द्भ्वरतुः । द्भ्वरः । स्मृ । सस्मरतुः । सस्मरः । ऋत इति किम् । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । संयोगादेरिति किम् । चक्रतुः । चक्रुः । प्रतिपेधविपयेऽपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः । वृद्धिविपये तु पूर्वविप्रतिपेधेन वृद्धिरेवेप्यते । सस्वार । सस्मार । लिटीत्येव । स्मृतः । स्मृतवान् । *संयोगादेर्गुणविधौ संयोगोपग्रहणं कृज्यं कर्तव्यम्* । संचस्करतुः, संचस्करः । इत्यत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्यत्र दर्शने लिटि कृते तदाश्रये च द्विर्वचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यङ्भ्यासव्यवायेऽपीति सुट् क्रियते । एवञ्च कृत्वा संस्कृपीठ, उपस्कृतेत्यत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादतश्च संयोगादेरिति इडागमो न भवति ॥

ऋच्छत्येताम् ॥ ११ ॥

ऋच्छतेरङ्गस्य ऋइत्येतस्य ऋकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति । ऋच्छ । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः । ऋ । आरतुः । आरः । ऋकारान्तानाम् । निचकरतुः । निचकरः । निजगरतुः । निजगरः । ऋच्छेरलघूपधत्वादप्राप्तो गुणो विधीयते । ऋतां तु प्रतिपिद्धः । वृद्धिविपये तु पूर्वविप्रतिपेधेन वृद्धिरेवेप्यते । निचकार । निजगर ॥

शृद्प्रां हस्वो वा ॥ १२ ॥

शृद्पृ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा हस्वो भवति । विशश्रतुः । विशश्रुः । विशशरतुः । विशशरः । विदद्रतुः । विदद्रुः । विददरतुः । विददरः । निरप्रतुः । निरप्रुः । निरपरतुः । निरपरः । ह्रस्ववचनमित्योत्त्वग्निवृत्त्यर्थम् । केचिदेतत् सूत्रं प्रत्याचक्षते । श्रापाके, द्रा कुत्सायां, प्रा पूरणे इत्येतेषामनेकार्था धातव इति शृद्प्राभयं वर्तमानानां, विशश्रतुः, विशश्रुः, विदद्रतुः, विदद्रुः, निरप्रतुः, निरप्रुः, इत्येतानि रूपाणि साधयन्ति । तथाच सति क्सा विशश्रयानित्येतरूपं न स्यात् ॥

केऽणः ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतोऽणो हस्वो भवति । जका । कुमारिका । किशोरिका । अण इति किम् । गौका । नौका । राका धाकेत्यत्र उणादयो बहुलमिति हस्वो न भवति । न करोतिप्रतिपेधसामर्थ्यात् कनोऽपि सानुयन्धकस्य ग्रहणमिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतोऽणो हस्वो न भवति बहुकुमारीकः । बहुवधूकः । बहुलशर्माकः । गोखि-योखसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति । समासार्थं सूत्रपदे कपि कृते पश्चात् समासेन भवितव्यमिति खीप्रत्ययान्तसमासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोऽन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आबन्तस्याङ्गस्य कपि हस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । पटुखट्वाकः । पटुखट्वकः । पटुमा-लकः । पटुमालाकः ॥

ऋट्शोऽडि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्गान्तानां एतेषु अडि परतो गुणो भवति । शकल्याङ्गुष्ठफोऽङ्गत् । अडि तेभ्योऽङ्गै रमः । असरत् । आरत् । जरा । एगोः । अदरात् । अदरांशम् । अदरांशु ॥

अस्यतेऽशुक् ॥ १७ ॥

आन्धनेरङ्गस्य शुगाममो भवत्यडि परतः । आस्यत् । आस्यतात् । आस्यन् ॥

भ्ययतेरः ॥ १८ ॥

श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अश्वात् । अश्वताम् । अश्वन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्गस्य पुसागमो भवत्यङि परतः । अपसत् । अपसताम् । अपसन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचेरङ्गस्य अङि परत उसागमो भवति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् ॥

शीङ्ः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङोऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शेषे । शराते । शेरते । सार्वधातुक इति किम् । शिश्ये ॥

अयङ् यि ङिङिति ॥ २२ ॥

यकारादौ ङिङिति प्रत्यये परतः शीङोऽङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति । शय्यते । शाशय्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् । शिश्ये । ङिङतीति किम् । शेषम् ॥

उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ ङिङिति प्रत्यये परतः । समुह्यते । समुह्य गतः । अभ्युह्यते । अभ्युह्य गतः । उपसर्गादिति किम् । ऊहते । ऊहतेरिति किम् । समीह्यते । यीत्येव । समूहितम् । ङिङतीत्येव । अभ्यूह्योऽयमर्थः । अण इत्येव । आ ऊह्यते ओह्यते । समोह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ ङिङिति परतो ह्रस्वो भवति । उदियात् । समियात् । अन्वियात् । आशिषि लिङि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे कृते ह्रस्वोऽनेन भवति । उपसर्गादित्येव ईयात् । अण इत्येव आ ईयात् । एयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अकृद्यकारे असार्वधातुक्यकारे च ङिङिति परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । भृशायते । सुखायते । दुःखायते । चीयते । चेचीयते । स्तूयते । तोष्टूयते । चीयात् । स्तूयात् । अङ्गदिति किम् । प्रकृत्य । प्रकृत्य । परत्वादीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात् । असार्वधातुक इति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । ङिङतीत्येव । उरुया । छप्नुया ॥

चवौ च ॥ २६ ॥

चिवप्रत्यये परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । शुचीकरोति । शुचीभति ॥ शुचीस्यात् । पट्टकरोति । पट्टभवति । पट्टूयात् ।

रीङ् प्रुतः ॥ २७ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे चवौ च परतो रीङित्ययमादेशो भवति । मात्रीयते । मात्त्रीयति । पित्त्रीयते । चेक्त्रीयते । मात्त्रीमृतः । ङिङतीत्येतन्नियुक्तं, तेनेहापि भवति । पितुरागतं पित्र्यम् । ऋत इति तपरकरणं किम् । चेकीर्यते । निजेगिह्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ २८ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य श यङ् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्वधातुके परतो रिङित्ययमादेशो भवति । श । आद्रियते । आध्रियते । यङ् । क्रियते । ह्रियते । लिङ् । क्रियात् । ह्रियात् । असार्वधातुक इत्येव । विभ्रयात् । यीत्येव । ह्रयीष्ट । ह्रपीष्ट ॥

गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥

ऋतो यकि लिङि इति वृत्ते । श इत्यत्रासंभवाद्भानुवृत्ते । गुणो भवत्यर्त्तः संयोगादी-
नामकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादावसार्वधातुके । अर्यते । अर्यात् । स्मर्यते ।
स्मर्यात् । इह संसक्रियते, संक्रियादिति सुदो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगा-
दित्त्रमङ्गस्य नास्तीति गुणो न प्रवृत्ते । यीत्येव । स्तृपीष्ट । ष्चृपीष्ट । असार्वधातुक इत्येव ।
इयृथात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परतः, अर्त्तः संयोगादेश्च ऋतो गुणो भवति । अरायते । सास्वर्यते, दाष्वर्यते,
सास्मर्यते । अर्त्तरव्यर्त्यशूर्णोतीनामुपसंख्यानमिति यङ् ॥ नन्दाः संयोगाद्य इति द्विवचनप्र-
तिषेधो यकारपरस्य नेप्यते ॥ *हन्तेर्हिंसायां यङि ङीभावो वक्तव्यः* । जेङ्गीयते । हिंसा-
यामिति किम् । जङ्गीयते ॥

ई ब्राध्मोः ॥ ३१ ॥

ब्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेङ्गीयते । देङ्गीयते ॥

अस्य ङौ ॥ ३२ ॥

ई इति वृत्ते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य ङौ परत ईकारादेशो भवति । शुङ्गीभवति । शुङ्गी-
स्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीस्यात्

क्यचि च ॥ ३३ ॥

अस्येति वृत्ते । क्यचि परतोऽवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति । । पुत्रीयति ।
घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इत्यस्यापवादः । पृथग्योगकर-
णमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया युभुक्तापिपासागर्द्धेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते युभुक्ता पिपासा गर्द्ध इत्येतेष्वर्थेषु । अश-
नायेत्यशनशब्दस्यात्वं क्यचि निपात्यते अशनायतीति भवति युभुक्ता चेत् । अशनीयतीत्ये-
वान्यत्र । उदन्येति उदकशब्दस्य उदघ्रादशो निपात्यते । उदन्यतीति भवति पिपासा चेत् ।
उदकीयतीत्येवान्यत्र । धनायेति धनशब्दस्यात्वं निपात्यते । धनायतीति भवति गर्द्धेषुत् ।
धनीयतीत्येवान्यत्र ॥

न च्छुन्दस्यपुत्तस्य ॥ ३५ ॥

छन्दसि त्रिपये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तत्र भवति । किं चोक्तं,
दीर्घत्वमोत्यं च । मिश्रयुः । संस्येद्युः । देवाजिगाति मुन्मयुः । अपुत्तस्येति किम् ।
पुत्रीयन्तः सुदानवः । * अपुत्तादीनामिति वक्तव्यम्* । जनोयन्तोऽन्वप्रयः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्चुपण्यति रिपण्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्रविणस्युः चूपण्यति रिपण्यति ष्टानि छन्दसि निपात्यन्ते । दुरशब्दस्य क्यचि
दुरम्भावो निपात्यते । अविशोना दुरस्युः । दुष्टीयतीति प्राप्ते । द्रविणशब्दस्य द्रविणम्भावो
निपात्यते । द्रविणस्युर्चिपण्यया । द्रविणीयतीति प्राप्ते । चूपण्यस्य चूपण्यभावो निपा-
त्यते । चूपण्यति । चूपीयतीति प्राप्ते । रिपण्यस्य रिपण्यभावो निपात्यते । रिपण्यति ।
रिपीयतीति प्राप्ते ॥

शश्याचस्यात् ॥ ३७ ॥

शश अश इत्येनयोः क्यचि परतश्छन्दसि त्रिपये आकारादेशो भवति । शश्यापन्तो
मपयन् । मा त्या वृका अपायवो विदन् । एतदेवावयवचने ज्ञापकं, न च्छन्दस्यपुत्तस्येति दा-
र्ढ्यप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुम्नयोर्द्युषि काठके ॥ ३८ ॥

देव सुम्न इत्येतयोः क्यञ्चि परत अकारादेशो भवति यद्युषि काठके । देवायन्तो इवा-
महे । यद्युषीति किम् । देवाजिगाय सुम्नयुः । काठक इति किम् । सुम्नयुरिदमासीत् ॥

कव्यध्वरपृतनस्यच्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यञ्चि परतो लोपो भवति ऋचि विषये । कव्यन्तः
सुमनसः । अध्वर । अध्वर्यन्तः । पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति ॥

द्यतिस्यतिमास्थामिति किति ॥ ४० ॥

द्यति स्यति मा स्था इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ।
द्यति । निर्दितः । निर्दितवान् । स्यति । अवसितः । अवसितवान् । मा । मितः ।
मितवान् । स्था । स्थितः । स्थितवान् । तीति किम् । अवदाय । कित्तीति किम् । अवदाताम्

शाङ्गोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

शा छा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति । शा । निशितम् ।
निशातम् । निशितवान् । निशातवाम् । अवच्छितम् । अवच्छातम् । अवच्छितवान् । अ-
वच्छातवान् । *इयनोरित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम्* । संशितो ब्राह्मणः । संशितव्रत
इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् ।

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्भिधिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥

दधातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । हितः । हितवान् ।
हित्वा ॥

जहानेश्च क्त्वि ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति क्त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा राज्ञ्यं वनं गतः । हित्वा
गच्छति । जहातेर्निर्देशाज्जिहातेर्न भवति । हात्वा ॥

विभाषा छन्दन्नि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये क्त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा
शरीरं यातव्यम् । हात्वा ॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिपीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धीपीय इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । तत्र
सुधित वसुधित नेमधित इति वसुधुनेमपूर्वस्य दधातेः क्त्वाप्रत्यये ह्रस्वमिडागमो वा प्रत्य-
यस्य निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । सुधितमिति प्राप्ते । वसुधितमर्गौ जुहोति । वसु-
हितमिति प्राप्ते । नेमधिता वावन्ते । नेमहिता इति प्राप्ते । धिष्वेति लोण्मध्यमैकवचने
दधातेरित्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य द्विवचनाभावश्च निपात्यते । धिष्व सोमम् । धत्स्येति
प्राप्ते । धिपीयेति आशीलिङ्ग्यात्मनेपदोत्तमैकवचने दधातेरित्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य
निपात्यते । धिपीयेति । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद् द्रोः ॥ ४६ ॥

दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । दत्तः ।
दत्तवान् । दत्तिः । द इति किम् । धातः । धीतवान् । धेट पृतद्रूपम् । धोरिति किम् । दाप्

लयने । दातं बर्हिः । दैप शोधने । अवदातं मुखम् ॥ अयमादेशः स्थान इष्यते ॥ एष्येद्युक्तम् ।

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यादान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ।

धान्ते दोषो ध्रुवप्राप्तिस्थान्तेऽदोपस्तस्मात्यान्तम् ॥

यदि तु दृस्तीति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेऽप्यदोषः । दान्तधान्तयोरपि सन्निपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नत्वध्रुवे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

अच उपसर्गात् इति प्राक्षे निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा पृते अवादयः क्रियान्तरविषया
वेदितव्याः ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ
किति । प्रत्तमवत्तं, नीत्तं परात्तम् । अच इति किम् । निर्द्दत्तम् । दुर्द्दत्तम् । उपसर्गादिति
किम् । दधि दत्तम् । मधु दत्तम् । घोरित्येव । अवदात्तं मुखम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्द्द-
दादेरलः प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः । अच इत्येतदावत्पर्यन्ते । तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गावि-
शेषणार्थम्, अपरमपि पञ्चम्यन्तं स्थाननिर्द्देशार्थमित्याकारस्य स्थाने तकारो भवति । द्वित-
कारो वा संयोगोऽयमादिश्यते । सोऽनेकाल्पत्वात् सर्वस्य भविष्यति । अपो भीत्यत्र पञ्चम्य-
न्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन पकारमात्रस्य भविष्यति । *धृतेरित्वाद्चस्त इत्येतन्नवति विप्र-
तिषेधेन* । अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति । अङ्गिः । अङ्गयः ।
भीति किम् । अण्मु ॥ स्ववःस्वतवसोर्मांस उपसश्च तकारादेश इष्यते छन्दसि भकारादौ ॥
स्वयङ्गिः । स्वतवङ्गिः । मान्निष्ठः इन्द्रो वृत्रहा । समुपङ्गिरजायथाः ॥

सः स्याद्दधातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावाद्दधातुके परतस्तकारादेशो भवति । यत्स्यति । अयत्स्य-
त् । विवत्सति । जिघत्सति । स इति किम् । वक्ष्यति । सीति, किम् । घासः । वासः । आ-
द्दधातुक इति किम् । आस्से । यस्से ॥

तासस्त्वोर्लाप ॥ ५० ॥

तासेस्त्वेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासेः । कर्त्तासि । कर्त्तासि । अस्तेः ॥
त्वमति से । व्यतिसे । अस्तेरकारसकारयोर्लुप्तयोः से इति प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सा-
त्पदाघोरिति पठ्यं न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेषादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्वोः सकारस्य लोपो भवति । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । अध्ये-
तारौ । अध्येतारः । अस्तेर्लिटि । व्यतिरे ॥

हृ एति ॥ ५२ ॥

तासस्त्वोः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कर्त्तहि । अस्तेः । व्यतिरे ॥

यीघर्णयोर्द्विभ्योर्लोपो ॥ ५३ ॥

यकारादाघिघर्णादौ च परतो यीघोर्द्विभ्योर्लोपो भवति । यकारादौ । आदीभ्य गतः । आ-
घेप्य मनः । आदीभ्यने । आघेप्यने । एवर्गादौ । आदीभित्ता । अघेपिता । लिटि । आदी-
भित्त । आघेपित्त । यीघर्णोरिति किम् । आदीभ्यनम् । आघेप्यनम् ॥

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो भीमा धु रभ लभ शक पत पद इत्येतेषामङ्गानामचः स्थाने इत्सित्ययमादेशो भवति । मी इति मीनातिमिनोत्योर्द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्रमित्सति । मा इति गामादाग्रहणेष्वविशेषः । मित्सते । अपमित्सते । धु । दित्सति । धित्सति । रभ । आरिप्सते । लभ । आलिप्सते । शक । शिक्षति । पत । पित्सति । पद । प्रपित्सते । सनीति किम् । दास्यति । सीत्येव । पिपतिषति । तनिपतिद्विराणासुपसंख्यानमिति पतेरिडागमविकल्पः । *सनि, राधो हिंसाया च इस्ववक्तव्यः* । प्रतिरित्सति । हिंसायामिति किम् । आरिरात्सति ॥

आप्ञ्जिभृधामीत् ॥ ५५ ॥

आप् ङ्पि ऋध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सकारादौ परतः । आप् । ईप्सति । ङ्पि । ङीप्सति । ऋध् । ईत्सति । ङ्पेद्वावचो तत्र णेः पूर्वविप्रतिषेधेन लोप इतरस्य त्वीत्वम् । सनीत्येव प्राप्स्यति । सीत्येव । जिष्पयिषति । अर्द्धिषिषति । सनीवन्तद्धेति ङ्पेर्द्धेश्चो विकल्पः ॥

दम्भ इञ्च ॥ ५६ ॥

दम्भेरच इकारादेशो भवति चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः । धीप्सति । धिप्सति । सीत्येव ॥ दिदम्भिषति ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हलन्ताच्चेति कित्त्वप्रतिषेधो विकल्प्यते । मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्येति किम् । मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः । कर्मकर्त्तरि मुचिरकर्मको भवति कर्मविशेषस्य वा विवक्षायाम् ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोऽकर्मकस्येति यावत् । अत्राभ्यासलोपो भवति । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्येत्येत्तच्चाधिकृतं चेदितव्यमाभ्यासपरिसमाप्तेः । इत् उत्तरं यद्दक्षामोऽभ्यासस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । ह्रस्वः । हुडौकिपते । तुत्रौकिपते । सनि मीमाधुरलभशकपतपदामच इस् अभ्यासलोपश्चत्येवं सिद्धे यदत्रग्रहणमिह किपते तद्विषयावधारणार्थमत्रैवाभ्यासलोपो भवति । सन्वद्भावविषये न भवति । अमीमपत् । अद्रीदपत् । सन्वत्स्युनि चहपर इति सन्वद्भावात्प्राप्नोति । सर्वस्याभ्यासस्यार्थे लोप इष्यते तदर्थमेव केचिदत्रग्रहणं वर्णयन्ति । नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । हुडौकिपते । तुत्रौकिपते । हुडौके । तुत्रौके । अहुडौकत् । अतुत्रौकत् । *अभ्यासस्यानचिः* । अभ्यासस्य यदुच्यते अनचि तद्भवतीति वक्तव्यम् । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदाचदः । हलादिः शेषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादिलुप्यते । जर्लौ । मम्लौ । पपाच । पपाठ । आट । आटुः । आटुः । आदिशेषनिमित्तोऽयमनादेलोपो विधीयते । तत्राभ्यासजातेराश्रयणात् क्वचिदपि वर्त्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति । अपरे तु प्रुवते । शेषदब्दोऽर्थे निवृत्त्या विनिष्टमवस्थानमाह । तदवस्थानमुक्तितो यद्यपि प्रयानमवियेयत्वात्तु तदप्रधानम् । निवृत्तिरेव तु विधेयत्वात् प्रधानम् । नत्रायमर्थोऽस्य जायते । अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति । साकमित्यादेरविधेयां सतीमनिवृत्तिमपेक्षित्यत इति ॥

शार्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शार्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । अन्ये हलो लुप्पन्ते । चुञ्चोतिपति । तिष्ठोसति । पिस्रन्दिपते । शार्पूर्वा इति किम् । पपाच । खय इति किम् । सत्नौ ॥ *खपूर्वाः खय इति वक्तव्यम्* । उचिच्छिपतीत्यत्र उच्छेन्तरङ्गत्वाच्चुकि कृते द्विवचनं तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे तकारः श्रूयेत ॥

कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य क्वर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चखान । जगाम । जघान । ह्यारस्य । जहार । जिहीर्षति । जहौ ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतदचुर्न भवति । कोकृत्यते उष्टः । कोकृत्यते खरः । कवतेरिति विकरणनिर्देशः कौतेः कुवतेश्च निवृत्त्यर्थः । तयोश्चुत्वमेव भवति । चोकृत्यते । यङीति कम् । चुक्वे ॥

कृपेश्लुन्दसि ॥ ६४ ॥

कृपेश्लुन्दसि विषये यङि परतोऽभ्यासस्य चुर्न भवति । करीकृत्यते यज्ञकुम्पः । छन्दसीति किम् । चरीकृत्यते कृषीवलः ॥

दार्धर्त्तद्वर्द्धत्तिद्वर्द्धयिषोभूतुतेतिकेल्पर्यापनोफणत्संसनिष्यद्त्कारिकत्फनिकत्फनिकद्वर्द्धरिम्नद्विच्यतोद्विद्युत्तचरिचतः सरोस्वपतंवरीवृजन्ममृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दार्धर्त्तं दधति दधति बोभूतु । तेतिके अल्परि आपनीफणत् संसनिष्यद्त् कारिकत् भरिभ्रत् दविध्यतः दविद्युत्तत्तरिचः सरोस्वपतं वरीवृजत् मर्मृज्य आगनीगन्ति इत्येतानि अष्टादश छन्दसि विषये निपात्यन्ते । दार्धर्त्तं दधति दधंतीति धारयतेर्धो वा दलो यद्भुक्कि अभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलोपश्च । दार्धर्त्तं । एवं दधति । दलो रुग्भ्यासस्य निपात्यते तथा दधंतीति । अत्र च यहृक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम्, बोभूत्विति । भवतेर्यद्भुगन्तस्य छोटि गुणाभावो निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र भूसुबोस्तिङीति गुणाभावः सिद्धः । ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति । अन्यत्र यहृगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । बोभोति । बोभयीति । तेतिके । तिजेर्यद्भुगन्तस्वात्मनेपदं निपात्यते । यद्येच्छिवात्प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं सिद्धमेव । ज्ञापनार्थं स्वात्मनेपदनिपातनमन्यत्र यहृगुगन्तात्स्वामनेपदं न भवति । अलपीति । ह्यसंलटि सिपि अभ्यासस्य हलादिः शेषोपशब्दो रेफस्य लृत्वं निपात्यते । सिपा निर्देशोऽतन्त्रं, तिष्यपि हृदयते । अल्परि दक्षः आपनोफणदिति । फणत्सरोऽपूर्वस्य यहृगुगन्तस्य शतर्थभ्यासस्य नीमिपात्यते । संसनिष्यदिति । स्यन्देः संपूर्वस्य यहृलुक् स्यतेर्वाभ्यासस्य निष् धातुसकारस्य पत्वं निपात्यते । न चास्य संपूर्वता तन्त्रम्, अन्यत्रापि हि हृदयते । आसनिष्यद्दिति । करिकदिति करोतेर्यद्भुगन्तस्य शतरि सुत्वाभावोऽभ्यासककारस्य रिगागमो निपात्यते । कनिकदिति । क्रन्देलुटि छेरेऽदेशो द्विवचनमभ्यासस्य सुत्वाभावो तिगागमश्च निपात्यते । तथा चास्य विवरणं कृतम् । अक्रन्दोदिति भाषायाम् । भरिभ्रदिति विभर्त्तयद्भुगन्तस्य शतरि भूषामिदिति इत्याभावोऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । दविध्यत इति ध्रस्तेर्यद्भुगन्तस्य शतरि जसि रूपमेतत् । अत्रान्यां रिगागमं फकारलोपश्च निपात्यते । दविध्यतो रदमयः सूर्यस्य । दविद्युत्तदिति शुतेर्यद्भुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावः, अत्वं रिगागमश्च निपात्यते । परित्रय इति तर्णेः सात्तः शो पन्थेऽवचनेऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरोस्वपतमिति श्रुतेः शतरि दलो

स्थविरं विपश्चिताम् । सुपुत्रे इति भाषायाम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लो ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजिर । नेनेकि । विजिर् । वेवेकि । विन् । वेवेष्टि । त्रिग्रहणमुत्तरार्थम् । एषां हि वृत्करणं समाप्त्यर्थं पठ्यत एवेति । श्लोविति । किम् । निनेज ॥

भ्रयामित् ॥ ७६ ॥

भ्रयादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति । भृङ् । विभर्ति । माङ् । मिमीते । ओहाङ् । जिहीते । त्रयाणामित्येव । जहाति । श्लोवित्येव । यभार ॥

अस्तिपिपर्योश्च ॥ ७७ ॥

अस्ति पिपस्ति इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । ह्यर्ति धूमम् । पिपस्ति सोमम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥

छन्दसि विषयेऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णां विष्टि । वशैरेतद्गम् । तथा वचेः । वत्सं न माना सिपक्ति । जिबर्ति सोमम् । न च भवति । ददातीत्येवं दूपात् । जजनमिद्रं माता यद्दीर दधनदनिष्टा ॥

सन्त्यतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोऽकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति पिपक्षति । यियक्षति । तिष्ठसति । पिषासति । सनीति किम् । पाच । अत इति किम् । लुङ्पति । तपरकरणं किम् । पाप-
चिपते ॥

श्रोः पुण्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति वृत्तं इदिति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गं यणि जकारे चावर्णपरे परत इका-
रादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्गं परे । पिपविपति । विभावयिपति । यण्यपरे । यिय-
विपति । यियाचयिपति । रिरावयिपति । लिलावयिपति । जपरे । जु इति सौत्रोऽर्थे
जिजावयिपति । एतदेव पुण्यपरे इति वचनं ज्ञापकमद्विर्वचननिमित्तेऽपि णौ स्थानिवद्-
वर्त्तति । ओरिति किम् । पापच्यते । सन् । पापचिपति । पुण्यजीति किम् । अवचुनावयि-
पति । जुहावयिपति । यपर इति किम् । बुभूपति ॥

स्त्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां चा ॥ ८१ ॥

स्त्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओरवर्णपरे यणि वा
इकारादेशो भवति सनि परतः । सिञ्चावयिपति । सुञ्चावयिपति । शृणोति । शिञ्चावयिप-
ति । शुञ्चावयिपति । द्रवति । दिद्रावयिपति । दुद्रावयिपति । प्रवति । प्रियावयिपति ।
पुप्रावयिपति । प्लवति । पिप्लावयिपति । पुप्लावयिपति । च्यवति । चिच्यावयिपति ।
चुच्यावयिपति । वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन यणो व्यवधानमाश्रयते । पूर्वसूत्रे त्वनन्तर-
एव यणि भवति च्यमित्यप्राप्तविभाषेयम् । अपर इत्येव । सुस्वरूपति । शुश्रुपति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेचीयते । लोल्लवते । यङ् लुकि ।
जोहवीति । लङोयेतीद्भिकल्पः । चोक्कशीति ॥

दीर्घोऽकिनः ॥ ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो भवति यङि यङ्लुकि च । पापच्यते । पापचोति । धायज्यते ।
ययजीति । अकित इति किम् । ययम्यते । ययमीति । ररम्यते । ररमीति । ननु चात्रा-

पवादत्वान्नुकि कृतेऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घत्वं न भविष्यति । एवं तर्ह्येकित इत्यनेनै-
सञ्ज्ञाप्यते, अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधौन् बाधन्त इति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनं, डोढौक्यत इत्यत्र दीर्घोक्ति इत्यनेन संध्यक्षरहस्वो न बाध्यते । अचीकरदित्यत्र
दीर्घो लघोरित्यनेन सन्वादत्वं न बाध्यते । मान्प्रभृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते । मीमां-
सते । ई च गण इतीत्येन हलादिःशेषो न बाध्यते । अजीगणत् ॥

नीग्वञ्जुञ्चसु ध्वंसु भ्रंसु कस पत् पद् स्कन्दम् ॥ ८४ ॥

वञ्जु ङसु ध्वंसु भ्रंसु कस पत् पद् स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति
यङि यङ्लुकि च । वञ्जु । वनीवच्यते । वनीवञ्जीति । ङसु । सनीङ्स्यते । सनीञ्चंसीति ।
ध्वंसु । दनीध्वंस्यते । दनीध्वंसीति । भ्रंसु । वनीभ्रंस्यते वनीभ्रंसीति । कस । चनीकस्यते ।
चनीकसीति । पत् । पनीपत्यते । पनीपतीति । पद् । पनीपद्यते । पनीपदीति । स्कन्द
चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः
परतः । तेतन्थते । तेतनीति । जंगम्यते । जंगमीति । यंगम्यते । यंगमीति । रंगम्यते । नुगि-
त्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । स्थानिना ह्यादेशो लक्ष्यते । तेन यंगम्यत इत्येवमा-
दावक्षलपरत्वेऽप्यनुस्वारो भवति ॥ *पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति परस-
वर्णविकल्पो यथा स्यादिति । अत इति किम् । तेत्तिम्यते । तपरकरणं तु भूतपूर्वस्यापि
दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । बाभाभ्यते । अनुनासिकान्तस्येति किम् । पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगोगमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ।
जंजप्यते । जंजपीति । जंजभ्यते । जंजमीति । ददंङ्यते । देदहीति । देदश्यते । ददशांति
दश इति देशिरथं नकारलोपार्थमेव निर्दिष्टः । तेन यङ्लुक्यपि नकारलोपो भवति । भञ्ज ।
वंभज्यते । वंभजीति । पश इति सौत्रो धातुः । पंपद्यते । पंपशीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर फल इत्येतयोरभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति ।
पंपूल्यते । पंपूलीति ॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात् उकारदेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति ।
पंपूल्यते । पंपूलीति । परस्येति किम् । अभ्यासस्य मा भूत् । अत इति किम् । अलोऽन्त्य-
स्य मा भूत् । उदिति तपरकरणं चंचूर्ति पंपूलीति, अत्र लघुपद्युगनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्या
सिद्धत्वादिह लघुत्वं न नितर्चते ॥

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चरफलोरकारस्य उकारदेशो भवति । चरणं चूर्तिः । ब्रह्मणश्चूर्तिं ।
प्रफलाः सुमनसः । यङ्लुकोरभ्यासस्येति चानुवर्त्तमानमपि वचनसामर्थ्यादिह नाभि
संशयते ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्लुकोः परतः । वरीवृत्त्यते ।
वरीवृद्ध्यते । वरीवृतीति । नरीवृत्त्यते । नरीवृतीति । *रीगृत्त्यत इति वक्तव्यम्* । इहापि यथा
स्यात् । वरीवृद्ध्यते । वरीवृतीति ॥

रुप्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥

यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुप्रिकावागमौ भवतश्चकाराद्रीकत्र । नर्न-
त्ति । नरिनर्त्ति । वर्वात्ति । वरिवर्त्ति । वरीवर्त्ति । उकार उच्चारणार्थः । *मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास
इत्युपसंख्यानम्* । मर्मृज्यते । मर्मृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ९२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुप्रिकत्रागमौ भवतो रीकच यङ्लुकि । चर्कति । चर्कति ।
चरिर्कत्ति । चरीर्कत्ति । जर्हति । जरिर्हत्ति । जरीर्हत्ति । तपरकरणं किम् । किरतेश्चर्कत्ति ॥

किरति चर्करीतान्तं षचतीत्यत्र यो नयेत् ।

प्रासिद्धं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संप्रहः ॥

तत्रेयं प्राप्तिस्तपरकरणसामर्थोद्भूतविशेषणम् । ऋतइत्येत्तथाचाप्राप्तिः किरतेरगादीना-
मिति ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनगलोपे ॥ ९३ ॥

लघुनि धात्वक्षरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परे णौ परतः सनीव कार्यं भवति अनगलोपे ।
सन्वत् इत्युक्तं चङ्परेऽपि तथा । अचीकरत् । अपीपचत् । ओः पुयणञ्चर इत्युक्तं चङ्परेऽपि
तथा । अपीपचत् । अलीलवत् । अजीजवत् । स्वतिश्चणोत्तिद्ववतिप्लवतिच्यवतीनां वैत्युक्तं
चङ्परेऽपि । तथा । असिन्नवत् । असुस्तवत् । अशिभवत् । अशुभवत् । अदिद्ववत् । अदुद्वव-
त् । अपिप्रवत् । अपुप्रयत् । अपिप्लवत् । अपुप्लवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघुनीति
किम् । अततक्षत् । अररक्षत् । जागरयतेः । अजजागरत् । अत्र केचिद् गृशब्दे लघुमाश्रित्य
सन्वद्भावमिच्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्यवधानेऽपि वचनप्रामाण्या-
द्भवितव्यं । तदसत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेषु वचनप्रामाण्यादित्येकेन व्यवधान-
माश्रीयते न पुनरनेकेन । यद्येवं, कथमविक्षणवदति, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवञ्जातीय-
कानामित्वमिति । यद्यं तद्वाच्यनार्थं स्मरत्यादीनामस्व विदधाति । चङ्पर इति किम् ।
अहं पपच । परग्रहणं किम् । चङ्ग्येव केवले मा भूत् । अचकमत । अगुगलोप इति किम् ।
अचकयत् । दशदमाख्यातवान् अददपत् । वादितवन्तं प्रयोजितवन्तं प्रयोजि-
तवान् अवीवददित्यत्र योऽसौ णौ गेर्लोपो नासावगलोप इत्याश्रीयते । किं कारणं, चङ्परइ-
ति, जिज्ञातेर्निमित्तत्वेनाक्षेपात्तोन्यस्याको लोपः परिगृह्यते । मीमादीनामलप्रहणात् सन्व-
द्भावेनाभ्यासलोपो न भवतीत्युक्तम् । किञ्च सन्वदिति सनाश्रयं कार्यमतिदिश्यते । न च
लोपः सन्मेवापेक्षते किं तर्हि इस् भावाद्यपि । तदभावाद्मीमयदित्यादावभ्यासलोपो न
अविष्यति ॥

दीर्घो लघोः ॥ ९४ ॥

दीर्घो भवति लघोःभ्यासस्य लघुनि णौ चङ्परेऽनगलोपे । अचीकरत् । अजीहरत् । अली-
लवत् । अपीपचत् । लघोरिति किम् । अविभ्रजत् । लघुनीत्येव । अततक्षत् । चङ्गीत्येव । अहं
पपच । पर इत्येव । अचकमत । अनगलोप इत्येव । अचकयत् ॥

अत्स्मृद्वत्वरप्रथमदस्तरूपशाम् ॥ ९५ ॥

स्मृ इ त्वर प्रथ मद् स्तृ स्पर्श इत्येतेषामभ्यादित्ययमादेशो भवति चङ्परे णो परतः ।
स्मृ । असस्मरत् । इ । अददरत् । त्वर । अतत्वरत् । प्रथ । अपप्रथत् । मद् । अममदत् ।
स्तृ । अतस्तरत् । स्पर्श । अपस्पर्शत् । सन्वद्भावादित्त्वं प्राप्तमनेन शाप्यते । तपरकणज्ञा-
मभ्यादिति हृते दीर्घो लघोरित्येतदपि न भवति । अददरत् ॥

विभाषा षेष्टिचेष्टयोः ॥ २६ ॥

षेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्परे णौ परतः । अववेष्ट् । अविवेष्ट् । अचचेष्ट् । अचिचेष्ट् । अभ्यासद्वयस्वत्वे कृते अत्वं पक्षे भवति ॥

ई च गणुः ॥ २७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे णौ परतः । चकारादच्च । अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ७ ॥ ४ ॥ समाप्तोऽध्यायश्च सप्तमः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । उत्तरं यद्वक्ष्यामः पदस्येत्यतः प्राक् । सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । नित्यवीप्सयोरिति । तत्र सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे भवतः । ये दाद्वत्स्वार्थश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य पचतिशब्दस्य द्वौ पचतिशब्दौ भवतः । पचति २ । ग्रामो २ रमणीयः । यदा तु द्विःप्रयोगो द्विवचनं तदा स एव पचतिशब्दो द्विरावर्त्तते तस्य द्वे आवृत्तौ भवतः । सर्वस्येति विल्पटार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्मान्नोच्यते । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् प्रपचति प्रपचतीति । इह द्रोग्धा द्रोढा इति घत्वढस्वयोरसिद्धत्वादकृतयोरेव तयोर्द्विवचनं प्राप्नोति तत्र पश्चाद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात् । द्रोग्धा द्रोढा । द्रोढा द्रोग्धेति । तस्माद्वक्तव्यमेतत्पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इति । सर्वस्येत्ये-
तदेव वा कृतं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥

तस्य परमात्रेडितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदात्रेडितसंज्ञं भवति । चौर चौर ३ । वृपल वृपल ३ । दस्यो दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वा वन्धयिष्यामि त्वा । आत्रेडितप्रदेशा आत्रेडितं भर्त्सने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्भवति यदात्रेडितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पशुन् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चाथं वीप्सायां च यद्वर्त्तते तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता । तिष्ठणु अव्यये कृत्सु च । कुत एतत् । आभीक्ष्ण्यमिह नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति तन्नित्यम् । पचति २ । जल्पति २ । सुक्त्वा २ व्रजति । भोजं २ व्रजति । लुनीहिलुनीहोत्येवायं लुनाति । क्त्वाणसुलोर्लांश्च द्विवचनापेक्षायामेव पौनः पुन्य-प्रकाशने शक्तिः । यद् तु तन्निरपेक्षः प्रकाशयति । पुनः २ पचति पापच्यत इति । यदा तु तत्र द्विवचनं तदा क्रियासमभिहारे पौनःपुन्यं द्रष्टव्यं पापच्यते पापच्यते इति । अथ केषु वीप्सा । सुप्सु वीप्सा, का पुनः सा व्यामिश्रेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । का पुनरसौ । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । नानाभूतार्थवाचिनां पाठानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तु-मिच्छा वीप्सा । ग्रामो २ रमणीयः । जनपदो २ रमणीयः । पुरयः पुरयो निधनमुपैति । य-

त्तिष्ठन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं ततः कृतद्विर्वचनात्प्रकर्षप्रत्यय इष्यते । पचति २ तरामि-
ति । इह तु साध्यतरमाध्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य धीप्सायोग इष्यते ॥

परेर्वर्जनं ॥ ५ ॥

परोत्येतस्य वर्जनेऽर्थे द्वे भवतः । परि ५ त्रिगत्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि २ सौवीरेभ्यः । परि
२ सर्वसेनेभ्यः । वर्जनं परिहारः । वर्जनं इति किम् । ओदनं परिपिञ्चति । *परेर्वर्जनेऽसमासे
वेति वक्तव्यम्* । परि २ त्रिगत्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि त्रिगत्तेभ्यः । समासे तु तेनैवोक्तत्वाद्द्व-
र्जनस्य नैव भवति । परित्रिगत्ते वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्रसम् उप उच् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्पादः पूर्यते । प्रप्रायमग्निभर-
तस्य शृण्वे । ससमिद्युवसे वृषन् । उपोप मे परामुश । किं नोदुदुह्यसे दातवा उ । पादपूरण
इति किम् । प्रदेवं देव्या धिया । सामर्थ्याच्छन्दस्वेवैतद्विधानम् । भाषायाामनर्थकं स्थाव
प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं प्रत्यासत्तिः कालकृ-
ता देशकृता च । उपर्युपरि दुःखम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोधो नगरम् ।
सामीप्य इति किम् । उपरि चन्द्रमाः । इह कस्मान्न भवति । उपरि शिरसो घटं धारयति ।
औत्तराध्यमेव विविक्षितं न सामीप्यमिति द्विर्वचनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थः षडसमूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया संमति कोप कुत्स-
न भर्त्सन इत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति । तत्र परगुणानामसहनमसूया । पूजा संमतिः । को-
पः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । एते च प्रयोक्तृधर्मा ना-
भिधेयधर्माः । असूयायां तावत् । माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आ-
भिरूप्यम् । संमतौ । माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे ।
माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं शाल्यसि जालम् । कुत्सने । शक्तिके
३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः । भर्त्सने । चौरचौर ३ वृषल वृषल ३ घातयिष्यां-
मित्वा बन्धयिष्यामित्वा । असूयादिषु स्वरितमात्रेण्डितसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्वपदस्य
प्लुतः । भर्त्सने त्वात्रेण्डितं भर्त्सने इत्यात्रेण्डितस्यैव प्लुतः । वाक्यादेरिति किम् । अन्तस्य
च भा भूत् । शोभनः खल्वसि माणवक । आमन्त्रितस्येति किम् । उदारो देवदत्तः । असूया-
दिष्विति किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति । बहुव्रीहियस्ये प्रयोजनं सुब्लोपवृद्धां-
वौ । एकं कमक्षरं पठति । एकैक्याहुत्या जुहोति । सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वरसमासान्ताः सं-
मासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते । तेनातिदेशिके बहुव्रीहौ न भवन्ति । एकैकस्मै । न
बहुव्रीह्यादिति प्रतिषेधो न भवति । बहुव्रीहिरिव यो बहुव्रीहिरिति विज्ञानात् । गन । सुसु ।
नञ्मुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति । ऋक् ऋक् । पूः पूः । ऋक्पूरिति समासान्तो न भवति ॥

आघाधे च ॥ १० ॥

आवाधगमाधः । पीडाप्रयोक्तृधर्मः । तत्र वर्त्मानस्य द्वे भवतः बहुव्रीहिवच्चास्य

कार्यं भवति । गतगतः । नष्टनष्टः । पतितपतितः । गतगता । नष्टनष्टा । पतितपतिता । प्रियस्य विरगमनादिना पीडयमानः कश्चिदेवं प्रयुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥-११॥

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । कर्मधारयत्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । सुब्लोपः । पटुपटुः । मृदुमृदुः । पण्डितपण्डितः । पुंवद्भावः । पटुपट्वी । मृदुमृद्वी । कालककालिका । कोपधाया अपि हि कर्मधारयवद्भावात् पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावो भवति । अन्तोदात्तत्वम् । पटुपटुः । पटुपट्वी । समासान्तोदात्तत्वमनेनैव विधीयत इति परत्वादास्रेडितानुदात्तत्वं दाड्यते । अधिकारेणैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तद्विह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते । प्रकारे वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरिपूर्णगुण इत्यर्थः । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्योपमाने सत्येवं प्रयुज्यते । *जातीयरोऽनेन द्विवचनेन घाघनं नेष्यते* । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । इत्यपि हि भवति । तत्कथं वक्ष्यमाणमन्यतरस्यां ग्रहणमुभयोः शेषो विज्ञायते । प्रकार इति किम् । पटुद्वंद्वत्तः । गुणवचनस्येति किम् । अग्निर्माणवक्रः । गौर्वाहीकः । यद्यप्यत्राग्निशब्दो गोशब्दश्च सुख्यार्थसम्बन्धाद्वद्वत्तमेदं तैक्ष्ण्यजाड्यादिकर्मथान्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यते । *आनुपूर्व्यं द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । मूले २ स्थूलाः । अघ्रे २ सूक्ष्माः । ज्येष्ठे २ प्रवेशय । *स्वार्थे अवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । अस्मात् कार्पाणणादिह भवद्भ्यां मापं २ देहि । स्वार्थे एतद्द्विवचनं, वीप्लायाम् । अत्र हि द्वावेव मापौ दीयेते न सर्वे कार्पाणसंघन्धिनो मापाः । तेन वीप्लान् विधत्ते । अवधार्यमाण इति किम् । अस्मात् कार्पाणणादिह भवद्भ्यां मापमेकं देहि । द्वौ मापौ देहि । त्रीन् वा मापान् देहि । अनेकस्मिन्निति किम् । अस्मात् कार्पाणणादिह भवद्भ्यां मापमेकं देहि । *चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिरहिः बुध्यस्व २ । नावश्यं द्वावेव शब्दो प्रयोक्तव्यौ किं तर्हि यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थोऽवगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिः ३ । बुध्यस्व ३ इति । *क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । स भवान् लुनीहिलुनीहीत्येवार्थं लुनाति । *भ्रामीक्ष्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । भुक्ता भुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्य इत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तम् ॥ *डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । पटपटा करोति । पटपटायते ॥ अव्यक्तानुकरणडाजन्तस्य द्विवचनमिष्यते । इह न भवति । द्वितीया करोति तृतीया करोति । तदर्थं केचिडाचि बहुलमिति पठन्ति ॥ *पूर्वप्रथमयोरथांतिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । पूर्व २ पुष्पयन्ति प्रथमं २ पच्यन्ते । आतिशयिकोऽपि दृश्यते । पूर्वतरं पुष्पयन्ति । प्रथमतरं पच्यन्त इति ॥ *उत्तरउत्तमयोः समसंप्रसारणयोः स्त्रीनिगदे भाये द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । उभाविमावाख्या । कतरा कतरा अनयोरादृशता । सर्व इमे आख्याः । कतमा कतमा एवमादृशता । उत्तरउत्तमान्यामन्यप्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाख्या । कीदृशी २ अनयोरादृशता । तथा स्त्रीनिगदाद्भावादन्यप्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाख्या । कतरः कतरोनयोर्विभय इति ॥ *कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । समासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रत्ययस्यैव चाभावो वक्तव्यः । अन्यमन्यमिमे द्राक्ष्या भोजयन्ति । अन्योन्यमिमे द्राक्ष्या भोजयन्ति । अन्योन्यस्य द्राक्ष्या भोजयन्ति । इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ *स्त्रीनुसकयोस्तत्परस्य चाभावो वक्तव्यः* । अन्योन्यमिमे द्राक्ष्या भोजयतः । अन्योन्यं भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः । अन्योन्यमिमे द्राक्ष्या भुङ्क्ते भोजयतः । इतरेतरमिमे द्राक्ष्या भुङ्क्ते भोजयतः ॥

अकृच्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छे धोत्ये । कृच्छं दुःखं, तदभावोऽकृच्छम् । प्रियप्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । प्रियेण ददाति । अखिद्यमानो ददातीत्यर्थः । अकृच्छ इति किम् । प्रियः पुत्रः । सुखो रथः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥

यो यस्यात्मा यश्चात्मीयं तत्तद्यथास्वं तस्मिन् यथायथमिति निपात्यते । यथा शब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकलिङ्गताच्च निपात्यते । ज्ञाताः सर्वे पदार्थाः यथायथम् । यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथायथं यथात्मीयमित्यर्थः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥

द्वन्द्वमिति द्विशाब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु एतेषु अर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशाब्दवाच्यमित्ये त्रिपदीभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । मर्यादावचने । मर्यादास्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुने गच्छति पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणे, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः । पृथगवस्थानम् । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं सकर्षणवासुदेवौ । द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतद् दृश्यते, तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः । द्वन्द्वं युद्धं वर्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । चार्थं द्वन्द्वं इति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः । पचन् । यजन् । पदस्येति किम् । पचन्तौ । वक्ष्यमाणत्वाक्यापेक्षयापदस्येधिकृतस्य पदार्थव्यवस्था द्रष्टव्या । क्वचित्स्थानपट्टी, क्वचिदवयवपट्टी ॥

पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः प्राक्कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्येतस्माद्यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आमन्त्रितस्य । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति, देवदत्त । पदादिति किम् । देवदत्त पचसि ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादाविति च एतन्नयमधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः, अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यत्यामन्त्रितस्य चेति । पचसि देवदत्त । अपादादाविति किम् । यत्ते. नियतं रजसं मृत्यो अन्वष्टुष्यम् । यहुवचनस्य वस्नसौ । ग्रामो नः स्वं, जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ।

यदो विष्वेत्रवरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं शत्रुमर्दनः ॥

पादग्रहणेनात्र ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनुष्ठानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति । चेन युष्मद्देशानामपि वाक्यभेदेनानुदात्तत्वे विधीयते । युष्मद्देशादेशाश्च सर्वस्य सुवन्तस्य पदस्य यथा स्युः । यत्रापि स्वादिषु पदसैर्लं भवति । ग्रामो वां दीयते । जनपदो नो दीयते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्योपादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्थानुदात्तो भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । *समानवाक्ये निघातयु-
ग्मदस्मदादेशा वक्तव्याः* । इह मा भूयन् । अयं दण्डो हरानेन ओदनं पच तत्र भविष्यति ।
ओदनं पच मम भविष्यति । इदं च यथा स्यात् । इह देवदत्त माता ते कथयति । नद्यास्ति-
ष्ठति कृले । शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति । आमन्त्रितान्तं तिङन्तं युग्मदस्मदादेशाश्च
यस्मात् पराणि न तेषां सामर्थ्यमिति तदाश्रया निघातयुग्मदस्मदादेशान् स्युः, समर्थः पद-
विधिरिति वचनात् ॥

युग्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यासंख्यौ ॥ २० ॥

युग्मदस्मद् इत्येतयोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वादौ इत्येतावादेशौ भवत-
स्तौ चानुदात्तौ । पदस्य, पदाद्युदात्तं सर्वसंपादादाविति सर्वमिह संबध्यते । ग्रामो वां स्व-
म् । जनपदो नौ स्वम् । ग्रामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । ग्रामो वां पश्यति । जनपदो
नौ पश्यति । एकवचनबहुवचनान्तयोरादेशान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञा-
येते । पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति किम् । ग्रामे युवाभ्यां कृतम् । स्थग्रहणं श्रूयमाणविम-
क्तयर्थम् । इह मा भूत्—इति युग्मत्पुत्र इति ॥

बहुवचनस्य वचनसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्युग्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वसु नसु इत्येतावादेशौ
भवतः । ग्रामो वः स्वम् । जनपदो नः स्वम् । ग्रामो वो दीयते । जनपदो नो दीयते । ग्रामो
वः पश्यति । जनपदो नः पश्यति ॥

तेभ्योवाकेकवचनस्य ॥ २२ ॥

युग्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः पष्ठीचतुर्थीस्थयोर्यथासंख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवतः ।
ग्रामस्ते स्वम् । ग्रामो मे स्वम् । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामो मे दीयते । द्वितीयान्तस्यादेशान्तर-
विधानसामर्थ्यात् पष्ठीचतुर्थ्योरेवायं बोगः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति-वर्त्तते । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युग्मदस्मदोर्यथासंख्यं त्वा मा
इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो मा पश्यति ॥

न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव एभिर्योगे युग्मदस्मदोर्वाचावाद्यो न भवन्ति । पुर्वेण प्रकारेण प्राप्ताः
प्रतिपिङ्गन्ते । ग्रामस्तव च स्वम् । ग्रामो मम च स्वम् । युवयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्व-
म् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं च दीयते । ग्रामो मद्यं च दीयते ।
युवाभ्यां च दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । ग्राम-
स्त्वां च पश्यति । ग्रामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्यति । युष्मांश्च
पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । वा । ग्रामस्तव वा स्वम् । ग्रामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्व-
म् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं वा दीयते । ग्रामो मद्यं वा
दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । ग्रामस्त्वां वा
पश्यति । ग्रामो वा मां पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान्
वा पश्यति । अस्मान्वा पश्यति । ह । ग्रामस्तव ह स्वम् । ग्रामो मम ह स्वम् ।
युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं ह दी-
यते । ग्रामो मद्यं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते । आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते ।
अस्मभ्यं ह दीयते । ग्रामस्त्वां ह पश्यति । ग्रामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां

ह पश्यति । युष्मान्ह पश्यति अस्मान्ह पश्यति । अह । ग्रामस्तवाह स्वम् । ग्रामो ममाह स्वम् । युवयोरह स्वम् । आवयोरह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्माकमह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमह दीयते । ग्रामोमहमह दीयते । युवाभ्यामह दीयते । आवाभ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । ग्रामस्त्वामह पश्यति । ग्रामो मामह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति । एव । ग्रामन्तवैव स्वम् । ग्रामो ममैव स्वम् । युवयोरेव स्वम् । आवयोरेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमेव दीयते । ग्रामो मह्यमेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । ग्रामस्त्वामेव पश्यति । ग्रामो मामेव पश्यति । युवामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति । ग्रामश्च ते स्वम् । नगरे च मे स्वम् ॥

पश्याथैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्याथा दर्शनाथाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चक्षुर्विज्ञानम् । तैः पश्याथैरनालोचने वर्त्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोवाञ्छादयो नाभवन्ति । ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्यागतः । ग्रामो स्वं समीक्ष्यागतः । ग्रामस्तुभ्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः । ग्रामो मह्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः । ग्रामस्त्वां समीक्ष्यागतः । ग्रामो मां समीक्ष्यागतः । अनालोचन इति किम् । ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो मा पश्यति ॥ पश्याथैर्युक्तयुक्तेऽपि च प्रतिषेध इष्यते ॥ तथा चैवोदाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वान्नावादयो न भवन्ति । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । ग्रामे कम्बलस्ते दीयते । ग्रामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते । ग्रामे कम्बलो मे दीयते । ग्रामे कम्बलो मह्यं दीयते । ग्रामे छात्रास्त्वा पश्यन्ति । ग्रामे छात्रास्त्वां पश्यन्ति । ग्रामे छात्रा मा पश्यन्ति । ग्रामे छात्रा मां पश्यन्ति । सपूर्वाया इति किम् । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया इति किम् । कम्बलो ग्रामे ते स्वम् । कम्बलो ग्रामे मे स्वम् । *युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेश इति वक्तव्यम्* ॥ इह मा भूत् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह । *सर्व एव वान्नावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः* । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेश इति किम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं, सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । अनन्वादेशार्थम् । अनन्वादेशे हि विभाषा यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिष्ठो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्णयोः ॥ २७ ॥

तिष्ठन्तात् पदात् पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चाथं वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति । पचति गोत्रम् । जल्पति गोत्रम् । आभीक्ष्ण्ये । पचति पचति गोत्रम् । जल्पति २ गोत्रम् । ध्रुव । पचति ध्रुवम् । जल्पति ध्रुवम् । पचति २ ध्रुवम् । ध्रुव इति ध्रुवः कनिपातनाद्वाच्यादेशाभावश्च । गोत्र । ध्रुव । प्रचयन । प्रसहन । प्रकथन । प्रत्ययन् । प्रचक्षण । प्राय । विचक्षण । अवचक्षण । स्वाध्याय । भृयिष्ठ ॥ नाम वा ॥ नामेत्येतद्वा निहन्त्येते । पक्षे आद्युदात्तमेव भवति । पचति नाम । पठति नाम । तिष्ठ इति किम् । कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम् । पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्योरिति किम् । खनति गोत्रे समेत्य कृपम् ।

कुत्सनाभीक्ष्ण्योरिति षाठविशेषणं द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणेन कुत्सनाभीक्ष्ण्य-
योरेव कार्यं भवति ॥

तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥

तिङन्तं पदमतिङन्तात् पदात् परमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति । यज्ञदत्तः पचति ।
तिङिति किम् । नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् । अतिङ इति किम् । भवति पचति ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वणात्प्रसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुङन्तं नानुदात्तं भवति । इवः कर्त्तारौ । मासेन
कर्त्तारः । तासेः परस्य लसार्वाध्नातुकस्यानुदात्तत्वे सति सर्वतासिरेवोदात्तः । यत्र तु टिलो-
पस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो भवति ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेश्चरकश्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्त्तते । यत् यदि हन्त कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र इत्येतैर्निपातैर्युक्तं
तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि करोति । यदि पचति । हन्त
करोति । हन्त पचति । कुवित्करोति । कुवित्पचति । नेत् । नेज्जिह्वायन्तो नरकं पताम ।
चेत् । स चेद्भुङ्क्ते । स चेदधीते । चण् णिद्विशिष्टोऽयं चेदर्थं वर्त्तते । अयं च मरिष्यति ।
अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । ससुच्ययादिषु तु यश्चशब्दस्तेन योगेन विधिरयं न भवति ।
कच्चित् । कच्चिद्भुङ्क्ते । कच्चिदधीते । यत्र । यत्र भुङ्क्ते । यत्राधीते । निपातैरिति
किम् । यत्कृजति शकटम् । गच्छत्कृजति शकटमित्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् । युक्तमिति
किम् । यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चेदितस्यावधारणे उपलि-
प्तया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोक्ष्यसे । नहाध्येष्यसे । प्रत्यारम्भ इति किम्
नह वै तस्मिन्प्रच लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्ते तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । सत्यमध्येष्यसे ।
प्रश्न इति किम् । सत्यं वक्ष्यामि नावृत्तम् ॥

अङ्गात्प्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भवति । अङ्ग कुरु । अङ्ग
पच । अङ्ग पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् । अङ्ग कृज वृषल इदानीं ज्ञास्यति जातम् ।
कृजनमनभिसतमसौ कुर्वन् प्रातिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि कुरु । सहि पच । स
हि पठ । अप्रातिलोम्य इत्येव । सहि कृज वृषल इदानीं ज्ञास्यति जातम् ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्त्तते । छन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति
एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदेकमित्यर्थः । तत्रानेकं तावत् । अर्त्तं हि मत्तो वदति ।
पाप्मा एनं विपुनाति । तिङन्तद्वयमप्येतन्न निहन्यते । एकं खल्वपि अग्निर्हि आग्ने उदज-
यतत् । तिङन्तद्वयमपि हिशब्दयुक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादिस्रात्तम् । अजा छग्नेरज-
निष्ट गर्भम् । मा वा अपश्यज्जनितारमग्ने । अजनिष्टेत्यारुद्रात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्भुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । यावद्धीते । यथाधीते । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति यथा । परेणापि योमे भवति प्रतिपेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति । किं तर्हि अनुदात्तमेव । यावत्प्रचति शोभनम् । यथा प्रचति शोभनम् । यावत् करोति चारु । पूजायामिति किम् । यावद्भुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । अनन्तरमिति किम् । यावद्देवदत्तः करोति चारु । पूर्वोणात्र निघातः प्रतिपिद्धयते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्यथाभ्यां युक्तमुपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यपेदानायायमारम्भः । यावत्प्रचति शोभनम् । यथा प्रचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रचति । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ॥

तु पश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । तु । माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य । पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत । माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत । पूजायामिति किम् । स्मृतो धावति । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिपेधार्थम् । तद्धि प्रतिपेधस्य प्रतिपेधेन संबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु । पृथग्योगाकरणमुत्तरार्थम् ॥

शोषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शोषे विभाषा नानुदात्तं भवति । कश्च शोषः यदन्पत्पूजायाः । कृतमहो करिष्यति । मम गेहमेप्यसि । असूयावचनमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वत्र चानुदत्त्वादनधिकारे सिद्धे शोषवचनं विस्पष्टार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थे विभाषा नानुदात्तं भवति । परीप्सा त्वरा । अधीप्स्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । पुरा स्तनयति स्तनयित्तुः । पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासक्तिं द्योतयति । परीप्सायामिति किम् । नहेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकथं पुराशब्दो द्योतयति । ऊर्णवा स्म पुराधीयते ॥

नन्वित्यनुज्ञैपणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञायाम् विषये । अनुज्ञायाम् एवमाप्रार्थना, अनुज्ञैपणा । अनुज्ञाप्राथनेत्यर्थः । ननु करोमि भोः । अनुजानीप्स्व मां, गमनं प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञैपणायामिति किम् । अकार्षीः कर्तं देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिपद्यनमेतन्नानुज्ञैपणा ॥

किं कियामश्नेऽनुपसर्गमप्रतिपिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्किंयाप्रश्ने यदा वचते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिपिद्धं नानुदात्तं

भवति । किं देवदत्तः पचति आहोस्विद्भुङ्क्ते ! किं देवदत्तः शेते आहोस्विदधीते । अत्र केचिदाहुः । पूर्वं कियुक्तमिति तन्न निहन्यते । उत्तरं तु न कियुक्तमिति, तन्निहन्यते पृथेति । अपरे त्वाहुः । यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्र प्रितपेधेन भवितव्यमिति । क्रियाप्रहणं किम् । प्रश्ने माभूत् । किं देवदत्त ओदनं पचति आहोस्विच्छाकमिति । प्रश्न इति किम् । किमधीते देवदत्तः । क्षेपे किशब्दोऽयं न प्रश्ने । अनुपसर्गमिति किम् । किं देवदत्तः प्रपचति आहो स्वित्रप्रकरोति । अप्रतिषिद्धमिति किम् । किं देवदत्तो न पठति आहो स्विन्न करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं भवति । क्त्वास्य लोपः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किं शब्दः । देवदत्तः पचति आहो स्वित्रपठति । विधैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभाषेयं किमर्थेन योगात् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृङ्न्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः प्रहासः, क्रीडा एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेन पिता । प्रहास इति किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति । सुपठु च मन्यसे । साधु च मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृडित्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एहिमन्ये-युक्तं प्रहास एव धथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति । एहिमन्य इत्युत्तमुपादानमतन्त्रम् । प्रहास एव हि मन्यतेरुत्तमो विहितस्ततोऽन्यत्र मध्यम एव भवति । तत्रानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतद्विद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु भोक्ष्यसे । जातु करिष्यामि । अपूर्वमिति किम् । कर्तं जातु करिष्यति ॥

किंवृत्तां च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमो वृत्ते किंवृत्तां, किंवृत्ताप्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयाद्दतरद्वतमौ च प्रत्ययौ, तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । कश्चिद्भुङ्क्ते । कश्चिन्नोजयति । कश्चिदधीते । केन चित्करोति । कस्मै विद्वाति । कतरश्चित्करोति । कतमश्चिद्भुङ्क्ते । चिदुत्तरमिति किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । देवदत्तः किं चित्पठति ॥

आहो उताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥

निघातप्रतिपेचोऽनुचक्षते, अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्येताभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति आहो भुङ्क्ते । उताहो भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो पठति । अनन्तरमिति किम् । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वमित्येव । देवदत्त आहो भुङ्क्ते । देवदत्त उताहो भुङ्क्ते ॥

शेष विभाषा ॥ ५० ॥

आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा भवति । कश्च शेषः, यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पचति २ । उताहो देवदत्तः पचति २ । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ।

गत्यर्थलोटा लृण्चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

गतिना समानार्थां गत्यर्थानां, गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट् तेन गत्यर्थलोटा युक्तं लृङन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । यथैव कारके कर्त्तरि कर्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लृङ्पि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणो एवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन गृह्यते । न करणादि कारकान्तरम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । आगच्छ देवदत्त ग्राम-मोदनं भोक्ष्यसे । उद्यन्तां देवदत्तेन शालयः । तेनैव भोक्ष्यन्ते । उद्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् । पच देवदत्तौदनं भोक्ष्यस एनम् । लोटेति किम् । आगच्छेदेवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लडिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । उद्यन्तां देव-दत्तेन शालयः सकवस्तेन पास्यन्ते । सर्वग्रहणं किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लृङन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन् कारकेऽन्य-स्मिन्न भवितव्यम् । इह तु यल्लोङन्तस्य कारकं तच्चान्यथ लृङन्तेनोच्यते इति ॥

लोट् च ॥ ५२

लोङन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । लोङ-न्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । आगच्छ विष्णुमित्र ग्रामं शाधि । आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो दृश्यतां यज्ञदत्तेन । गम्यर्थानामित्येव । पच देवदत्तौदनं भुक्ष्येनम् । लोटेत्येव । आगच्छेदेवदत्त ग्रामं पश्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आ-गच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यत्येनं यज्ञदत्तः । सर्वग्रहणानुवृत्तेस्त्वह भवत्येव । आगच्छ देवदत्त ग्रामेत्वं चाहं च पश्याव । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वं पूर्वमनुवृत्ते । प्राप्तविभाषेयं, लोङन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश । २ । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रशाधि । २ । सोपसर्गमिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । अ-नुत्तममिति किम् । आगच्छानि देवदत्त ग्रामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वं सर्वमनुवृत्ते गत्यर्थलोटे वर्जयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्तं लोङन्तं सोपसर्गमुत्तमव-र्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश । २ । हन्त प्रशाधि । २ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यथादिहन्तेति नित्यमत्र निघातप्रतिषेधो भवति । अनुत्तमित्येव । हन्त प्रभुनजावहै । हन्त प्रभुनजामहै ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमन्तिके ॥ ५५ ॥

आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितमन्तिके नानुदात्तं भवति । आम् पचसि देवदत्तः । आम् भो देवदत्तः । भो इत्यामन्त्रितान्तमपि, नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवच-नमिति नाविद्यमानवद्भवति । आम इति किम् । शाकंपचसि देवदत्तः । एकान्तरमिति किम् । आम् प्रपचसि देवदत्तः । आमन्त्रितमिति किम् । आम्पचति देवदत्तः । अनन्तिक इति किम् । आम् देवदत्तः ॥ आम एकान्तरमामन्त्रितं यत्तस्य एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इ-ष्यते ॥ लघुभयमनेन क्रियत इति फेचिदाहुः । प्लुतोदात्तः पुनरसिद्धत्वाच्च प्रतिषिद्धयते । अपरेषां दर्शनमनन्तिक इत्यनेन यत्र दूरं न संचिकृष्टं तत्परिपृच्छते । तेनैकस्मिन्नैकश्रुतेः प्राप्ति-रव नास्ति । प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥

आमन्त्रितमित्येतदस्वरितत्वादानुवृत्तं । तिङिति वर्त्तत एव । यत्परं हितपरं तुपरं च

तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति । यत्परं तावत् । गवां गोत्रमुदसृजो यमङ्गिरः । हिपरम् । इन्दवो वामुशान्ति हि । तुपरम् । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यद्यदिहन्तेति हि चेति सुष-
शयपश्यताहैरिति च निघातप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम् । एभिरेव परैर्योगे प्रतिषेधो
भवति, नान्यैरिति । इह न भवति । जाये स्वारोहावैहि । एहीत्यनेन गत्यर्थलोटा युक्तस्य
रोहावेत्यस्य लोडन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

चनच्चिद्विद्यगोत्रादितद्धिताऽन्नेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्धित आन्नेडित इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं
भवति । चन । देवदत्तः पचति चन । चिद् । देवदत्तः पचति चिद् । इव देवदत्तः पचतीव ।
गोत्रादि । देवदत्तः पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति द्रुवम् । देवदत्तः प्रपचति प्रवचनम् । इहा-
पि गोत्रादयः कुत्सनाभीष्ययोरैव गृह्यन्ते । तद्धित । देवदत्तः पचतिरुमम् । अनुदात्तस्त-
द्धित इह उदाहरणमन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङ्स्वरो बाध्यते । पचतिदेश्यः । आन्नेडित ।
देवदत्तः पचति २ । अगतेरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति चन । अत्रातिग्रहणे सगतिरपि
तिङित्यत्र च उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीकरोति चन । यत्काष्ठे शुक्ली-
करोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचवाहाइवयुक्तो इत्यत्र ये
निर्दिष्टाः त इह परिगृह्यन्ते । चदब्दे तावत् । देवदत्तः पचति च खादति च । देवदत्तः पचति
वा खादति वा । ह । देवदत्तः पचति ह खादति ह । अह देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एव ।
देवदत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येव । देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्यात्र
तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिद्धयते, एवपरं तु सिद्ध्यते ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रं चानुक्तमित्यत्र नानुवर्त्तते । च वा इत्येतान्यां योगे प्रथमा तिङ्वि-
भक्तिर्नानुदात्ता भवति । अहंभांश्च कालयति । वीणां च वादयति । गर्दभान् वा कालयति,
वीणां वा वादयति । योगग्रहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । प्रथ-
माग्रहणं द्वितीयादेस्तित्ङन्तस्य मा भृदिति । चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति
भवति । स चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति त्रिथायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्यमानाम् । क्षिया
धर्मव्यतिक्रमः, आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । स्वयं ह्यौ-
दनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तृन् पाययति । प्रथमस्य तिङन्तस्यात्र निघातः प्रतिषिद्धयते ।

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने चवा-
ब्दात् क्षियायां च । नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वमहधामं गच्छ । त्वमहधारणं
गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । स्वयमहौदनं भुङ्-
क्ते ३ उपाध्यायं सक्तृन् पाययति । पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः प्लुतश्च ॥

चाहलोप एवेत्यत्रधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपं अहलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्येत्तद्वेद्यधारणार्थं प्रयु-

ज्यते । क चास्य लोपो यत्र गम्यते चाऽर्थो, न च प्रयुज्यते, तत्र लोपः । तत्र चण्डः समु-
च्चयार्थः अहशब्दः केवलार्थे इति समानकर्तृके चलोपः, नानाकर्तृके अहलोपः । चलोपे, देवदत्त
एव ग्रामं गच्छतु देवदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । अहलोपे । देव-
दत्त एव ग्रामं गच्छतु यद्देवदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः । अवधा-
रणमितिकिम् । देवदत्तः केव भोक्ष्यते । देवदत्तः केव बोध्यते । अनश्नत्कृत्वावयमेवशब्दः । न
कचिन्नोक्ष्यत इत्यर्थः । एव चानियोग इति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नववाहैवयुक्त इति सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्ते, तेषां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्ना-
नुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति २ ।
भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निहन्यते । चालोपे । व्रीहिभिर्जजेत । पृथं घोषेण्यपि यथादर्शनमु-
दाहार्यम् ॥

वैवावेति च छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये ।
अहवै देवानामासीत् २ । राक्षीरसुराणामासीत् । बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत् २ ।
शण्डामर्कावसुराणाम् । वाव । अयं वाव इस्त आसीत् २ । नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति
छन्दसि विषये । प्रजामेका जिन्वति २ । ऊर्जमेकाररक्षति २ । जिन्वतीत्येतत्पक्षे न निहन्यते ।
स्योरन्म्यः पिप्पलास्वान्नात्ति, अनश्नन्नन्वो अभिवाकशीति । अतीत्येतत् पक्षे न, निहन्यते ।
समर्थाभ्यामिति किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यायं न वर्त्तते ।
एकशब्दस्य व्यवस्थायं च समर्थग्रहणं, व्यवभचारित्वात्तस्य ॥

यद्बृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा छन्दसीति निवृत्तं, निघातप्रतिषेध इत्येव । यत्रो वृत्तं यद्बृत्तं । यत्र पदे यद्बृत्तं
तत्सर्वं यद्बृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । उत्तरद्वयौ च प्रत्ययौ इत्येत-
न्नाश्रीयते । तस्माद्यद्बृत्तान्नित्यं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । य भोज-
यति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्कामास्ते जुहुमः । यद्बृह् चायुर्वन्ति । यद्वायुः पवते ॥
पञ्चमोनिर्देशोऽयत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते । *यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम्* । यत्र कचन यजन्ते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ । काष्ठाध्यापकः । काष्ठा-
भिरूपकः । दारुण । दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः । अमातापुत्र । अमातापुत्राध्याप-
कः । अयुत । अयुताभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अद्भुत । अद्भुताध्यापकः । अनुक्त ।
अनुक्ताध्यापकः । भृश । भृशाध्यापकः । घोराध्यापकः । परम । परमाध्यापकः । सु । स्व-
ध्यापकः । अति । अत्यध्यापकः । (१) *मलोपश्च* । इति वार्त्तिककारमतम् ॥ मयूरव्यंसका-
दिधात्वसमासः । समासे चैतदनुदात्तत्वम् ॥ समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते ॥ दारुणमध्याप-
क इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आख्यायते । यत्र विभक्तेरभ्राव
श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे हि मलोपो नैवेद्यते । दारुणमधीते दारुणमध्यापक

(१) "अनुशात । अनुशाताध्यापकः । कल्पान । कल्पानाध्यापकः । वेसा । वेसाध्यापकः" इत्याधिकं
न्यायिभ्योऽप्युक्तम् ।

इति । पूजानादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव
ज्ञापकमिह प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यद्वृत्तान्नित्यमित्य-
त्रोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजिते तिङन्तमनुदात्तं भवति । यत्काष्ठं प-
चति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्धारुणं पचति । यद्धारुणं प्रपचति । तिङ्ङतिङ् इति निघातस्य,
निपातैर्धदिहन्तेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनर्निघानम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गति-
ग्रहणे चात्र उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ इह न भवति । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णी-
करोति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादि निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुवन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः
सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या ।
प्रपचति मिथ्या । कुत्सने इति किम् । पचति शोभनम् । सुपीति किम् । पचति क्लिश्नति ।
अगोत्रादाविति किम् । पचति गोत्रम् । पचति द्रुवम् । पचति प्रवचनम् । *क्रियाकुत्सने
इति वक्तव्यम् * । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । प्रपचति पूतिः । *पूतिश्च
चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् * । विभाषितं चापि बह्वर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् * । पच-
न्ति पूति २ । प्रपचन्ति पूति २ ॥

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इत्योऽतिङीति चोक्तार्थे ।

पूतिश्च चानुबन्धोविभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतोऽनुदात्तो भवति । अन्युद्धरति । समुदानयति । अभिसंपर्याहरति । गति-
रिति किम् । देवदत्ताः प्रपचति । गताविति किम् । आ मन्त्रैरिन्द्रं हरिमियाहि मयूररोम-
भिः ॥ यार्हीत्येतत् प्रति क्रियायोगादादित्येव गतिः तस्य गतावित्येतस्मिन्नसति गतिरित्य-
नाश्रितपरनिमित्तकमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङ् चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति वर्त्तते । तिङन्तेऽनुदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति । यत्प्रपचति । यत्क-
रोति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि ये प्रति गतिस्तत्रानुदात्तो भवतीति
धातावेवोदात्तवति स्यात् । प्रत्यये न स्यात् । यत्प्रकरोतीति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां
ते प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति तिङन्ते धातुनैव इति धातुमेव प्रतिसेज्ञा । आमन्ते तर्हि
न प्राप्नोति । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमामिति । अत्र केचिदामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति ।
तेषामव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्ये सत्यक्रियमाणेऽपि तिङ्ग्रहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनि-
घातो नैव सिद्धयति । अथ तस्वन्तस्य गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरे सति
गतेरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येवानुदात्तत्वं सिद्धम् । येषां गतिकारकोपपदानां कृद्धिः समासव-
चनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यनेन वचनेन कृद्गतेनैव प्राक्सुबुत्पत्तेः समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्,
तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव भवितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्यामन्तेन निघातेन
प्रयोजनमस्ति । तद्य यत्नः कर्त्तव्यः । उदात्तवतीति किम् । प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति तस्मिन् सति यत्कार्यं तन्न भवति । अस्ति यत्तद्-
वति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि । आमन्त्रिततिङ्निघातयुष्मदस्मदादेशाभावः ।

देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति निघातो न भवति । पाठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्ता पचसीत्यत्र तिङ्शक्तिः इति निघातो न भवति । देवदत्त तत्र ग्रामः स्वम्, देवदत्त मम ग्रामः स्वमित्येवमादिषु युष्मद्ग्रामदेशा न भवन्ति । पूजयामन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां नानन्तरमित्येव प्रतिषेधो भवति । जात्व-पूर्वमित्येतद् देवदत्ता जातु पचसीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तरमिति आहो देव-दत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति । आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इति आम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्तः पचति । पूर्वमिति किम् । देवदत्त इत्येतस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्भवति । पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीति परस्यैव कार्यं स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा तदविद्यमानवद्भवति, न तु स्व-कार्यं । देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । इह इमं मे गङ्गे यमुने इति मङ्गलशब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुनेप्रच्छदस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये स्वयमविद्यमानवत्त्वा-न्निमित्ते न भवति । मेशब्दस्य निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सा-मान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति । किं तर्हि विद्यमानवदेव । अग्ने गृहपते माणवक जटिलका-ध्यापक । पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति । आमन्त्रितामिति किम् । देवदत्ता पचसि । समानाधिकरण इति किम् । देवदत्ता पण्डित यज्ञदत्ता । अत्र यज्ञदत्ता विशेषणं पण्डि-तशब्दः न पूर्वेण समानाधिकरणः । सामान्यवचनमिति किम् । पर्यायेषु मां भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्यसि ईडे काव्ये विह्व्ये । पर्यायशब्दा पृते । एवं ह्युक्तेतानि अघ्न्ये नामान्तीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वेणाविद्यमानत्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समानाधिकरणे आमन्त्रि-तान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद्भवति । देवाः शरण्याः २ । द्राक्षणा वैषाकरणाः २ सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचन इति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् । बहुवचनमिति किम् । माणवक । जटिलक । नित्यमेतद्विद्यमानदेव ॥

इति श्रीकाशिकायां, वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार भा अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उद्भवमनुक्रमिष्यामः पूर्वत्रा-सिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम् । तत्र येयं सपाद्सप्तम्याभ्यनुक्रान्ता एतस्यामर्थं पाशेनोऽध्या-योऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोत्तरोत्तरो योगः पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्भवति । सिद्धकाय न करोतीत्यर्थः । तदेतदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम्, उत्सर्गलक्षणाभावायं च । अस्मा उद्धर । द्वाअत्र । द्वा आनय । असा आदित्यः । इत्यत्र व्यलोपस्यासिद्धत्वाद्, आद्गुण इत्यकःसवर्णेदीर्घ इति च न भवति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् इति उत्सर्गस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति ॥

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमोनौजडत्वात् ।

मसोर्वत्ये झलां जडत्वं गुडलिपमाधिदर्शनम् ॥

शुष्किकेत्वत्र शुष्पः क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इत्येतन्न भवति

शुष्कजङ्घा इति त कोपघाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवति । क्षामिमानिति क्षामस्यापत्य-
क्षामिः, क्षामो वा अस्यस्तीति क्षामी । क्षामिः क्षामो वा अस्यस्तीति क्षामिमान् । क्षायो-
म इत्यस्यासिद्धत्वान्मादुपधोयाश्चेति वत्वं न भवति । औजददिति वहेर्निष्ठायामृदस्तमाख्य-
दिति णिच् तदन्ताल्लुङ् । चङीति द्विर्वचने कर्त्तव्ये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वाण्यौ-
च यष्टिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद् दृत् इत्येतद् द्विरुच्यते । अन्गलोप इति प्रतिषेधात्सन्व-
दित्वं नास्ति । तेन औजददिति भवति । औजिददित्येतत्तु क्तिन्नन्तस्य भवति । गुडलि-
पमानिति गुडलिहोऽस्य सन्ति इति मनुप् । तत्र ढत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वाद्, अय इति वत्वं
न भवति येऽत्र षष्ठीनिर्देशाः सप्तमीनिर्देशाः षड्मीनिर्देशाश्च तेषां, षष्ठी स्थानेयोगा, तस्मि-
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति । कार्यकालं हि सं-
ज्ञापरिभाषमिति पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतीषेधे परमित्येषा तु परिभाषा
येन पूर्वेण लक्षणेन सह स्पद्धंते परं लक्षणं तत्प्रति तस्यासिद्धत्वाद्न प्रवर्त्तते । तथाच सति,
विस्फोर्यमवगोर्यमिति गुणाः परेण हलिचेति दीर्घत्वेन न बाध्यते । अपवादस्य तु परस्यापि
उत्सर्गो कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति । तेन दोग्धा दोग्धुमित्यत्र षत्वस्यासिद्ध-
त्वाद् होड इति न भवति ॥

नलोपः सुपस्वरसंज्ञातुग्विधेषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति । विधि-
द्भोऽर्थं प्रत्येकमभिसंबन्धमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तैः कर्मसंप्रदोयुक्तैर्भावंसाधनोऽभिसं-
बन्धयते । सुपा तु सबन्धसामान्यवचनपष्ठग्रन्तेन कर्मसाधनः । तेन सुपः स्थाने यो विधिः
सुपि च परभूते सर्वोऽसौ सुब्विधिरिति सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुब्विधौ तावत् । राजभिः,
तक्षभिरित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद्गतो भिस ऐसिति न भवति । राजभ्याम्, तक्षभ्याम्,
राजसु, तक्षस्थिति, सुपि चेति बहुवचने झल्येदिति दीर्घत्वमेत्वं च न भवति । स्वरविधौ ।
राजवतीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद्गतोऽवत्या इति न भवति । पञ्चममिति । अत्र नलोपस्या-
सिद्धत्वाद् अमं चावणं द्वयजिति पूर्वपदस्यायुदात्तत्वं न भवति । पञ्चवोजीत्यत्र नलोपस्या-
सिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति । संज्ञाविधौ । पञ्च ब्राह्मण्य इति
इति नलोपस्यासिद्धत्वाद् ष्णान्ता पठितिपट्संज्ञा भवति । तत्र, न पट्स्वच्चादिभ्य इति टाप-
प्रतिषेधो भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति । यदि प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरित्येतद्दर्शनम् । यां
हि जशसोर्लुगर्थां पट्संज्ञा प्रवृत्ता तथा स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न क्रियत इति सा पुनः प्रवर्त्तयित-
व्येति । तुग्विधौ । वृत्रहभिरिति नलोपस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्न
भवति । अत्र केचित् सन्निपतालक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विवातस्येति तुकं प्रति नलोपस्यानि-
मित्तत्वाद् बहिरङ्गलक्षणेन वाऽसिद्धत्वात्तुग्विधिरहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः, तत्तु क्रियते
परिभाषाद्वयस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुम् । कृतीति किम् । वृत्रहच्छत्रम् । वृत्रहच्छाया । छे चेति
तुग्भवति । अत्र सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो भवति, नान्यत्र ।
तेन राजीयति, राजायते, राजाश्व इति इत्वं दीर्घत्वमेकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नाभाये कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध एव । अमुना । मुभावस्या-
सिद्धत्वाद् विलक्षणे नाभावो न स्यात् । कृते तु नाभावे ! मुभावस्यासिद्धत्वाद्, सुपि चेति
दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विवातस्येति न भवति । अथ वा
योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चारितम् । अथ वा ने परतो यत्प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये
मुभावो नासिद्ध इत्येव पञ्चासुप्रार्थः । ने तु कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतो गृहीत-
म् । तेनात्र मुभावस्य सिद्धत्वाद्नाभावश्च भवति । दीर्घत्वं च भवति ॥ एकादेशस्वरोऽन्तर-

इसिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अयायावेकादेशशतस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम् । वृ-
क्ष इदं, प्लक्ष इदम् । अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयोः उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । स ए-
कादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यतः, अयादेश उदात्तो
यथा स्यात् । आय्, कुमायां इदम् । कथमिदमुदाहरणम् । यदि उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदा-
त्तत्वे कृते विभक्तोराटश्चेत्येकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेश उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आय् । वृक्षाविदं, प्लक्षाविदम् । एकादे-
शस्वरः । गाङ्गेऽभूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्त इत्युदात्तः । तस्य सिद्धत्वाद्
यः पुनरेकः पदान्तादतीति एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते प-
दादाविति, पतद्भवति । शतस्वरः । तुदती । तुदते । अटुपदेशादिति लघावंधातुकानुदात्त-
त्वे कृते एकादेशः तदुदात्तस्य सिद्धत्वात्, शतुरनुमोनद्यजादी, अन्तोदात्तादिति, एप स्वरो
भवति । अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः । एकादेशस्वरः शतस्वरे सिद्ध इति । न हि संतुर्कं
शत्रन्तं किञ्चिदेकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः । तुदन्ति । लिखन्ति ।
एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता भवति । सर्वानुदात्तः ।
ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिन्तिङ्ङितिङ्
इति निघातो भवति । अन्तरङ्ग इति वचनाद् बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव । पचतीति । प्रपच-
तीति । *संयोगान्तस्य लोपो रोस्त्वे सिद्धो वक्तव्यः* । किं प्रयोजनम् । हरिवो मेदिने त्वा ।
हरिव इति मतुवन्तमेतत् । तत्र, छन्दशोर इति वत्वं संयोगान्तस्य लोपे च कृते, मतुवसो रु
संबुद्धौ छन्दसोति स्त्वम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वाद्द्वि चैत्युत्वं न प्राप्नोति
सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः । अलावात् । अपावीत् । इट ईटीति सिञ्जलोपस्य सि-
द्धत्वात् सवर्णश्रीर्धत्वं भवति । *निष्ठादेशः पत्यस्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः* ।
वृषणः । वृषणवान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वान् अलीति पत्यं न भवति । कुत्वं प्रत्यसिद्ध ए-
वेति तद्भवति । स्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु क्षीयशब्द उदाह्रियते । तत्र च निभातनमनेकधा
समाध्रीयते । यदा क्षीयेनिष्ठायामिति कृते ईत् शब्दलोपो निपात्यते तदा क्षीय इति संज्ञाया-
मीत् शब्दलोपस्यासिद्धत्वात्निष्ठा च द्वयजनादित्येप स्वरो न प्राप्नोति । क्षीयेन तरति क्षी-
यिक इति द्वयजलक्षणघञ प्राप्नोति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वादि-
हागमः प्राप्नोति । *प्लुतविकारस्तुन्विधौ ऐ सिद्धो वक्तव्यः* । अग्नाऽ इच्छत्रम् । पटाऽ
उच्छत्रम् । प्लुतविकारस्यासिद्धत्वाच्चेति ह्रस्वलक्षणस्तुग्नित्यं न प्राप्नोति । *श्चुत्यं
धुटि सिद्धं वक्तव्यम्* । दच्युतिर क्षरणे इत्ययं धातुः स जारादिः पठ्यते । तस्य श्चुत्वस्या-
सिद्धत्वाद् अदच्योतति, रदच्योति इति ङः सि धुट इति । अशतीत्यद् । रटतीति रट् ।
क्रियन्तोऽयम् । किमर्थं पुनः सकारादिः पठ्यते । इह मधु दच्योततीति मधुश्च्युत् क्रियन्तः ।
मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिच् । मधुदच्ययति । मधुदच्ययतेः पुनः क्रिपि कृते संयोगादित्वात्
मन्त्रोपः संयोगान्तत्वाद् पलोपः पकारस्य कृत्वे मधुगिति सिद्धम् । शकारादौ पत्ये सति
मधुटिति स्यात् । *अभ्यासजदत्वघञं पत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम्* । यभगतुः । यभणुः । अ-
भ्यासजदत्वस्यासिद्धत्वाद्नादरेरित्येत्वं प्राप्नोति । छिदेः, चिच्छ्रसति, उच्छे, उच्चिच्छ्रप-
तोनि अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वात्, ते चेति तुक् प्राप्नोति । *द्विर्वचने परसर्णत्वे सिद्धं व-
क्तव्यम्* । मय्धन्ता, मय्धन्तरः, यय्गलोकम्, तय्गलोकमिति । परसर्णत्वात्सिद्धत्वात्परं
दनि द्विर्वचने न स्यात् । *पदाधिकारश्रेललत्वपत्यन्तत्वरत्वरत्वरत्वावानुनासिद्धत्वानि
विद्वानि यक्तव्यानि* । पत्वम् । मयो गतः । मरो गतः । पत्व, शोम्या २ । इत्, शोम्या २ ।
गय्, नूनो नुणः । इत्यम्, अभितोभिनः । अभितदभिनत् । पत्वम् । मातृपत्यत् २ ।
मातृपत्या २ । पत्यं मापवापानि २ । मापवापानि २ । अनुनासिकः । यार्त्तपत्यम् २ ।

वाग्नयनम् २ । छत्वं । वाक्छयनम् २ । वाक्शयनम् २ । लत्वादीनां विकल्पितानामसिद्धत्वात् कृते द्विर्वचने सत्युपरिष्ठाद्विकल्पे सति गरोमलः गलोमरः इत्येवं रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत् सर्वं, न मु ने इति योगविभागेन साध्यते । न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् । ततो मु ने इति । नेत्येतदनुवर्त्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । उदात्तयण । कुमायः । कुमार्यः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाथमीकार उदात्तः, तस्य स्थाने यणादेशः स उदात्तयण्, तस्मात् परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । स्वरितयणः । सकृल्लव्याशा । खलप्लव्याशा । सकृल्लः, खलपूरिति कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ, तयोः, रोःसुपीति यणादेशः स उदात्तयण् । ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः स्वरितयण्, तस्मात् स्वरितयणः परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ननु च सप्तम्येकवचनस्य बहुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं यणादेशे । तत्कथमयं स्वरित इति, एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति । ततश्च षड्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् । तस्माद्यथमेव यणस्वरौ यणादेशे सिद्धौ वक्तव्यः । केचित्तु ब्रुवते, उदात्तात् स्वरितयणोऽपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं दृश्यते । तथाच नैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते । यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने इति । अग्ने इत्ययनकारः स्वरितः पठ्यते । तथा ब्राह्मणेऽपि षड्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति । यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथा, उदात्तात् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्यारणेन स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । तथाच भाष्ये स्वरितयणग्रहणमिदं प्रत्याख्यायते । सकृल्लव्याशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयणव्यवधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तच्च क्रियते, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमस्ति । स्वरदीर्घ्यलोपेषु च लोपाज्जादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिद्ध्यते इति । उदात्तस्वरितयोरिति किम् । वैदी आशा, वैद्याशा । शाङ्करव्याशा । अनुदात्तयणादेशोऽयम् । अनुदात्तस्येति किम् । कुमार्यत्र । अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लिट्स्वरेण ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदात्तस्येति वर्त्तते । अग्नी । वायु । वृक्षैः । प्लक्षैः । उदात्तेनेति किम् । पचिन्त । यजन्ति लसार्वांधातुकानुदात्तत्वे कृतेः ह्योरनुदात्तयोरयमेकादेशः । पररूपे कर्त्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वाऽनुदात्तो पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्तं पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्युदात्तो वा । सु उत्थितः । सुत्थितः । वि ईक्षते । वीक्षते । वसुकः असि । वसुकोऽसि । सुत्थिय इति सुशब्दः सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः । तस्य प्रादित्वात् समासे सति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः, शेषमनुदात्तमिति चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति । वीक्षते । वसुकोऽसीति । अत्रापि तिङ्ङितिङ् इति निवाते कृतेऽनुदात्ते पदादावेकादेशः स्वरितप्रहणं विस्पष्टार्थम् । उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्नसत्यान्तर्येण एव स्वरितो भविष्यतीति । अनुदात्त इति किम् । देवदत्तोऽत्र । पदादाविति किम् । वृक्षौ । वृक्षाः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य लोपो भवति । राजा । राजन्याम् । राजभिः । राजता । राजतरः । राजतमः । प्रातिपदिकप्रहणं किम् । अहङ्गहिम् । अन्तप्रहणं किम् । राजा । राजानौ । राजानः । प्रातिपदिकप्रहणमसमस्तमेव सुभौ

सुलुगिति पठया लुको निर्दिष्टम् ॥ *अहो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः* । अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । अहन्, रोऽसुर्वाति रेफरुत्वयोरसिद्धत्वाद् नलोपः प्राप्नोति । सायकाशं तदुच्यं संबुद्धौ । हेऽहः । हे दीर्घाहो निदाघेति । तत्र समाधिमाहुः । अहन्निति रुविधौ यदुपादीयते प्रथमैकवचनान्तमकृतनलोपं तदावर्त्तते, तत्रैकयाऽऽवृत्त्या तदेवं रूपं नलोपाभावार्थमन्वाख्यायते, द्वितीययापि तस्य रुविधीयते ॥

न ङिसम्बुद्धयोः ॥ ८ ॥

हो परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते चर्मन् । सुपां सुलुगिति डेलुक् । संबुद्धौ । हे राजन् । हे तक्षन् । अस्मादेव नलोपप्रतिषेधवचनादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषिद्धयते इति ज्ञाप्यते । असंज्ञा च न भवतीति । तथा हि राज्ञः पुरुषो राज्पुरुष इति । अत्र नलोपश्च भवति । अहोपश्च न भवति ॥ *अबुत्तरपदे प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । हे राजन्न्दारक इत्यत्र समुदायार्थं संबोधनं, न पूर्वपदार्थसंबोधनं प्रतीयत इति संबुद्धयन्तं पूर्वपदं नैव समस्यते । *त्रानुसञ्चानामिति वक्तव्यम्* । हे चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपध्यायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतोरिह क्वाचित्सेनोपादानात् सामर्थ्यलब्धं प्रातिपदिकं तन्मादिति मकारावर्णाभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इत्ययमर्थो भवति । मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति । मकारान्तात् । किंवा । शेषान् । मकारोपधात् । शमीवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात् । वृक्षवान् । प्लक्षवान् । खट्वावान् । मादुपध्यायादवेति किम् । अग्निमान् । वायुमान् । अयवादिभ्य इति किम् । यवमान् । दल्मिमान् । ऊर्मिमान् । यव । दलिम । उर्मि । भूमि । कुमि । क्रुवा । वशा । द्राक्षा (१) एतेषां मादुपध्यायाश्चेति प्राप्नोति । भ्रजि । ध्वजि संजि (२) इत्येतेषां छन्दसीर इति । हरिव् ककुत् गरुत् इत्येतेषां क्षय इति । इक्षु मधु द्रुम सण्ड धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृतिगणश्च यवादिः । अकृतत्वो मतुस् यवादिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः । इह नृमत इदं नामंतमिति यहिरङ्गलक्षणत्यादवर्णोपधस्य मतुपो वत्त्वं न भवति ॥

क्षयः ॥ १० ॥

अपन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचित्त्वान् ग्रामः । उदशित्वान् घोषः । विष्णुत्वान् बलोदकः । इन्द्रो मरुत्वान् । द्यव्हान् देशः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अहोवती । कपीवती । श्रुपीवती सुनीयती ॥

आसन्दीवदृष्टीवच्चकीवत् कक्षीवद् रमण्यत् चर्मन्वती इत्येतानि संज्ञायां निपातप-

न्ते । यस्य पूर्वैर्णव सिद्धमादेशायांनि निपातगानि । आसन्दीवदिति । आसनशब्दस्यासन्दीभावो निरात्यते । आसन्दीवान् ग्रामः । आसन्दीवदहिरुषलम् । आसनवानित्येषान्यत्र । अपरे त्वाहुः । आसन्दीशब्दोऽरि प्रवृत्तन्तरमेवास्ति । तथा चोक्तमौदुम्बती राजा पन्दी भवतीति । तस्य संज्ञायामिति घटेन सिद्धम् । आसन्दीवदित्येतत्प्रश्नायंगिह पठ्या । अहोते-

(१) "नृपा । वशा" । इत्यर्थकं हाथदुग्तावते ।

(२) "भ्रजि । ध्वजि । संजि" । इत्यर्थकं हाथदुग्तावते ।

अलम् । अरम् । अङ्गुलिः । अङ्गुरिः । *कपिलकादीनां संज्ञालन्दसोर्वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम्* । कपिरकः । कपिलकः । तिलिपलीकम् । तिप्पिरीकम् । लोमानि । शीमानि । पांशुरम् । पांशुलम् । कर्म । कलम । रलयोरेकत्वस्मरणमिति केचित् । किमिदमेकत्वस्मरणमिति । समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यत इत्यर्थः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति । प्लायते । पलायते । अत्र च योऽयमेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादायतेरुपसर्गस्य च विभागे सति यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा, येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेऽऽपि सति लत्वं भवति । तथाच पलययते इत्यत्रापि भवति । उपसर्गस्य विशेषणं त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत् सर्वं प्रतेराप तु व्यवहितेऽपि प्राप्नोति । तत्र केषांचिद्दर्शनं भवितव्यमेव प्लत्वव्यत इति । प्रथमपददर्शनाभिगिदिष्टास्तु प्रत्ययत इत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रति शब्दोपसृष्टस्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति । दुस् निस् इत्येतयोस्तु स्त्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वेन नैव भवितव्यम् । निरयणम् । दुरयणम् ॥

श्रो यङि ॥ २० ॥

गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः । निजेगिल्यते । निजेगिल्यन्ते । भावगर्हायां श्रो यङ्विहितः (१) केचित् य इति गिरतेर्गृणातेश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु गिरतेरेव, न गृणातेः । गृणातेर्हि यङेव नास्ति, अनभिधानादिति । यङीति किम् । निगीर्यते ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो श्रो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति । निगिरति । निगिलति निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगारलकः । इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेत गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वं भवति । गर इति विषे नित्यं न भवति । निगार्यते । निगालयत इति । णिलोपस्य स्थानिवद्भावादचि विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वैष्विति । अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे णिलोपो भविष्यति । गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानमिति लत्वं न भवति । गिरतिवां लत्वविधावधिकृतो गृणातेरेतद्रूपम् ॥

परेश्च घाङ्गयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्देऽङ्गुशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिवः । पर्यङ्गुः । पलयङ्गुः ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमत्रैष्यते, न तरस्रमपौ इति । *योगे चेति वक्तव्यम्* परियोगः । पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवान् । कृतवान् । हतवान् । इह श्रेवान् भूयानिति स्त्वं परमप्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपं न याधते । जदत्ये तु नाप्राप्ते तदारभ्यत इति तस्य बाधकं भवति । यदाः पय इति दृष्यत्र मध्यत्रैत्यत्र तु यणादेशस्य यद्विरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् । गोमन्तौ गोमन्त इति ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥

(१) कश्चिदधिकोऽपि पाठः — "इत्ये कृते कुम्भे च दीर्घत्वाभिज्ञत्वात्तत्पञ्च लत्वे कृते तत्रिभिर्नामाभावादीपित्वं न भवति" इति ।

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्तस्य सकारस्य लोपो भवति । गोभिरक्षाः प्रत्यञ्चमत्साः । क्षरतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्छान्दसत्वादीडभावो बहुलं छन्दसीति वचनादीर्घसति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति । ऋत उदिति-उत्वे कृते रपरत्वे च सति रात्सस्येति सलोपः । सिद्धे सत्यास्मभो नियमार्थः । रात्सस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । उजैः क्विप् । उर्व । मृजेर्लङि अमार्द ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अलविध्वम् । अपविध्वम् । अपविध्वम् । यच्च सकारलोपो न स्यात् । सिचः पत्वे जश्त्वे च, विभाषेत् इति मूर्द्धन्याभावपक्षेऽपि न धकारः श्रूयेत ॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इष्यते ॥ इह न भवति । चकाद्धि पलितं शिर इति तथा पयो धावतीत्येवमादीनामपि न भवति । सध्विर्वधामिति छान्दसो वर्णलोपः । भाष्यकारस्त्वाह । चकाधीत्येव भवितव्यमिति । तेन पयो धावतीत्येवमादौ यत्नान्तरमास्थेयम् ॥

धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् । आशाध्वं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥ सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते । लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥ घसिभसोर्न सिध्येत तस्मात् सिञ्जग्रहणं न तत् । छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमञ्चरे ॥ निष्कर्त्तारमञ्चरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

झलो झलि ॥ २६ ॥

झल उत्तरस्य सकारस्य झलि परतो लोपो भवति । अभित्त । अभित्याः । अञ्चित्त । अञ्चित्याः । अवात्ताम् । अवात्तेत्यत्र वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात् सत्यार्द्धधातुक इति सकारस्य तकारः । झल इति किम् । अमंस्त । अमंस्थाः । झलीति क्विप् । अभित्साताम् । अभित्सत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति, सोमसुव् स्तोता । हपत् स्थानमिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्ताद्ङादुत्तरस्य लोपो भवति झलि परतः । अकृत । अकृत्याः । अहृयाः । ह्रस्वादिति किम् । अकृषोष्ट । अकृषोष्ट अङ्गादिति किम् । अलाविष्टाम् । अलाविष्टुः । झलीत्येव । अकृपाताम् । अकृपत् । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति । द्विष्टां द्विष्टनामिति सुजन्ताद् द्विशब्दात्तरसमपौ । अद्रव्यप्रकषं आतिशयिकं आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । अद्यावीत् । असेयीत् । अकोपीत् । अमोपीत् । इट इति किम् । अकार्पीत् । अहार्पीत् । ईटीति किम् । अलाविष्टाम् । अलाविष्टुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

पदस्यान्ते यः संयोगः झलि परतो वा संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति । ह्रस्जेः । ह्रनः । ह्रनवान् । साधुलम् । ककारस्य । तक्षेः, तद् । तद्यवान् । काष्टतद् । अलि सहाति वक्तव्यम्* । किमिदं सतीति । सनः सप्रभृति महिषो ऋकारेण प्रत्याहारः । इह मा भूत् । काष्टतदस्यातेति धकारे झलि ककारस्य संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति । तदत्र शक्तेः

द्विवन्तस्य प्रयोग एव नास्तीत्याह । काष्ठशगेव नास्ति कुतोऽयं काष्ठशक्ति तिष्ठेदिति । वास्यर्थं, काक्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादिलोपो न भवति । स्कोरिति किम् । नर्नति । वर्वति संयोगाद्योरिति किम् । पयःशक् । अन्ते चेति किम् । तक्षिता । तक्षकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य क्वगादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तुम् । पक्तव्यम् । ओदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । ऋश्चेत्यत्र सङ्गति वचनाद् अकारस्य चकारे झलि कुत्वं न भवति । युजिक्कुञ्जां चेति निपातनाद्वा । नकारोपधो वा धातुर्यं रेफरहितश्च कुञ्जकौटिल्यालपीभावयोरिति पठ्यते । नकारलोपे हि निकुञ्चिरिति दृश्यते । युजिक्कुञ्जां चेति तस्यैव रेफोऽधिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते । तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासिद्धत्वात् अकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

होः ङः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ङकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । तुरापाद् । नोढा । नोढुम् । नोढव्यम् । प्रपवाद् । दित्यवाद् ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । दग्धा । दग्धुम् । दग्धव्यम् । काष्ठशक् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । गोधुक् । दादेरिति किम् । लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । गुडाद् । धातोरिति दादिसमानाधिकरणमेतन्न; किं तर्हि तद्विशेषणमवयवपठ्यन्तं धातोरवयवो यो दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकारस्येति । किमेवं कृतं भवति । अथोगित्यत्रापि घकारः सिद्धो भवति । कथं दोग्धा दोग्धुमिति, व्यपदेशिवद्वायात् । अथ वा धातुपदेशे यो दादिरित्येवं विशायते । तथा च दामलिहमिच्छति दामलिहति । दामलिहतेः क्तिप्रत्ययः । दामलिहित्यत्रापि न भवति ॥

वा द्रुहमुहप्युहपिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह प्युह पिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । द्रुह् । द्रोग्धा । द्रोहा । मित्द्रुक् । मित्द्रुह् । मुह । उन्मोग्धा । उन्मोढा । उन्मुक् । उन्मुद् । स्नुह् । उव्स्नोग्धा । उव्स्नोढा । उव्स्नुक् । उव्स्नुद् । स्निह् । स्नेग्धा । स्नेढा । स्निक् । स्निह् । द्रुहेर्दादित्याद् घत्वं नित्यं प्राप्तमितरेषामप्राप्तमेव घत्वं विकल्प्यते ॥

नहो घः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य घकारादेशो भवति झलि परे पदान्ते च । नहम् । नह्युम् । नहव्यम् । उपानम् । परीणम् ॥

आहस्यः ॥ ३५ ॥

आहा हकारस्य यकारादेशो भवति झलि परतः । इहमात्थ । किमात्थ । आदेशान्तरकरणं झपस्तथोर्दोऽथ इत्यस्य नियुत्पर्यम् । झलोत्येव । आह । आहृत् । आहुः ॥ *हपहोर्भङ्गन्द्सि इत्येति वक्तव्यम्* । गद्दंभेन संभरति । प्रभीता । जभ्रिरे । उद्गर्भं च निपाते च मण् देवा अवीच्यन् ॥

मथ भ्रञ्ज मृज मृजयजराजभ्राजचलुर्गो पः ॥ ३६ ॥

मथ भ्रञ्ज मृज मृज यज राज भ्राज इत्येतेषां एकारान्तानां शकारान्तानां च एकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । मथ । मथा । मथुम् । मथव्यम् । मूल्मृद् । भ्रञ्ज ।

अष्टा । अष्टुम् । अष्टव्यम् । धानाभृद् । मृज् । स्रष्टा । स्रष्टुम् । स्रष्टव्यम् । स्त्रुसृद् । मृज् । मार्षा । मार्षुम् । मार्षव्यम् । कंसपरिमृद् । यज् । यष्टा । यष्टुम् । यष्टव्यम् । उपयद् । राज् । स्रष्टाद् । स्वराद् । विराद् । राजभ्राजोः पदान्तर्यं ग्रहणं, झलादिराम्यामिष्टा पर्यव-
पद्यते । केचित्तु राष्ट्रिरिति क्लिप्तन्तमिच्छन्ति । छकारान्तानाम् । प्रच्छ । प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । शब्दप्राद् । ह्रवोः शूडनुनासिके चेत्यत्र क्लिप्तीत्यनुवर्त्तते इति छग्रहणमिह क्रियते । शकारान्तानाम् । लिश् । लेष्टा । लेष्टुम् । लेष्टव्यम् । लिद् । विश् । वेष्टा । वेष्टुम् । वेष्टव्यम् । विद् ॥

एकाचो वशो भष् झन्तस्य स्थवोः ॥ ३७ ॥

धातोर्वचवो य एकाच् झपन्तः तदवयवस्य वशः स्थाने भष् आदेशो भवति झलि चकारे
ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुष् । भोत्स्यन्ते । अभुध्वम् । अर्थभुत् । गुह् । निघोद्यते ।
न्यघुद्भवम् । पर्णघुद् । दुह् । धोक्ष्यते । अधुग्ध्वम् । गोघुक् । अजघ्वाः । गृधेर्यङ्लुगन्तस्य
लङि सिपि लघूपश्चगुणे ह्रते सिपो हल्ङ्यादिलोपे च धातोर्वचवस्यैकाचो वशः स्थाने
भष्भावस्ततो घकारस्य जश्त्वं द्रश्चेतिरुत्वं, रो रीति पूर्वरेफस्य लोपः, ह्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण
इति दीर्घत्वम् । गद्दभयतेरप्रत्ययः । गद्दप् । एकाच इति किम् । दामलिहमिच्छति दाम-
लिहति, दामलिहतेरप्रत्ययः । दामलिद् । असति ह्रकाञ्ग्रहणे धातोर्ल्येतद्भवशो विशेषणं
स्यात् । वश इति किम् । ऋध् । क्रोत्स्यति । झपन्तस्येति किम् । दास्यति । स्त्रोरिति
किम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । घकारस्य वकारोपसृष्टस्य ग्रहणं किम् । दाददि । दध
धारण इत्येतस्य यङ्लुकि लोटि हुल्लभ्यो हेर्द्धिरिति धिभावे सत्येतद्भवति । अत्र चत्वारो
वशः स्थानिनो भषादेशाश्चत्वार एव । तत्र संख्यातानुदेश प्राप्ते डकारस्य स्थानिनोऽभावात्
डकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

धधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति । दधातिः कृतद्विवचनो निर्दिश्यते । तस्य झलन्तस्य वशः स्थाने भष् आदेशो
भवति तकारथकारयोः परतश्चकारात् स्थवोश्च परतः । धत्तः । धत्थः । धत्त । धत्स्व ।
धध्वम् । धचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति । अभ्यासजदत्वस्य चासिद्ध-
त्वम् । तथोरिति किम् । आनन्तर्यात्स्थवोरैव विज्ञायेत । चकारस्तथोरनुवृत्त्यर्थः । झपन्तस्ये-
त्येव । दधाति ।

झलां जशोन्ते ॥ ३९ ॥

झलां जश आदेशा भवन्ति पदस्थान्ते वर्त्तमानानाम् । वागत्र । श्वलिङ्गत्र । अग्नि-
चिद्गत्र । त्रिष्टुवत्र । अन्तग्रहणं झलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । घस्ता । वस्तव्यम् ॥

झपस्तथोर्द्धोऽधः ॥ ४० ॥

झप उत्तरयोस्तकारथकारयोः स्थाने घकार आदेशो भवति । दधाति वर्जयित्वा ।
लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । दुह् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् ।
अदुग्ध । अदुग्धाः । लिह् । लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । अलीढ । अलीढाः । बुष् । बोद्धा ।
बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । अबुद् । अबुद्धाः । अध इति किम् । धत्तः । धत्थः ॥

पढोः कः सि ॥ ४१ ॥

पकारडकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । पकारस्य । विप् । विपेक्ष्यति
अपेक्ष्यत् । विवक्षति । टकारस्य । लिह् । लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । क्लिप्ति । स्तीति किम् ।
पिनष्टि । लेडि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफकाराभ्यामुत्तरस्य । निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च दकारस्य । रेफान्तात्तावत् । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । निगीर्णम् । अवगूर्णम् । दकारात् । भिन्नः । भिन्नवान् । छिन्नः । छिन्नवान् । रदाभ्यामिति किम् । कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रश्रुतिसामान्यं नोपादीयते, किं तर्हि व्यञ्जनमात्रम् । रेफसामान्यनिर्देशोऽपि सति रेफात् परा याञ्भक्तिस्तद्व्यवधानान्नत्वं न भवति । निष्ठेति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । त इति किम् । चरितम् । सुदितम् । पूर्वस्येति किम् । परस्य मा भूत् । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । इह कृतस्यापत्यं कार्तिरिति वृद्धिर्बहिरङ्गलक्षणया असिद्धत्वात्तत्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

संयोगादेरातो धातोयण्वतः ॥ ४३ ॥

संयोगादिर्यो धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । प्रदाणः । प्रदानवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । संयोगादेरिति किम् । यातः । यातवान् । आत इति किम् । च्युतः । च्युतवान् । ल्युतः । ल्युतवान् । धातोरिति किम् । निर्यातः । निर्यातः । यण्वत इति किम् । स्नातः । स्नातवान् ॥

लवादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लङ् छेदेन इत्येतत्प्रभृति धृ वरणे इति यावत् वृत्करणेन समापिता लवादयो गृह्यन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । लूनः । लूनवान् । धूनः । धूनवान् । जीनः । जीनवान् । *नकारलवादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम्* । कीर्णिः । गीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । पूनिः । *दुग्दोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम्* । दुः । आदूनः । गुः । विगूनः । *पूजो विनाश इति वक्तव्यम्* । पूना यवाः । विनाश इत्यर्थः । विनाश इति किम् । पूतं धान्यम् । *सिनोतेर्प्रासकर्मकत्कल्पेति वक्तव्यम्* । सिनो गासः स्यमेव । प्रासकर्मकत्कल्पेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । प्रासोऽपि यदा कर्मैव भवति न कर्मकर्त्ता तदा न भवति । सितो प्रासो देवदत्तेनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेतो धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलस्जी । लजः । लजवान् । ओविर्जी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओप्यायी वृद्धौ । आपीनः । आपीनवान् । स्वादय ओदितः । पूश् । सूनः । सूनवान् । दूश् । दूनः । दूनवान् । दीश् । दीनः । दीनवान् । दीश् । डीनः । डीनवान् । धीश् । धीनः । धीनवान् । मीश् । मीनः । मीनवान् । रीश् । रीणः । रीणवान् । लीश् । लीनः । लीनवान् । ग्रीश् । ग्रीणः । ग्रीणवान् ।

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीणाः क्लेशाः । क्षीणो जालमः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो, निष्ठायामप्यदर्थे, वा क्रोधदैन्ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् । अक्षितमग्निं मामेक्षेष्टाः । अक्षितमिति कप्रत्ययो भाषे । भावश्च प्यदर्थे इति दीर्घाभावः । इत्यानन्तस्यापि धात्वनुकरणस्य इह इत्यत्र निर्देशः । क्षियो निष्ठायामप्यदर्थे इत्यत्र दीर्घप्रहणं क्रियते विपराभ्यां जेरित्येवमादौ तु धातुत्वमनुकार्यगतं सद्प्यचिवक्षितत्वाद् निरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्याऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥

श्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य स्पर्शं नकार आदेशो भवति । शीनं शृतम् । शीनं मेदः । शीना यत्ना । अल्पमं इति किम् । शीते यत्ने । शीतो वायुः । शीतमुदकमित्यत्र गुणभूतोऽपि स्पर्शो, नत्वप्रतिषेधस्य संप्रसारणस्य च निमित्तं भवति । गुणे च स्पर्शं प्रतिषेधोऽपि न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्ये भवत्येव ॥

अञ्चोऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्चतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र भवति । समक्नौ शकुनेः पादौ । तस्मात् पशवो न्यक्नः । अनपादान इति किम् । उदक्तमुदकं कृपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे । आधूनः । परिधूनः । अविजिगीषायामिति किम् । दूतं वर्त्तते । विजिगीषया हि तत्राक्षपातनादि क्रियते ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निरुपूर्वाद्धातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते । न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः प्रदीपः । निर्वाणो भिक्षुः । अवात इति किम् । निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो, वातस्तु तस्य करणमिति भवत्येव नत्वम् ॥

शुपः कः ॥ ५१ ॥

शुपेर्द्धातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः । शुष्कवान् ॥

पचो चः ॥ ५२ ॥

पचेर्द्धातोर्त्तरस्य तिष्ठातकारस्य चकारादेशो भवति । पक्कः । पक्कवान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षेप्रातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् ॥

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेरुत्तरस्य तिष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यदा मत्वं नास्ति तदा, संयोगादेरातो धातोर्येष्वत इत्यस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र कृते निमित्तव्याघाताद्भ्रत्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोह्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीव कृश उह्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तरा भवन्ति । फुल्ल इति विफला विधारण इत्येतस्माद्धातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपात्यते ॥ उत्वमिडभावश्च सिद्ध एव ॥ क्वत्त्वन्तल्याप्येतल्लत्वमिप्यते ॥ फुल्लः । फुल्लवान् इति । क्षीवकृशोह्लाघा इति क्षीवकृशिभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्वप्रत्ययस्य तलोप इडागमाभावश्च निपात्यते । कृते वा इति इच्छब्दलोपः । क्षीवः । कृशः । उह्लाघः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रफुल्लाः सुमनसः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोह्लाघितः । लाघेर्दोऽन्य उपसर्गः प्रतिपिद्यते ॥ *उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम्* । उत्फुल्लः । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयोगात् कृशिप्रत्यनुपसर्ग एव । परिगतः कृशः । परिकृश इति ॥

नुद्विदोन्द्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद्विद उन्द्री घ्रा घ्रा ही इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुद्वः । नुन्नः । नुत्तः । विद्वः । विन्नः । वित्तः । उन्द्वः । समुन्नः । समुत्तः । घ्रा । घ्राणः । घ्रातः । घ्रा । घ्राणः । घ्रातः । ही । हीणः । हीतः । ही इत्येतस्मादप्राप्तं नत्वमित्येषां नित्यं प्राप्तं विकल्प्यते ॥ विद्व विधारण इत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिप्यते ॥ एवमुक्तम् ॥

येत्सेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इप्यते ।

वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे विन्नश्च चिन्दतः ॥ इति ॥

न ध्याख्यापृमूर्च्छिभद्राम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पृ मूर्च्छि भद्र इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति । ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूर्यः । पूर्यवान् । मूर्च्छः । मूर्च्छवान् । मत्तः । मत्तवान् । रदाभ्यां संयो-
गादेरिति च प्राप्तः प्रतिषिद्धयते ॥

चित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

चित्त इति विद्वेलांभार्थादुत्तरस्य कस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे प्रत्यये चाभिधेये । चित्तमस्य बहु । धनस्य बहुइत्यर्थः । धनं हि भुज्यत इति भोगोऽभिधीयते । प्रत्यये । चित्तोऽयं मनुष्यः । प्रतात इत्यर्थः । प्रतीयत इति प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति किम् । विन्नः ॥

भिन्नं शकलम् ॥ ५९ ॥

भिन्नमिति निपात्यते शकलं चेतद्भवति । भिन्नं तिष्ठति । भिन्नं प्रपतति । शकलपर्या-
योऽयम् । अत्र भिद्विः क्रियाशब्दव्युत्पत्तैरेव निमित्तम् । भिद्विक्रियाविवक्षायां हि शकलविषये
भिन्नमित्येव भवति ॥

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

ऋणमिति ऋइत्येतस्माद्दातोर्लुत्तस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते आधमर्ण्यविषये ।
अधम ऋणे अधमर्ण्यः । एतस्मादेव निपातनात् सप्तम्यन्तेनोत्तरपदेन समासः । तद्भाव आध-
मर्ण्यम् । यद्येवमुत्तमर्ण्यं इति न सिद्धयति । नैप दोषः । कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं
चेदमुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण्यं इत्यपि हि भवति । ऋणं ददाति । ऋणं धारयति । आधमर्ण्यं
इति किम् । ऋतं वक्ष्यामिं नानृतम् ॥

नसत्तनिपत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निपत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । नसत्तनिप-
त्तेति । सदेनेऽपूर्वादिपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमक्षरा । नसत्तमिति भाषायाम् ।
निपत्तः । निपण्ण इति भाषायाम् । अनुत्तमित्युन्देनेऽपूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मघ-
वन् अनुत्तमिति भाषायाम्, प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तूयि इत्येतस्य वा निपातनम् । प्रतूर्त्तं
वाजिनम् । प्रतूर्त्तमिति भाषायाम् । सूर्त्तमिति खृ इत्येतस्य उल्यं निपात्यते । सूर्त्तां गावः ।
सूर्त्ता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी इत्येतस्य नत्वाभावो निपात्यते । गूर्त्तां अमृ-
तस्य । गूर्त्तमिति भाषायाम् ॥

किन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

पदस्येति वचंते । किन् प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते । किन् प्रत्ययो यस्मा-
द्दातोः स किन्प्रत्ययः । तस्य पदस्यालोऽन्त्यस्य कवर्गादेशो भवति । स्पृशोऽनुदके किन् ।
घृत्तस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् । किन्ः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययप्राहणे कृते घृत्तुमीहिविज्ञाना-
ज्ये, किन् प्रत्ययो यस्माद्दिदितस्तस्माद्व्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् । मा नो
वधाक् । मा नो अत्राक् । सृजिदस्मिभ्यां हि किन् विहितः । तथोऽनुदके कृत्वमेतत् । माए-
योनेऽपि एतद्दस्ताददागमः । ईदपि न भवति, बहुलं छन्दसीति । तथा एभ्यां एभिभरि-
ति । किञ्चनस्तस्यापि एनेः कृत्वं भवति । एञ् च सति रज्जुष्टम्भामित्यत्रापि कृत्वं प्राप्नो-
ति । अथ तु नेऽन्ते । ततस्तत्प्रति विधातव्यमिति ॥

नशर्धा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वचंते । नशेः पदस्य वा वशर्गादेशो भवति । सार्धं जीवन्गाहृतिः । सार्धं जी-
वन्गाहृतिः । नशेरप्यं संवदादिरवाद् भाषे किप् जीवस्य नाशो जीवनम् । जीवन् । पर्ये प्राप्ते
गुण्यविषयः ॥

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

सकारान्तस्य धातोः पदस्य नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । शमितमि-
दमादीनां छिप् । अनुनासिकस्य क्विञ्जलोः क्वितीति दीर्घत्वम् । नत्वस्यासिद्धत्वात्त्रलोपो
न भवति । स इति किम् । भित् । छित् । धातोरिति किम् । इदम् । किप् । पदस्येत्येव ।
प्रतानौ । प्रतामः ॥

म्बोश्च ॥ ६५ ॥

सकारवकारयोश्च परतः सकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति । अगन्म तमसः पारम् ।
अगन्व । गमेलंछि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । जगन्वान् । विभाषा गमहनजनविद्विशा-
मिति कसाविडागमस्याभावः । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

ससजुषा रुः ॥ ६६ ॥

सकारान्तस्य पदस्य सजुप् इत्येतस्य च रुर्भवति । सकारान्तस्य । अग्नित्र । वायुरत्र ।
सजुपः । सजूर्देवैभिः । जुपेः क्विपि सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यजेः श्वेतपूर्वस्य वहेः पुरस्पूर्व-
स्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् । अवे यज इति ण्विनि कृते श्वेतवहादीनां
डस्पदस्येति डस्प्रत्यये निपातनान्येतानि । किमर्थं तर्हि निपातनं यावता पूर्वणैवरुः सिद्धः ।
दीर्घत्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातोरिति । संखुद्धौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते । अत्वसन्तस्य चाधा-
तोरित्यत्र हि असंखुद्धाविति वचंते । हे अवयाः । हे श्वेतवाः । हे पुरोडाः । चकारोऽनुक्तस-
समुच्चयार्थः । हे उक्थशाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अह्नित्येतस्य पदस्य रुर्भवति । अहोभ्याम् । अहोभिः । नलोपमकृत्वा निर्देशो
ज्ञापकः । नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाहा निदाघः । हे दीर्घाहोऽत्रेति । अह्नित्यत्र तु
लाक्षणिकत्वादहन्शब्दस्य रुर्न भवति । *अहो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेपूपसंख्यानं कर्तव्यम्* ।
अहो रूपम् । अहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । रोऽसुपीत्यस्यापवादो स्त्वसुपसंख्यायते । अपर
आह । सामान्येन रेफादौ ह्रस्वं भवति । अहो रम्यम् । अहो रत्नानीति ॥

रोऽसुपि ॥ ६९ ॥

अह्नित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः । अहर्द्दाति । अहर्भुङ्क्ते । असुपीति किम् ।
अहोभ्याम् । अहोभिः । ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुवस्ति । अहर्द्दाति । अहर्भुङ्क्ते
इति । नैतदस्ति । उक्तमेतत् । अहो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमहः
शब्दः सुप्परो भवति । यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । यथा हे दीर्घा-
होऽत्र दीर्घाह निदाघ इति । अत्र हि हलङ्गाविति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥

अमनरूधरंवरित्युभयया छन्दसि ॥ ७० ॥

अमनस् ऊधस अवस् इत्येतेषां छन्दसि विषये उभयथा भवति । रूधां रेफो वा । अमन-
स् । अमन एव । अमनरेव । ऊधस् । ऊधरेव । ऊध एव । अवस् । अवरेव । अव एव । यद्वा
रूधं तद्वा, भोभगोअधोअपूर्वस्य योऽशीति यकारः ॥ *छन्दसि भाषायां च विभाषा प्रवे-
तसो राजन्युपसंख्यानं कर्तव्यम्* । प्रवेता राजन् । प्रवेतो राजन् ॥ *अहरादीनां पत्यादिपू-
पसंख्यानं कर्तव्यम्* । अहर्पतिः । अहः पतिः । गीर्ष्यतिः । गीर्ष्यतिः । धूर्ष्यतिः । धूर्ष्यतिः ।
विसर्जनीयवाधनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेफो विधीयते ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेः शब्दसि विषये उभयथा भवति । र्वा रेफो वा । भुवरित्यन्तरिक्षम् । भुव इत्यन्तरिक्षम् । महाव्याहृतेरिति किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु यज्ञियः । भुवरित्येतद्व्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥

वसुर्ध्वंसुध्वंस्वनडुर्हा दः ॥ ७२ ॥

ससप्तपुरित्यतः स इति वर्तते । तेन संभवाद् व्यभिचाराच्चवसुषुर्वे विशेष्यते । न संसुध्वंसु । व्यभिचाराभावादसंभवाच्चानडुर्हाशब्दः । वसुन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य संसुध्वंसु अनडुर्हा इत्येतेषां च दकारादेशो भवति । वसु । विद्वद्भ्याम् । विद्वद्भिः । पपिवद्भ्याम् । पपिवद्भिः । लसु । उल्लासद्भ्याम् । उल्लासद्भिः । ध्वंसु । पर्णध्वद्भ्याम् । पर्णध्वद्भिः । अनडुर्हा । अनडुर्हाभ्याम् । अनडुर्हाभिः । स इत्येव । विद्वान् । पपिवान् । नकारस्यान भवति । रत्वेनाप्राप्ते इदमारभ्यत इति तद् वाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेनैतदेव दत्वं वाध्यते । अनडुर्होऽपि दत्त्वमनेन वाध्यते । तुमस्तु विधानसामर्थ्यान्न भवति । अनडुवान् । हे अनड्वन्निति । पदस्येत्येव । विद्वांसौ । विद्वांसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति । अचकाद्भवान् । अन्वशाद् भवान् । तिपीति किम् । चकास्तेः क्विप् । चकाः । अनस्तेरिति किम् । आप पृथेदं सलिलं सर्वमाः । वा इत्यस्तेर्लङिति बहुलं छन्दसीति ईद् न कृतः ॥

सिपि धातो र्वा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो र् इत्ययमादेशो भवति दकारो वा । अचकास्त्वम् । अचकास्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । धातुग्रहणं चोत्तरार्थं रूपग्रहणं च ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो रुर्भवति दकारो वा । अभिनत्त्वम् । अभिनत्त्वम् । अच्छिनत्त्वम् । अच्छिनत्त्वम् ॥

वोरुपध्याया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः । आशीः । वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधाग्रहणं किम् । अविभर्षवान् । अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इक इति किम् । अत्रैव प्रत्युदाहरणे भद्रश्चाकारस्य मा भूत् । धातोरित्येव । अग्निः । वायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतो रेफकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति । वांस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विदीर्णम् । सवर्गूर्णम् । चकारान्तस्य । दीव्यति । सीव्यति । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । चतुर इच्छति । चतुर्यति । इक इत्येव । स्मर्यते । मज्यम् । अपदान्ताथोऽयमारम्भः ॥

उपध्याया च ॥ ७८ ॥

हलीत्यनुवर्तते । धातोरुपधाभूतो यो रेफकारो ह्यपरौ तयोरुपधाया इको दीर्घो भवति । हृत् । हृत् । हृत् । मुत् । मृत् । उर्वा । ऊर्षिता । धुर्वा । भूर्षिता । हलीत्येव । पिरि, जिरि । चिरिणोति । जिरिणोति । इह कस्मान्न भवति । सी गतो । रियंतुः । रियुः यो गत्यादिषु । विव्यतुः । विव्युरिति । यगादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् असिद्धत्वाच्च यहिदङ् ।

लक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः । चतुर्थितेत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वादातो लोपस्य धातोरुपधाभूतो रेफो न भवति । प्रतिदीवनेत्यत्र तु हलि चेति दीर्घत्वम् । दीर्घविधौ लोपा-
जादेशस्य स्थानिकद्वावप्रतिषेधात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येतत्तु नाश्रयितव्यम् ।
उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिबिः किर्योगियोरित्येवमादिषु दीर्घौ न भवति ॥

न भकुर्छुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर् छुर् इत्येतयोश्च दीर्घौ न भवति । धुरं वहति धुर्यः । धुरि
साधुर्धुर्यः । कुर । कुर्यात् । छुर् । छुर्यात् । दिव्यम् । रेफवकाराभ्यां भविशेषणं किम् । प्रति-
दीव्ना । प्रतिदीव्ने ॥

अदसोऽसेर्दाङ्गु दो मः ॥ ८० ॥

अदसोऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः ।
अमुम् । अम् । अमुन् । अमुना । अमूभ्याम् । भाव्यमानेनाप्युकारेण सवर्णानां ग्रहणमिष्य-
त्त इत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति । असेरिति किम् ।
अद् इच्छति, अदत्यति । *अदसोऽञ्जोञ्च इति वक्तव्यम्* । ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा
स्यादिति । अदोत्र । अदः । तदर्थं केचित्सूत्रं वर्णयन्ति । अः सेर्धस्य सोऽयमसिः । यत्र
सकारस्य अकारः क्रियत इति । तेन त्यदाद्यत्वविधाने एतद् अन्यत्र न भवितव्यमेवेति ।
अद्गदादेशे कथम् ॥

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि द्रयते ॥ इति ।

दैरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति च परिभाषा
नाश्रीयते । तेषामुभयोरपि मुत्वेन भवितव्यम् । असुमुयङ् । असुमुयञ्चौ । असुमुयञ्च इति ।
यथा चलीकृष्यत इति लत्वम् । ये तु परिभाषामाश्रयन्ति तेषामन्त्यसदेशस्यैव भवित-
व्यम् । अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च इति । येषां तु त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वेन
भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न भवितव्यम् । अदद्रयङ् । अदद्रयञ्चौ । अदद्रयञ्च इति ।
दादिति किम् । अलोन्त्यस्य मा मृत् । अमुया । अमुयोः ॥

एत ईद् बहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः । बहुवचने
बहूनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः । अमीपाम् । अमीषु । बहुवचन इत्यर्थ-
निर्देशोऽयं, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणेऽमी इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोऽयम् । वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतत्तयमप्यधिकृतं
वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः । यदित ऊञ्चमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्येवं
तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । प्रत्यभिवादेऽशुद्धे । अभिवादे देवदत्तोऽहं, भो आयुष्मानेधि
देवदत्त ३ । पदाधिकारोऽनुवर्त्तत एव । वाक्यग्रहणमनन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम् ।
दिग्रहणं व्यञ्जनान्त्यस्यापि टेरचः प्लुतो यथा स्यात् । अग्निषि ३ इति ॥

प्रत्यभिवादेऽशुद्धे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवाद्दो नाम यद्ब्रामिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रशुङ्क्ते तत्राशुद्धविषये यद्वाक्यं वर्त्तते
तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति । अभिवादे देवदत्तोऽहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ ।
अशुद्ध इति किम् । अभिवादे तुपजकोऽहं, भो आयुष्मानेधि तुपजक । *स्त्रियामपि प्रति-

पेधो वक्तव्यः । अभिवाद्ये गार्हपत्ये, भो आयुष्मती भव गार्मि । असूयकेऽपि केचित् प्रति-
 पेधमिच्छन्ति । अभिवाद्ये स्थाल्यहं भोः । आयुष्मानेधि स्थालिन् । यावच्च तस्यासूय-
 कत्वं न ज्ञायते तावदेव प्रत्यभिवाद्वाक्यम् । तस्मिन्स्त्वसूयकत्वेन निज्ञाते प्रत्यभिवाद एव
 नास्ति, कुतः प्लुतः । तथा व्युक्तम्, असूयकत्वे जालम न त्वंप्रत्यभिवादनमर्हसि । भिद्यस्व
 वृषल स्थालिन्निति ॥ अभिवादवाक्येयत्वं संकीर्तितं नाम गोत्रं वा तद् यत्र प्रत्यभिवाद-
 वाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते ॥ इह न भवति । देवदत्ता कुशल्यसि । देवदत्त आयु-
 ष्मानेधीति । *भोराजन्यविज्ञां वेति वक्तव्यम्* । भो अभिवाद्ये देवदत्तोऽहम् । आयुष्मा-
 नेधि देवदत्त भोः ३ । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य । अभिवाद्ये इन्द्रवर्म्मोऽहंभोः ।
 आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन् । विश् । अभिवाद्ये इन्द्रपालितोऽहं
 भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ॥

दूराद्भूते च ॥ ८४ ॥

दूराद्भूते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य हेः प्लुतो भवति स चोदात्तः । आह्वानं हूतं शब्देन
 सम्बोधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्त ३ । दूरं यद्य-
 प्यपेक्षाभेदादनवस्थितं तथापि हूतापेक्षं यच्चदाश्रीयते इति । यत्र प्राकृतात् प्रथमाद्यत्नविशेषे
 आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तद्दूरम् । हूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन
 यत्राप्याह्वानं नास्ति तत्रापि प्लुतिर्भवति । सन्नृत्तिव देवदत्ता ३ । पलायस्व देवदत्त ३
 इति ॥ अस्याश्च प्लुतोरकश्रुत्या समावेश इष्यते ॥ दूरादिति किम् । आगच्छ भो माणवक
 देवदत्त ॥ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपदं भवति तत्रायं प्लुत इष्यते ॥ तेनेह न
 भवति । देवदत्ता आगच्छ ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥

हैहेप्रयोगे दूराद्भूते यद्वाक्यं वर्त्तते तत्र हैहयवोरिव प्लुतो भवति । है ३ देवदत्त । देवदत्त
 है ३ । है ३ देवदत्त । देवदत्त है ३ । पुनर्हैहयोर्ग्रहणमनन्त्ययोरपि यथा स्यात् ॥

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्यकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादेऽद्भूद् इत्येवमादिना यः प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष उच्यते ।
 ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्य, अपिशब्दादन्त्यस्यापि टेरकैकस्य सम्बोधने वर्त्तमानस्य प्लुतो
 भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । दे ३ वदत्त । देवदत्त ३ । देवदत्त ३ । य ३ ज्ञदत्त । यज्ञदत्त ३ ।
 यज्ञदत्त ३ । गुरोरिति किम् । वकारात् परस्व मा भूत् । अन्त इतिकिम् । कृष्णमि ३ न् ।
 कृष्णमि ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । प्राचामिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि
 देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति तदुप-
 पन्नं भवति ॥

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादानं प्रारम्भः । तत्र य ओमशब्दः तस्य प्लुतो भवति । ओ३म् अग्निमीले पुरो-
 दितम् । अभ्यादान इति किम् । ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति । ये ३ यजामहे । यज्ञकर्मणीति किम् । ये
 यजामहे इति यज्ञाक्षरमिति स्थाप्यायकाले मा भूत् ॥ ये यजामहे इत्यग्रैवायं प्लुत इष्यते ॥
 इह हि न भवति । ये देवास्तो दिव्येकादशस्य इति ॥

प्रणवप्लेः ॥ ८९ ॥

यज्ञकर्मणीति वक्षते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति । क एष प्रणवो नाम पादस्य वार्द्धर्चस्य वान्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोह्वारं वा विदधति तं प्रणवमित्याद्यक्षते । अपां रेतांसि जिन्वते ३ म् । देवान् जिगाति सुम्नयो २ म् । टिप्रहणं सर्वादेशार्थम् । ओकारः सर्वादेशो यथा स्यात् । व्यञ्जनान्ते अन्त्यस्य मा भूदिति । यज्ञकर्मणीत्येव । अपां रेतांसि जिन्वति ॥

याज्यान्तः ॥ ९० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः सप्लवते यज्ञकर्मणि । स्तोमैर्विधमाग्नये ३ । जिह्वाग्नये चक्षुषे हव्यवाहाम् ३ । अन्तप्रहणं किम् । याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपास्तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति । सर्वान्त्यस्यैवैष्यते तदर्थमन्तप्रहणम् ॥

ब्रूहि प्रेष्यश्रौषड् वौषट् आवह इत्येतेषामादेः ॥ ९१ ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् वौषट् आवह इत्येतेषामादेः प्लुतो भवति यज्ञकर्मणि । अग्नयेऽनु-
ब्रूहि । प्रेष्य । अग्नये गोमयान् प्रेष्य श्रौषट् । अस्तु श्रौषट् । वौषट् । सोमस्याग्ने
व्रीहीऽवौषट् । आवह । अग्निमाऽवह । आवह देवान् यजमानायेत्येवमादावयं प्लुतो न
भवति । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीध्रप्रेषणम् ॥ ९२ ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीध्रप्रेषणम् । तत्रादेः प्लुतो भवति परस्य च । आऽश्रावय । ओ ३
श्रावय । अश्रैवायं प्लुत इष्यते । तेनेह न भवति । अग्नीधमग्नीध्रवह । बर्हिस्तृणीहीति । तदर्थं
केचिद्दृश्यमाणं विभापेत्यभिसम्बध्नन्ति । सा च व्यवस्थितविभापेति । अपर आह । सर्व
एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा विज्ञेय इति । इह तु उद्धर ३ । उद्धर । अभिहर ३ । अ-
भिहरेति । छान्दसः प्लुतव्यत्ययः । यज्ञकर्मणीत्येव । ओ श्रावय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः प्लुतो भवति । अकार्पीः कटं देवदत्त । अकार्पी हि ३ । अकार्प-
हि । अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविपं हि ३ । अलाविपं हि । पृष्टप्रतिवचन इति किम् ।
कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥

स्वमतात्प्रच्यावनं निग्रहः । अनुयोगस्तस्य मतल्याविष्करणम् । तत्र निगृह्यानुयोगे
यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति विभाषा । अनित्यः शब्द इति केनचित्प्रतिज्ञातं तमु-
पालिप्सुरूपपत्तिर्निर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते । अनित्यः शब्द इत्यात्थ । शब्द इत्यात्थ ।
अद्य श्राद्धमित्यात्थ ३ । अद्य श्राद्धमित्यात्थ । अद्यामावास्तेत्यात्थ ३ । अद्यामावास्तेत्या-
त्थ । अद्य अमावास्तेत्येवं वादी युक्त्या प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यते ॥

आग्नेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने द्विर्वचनमुक्तं तस्याग्नेडितं प्लवते । चौरचौर ३, वृषल-
वृषल ३, दस्योदस्यो ३, घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा । *भर्त्सने पयसिणेति वक्त-
व्यम्* । चौर ३ चौर । चौर चौर ३ । तदर्थमाग्नेडितप्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्लवते । अङ्ग कृज ३ । अङ्ग व्याहर ३ ।

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङन्तकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतो भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत् । स्वयं रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्ति गमयतीति । स्वयं ओदनं ह भुङ्क्ते उपाध्यायं संकतूत् पाययति । पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं भवति । आशिपि । सुतांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । छन्दोऽध्येषीष्ट व्याकरणं च भद्र । प्रैषे । कटं कुरु ३ ग्रामं च गच्छ । यवान् लुनीहि ३ सक्त्थं पिव । आकाङ्क्षमिति किम् । दीर्घं ते आयुस्तु । अग्नीन् विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्त्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अनन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतो भवति प्रश्ने आख्याने च । आगमः पूर्वा ३ ग्रामा ३ न् । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेव स्वरितः प्लुतः । अन्यस्य अनुदात्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति । अनुदात्तोऽपि पक्षे भवति । आख्याने । अगम ३ः पूर्वा ३न् ग्रामा ३न् भोः ३ ॥

प्लुतावैच इदुतो ॥ १०६ ॥

दूराद्धतादिषु प्लुतो विहितः । तत्र ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुतौ प्लुतौ । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । अत्र अदेवर्णोवर्णयोरवर्णस्य च समविभागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन प्लुतौ क्रियेते । प्लुताविति हि क्रियानिमित्तोऽयं व्यपदेशः । इदुतौ प्लयेते वृद्धिं गच्छत इत्यर्थः । तावती च स प्लुतिर्भवति । यथा तावैचौ त्रिमात्रौ संपद्येते । यदा स्वर्द्धमात्रावर्णमात्रा इवर्णोवर्णयोस्तदा तावर्द्धं तृतीयमात्रौ क्रियेते इति । भाष्ये तृक्तमिष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति । तत्कथं, समप्रविभागपक्षे इदुतोरनेन त्रिमात्रः प्लुतो विधीयते ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धते पूर्वस्यार्धस्याहुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धते प्लुतविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति च स प्लुतः उत्तरस्येकारोकारावादेशौ भवतः विषयपरिगणनं कर्त्तव्यम् । *प्रश्नान्ताभिपूजितविचर्यमाणप्रत्यभिवाद्याज्यान्तेष्विति वक्तव्यम्* । प्रदानान्ते । अगम ३ः पूर्वा ३न् ग्रामा ३न् अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । अभिपूजिते । भद्रं करोपि माणवक ३ अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । याज्यान्ते । उक्षात्राय वशान्नाय सोमपुष्टाय वेधसे । स्तोमैर्विधेसाग्रय ३ इ । सोऽज्यमाकारः प्लुतो यथाविषयमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुनस्तात्तावेव भवतः । परिगणनं किम् । विष्णुभूतं विष्णुभूतं घातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो माणवक विष्णुभूते । परिगणने च सत्यदूराद्धत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोपि गौरिति । अप्रगृह्यस्येति किम् । शोभने खलु स्तः खद्वे ३ । *अमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः* । अगन् ३ इ पत्नी ३ इ ॥

तयोर्वावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयोरिदुतोर्वावकारादेशौ भवतोऽचि संहितायां विषये । संहितायामित्येतच्चाधिकृतमिति उत्तरमाख्यायपरिसमासेर्षद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । अग्नाश्वाशा । पटाश्वाशा । अग्नाश्चिन्द्रम् । पटाश्बुदकम् । अचोति किम् । अग्ना ३ इ । पटाः उ । संहितायामिति किम् । अग्ना ३ इ इन्द्रम् । पटा ३ उ उदकम् । इदुतोरसिद्धत्वादिको यगचीति न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अथापि कथं चिन्तयोः सिद्धत्वं स्यादेवमपि सर्वणदीर्घत्वनिवृत्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् अथापि तन्निवृत्त्यर्थं यत्नान्तरमस्ति तथापि यत्स्वरनिवृत्त्य-

थमिदमारभ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरौ न भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धं यत्राविदुसोर्यदयं विदधाति ।
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥
इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घो यणस्वरवाधनमेव तु हेतुः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मनुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामि वचंते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य हरित्ययमादेशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये । मत्वन्तस्य तावत् । इन्द्र मरुत्य इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । मरुतोऽस्य सन्ति, हरयोऽस्य सन्ति, इति मनुप् । सुप्नुमोर्हल्ङ्वाद्रिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य रुर्भवति । वस्वन्तस्य सञ्चपि । मीद्वस्तोकाय तनयाय । इन्द्र साह्वः । फसोर्निपातनं दास्यान् साह्वानिति । मनुवसोरिति किम् । वस्वन्तोऽप्यामः । संबुद्धाविति किम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । छन्दसीति किम् । हे गोमन् । हे पपिवन् । *वन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्यः । इणः प्रासःपूर्वस्य छन्दसि फनिप् । *विभाषा भवद्भगवद्वचनतामोचावस्य* । छन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अधवद् इत्येतेषां विभाषा र्यक्तव्योऽवशब्दस्य च ओकारादेशः । सामान्येन छन्दसि भाषायां चेद् वचनम् । भवत् । हे सोः । हे भवन् । हे भवगद् । हे भगोः । हे भगवन् । अधव । हे अघोः । हे अधवन् । निपातनविज्ञानाद्वा सिद्धम् । अथ वा भो इत्येवमादयो निपाता द्रष्टव्याः । असंबुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते । भो देवदत्तयज्ञदत्तौ । भो देवदत्तपुत्रदत्तविष्णुमित्राः । तथा खिषामपि च दृश्यन्ते । भो प्राणणि । संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्यौ निमित्तनिमित्ती । नश्छव्यप्रशानिति ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्थ तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने र्विधीयते ततः पूर्वस्य तु वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यद्विद उद्धर्षमनुकमिप्यामस्तत्र । पश्यति । समः सुटि । सँस्कृतां । सँस्कृत्तुम् । सँस्कृतोऽयम् । अप्रप्रणं रणा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारपरिमाणापरिग्रहेति सति, दो हे कोप इत्यत्रापि पूर्वस्याऽनुनासिक आदात्तुषेत् ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति । दीर्घोऽटि समा-
नवाद् इति र्वस्य यस्याति । ततः पूर्वस्यातोऽनुनासिकचिकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ।
महां अति । महां इन्द्रो य आजता । देवां अज्ज्रादीव्यत् । केचिदनुस्वारमधीयते । स पञ्च-
न्दसो व्यन्वपो द्रष्टव्यः । शत इति कम् । ये वा वनस्पतीरु । अटीति किम् । भयांघरति
भयांघरापति । नित्यपहणं विस्यष्टार्थम् ॥

अनुनासिकान्परौ ऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्वरादेशोऽत्राप्याहर्षव्यः । तद्वंश्रया चैयमनुनासिकदिति पञ्चमी । अनुनासिकद्वयो

यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको नः विहितस्ततः परोऽनुस्वार आगमो भवति । वक्ष्यति ।
समः सुटि । संस्कृता । संस्कृत्तव्यम् । पुमः खद्यम्परे । पुंस्कामा । नश्छव्यप्रशान् भवां-
श्चरति । केचित्तु परशब्दमेवान्वयार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात् परोऽनुनासिकादन्योऽनुस्वारो
भवति । यस्मिन् पक्षेऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वाररागमो भवति । स तु कल्यागमो भवति
रोः पूर्वस्यैवेति वर्त्तते व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

सर्वर्त्तते । सम इत्येतस्य र्भवति सुटि परतः संहितायां विषये । संस्कृता । संस्कृत्तुम् ।
संस्कृत्तव्यम् । संस्कृता । संस्कृत्तुम् । संस्कृत्तव्यम् । अत्र रोर्विसर्जनीये कृते वा शरीति
पक्षे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव
भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारादेशो वा निर्दिश्यते । समः सुटिति द्विसकारको निर्देशः ।
सम इति लिम् । उपस्कृता । सुटिति किम् । संकृतिः । कश्चिदाह । *संपुंकार्ना सो वक्तव्यः* ।
रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः । संस्कृता । पुंस्कामा । कांस्कानिति ॥

पुमः खद्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमित्येतस्य र्भवति अम्परे खवि परतः । पुंस्कामा । पुंस्कामा । पुंस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः ।
पुंस्फलम् । पुंस्फलम् । पुंस्खली । पुंस्खली । पुंस्कामेत्यत्र विसर्जनीयस्य कुण्डोः ५क५पौ चेति
प्राप्नोति । तस्माद्भ्रासकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विसकारकनिर्देशपक्षे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात्
स इत्यनुवर्त्तते । सर्वं त्वनुवर्त्तमानमपि नात्राभिसंबध्यते । संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति । खयीति
किम् । पुंदासः । पुंदावः । अम्पर इति किम् । पुंवीरः । पुंखुरः । परप्रहणं किम् । पुमाख्यः ।
पुमाचारः ॥

नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्पर इति वर्त्तते नकारान्तस्य पदस्य प्रशान् वर्जितस्य र्भवत्यम्परे छवि परतः ।
भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनोति २ । भवांष्टीकते २ । भवांस्तरति २ । छवीति किम् ।
भवान् करोति । अप्रशानिवि किम् । प्रशाञ्छादयति । प्रशान् चिनोति । अपर इत्येव ।
भवान्तसत्कः ॥

उभयथर्शु ॥ ८ ॥

पूव्येण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य छवि परतः अम्परे उभयथा
क्रक्षु भवति । सर्वां नकारो वा । तस्मिन्स्त्वा दधाति । तस्मिन्स्त्वा दधाति । क्रक्ष्विति किम् ।
तांस्त्वं खाद सुखाद्रितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्त्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य र्भवत्यटि परतस्तौ चेन्निमित्त-
निमित्तौ समानपादे भवतः । क्रक्ष्विति प्रकृतत्वाद् क्रक्षपाद् इह शृङ्गते । परिधीं रति ।
देवां अञ्छाद्रीव्यत् । महान् इन्द्रो यं ओजसा । दायादिति किम् । अहन्नहिम् । अटीति
किम् इम्यान्क्षत्रियान् । समानपाद् इति किम् । यातुधानानुपसृताः । उभयथेत्येव । आदि-
त्यान् हवामहे ।

नृन्पे ॥ १० ॥

नृनित्येतस्य नकारस्य र्भवति पशब्दे परतः । अकारउच्चारणार्थः । नृःपाहि । नृःपाहि ।
नृःप्राणीहि । नृःप्रणीहि । पइति किम् । नृभोजयति । उभयथेत्यपि केचिदनुवर्त्तयन्ति ।
नृन्पाहीत्यपि यथास्थत् ॥

स्वतबोन्पाग्यौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाः पायुरग्ने ॥

कानाम्नेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति आम्नेडिते परतः । कांस्कानामन्त्रयते । कांस्कान्भोजयति । अस्य कस्कादिपु पाठो द्रष्टव्यः । तेन कुप्पोः कूपौ चेति न भवति । समः सुटीत्यतो वा सकारोऽनुवर्त्तते, स एवात्र विचार्यते । पूर्वेषु योगेषु संबन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरानभिर्संबन्धः । आम्नेडित इति किम् । कान् कान् पश्यति । एकोऽत्र कुत्सायाम् ॥

हो हे लोपः ॥ २३ ॥

हकारस्य हकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासंभवात्पदान्तस्य हकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीडम् । उपगूढम् । प्लुत्वसथात्र सिद्धत्वमाश्रयाद् द्रष्टव्यम् । षलिङ्गदौकत इत्यत्र तु जश्त्वे कृते कार्यं नास्तीति लोपाभावः । न च हलोपो जश्त्वापवादो विज्ञातुं शक्यते । तस्य हि लीडादिविषयः संभवति । सत्र हि क्षुति कृतमानन्तर्यमस्ति शास्त्रकृतं तु यदा नानन्तर्यं प्लुत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तं तदु सूत्रकरणसामर्थ्याद् बाध्यते । षलिङ्गदौकत इत्यत्र तु न क्षुतिकृतमानन्तर्यं, न शास्त्रकृतमिति अविषयोऽयं हलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । अग्नी रथः । इन्दू रथः । पुना रक्तं वासः । प्राता राजकथः । पदस्येत्यत्र विशेषणे पठौ । तेन पदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । जग्धेरजर्थाः । पाल्पद्धंरपाल्पाः, इति ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्त्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि परतोऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति (१) अवसाने । वृक्षः । प्लक्षः । खरवसानयोरिति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति । इष्ट नृकुट्टप्रं भवः, नाकुट्टः । नृपतेरेपत्यं नापत्य इति । वृद्धैर्हिरङ्गलक्षणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं वहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्दिसर्जनीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

र इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सर्पिःपु । यशःसु । सुपीति सप्तमीवहुवचनं गृह्यते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो, नान्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोऽघोऽश्रुपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥

भो भगो अघो इत्येवं पूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य थकारादेशो भवति अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति । अघो ददाति । अवर्णपूर्वस्य । क वास्ते । कम् वास्ते । प्राक्षणा ददति, पुरुषा ददति । भोभगोऽघोऽश्रुर्ध्वस्येति किम् । अग्निरत्र । वायुरत्र । अश्रुग्रहणे किम् । वृक्षः । प्लक्षः । नैतदस्ति । संहितायामित्यनुवर्त्तते । तर्हि अश्रुग्रहणमुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामित्ययं लोपोऽपि हलि यथा स्यात् । इह मा भूत् । वृक्षं वृध्नीति वृक्षवृद्, तमाच्छे य स वृक्षयति । वृक्षवयतेरप्रत्ययः, वृक्षम् करोति । अभ तत्रैव अश्रुग्रहणं कस्मात् प्रुतम् । उत्तरार्थम् । मोमुस्वार इति हल्मात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रत्ययत्वरः शाकटायस्य लोपः शाकटायस्येत्येतरूप वृक्षम् करोतीत्यत्र मा भूदित्यश्रुग्रहणम् । रोःरित्येव । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोगोअधोअवर्णपूर्वयोः पदान्तव्योर्लघुप्रयत्नतर आदेशो भवति अशि परतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्रा अधोयत्रा क आस्ते । अयास्ते । अस्मायुद्धर । अस्मा उद्धर । असावादित्यः । असा आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघुप्रयत्नतरत्वसुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थानं ताल्वादि । करणं जिह्वामूलादि । तयोर्बुच्चारणे शैथिल्यं मन्दप्रयत्नता ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोरवर्णपूर्वव्योर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्माः उद्धर । अस्मायुद्धर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तत्रापि व्योः पक्षे अवर्णं भवति ॥

श्रोतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । भो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः । गार्ग्यग्रहणं पुजार्थम् । योऽयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोऽनेन निवर्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र । भगोयत्र । अधो अत्र । अधोयत्र । केचित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उञि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पदान्तव्योर्लोपो भवति उञि च पदे परतः । स उ एकविंशतिः । स उ एकाग्निः । पद इति किम् । तन्न उतं, तन्नयुतम् । वेजः संप्रसारणे कृते उञिति भूतपूर्वण जकारेण दाक्यते प्रतिपत्तुमिति । अथ उञित्येवंरूपो निपात प्रतिपदोक्तोऽस्ति तदा लाक्षणिकत्वाद्देजादेशस्य ग्रहणमिह नास्ति, उत्तरार्थं पदग्रहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअधोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अधो हसति । भो याति । भगो याति । अधो याति । वृक्षा हसन्ति । सर्वेषां ग्रहणं शाकटायनस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मोऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति । वनं हसति । वनं याति । कुण्डं याति । हलीत्येव । त्वमत्र । किमत्र पदान्तस्येत्येव । गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥

नकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति झलि परतः । पयांसि । यशांसि । सर्पांसि । धनुंसि । मकारस्य । आक्रंस्यते । आविक्रंस्यते । अधिजिगांसते । अपदान्तस्येति किम् । राजन् भुङ्क्ष्व । झलीति किम् । रम्यते । गम्यते ॥

मो राज्ञि समः कौ ॥ २५ ॥

अमो मकारस्य मकार आदेशो भवति राज्ञौ किंप्रत्ययान्ते परतः । सत्राद् । साम्राज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वाराग्नित्यर्थम् । राजीति किम् । संयत् । सम इति किम् । किं राद् । काविति किम् । संराजिता । संराजितम् । संराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा नकार आदेशो भवति । किं झलयति । किम् झल-

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

शर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशः क्षुरम् । पुरुषः क्षुरम् । अग्निः प्लातम् । वासः क्षौमम् । पुरुषः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणश्रृण्वीनाम् । नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधानं विकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन जिह्वामूलीयोपध्मानीयो न भवतः ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृक्षः शेते । प्लक्षः शेते । वृक्षश्चेते प्लक्षश्चेते । वृक्षः षण्डे । लपक्षप्पण्डे । वृक्षः साये । वृक्षस्साये । *शर्परे शरि वा लोपो वक्तव्यः* । वृक्षा स्थातारः । वृक्षाः स्थातारः । वृक्षास्स्थातारः ॥

कुप्त्रो ऽकपौ च ॥ ३७ ॥

कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यं ऽकप इत्येतावादेशो भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च । वृक्षः करोति । वृक्षः करोति । वृक्षः खनति । वृक्षः खनति । वृक्षः पचति । वृक्षः पचति । वृक्षः फलति । वृक्षः फलति । कपावुच्चारणार्थं । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेतावादेशौ । विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्नप्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परे विसर्जनीय इत्येतन्न न बाध्यते । वासः क्षौमम् । अग्निः प्लातम् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिपद्योऽभावाद्दुत्तरस्येति शर्परे विसर्जनीय इत्येतदेव भवति । केचित्तु एतदर्थं योगविभागं कुर्वन्ति । कुप्त्रोः । शर्परयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भवति । किमर्थमिदम् । ऽकपौ चेति वक्ष्यति तद्बाधनार्थमिति ॥

सोऽपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्त्रोरपदादौः परतः । पाशकल्पककाम्येषु । याप्ये पाशप् । पयस्पाशम् । ईपदपरिसमाप्तौ कल्पप् । पयस्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्राग्विवात्कः । पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविति किम् । पयः काम्यते । पयः पिबति । *सोऽपदादावित्यन्ययस्येति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । प्रातः कल्पम् । पुनः कल्पमिति । रोः काम्ये नियमार्थम्* । रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । इह मा भूत् । गीः काम्यति । धुः काम्यति । *उपध्मानीयस्य कवर्गे परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनमुच्चिह्वपध्मानीयोपधः पठ्यत इति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥

इणः पः ॥ ३९ ॥

अपदादाविति वक्तंते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य पकारादेशो भवति कुप्त्रोरपदादौः परतः पाशकल्पककाम्येषु । पाश । सर्पिष्पाशम् । यजुष्पाशम् । कल्प । सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क । सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य । सर्पिष्काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति । वायुः करोति । अग्निः पचति । वायुः पचति । कुप्त्रोरित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं स इति इण प इति च वक्तंते तत्र य इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य पकारो भवत्यन्यस्य सकारो भवति ॥

नमस्पुरस्सोर्गतयोः ॥ ४० ॥

नमस्पुरस् इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति कुप्त्रोः परतः । नमस्कृत् । नमस्कृत्तुम् । नमस्कृत्तव्यम् । गत्योरिति किम् । पूः पुरो पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य पकार आदेशो भवति कुप्त्रोः परतः । निर्दुर्गद्विराविधत्तुः प्रादुस् । निम् । निन्दुतम् । निष्पातम् । दुस् । दुष्कृतम् । दुष्पी-

तम् । बहिस् । बहिष्कृतम् । बहिष्पोतम् । आविस् । आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुष्कृतम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कन्दलम् । चतुष्कलम् । प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । मातुः करोति । अत्र, रात् सस्येति सकारलोपे कृत्ते रेफस्य यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् पत्वं प्राप्नोति । कस्कादिषु तु आ-
तुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तत्वात् पत्वप्रतिषेधस्य ॥ *पुम्सुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः* ।
पुंस्कामा । मुहुस् कामा । नैष्कुल्यम् । दौष्कुल्यम् । निष्कुलम् । दुष्कलम् । दुष्पुरुषः ।
बहिरङ्गलक्षणयोर्वृद्धिप्लुतयोरसिद्धत्वात् पत्वं प्रवर्त्तते ॥

तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुप्पोः परतः । तिरस्कृता । तिर-
स्कृत्तव्यम् । तिरःकर्त्ता । तिरःकर्त्तुम् । तिरःकर्त्तव्यम् । गतेरित्येव । तिरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

द्विखिन्नतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥

प इति संबध्यते । द्विस् त्रिस् चतुर इत्येतेषां कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानां विसर्जनीयस्य पकारं
आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुप्पोः परतः । द्विः करोति । द्विष्करोति । त्रिः करोति । चतु-
ष्करोति । चतुः करोति । द्विः पचति । द्विष्पचति । त्रिः पचति । त्रिष्पचति । चतुः पचति ।
चतुष्पचति । कृत्वोर्थे इति किम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् । पूर्वेण नित्यं पत्वं भवति ।
इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वोर्थविषयेण च पदेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे द्विखितुरिति
शक्यमकर्त्तुम् ॥

कृत्वमुज्यं पत्वं भवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।

पत्वं विभाषया भूषन्नु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥

सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः पत्वं यदापि कृत्वोऽर्थे ।

लुक्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

एवं सति त्विदानीं द्विखिन्नतुरित्यनेन किं कार्यम् ।

अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्थः कश्चिदप्यस्ति ॥

अक्रियमाणेषु ह्येते विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत् ।

चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

तस्मिन्नु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।

प्रकृतं पदे तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

एवं च क्रियमाणे द्विखिन्नतुरग्रहणे चतुः शब्दस्य कृत्वोऽर्थेऽपि वर्त्तमानस्य पूर्वेणैव नित्यं
पत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधोऽभावाद्दुत्तरस्य ॥

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

पेति संयच्छते । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति सामर्थ्ये
कुप्पोः परतः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । यजुष्करोति । सामर्थ्ये इति किम् । चिष्टत्
सर्पिः पिय त्वमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । न पुनरैकार्थीभावः उभयं वा ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्त्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्यस्य नित्यं पत्वं भवति
कुप्पोः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सर्पिष्पानम् । धनुष्कलम् । अनुत्तरपदस्य
स्येति किम् । परमसर्पिः कुण्डिका । परधनुः कपालम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पोऽप्यत्र न भवति ।
एतदेवानुत्तरपदस्यस्येति यद्यपि ज्ञापकमित्युक्तोः प्रत्ययप्राप्तेः परमात् न विहितत्वादेरित्ययं
निषेधो न भवति । तेन वाक्येऽपि परमसर्पिष्करोति । परमसर्पिः करोति । इसुसोः सामर्थ्ये
इत्येतद्व्यति । व्यपेक्षा च तत्र सामर्थ्यमाधितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी इत्येतेषु परतः । कृ । अयस्कारः । पयस्कारः । कसि । अयस्कारः । पयस्कारः । कंस । अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ । अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी, पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्र । अयस्पात्रम् । पयस्पात्रम् । अयस्पात्री । पयस्पात्री । कुशा । अयस्कशा । पयस्कशा । कर्णी । अयस्कर्णी । पयस्कर्णी । अनुस्कर्ण इत्यर्थं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् । गीःकारः । धूःकारः । तपकरणं किम् । भाःकरणम् । भास्कर इत्यर्थं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम् । षःकारः । पुनःकारः । समास इत्येव । यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमपयः कारः । परमपयः कामः ॥

अधः शिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य सकार आदेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिरस्पदी । समास इत्येव । अधःपदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरः पदम् । अधस्पदमिति मयूरव्यंसकादि-त्वात् समासः

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः पकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुप्पोः परतः । कस्कः । कौतस्कृतः । कुत आगत इत्यण् । आतुप्पुत्रः । अनुस्कर्णः । सद्यस्कालः । सद्यस्कीः । क्रीणातेरर्थं संपदादित्वात् क्विप् प्रत्ययः । तत्र भवः क्रतुः । साद्यस्कः । कांस्कान् । कानान्नेडित इति स्त्वमन्न । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्पूलम् । यजुष्पात्रमित्येषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि पत्वं यथा स्यादिति । परमसर्पिः फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणादिति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ च नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थेत्यत्र परमसर्पिः कुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अयस्काण्डः । मेदस्लिण्डः । अविहितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

छन्दसि वाऽप्राप्तेडितयोः ॥ ४९ ॥

छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुप्पोः परतः प्रशब्दम् आच्छेदितं वर्जयित्वा । अयः पात्रम् । अयस्पात्रम् । विषतः पात्रम् । विश्वतस्पात्रम् । उरुणः कारः । उरुणस्कारः । अप्राप्तेडितयोरिति किम् । अग्नीः प्रविद्धान् । परुषः परुषः परि ॥ सूर्येऽरिम-हरिकेशः पुरस्तात् । स नः पावक इत्येवमादिषु सर्वं विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति सत्त्वं न भवति ॥

कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥

कः करत् करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति छन्दसि विषये । कः । विषतस्कः । करत् । विश्वतस्करत् । करति । पयस्कार । कृधि । उरुणस्कृधि । कृत । सदस्कृतम् । अनदितेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्येव । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः अध्यर्थे । दिवस्परि प्रथमं अज्ञे । अग्निर्हिमवतस्परि । दिवस्परि । पञ्चम्या इति किम् । अहिरिव भोगैः पयंति याहुम् । पराविति किम् । एभ्यो वा एतहोकेभ्यः प्रजापतिः समैरपत् । अद्ध्यर्थे इति किम् । दिवः पृथिव्याः पयौ उद्भूतम् । अत्र परिः सर्वतोभावे, अध्यर्थः उपरिभावः ॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो भवति छन्दसि विषये ।
दिवस्पातु । राशस्पातु । न च भवति । परिषदः पातुः ॥

पष्ठथाः पतिपुत्रपृष्टपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

पृष्ठीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ट पार पद पयस् पोष इत्येतेषु परतः
छन्दसि विषये । वाचस्पतिः विश्वकर्माणमृतये । पुत्र । दिवस्पुत्राय । सुर्याय । पृष्ट । दिवस्पृष्टे
धावमानं सुपर्णम् । पार । अगन्म तलसस्परम् । पद । इडस्पदे समिध्यते । पयस् । सूय
चक्षुदिवस्तयः । पोष । रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् । पष्ठथा इति किम् । मनुः पुत्रेभ्यो
दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः पृष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परतश्छन्दसि विषये ।
इडायास्पतिः । इडायाः पतिः । इडायास्पुत्रः । इडायाः पुत्रः । इडायास्पृष्टम् । इडायाः
पृष्टम् । इडायास्पारम् । इडायाः पारम् । इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः ।
इडायाः पयः । इडायाः पोषम् । इडायास्पोषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । आपादप-
रिसमाप्तेः । वक्ष्यति । आदेशप्रत्ययोः । सिपेव । सुन्वाप । अग्निषु । वायुषु । अपदान्त-
स्येति किम् । अग्निस्तत्र । वायुस्तत्र । प इत्येवं सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणं ढकारार्थम् । अष्ट-
वम् । चकृत्षे ॥

सहेः साढः सः ॥ ५६ ॥

सहेर्दातोः साढरूपस्य यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । जलोपाद् । तुरापाद् ।
वृतनापाद् । सहेरिति किम् । सह षेन वक्षते सडस्तस्यापत्ये साडिः । साडग्रहणं किम् ।
यत्रास्थैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । जलासाहम् । तुरासाहम् । स इति किम् ।
आकारस्य मा भूत् ॥

इरकोः ॥ ५७ ॥

इणकोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरे यद्वक्ष्यामः इणः कवर्गाच्चेत्येवं तद्वेदितव्यम् ।
वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिपेव । सुन्वाप । अग्निषु । कर्षु । इर्षु । गीर्षु । धर्षु ।
वाधु । त्यधु । इणकोरिति किम् । दास्पति । ससौ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्च्यवायेऽपि ॥ ५८ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्च्यवायेऽपि शर्च्यवायेऽपि इणकोरस्तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो
भवति । उपवायशाब्दः प्रत्येकमभिसंयद्यते । नुम्विसर्जनीयशर्च्यवाये तावत् । सर्षीपि । यर्षीपि ।
हर्षीपि । विसर्जनीयशर्च्यवाये । सर्षीपु । यर्षीपु । इर्षीपु । शर्च्यवाये । सर्षीपु । यर्षीपु ।
इर्षीपु । नुमाविधिः प्रत्येकं उपवायं पत्यमिन्यते, न समस्तैः ॥ तेनेह न भवति । निस्ते ।
निस्त्वा इति । निसि नुम्विन इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि नुमा सकारेण च दास उपवायानम् ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥

मूर्द्धन्य इति वक्षते न इति च । आदेशप्रत्यययोरेति पृष्ठे भेदेन संयस्यते । आदेशो
यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकारः इणकोरस्तस्य मूर्द्धन्यो भवति । आदेशस्य तावत् ।
गिर्षेव । सुन्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु । वायुषु । कर्षु । इर्षु । इणो ना पश्यत् । स
देवान् पश्यति इत्येवमिदं तावत् प्रत्ययस्येति पत्यं भवति । पत्येतेष्वेतेषु पत्यमिदं

परस्मैपदप्रथमैकवचन इकारलोपः लेटोडाटावित्त् इ सिब्बहुलं छेटीति सिप्, ततः सिद्धं यक्षत्, वक्षत्, इति ॥

शासिवसिघसोनां च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अन्वशिपत् । अन्वशिपताम् । अन्वशिपन् । शिष्टः । शिष्टवान् । वसि । उपितः । उपितवान् । उपित्वा वसि । जक्षतुः । जक्षुः । घसिमसोरित्युपधालोपः अक्षन्नमीमन्दत पितरः । अनादेशार्थं वचनम् । घसिर्थाप्यादेशः सकारस्त्वादेशो न भवति । इण्कोरित्येव । शास्ति । वसति । जक्षसि ॥

स्तौतिण्योरेव परणभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतिण्यन्तानां च षण्भूते सनि परतः अभ्यासादिण उत्तरस्य आदेशसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । लुप्तपति । ष्यन्तानाम् । सिपेवयिपति । सिपजयिपति । सुष्वापयिपति । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासाद्यथा स्यादन्यस्य मा भूत् । सिसि-क्षति । सुसूपति । एवकारकरणमिष्टतोऽवधारणार्थम् । स्तौतिण्योः षण्येवेति हि विज्ञेयमाने तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह च स्यादेव । सिसिक्षतीति । षणीति किम् । अन्यत्र नियमो मा भूत् । सिपेव । को विनतेऽनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुपुप्सति । तिष्ठासति । कः सानुवन्धेऽनुरोधः । पशब्दमात्रे नियमो मा भूत् । सुपुविप इन्द्रम् । अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य वा प्रासिस्तस्या नियमो यथा स्याद्वातोर्वा प्रासिस्तस्या नियमो मा भूत् । प्रतीपिपति । अधीपिपति ॥

सः स्वदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ष्यन्तानां सनि षभूते परतोऽभ्यासादुत्तरस्य सकारस्य सकारादेशो भवति । स्वदि । सिस्वेदयिपति । स्वदि । सिस्वाद्यिपति । सहि । सिसाहयिपति । सकारस्य सकारवचनं मूर्द्धन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

प्राक्सिताद्भव्यवायेऽपि ॥ ६३ ॥

सेवसितेति वक्ष्यति प्राक्सितसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राद्भव्यवायेऽपि मूर्द्धन्यो भवतीत्येवं तद्देशितव्यमपिशब्दादनद्भव्यवायेऽपि वक्ष्यति । उपसर्गात्सुवतीति पत्वम् । अभिपुणोति । परिपुणोति । विपुणोति । निपुणोति । अभ्यपुणोत् । पर्यपुणोत् । व्यपुणोत् । न्यपुणोत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सितादिति वचंते । उपसर्गात् सुनोतीत्यत्र स्यासेनयसेधेति स्थाद्यस्तेषु प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन व्यवये मूर्द्धन्यो भवत्यभ्याससकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवये परितष्टौ । अयोपदेशार्थं च । अभिपिपेणयिपति । परिपिपेणयिपति । अवणान्ताभ्यासार्थं च । अभितष्टौ । पणि प्रतिपेघार्थं च । अभिपिपिपति । परिपिपिपति । अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थं स्थादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्द्धन्यो भवति नान्यत्र अभिसुपुपति । अभिसिपासति ॥

उपसर्गात्सुनोतिमुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्यासेनयसेध-

सिचसञ्जस्वङ्गाम् ॥ ६५ ॥

मूर्द्धन्य इति वचंते स इति च । उपसर्गस्याभिन्नादुत्तरस्य सुनोति मुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्या सेनय सेध सिच सञ्ज स्वङ्ग इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुनोति । अभिपुणोति । परिपुणोति । अभ्यपुणोत् । पर्यपुणोत् । मुवति । अभिपुव-

ति । परिपुवति । अभ्यपुवत् । प्रयपुवत् । स्वति । अभिप्यति । परिप्यति । अभ्यप्यत् । पर्य-
प्यत् । स्तौति । अभिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्तोभति । अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अभ्य-
ष्टोभत । पर्यष्टोभत । स्था । अभिष्टास्यति । परिष्टास्यति । अभ्यष्टात् । पर्यष्टात् । अभि-
तष्टौ । परितष्टौ । सेनय । अभिपेणयति । परिपेणयति । अभ्यपेणयत् । पर्यपेणयत् । अभि-
पिपेणयिपति । परिपिपेणयिपति । सेध । अभिपेधति । परिपेधति । अभ्यपेधत् । पर्यपेधत् ।
सिच । अभिपिञ्चति । परिपिञ्चति । अभ्यपिञ्चत् । पर्यपिञ्चत् । अभिपिपिक्षति । परिपि-
पिक्षति । सञ्ज । अभिपजति । परिपजति । अभ्यपजत् । पर्यपजत् । अभिपिपङ्कति । परिपिपङ्कति ।
प्वञ्ज । अभिप्वजते । परिप्वजते । अभ्यप्वजत । पर्यप्वजत । अभिपिप्व-
ङ्कते । परिप्वङ्कते । सेध इति शब्दिकरणनिर्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति
किम् । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । निर्गताः सेचका अस्माद्देशान्निः सेचको देश इति ।
नायं सिचेरूपसर्गः । अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोति प्रति क्रिया योगः, किं तर्हि सावकीयं
प्रति । अभिपाचयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति क्रियायोगो न सावयतिमिति पठ्ये भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सदेः सकारस्य उपसर्गस्थाघ्निसत्तादप्रतेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । निपीदति ।
विपीदति । न्यपीदत् । व्यपीदत् । निपसाद् । विपसाद् । अप्रतेरिति किम् । प्रतिसोदति ॥

स्तन्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वतेते । स्तन्भेः सकारस्य उपसर्गस्थाघ्निसत्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो
भवति । अभिष्टम्नानि । परिष्टम्नाति । अभ्यष्टम्नात् । पर्यष्टम्नात् । अभितष्टम् । परित-
ष्टम् । अप्रतेरित्येतदिह नासुवचंते, तेनैतदपि भवति । प्रतिष्टम्नाति । प्रत्यष्टम्नात् ।
प्रत्यतितष्टम् ॥

अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तन्भेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । आलम्बनेऽर्थं आवि-
दूर्ये च । आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूरस्य भाव आविदूर्यम् । आलम्बने तावत् । अवष्ट-
भ्यास्ते । अवष्टम् तिष्ठति । अविदूर्यं । अवष्टब्धा सेना । अवष्टब्धा शरत् । आलम्बना-
विदूर्ययोरिति किम् । अवस्तब्धो वृषलः शीतेन । अनिगर्थ आरम्भः ॥

वेश्च स्वन्नो भोजने ॥ ६९ ॥

वेषसर्गाद्वाचोत्तरस्य भोजनार्थं स्वन्नतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विप्व-
णति । व्यप्वणत् । विपप्ववाण । अयप्वणति । अवाप्वणत् । अवपप्ववाण । अभ्यवहारक्रि-
याविशेषोऽभिधीयते । यथ स्वन्नतमस्ति । भोजन इति किम् । विस्वन्नति मृदङ्गः ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गस्य उचोरेपां सेव सित सय सिबु सह सुट् स्तु स्वञ्ज इत्ये-
तेषां सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । परिपवते । निपवते । विपवते । पर्यपेवत् । न्यपे-
वत् । परिपिपेविपते । विपिपेविपते । सित । परिपितो, विपितो, निपितः । सय परिपयो,
निपयो, विपयः । सिबु । परिपीव्यति । निपीव्यति । विपीव्यति । पर्यपीव्यत् । न्यपी-
व्यत् । व्यपीव्यत् । पर्यपीव्यत् । न्यपीव्यत् । व्यपीव्यत् । सह । परिपहते । निपहते ।
विपहते । पर्यपहत् । न्यपहत् । व्यपहत् । वर्यसहत् । न्यसहत् । व्यसहत् । सुट् । परिष्क-
रोति । पर्यष्करोत् । स्तु । परिष्टौति । निष्टौति । विष्टौति । पर्यष्टौत् । न्यष्टौत् । व्यष्टौत् ।
पर्यस्तौत् । न्यस्तौत् । व्यस्तौत् । प्यञ्ज । इन्द्रसङ्घातमिति नलोपः । परिप्यजते । विप्य-
जते । अभ्यजते । पर्यप्यजत । पर्यप्यजत । पूर्वणप सिद्धे स्तुस्वञ्जामहणमुत्तरार्थम् । अद्वय-
यापे विनापा एवा स्यात् ॥

सिवादीनां वाङ्मयवायेऽपि ॥ ७१ ॥

अनन्तरसूत्रे सिबुसहसुदस्तुस्वभामिति सिवादयः । सिवादीनामङ्गव्यवायेपि परिनि-
विभ्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्द्धन्यादेशो
भवति । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते नैलम् । निष्यन्दते । अनु-
स्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते । अप्राणिष्वति किम् । अनुस्यन्दते
मत्स्य उदके । प्राण्यप्राविपयस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति । अनुष्यन्दते मत्स्योदके ।
अनुस्यन्दते । अप्राणिष्वति पर्युदासोऽयं न प्रसज्य प्रतिषेधः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

वेरूपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्द्धन्यो वा भवति अनिष्ठायाम् । विष्कन्तां ।
विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विस्कन्तव्यम् । विस्कन्तव्यम् । अनिष्ठायामिति
किम् । विस्कन्नः ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दाच्चोत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् ।
परिष्कन्तव्यम् । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । पृथग्योगकरणसामर्थ्यादनि-
ष्ठायामित्येतन्नानुवर्तते । परिष्कणः । परिष्कन्नः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । पूर्वेण मूर्द्धन्ये
प्राप्ते तद्भावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः । अचि निपातनम् । अथ या नि-
ष्ठातकारस्य लोपः, भरतग्रहणे प्राच्यविशेषणम् ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निनिविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति
स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति ।
स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । निस्फुलति । निष्फुलति । विस्फुलति । विष्फुलति ॥

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वेरुत्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्कभ्नाति । विष्कभ्मि-
ता । विस्कभितुम् । विष्कभ्मितव्यम् ॥

इणः पीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते । इणन्ताद्गात्परेपां पीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो
भवति । च्वोपीध्वम् । प्लोपीध्वम् । लुङ् । अच्योध्वम् । अप्लोध्वम् । लिट् । ष्टुध्वे ।
इणकोरिति वर्त्तमाने पुनरिणग्रहणे कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पक्षीध्वं । यक्षीध्वं । पीध्वंलुङ्लिटा-
मिति किम् । स्तुध्वे । स्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् । परिधेविपीध्वम् । अर्थवद्ग्रहणादपि
त्विद् तच्च नाश्रितम् ॥

विभापेटः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादिट् उत्तरेपां पीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभापा
लविपीध्वम् । लविपीध्वम् । पविपीध्वम् । पविपीध्वम् । लुङ् । अलविध्वंम् । लिट् । लुङ्-
विध्वे । लुङ्लिध्वे । इण इत्येव आसिपीध्वम् । अथेह कथं भवितव्यम् । उपदिदीयिध्वं ।
फेचिदाहुः । इणन्ताद्गादुत्तरस्य इट् आनन्तर्यं युदा व्यवहितमिति न भवितव्यं इत्यनेति ।

अपरेषां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिण इत्यनुवर्त्तते । ततश्च यकारादेव हणः परोऽनन्तरमिडिति पक्षे भवितव्यं मूर्द्धन्येनेति ॥

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्गुलेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति समासे । अङ्गुलेः सङ्ग अङ्गुलिपङ्गः । अङ्गुलिपङ्गा यवागूः । अङ्गुलिपङ्गो गाः सादयति । समास इति किम् । अङ्गुलेः सङ्गं पश्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोरुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । भीरुस्थानम् समास इत्येव । भीरोः स्थानं पश्य ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । अग्नि-
द्वत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः ॥ अग्नेर्दीर्घात् सोमस्येप्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्नि-
सोमौ माणवकौ । तथापि ज्योतिरग्नि, सोमो लताविशेषः । अग्निःसोमौ तिष्ठतः । समास
इत्येव । अग्नेः सोमः ॥

ज्योतिरायुपः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ।
ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समास इत्येव । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वस्सकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति । मातृष्वसा ।
पितृष्वसा ॥

मातुःपितुभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वस्वशब्दव्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ।
मातुःष्वसा । मातृष्वस्वा । पितुःष्वसा । पितृष्वसा । मातुःपितुरिति रेफान्तरयोरेतद्-
प्रहणम् । एकदेशविहृतस्वान्यत्वद्विसर्जनीयान्तात् सकारान्ताच्च पत्वं भवति । समास
इत्येव । वाक्ये भा भूत् । मातुः स्वस्तेत्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निस् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्द-
संज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्ठानो वर्णः । अभिनिष्ठानां विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो
वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः । शब्दसंज्ञायामिति किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः । समा-
स इत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुभ्यामस्तिर्यचपरः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्थानिमित्तात्प्रादुस् शब्दाच्चोत्तरस्य यकारपरस्याचपरस्य चास्तिसकारस्य मूर्द्ध-
न्यो भवति । अमिपन्ति । निपन्ति । पिपन्ति । प्रादुःपन्ति । अमिप्यात् । निप्यात् । वि-
प्यात् । प्रादुःप्यात् । उपसर्गादिति किम् । दधिष्यात् । मधुष्यात् । अस्तीति किम् । अनु-
सृतम् । विसृतम् । अयासत्यपि अस्तिप्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्गं आश्रीयते । प्रादुःश-
ब्दस्य च कृभ्यस्तिष्वेव प्रयोग इत्यन्यत्राप्रसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्त्तव्यम् । अनुसृते अ-
नुसृः । अनुस्वोऽपत्यं आनुस्तेयः शुभ्रादित्वाद्दृक् । डेलोपे कद्रवा इत्युवर्णलोपः । यच्चर
इति किम् । निस्तः । निस्तः । प्रादुस्तः ॥

सुदिनिर्दुभ्यः सुपिसृत्तिसमाः ॥ ८८ ॥

सु पि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सृत्ति सम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भव-

ति । सुपिति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यते । सुपुष्टः । निःपुष्टः । दुःपुष्टः । सुतिरिति स्वल्प-
हणम् । सुपूतिः । विपूतिः । निःपूतिः । दुःपूतिः । सम । सुपम् । विषमम् । निःपमम् । दुःपमम् ॥

सुपः पत्वं स्वपंसां भृद्विसुप्वापेति केचन । हलादिशेषात्र सुपरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥

ल्थादिनां नियमां नाम प्राक्तिसतादुत्तरः सुपिः । अनर्थकं विपुपुः सुपिभृतो द्विरुच्यते ॥
पूर्वत्रासिद्धियमद्विचने इति कृते पत्वे ततो द्विवचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले गम्यमाने ।
निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपि स्थ इत्यत्र
सुपीति योगदिभागात्कप्रत्ययः । कौशल इति किम् । निष्णातः । नद्यां स्नातो नदी-
स्नातः इति ॥

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्णातमिति निपात्यते । सूत्रं चेद्भवति । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । प्रति-
स्नातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रदिपये । कपिष्ठलो नाम यस्य सः कपिष्ठलिः पुच्छः । गोत्र
इति किम् । कपेः स्थलं कपिस्थलं ॥

प्रष्टोऽग्रग्रामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ट इति निपात्यते अग्रग्रामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठत इति प्रष्टोऽश्वः । अग्रतो गच्छती-
त्यर्थः । अग्रग्रामिनीति किम् । प्रस्ते हिमवतः पुण्ये । प्रस्थो व्रीहीणाम् ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृणातेः पत्वं निपात्यते । विष्ट-
रो वृक्षः । विष्टरमासनम् । वृक्षासनयोरिति किम् । औलपिवाक्यस्य विस्तरः ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वाद् स्तृ इत्येतस्माद्वातोः छन्दोनाम्नि चेत्येवं चिहित इति
विष्टर इत्यपि प्रकृतेर्विष्टर इत्यत्र चिह्नायते । विष्टारपङ्क्तिः छन्दः । विष्टारो वृहती छन्दः ।
छन्दोनाम्नीति किम् । पदस्य विस्तारः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस मूर्द्धन्यादेशो भवति । गविष्टरः । युधिष्टिरः । गो-
शब्दादहलन्तादपि प्तस्मादेव निपातनात् समभ्या अलुरभवति ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ९६ ॥

वि कु शमि परि इत्यपतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्टलम् ।
कुष्टलम् । शमिष्टलम् । परिष्टलम् ॥

श्रम्याम्रगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कवङ्कुमज्जिपुञ्जि-

परमेयर्हिर्द्विभ्यग्निभ्यः ल्यः ॥ ९७ ॥

अम्य आस्य गो भूमि सव्य अप द्वि त्रि कु श्के कु शङ्कु अङ्कु मज्जि पुञ्जि परमे यर्हिम्
द्विवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्पशब्दसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । अम्यष्टः । आम्यष्टः ।
गोष्टः । भूमिष्टः । सव्येमज्जिष्टः । अपष्टः । द्विष्टः । त्रिष्टः । कुष्टः । श्केष्टः । शङ्कुष्टः । अङ्कुष्टः ।
मज्जिष्टः । पुञ्जिष्टः । परमेष्टः । यर्हिष्टः । द्विविष्टः । अग्निष्टः ॥ *स्व्यास्विन्स्व्यामिनिदक-
व्यम्* । सव्येष्टाः । परमेष्टी । सव्येष्टा सारथिः ॥

सुपामादिषु च ॥ ९८ ॥

सुपामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । शोभनं साम यस्यासौ सुपामा
ब्राह्मणः । निष्पामा । दुष्पेषः सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञकत्वान्निर्दुःशब्दयोश्च क्रियान्तर-
विषयत्वाद्नुपसर्गत्वे सति पाठोऽयम् । सेधतेर्गताविति वा प्रतिषेधवाधनार्थः । सुपन्धिः ॥
दुःपन्धिः । निपन्धिः । हुण्ड । हुण्डु । तिष्ठतेरुगादिष्वेतौ व्युत्पाद्येते । गौरिपक्थः संज्ञा-
याम् । ह्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । प्रतिष्णका । प्रतिष्णा-
शब्दादर्थं कन् प्रत्ययः । जलापाहम् । नौपेयनम् । हुन्दुभिपेयनम् ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥

एकारपरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति इण्कोरुत्तरस्यागकारात् परस्य संज्ञायां
विषये । हरिपेणः । वारिपेणः । जानुपेणो । पतीति किम् । हरिसक्थम् । संज्ञायामिति किम् ।
पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा । अगादिति किम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्वेव ।
सर्वसेनः ॥

नञ्त्राद्या ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दाद्दुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद् मूर्द्धन्यो भवति ।
रोहिणिपेणः । रोहिणीसेनः । भरणिपेणः । भरणिसेनः । अगकारादित्वेव । शतभिषक्सेना ।
अविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुपामादिषु द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वाद्दुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः । तर तम तय स्व
बल् षस् त्यप् एतानि प्रयोजयन्ति । तर । सर्पिष्टमम् । जुष्टमम् । तय । चतुष्टये ब्राह्मणानां
निकेताः । त्व । सर्पिष्टवम् । यजुष्टम् । तल् । सर्पिष्टा । यजुष्टा । सस् । सर्पिष्टो । यजुष्टः ।
त्यप् । आविष्टयो बद्धते । ह्रस्वादिति किम् । गिस्तरा । धूस्तरा । तादाविति किम् । सर्पि-
स्साद्भवति । प्रत्ययसकारस्य सात्पदायोरिति सत्यपि प्रतिषेधे प्रकृतिसकारस्य स्यात् ।
तद्धित इति किम् । सर्पिस्तरति । *तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* । भिन्द्युस्तराम् ।
छिन्द्युस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निसः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तपतौ परतोऽनासेवनेऽर्थे । आसेवनं पुनःपुनःकर-
णम् । निष्टपति सुवर्णम् । सकृद्गिन स्पर्शयतीत्यर्थः । अनासेवन इति किम् । निस्तपति
सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः पुनर्गिन स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टसं रक्षो निष्टसा अरातय इत्यत्र
सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते । छान्दसो वा वर्णविकारः ॥

युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् तत्तक्षुस् इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति स चेतस-
कारोऽन्तःपादं भवति । युष्मदादेशास्त्वं त्वां ते तव । अग्निद्वं नामासीत् । त्वा । अ-
ग्निद्वं बद्धयामसि । ते अग्निष्टे विश्वा मानय । तव । अप्स्रग्ने सधिष्टव । तत् । अग्नि-
ष्टद्विषमाष्टणाति । तत्तक्षुस् । धावापृथिवी निष्टतक्षुःषु । अन्तःपादमिति किम् । नित्यमा-
त्मनो विदाभूद्गिन्स्तत्पुनराह जातयेदा विचर्षणिः ॥

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्तक्षुःषु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भ-
वति । अर्चिभिष्टम् । अर्चिभिस्त्वम् । अग्निष्टेऽयम् । अग्निस्तेषम् । अग्निष्टुत् । अग्निस्तुत् ।
अर्चिभिष्टतक्षुः । अर्चिभिस्त्वतक्षुः ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥

एकेपामिति वर्त्तते । स्तुत स्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो भवति एकेपामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्णुतस्य । त्रिभिस्तुतस्य । गोष्टोमं षोडशिनम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

छन्दसीति वर्त्तते एकेपामिति च । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेपामाचार्याणां मतेन । द्विषन्धिः । त्रिषन्धिः । द्विसन्धिः । त्रिसन्धिः । मधुष्टानम् । मधुस्थानम् । द्विषाहस्रं चिन्वीत । द्विसाहस्रं चिन्वीत । असमासेऽपि यत्पूर्वपदं तदपीह गृह्यते । त्रिःषमृद्धत्वाय ॥

सुञ्जः ॥ १०७ ॥

सुजिति निपात इह गृह्यते तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्ताद्दुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये । अभीषुणः सखीनाम् । ऊर्ध्वं ऊषुणः । इकः सुञ्जोति दीर्घः । नञ् धातुस्थोऽप्युभय इति णत्वम् ॥

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गोषाः । नृषाः । अन इति किम् । गोसर्नि वाचमुदीरयत् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तत्र केचित्सवनादिषाठोऽसिर्निर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनिषतेरप्रत्ययः सिसनोरित्यपरे ॥

सहेः पृतनर्चाभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना ऋत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । पृतनापाहम् । ऋतापाहम् । के चिद्योगविभागं सहेरिति कुर्वन्ति । ऋतीपहमित्यत्रापि यथा स्यात् । ऋतिसहस्य पूर्वपदस्य संहितायामेतदीर्घत्वम् । अवग्रहे तु ऋतिसहमित्येव भवति । चकारोनुकलमुच्चयार्थः । तेन ऋतीपहमिति सिद्धम् ॥

न रपरस्युपिस्त्रुजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

रेफपरस्य सकारस्य स्यपि स्त्राज स्पृशि स्पृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्यो न भवति । रपर । विश्वंसिकायाः काण्डं जुहोति । विश्वन्धः कथयति । स्यपि । पुरा क्रूरस्य विश्वपः । स्रुजि । वाचो विसर्जनात् । स्पृशि । दिवस्पृशम् । स्पृहि । निलस्पृहं कथयति । सवनादीनाम् । सवने २ । सूते २ । सामे २ । सवनमुखे २ । किलः २ । किं स्यतीति किलः । अनुसवनम् २ । गोसनिम् । अश्वसनिम् । पूर्वपदादिति प्राप्तेः प्रतिषेधः । अश्वसनिग्रहणमन्विशोऽपि पत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलापाहमश्वपाहमित्येतत् सिद्धं भवति । ऋषिदेवं गणपाठः । सवनेसवने । अनुसवने २ । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे २ । सूते २ । संवत्सरे २ । किलम् २ । सुसलम् २ । गोसनिमश्वसनिम् ॥

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति पृतस्य पदादेश्च मूर्द्धन्यादेशो न भवति । विभाषा साति कात्स्न्ये । प्रत्ययसकारत्वात् प्राप्तिः । पदादेश्चादेशसकारात् । सात् । अमिसात् । दधिसात् । मधुसात् । पदादेः दधि सिद्धति । मधु सिद्धति ॥

सिचो यडि ॥ ११२ ॥

सिचः सकारस्य यडि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति । सेसिच्यते । अभिसेसिच्यते ।

उपसर्गादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सिचो षष्ठीति । तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति । षष्ठीति किम् । अभिपिपिक्षति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अभिसेधयति गाः । परित्सेधयति गाः । गताविति किम् । शिष्यमकार्यात् प्रतिषेधयति ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तन्भेरिति प्राप्तं पत्वं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

सहिरथे सोढभूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । परिसोढः । परिसोढुःम् । परिसोढन्यम् । सोढभूतग्रहणं किम् । परिपहते ॥

स्तम्भुसिबुसर्हां चङि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिबु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविभ्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते । स्तम्भु । पर्यत्स्तम्भत् । अभ्यत्स्तम्भत् । सिबु । पर्यत्सीपिवत् । न्यत्सीपिवत् । सह । पर्यत्सीपहत् । व्यत्सीपहत् । *स्तम्भुसिबुसर्हां चङि उपसर्गादिति वक्तव्यम्* । उपसर्गाद्याप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या मा भूदिति । तथा चैधोदाहृतम् ॥

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥

सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसोप्यति । परिसोप्यत् । पर्यत्सोप्यत् । सनि किमुदाहरणम् । सुसूपति । नैतदस्ति प्रयोजनं, तत्र स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति नियमाद् न भविष्यति । इदं तर्हि । अभिसुसूपते । एतदपि नास्ति । स्याद्विष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति नियमात् । इदं तर्ह्यभिसुसूपतेरप्रत्ययः अभिसुसूरित्युदाहरणमिति । अत्रहि सन् पशुतो न भवतीत्यभ्यासात् प्राप्तिरस्ति । स्यसनोरिति किम् । सुपाव ॥

सदिष्वङ्गोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वङ्ग इत्येतयोर्द्वौल्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्यो न भवति । अभिपसाद् । परिपसाद् । निपसाद् । विपसाद् । परिपस्वजे । परिपस्वजाते । परिपस्वजिरे । अभिपस्वजे । स्वङ्गेः संयोगान्तादपि विभाषा लिटः कित्त्वमिच्छन्तीति पक्षेऽनुपङ्गलोपः ॥

निव्यभिभ्योऽङ्गवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गोभ्य उत्तरस्य सकारस्याङ्गवाये छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा । न्यपीदत्पिता नः । व्यपीदत्पिता नः । न्यसीदत् । अभ्यपीदत् । अभ्यसीदत् । सदिष्वङ्गोरिति तदिह नानुवर्त्तते । सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यस्तौत् । न्यष्टौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तावष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥

रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्यौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ भवतः । आस्तीर्णम् । पकारात् । कुष्णाति । पुष्णाति । सुष्णाति । पप्रहणमुत्तरार्थं, पुल्लेनैव हि सिद्धमेतत् । समानपद इति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति । *ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्* । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्देशात् सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेऽपि णत्वं भवतीति । क्षुभ्नादिषु वृत्तमनन्तृप्नोतिग्रहणं ज्ञापकम् । अथ वा ऋवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

अट्कुष्वाङ्नुस्व्यवायेऽपि ॥ २ ॥

अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेऽपि रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । अट्क्यवाये तावत् । करणम् । हरणम् । किरिणा । गिरिणा । कुहणा । गुरुणा । क्वर्गव्यवाये । अक्रेण । मूर्खेण । गर्गेण । अव्येण । पवर्गव्यवाये । दपेण । रेफेण । शर्भेण । चर्मणा । वर्मणा । आङ्क्यवाये । पर्याणदम् । निराणदम् । अङ्क्यवाय इति सिद्धे आङ्क्यवाये पदव्यवाय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुम्क्यवाये । वृंहणम् । वृंहणीयम् । नुम्प्रहणमुत्सवारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन वृंहणं वृंहणीयमित्यत्रानुस्वारव्यवाये नुम्भावेऽपि णत्वं भवति । सत्यपि च नुमि यत्रानुस्वारो न श्रूयते तत्र न भवति । प्रेन्वनम् । प्रेन्वनीयमिति । व्यवायोपलक्षणार्थत्वादडादीनामिह व्यस्तैः समस्तैः व्यवायेऽपि णत्वं भवति ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्यात्रिमितादुत्तरस्य गकारवर्जिताद् नकारस्य णकार आदेशो भवति संज्ञायां विषये । द्रुणसा । चाद्रीणसः । खरणसः । शूर्पणखा । संज्ञायामिति किम् । चर्मनासिकः । अग इति किम् । ऋगयनम् । केचिदेतन्निगमार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात् संज्ञायामेव णत्वं नान्यथेति । समासपदेऽपि हि समानपदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावाद्दलित पूर्वेषु प्राप्तिरिति च नियमः । पूर्वपदसंबन्धादुत्तरपदस्यैव णत्वं निवर्तयति चर्मनासिक इति । न तद्विदितपूर्वपदस्यस्य । खारपायणः । मातृभोगीणः । करणप्रिय इति । अग इति योगविभागेन णत्वप्रतिषेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् नित्यं पदं तत्समानपदमित्याश्रयन्ति समानग्रहणात् । तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन विधीयते । समासे हि पूर्वपदोत्तरपदविभागात्समानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामिति वर्तते । पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटरा अग्रं इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां विषये । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अप्रवणम् । सिद्धे सत्पारम्भो नियमार्थः । एतेभ्य एव परस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति । कुपेवनम् । शतधावनम् । असिपत्रवनम् ॥

प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर् अन्तर् शर इक्षु लपक्ष आम्र कार्ष्य खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्रप्रवणे यष्टव्यम् । निर । निर्वणे प्रतिधीयते । अन्तर अन्तर्वणे । शर । शरवणम् । इक्षुवणम् । प्लक्षवणम् । आम्र । आम्रवणम् । कार्ष्य । कार्ष्यवणम् । खदिर । खदिरवणम् । पीयूक्षा । पीयूक्षावणम् ॥

विभाषौपधिबनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । ओपधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । ओपधिवाचिभ्यस्तावत् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्धावणम् । मूर्धावनम् । वनस्पतिभ्यः । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवनम् । *द्वयक्षत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । देवदाखनम् । भद्रदाखनम् । *हरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । हरिकावनम् । तिमिरकावनम् । सत्यपि भेदे वृक्षवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपमाः ।

ओपधयः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

अहोऽदन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्याहो नकारस्य णकार आदेशो भवति । पूर्वाह्नः । अपराह्नः । अदन्तादिति किम् । निरह्नः । अहोऽह् पृतेभ्य इत्यह्तादेशः । अह् इत्यकारान्तग्रहणाद् दीर्घाह्नी शरदित्यत्र च भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितयाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार आदेशो भवति । इक्षुवाहनम् । शरवाहनम् । दर्भवाहनम् । वाहने यद् आरोपितमुद्यते तदाहितमुच्यते । आहितादिति किम् । दाक्षिवाहनम् । दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति । पीयत् इति पानम् । कृत्यव्युटो बहुलमिति कर्मणि व्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । मनुष्याभिधानेऽपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा वाहीकाः । कषायपाणा गन्धाराः । देश इति किम् । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाणं वर्त्तते । क्षीरपानम् । कषायपाणम् । कषायपानम् । सुरापाणम् । सुरापानम् । करणे । क्षीरपाणः कंसः । क्षीरपानः ॥ *वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम्* ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी । चक्रणितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुम्बिभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत् । मापवापिणौ । मापवापिनौ । नुमि । मापवापोणि । मापवापानि । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि । विभक्तौ । मापवापेण । मापवापेन । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन ॥ पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यो योऽन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति । गर्गाणां भगिनी, गर्गभगिनी । यदाभिसवत्सभवतिः । गर्गाणां भगो गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति । तदा मातृभोगीणमित्यादिवघ्नित्वंणत्वमेवेतिवेदितव्यम् । मापवापिणौ मापवापिर्नात्यत्र तु गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्पुत्रुत्पत्तेरिति कृद्गन्तेनैव समासे सति प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यैव सतो नकारो भवति । तथा नुम्ग्रहणं कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति । *युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः* ॥ आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रनकानि । दीर्घाह्नी शरत् ॥

एकाञ्चुत्तरपदे खः ॥ १२ ॥

एकाञ्चत्तरपदे यस्य स एकाञ्चत्तरपदः । तस्मिन्नेकाञ्चत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुम्बि-
भक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृत्रहणौ । वृत्रहणः ।
नुमि । क्षीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ । क्षीरपेण । सुरापेण । ण इति वर्त्तमानं पुनर्णप्रहर्णं
विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य
णकारादेशो भवति । वख्युगिणौ । वख्युगिणः । स्वर्गकामिणौ । वृषकामिणौ । नुमि । वख-
युगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ । वख्युगेण । खरयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

ण उपदेशे यस्यासौ णोपदेशः । णोपदेशस्य धातोर्यो नकारः तस्य उपसर्गस्थान्निमित्ता-
दुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेऽपि समासेऽपि । प्रणमति । परिणमति । (१) प्रणायकः ।
परिणायकः । उपसर्गादिति किम् । प्रगता नायका अस्माद्देशात् प्रनायको देशः । असमा-
सेऽपीति किम् । पूर्वपदाधिकारात् समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्योतनार्थम् । णोप-
देशस्येति किम् । प्रनहति । प्रनहकः ॥

हिजुमीना ॥ १५ ॥

हिजु मीना इत्येतयोरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रहिणो-
ति । प्रहिणुतः । प्रमीणति । प्रमीणोतः । हीजुमीनाप्रहणे विहृतस्यापि भवति अजादेशस्य
स्थानिवत्त्वात् ॥

आनि लोट् ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोडादेशस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति ।
प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोडिति किम् । प्रवपानि मांसानि ॥

नेर्गदन्द्पतपदधुमास्यतिह्रन्तियातिवातिद्रातिप्सातिचपतिवहतिशा-
म्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥

निरत्येतस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद् नद् पत् पद्
धु मा स्यति ह्रन्ति याति वाति द्राति प्सासि वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धि इत्येते-
षु परतः । गद् । प्रणिगदति । परिणिगदति । नद् । प्रणिनदति । परिणिनदति । पत् । प्रणि-
पतति । परिणिपतति । पद् । प्रणिपथते । परिणिपथते । धु । प्रणिद्दति । परिणिद्दति ।
प्रणिद्धाति । परिणिद्धाति । माङ् । प्रणिमिमोते । परिणिमिमोते । मेङ् । प्रणिमयते ।
परिणिमयते ॥ मा इति माङ्मेङ्ग्रेहणमिष्यते ॥ स्यति । प्रणिष्यति । परिणिष्यति । ह्रन्ति ।
प्रणिह्रन्ति । परिणिह्रन्ति । याति । प्रणियाति । परिणियाति । वाति । प्रणिवाति । परिणि-
वाति । द्राति । प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्साति । प्रणिप्साति । परिणिप्साति । वपति ।
प्रणिवपति । परिणिवपति । वहति । प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति । प्रणिशाम्यति ।
परिणिशाम्यति । चिनोति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । देग्धि । प्रणिदेग्धि । परिणि-
देग्धि । अद्ध्यवायेऽपि नेर्गदादिषु णत्वमिष्यते ॥ प्रण्यगद् । परिण्यगद् ॥

शोपे विभाषाकखादावपान्त उपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्त्तते उपसर्गादिति च । अककारखकारादिरपकारान्तश्च उपदेशे यो धातुः शेषस्त-
स्मिन् परत उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य विभाषा णकार आदेशो भवति । प्रणिर-
चति । प्रनिपचति । प्रणिभनति । प्रनिभनति । अकखादाविति किम् । प्रनिकरोति ।

प्र निखादति । अपान्त इति किम् । प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणं किम् । इह च प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद् । प्रनिषेक्ष्यतीति । इह च मा भूत् । विशेषः । प्रणिवेष्टा । प्रणिवेक्ष्यति॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थात्रिमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति । पराणिति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वचंते । उपसर्गस्थात्रिमित्तादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्चमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण् । हे परोण् । पदान्तस्येति प्रतिषेधस्यापवादोऽयम् । अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते । केचित्तु पूर्वसूत्र एवैतदन्तग्रहणं सामीप्यार्थमभिसंबन्धन्ति । निमित्तसमीपस्यैकवर्णव्यवहितस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्चमानस्य णकारादेशो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पर्यन्तीति । तैर्द्वितीयमपि पदान्तस्य णत्वार्थमन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव । येषां तु पर्यन्तीति भवितव्यमिति दर्शनम् । तेषां पूर्वसूत्रे नार्थोऽन्तग्रहणेन ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

साभ्यासस्यानितेरूपसर्गस्थात्रिमित्तादुत्तरस्योभयोर्नकारयोर्णकार आदेशो भवति । प्राणिणपति । प्राणिणत् । पराणिणपति । पराणिणत् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इत्येतस्मिन्तसति पूर्वैवैव कृतणत्वस्य द्विवचने कृते सिद्धमेतदन्तरेणापि वचनं तस्य नाश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते । तेन औजढदिति सिद्धं भवति ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्थात्रिमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति । प्रहण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । परिहणनम् । अत्पूर्वस्येति किम् । प्रव्रन्ति । तपरकरणं किम् । चिणि । प्रावनि । पर्यधानि ॥

चमोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वचंते । यकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्थात्रिमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रहण्वः । परिहण्वः । प्रहन्वः । परिहन्वः । प्रहण्मः । परिहण्मः । प्रहन्मः । परिहन्मः ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति आदेशाभिधाने । अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनं वचंते । आदेश इति किम् । अन्तर्हणनो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्हन्ति । तपरकरणं किम् । अन्तरधानि ॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेश इति वचंते । अयननकारस्य चान्तःशब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने । अन्तरयणं वचंते । अन्तरयणं शोभनम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ॥

छन्दस्यृदचग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वचंते । ऋकारान्ताद्वग्रहात् पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति छन्दसि विषये । वृमणाः । पितृयाणम् । अत्र हि वृमणा पितृयाणमिति ऋकारोऽवगृह्यते । अवग्रहणं किमर्थमुच्यते । यावत्, संहिताधिकार आध्यापरिसमाधेरित्युक्तम् । विषयोपलक्षणार्थमवग्रहणमवगृह्यमाणोद्यया स्यादन्वगृह्यमाणान्मा भूत् । अपदान्ते चावग्रहो नास्ति ॥

नश्च धातुस्थोरुपुभ्यः ॥ २७ ॥

नस्य इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्थात्रिमित्तादुत्तरस्योरुपुभ्यात् पुशब्दा-

च छन्दसि विषये । धातुस्थात्तावत् । अग्ने रक्षणः । शिक्षाणो अस्मिन् । उरुशब्दात् । उरु-
णस्कृधि । पुशब्दात् । अभिपुणः सखीनाम् । ऊर्ध्व ऊपुण ऊतये । अस्मदादेशोऽयं नस्शब्दो
बहुवचनस्य वक्षसाविति ॥

उपसर्गाद् बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रणः शूद्रः । प्रणसः
प्रणो राजा । न च भवति । प्र नो मुञ्चतम् । बहुलग्रहणाद्भाषायामपि भवति । प्रणसे मुखम् ।
उपसर्गाच्चेति चासिकाया नसादेशः ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्यो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । अन
मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं प्रयोजयन्ति । अन । प्रयाणम् । परियाणम् । परि-
माणम् । मान । प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अ-
निः । अप्रयाणिः । अपरियाणिः । इनि । प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः ।
परिहिणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् । प्रभुरनः । परिभुरनः । भुजो कौटि-
ल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । चोः कुरिति कृत्वे सिद्धं परिभुग्नाइति ॥
कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसर्गस्थानं कर्त्तव्यम् । निर्विण्णोऽहमत्र वासेन ॥

शेर्विभाषा ॥ ३० ॥

ण्यन्ताद्यो निहितः कृत्यप्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा
णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् । परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् ।
प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । अप्रयापणिः । अप्रयापनिः । प्रयापिणौ । प्र-
यापिनौ । विहितविशेषणं किम् । प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेऽपि यथा स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यच इति वर्त्तते । हलादियौ धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्यप्रत्ययः तत्स्थस्य नका-
रस्याच उत्तरस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रकोपणम् ।
परिकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपनम् । हल इति किम् । ग्रहणम् । प्रोहणम् । इजु-
पधादिति किम् । प्रचपणम् । परिवचपणम् । कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच इत्येव ।
परिभुग्ः । इजुपधस्य सर्वस्य हलन्तत्वादिह हलप्रहणमादिविशेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्त्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो हलन्ताद्वातोर्विहितो यः
कृत्यप्रत्ययस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारोभवति । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रेङ्-
णम् । परेङ्गणम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थं इजादेरेव सनुमो
नान्यस्मादिति । प्रमङ्गणम् । परिमङ्गणम् । हल इत्यधिकारादण्यन्ते नित्यं विध्यर्थ-
मेतत्र भवति ॥

वा निसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निस निक्ष निन्द इत्येतेषां नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा
णकारादेशो भवति । प्रणिसनम् । प्रनिसनम् । प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । णोप-
देशत्वादेतेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

नभाभूपूकमिरामिप्यायीवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कमि गमि प्यायी वेप इत्येतेषामुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृत्यस्य नकारस्य
णकारादेशो न भवति । भा । प्रभानम् । परिभानम् । भू । प्रभवनम् । परिभवनम् । पू । प्रवच-

नम् । पूज्यवह्णं द्रष्टव्यम् । पूजो हि भवत्येव णत्वम् । प्रपवणं सोमल्येति । कमि । प्रक्रमनम् । गमि । प्रगमनम् । परिगमनम् । प्यायी । प्रप्यानम् । परिप्यानम् । नेप । प्रवेपनम् । परिवेपनम् । अप्यन्तानां भाक्षीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

पात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

पकारात्पदान्तादुत्तरस्य णकारादेशो न भवति । निष्पानम् । हुष्पानम् । सर्पिष्पानम् । यजुष्पानम् । प्रादिति किम् । निर्णयः । पदान्तादिति किम् । कुष्णाति । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति समसोसमासोऽयं तेनेह न भवति । सुसर्पिष्केण । सुयजुष्केण । शेषाद्धि-भापेति कप् ॥

नशोः पान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते । नशोः पकारान्तस्य णकारादेशो न भवति । प्रनष्टः । परिनष्टः । पान्तस्येति किम् । प्रणदयति । परिणदयति । पान्तग्रहणं पान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात् । प्रनष्ट-स्यति । परिनष्टस्यति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । वृक्षान् । प्लक्षान् । अरीन् । गिरीन् ॥

पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः । पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदेन व्यवायेऽपि सति निमित्तनिमित्त-नोनेकारस्य णकारादेशो न भवति । मापकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । प्रावनहम् । पर्यवन-हम् । प्रगात्रयामः । परिगात्रयामः* । पदव्यवायेऽतद्धित इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । आर्द-गोमयेण । शुष्कगोमयेण । गोश्च पुरीष इति मथद् । स्वादौ पूर्वपदमिति गोशब्दः पूर्वपदं, तेन व्यवायः ॥

क्षुम्नाद्विषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । क्षुम्ना इत्येषमाद्विषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति । क्षुम्नाति । अजादेशस्य स्थानिकद्वावादिहापि प्रतिषेधो भवति । क्षुम्नीतः । क्षुम्नन्ति । वृत्तमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । छन्दस्युद्वग्रहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दन । नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नतिर्यङि प्रयोजयति । नरीवृत्तये । वृषि । त्रूपोति । नर्तन । गहन । नन्दन । विशेष । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तने । परिगहनमिति संज्ञानायां पूर्वपदात्संज्ञायामित् प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रोपसमासेऽपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शराग्निः । दुर्भानुः । इत्येताः संज्ञाः । अचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । आचार्यानी(१) हरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् ॥ हरिका । तिमिर । समीर । कुबेर ॥ हरि ॥ कर्मार्-र इत्युत्तरपदवनशब्दस्य संज्ञायाम् ॥ क्षुम्नाद्विराड्गणः । अवहितलक्षणो णत्वप्रतिषे-धः । क्षुम्नाद्विषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारस्तवर्गयोः शकारचवर्गान्भ्यां सन्निपाते शकारचवर्गावादेशौ भवतः । स्तोश्चुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वान्भ्यामपि संनिपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च संनिपाते चवर्गो भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चवर्ग इति । सकारस्य शकारेण संनिपाते वृक्षशब्दे । प्लक्ष-

(१) "तथा हापनस्य नेष्यते । विहापनः । चतुर्हापनः कर्मार इति चोत्तरपदस्य संज्ञायाम्" इत्य-धिकं वक्ष्येत् ।

इशते । तस्यैव चवर्गेण । वृक्षश्चिनोति । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । तवर्गस्य शकार-
रण । अग्निचिच्छेते । सोमसुच्छेते । तस्यैव चवर्गेण । अग्निचिच्छिनोति । सोमसुच्छिनोति ।
अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छायति । अग्निचिञ्जयति । अग्निचिञ्जकारम् । सोमसुञ्जका-
रम् । अग्निचिञ्जकारः । मस्जेः । मज्जति । भस्जेः । भृज्जति । व्रश्चेवृश्चति । यज्ञः यज्ञेः । याच-
याचेयाञ्चना । शार्दिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातामुदेशावस्य । स्तोः आविति सप्तमी-
निर्देशो न कृतः । पूर्वण परेण च श्रुना संनिपाते श्रुत्वं यथा स्यादिति ॥

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । चकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षकारटवर्गावादेशौ भवतः ।
तत्रापि तस्यैव संख्यातामुदेशाभावः । षकारेण सकारस्य । वृक्षष्ण्डे । प्लक्षष्ण्डे । तस्यैव
टवर्गेण । वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षष्टकारः तवर्गस्य षकारेण । पेष्टा । पेष्टुम् । पेष्टव्यम् ।
कृषीष्ट । कृषीष्टाः तस्यैव टवर्गेण । अग्निचिष्टीकते । सोमसुष्टीकते । अग्निचिष्टकारः । अग्नि-
चिष्टीनः । सोमसुष्टीनः । अग्निचिष्ट ङीकते । अग्निचिष्णकारः । सोमसुष्णकारः । अत् ।
तट्टति । अट्ट । अट्टति ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः षुत्वं न भवति नामित्येतद्वर्जयित्वा । श्वलिट्साये । मशुलिट्-
तरति । पदान्तादिति किम् । ईड स्तुता । ईष्टे । योरिति किम् । सर्पिष्टमम् । अनामिति कि-
म् । षण्णाम् । अत्यल्पमिदमुच्यते । अनाम्नवतिनगरीगामिति वक्तव्यम्* । *षण्णाम् ।
षण्णवतिः । षण्णगरी ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तन्न भवति । अग्निचित्पण्डे । भवान्पण्डे । महान्पण्डे
शात् ॥ ४४ ॥

तोरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तन्न भवति । प्रश्नः । विश्नः ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तप्रहणमनुवर्त्तते । यरः पदान्तस्यानुनासिके परतो वाऽनुनासिकादेशो भवति ।
वाङ्मयति । वाङ्मयति । श्वलिङ्मयति । श्वलिङ्मयति । अग्निचिङ्मयति । अग्निचिङ्मयति ।
त्रिष्टुङ्मयति । त्रिष्टुङ्मयति । पदान्तस्येत्येव । वेद्मि । क्षुम्नाति ॥ *यरोऽनुसिके प्रत्यये
भाषायां नित्यवचनं कर्त्तव्यम्* । वाङ्मात्रम् । कियन्मात्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्
सिद्धम् ॥

अचोरहाभ्यांङ् ॥ ४६ ॥

यर इति वर्त्तते । अच उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुरत्तस्य यरो ङ् भवतः । अर्क्कः ।
व्रह्मा । अपन्दुते । यर इति किम् । इन्दुते । हलन्थति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अच इति वर्त्तते । यर इति च । अच उत्तरस्य यरो ङ् भवतोऽनचि परतः । द्दयत्र ।
मद्भवत्र । अच इत्येव । स्मितम् । स्मातम् । *यणो मयो ङ् भवत इति वक्तव्यम्* ।
केचदत्र यण इति, पञ्चमी मय इति पठ्यति व्याचक्षते । तेषामुल्का वाल्मीक इत्युदाहर-
णम् । अपरे तु यण इति पठ्यति मय इति पञ्चमीति तेषां द्दयत्र मच्चत्रेत्युदाहरणम् । *श-
रः खयो ङ् भवत इति वक्तव्यम्* । अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति पठ्यति ख्याल्लिखा-
तेत्युदाहरणम् । अथवा खय उत्तरस्य शरो ङ् भवतः । वत्स्तरः । अत्स्तराः । *अवसाने च
यरो ङ् भवत इति वक्तव्यम्* । वाक्क् । वाक् । त्वक्क् । त्वक् । पट् । पट् । तत् । तत् ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनचि चेति प्राप्तिः प्रति-
पिद्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोश इति किम् । तत्त्वकथने, द्विवचने भवत्येव ।
पुत्रानतीति पुत्रादिनी । शिशुमारी व्याघ्री । * सत्परे चेति वक्तव्यम्* । पुत्रपुत्रादिनी त्वम-
सि पापे । *वा हतजग्धपर इति वक्तव्यम्* । पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ।
चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः । चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेरावा-
र्यस्य मतेन । तकारस्य थकारः । वधूसः । ककारस्य । खकारः । अक्षरम् । पकारस्य फका-
रः । अफूसराः ॥

शरोऽचि ॥ ४९ ॥

नेति वचते । शरोऽचि परतो न द्वे भवतः । अचो र्हांभ्यामिति प्राप्तिः प्रतिपिद्यते ।
कपंति । वपंति । आकर्षः । अक्षदर्शः । अचीति किम् । ददर्शते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन द्वित्वं न भवति । इन्द्रः । चन्द्रः ।
उद्ः । राट्टम् । आट्टम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विवचने न भवति । अर्कः । सर्कः । ब्रह्मा । अपह्नुने ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पात्रम् । सूत्रम् । सूत्रम् ॥

श्रलां जश्लशि ॥ ५३ ॥

श्रलां स्थाने जशादेशो भवति शशि परतः । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । दोग्धा ।
दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । शशीति किम् । दत्तः । दत्यः ।
दध्मः ॥

अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्तमानानां श्रलां चरादेशो भवति चकाराज्जश्च । चिचीपति । चिचिलत्स-
ति । चिचिकारयिपति । तिष्टासति । पिफकारयिपति । बुभूपति । जिवत्सति । हुडौकिपते ।
प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचीपति । टिटीकिपते । तितनिपति । प्रकृतिजपां प्रकृति-
जशो भवन्ति । जिनिपति । बुबुधे । ददौ । छिद्ये ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो श्रलां चरादेशो भवति । अल्पग्रहणे नानुवचते पूर्वसूत्रे वानुकृत्वत्वात् ।
भेत्ता । भेत्तुम् । भेत्तव्यम् । युयुत्सते । आरिप्सते । आलिप्सते ॥

वाचसाने ॥ ५६ ॥

श्रलां चरिति वचते । अवसाने वर्तमानानां श्रलां वा चरादेशो भवति । वाक् । वाग् ।
त्वक् । त्वग् । खलिद् । खलिद् । त्रिप्दुप् । त्रिप्दुच् ॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः अप्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्तमाने वानुनासिकादेशो भवति । दधि २ । मधु २ ।
कुमारी २ । अण इति किम् । कर्तुं । हर्तुं । अप्रगृह्यस्येति किम् । अरणी । वायु ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परसवर्ण आदेशो भवति । शङ्कित्वा । शङ्कितुम् । शङ्कितव्यम् ।

उञ्छिता । उञ्छितुम् । उञ्छितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डितव्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पितुम् । कम्पितव्यम् । इह कुर्वन्ति वृथन्ति इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नकारस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्यसिद्धत्वात्पुनर्णत्वं भवति । एवमनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रमतीति । यतीति किम् । आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तद्बुधञ्चित्रपक्षण्डसमाणन्नभः-
स्थेपुरुषोऽवधीत् । तं कथं चित्रपक्षं ढसमानं नःभस्थे पुरुषोऽवधीत् ॥

तोलि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिल्लुनाति । सोमसुल्लुनाति । मर्वाल्लुनाति । महर्वाल्लुनाति ॥

उद्ः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्त्तते । उद् उत्तरयोः स्था स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो भवति । उल्लि-
ता । उल्लितुम् । उल्लितव्यम् । स्तम्भेः खल्वपि । उल्लम्भिता । उल्लम्भितुम् । उल्लम्भित-
व्यम् । स्थास्तम्भोरिति किम् । उल्लानिः ॥ उद्ः पूर्वसवर्णत्वे स्कन्देऽङ्गन्द्स्युपसंख्यानम् ॥
अग्रं दूरमुत्कन्दः रोमे चेति वक्तव्यम् ॥ उत्कन्दको नाम रोगः । कन्दतेर्वा धात्वन्तर-
स्यैतद्रूपम् ॥

क्षयो होऽन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

क्षय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्बसति । वाग्बहसति ।
श्वलिद् हसति । श्वलिद् हसति । अग्निचिद् हसति । अग्निचिद् हसति । सोमसुद् हसति । सो-
मसुद् हसति । त्रिण्टुभसति । त्रिण्टुप् हसति । क्षय इति किम् । प्राद् हसति । भवान् हसति ।

शश्छोदि ॥ ६३ ॥

क्षय इति वर्त्तते अन्यतरस्यामिति च । क्षय उत्तरस्य शकारस्यापि परतश्छकारादेशो भ-
वति अन्यतरस्याम् । वाक्छेते । वाक् शेते । अग्निचिद् शेते । सोमसुच् शेते । श्वलिद् छेते ।
श्वलिद् शेते । त्रिण्टुप्छेते । त्रिण्टुप् शेते । *छत्वममीति वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् । तच्छ-
लोकेन, तच्छमश्रुणोत्येवमर्थम् ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । हल उतरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् ।
शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजसृतीयस्तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति । शय्या । शय्या ।
आदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर एको यकारो यमां मय इति क्रमजो द्वितीयः । तत्र
मध्यमस्य वा लोपो भवति । आदित्यो देवता अस्य स्थालीपाकस्येति आदित्यः । आदि-
त्य इत्यत्रापि द्वौ यकारौ क्रमजसृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । हल
इति किम् । अन्नम् । यमामिति किम् । अग्निः । यमोति किम् । शार्ङ्गम् ॥

क्षरो क्षरि सवर्णे ॥ ६५ ॥

हल इति वर्त्तते । हल उचरस्य क्षरो क्षरि सवर्णे परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् ।
प्रत्नमवत्तमित्यत्र प्रपस्तकाराः । क्रमजश्चतुर्थः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति ।
मरुत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः क्रमजः पञ्चमस्तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्यमानां वा लोपो
भवति । मरुच्छब्दस्य शुपसंख्यानसामर्थ्यादेव उपसर्गाच्च इति तत्त्वं भवति । क्षर इति किम्

। शार्ङ्गम् । क्षरीति किम् । प्रियपण्डः । अहोपस्य च पूर्वत्रासिध्दे न स्थानिवदिति स्थानि-
वद्भावप्रतिषेधादत्र चकारस्य अकारे लोपः स्यात् । सवर्ण इति किम् । तप्तां । तर्प्तुम् ।
तसंव्यम् । संवर्णग्रहणसामर्थ्यादिह संख्यातानुपदेशो न भवति । सवर्णमात्रे लोपो विज्ञायते ।
तेन शिण्ठि पिण्ठि इति ढकारे ङकारस्य लोपो भवति ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । पचति । पठति ।
अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतन्न प्रवर्तते । तेनोदात्तस्वरितावुभावापि
श्रूयते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तास्य स्वरितो न भवति । पूर्वेण प्रांसः प्रतिपिद्वय-
ते । अगार्ग्यकाश्यपगालवानां सतेन । उदात्ता उदयो यस्मात्स उदात्तपर इत्यर्थः । एवं
स्वरितोदयः । उदात्तोदयस्तावत् । गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्द आयुदात्तः । तस्मि-
न्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदयः । गार्ग्यः क । वात्स्यः क ।
कशब्दः स्वरितः तस्मिन् परतोऽनुदात्ताः स्वरितो न भवति । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति
किम् । गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः क । तेषां हि नतेन स्वरितो भवत्येव । उदात्तापरेत्येति वक्तव्ये
उदयग्रहणं महत्कार्यम् । अनेकाचार्यसंकीर्तने पूजार्थम् ॥

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोऽत्र विवृतोऽन्यः संवृतस्तत्र विवृतस्य संवृतः क्रियते । अकारो विवृतः संवृतो भव-
ति । वृक्षः । प्लक्षः । इह शाले कार्याथमकारो विवृतः प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो
मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते ॥ दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते ॥
तेन तयोः संवृतो न भवति ॥ संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते । तेन सर्वगुणः
प्रत्यापद्यते ॥

इष्टरूपमेख्यानवती शुद्धगणा विवृतगुलसूत्रार्था ॥

व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्चुत्तिरियं काशिका नाम ॥ १ ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ॥

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ २ ॥

इति श्रीवामनकृतकाशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

समाप्तशायमध्यायो ग्रन्थश्च ॥ ८ ॥ ४ ॥

सर्वविधपरीक्षोपयोगिपुस्तकप्राप्तिस्थानम् —

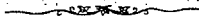
जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज् आफिस,

बिद्याविलासप्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तरफाटक,

बनारस सिटी ।

काशिकास्थसूत्राणामकारादिवर्णानुक्रमेण सूचिका ।

पृष्ठाङ्काः

- ५७६ अ अ ८।४।६८
 २९५ अर्शं हारी ५।२।६९
 ३५८ अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१
 ५२ अकथितं च कारके० ३।३।१९
 १४७ अकर्तरि च कारके० ३।३।१९
 ८२ अकर्तर्येण पञ्चमी २।३।२३
 ३६ अकर्मकाच्च १।३।२६
 ३७ अकर्मकाच्च १।३।३५
 ३९ अकर्मकाच्च १।३।४५
 ३९६ अकर्मधारये राज्यम् ६।२।१३०
 ५२० अकृच्छ्रे प्रियसुखं ८।१।१३
 ५०७ अकृतसार्वधातुक्यो० ७।४।२५
 ३९७ अके जीविकार्थे ६।२।७३
 ८९ अकेनोर्भविष्यदाधम० २।३।७०
 ६२ अक्षशलाकासंख्याः २।१।१०
 २५३ अक्षेषु ग्लहः ३।३।७०
 ११३ अक्षोऽन्यतरस्याम् ३।१।७५
 ३२० अक्षणोऽदृशनात् ५।४।७६
 १०२ अगस्त्यकैण्डिन्ययोः २।४।७०
 २५८ अगारान्तादृन् ४।४।७०
 १५४ अगारैकदेशे प्रघणः १ ३।३।७९
 ५४७ अग्नीत्प्रपणे परस्य च ८।२।९२
 ५६२ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ८।३।८२
 २२४ अग्नेर्देक् ४।२।३३
 २३४ अग्नौ चैः ३।२।९१
 १२० अग्नौ परिचाय्यो० ३।१।१३१
 ३३२ अग्राख्यायासुरसः ५।४।९३
 २६३ अग्राद्यत् ४।४।११६
 ३३९ अग्रान्तशुद्धश्रुत्वप० ५।४।१४५
 ४४० अङ्गितश्च ६।१।११९
 ५४७ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ८।२।९६
 ४२५ अङ्गस्य ६।४।१
 ३९९ अङ्गानि भैरवे ६।२।७०
 ५२३ अङ्गात्प्राप्तिलोभ्ये ८।१।३३

पृष्ठाङ्काः

- ३३५ अङ्गलेदारुणि ५।४।११४
 ३१७ अङ्गुल्यादिभ्यश्चक् ५।३।१०८
 २३३ अच ४।३।३१
 ५१० अच उपसर्गात्ताः ७।४।४७
 ४४४ अचः ६।४।१३८
 ३७२ अचः कर्तृयकि ६।१।१९९
 ११२ अचः कर्मकर्तरि ३।१।६२
 १५ अचः परिलम्बपूर्वावि० १।१।५७
 ३३० अचतुरविचतुरसुच २।५।४।७७
 २४ अचश्च १।२।२८
 ४७७ अचस्तास्वत्यल्य० ७।२।६१
 २।६ अचित्तहस्तिधेनो० ४।२।४७
 २४२ अचित्ताददेशका० ४।३।१६
 ४९४ अचि र ऋतः ७।२।१०२
 ९२६ अचि विभाषा ८।२।२१
 ३५२ अचि शीर्षः ६।१।६२
 ४३६ अचि श्लुधातुश्रुवां० ६।४।७७
 ४९६ अचो ष्णिति ७।२।११५
 १८ अचोऽन्त्यादिति १।१।६४
 ११६ अचो यत् ३।१।९१
 ५७३ अचो रहाम्यां द्वे ८।४।४६
 ४७१ अच्कावशक्तौ ६।२।१५७
 ५०४ अच घेः ७।३।११९
 ५६ अच्छगत्यर्थवदेषु १।४।६९
 ३२९ अचप्रत्यन्ववपूर्वा० ५।४।७५
 ३१७ अजयं संगतम् ३।१।१०५
 ३१० अजादी गुणवचना० ५।३।५८
 ३४१ अजादेद्वितीयस्य ६।१।२
 ३८३ अजाद्यतष्टाप् ४।१।४
 ७७ अजाद्यदन्तम् २।२।३३
 २६८ अजाविभ्यां थयन् ५।१।८
 ३७३ अजिनान्तस्योत्तरप० ५।३।८२
 ४९७ अजिब्रज्योश्च ७।३।६०
 ९८ अजेर्व्यवजपोः २।४।५६

पृष्ठाङ्काः

- ४२७ अज्ज्ञानगमां सनि ६।४।१६
 ३७२ अज्ञाते ६।३।७३
 ४७६ अञ्चेः पूजायाम् ७।२।६३
 ३०७ अञ्चेर्लुक् ६।३।३०
 ३६९ अञ्चेदञ्चन्दस्यासर्वं ६।१।१७०
 ६११ अञ्चोऽनपादाने ८।२।४६
 ६७९ अञ्जेः सिचि ७।२।७१
 ३३६ अञ्जनासिकायाः सं० ६।४।११८
 ६६७ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवाये० ८।४ २
 ६०२ अङ् गान्थेगालवयोः ७।३।९९
 ३६३ अङ्गन्यासस्त्रवायेऽपि ६।१।२६६
 २३४ अणौ च ४।३।३३
 ४६ अणावकर्मकाञ्चित्त० २।३।८८
 ३८९ अणि नियुक्ते ६।२।७६
 २०७ अणो घचः ४।१।१६६
 ६७४ अणोऽप्रगृह्यस्यानुना० ८।४।६७
 २४६ अण्कर्मणि च ३।३।१२
 २६३ अण्कृटिलिकायाः ४।६।१८
 २९९ अण्च ६।२।१०३
 १९४ अणिजोरनापंयोगुरु १ ४।१।७८
 ३२१ अणिलुगः ६।४।१६
 १६ अणुदित्सर्गस्य चा० १।१।७३
 २३९ अणुगयनादिभ्यः ४।३।७३
 २६६ अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८
 ६१३ अत आदेः ७।४।७०
 १९८ अत ह्स् ४।१।९६
 ३०१ अत ह्निठनौ ६।२।११६
 ४४० अत वत्सार्धधातुके ६।४।११०
 ४८६ अत उपधायाः ७।२।११६
 ४४१ अत एकटलमप्ये० ६।४।१०९
 ६६७ अतः कृत्तुमिकंसकुंभ० ८।३।४६
 २१० अतश्च ४।१।१७७
 १२६ अति प्रहाव्ययनशे० ६।४।४६
 ३२३ अतिधेयः ६।४।२६
 ६८ अतिरतिप्रमये च १।४।९६
 ३१० अतिशायने तमविष्टनौ ६।३।६८
 ३३३ अतोः शूनः ६।४।१६
 ४०६ अतोः शून्ये ६।२।६९१
 ३६८ अतोः शून्ये ६।१।९०

पृष्ठाङ्काः

- ६०२ अतो दीर्घो यञि ७।२।१०१
 ४६१ अतो भिस ऐस् ७।१।९
 ४६३ अतोऽम् ७।१।२४
 ४८० अतो येयः ७।२।८०
 ३६० अतोरोरप्लुतादप्लुते ६।१।११६
 ४३२ अतो लोपः ६।४।४८
 ४६६ अतो वरान्तस्य ७।१।२
 ४६६ अतो ह्लादेल्लघोः ७।२।७
 ४४० अतो हेः ६।४।१०६
 ६६ अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९
 ६११ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।४।६८
 ६६० अत्रानुनासिकः पूर्णस्य० ८।३।२
 १०० अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठ० २।४।६६
 ४२६ अत्वसन्तस्य चाधातोः ६।४।१४
 ६१६ अत्स्मृहत्वरप्रयत्नद० ७।४।६६
 ६०२ अदः सर्वेषाम् ७।६।१००
 ४६१ अदभ्यस्तात् । ७।१।४
 २७ अदर्शनं लोपः १।१।६०
 ४८६ अदसौ सुलोपश्च ७।२।१०७
 ७ अदसो मात् १।१।१२
 ६४६ अदसोऽसेदांद् द्वौ मः ८।२।८०
 १०२ अदिप्रभृतिभ्यः षपः २।४।७२
 १२० अदूरभवश्च ४।२।७०
 ६ अदेर् गुणः १।१।२
 ९६ अदोजग्धिर्ल्यसिक्तिके २।४।३६
 १३२ अदोऽनन्ते ३।२।६८
 ६६ अदोऽनुपदेशे १।४।७०
 ४६४ अद्दुदतरादिभ्यः पञ्च० ७।१।२६
 २६६ अद्भिः स्रंसंस्त्रुत्तम् ४।४।१३४
 २८७ अद्यधीनावच्छये ६।२।१३
 ६६७ अधःशिरसौ पदे ८।३।४७
 २९६ अधिकम् ६।२।७३
 ८९ अधिकरणवाचिनश्च २।३।६८
 ७४ अधिकरणवाचिना च २।०।१३
 ३०१ अधिकरणविचाले च ६।३।४३
 १७३ अधिकरणे घन्यः ३।४।६१
 १२४ अधिकरणे घेतोः ३।२।१६
 १२ अधिकरणैतापत्ये च २।४।१६
 २४१ अधिकरणे शून्ये ४।३।८०

पृष्ठाङ्काः

- २४१ अभिजनश्च ४।३।९०
 ३१८ अभिजिह्विदन्तुं १।३।११८
 १३६ अभिज्ञावचने लृट् ३।२।११२
 १२ अभिनिविशश्च १।४।४७
 २४१ अभिनिष्क्रामतिहो ४।३।८६
 ५६२ अभिनिसः स्तनः ० ८।३।८६
 ५८ अभिपरी अनर्थकौ १।४।९३
 ४४ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः १।३।८०
 ५८ अभिरभागे १।४।९१
 २५० अभिविधौ भाव इनुण ३।३।४४
 ३२६ अभिविधौ संपदा च ५।४।५३
 ३२६ अभृततभ्दावेकृभ्वस्तियोगे
 संपद्यकर्तरिच्चिः ५।४।६०
 ४०४ अभेर्मुखम् ६।२।१८५
 ४७२ अभेश्चाविद्वयं ७।२।२५
 २८७ अभ्यमित्राच्छ च ५।२।१७
 ३४७ अभ्यस्तुत्य च ६।१।३३
 ३७१ अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८९
 ४३६ अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८
 ४१६ अभ्यासाच्च ७।३।५५
 ५७४ अभ्यासे चर्च ८।४।५४
 १०९ अभ्युत्साद्यां प्रजनं ३।१।४२
 १२८ अभ्युत्पन्नकृते च ३।२।५३
 ३९१ अभ्यहन्तव नगरेऽनु ६।२।८९
 ११९ अभावात्पद्यत्तरं ३।१।१२४
 २३४ अभावात्पद्या वा ४।३।३०
 ३५९ अमि पूर्वः ६।१।१०७
 ३२१ अमु च च्छन्दसि ५।४।१२
 ४०८ अमुधंमस्तकात्स्वा ६।३।१२
 ७५ अमैवाव्ययेन २।२।२०
 ४५६ अमो मन् ७।१।४०
 ५४३ अमनरुधरवरित्युभयं ८।२।७०
 ५६३ अम्बाम्बगोभूमिसं ८।३।९७
 ५०३ अम्बार्थनद्योह स्वः ७।३।१०७
 ४६४ अम् संतुद्धौ ७।१।१९
 २९५ अयःशुलदण्डाजिनां ५।२।७६
 ५०७ अयद् यि ङिति ७।४।२२
 ५७० अयने च ८।४।२५
 ४८ अयस्मयादीनि च्छं १।४।२०

पृष्ठाङ्काः

- ४३३ अयामन्तालवाप्येत्स्विं ६।४।५५
 २२९ अरण्यान्मनुष्ये ४।२।१२९
 ३१२ अरिष्टगौडपूर्वं च ६।२।१००
 ४१६ अरुह्यिपदजन्तस्य सुं ६।३।६७
 ३२६ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरे ५।४।५१
 ५१४ अर्तिपिपत्योश्च ७।४।७७
 २४४ अर्तिलुधूसूत्रनसं ३।२।१८४
 ४६२ अर्तिह्रींलीरीक्नुं ७।३।३६
 २७ अर्थवद्घातुरप्रत्ययः ० १।२।४५
 ३८५ अर्थे ६।२।४४
 ४२० अर्थे विभाषा ६।३।१००
 ४७१ अर्धैः संनिविभ्यः १ ७।२।२
 ७२१ अर्धं नपुंसकम् २।२।२
 ९५ अर्धर्चाः घृसि च २।४।३९
 ३३३ अर्धाच्च ५।४।१००
 ४९१ अर्धात्परिमाणस्य ५० ७।३।२६
 २३१ अर्धाद्यत् ४।३।४
 ३९१ अर्धैवावर्णं द्वयच्छयच् ६।२।९०
 ११७ अर्थः स्वामित्वैश्ययोः ३।१।१०३
 ४४३ अर्धवर्णसावनजः ६।४।१२०
 ३०२ अर्शा आदिभ्योऽच् ५।२।१२७
 १२४ अर्हः ३।२।१२
 १३८ अर्हः प्रशंसायाम् ३।२।१३३
 १३६ अर्हं कृत्यत्रचञ्च ३।३।१६९
 १३९ अर्लंकृन्निराकृ ३।२।१३६
 १७० अल्ललत्रोः प्रतिषे ३।४।१७
 ४०६ अल्लुगुत्तरपदे ६।३।१
 १४२ अलोऽन्त्यस्य १।१।५२
 १८ अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा १।१।६५
 ३३८ अल्पाख्यायाम् ५।४।१३६
 ७७ अल्पाचत्तरम् २।२।३४
 ३१४ अल्पे ५।३।८५
 ४४४ अल्लोपोऽनः ६।४।१३४
 २५५ अवकयः ४।४।५०
 ३१५ अवक्षेपणे कम् ५।३।९५
 ३६२ अवह् स्फोटायनस्य ६।१।१२३
 १७० अवचक्षे च ३।४।१५
 ११६ अवचपण्यत्रयांर्हो ३।१।१०१
 ३६९ अवपयासिच ६।१।१२१

पृष्ठाङ्काः

- ४८८ अवयवाहृतोः ७।३।११
 २४८ अवयवे च प्राण्यौ ४।३।१३६
 २७८ अवयसि ङश्च ६।१।८४
 ६४३ अवयाः श्वेतवाः पुरो ८।२।६७
 ३३१ अवसमेन्धेभ्यस्तमसः ६।४।७९
 ६६० अवाञ्चालम्बनाविदू ८।३।६८६
 २८९ अवात्कुटाराच्च ६।४।३०
 ४० अवाद्वयः १।३।६१
 २८७ अवारपारावारोत्यन्तानु ६।२।११
 २२८ अवृद्धादपि बहु ४।२।१२६
 २०१ अवृद्धाभ्यो नदी ४।१।११४
 ३२३ अवेः कः ६।४ २८
 १६१ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्ध ३।३।६१
 १६९ अवे तृद्योर्वन् ३।३।१२९
 १३१ अवे यजः ३।२।७२
 ४३० अवोद्वौघप्रश्रयति ६।४।२९
 २४८ अवोदोर्नियः ३।३।२६
 ३६८ अव्यक्तानुकरणस्यां ६।१।९८
 ३२७ अव्यक्तानुकरणाद्द्वयं ६।४।४७
 ६१ अव्ययं विभक्तिसमीपं २।१।६
 ३१२ अव्ययसर्वनाम्नामकं ६।३।७१
 २२० अव्ययात्स्यप् ४।२।१०४
 १०३ अव्ययादाप्सुषः २।४।८२
 ६१ अव्ययीभावः २।१।६
 १२ अव्ययीभावश्च १।४।४१
 ९३ अव्ययीभावश्च २।६।१८
 २३७ अव्ययीभावाच्च ४।३।६९
 ४१८ अव्ययीभावे चाकारे ६।४।८१
 ३३४ अव्ययीभावे दारं ६।४।१०७
 १७६ अव्यये यथाभिप्रेतां ४।३।६९
 ३६१ अव्याद्वघादपक्रं ६।१।११६
 ६०८ अदानायोदन्यधं ७।४।३४
 २३८ अदान्धे यत्त्वावन्त्यत् ४।३।६४
 १४ अदान्ता च २।४।२४
 १९३ अदानोत्तेश्च ७।४।७२
 ४६७ अक्षरक्षारवृषपत्यगां ७।१।६१
 २१६ अक्षपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४
 २८८ अक्षस्यैकाहगमः ६।२।११
 ६८८ अक्षपत्यात् ७।४।३७

पृष्ठाङ्काः

- २०० अस्वादिभ्यः फञ् ४।१।११०
 २६४ अधिमानण् ४।४।१२६
 ३२० अधिष्ठांशितंश्वलं ६।३।९९
 ४२० अधपठ्यवृत्तीयास्थं ६।३।९९
 ४८१ अष्टन आ विभक्तौ ७।२।८४
 ४२४ अष्टनः संज्ञायाम् ६।३।१२६
 ३६९ अष्टनो दीर्घात् ६।१।११७२
 ४६३ अष्टाभ्य औश् ७।१।२१
 २० असंयोगाहिट् किव १।२।६
 २४९ असंज्ञायां तिलं ४।१।१४९
 २७० असमासे निष्कां ६।१।२०
 २३२ असंप्रतिके ४।३।९
 ४२८ असिद्धवदत्राभाव ६।४।२२
 २६४ असुरस्य स्वम् ४।४।१२३
 १२७ असूर्यललाटयोर्हं २।२।३६
 ६६ अस्तं च १।४।६८
 ३०८ अस्तातिच ६।३।४०
 २६७ अस्तित्नास्तित्दिष्टं ४।४।६०
 ६०१ अस्तिसिचोऽष्टके ७।३।९६
 ९८ अस्तेभ्यः २।४।६२
 ४६ अस्थिदधिसक्थ्यं ७।१।७६
 ३० अस्मदो द्वयोश्च १।२।६१
 ६० अस्मद्युत्तमः १।४।१०७
 ३०२ अस्मायामेधात् ६।२।९२१
 ६०८ अस्य स्त्री ७।४।३२
 १७६ अस्यतितृपोः क्रियां ३।४।६७
 ११० अस्यतिवक्तिख्यातिं ४।१।६२
 ६०६ अस्यतेस्थुक् ७।४।१७
 १९१ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ४।१।६३
 ३३१ अहः सर्वकदेशसंख्यां ६।४।८४
 ३०४ अहंशुभमोर्युस् ६।२।१४०
 ६४३ अहन् ८।२।६८
 ३८६ अहीने द्वितीया ६।२।४७
 ६२७ अहेतिपिनियोगे च ८।३।६१
 ६२४ अहो च ८।१।४०
 ४४६ अहृष्टलोरेव ६।४।११६
 ६६८ अहोऽन्तात् ८।४।४
 ३३२ अहोऽन्तं पतेभ्यः ६।४।८८
 ४६ अक्षरारादेका संज्ञा १।४।१

पृष्ठाङ्काः

- २५१ आकर्षात्पृष्ठ ४।४।९
 २९४ अकर्षादिभ्यः कन् ५।२।६४
 २८२ आकालिकडाद्यन्तं ५।१।११४
 २५५ आक्रान्दाटठञ्ज ४।४।३८
 ४०१ आक्रोशे च ६।१।१५८
 १५८ आक्रोशे नञ्यनिः ३।३।११२
 १५० आक्रोशे वन्योर्षहः ३।३।४५
 १३८ आ क्रेस्तच्छीलं ३।२।१३४
 ४९ आख्यातोपयोगे १।४।२९
 २८७ आगवीनः ५।२।१४
 १०१ आगस्त्यकौण्डिन्यं २।४।७०
 २१३ आग्रहायण्यश्वत्याष्टक ४।२।२२
 ३८ आङ् उद्गमने १।३।४०
 ५०२ आङ् चोपः ७।३।१०४
 १२४ आङ् ताच्छील्ये ३।२।११
 १५३ आङ् युद्धे ३।३।७३
 ३५ आङ् दोऽनास्यविहं १।३।२०
 ५०४ आङ् नाऽस्त्रियाम् ७।३।१२०
 ३६२ आङ्ोऽनुनासिकं ६।१।१२६
 ३६ आङ्ो यमहनः १।३।२८
 ४५९ आङ्ो यि ७।१।६५
 ६३ आङ् मर्यादाभिविध्योः २।१।१३३
 ५८ आङ् मर्यादावचने १।४।८९
 ३५४ आङ्माङ्गोश्च ६।१।७४
 २८२ आ च त्वात् ५।१।१२०
 ४४१ आ च हौ ६।४।११७
 ३९२ आचार्योपसर्जनं ६।२।१०४
 ३८३ आचार्योपसर्जनश्चां ६।२।३६
 ४६२ आच्छीनद्योतुं ७।१।८०
 ४५७ आज्ञसेरसुक् ७।१।५०
 ४०७ आज्ञायिनि च ६।३।५
 ३५७ आटश्च ६।१।९०
 ४३५ आडजादीनाम् ६।४।७२
 १७९ आहुत्तमस्य पिच ३।४।९२
 २७४ आलकाचितपात्रां ५।१।५३
 १२९ आल्यसुभगत्थूलं ३।२।५६
 ५०३ आण् नद्याः ७।३।११२
 १८० आत पे ३।४।९५
 ४५५ आत औ णलः ७।१।३४

पृष्ठाङ्काः

- १८१ आतः ३।४।११०
 १२१ आतश्चोपसर्गं ३।१।१३६
 १५७ आतश्चोपसर्गं ३।३।१०६
 ४९० आतो ङितः ७।२।८१
 ५५० आतोऽदि नित्यम् ८।३।३
 ४४४ आतो घातोः ६।४।१४०
 १२३ आतो नुपसर्गं कः १।३।२।३
 १३१ आतो मन्निन्कनिं ३।२।७४
 ४९२ आतो युक् चिण् ७।३।३३
 १६० आतो युच् ३।३।१२८
 ४३५ आतो लोप इदि च ६।४।६४
 ४८७ आत्मनश्च ६।३।६
 ४५१ आत्मनेपदेष्वनतः ६।१।५
 ९७ आत्मनेपदेष्वन्यतं २।६।४४
 १११ आत्मनेपदेष्वन्यतरं ३।२।५४
 २६८ आत्मन्विश्वजनं ५।१।९।
 १३३ आत्ममानेखश्च ३।३।८३
 ४४९ आत्माध्वानौ खे ६।४।१६९
 २४७ आधर्षणिकल्पेकलोपश्च ४।३।१३३
 ५५ आदरानादरयोः सः १।४।६३
 ४९५ आदाचार्याणाम् ७।३।४९
 ३८१ आदिः प्रत्येनसिः ६।२।२७
 ३७१ आदिः सिचोन्यं ६।१।१८७
 १७७ आदिकर्मणिः क्तः कः ३।४।७१
 ४७० आदितश्च ७।२।१६
 १९ आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१
 ३८७ आदिरुदात्तः ६।२।६४
 ३३ आदिशिदुदवः १।३।५।
 ३७२ आदिर्णमुल्यन्यतं ६।१।१९४
 ३९५ आदिश्चिहणादीनाम् ६।२।२२५
 १४२ आहगमहनजनः ३।३।१७५
 १४ आदेः परस्य १।१।५४
 ३४९ आदेच उपदेशोऽशिति ६।१।६५
 ५५९ आदेशप्रत्ययोः ८।३।५९
 ३५६ आद्गुणः ६।१।८७
 ८ आद्यन्तवदेकस्मिन्
 १३८ आद्यन्तौ टकितौ १।१।२१
 ३९४ आद्युदान्तं व्यचक्षन् ६।२।११९
 १०३ आद्युदात्तश्च ३।१।३

पृष्ठाङ्काः

- ५१ आधारेऽधिकरणम् १।४।४५
 ४१० आनद्धृतो द्वन्द्वे ३।३।२
 ४२९ आनाय्योऽनित्ये इत् १।१२७
 ५६९ आनि लोट् ८।४।१६
 ४८१ आने मुक् ७।३।८२
 ४९३ आन्महतः समाना० ६।३।४६
 ४४६ आप्त्यस्य च तद्धि० ६।४।१५१
 ३६१ आपो जुपाणो वृ० ६।१।१८
 ५०६ आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५
 ५११ आप्प्रपृधार्मात् ७।४।५५
 २८६ आप्रपदे प्राप्नोति ५।२।८
 ५१८ आवाये च ८।१।१०
 १७१ अमीक्ष्ये णमुल् च ३।४।२२
 ५२६ आम एकान्तरमाम० ८।१।५५
 १०३ आमः १।४८१
 ५२९ आमन्त्रितस्य च ६।१।१९७
 ३७२ आमन्त्रितस्य च
 ४२० आमन्त्रितस्य च ८।१।१०
 ४५७ आमि सर्वनाम्नः सुट् ७।१।५२
 १७९ आमेतः ३।४।९०
 ४१ आमप्रत्ययवत्कृजोऽनु० १।३।६४
 ५४७ आम्नेडितं भर्त्सने ७।२।९५
 ४५० आयनेयीनीयियः फट् ७।१।२
 १०८ आयादय आर्धधातु० ३।१।३१
 ८५ आयुक्तकुशलाम्या० २।३।४०
 २४२ आयुधजीविभ्यदलः ४।३।९१
 ३१८ आयुधजीविसंघा० ५।३।११४
 २५३ आयुधाच्छ च ४।४।१४
 २०३ आरगुदीचाम् ४।१।१३०
 १८२ आर्षधातुर्क शेषः ३।४।११४
 ४७३ आर्षधातुकर्येद्वला० ७।२।३५
 ४३२ आर्षधातुके ६।४।४६
 १६ आर्षधातुके २।४।२५
 ३८७ आर्यो माद्यगृहमा० ६।१।१।१८
 २६९ आर्द्रादगोपुच्छसंख्या० ६।१।१९
 ३०२ आर्द्रात्तवी यलु० ५।२।१२५
 १९४ आयव्याञ्च ४।१।७५
 १६६ आयदपकाधमर्थं ३।३।१७०
 २५९ आयसधात्तल ४।४।७४

पृष्ठाङ्काः

- १६० आर्शसायां भूतवच्च ३।३।१३३
 १६० आर्शसावचने लिट् ३।३।१३४
 ३८० आशङ्खावाधने दीय० ६।२।२१
 ३७४ आशितः कर्ता ६।१।२०७
 १२७ आशिते भुवः करण० ३।२।४५
 १२३ आशिपि च ३।१।१५०
 ८७ आशिपि नाथः २।३-५५
 १६७ आशिपि लिङ्गलोटी ३।३।१७३
 १२८ आशिपि हनः ३।२।४९
 ३६५ आश्रयमनित्ये ६।१।१७४
 २३६ आश्वयुज्या वृत् ४।३।४५
 ५३४ आसन्दीवद्वीवच्च० ८।२।१२
 ४१९ आ सर्वनाम्नः ६।३।९१
 ११९ आसुयुवपिरपि० ३।१।१२६
 ३६५ आस्पदे प्रतिष्ठा० ६।१।१४६
 ५३८ आहस्थः ८।३।३५
 ३०८ आहि च द्वे ५।३।३७
 ५२५ आहो उताहो चानन्तर ८।१।४९
 ४२३ अकः काशे ६।३।१२३
 ४२४ अकः सुणि ६।३।१३४
 ५ इको गुणवृद्धी १।१।३
 ४६१ इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३
 २१ इको अल १।२।९
 ३५४ इको यणचि ६।१।७७
 ४२३ इको चहेऽपीलोः ६।३।१२१
 ३६२ इकोऽसवर्णे शाकं ६।१।१२७
 ४१५ इकोऽहस्योऽद्यो गा० ६।३।३१
 ३८१ इगन्तकालकपालभ ६।२।२९
 २८४ इगन्ताद्य लघुपूर्वात् ५।१।१३१
 १२१ इगुपधनाप्रीकितः ३।१।१३५
 १३ इग्यणः संप्रसारणम् १।१।४५
 १७ इलश्च २।४।४८
 १४८ इलश्च ३।३।३१
 १३८ इल्लघायाः शयकृ० ३।२।१३०
 ४१६ इच एकाचोऽप्रत्यय० ६।३।६८
 ३३७ इचकमंज्यतिहारे ५।४।१२७
 १५६ इच्छा ३।३।१०१
 १६५ इच्छार्थेभ्यो विभा० ३।३।१६०
 १६५ इच्छार्थेयु लिट् ३।३।१६७

पृष्ठाङ्काः

- ५७१ इजादेः सनुमः ८।४।३२
 १०८ इजादेश्च गुरुमतोऽनु० १।१।३६
 १९ इजः प्राचाम् २।४।६०
 २२६ इजश्च ४।२।११२
 ५३७ इट ईटि ८।२।२८
 १८१ इटोऽत् ३।४।१०६
 ४७४ इद् सनि वा ७।२।४१
 ४७८ इडन्यतिव्ययतीनाम् ७।२।६६
 ५५८ इडाया वा ८।३।५४
 ५५५ इणः षः ८।३।३९
 ५६१ इणः पीध्वंलुङ्खलितो ८।३।७८
 ९७ इणो गा लुङि १।२।४।४५
 ४३७ इणो यण् ६।४।८१
 ५५८ इणकोः ८।३।५७
 २४२ इणनशाजिसतिभ्यः ३।२।१६३
 ४७५ इग्निष्टायाम् ७।२।७४
 ३०५ इतराभ्योऽपि इदयन्ते ५।३।१४
 ३४ इतरेतराऽन्योऽन्योप० १।३।१६
 १८० इतश्च ३।४।१००
 १८० इतश्च लोपः परस्मैप० ३।४।९७
 २०२ इतश्चानिजः ४।२।१२२
 ४६३ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ७।१।८६
 १९३ इतो मनुष्यजातेः ४।१।६५
 ८१ इत्थंभूतलक्षणे २।३।२१
 ३९१ इत्थंभूतेन कृतमि० ६।२।१४९
 ४१९ इत्थंकिमोरीङ्की ६।३।९०
 ४५७ इदन्तो मति ७।१।४६
 ३०४ इदम इश ५।३।३
 ३०६ इदमत्यमुः ५।३।२४
 ५१ इदमोन्वादेशोऽशनु० २।४।३२
 ४८५ इदमो मः ७।२।१०८
 ३०६ इदमो हिल् ५।३।१६
 ३०५ इदमो हः ५।३।११
 ४५८ इदितो मुम्घातोः ७।१।५८
 ५५५ इट्टुट्टुपधस्य चाप्रत्यय० ८।३।४१
 ५०४ इट्टुङ्गयाम् ७।३।११८
 ४८५ इट्टोऽच् पुंसि ७।२।१११
 २८ इट्टोण्याः १।२।५०
 ४४१ इदरिद्रस्य ६।४।११४

पृष्ठाङ्काः

- ४१० इद्वृद्धौ ६।३।२८
 ३४० इनः स्त्रियाम् ५।४।१५२
 २८९ इनचिपटश्चिकचि च ६।२।३३
 ४४८ इनण्यनपत्ये ६।४।१६४
 २१७ इनित्रकव्यचश्च ४।२।५१
 १९० इन्द्रवरुणभवशावैरु० ४।०।४९
 ४९६ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमि० ५।२।९३
 ३६२ इन्द्रे च नित्यम् ६।१।१२४
 २६ इन्धिभवतिभ्यां च १।२।६
 ४२७ इन्हन्पृषार्यम्णां शौ ६।४।१३
 ४३६ इरयोरे ६।४।७६
 १११ इरितो वा ३।१।५७
 ३१६ इवे प्रतिकृतौ ५।३।९६
 ४९९ इपुगमियमां छः ७।३।७७
 ४१६ इष्टकेषीकामां० ६।३।६५
 २९७ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८
 ४५७ इष्टीनमिति च ७।१।४८
 ४४८ इष्टस्य विद् च ६।४।१५९
 ४९५ इसुसुक्तान्तात्कः ७।३।५१
 ५५६ इसुसोः सामर्थ्यं ८।३।४४
 ४३९ इस्यन्त्रन्किपु च ६।४।९४
 ५०८ ई घ्राघ्नोः ७।४।३१
 ११७ ई च खनः ३।१।१११
 ५१७ ई च गणः ७।४।९७
 ४६२ ई च द्विवचने ७।१।७७
 ३६२ ईचाकवर्ममणस्य ६।१।३३०
 ४८० ईडजनोर्ध्वं च ७।२।५८
 ३७४ ईडवन्द्वृजंसकुहां० ६।१।२१४
 ४९० ईदग्नेः सोमवरुणयोः ६।३।२७
 ४८१ ईदासः ७।२।८३
 ८ ईदृतौ च सप्तम्यर्थे १।१।१९
 ७ ईदृदेद्वद्विवचने प्रगृह्यम् १।१।११
 ४३५ ईधनि ६।४।६५
 ३४० ईयसश्च ५।४।१५५
 ३७५ ईयत्याः ६।१।२२१
 ४८० ईशः से ७।२।७७
 १६९ ईशरे तोसुन्कसुनो ३।४।१३
 ७३ ईपदकृता २।२।७
 ३८६ ईपदन्यतरस्याम् ६।३।७४

पृष्ठाङ्काः

- ४२१ ईपदर्थे ६।३।१०५
 ३१२ ईपदसमाप्तौ कल्पपद्धते ० ५।३।५७
 १५९ ईपददुःसुषु कृच्छ्रां ० ३।३।१२६
 ४४१ ई हल्यघोः ६।४।११३
 ३६२ ई ३ चाक्रवर्मणस्य ६।१।१३०
 २६७ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२
 १८४ उगितश्च ४।१।६
 ४८१ उगितश्च ६।३।४५
 ७६० उगित्वां सर्वनामं ७।१।८०
 १२७ उग्रपश्येरेमदपाणिञ्च ३।२।३७
 २४ उच्चैस्तोत्तः १।२।२९
 २५ उच्चैस्तरां वा वपद्कारः १।२।३५
 ८ उजः १।१।१७
 ५५३ उभि च पदे ८।३।५१
 २५४ उञ्छति ४।४।३२
 ३६७ उच्छादीनां च ६।१।१६०
 १४६ उणादयो बहुलम् ३।३।१
 ४४० उत्तश्च प्रत्ययां ० ६।४।१०६
 १६४ उत्ताप्योः समर्थयो ० ३।३।१५२
 ५०१ उत्तो वृद्धिलुकि हलि ७।३।८९
 २९६ उत्क उन्मनाः ५।२।८०
 २२४ उत्करादिभ्यदछः ४।२।९०
 ३३२ उत्तमैकान्यां च ५।८।९०
 २७७ उत्तरपथेनाह्नं च ५।१।७७
 ३९३ उत्तरपदवृद्धौ सञ्च च ६।२।१०५
 ४८८ उत्तरपदस्य ७।३।१०
 ३९३ उत्तरपदाजिः ७।२।१११
 ३३३ उत्तरमृगपूर्वांश्च सक्त्नः ५।४।९८
 ३०८ उत्तराद्य ५।३।३८
 ३०८ उत्तराधरक्षिणादां ५।३।३४
 ५१५ उत्तरस्यातः ७।४।८८
 १९६ उत्सादिभ्योऽप् ४।१।२७
 ४४४ उद् ईत् ६।४।३३९
 ५७५ उद्दः स्यास्तम्भोः पूर्वो ८।४।६१
 ४५६ उद्दकस्योद्दः संज्ञायाम् ६।३।५६
 ३९३ उद्दकेऽकेवले ६।२।९६
 २२१ उद्दक्य विपादाः ४।२।७४
 १६९ उद्दोऽनुदके ३।३।१२३
 ५३५ उद्दन्पानुदयो च ८।२।१३

पृष्ठाङ्काः

- २९४ उदराहगाद्युते ५।२६७
 ३३३ उदराभ्येवेषु ६।२।१०४
 ४० उदक्षरः सकर्मकात् १।३।५३
 २१३ उदक्षितोऽन्यतरस्यां ४।२।१९
 ३६९ उदात्तयो ह्रस्वपूर्वात् ६।१।७४
 २६ उदात्तस्वरितपरस्य ० १।२।४०
 ५३४ उदात्तस्वरितयोर्वर्णः ० ८।२।४
 ५७६ उदात्ताद्नुदात्तस्य ० ८।४।५६
 १२३ उदि कृले रुजिबहोः ३।१।३१
 १४९ उदि भद्रः ३।३।३५
 ४७६ उदितो वा ७।३।५६
 २५१ उदिश्रयतिथौतिष्ठुवः ३।३।४९
 २०७ उदीचां वृद्धादगो ० ४।१।१५७
 ४९४ उदीचामातः स्थाने ० ७।३।४६
 २०६ उदीचामिन् ४।१।१५३
 १७० उदीचां माहो व्यती ० ३।४।१९
 २२६ उदीच्यग्रामाच्च बह्वं ४।२।१०९
 २३ उदुपधाद्वादादिकर्म ० १।२।२१
 ३५ उदोऽनुध्वं कर्मणि १।३।२४
 ४६५ उदोऽनुध्वं पूर्वस्य ७।१।१०२
 १५४ उदोनोऽस्याधानम् ३।३।८०
 ३३९ उद्विभ्यां काकुदस्य ५।४।१४८
 ३६ उद्विभ्यां तपः १।३।२७
 २४८ उन्नयोर्घः ३।३।२९
 १०१ उपकादिभ्योऽन्यतर ० २।४।६९
 १५४ उपपन्न आधये ३।३।८५
 २३५ उपजानूपकणो ० ४।३।४०
 २४५ उपजाते ४।३।११५
 ९३ उपजोपक्रमे सदाद्यां ० २।४।२१
 १७३ उपदेशस्मृतीषाशाम् ३।४।४७
 ३२ उपदेशेऽजनुनासिकं ० १।३।२
 ४७८ उपदेशेऽस्त्यतः ७।२।६२
 ५४४ उपधायां च ८।२।७८
 ४६५ उपधायाश्च ७।१।१०१
 ७५ उपपदमति २।१।१९
 ३८ उपपराभ्याम् १।३।३९
 ३८१ उपमाने दाद्वार्धं ० ६।२।८०
 ३३८ उपमानाद्य ५।४।१३७
 ३३३ उपमानाद्प्राणिषु ५।४।९७

शृङ्गाः

- १०४ उपमानादाचारे ३।१।१०
 ६९ उपमानानि सामान्यं २।१।१६
 १७३ उपमाने कर्मणि च ३।१।४५
 ६९ उपमितं व्याघ्रादिभिः ० २।१।१६
 ५४८ उपरिस्त्रिदासीदि ० ८।२।१०२
 ५१८ उपर्यध्यधसःसामीप्ये ८।१।७
 ३०७ उपर्युप रिष्टात् ५।३।३१
 १६९ उपसवादावाङ्मयोश्च ३।१।८
 ५६२ उपसर्गप्रादुर्भ्यासं ८।३।८७
 ५२४ उपसर्गोच्यपेतं च ८।१।३८
 ३२३ उपसर्गस्य ध्वन्यसं ६।३।१२२
 ३३६ उपसर्गस्यायतौ ८।२।१९
 ५४ उपसर्गाः क्रियायोगे १।४।५९
 ३३६ उपसर्गाच्च ५।४।११९
 २८२ उपसर्गाच्छन्दसि ० ५।१।११८
 ४६० उपसर्गात्खलघनोः ७।१।६७
 ५४९ उपसर्गात्पुनोत्सुव ० ८।३।६५
 ४०३ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रु ० ६।२।१७७
 ३३१ उपसर्गाद्घ्वनः ५।४।८५
 ५६९ उपसर्गादसमासे ० ८।४।१४४
 ३५७ उपसर्गाद्घति घातौ ६।१।९१
 ५०७ उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ७।४।२३
 ५७१ उपसर्गाद्बहुलम् ८।४।२८
 १५५ उपसर्गं घोः क्रिः ३।३।१२
 २३३ उपसर्गं च संज्ञायाम् ३।२।१९
 १५२ उपसर्गोद्घः ३।३।५९
 २४८ उपसर्गं खः ३।३।२२
 ७७ उपसर्जनं पूर्वम् २।२।३०
 १९७ उपसर्थाकाल्या प्र० ३।१।१०४
 ४४ उपाच १।२।८४
 ५६ उपाजोऽन्वाजे १।४।७३
 ३६४ उपात्प्रतियलवैकृतं ० ६।१।१३९
 ४१० उपात्प्रशोसायाम् । ७।१।६६
 ४०५ उपाद्द्व्यजजिनम ० ६।२।१९४
 ४० उपाद्यमः स्वकरणे १।३।५६
 २८९ उपाधिभ्यां त्यक्त्वा ० ५।२।३९४
 ३६ उपात्तन्त्रकरणे १।३।२५
 ५७ उपात्तन्त्रयाद्घसः १।४।४८
 २३५ उपैयिवाननाश्वानं ३।२।१०१

शृङ्गाः

- ३७७ उपोत्तमं रिति ६।१।२१७
 ५५ उपोऽधिके च १।४।८७
 २३६ उभे च ४।२।४४
 ५५१ उभयथर्तु ८।३।८
 ८८ उभयप्रासौ कर्मणि २।३।८
 २९२ उभातुदात्तो नित्यम् ५।२।४४
 ३४२ उभे अभ्यस्तम् ६।१।२५
 ३९७ उभे वनस्पत्यादिषु ० ६।२।१४०
 ५७० उभौ साम्यासस्य ८।४।२१
 २५० उभोर्णयोर्वा ४।३।१५८
 ३४० उरः प्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१
 १४ उरण् रपरः १।१।५१
 ५१३ उरत् ७।४।६६
 २६१ उरसोऽण् च ४।४।९४
 २४५ उरसो थच्च ४।३।११४
 ५०७ उरत् ७।४।७
 २१ उच्च १।२।१२
 १०९ उपविद्जागृभ्यो ६।२।४०
 ४१० उपासोपसः ६।३।३३
 ३८४ उष्ट्रः सादिवाभ्योः ६।२।४०
 २५० उष्ट्राद् हुञ् ४।३।५७
 २५८ उख्यपदान्तात् ६।१।९६
 ८ ऊँ १।१।१८
 २४ उक्तालोऽञ्जस्वदीर्घं १।२।२७
 १११ उक्तः ४।१।६६
 ३६९ ऊडिदम्पदायप्पुत्रौ ० ६।१।११७
 १५६ ऊतियूतिजूतिसाति ० ३।३।९७
 ४२० ऊदनोदेशे ६।३।९८
 ३३८ ऊरुपधाया गोहः ६।४।८९
 ३३७ ऊवसोऽनङ् ५।४।१३१
 ४०० ऊनार्थकलहं तृतीं ० ६।८।१४३
 १९३ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ४।१।६९
 ३०२ ऊर्गाया लुप् ५।२।१२३
 ५०१ ऊर्णोतेर्विभाषा ७।४।९०
 ४६६ ऊर्णोतेर्विभाषा ६।२।६
 ३३७ ऊर्वादिभाषा ५।४।१३०
 २७३ ऊर्वां श्रुपिपूरोः ३।४।४४
 ५५ ऊर्वादिच्चिञ्वाचश्च १।४।३१
 ३०० ऊपसुपिसुक्कमघो ० ५।२।१०७

पृष्ठाङ्काः

- ३२९ ऋक्पुरोधःपथामानक्षे ६।४।७४
 ४१५ ऋत्विः यो ६।३।५५
 ४२४ ऋचि तुनुद्यमक्षुत्तं ६।३।११३
 ५०६ ऋच्छत्युताम् ७।४।११
 ५४२ ऋणमाधमण्यं ८।२।३०
 ३६० ऋत उक्त् ६।१।१११
 ४१६ ऋतश्च ७।४।६२
 ४७५ ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३
 ५०६ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७।४।१०
 ३४० ऋतश्चन्दसि ६।४।१५८
 २४० ऋतश्च ४।३।७८
 १०८ ऋतेरीयद् ३।१।२९
 ४०३ ऋतो हिसर्वनामं ७।३।११०
 २५६ ऋतोऽन् ४।४।४९
 ४७८ ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३
 २८९ ऋतोरण् ६।१।१०५
 ४०९ ऋतो विद्यायोनिर्से ६।३।२३
 ३६२ ऋत्स्यकः ६।१-१२८
 १२९ ऋत्विग्दधकृत्विग्दुग्
 ४५० ऋत्त्ववास्त्वयवां ६।४।२७५
 ११७ ऋदुपधाद्याक्त्वपि ३।१।११०
 ४६४ ऋदुदानस्वरुदसोऽने ७।१।९४
 ५०६ ऋदुसोऽङि गुणः ७।४।१६
 ४७४ ऋदुनोः स्वे ७।२।७०
 १८४ ऋदुन्भ्यो णीप् ४।१।५
 २६९ ऋदुभोपानटोभ्यः ६।१।१४
 २०१ ऋदुपन्धकृत्विग्दुग् ४।१।११४
 ११९ ऋदुलोपयत् ३।१।१२४
 ४६४ ऋत इन्द्रातोः ७।१।१००
 ४६४ ऋत इन्द्रातोः ७।१।१००
 १५२ ऋदारप् ३।३।५७
 ३५५ ऋः पूर्वपरयोः ६।१।७५
 ३०१ ऋगोपूर्वाङ्गिन् ६।२।११८
 ४१६ ऋगन्दिते च ६।३।६२
 २६९ ऋगुरात्तुक्च ४।४।७९
 ५१८ ऋग्व्यहोर्मादिष्व् ८।१।९
 ८५ ऋग्व्यहोर्मादिष्व् २।३।४९
 ४५४ ऋग्व्यहोर्मादिष्व् च ४।१।३३
 २४ ऋग्विभक्तिः षाण्डिनं ६।०।४४
 ३३० ऋग्व्यापारणं ६।२।१०९

पृष्ठाङ्काः

- २७ ऋकक्षुति दूरात्संक्षुद्धौ १।२।३३
 ३२१ ऋकस्य सकृच्च ६।४।१९
 ४१५ ऋकह्लादौ पूरयितं ६।३।५९
 ४६७ ऋकाच्च उपदेशेऽनुं ७।२।१०
 ३४१ ऋकाचो ह्ये प्रथमस्य ६।१।१
 ५३९ ऋकाचो वशो भप् षणं ८।२।३७
 ३१५ ऋकाच्च प्राचाम् ६।३।९४
 ५६८ ऋकाच्चत्तरपदे णः ८।४।१२।
 ३१० ऋकादाकिनिचासं ६।३।५२
 ४१७ ऋकादिश्रैकस्य चाटुक् ६।४।७६
 ५३३ ऋकादेश उदात्तेनोदात्तः ८।२।५
 ३०१ ऋकाद्धो ध्यमुजन्यं ६।३।४४
 ५२८ ऋकान्याभ्यां समर्थो ८।१।६५
 १९७ ऋको गोत्रे ४।१।९३
 ३६० ऋः पदान्तादति ६।१।१०९
 ३५७ ऋः परस्वप् ६।१।९४
 ३० ऋः प्राचां देशे १।१।७५
 २५४ ऋह्रस्वात्स्वुद्धेः ६।१।६९
 १३ ऋच इग्भ्रस्वादेशे १।१।४८
 ५४९ ऋचोऽप्रगृह्यस्यां ८।२।१०७
 ३५५ ऋचोऽयवावाचः ६।१।७८
 १२६ ऋजेः खर् ३।२।२८
 २५० ऋया वल् ४।३।१६९
 ५४५ ऋत् ईद्वहुवचने ८।२।८१
 १७९ ऋत् वे ३।४।९३
 ३६३ ऋत्तदोः सुलोपो ६।१।१३२
 ९६ ऋत्तद्व्यतसोद्यतसौ २।४।३२
 ३०५ ऋत्तदोऽन् ६।३।५
 ५६४ ऋत्ति संशयाभगात् ८।३।९९
 ११७ ऋत्तिस्तुदात्तवृत्तौ ३।१।१०९
 ३०४ ऋत्तेतो रयोः ६।३।१०९।
 ५०७ ऋत्तेलिङि ७।४।२४
 ३५६ ऋत्तेपत्युद्गु ६।१।२९
 ३०९ ऋथाद्य ६।३।४६
 ८३ ऋथा द्वितीया २।३।२१
 ३०८ ऋथान्यनग्वाम्भूरं ६।३।३४
 १५१ ऋथं ३।३।५६
 ४३७ ऋथेकाचोऽभियोगं ६।४।८२
 १७९ ऋथः ३।४।८६
 ४२५ ऋथिङि ६।४।६७

पृष्ठाङ्काः

- ६६ कर्तृकरणे कृता बहु० २।३।३२
 ८८ कर्तृकर्मणोः कृति २।३।६५
 १५९ कर्तृकर्मणोश्च भूकृ० ३।३।१२७
 ३८ कर्तृस्थे चाशरीरे क० १।३।३७
 १७३ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्न० ३।४।४३
 २८० कर्मण उक्तम् ५।१।१०३
 ५० कर्मणा यमभिप्रैति १।४।३२
 २८९ कर्मणि घटोऽष्ठचु ५।२।३५
 ७४ कर्मणि च २।२।१४
 १५८ कर्मणि च येन सं० ३।३।११६
 १७२ कर्मणि दृशिद्विदोः ३।४।२९
 ७९ कर्मणि द्वितीया २।३।२
 १२५ कर्मणि भृतौ ३।२।२३
 २३३ कर्मणि हनः ३।२।८६
 २३४ कर्मणीनिविक्रियः ३।२।९३
 १०५ कर्मणो रोमन्धतयो० ३।१।५५
 २३४ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ३।२।९२
 १२३ कर्मण्यण् । ३।२।१
 १५५ कर्मण्यधिकरणे च ३।३।९३
 १७१ कर्मण्याम्कोशे कृ० ३।४।२५
 ५१८ कर्मधारयवदुत्तरेषु ८।१।८१
 ३८५ कर्मधारयेऽनिष्टा ६।२।४६
 २४५ कर्मन्दकृदाश्चादि० ४।३।१११
 ८० कर्मप्रवचनीययुक्ते २।३।८
 ५७ कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३
 ११४ कर्मवत्कर्मणा तुल्य० ३।१।८७
 २८० कर्मरेपाद्यात् ५।१।१००
 २५० कर्मव्यतिहारो ण० ३।३।४३
 २५८ कर्मोऽप्यने वृत्तम् ४।४।६३
 ३३० कर्मोत्पत्तौ घ० ६।१।१५९
 २४४ कर्मोपिनोऽण् ४।३।१०८
 २४३ कलापिर्वैशम्पाय० ४।३।१०८
 २६६ कलाप्यदवत्ययसु० ४।३।४८
 २११ कलेऽण् ४।२।८
 २०३ कल्याणतादीनामि० ४।१।१२६
 ३२२ कर्ष शोऽन्ते ६।३।१०७
 ८०९ कर्षण्यरह्यतन्मन्वसि० ७।४।३९
 १३१ कर्षण्युत्तरेऽन्तेऽणु० ३।२।६५
 ७७३ कर्षादिषु कर्षादिष्व० ३।४।५६

पृष्ठाङ्काः

- १०५ कटाय क्रमणे ३।१।१४
 ५५७ कस्कादिषु च । ८।३।४८
 ३१२ कस्य च दः ५।३।७२
 २१३ कस्मेत् ४।२।२५
 ३०० काण्डाण्डादीरस्त्रीरचौ ५।२।१११
 २८६ काण्डान्तात्क्षेत्रे ४।१।२३
 ५५२ कानाम्नेडिते ८।३।१२
 ४२१ का पथ्यक्षयोः ६।२।१०४
 २२५ कापिदयाः षक्क् ४।२।९९
 १६४ कामप्रवेदनेऽक० ३।३।१५३
 १०४ काम्यच ३।१।९
 ३९९ कारकाद्वत्तश्रुतयो० ६।२।१४८
 ४९ कारके १।४।२३
 ४०८ कारनाम्नि च प्राचां० ६।३।१०
 ३६६ कारस्करो वृक्षः ६।१।१५६
 ४१७ कारे सत्यागदस्य ६।३।७०
 ३८३ कार्तिकौजपाद्वक्ष्य ६।२।३७
 ४४९ कार्मस्ताच्छील्ये ६।४।१७२
 २९६ कालप्रयोजनोद्देशे ५।२।८१
 १६१ कालविभागे चान० ३।३।१३७
 १६६ कालसमयेऽन्तेऽणु० ३।३।१६७
 ६५ कालाः २।१।२८
 ७२ कालाः परिमाणिता २।२।५
 ३२३ कालाच्च ५।४।३३
 २३१ कालादृष्ट्यु ४।३।११
 २७७ कालात् ५।१।७८
 २३६ कालास्तापुबुद्धयस्त्वं ४।३।४३
 २८१ कालाद्यत् ५।१।१०७
 ७९ कालाध्वनोरत्यन्त० २।३।५
 २१४ कालेभ्यो भययत् ४।२।३४
 २९ कालोपसर्जने च० १।२।५७
 २४६ कान्दपपकौशिका० ४।३।१०२
 २२६ कान्दपादिभ्यश्च ४।२।११६
 ३१५ कामुगोर्णोभ्यां ष्टच् ५।३।९०
 ३६६ किं कालोराजस्त्वं ६।१।१५५
 १०८ कालप्रदवपादात्ममन्त्रे० ३।१।३५
 १६३ किलान्तर्येषु० ३।३।१४६
 ५२४ किं क्रियाप्रदनेऽणु० ८।१।४४
 ७० किं शब्दे २।१।६४

पृष्ठाङ्काः

- ३१६ क्रियत्तदोर्निर्धारणे ० १३१९२
 ६२६ क्रिवृत्ते च चिदुत्तरम् ० ८११४८
 १६२ क्रिवृत्ते लिङ्गलटौ ३३३१४४
 १४६ क्रिवृत्ते लिप्सायाम् ३३३३६
 ३०४ किं सर्वनामबहुभ्यो ० १३३२
 ३६८ कितः १६१११६६
 ४८६ किति च ७२१११८
 १८१ किदाशिषि ३३४१०४
 ४२४ किमः कः ७२११०३
 ३२९ किमः क्षेपे ४१११००
 २११ किमः संख्यापरि ० ६२१४१
 ३०७ किमश्च ६३३२६
 २९२ किमिदंभ्यां घो घः ६२११४०
 ३२० किमेत्तिङ्गव्यघादा ० ६३११११
 ३०६ किमोऽव् ६३३१२
 ३६४ किरतौ लवने ६३११४६
 ४८० किरश्च पञ्चम्यः ७२११७६
 २६७ किसरादिभ्यः घन् ४३११६२
 ७४ कुगतिप्रादयः २३२११८
 ३१४ कुटीशमीशुण्डा ० ६३३१८८
 ३९७ कुण्डं वनम् ६३३१६६
 ४८४ कु तिहोः ७२११०४
 ३१४ कुत्वा ह्रस्व ६३३१८९
 ६२९ कुत्सने च सुप्यगो ० ८११६९
 ६८ कुत्सितानि कुत्सिनैः २३११६३
 ३१३ कुत्सिते ६३३१७४
 ६६९ कुप्वो कौ च ८३३३७
 ६६९ कुमति च ८३३१३३
 ३३४ कुमदङ्गवामन्य ० ६३३१६६
 ७१ कुमारश्रमणादिभिः २३११७०
 १२८ कुमारशोर्णयोर्निनिः ३३३१६९
 ३८९ कुमारश्च ६३३२६
 ३९१ कुमार्यां वयसि ६३३१९६
 २२३ कुमुदनश्वेतसेभ्यो ० ४३३२७
 ३३८ कुम्भपदांशु च ६३३३३९
 ३८४ कुन्नाटपतरिक्यगुः ६३३४२
 २०९ कुन्दादिभ्यो ण्यः ४३३१६७२
 २०६ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४३३१६९१
 २२४ कुत्कृतिपीवान्यः ० ४३३१६६

पृष्ठाङ्काः

- २०३ कुलटाया वा ४३३१२७
 २६२ कुलथकोपघादं ४३३४
 २०४ कुलात्तलः ४३३३९
 २४६ कुलालादिभ्यो वुञ् ४३३११८
 २७४ कुलिजाल्लुक्लौ च १३३१६६
 २९६ कुन्मापादं ६३३१८३
 ३१७ कुशायाच्छः ६३३१०६
 ११६ कुपिरजोः प्राचां श्य ० ३३३१९०
 २६४ कुसीददशैकादशात् ० ४३३३१
 ३९२ कुसूलकूपकुम्भशां ० ६३३१०२
 ३६४ कुस्तुम्बुरुणि जातिः ६३३१४३
 ६१३ कुहोश्चुः ७३३६२
 ३९४ कुलतीरतूलमूल ० ६३३१२१
 ३९६ कुलसूदस्थलक ० ४३३१४६
 २३१ कुक्कणपणद्धारं ० ४३३१४६
 ४७१ कुक्कणगहनयोः कपः ७३३२२
 ८४ कुजः प्रतियत्ने २३३१६३
 २६६ कुजः श च ३३३१००
 ३२७ कुजो द्वितीयतृतीय ० ६३३१६८
 १२६ कुञ् चानुप्रयुज्यते ० ३३३१४०
 १०९ कुत्तलब्धकोत्कशां ० ४३३३८
 २४६ कुते ग्रन्थे ४३३११६
 २७ कुत्तद्वितसमासाश्च १३३४६
 ६५१ कुत्तयचः ८३३२९
 ७१ कुत्तयतुलयाख्या भजा ० २३३१६८
 १६७ कुत्तयत्युटो बहुलम् ३३३११३
 ११६ कुत्याः प्राङ्गुलः ३३३१९६
 ८१ कुत्यानां कर्तारि वा २३३१७१
 १६७ कुत्यायायं तत्रैकेके ३३३१४४
 १६६ कुत्याश्च ३३३१७१
 ६६ कुत्तयैरधिकार्यवचने २३३३३
 ६७ कुत्तयैर्पत्ते २३३१४३
 ४०६ कुत्तयैरेष्णुचचार्यादं ० ६३३१६०
 ८८ कुत्तयोऽर्थप्रयोगे कां ० २३३१६४
 ११६ कुत्तयैर् ३३३१६३
 १२ कुत्तयेनन्तः १३३३६
 ६३६ कुत्तयो रो लः ८३३१८
 ३२६ कुत्तयैर्निर्णययोगे ० ६३३६०
 ११६ कुत्तयैर्निर्णययोगे ३३३३६

शुद्धाङ्काः

- ११२ कृपेश्छन्दसि ७।४।६४
 ४६९ कृष्णवृत्तुस्तुस्तुस्तुस्तुस्तु ७।२।१३
 २४९ कृ धान्ये ३।३।३०
 ४८६ केकयमित्रयुप्रलयानां ७।३।२
 ५०६ केऽणः ७।४।१३
 २१५ केदाराद्यञ्च ४।२।४०
 १८७ केवलमामकभागधेयं ४।१।३०
 ३०० केशाद्दोऽस्त्यतरं ५।२।१०९
 २१६ केशाश्याभ्यां यं ४।२।४८
 ४२० कोः कस्तत्पुरुषेचि ६।३।१०३
 २४८ कोपधाच्च ४।२।७९
 २२१ कोपधाच्च ४।३।१३७
 २२९ कोपघादण् ४।२।१३२
 २३७ कोशाद् डञ् ४।३।४२
 २४७ कौपिञ्जलहास्ति पदादण् ३।४।१६२
 २१२ कौमारापूर्ववचने ४।२।१३
 १८६ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ४।१।१९
 २०७ कौशल्यकामार्यां ४।१।५५
 ५ द्विति च १।१।५
 ९ क्तक्तवत् निष्ठा १।१।२६
 ८ क्तस्य च वर्तमाने २।३।६७
 १९१ क्तादल्पाख्यायाम् ४।१।५१
 १६७ क्तिक्वतो च सं ३।३।१७४
 ३८५ क्ते च ६।२।४५
 ७३ क्तेन च पूजायाम् २।२।१२
 ७० क्तेन नञ् विशिष्टे ० २।१।६०
 ६० क्तेनाहोरात्रावयवाः २।१।४५
 ३८७ क्ते नित्यार्थे ६।२।६१
 १७८ क्तोपिकरणे च ध्रौं ३।४।७६
 २६३ क्त्रेमिन्मित्यम् ४।४।२०
 ७५ क्तया च २।२।२२
 १२ क्वातोपुन्यमुनः १।१।४०
 ४५५ क्वाऽपि च्छन्दित्यन्दोः ६।४।३१
 ४३० क्तित्यस्कान्दित्यन्दोः ६।४।३१
 ४५७ क्तयो यद् ७।१।४७
 ४११ क्तयद्मानिनोश्च ६।४।१५२
 ५०८ क्तयपि च ७।४।३३
 ४४५ क्तयच्छोश्च ६।४।१५२
 ४३३ क्तयस्य पिमाया ६।४।५०

शुद्धाङ्काः

- २४२ क्वाच्छन्दसि ३।२।१७०
 २३९ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ४।३।६८
 २१८ क्रतुक्यादिसुत्रान्तां ४।२।६०
 १२० क्रतौ कुण्डपाप्यसं ३।१।१३०
 ३९४ क्रत्वादयश्च ६।२।११८
 ४९८ क्रमः परस्मैपदेषु ७।३।७६
 ४२८ क्रमश्च च्चि ६।४।१८
 २१९ क्रमादिभ्यो जुन् ४।२।६१
 ३५५ क्रव्यस्तदर्थे ६।१।८२
 २३१ क्रव्ये च ३।२।६९
 ८० क्रियार्थोपपदस्य च कं २।३।१४
 १६७ क्रियासमभिहारेलोट् ३।४।२
 ३५० क्रीड्जीनां णौ ६।१।४८
 ३४ क्रीडोऽनुसंपरिर्मि १।३।२१
 २५० क्रीतवत्परिमाणत् ४।३।१५६
 १९१ क्रीतात्करणपूर्वात् ४।१।५०
 ५० क्रुधद्गुहेर्ण्यसूयार्थां १।४।३७
 ५१ क्रुधद्गुहोरुपसृष्टयोः कर्म १।४।३८
 २४० क्रुधमण्डायैभ्यश्च ३।२।१५१
 १९५ क्रौड्या दिम्बश्च ४।१।८९
 ११३ क्र्यादिभ्यः ङना ३।१।८१
 ४७६ क्रिदाःक्त्वानिन्टयोः ७।२।५०
 १५२ क्रणो चीणार्थां च ३।३।६५
 १३५ क्रसुश्च ३।२।१०७
 ४८४ क्राति ७।२।१०५
 ५४२ क्रिन्प्रत्ययस्य क्तुः ८।२।६२
 १३२ क्रिप् च ६।२।७६
 २०४ क्षत्राद्दः ४।१।१३८
 ३७३ क्षयो निवासे ६।१।२०१
 ३५५ क्षय्यज्यौ शक्यार्थे ६।१।८१
 ५४१ क्षायो मः ८।२।५३
 १६० क्षिप्रवचने स्त् ३।३।१३३
 ४३४ क्षियः ६।४।५९
 ५४९ क्षियादीःप्रपेषु ति ० ८।२।१०४
 ५४० क्षियो दीर्वात् ८।२।४६
 २१३ क्षीरादृत् ४।२।२०
 १३ क्षुद्रजन्तवः २।४।८
 २०२ क्षुद्राभ्यो या ४।१।१३१
 २४६ क्षुद्राभ्रमरवत्तरपां ४।३।११९

पृष्ठाङ्काः

- २०५ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने० ४।१।१४७
 २४० गोत्रादङ्गवत् ४।३।८०
 १९७ गोत्राण्यन्यस्त्रियाम् ४।१।९४
 ३८८ गोत्रान्तेवासिमाणव० ६।२।६९
 ११४ गोत्रावयवात् ४।१।७९
 १९८ गौत्रे कुम्भादिभ्यः० ४।१।९८
 १९६ गोत्रं ऽलुगचि ४।१।८९
 २२५ गोत्रोक्षोद्गोरश्रराज० ४।२।३९
 २७२ गोद्वयचोऽसंख्या० ५।१।३९
 २०३ गोघाया हृक् ४।१।१२९
 २५० गोपयसोर्यत् ४।३।१६०
 २५२ गोपुच्छाद्गञ् ४।४।६
 २३० गोयवाग्वोश्च ४।२।१३६
 ४३२ गोरतद्धितलुकि ५।४।९२
 ३९९ गोविडालसिंहसैन्य० ६।२।७२
 २४९ गोश्च पुरीषे ४।३।१४५
 २९४ गोपदादिभ्यो बुञ् ५।२।६२
 २८७ गोप्टास्त्वञ्मृतपूर्वे ५।२।१८
 ३६५ गोप्पद् सेवितासे० ६।१।१४५
 २८ गोत्रियोरुपसर्जनस्य १।२।४८
 ३९४ गौः सादसादिसार० ६।२।४१
 ४२९ ग्रन्थान्ताधिकं च ६।३।७९
 ४७३ ग्रसितस्कभितस्त० ७।२।३४
 १५२ गृहवृष्टनिश्चिगमश्च ३।३।५८
 ३४४ गृहिज्यावयिव्यधिव० ६।१।१६
 ४७४ गृहोऽलिति दीर्घः ७।२।३७
 ३८७ ग्रामः शिल्पिनि ६।२।६२
 ३३३ ग्रामकौटाभ्यां च त० ५।४।९५
 २३२ ग्रामजनपदैरुदेनाद० ४।३।७
 २१६ ग्रामजनयन्धुम्यस्तल् ४।२।४३
 २३८ ग्रामात्पर्यनुधुयात् ४।३।६१
 २२४ ग्रामाद्यत्रनी ४।२।९४
 ३९० ग्रामेऽनिवसन्तः ६।२।८४
 ३२ ग्राम्यपशुसङ्केष्वतद० १।२।७३
 २३७ ग्रीवाम्बोऽञ्च ४।३।५७
 २३६ ग्रीष्मयसन्ताद्वयतर० ४।३।४६
 २३६ ग्रीष्मापरसमाद् गुप् ४।३।४९
 १३६ घो वति ८।२।२०
 २३९ गृहातिस्वश्च वस्तुः ३।२।३९

पृष्ठाङ्काः

- ४०९ घकालतनेपु कालना० ६।३।१७
 २६३ घञ्चौ च १।४।१।११७
 २१८ घनः साऽस्यां क्रिये० ४।२।२८
 ९६ घञपोश्च २।४।३८
 ४२९ घञि च भावकरणयोः ६।४।२७
 ३१३ घनिलचौ च ५।३।७९
 ४१३ घरूपकल्पचेलङ्गुव० ६।३।४३
 ४३९ घसिमसोर्हलि च ६।४।१००
 ४३६ घुमास्थागापाजहा० ६।४।६६
 ४७१ घुपिरविशब्दने ७।२।२३
 ५०३ घेर्हिति ७।३।१११
 ४९८ घोर्लोपो लेटि वा ७।२।७०
 ३९० घोपादिषु च ६।२।८५।
 ४४१ घ्वसोरेद्वावभ्यास० ६।४।११९
 ५५४ हसो ह्रस्वादचि ङुञ् ८।३।३२
 ३७४ ह्यि च ६।१।२१२
 ३६० हसिङ्सोऽच ६।१।११०
 ४५२ हसिङ्योः स्मात्स्मिनी ७।१।१५
 १४ ङिच १।१।५३
 ४७ ङिति ह्रस्वश्च १।४।६
 ४५४ छेप्रयमयोरम् ७।१।२८
 ५०४ छेरात्मनाम्नीभ्यः ७।३।११६
 ४५२ छेयः ७।१।१३
 ५५४ छणोः कुक्कुक्शरि ८।३।२८
 ४१६ छ्यापोः संज्ञाछन्दसो० ६।३।६३
 ३८२ छ्याप्प्रातिपदितान् ४।१।१
 ३७० छ्यापछन्दसि षहु० ६।१।१७८
 ९८ चक्षिङः श्याञ् २।४।५४
 ३४३ चक्षि ६।१।११
 ३७५ चक्ष्यन्यतरस्याम् ६।१।२१८
 ४९५ चजोः कु विण्यतोः ७।३।५२
 २०३ चटकाया परक् ४।१।११८
 ३६८ चतुरः शसि ६।१।१६७
 ४६४ चतुरनदुहोरामुदात्ताः ७।१।९८
 ९० चतुर्थी चानिप्यायु० २।३।७३
 ६६ चतुर्थी तदर्थार्थ्य० २।१।३६
 ३८५ चतुर्थी तदर्थे ६।२।४३
 ८० चतुर्थी सम्प्रदाने २।३।१२
 ८८ चतुर्थ्यर्थं यत् ८।० २।२।६२

पृष्ठाङ्काः

- ७१ चतुष्पादो गर्भिण्याः २।१।७१
 २०४ चतुष्पाद्भ्यो ङ् ४।१।१३६
 ६२७ चनचिदिवगोत्रादि० ८।१।६७
 ४१९ चरणे ब्रह्मचारिणि ६।३।८६
 २१६ चरणेभ्यो धर्मवत् ४।२।४६
 २६२ चरति ४।४।८
 ६१६ चरफलोश्च ७।४।८७
 १२६ चरेष्टः ३।२।१६
 २६९ चर्मणोऽञ् ६।१।१६
 १७२ चर्मोदरयोः पूरेः ३।४।३१
 २४० चलनशब्दार्थादक० ३।२।१४८
 ६२७ चवायोगे प्रथमा ८।१।६९
 ६३ चादयोऽसत्त्वे १।४।६७
 ६२७ चादिलोपे विभाषा ८।१।६३
 ६२७ चादिषु च ८।१।६८
 ३४८ चायः की ६।१।३६
 ३४६ चायः की ६।१।२१
 ७६ चार्थे ह्रन्द्ः २।२।२९
 ६२७ चाहलोप एवेत्यन० ८।१।६२
 ४४० चिणो लुक् ६।४।१०४
 ४३८ चिण्णमुलोदीर्घोऽन्य० ६।४।९३
 १११ चिण्ते पदः ३।१।६०
 ११३ चिण्भावकर्मणोः ३।१।६६
 ३६८ चित्तः ६।१।१६३
 ४२४ चित्तेः कपि ६।३।१२७
 २७९ चित्तवति नित्यम् ३।१।८९
 १२० चित्थाग्निचित्ये च ३।१।१३२
 १६३ चित्रोत्करणे च ३।३।१९०
 ६४८ चिदिति चोपमाथे० ८।२।१०१
 १६६ चिन्तिपूजिकथि० ३।३।१०६
 ३६१ चिस्फुरोर्णौ ६।१।६४
 ३९६ चीरमुपमानम् ६।२।१२७
 ३३ चुडू १।३।७
 २६४ चूर्णादिनिः ४।४।२३
 ३९६ चूर्णादीन्यप्राणि० ६।२।१२४
 ३९६ चेलकेटकटुका० ६।२।१२६
 १७२ चेले कनोपिः ३।४।३३
 ६३८ चोः कः ८।२।३०
 ३७६ चौ ६।१।२२२

पृष्ठाङ्काः

- ४२६ चौ ६।३।१३८
 ४२८ च्छ्वोः शुद्धनुनासिके च ६।४।१९
 १०९ च्छि लुङि ३।१।४३
 १०९ च्छेः सिच् ३।१।४४
 ६०७ च्चौ च ७।४।२६
 २४६ छगलिनो द्विचुक् ४।३।१०९
 २१४ छ च ४।२।२८
 २६७ छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२
 २६९ छदिरूपधिवलेर्ङ् ६।१।१३
 १६० छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ३।३।१२९
 २८१ छन्दसि घस् ६।१।११६
 २७६ छन्दसि च ६।१।६७
 ३१९ छन्दसि च ६।४।१४२
 ४२४ छन्दसि च ६।३।१२६
 २३४ छन्दसि ट् ४।३।१९
 ११९ छन्दसि निष्कर्षे० ३।१।२२३
 २९७ छन्दसि परिपन्थि० ६।२।८९
 ६७ छन्दसि परेऽपि १।३।८१
 ३० छन्दसि पुनर्वस्वोरे० १।२।६१
 १३६ छन्दसि लिट् ३।२।१०६
 १६९ छन्दसि लुङ्लङ् ३।४।६
 १६६ छन्दसि वनसनर० ३।२।२७
 ६६७ छन्दसि वा प्रात्रे० ८।३।४९
 ११४ छन्दसि शायजपि ३।१।८४
 १३० छन्दसि सहः ३।२।१६
 ६३६ छन्दसीरः ८।२।१६
 २६१ छन्दसो निर्मिते ४।४।९३
 २३९ छन्दसौयङ्गौ ४।३।७१
 ६२३ छन्दस्यनेकमपि० ८।१।३६
 ४३६ छन्दस्यपि दृश्यते ६।४।७३
 ४६१ छन्दस्यपि दृश्यते ७।१।७३
 १८२ छन्दस्युभयथा ३।४।११७
 ४२६ छन्दस्युभयथा ६।४।६
 ४३७ छन्दस्युभयथा ६।४।८६
 ६७० छन्दस्युद्वप्रहात् ८।४।२६
 २४७ छन्दोर्गौणिकया ६।३।१२९
 १४९ छन्दोर्नाम्नि च ८।३।९४
 ६६३ छन्दोर्नाम्नि च ८।३।९४
 २२९ छन्दोर्ब्राह्मणानि च त० ४।२।६६

पृष्ठाङ्काः

- १८१ अस्य रन् ३।३।०५
 १८० श्रेर्जुस् ३।४।१०८
 ४५१ श्रोन्तः ७।१।३
 २५० नितश्च तत्प्रत्ययात् ४।३।१५५
 १४४ जीतः क्तः ३।२।१८७
 ३७२ ज्जित्यादिर्नित्यम् ६।१।१९७
 ३१९ ज्यादयस्तद्वाजाः ५।३।११९
 ४५२ टाङ्गसिङ्गसामि ०।१।१२
 १८४ टावृचि ४।१।९
 १७५ दिङ्ढाणञ्द्वयसज् ४।१।१५
 १७८ टित आत्मनेपदानां ३।४।७९
 ४४७ डेः ६।४।१५५
 ४४५ डेः ६।४।१४३
 १५५ दचितोऽधुच् ३।३।८९
 २२३ ढक्छौ च ४।२।८४
 २३१ ढगायस्थानेभ्यः ४।३।७५
 २१५ ढक्कचचिनश्च ४।२।४१
 ४९५ ढस्फेकः ७।३।५०
 ३१४ ढाजादावृध्वं द्वितीं ५।३ ८३
 ५५४ ढः सि धुद् ८।३।२९
 ९ ढति च १।१।२५
 १७४ ढाबुभाभ्यामन्यं ४।१।१३
 १५८ ढ्वितः क्तिः ३।३।८८
 २०४ ढकि लोपः ४।१।१३३
 २०२ ढक्च मण्डूकात् ४।१।११९
 २६२ ढङ्गन्दसि ४।४।१०६
 ४४५ ढे लोपोऽकद्रवाः ६।४।१४७
 ५५२ ढोढेलोपः ८।३।१३
 ४२२ ढ्रलोपे पूर्वस्य ६।३।१४१
 ३२१ णचः स्त्रियामञ् ५।४।१४
 ४६३ णलुत्तमो वा ७।१।४१
 ४३ णिचश्च १।३।७४
 ५१४ णिजां त्रयाणां ७।४।७५
 ३८९ णिनि ६।२।७९
 ११० णिश्चिद्रुत्तुं ३।१।७९
 ४२ णेरणौ यत्कर्मणौ १।३।६७
 ४७२ णेरञ्चयने वृत्तम् ७।२।२६
 ४३३ णेरनिटि ६।४।११
 ५७१ णेर्विभाषा ८।४।३९

पृष्ठाङ्काः

- १३९ णेश्छन्दसि ३।२।१३७
 ३५३ णो नः ६।१ ६५
 ९७ णौ गमिरबोधने २।४।४६
 ५०४ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७।४।१
 ९८ णौ च संश्रद्धोः २।४।५१
 ३४७ णौ च संश्रद्धोः ६।१।३१
 ४९५ ण्य आवश्यके ७।३।६५
 ९९ ण्यक्षत्रियार्षिजितो २।४।५८
 १५७ ण्यासश्चन्यो युच् ३।३।१०७
 १२२ ण्युद् च ३।३।१४७
 १२० ण्वुल्लृचौ ३।१।१३३
 ६९ तङ्गानावात्मनेपदम् १।४।१००
 २३९ तत् आगतः ४।३।७४
 ६४ तत्पुरुषः २।१।२२
 २७ तत्पुरुषः समानाधि १।२।४२
 ३३१ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः ५।४।८६
 ४०८ तत्पुरुषे कृति च ६।३।१४
 ३७६ तत्पुरुषे तुल्यार्थनृतीयां ६।२।२
 ३९५ तत्पुरुषे शालायां ६।२।१२३
 ९३ तत्पुरुषोऽनञ्कर्म २।४।१९
 ३२२ तत्प्रकृतवचने मयद् ५।४।२१
 २५४ तत्प्रत्ययानुपूर्वमीप ४।४।२८
 ४९१ तत्प्रत्ययस्य च ७।३।२९
 ५३ तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५४
 ६७ तत्र २।१।४६
 २९४ तत्र कुशलः पयः ५।२।६३
 २८० तत्र च दीयते कार्यं ५।१।११६
 २३४ तत्र जातः ४।३।२५
 २८२ तत्र तस्यैव ५।१।११६
 ७६ तत्र तेनेदमिति ख २।२।२७
 २५८ तत्र नियुक्तः ४।४।६९
 २३७ तत्र भवः ४।३।५३
 २७३ तत्र विदित इति च ५।१।४२
 २६१ तत्र साधुः ४।४।९८
 २१२ तत्रोद्घृतममग्नेभ्यः ४।२।१४
 ११५ तत्रोपपदे सप्तमीत्यम् ३।१।९२
 २८६ तत्सर्वादिः ५।२।७
 ५२ तयायुक्ते चानी १।४।५०
 २१८ तदधीते तद्दे ४।२।५९

पृष्ठाङ्काः

- ३२६ तदधीनवचने ५।४।५४
 २६८ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ५।१।१२
 २७६ तदर्हति ५।१।६३
 २८२ तदर्हम् ५।१।११७
 २९ तद्वशिष्यं संज्ञाप्र० १।२।५३
 २९१ तदस्मिन्नधिकमि० ५।२।४५
 २९६ तदस्मिन्नन्नं प्राये० ५।२।८२
 २२० तदस्मिन्नस्तीति दे० ४।२।६७
 २७३ तदस्मिन्बुद्ध्यायला० ५।१।४७
 २५८ तदस्मै दीयते नि० ४।४।६६
 २७९ तदस्य तदस्मिन्स्या० ५।१।१६
 २६६ तदस्य पण्यम् ४।४।५९
 २७७ तदस्य परिमाणम् ५।१।५७
 २७९ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५।१।९४
 २९० तदस्य संजातं तार० ५।२।३६
 २३६ तदस्य सोढम् ४।३।५२
 २१८ तदस्यै प्रहरणमि० ४।२।५७
 २९८ तदस्यास्त्यस्मिन्नि० ५।२।९४
 ४८५ तदोः सः सावन० ७।२।१०६
 ३०६ तदो दा च ५।३।१९
 २४१ तद्वच्छति पथिदूतयोः ४।३।८५
 २७४ तद्वरतिवहत्यावहति० ५।१।५०
 १२ तद्वितदचासर्वविभक्तिः १।१।३८
 ३६८ तद्वितस्य ६।१।१६४
 १९४ तद्विताः ४।१।७६
 ६८ तद्वितार्थोत्तरपद० २।१।५१
 ४०६ तद्वितेष्वचामादेः ७।२।११७
 ३२४ तद्युक्तास्कर्माणोऽण् ५।४।३६
 ९९ तद्राजस्य बहुषु० २।४।६२
 २५९ तद्रहति रथयुगप्रास० ४।४।७६
 २६४ तद्द्वानासामुपधानो० ४।४।१२५
 ११३ तनादिकृन्म्य ङः ३।१।७९
 १०२ तनादिभ्यस्तथासोः २।४।७९
 ४३९ तनिपरयोदण्डमि ६।४।९९
 ११३ तनूकरणे तस्रः ३।१।७६
 ४३२ तनोतिर्धकि ६।४।४४
 ४२८ तनोतिर्विभाषा ६।४।१७
 २९५ तन्नाद्विरापहति ५।२।७०
 ०९९ तपः सप्तश्राभ्यां वि० ५।३।१०२

पृष्ठाङ्काः

- १९ तपरस्तत्कालस्य १।१।७०
 ११४ तपस्तपः कर्मकस्यैव ३।१।८८
 १२२ तपोऽनुतापे च ३।१।६५
 ४५७ तप्तनप्तनयनाश्च ७।१।४५
 २७७ तमधीष्टो भृतो भृ० ५।१।८०
 १७७ तयोरेव कृत्यकखलार्थाः ३।४।७०
 ३०६ तयोर्दाहिलौ च ऋ० ५।३।२०
 ५४९ तयोर्व्यावचि सिंहि० ८।२।१०८
 २५२ तरति ४।४।५५
 ८ तरस्यमपौ घः १।१।२२
 २३१ तवकममकायेकवचने ४।३।३
 ४८३ तवममौ ङसि ७।२।९६
 ३८६ तवै चान्तश्च युगपत् ६।२।५१
 ११६ तज्यत्तज्यानीयरः ३।१।९६
 ४११ तसिलादिप्याकृत्य० ६।३।३५
 २४५ तसिश्च ४।३।११३
 ३०५ तसेश्च ५।३।८
 ४८ तसौ मत्वर्थं १।४।९९
 १८० तस्यस्यमिषां तां ३।४।१०१
 ३५८ तस्माच्छतो नः पुंसि ६।१।१०३
 १८ तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७
 ४१६ तस्मान्नुडचि ६।३।७४
 ५३३ तस्मान्नुड द्विहलः ७।४।७१
 २३१ तस्मिन्नणि च युग्माका० ४।३।२
 १८ तस्मिन्निति निर्दिष्टे० १।१।६६
 ०८० तस्मै प्रभवति स० ५।१।१०१
 २६७ तस्मै हितम् २।१।५
 ४५ तस्य तात् ७।१।४४
 २८० तस्य च दक्षिणा यज्ञा० ५।१।५५
 २५६ तस्य धर्म्यम् ४।४।४७
 २७२ तस्य निमित्तं संयो० ५।१।३८
 २२० तस्य निवासः ४।२।६९
 ५१७ तस्य परमाद्येडिन् ८।१।२
 २८८ तस्य पाकमूले पी० ५।२।२४
 २९० तस्य पूरणे ङ् ५।२।४८
 २८२ तस्य भावस्त्यतली ६।१।१११
 ३३ तस्य लोपः १।३।९
 २७३ तस्य घापः ५।१।४५
 २४० तस्य विकारः ४।३।१३४

पृष्ठाङ्काः

- २३८ तस्य व्याख्यान इति ४।३।६६
 २६५ तस्य समूहः ४।२।३७
 २४८ तस्यादित उदात्त १।२।३२
 १९७ तस्यापत्यम् ४।१।९२
 २४६ तस्येद्रम् ४।३।१२०
 २७३ तस्येश्वरः ५।४।४२
 १३८ ताच्छील्यवयोवच ३।२।१२९
 ११६ तादौ च निति कुं ६।२।५०
 ५९ तान्येकवचनद्विव १।४।१०२
 १७७ ताम्यामन्यत्रोणादयः ३।४।७५
 २४९ तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२
 २९५ तानतिथे ग्रहणमिति ५।२।७७
 ५१० तासस्त्योर्लोपः ७।४।५७
 ४७७ तासि च कल्पः ७।२।६०
 ३७१ तास्यनुदात्तेन्द्रिदं ६।१।१८६
 ३०१ तिककितवादिभ्यो २।४।६८
 २०६ तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४
 ३१० तिङ्श्च ५।३।५६
 ५९ तिङ्छीणित्रीणि १।४।१०१
 ५२९ तिङि चोदात्तवति ८।१।२७
 ५२२ तिङो गोत्रादीनि कुं ८।१।२७
 ५२३ तिङ्ङतिङ् ८।१।२८
 १८२ तिङ्ङित्सार्वधातुं ३।४।११३
 ५१५ ति च ७।४।८९
 ४६७ तितुत्रतथसिसुसरक ७.२।९
 २४३ तित्तिरिवरतन्तुं ४।३।१०२
 ३७१ तित्स्वरितम् ६।१।१८५
 १७८ तिस्रस्त्रिसिप्यस्थमि ३।४।७८
 ५४४ तिप्यनस्तेः ८।२।७३
 ४१९ तिरसस्तिर्यलोपे ६।३।९४
 ५५६ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८।३।४२
 ५६ तिर्रोऽन्तर्धौ १।४।७१
 ६७५ तिर्यच्यपवर्गे ३।४।६०
 ४४५ तिर्विशतेर्ङिति ६।४।१४२
 ४०५ तिष्ठतेरित् ७।४।५
 ६३ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २।१।१६
 ३० तिप्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रं १।२।६३
 ३६८ तिस्रभ्यो जसः ६।१।१६६
 २२६ तीररूप्योत्तरपदा ४।२।१०६

पृष्ठाङ्काः

- ४१९ तीर्थे ये ६।३।८७
 ४७५ तीपसहलुभ्ररुपरिचः ७।२।४८
 २६३ तुभाङ्क् ४।४।११५
 ३४२ तुजादीनां दीर्घां ६।१।७
 ११३ तुदादिभ्यः शः ३।१।७७
 १२३ तुन्दशोकयोः परिभृ ३।२।५
 ३०१ तुन्दादिभ्य इलच् ५।२।११७
 ३०४ तुन्दिबलिवटेर्भः ५।२।१३९
 ५२४ तुपश्यपश्यताहैः पू ८।१।३९
 ४८३ तुभ्यमद्यौ डयि ७।२।९५
 ८१ तुमथाच्च भाववचनात् २।३।१५
 १६९ तुमथेसेसेनसेमसे ३।४।९
 २४६ तुसृण्वुलौ क्रियायां ३।३।१०
 ४४७ तुरिण्डेमेयः सु ६।४।१५४
 ५०१ तुरुस्तुशाम्यमः सा ७।३।९५
 ९० तुल्याथैरतुलोपमां २।३।७२
 ६ तुल्यास्यप्रयत्नं स १।१।९
 ३१६ तुश्छन्दसि ५।३।५९
 ४५५ तुद्योस्तात्तड्डाशि ७।१।३५
 ४४२ तुदीशलातुरवर्मती ३।४।९४
 १७६ तुष्णीमि भुवः ३।४।६३
 ७४ तृजकाभ्यां कर्तरि २।२।१५
 ४६४ तृज्वत्क्रोष्टुः ७।१।९५
 ५०१ तृणह इम् ७।३।९२
 ४२१ तृणे च जातौ ६।३।१०३
 ३८५ तृतीया कर्मणि ६।२।४८
 ७९ तृतीया च ह्योश्छन्दसि २।३।३
 ६५ तृतीया तल्हृताथेन २।१।३०
 ४६१ तृतीयादिषु भाषितं ७।१।७४
 ७५ तृतीयाप्रभृतीन्य २।२।२१
 ५७ तृतीयायै १।४।८४
 १०३ तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् २।४।८४
 १० तृतीयासमासे १।१।३०
 १३८ तृन् ३।२।१३५
 २३ तृपिष्टुपिष्टुपेः काश्यं १।२।२५
 ४४१ तृफलभजत्रपथ ६।४।१२२
 २०९ ते तद्राजाः ४।१।१७४
 २७२ तेन शीतम् ५।१।३७
 २९२ तेन तुल्ये क्रिया चङ्गतिः ५।१।११३

पृष्ठाङ्काः

- २५१ तेन दीव्यति खनति० ४।४।२
 २२० तेन निर्वृत्तम् ४।२।६७
 २७८ तेन निर्वृत्तम् । ५।१।७९
 २७९ तेन परिजप्यलम्ब्य० ५।१।९३
 २४३ तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१
 २८० तेन यथाकथाचहस्ता० ५।१।९८
 २१० तेन रक्तं रागात् ४।२।१
 २८८ तेन वित्तश्चुञ्चुष्वणपौ ५।२।२६
 ७६ तेन सेहेति तुल्य० २।२।२८
 २४५ तेनैकदिक् ४।३।११२
 २३० ते प्राग्घातोः १।४।८०
 ५२१ तेमायवेकवचनस्य ८।१।२२
 ५७३ तोः पि ८।४।४३
 ५७४ तोलि ८।४।६०
 २३८ तौ सत् ३।२।१२७
 ३३० त्यदादिपु ह्योऽना० ३।२।६०
 ४९४ त्यादादीनामः ७।२।१०२
 १९ त्यदादीनि च १।१।७४
 ३२ त्यदादीनि सर्वैर्नि० १।२।७२
 ३७५ त्यागरामहासक्तु० ६।१।२१६
 २४८ त्रपुजतुनोः पुक् ४।३।१३८
 २३९ त्रिसिपुधिष्टपिसि० ३।२।१०४
 २७६ त्रिशच्चत्वारिंशतो० ५।१।६२
 ३३९ त्रिककुल्पवते ५।४।१४७
 ४८३ त्रिचतुरोः स्त्रियां० ७।२।९९
 ५७४ त्रिप्रभृतिपु शाकटा० ८।४।६०
 २९३ त्रैः संप्रसारणं च ५।२।५६
 ४५८ त्रैख्यः ७।१।५३
 ४१४ त्रैख्यः ६।३।४७
 ४८३ त्र्यमायैकवचने ७।२।९७
 ५२१ त्वामौ द्वितीयायाः ८।१।२३
 ४८२ त्वाहौ सौ ७।२।९६
 ४१६ त्वे च ६।३।६४
 २९२ त्वद् च षष्ठ्यसि ५।२।५०
 ४४२ त्वलि च सेटि ६।४।१२१
 ३७२ त्वलिच सेटीड० ६।१।१९६
 ३९८ थायघन्फाजयि० ६।२।१४४
 १७८ थासः से ३।४।८०
 ३०७ थोहोती च षष्ठ्यसि ५।३।२६

पृष्ठाङ्काः

- ४६३ थो न्यः ७।१।८७
 ४२९ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ६।४।२६
 ३०८ दक्षिणादाच्च ५।३।३६
 २२६ दक्षिणोपश्चात्पुर० । ४।२।९८
 ३३७ दक्षिणेमां लुब्धयोगे ५।४।१२६
 ३०७ दक्षिणोत्तराभ्यामत० ५।३।२८
 ३१९ दण्डत्रयसर्गयोश्च ५।४।२
 २७६ दण्डादिभ्यो यत् ५।१।३६
 १२२ ददातिदधात्पोर्वि० ३।१।१३९
 ५३९ दधस्तथोश्च ८।२।३८
 ५०९ दधातेर्हिः ६।४।४२
 २१२ दधन्ष्टक् ४।२।१८
 ३०० दन्त उच्चत उरच् ५।२।१०६
 ३०० दन्तशिखात्संज्ञा० ५।२।११३
 ५१९ दम्भ इच्च ७।४।५६
 ५०६ दयतेर्दिभि लिटि ७।४।९
 १०९ दयायासश्च ३।१।३७
 ४८६ दश्च ७।२।१०९
 ५४४ दश्च ८।२।७६
 ४२३ दस्ति ६।३।१२४
 ४० दाणश्च सा चेषतु० १।३।५६
 ४४९ दाण्डिनायनहा० ६।४।१७४
 ५३८ दादेर्घातोर्घः ८।२।३२
 ५१२ दाधर्तिदधर्ति० ७।४।६५
 ८ दाधा घटदाप् १।१।२०
 २४६ दाधेदृसिनादस० ३।२।१५९
 ३०६ दानीं च ५।३।१८
 १३४ दामन्धादिवि० ५।३।११६
 १८० दामहायनान्ताच्च ४।१।२७
 २४४ दाम्नीशसयुयुज० ३।२।१८२
 १७७ दायार्थं दायदे ६।२।५
 ३४३ दासवान्साह्वान्मी० ६।१।१२
 ३९२ दिक्शब्दाद् घामज० ६।२।१०३
 ३०७ दिक्शब्देभ्यः सप्तमी० ५।३।२७
 २३२ दिक्पूर्वपदादृष्टञ्च ४।३।६
 २२६ दिक्पूर्वपदादृसंज्ञा० ४।२।१०७
 ११२ दिक्पूर्वपदान्जीप् ४।१।६०
 ६८ दिक्सेख्ये संज्ञायाम् २।१।५०
 २३७ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४

पृष्ठाङ्काः

- ७६ दिङ्नामान्यन्तराले २।२।२६
 १९९ दित्यादित्यं ४।१।८९
 ३६३ दिव उत् ६।१।१३१
 ४६२ दिव औत् ७।१।८४
 ५१ दिवः कर्म च १।४।४३
 ४१० दिवसश्च पृथिव्याम् ६।३।३०
 ८७ दिवस्तदर्थस्य ३।६८
 ११२ दिवादिभ्यः द्यम् ३।१।६९
 १२५ दिवाविभानिशाप्रभां ३।२।२१
 ३७१ दिवो ऋत् ६।१।१८३
 ४१० दिवो धावा ६।३।२९
 ५४१ दिवोऽविजिगीषां ८।२।४९
 ४८८ दिशोऽमद्राणाम् ७।३।१३
 ३८२ दिष्टिव्रितस्त्योश्च ६।२।३१
 ४३५ दीङो युङचि क्लिति ६।४।६३
 ६ दीधीवेवीटांम् १।१।६
 १११ दीपजनदुधपुरिं ३।१।६१
 ५१३ दीर्घ इणः किति ७।४।६९
 १९० दीर्घकान्तुपञ्चाष्टं ६।२।८३
 १९२ दीर्घजिह्वा च रुञ्जन्दं ४।१।५९
 ४७ दीर्घं च १।४।१२
 ४१० दीर्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३
 ३५९ दीर्घाजसि च ६।१।१०५
 ३५४ दीर्घात् ६।१।७५
 ५५१ दीर्घादृटि समानपादे ८।३।१९
 ५७४ दीर्घादाचार्यणाम् ८।४।५२
 ५१४ दीर्घोऽक्तिः ७।४।८३
 ५१५ दीर्घो लघोः ७।४।९४
 ३२८ दुःखात्प्रातिलोम्ये ५।४।६४
 १२२ दुन्योरनुपसर्गं ३।१।१४२
 ५०८ दुरस्युद्रविणस्युर्द्वं ७।४।३६
 २०४ दुष्कुलाद्वक ४।१।१।१४२
 १३२ दुष्टः कञ्चश्च ३।२।७०
 ११२ दुष्टश्च ३।१।६३
 २६३ दूतस्य भागकं ४।४।१२०
 ५४६ दूराद्भूते च ८।२।८४
 ८४ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्विं २।३।३५
 ८४ दूरान्तिकार्थः पष्ठ्यं २।३।३४
 ४६२ द्यस्त्ववःस्त्वतवसां ७।१।८३
 ४१९ द्यदशवत्सु ६।३।८९

३ का०

पृष्ठाङ्काः

- ४७१ दृढस्थूलबलयोः ७।२।२०
 २३७ दृत्तिकुक्षिकलशिवं ४।३।५३
 २३४ दृशोः कनिष् ३।२।९४
 १६९ दृशो विख्या च ३।४।११
 २१२ दृष्टं साम २।५।४७
 २३३ देयमृणे ४।३।४७
 ३२७ देये ज्ञा च ५।४।५५
 ४१० देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६
 ४९० देवताद्वन्द्वे च ७।३।२१
 ३९८ देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१
 ३२२ देवतान्तात्तादर्थ्यं ५।४।२५
 ३१६ देवथादिभ्यश्च ४।३।१००
 २६ देवमङ्गणोरनुं १।२।३८
 ३२७ देवमनुष्यं ५।४।५६
 ५०९ देवसुन्नयोर्जुपिं ७।४।३८
 ३२३ देवात्तल् ५।४।२७
 ४८६ देविकाशिवापां ७।३।१
 २४० देविकुशोश्चोपं ३।२।१४७
 २११ देशे लुविलचौ च ५।२।१०५
 २९५ दैवयज्ञिशौचिवृत् ४।१।८१
 ५०९ दो दद्वोः ७।४।४६
 ४३८ दोषो णौ ६।४।९०
 ५०९ द्यतिस्यतिमास्थानं ७।४।४०
 २१४ धावापृथिवीशुनां ४।२।३२
 ५१३ द्युतिस्वाप्योः सं ७।४।६७
 ४५ द्युभ्यो लुङि १।३।९१
 ३०० द्युभ्यर्था मः ५।२।१०८
 २२५ द्युप्रागपागुद्वक्प्रं ४।२।१०१
 ३४५ द्यवमूर्तिस्पर्शयोः ६।१।२४
 ३१६ द्यव्यं च भव्ये ५।३।१०४
 १९१ द्यौणपर्वतजीवन्तां ४।१।१०३
 २५० द्यौश्च ४।३।१६१
 ५२० द्यन्द् रहस्यमयोदावं ८।१।१५
 २८५ द्यन्द्मनोज्ञादिभ्यं ५।१।१३३
 ९० द्यन्द्श्च प्रणित्यं २।४।३
 ३३४ द्यन्द्वाचुद्वपहां ५।४।१०६
 २२२ द्यन्द्वाञ्छ ४।२।६
 २४६ द्यन्द्वाद्बुद्बुत् चैरमैषुं ४।३।१२५
 ७७ द्यन्द्दे विं २।२।३२
 १० द्यन्द्दे च १।१।३१

पृष्ठाङ्काः

- ३०२ द्वन्द्वोपतापगर्भा० ६।२।१२८
 ४८७ द्वारादीनां च ७।३।४
 ९० द्विगुरेकचनम् २।४।१
 ६४ द्विगुश्च २।१।२३
 १८६ द्विमोः ४।१।२१
 २७४ द्विमो छंश्च ६।१।५४
 २८७ द्विगोर्यप् ६।१।८२
 १२६ द्विमोर्लुगनपत्ये ४।२।८८
 २७८ द्विमोर्वा ६।१।८६
 ३९२ द्विगौ क्रतौ ६।२।९७
 ३७८ द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२
 ७२ द्वितीयतृतीयच० २।२।३
 ९६ द्वितीयाटौस्त्वेनः २।४।३४
 ९६ द्वितीया ब्राह्मणे २।३।६०
 ४८१ द्वितीयायां च ७।२।८७
 १७४ द्वितीयायाश्च २।१।२४
 ६४ द्वितीयाश्रितातीत० २।१।२४
 ४१८ द्वितीये चानुपाख्ये ३।३।८०
 ३२१ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ६।४।१८
 २७१ द्वित्रिपूर्वादण् च ६।१।३६
 २७१ द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ६।१।३०
 ३३६ द्वित्रिभ्यां प मूर्ध्निः ६।४।११६
 २९१ द्वित्रिभ्यां तयस्याय० ६।४।३
 ३३३ द्वित्रिभ्यामङ्गलेः ६।४।१०२
 ४०६ द्वित्रिभ्यां पाहन्मू० ६।२।१९७
 ३०९ द्वित्रयोश्च धमुञ् ६।३।४६
 ३३७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ६।४।१२८
 १६ द्विर्वचनेऽचि १।१।६९
 ३१० द्विर्वचनविभक्तयो० ६।३।५७
 १२७ द्विपत्परयोस्तापेः २।२।३९
 २८३ द्विपश्च ३।४।११२
 २३८ द्विवोऽमित्रे ३।२।१३१
 २३१ द्विस्तावा त्रिस्तावा० ६।१।८४
 ६६६ द्विस्त्रिचतुरिति० ८।३।४३
 २३२ द्वीपादनुसमुद्दे यञ् ४।३।१०
 २९३ द्वेस्तोयः ६।२।५४
 २१२ द्वैपत्रैवाद्यादञ् ४।२।१२
 २०२ द्वयचः ४।१।१२१
 २४९ द्व्यचप्रछन्दसि ४।३।१५०
 ४२४ द्व्यचोऽतस्तिष्ठः ६।३।१३६

पृष्ठाङ्काः

- २३९ द्व्यजृद्व्राह्मणकर्मथमा० ४।३।७२
 २०९ द्व्यभ्यगधकलि० ४।१।१५०
 ४८० द्व्यन्तरूपसर्गभ्योऽप० ६।३।९७
 ४१३ द्व्यष्टनः संख्यायाम० ६।३।४९
 ४९ द्व्येकयोर्द्वित्वचनैक० १।४।२२
 १४४ धः कर्मणि टून् ३।२।१८१
 २४० धनगणं लब्धा ४।४।८४
 २९४ धनहिरण्यात्कामे ४।२।६४
 ३३७ धनुपश्च ३।४।१३२
 २२८ धन्वयोपधाद्बुञ् ४।२।१२१
 २६६ धर्मं चरति ४।४।४१
 २६१ धर्मपथ्यर्थन्याया० ४।४।९२
 ३०३ धर्मशीलवर्णान्ता० ६।२।१३२
 २३६ धर्मोदनिकेकेवलात् ६।३।१२६
 १२७ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ३।४।१
 ११६ धातोः ३।१।९१
 ३६८ धातोः ६।१।१६२
 १०४ धातोः कर्मणः स० ३।१।७
 १०६ धातोरेकाचो हला० ३।१।२४
 ३६६ धातोस्तन्निमि० ६।१।८०
 ३६२ धात्वादेः पः सः ६।१।६४
 २८६ धान्यानां भवने क्षे० ६।२।११
 ६० धारेरुक्तमणः १।४।३६
 ६३७ धि च ८।२।२६
 ११३ धिन्विकृण्वोर च ३।१।८०
 २६६ धुरो यद्दृढकौ ४।४।७७
 २२८ धुमादिभ्यश्च ४।१।१२७
 ४७० धृपिदासौ वैदात्ये ७।२।१९
 ४९ ध्रुवमपायेऽपादानम् १।४।२४
 ४६६ ध्रुवो ध्रुवात् ७।२।४२
 ६७ ध्रुवाङ्गेण क्षेपे २।१।४२
 ४८ नः क्ये १।४।१६
 ६०६ न कपि ७।४।१४
 ४८७ न कर्मव्यतिहारे ७।३।६
 ६१२ न कवतेर्यथि ७।४।६३
 ४१२ न कोपधायाः ६।२।३७
 ४३१ न क्तिचि दीर्घश्च ६।४।३९
 २२ न क्त्वा सेद १।२।१८
 १९२ न क्रोडादिवह्वचः ४।१।६६
 ४६६ न क्रादेः ७।३।६९

पृष्ठाङ्काः

- २९६ नक्षत्राब्दः ४।४।१७१
 ५६४ नक्षत्राद्वा ८।३।१००
 ८७ नक्षत्रे च लुपि ३।३।४४
 २३० नक्षत्रेण युक्तः कालः ४।२।३
 २३५ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४।३।३७
 २१२ नक्षत्रात्संज्ञायाम् ४।१।५८
 ३४ न गतिर्हिंसायैभ्यः १।३।१५
 २२१ नगरात्कुत्सनप्रावी० ४।२।१२८
 ४०३ न गुणादयोऽन्यथाः ६।२।७६
 १०१ न गोपवनादिभ्यः २।४।६७
 ४२६ न गोप्राणिष्वन्य० ६।३।७७
 ३७० न गोस्वन्सावर्ण० ६।१।१८२
 ५३४ न डिसेबुद्धयोः ८।२।८
 ५२१ न चवाहाहैवयुक्तं ८।१।२४
 ५८ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ७।४।३५
 ७२ नञ् १।२।६
 ४९१ नञः शुचीश्वरक्षेत्र० ७।३।३०
 ३२९ नञस्तत्पुरुषात् ५।४।७१
 ४०० नञो गुणप्रतिषेधे० ६।२।१५५
 ३९४ नञो जरमरमि० ६।२।११६
 ३३६ नञ्दुःसुभ्यो हलि० ५।४।१२१
 ४०३ नञ्सुभ्याम् ६।२।१७२
 ३९४ नजरभिन्नवृत्ताः ६।२।११६
 २२४ नडशादाद्बहुलच् ४।२।८८
 १९८ नडादिभ्यः फक् ४।१।९९
 २२४ नडादीनां कुक्च ४।१।४
 ४२५ न तिसृचच् ६।४।४
 २८९ नते नासिकायाः सं० ५।२।३१
 ९९ न तौल्वलिभ्यः २।४।५१
 २४७ न दण्डमाणवान्ते० ४।३।१३०
 ९२ न दधिपयआदीनि २।४।१४
 ३३४ नदीपौर्णमास्याप्र० ५।४।११०
 ३९३ नदी बन्धुनि ६।२।१०९
 ६४ नदीभिश्च २।१।२०
 ११५ न दुहस्तुनर्मां य० ३।१।८१
 ११० न दशाः ३।१।४७
 ४१३ नद्याः शेषस्यान्य० ६।३।४४
 २२५ नद्यादिभ्यो ङक् ४।२।०७
 २२३ नद्यां मतुप् ४।२।८५
 ३४० नद्युत्तश्च ५।४।१५३

पृष्ठाङ्काः

- २२६ न व्यचः प्राच्य० ४।२।११३
 ५ न धातुलोप आर्थ० १।१।४
 ५४२ न ध्याख्यापृसूर्च्छि० ८।१।५७
 २८२ न नञ्पूर्वात्तत्पुरु० ५।१।१२१
 ७३ न निर्धारणे २।२।१०
 ४०४ न निविभ्याम् ६।५।१८१
 ३१३ ननौ घृष्टप्रतिवचने ३।२।१२१
 १२० नन्दिग्रहपिचादि० ३।१।१३४
 ३४२ नन्दाः संयोगादयः ६।४।३
 ५२४ नन्वित्यनुज्ञैषणा० ८।१।४३
 २३७ नन्वोविभाषा ३।२।१२१
 १५ न पदान्तद्विवचन० १।१।५८
 ५७३ न पदान्ताद्योरनाम् ८।४।४२
 ५५४ न परे नः ८।६।२७
 ४५ न पादम्याह्यमाह्य० १।३।८९
 ३१ नपुंसक मत्पुंसके० १।१।५९
 ४६० नपुंसकस्य झलचः ७।१।७२
 ४५३ नपुंसकाच्च ७।१।१९।
 ३३४ नपुंसकादन्यतर० ५।४।१०९
 १५८ नपुंसके भावे कः ३।३।५९
 ३२० न पूजनात् ५।४।५९
 २१० न प्राच्यभर्गादि० ४।१।१७८
 १० न बहुव्रीहौ १।१।२९
 ५४५ न भक्तुर्नाम् ८।२।७९
 ५७१ न भा भृकृमिदि० ८।४।३४
 ३९१ न भृताधिकसंज्ञो० ६।२।९१
 ३८० न भूवाक्चिह्नविधिषु ६।२।१९
 ४३७ न भृसुधियोः ६।४।८५
 ४१७ न भ्राणनवाङ्गवेदाना० ६।३।७५
 ४४१ न मपूर्वोऽपत्येऽव० ६।४।१७०
 ८१ नमः स्वस्तित्वाहास्त्र० २।३।१६
 ५५५ नमस्तुस्तोर्गंत्योः ८।३।४०
 ४३६ न माह्योमे ६।४।७४
 २४२ नमिकम्पिस्म्यजस० ३।२।१६७
 ५३२ न मुने ८।२।३
 १०६ नमोवखिवश्चित्रजः० ३।१।११
 २४१ न यः ३।२।१५२
 १३६ न यदि ३।२।११३
 १७१ न यद्यनाकाङ्क्षे ३।४।२३
 ४९४ न यासयोः ७।३।४५

पृष्ठाङ्काः

- ४८६ न च्वाभ्यां पदान्तां ७।३।३
 ५६५ न रपरसृपिसृजिं ८।३।१००
 ११२ न रुधः ३।१।६४
 ४२४ नरे संज्ञायाम् ६।३।१२१
 ४७४ न लिङि ७।२।३९
 ५२३ न लुट् ८।१।२९
 १७ न लुमताङ्गस्य १।१।६३
 ८९ नलोकाव्यय निष्ठां २।३।६९
 २३ नलोपः प्रातिपदिं ८।२।७
 ५२१ नलोपः सुप्स्वरं ८।२।२
 ४१७ नलोपो नञः ६।३।७३
 ४३५ न ल्यपि ६।४।६९
 ३४५ न वशः ६।१।२०
 ३३ न विभक्तौ तुस्माः १।३।४
 ४७७ न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः ७।२।५९
 १२ वेति विभाषा १।१।४४
 ३४९ न व्यो लिटि ६।१।४६
 ३२५ न शब्दश्लोककलहं ३।२।२३
 ४४३ न शसद्दवादिं ६।४।१२६
 ५७२ नञेः पान्तस्य ८।४।३६
 ५४२ नशेर्वां ८।२।६३
 ५५४ नञ्श्च ८।३।३०
 ५७ नञश्च धातुस्थो ४।४।२७
 ५५३ नञ्शपदान्तस्य झं ८।२।२४
 ५५१ नञश्चव्यप्रशान् ८।३।७
 ३८४ नपट्स्वस्त्रादिभ्यः ४।१।१०
 ४४४ न संयोगाद्दमन्तात् ६।४।१३७
 ३३२ न संख्यादेः सं ५।४।८९
 ३४० न संज्ञायाम् ६।४।१५५
 ५४२ नसत्तनिपत्तानुं ८।२।६१
 ३४८ न संप्रसारणे सं ६।१।३७
 ३१९ न सामिवचने ५।४।५
 ४६० न सुद्धभ्यां केचं ७।१।६८
 २५ न सुवृद्धाण्यायां स्वं १।२।३७
 ४४५ नस्तद्धिते ६।४।१४४
 ५२३ नह प्रत्यारम्भे ८।१।३१
 ३९२ न हास्तितनफलकं ६।२।१०१
 ४२२ नहिवृत्तिवृषिं ६।३।११६
 ५३४ नहो धः ८।२।३४
 ५०५ नाग्लोपिशास्त्रं ७।४।२

पृष्ठाङ्काः

- ३९६ नाचार्यराजर्त्विं ६।२।१३३
 ७ नाज्झलौ १।१।१०
 ४३० नाञ्जेः पूजायाम् ६।४।३०
 ३४१ नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ५।४।१५
 १२६ नाडीमुष्टयोश्च ३।२।३०
 ४९२ नातः परस्य ७।३।२७
 ३५९ नादिति ६।१।१०४
 ५७४ नादिन्याक्रोधो ८।४।४८
 ५३५ नादस्य ८।२।१७
 १७६ नाधार्थप्रत्यये ३।४।६२
 १६२ नानघतनवत् ३।३।१३५
 ४० नागोर्ज्ञेः १।३।५८
 २९२ नान्तादसंख्यादेर्मद् ५।२।४९
 ५०० नाभ्यस्तस्याधि पिं ७।३।८७
 ४६२ नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८
 ५२० नामन्त्रिते समां ८।१।७३
 ३७० नामन्यतरस्याम् ६।९।१७७
 ४२५ नामि ६।४।३
 १७५ नाम्न्यादिशिप्रहोः ३।४।५८
 ३५८ नाघेडितन्यान्त्यं ६।१।९९
 ३३३ नावो द्विगोः ५।४।९९
 ४०२ नाव्ययदिकृशब्दं ६।२।१६८
 १०३ नाव्ययीभावादतो २।४।८३
 १२६ नासिकास्तनयो ३।२।२९
 १९१ नासिकोदरोद् ४।१।५५
 २५१ निकटे वसति ४।४।७३
 ४५ निगणचलनायै १।३।८७
 ५४७ निगृह्यानुयोगे च ८।२।९४
 १५४ निघो निमित्तम् ३।३।८७
 ५१४ निजांत्रयाणां गुणः ८।४।७५
 २४८ नित्यं वृद्धशरां ४।३।१४४
 २९३ नित्यं शतादिमा ०५।२।५७
 १८७ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ४।१।२९
 १८८ नित्यं सपत्न्यादिवु ४।१।३५
 ५५६ नित्यं समासेऽनुत्तरं ८।३।४५
 ३५१ नित्यं स्मयतेः ६।१।५७
 ५६ नित्यं हस्ते पाणां १।४।७७
 ४४० नित्यङ्करोतेः ६।४।१०८
 १०७ नित्यङ्करोतिव्ये गतौ ३।१।२३
 ७४ नित्-द्वन्द्वोडाजीविकयोः २।४।१७

पृष्ठाङ्काः

- १८० नित्यङ्कितः ३।४।९९
 १९० नित्यं छन्दसि ७।४।८
 १०१ नित्यं छन्दसि ७।४।८
 ३३६ नित्यमसिचप्रजा० १।४।१२२
 ३१८ नित्यमात्रेणितेहाचि ६।१।१००
 ११२ नित्यं पणः परिमाणे ३।३।६६
 ३७४ नित्यं मन्त्रे ६।१।२१०
 ११७ नित्यवीप्सयोः ८।१।४
 १६३ निनदीभ्यां स्नातेः० ८।३।८९
 १४० निन्दर्हिंसक्रियाणां ३।२।१४६
 ७ निपात एकजनाद् १।१।१।
 ४२१ निपातस्य च ६।३।१३६
 १२३ निपातैर्यद्यदिहन्तकु० ८।१।३०
 ११३ निपानमाहावः ३।३।७४
 १७२ निमूलसमूलयोः कपः ३।४।३४
 ४७१ निरः कुपः ७।२।४६
 २४८ निरभ्योः पूल्योः ३।३।२८
 ४०४ निरुद्धादीनि च ६।२।१८४
 १४१ निर्वाणोऽवाते ८।२।१०
 २१३ निर्वृत्तेऽक्षयुतादिभ्यः ४।४।१९
 ३७७ निवाते वातत्राणे ६।२।८
 ११० निवासचितिशरी० ३।३।४१
 १६६ निव्यभिभ्योऽङ्घ्र्य० ८।३।११९
 २३२ निशाप्रदोपाभ्यां च ४।३।१४
 ३२८ निष्कुलान्निष्कोपणे १।४।६२
 ८८ निष्ठा २।२।३६
 २३१ निष्ठा ३।२।१०२
 ३७३ निष्ठा च ह्यजनाद् ६।१।२२१
 ४३३ निष्ठार्यां सेटि ६।४।६२
 ४३४ निष्ठायामण्यदर्थे ६।४।६०
 २३ निष्ठाशीङ्स्विदि० १।२।१०
 ४०२ निष्ठोपमानादन्यत० ६।२।१६९
 ३९३ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य० ६।२।११०
 ३४१ निष्प्रवाणिश्च १।१।१६०
 ३७ निसमुपचिभ्यो द्वः १।३।३०
 १६४ निसस्तपतावना० ८।३।१०२
 ११ नीगवञ्चुस्त्रेसुञ्चसु० ७।४।८४
 २४ नीचैरनुदात्तः १।२।३०
 ३१३ नीती च तपुक्तात् १।३।७७
 १११ नुगतोऽनुनासिका० ७।४।८१

पृष्ठाङ्काः

- १४१ नुदविदोन्देनात्रा० ८।३।१८
 ११८ नुम्बिसर्जनीयशक्यं० ८।१।४८
 ४२६ नृ च ६।४।६
 ३७१ नृ चान्यतरस्याम् ६।१।१८४
 १११ नृत्पे ८।३।१०
 ४६६ नेटि ७।२।४
 ४१९ नेट्यालितिरथेः ७।१।६२
 ४६७ नेडुशि कृति ७।२।८
 ४१४ नेतराच्छन्दसि ७।१।२६
 ४११ नेदमदसोरकोः ७।१।११
 ४१० नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२
 ४०९ नेन्सिद्धबध्नातिषु च ६।३।१९
 ४७ नेयङ्गुवङ् स्थानावखी १।४।४
 ४०१ नेरनिधाने ६।२।१९२
 १६९ नेर्गदनदपतपद० ८।४।१७
 २८९ नेर्विडजिबरीसचौ १।२।३२
 ३४ नेर्विशः १।३।१७
 ३६९ नोङ्धात्वोः ६।१।९७१
 ३९८ नोत्तरपदेऽनुदात्ता० ६।२।१४२
 २४१ नोत्वह्रस्वित्वात् ४।३।११९
 १७६ नोदात्तस्वरितोदय० ८।४।३७
 ४९२ नोदात्तोपदेशस्य० ७।३।३४
 ११० नोनयतिध्वनयत्ये० ३।१।१९१
 २३ नोपधात्थफान्ताद्वा १।२।२३
 ४२६ नोपधायाः ६।४।७
 ११२ नौ गदनदपठस्वनः ३।३।६४
 ११२ नौ ण च ३।३।६०
 २१२ नौ खवण् ४।४।७
 २६१ नौवयोधर्मविपमूल० ४।४।९१
 १११ नौ वृ धान्ये ३।३।४८
 ४८७ न्यग्रोधस्य च फेवलस्य ७।३।१
 ४११ न्यङ्कादीनां च ६।३।१३
 ३८६ न्यधी च ६।२।१३
 २८८ पक्षात्तिः १।२।२१
 २११ पक्षिमत्स्यमृगान्दन्ति ४।४।३१
 २७१ पङ्क्तिर्विशतित्रिंशद्य० १।१।१९
 ११३ पङ्क्तिश्च ४।६।६८
 १४१ पघो चः ८।२।१२
 २७६ पशद्दशतो वगै वा १।१।६०
 ८८१ पशमी विभक्तौ २।३।४२

पृष्ठाङ्काः

- ६६ पञ्चमी भयेत् २।१।३७
 ८० पञ्चम्यपाङ्परिभिः २।३।१०
 ४९४ पञ्चम्या अत् ७।१।३१
 ६६७ पञ्चम्याः परावक्ष्यथे ८।३।६१
 ४०७ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६।३।२
 १३४ पञ्चम्यामजातौ ३।२।९८
 ३०९ पञ्चम्यास्तसि ४।३।७
 २७२ पणपादमापशताद्यत् ६।१।३४
 ६०७ पतः पुम् ७।४।१९
 ४७ पतिः समास एव १।४।८
 २८४ पत्यन्तपुरोहिता० ९।१।१२८
 ३७९ पत्यावैश्वर्ये ६।२।१८
 १८८ पत्युर्नो यत्संयोगे ४।१।३३
 २४६ पत्रपूर्वावङ् ४।३।१२२
 २४६ पत्राध्वर्युपरिपदश्च ३।३।१२३
 २३४ पथः पन्थ च ४।३।२९
 २७७ पथः प्कन् ६।१।७६
 ४२१ पथि च छन्दसि ६।३।१०८
 ३७२ पथिमथोः सर्वना० ९।१।११९
 ४६३ पथिमथ्युभुक्षांमात् ७।१।८९
 ३२९ पथो विभाषा ६।४।६२
 २६२ पथ्यतिथिवसन्ति० ४।४।१०४
 २६० पदमस्मिन्देश्यम् ४।४।८७
 १४७ पदरुजविशालृशो० ३।३।१६
 ६७० पदव्यवायेऽपि ८।४।३८
 ६२० पदस्य ८।१।१६
 ६२० पदात् ८।१।१७
 ६७२ पदान्तस्य ८।४।३७
 ४८८ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ४।३।९
 ३६४ पदान्ताह्वा ६।१।७६
 ११८ पदास्त्रैरिवाह्याप० ३।१।१९९
 ३७७ पदेऽपदेशे ६।२।७
 ६९ पदोत्तरपदेश्छाति ४।४।३९
 ३६२ पदोमासहृदिशस० ६।१।६३
 ४१४ पद्यत्यतदर्थे ६।३।६३
 २७७ पन्थो ण नित्यम् ६।१७६
 ६० परः सधिकर्षः सं० १।४।१०९
 १४ परवक्षिः द्वन्द्वतत्पु० २।४।२७
 १०३ परश्च ३।१।२
 २६ परश्चादृक्च ४।४।६८

पृष्ठाङ्काः

- १६१ परस्मिन्विभाषा ३।३।१३८
 १७८ परस्मैपदानां णल० ३।४।८२
 ४०८ परस्य च ६।३।८
 ४९ पराजेरसोऽः १।४।२६
 ४०६ परादिदृष्टन्दसि० ६।२।१९९
 १४९ परावचुपात्यय इणः ४।३।३८
 १७० परावरयोगे च ३।४।२०
 २३२ परावराधमोत्तमपूर्वाच ४।३।६
 ६१ परिक्रयणे संप्रदानम० १।४।४४
 १७४ परिक्रियमाने च ३।४।६६
 २७९ परित्वाया ङञ् ६।१।१७
 ६६० परिनिविभ्यः सेष० ८।३।७०
 १४९ परिन्योर्नोर्णोर्णोता० ३।३।३७
 २६६ परिपन्थे च तिष्ठति ४।४।३६
 ३८२ परिप्रत्युपावावर्ज्य० ६।२।३३
 १४७ परिमाणाख्यायां सं० ३।३।२०
 ४८९ परिमाणान्तस्यासं० ७।३।१७
 १२६ परिमाणे पचः ३।२।३३
 २६४ परिमुखे च ४।४।२९
 २११ परिवृतो रथः ४।२।१०
 ३४ परिव्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८
 २६६ परिवद्गो ण्यः ४।४।४४
 २६२ परिपदो ण्यः ४।४।१०१
 ६६१ परिस्कन्दः प्राक्त्यभ० ८।३।७६
 ४०४ परेरभितो भाविम० ६।२।१८२
 ४४ परेर्भपः १।३।८२
 ६१७ परेवर्जने ८।१।६
 ६६१ परेश्च ८।३।७४
 ६३६ परेश्च घाङ्गयोः ८।२।२२
 १३६ परोक्षे लिट् ३।२।११६
 २८६ परोत्तरपरम्परपुत्रपौ० ६।२।१०
 १६४ परौ घः ३।३।८४
 १६१ परौ भुवोऽवज्ञाने ३।३।६९
 १६१ परौ यज्ञे ३।३।४७
 २६२ पर्यादिभ्यः ण् ४।४।४०
 ३०६ पर्याभिभ्यां च ६।३।९
 १७६ पर्यासिबचनेष्वलम० ३।४।६६
 १६७ पर्यापार्हणोत्पत्तिपु १।३।१११
 २३१ पर्वताच्च ४।२।१४३
 ३१८ पर्यादियौघ्यादि० ६।३।११७

पृष्ठाङ्काः

- ३९७ पल्लसूपशाकं मिश्रे ६।३।१२८
 २४८ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१
 ३०७ पश्वपश्वा च च्छदसि ६।३।३३
 ३०७ पश्चात् ६।४।३०
 ६२२ पश्याथैश्चानालोचने ८।२।२६
 १९३ पाककर्णपर्णपुष्पकं ४।१।६४
 ४९९ पाद्माब्जमास्थाम्नादां ७।३।७८
 १२९ पाणिघताढघौ शिं ३।३।६६
 १२१ पाद्माब्जमाधेदृशः वाः ३।३।१३७
 २१२ पाण्डुकम्बलादिनिः ४।२।११
 ६६८ पातौ च बहुलम् ८।३।६२
 २७३ पात्रात्छन् ६।१।४६
 २७६ पात्रादूर्ध्वं ६।१।६८
 ६७ पात्रेसमितोदयश्च २।१।८
 २६३ पाथोनदीभ्यां ङ्वण् ४।४।११६
 ४४३ पादः पत् ६।४।१३०
 ३१९ पादशतस्य संख्यादे० ६।४।१
 ४१४ पादस्य पदाज्याति० ६।३।६२
 ३३८ पादस्य लोपोऽहं ६।४।१३८
 ३२२ पादाघांभ्यां च ६।४।२६
 १८४ पादोऽन्यतरस्याम् ४।१।८
 ६६८ पानं देशे ८।४।९
 ३८८ पापं च शिल्पिनि ६।२।६८
 ६९ पापाणके कुत्सितैः २।१।६४
 १२० पाप्यसांनप्यनि० ३।१।१२९
 ३६६ पारस्करप्रभृतीनि० ६।१।१६७
 २७७ पारायणतुरायणचा० ६।१।७२
 २४६ पाराशर्यशिलालि० ४।३।११०
 ६३ पारमेष्ठ्ये पष्ठ्या वा २।१।१८
 २९६ पाशवेनान्विच्छति ६।२।७६
 २१६ पाशादिभ्योयः ४।२।४९
 ४११ पितरामातरा च्छं ६।३।३३
 ३१ पिता मात्रा १।२।७०
 २४० पितुर्यथा ४।३।७९
 २१४ पितृव्यमातुलमाता० ४।२।३६
 २०४ पितृव्यसुशृणु ४।१।१३२
 २४९ पिष्टाच्च ४।३।१४६
 २०२ पीलाया वा ४।१।११८
 १९० पुंयोगादाख्यायाम् ४।१।४८
 ४१२ पुंवत्कर्मधारयजाती० ६।३।४२

पृष्ठाङ्काः

- १९८ पुंसि संज्ञार्यां घः ४।३।११८
 ४६३ पुंसोऽसुङ् ७।१।८९
 ६०० पुगन्तलवृषधस्य च ७।३।८६
 १०६ पुच्छभाण्डचीवरा० ३।१।२०
 ३९६ पुत्रः पुम्भ्यः ६।२।१३२
 २७३ पुत्राच्छ च ६।१।४०
 २०७ पुत्रान्तादिन्यत० ४।१।१६९
 ४०९ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६।३।२२
 ६६१ पुमः खयम्परेय ८।२।६
 ३१ पुमान्छिया १।२।६७
 ६२४ पुरा च परीप्सायाम् ८।१।४२
 २४४ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्म० ४।३।१०६
 १३७ पुरि लुङ् चास्मे ३।२।१२२
 ४०६ पुरुषश्चान्वादिष्टः ६।२।१९०
 २९० पुरुषहस्तिभ्यामण्व ६।२।३८
 १८६ पुरुषात्प्रमाणेऽन्य० ४।१।२४
 ३९२ पुरे प्राचाम् ६।२।९९
 १२६ पुरोऽग्रतोऽग्नेषु सतैः ३।२।१८
 ६६ पुरोऽन्यम् १।४।६७
 १४४ पुनः संज्ञायाम् ३।२।१८६
 १११ पुपादिद्युतात्पृदि० ३।१।६६
 ३०३ पुष्करादिभ्यो देशे ६।२।१३६
 ११८ पुष्यसिद्धयौ नक्षत्रे ३।१।११६
 १२७ पूः सर्वयोर्द्वारिसहोः ३।२।४१
 ३१७ पूगाज्योऽग्रा० ६।३।११२
 ३८१ पूगेऽन्यतरस्याम् ६।२।२८
 २३ पूङ्गः कृत्वा च १।२।२२
 ४७६ पूङ्गश्च ७।२।६१
 १३८ पूङ्ग्यजोः शानन् ३।२।१२८
 ६२८ पूजनात्पूजितमनु० ८।१।६७
 ६२४ पूजार्यां नानन्तरम् ८।१।३७
 १८८ पूतकतीरं च ४।१।३६
 ७३ पूरणगुणमुहितार्थं २।२।११
 ३०९ पूरणाज्ञामे तीयादन् ६।३।४८
 २७३ पूरणाघाट्टन् ६।१।४८
 ३३९ पूर्णाद्विभाषा ६।४।१४९
 ६८ पूर्वकालैकसर्वजस्तु० २।१।४९
 ६३० पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।१
 ६४८ पूर्वन्तुभाषायाम् ८।२।९७
 ६६६ पूर्वपदात् ८।३।१०३

पृष्ठाङ्काः

- ६६७ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८।४।३
 १० पूर्वपरावरदक्षिणो १।१।३४
 ४१ पूर्ववत्सनः १।३।६२
 ९४ पूर्ववदश्ववडवौ २।४।२७
 ६५ पूर्वसंहदासमोनाथं २।१।३१
 २९६ पूर्वादिनिः ५।२।८६
 ४५२ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ७।१।१६
 ३०८ पूर्वाधरायराणामसिं ५।३।३९
 ६९ पूर्वापरप्रथमचरमं २।१।६८
 ७२ पूर्वापराधरोत्तरमेकं २।२।१
 २३४ पूर्वाङ्गापङ्गाद्ग्रांमुं ४।३।२८
 १२५ पूर्वं कर्तरि ३।२।२०
 ३८० पूर्वं भूतपूर्वं ६।२।२२
 ३६५ पूर्वंः कृतमिनयौ च ४।४।१३३
 ३४२ पूर्वोऽभ्यासः ६।१।४
 ८३ पृथग्विनानामिं २।३।३२
 २८३ पृथ्वादिभ्य इमनिं ५।१।२२२
 ४२१ पृषोदशदानि यथो ६।३।१०९
 ४१६ पेपे वासेवाहनधिपुं ६।३।५८
 ९९ पैलादिभ्यश्च २।४।५९
 ७० पीडायुवतिस्तोकं २।१।६५
 ११६ पीरुपघात् ३।१।९८
 २३९ पीरोडाशपुरोडाशां ४।३।७०
 ३४७ प्यायः पी ६।१।२८
 ३१२ प्रकारवचने जातीं ५।३।६९
 ३०६ प्रकारवचने थाल् ५।२।२३
 ५१९ प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२
 ३५ प्रकाशनस्येयाख्यं १।३।२३
 ३६० प्रकृत्यान्तः पादमं ६।१।११५
 ३९७ प्रकृता भगालम् ६। २।१३७
 ४१८ प्रकृत्यादिपि ६।३।८३
 ४४८ प्रकृत्यैकाच् ६।४।५६३
 २८१ प्रकृष्टे ठञ् ५।१।१०८
 ३५१ प्रजने वीथतेः ६।१।५५
 १५३ प्रजने सतैः ३।३।७१
 १४१ प्रजोरिनिः ३।२।१५६
 ३२४ प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।२८
 २९९ प्रज्ञाध्वद्वाचो ५।२।१०१
 ५४६ प्रणयन्तेः ८।२।८९
 १२० प्रणाप्योऽसंमती ३।१।१२८

पृष्ठाङ्काः

- ५८ प्रतिः प्रतिनिं १।४।९२
 २५५ प्रतिकण्ठार्थल्लामै ४।४।९९
 २६२ प्रतिजनादिभ्यः ४।४।९९
 ८० प्रतिनिधिप्रतिदाने च २।३।११
 २५५ प्रतिपथमेति नेश्च ४।४।४२
 ३७७ प्रनिबन्धिचिरकृ० ६।२।६
 ३२५ प्रतियोगे पञ्चम्यां ५।४।४४
 ५४८ प्रतिश्रवणे च ८।२।९९
 ३६५ प्रतिष्कशश्च कयोः ६।१।१५१
 ५६६ प्रतिस्तब्धनिस्तं ८।३।११४
 ४०५ प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे ६।२।१९३
 ३३१ प्रतेरुरसः सप्तमीं ५।४।८२
 ३४६ प्रतेश्च ६।१।२५
 ३१७ प्रत्नपूर्वविष्वेमात्थां ५।३।११२
 ११८ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३।१।११८
 ५४५ प्रत्यभिवादेश्च ८।२।८३
 १०३ प्रत्ययः ३।१।१
 १७ प्रत्यलोपे प्रत्ययं १।१।६२
 ४९३ प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वं ७।३।४४
 १७ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः १।१।६१
 ४८३ प्रत्ययोचरपदयोश्च ७।२।९८
 ४१ प्रत्याहृभ्यां श्रुवः १।३।५९
 ५१ प्रत्याहृभ्यां श्रुवः पू० १।४।४०
 १४९ प्रथने वावशब्दे ३।३।३३
 १० प्रथमचरमतवात्पा० १।१।३३
 ३५९ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६।१।१७२
 २७ प्रथमार्निर्दिष्टं समां १।२।४३
 ४८१ प्रथमायाश्चद्विवचं ७।२।८८
 ३७६ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ६।२।५६
 २९ प्रधानप्रत्ययार्थं १।२।५६
 ५६७ प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षां ८।४।२५
 ९४० प्रभवति ४।३।८३
 ४७१ प्रभौ परिवृत्तः ७।२।२१
 १५३ प्रमदसंमदौ ह्ये ३।३।६८
 १७४ प्रमाणे च ३।४।५१
 २९० प्रमाणे द्वयसञ्ज्ञं ५।२।३७
 २५४ प्रयच्छति गङ्गाम् ४।४।३०
 ४९७ प्रयाजातुयाजौ यं ७।३।६२
 १६९ प्रथैरोहिष्ये ठव्य ७।३।६२
 २८१ प्रयोजनम् ५।१।१०९

पृष्ठाङ्काः

- ४७७ बभूयात्तत्तन्धजगृ० ७।२।६४
 २६३ बहिषि दत्तम् ३।४।१३६
 ३०३ बलादिभ्यो मनुव० ५।२।१३६
 ८ बहुगणवतुदति संख्या १।१।२३
 २९३ बहुपूगगणसङ्ख्य० ५।४।९२
 ३३६ बहुप्रजाशब्दसि ५ ४।१२३
 ९६ बहुलं छन्दसि २।४।३९
 १०२ बहुलं छन्दसि ३।४।७६
 १०२ बहुलं छन्दसि २।४।७६
 १३३ बहुलं छन्दसि ३।२।८८
 ३०२ बहुलं छन्दसि ५।२।१२२
 ३४८ बहुलं छन्दसि ६।१।३४
 ४५१ बहुलं छन्दसि ७।१।८
 ४५२ बहुलं छन्दसि ७।६।१०
 ४६५ बहुलं छन्दसि ७।१।१०३
 ५०२ बहुलं छन्दसि ७।३।१७
 ५१४ बहुलं छन्दसि ७।४।७८
 ४३६ बहुलं छन्दस्यामा० ५।४।७५
 १३३ बहुलमाभीषण्ये ३।२।८९
 ५२१ बहुवचस्य वक्रासौ ८।१।११
 ५०० बहुवचने शल्येत् ७।३।९०३
 ४०१ बहुमीहाविदमेत् ६।२।१६२
 १८६ बहुमीहेरुधसो ह्यिप् ४।१।२६
 १९१ बहुमीहेश्रान्तोदात्तात् ४।१।५२
 ३७६ बहुमीहो प्रकृत्यापूर्वा० ६।२।१
 ३९३ बहुमीहो विच सं० ६।२।१०६
 ३३५ बहुमीहो सवध्य० ५।४।११३
 ३०९ बहुमीहो सेरवाया ५।४।७३
 ४९ बहुषु बहुवचनम् १।४।२१
 ४०३ बहुषु बहुवचनम् १।४।२१
 ४०३ बहुषु बहुवचनम् ६।२।१६५
 ४४९ बहुलोपो भू च यतोः ६।३।१५८
 १८० बहुच द्वयः प्राच्यभ० २।४।६६
 २०० बहुचः कृषु ४।२।७३
 २३८ बहुषोऽन्तोदात्तादृट् ४।३।७३
 ३१३ बहुषो मनुष्यानां ५।३।७८
 २५८ बहुषु पूर्वपदा० ४।४।६४
 ३८० बहुषुतरस्याम् ६।२।३०
 ३०५ बहुषुपायोऽल्लकारे ५।४।४२
 १९० बहुदिभ्यश्च ४।१।४५
 १८६ बाणोऽभ्यासुदं ३।५।१६

पृष्ठाङ्काः

- १९३ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ४।१।६७
 १९८ बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६
 ३५१ विभेतेर्हेतुभ्ये ६।१।५६
 ४४६ बिल्वकादिभ्यश्च० ६।४।१५३
 २४८ विल्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६
 २७१ विस्ताच्च ५।१।३१
 ४४ सुप्रयुधमशजनेऽ० १।३।८६
 ३२० बृहत्या वाच्छादने ५।३।८६
 २८५ ब्रह्मणस्तवः ५।१।१३६
 ३३४ ब्रह्मणो जानपदा० ५।४।१०४
 १३३ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ३।२।८७
 ३३० ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ५।४।७८
 २९५ ब्राह्मणकोष्णिके सं० ५।२।७१
 २९५ ब्राह्मणमाणववाडवा० ४।२।४२
 ४४९ ब्राह्मोऽजातौ ६।४।१७१
 ५०१ भुव ईद् ७।३।९३
 १७९ भुवः पञ्चानामा० ३।४।८४
 १८ भुवो वचिः २।४।५३
 ५४७ भूहिप्रेत्यध्रौपड्वीप० ८।३।१९१
 ३८८ भक्ताख्यास्तदर्शेषु ६।२।७१
 २६२ भक्ताण्यः ४।४।१००
 २५८ भक्तादन्यतरस्याम् ४।४।६८
 २४२ भक्तिः ४।३।९५
 ६६ भक्षयेण मिश्रीकरणम् २।१।३५
 १३० भजो णिवः २।२।६२
 १४४ भञ्जमासमिदो घु० ३।२।१६१
 ४३० भञ्जेश्च विणि ६।४।३३
 ३५५ भक्ष्यप्रत्यये च ञ्छ० ६। १।८३
 २०१ भर्गात्प्रौगणं ४।१।१११
 २२७ भवतप्रकृष्टसौ ४।२।११५
 ५१३ भवतेरः ७।२।७३
 १४५ भविष्यति गम्यादयः ३।३।३
 १६१ भविष्यमयांश० ३।३।१३६
 २६३ भवे छन्दसि ४।४।११०
 १७३ भव्यगोपप्रवचनीयो० ३।४।६८
 २५३ भग्नदिभ्यः एन् ४।४।१६
 ४१४ भर्त्सिजाशाहास्यानां ७।३।४७
 ४४३ भस्य ६।४।१२९
 ४६३ भस्य टेलोपः ७।६।८८
 २९४ भागावचं ५।१।४९

पृष्ठाङ्काः

- ३४ भावकर्मणोः १।३।१३
 १७० भावलक्षणे स्थेण्डिले ३।४।१६
 १४६ भाववचनाश्च ३।३।११
 १४७ भावे ३।३।१८
 २६६ भावे च ४।४।१४४
 १६३ भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७६
 १३६ भाषायां सदवसश्रुवः ३।२।१०८
 ३९ भासनोपलेभाषां १।३।४७
 २१६ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८
 १२६ भिक्षासेनादायेषु च ३।२।१७
 ६४२ भित्तं शकलम् ८।२।९९
 ११८ भिद्योऽ्यौ नदे ३।१।११६
 १४३ भियः कृक्कुकनौ ३।२।१७४
 ४४१ भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११९
 ४९३ भियो हेतुभये पुक् ७।३।४०
 ४९ भीत्रार्थानां अयहेतुः १।४।२६
 १७७ भीमादयोऽपादाने ३।४।७४
 ६६२ भीरोः स्थानम् ८।३।८१
 ४२ भीस्म्योऽहेतुभये १।३।६८
 ३७२ भीष्टु भृष्टमदजनवः ६।१।१९२
 १०९ भीहीभृष्टुर्वा श्लुक्च ३।१।३९
 ४९७ भुजन्त्युञ्जौ पाण्डुपः ७।३।६१
 ४२ भुजोऽनवने १।३।६६
 ६० भुवः प्रभवः १।४।३१
 १४३ भुवः संज्ञान्तरयोः ३।२।१७९
 १३९ भुवश्च ३।२।१३८
 १९० भुवश्च ४।१।४७
 ६४४ भुवश्च महाव्याहृतेः ८।२।७१
 ११७ भुवो भावे ३।१।१०७
 ४३८ भुवो वृगुल्लङ्घितोः ६।४।८८
 ३१० भूतपूर्वं चरत् ६।३।०३
 १३३ भूते ३।२।८४
 १६२ भूते च ३।३।१४०
 १४७ भूतेऽपि हृदयन्ते ३।३।२
 ३२ भूवादयो घातयः १।३।१
 ६६भृषणेऽलम् १।४।६४
 ६०० भृसुवोस्तिटि ७।३।८८
 ६१४ भृशामित् ७।४।७३
 ११८ भृजोऽसंज्ञायाम् ३।१।९६२
 १८६ भृशादिभ्यो भुज्यच्चे ३।१।१२

पृष्ठाङ्काः

- ४९८ भोज्यं मध्ये ७।३।६९
 ६६२ भोभगोअघोअपूर्वं ८।३।१७
 २१७ भौरिक्याद्यैषुकार्यां ४।२।६४
 ४६४ भ्यसोभ्यम् ७।१।३०
 ४३२ भ्रस्जो रोपधयो ६।४।४७
 १४३ भ्राजभासधुर्विद्युः ३।२।१७७
 ६०६ भ्राजभासभावदीपः ६।४।३
 २०८ भ्रातरि च ज्यायसि ४।१।१६१
 २०६ भ्रातुर्व्यञ्च ४।१।१४४
 ३१ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहि १।२।६८
 २८२ भ्रुवो वृक्च ४।१।१२६
 ४४३ भ्रववा बहुलम् ६।४।१२८
 २६७ भ्रुवुकर्शरादन्यः ४।४।६६
 २६१ मतजनहलात्करणं ४।४।९७
 १४४ मतिवृद्धिपूजार्थेभ्यः ३।२।१
 ६६० मतवसो रु संश्रुद्धौ ८।३।१
 ३७६ मतोः पूर्वमात्सेजां ६।१।२१९
 २२० मतौश्च बहुजङ्गात् ४।२।७२
 २६६ मतौ च ४।४।१३६
 २९३ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ६।२।६९
 ४२३ मतौ बहुचोऽनजि ६।३।११९
 २६६ मत्त्वर्थे मासतन्वोः ४।४।१२८
 १६३ मद्रोऽनुपसर्गं ३।३।६७
 २२९ मद्रवृज्योः कन् ४।२।१३१
 ३२८ मद्रात्परिवापणे ६।४।६७
 २२६ मद्रेभ्योऽण् ४।२।१०८
 २०० मधुवभ्रुवोर्वाहणः ४।१।१०६
 ३६६ मधोः ४।४।१३९
 २६६ मधोर्जं च ४।४।१२९
 ४०८ मध्याद्गुरौ ६।३।११
 २३२ मध्यान्मः ४।३।८
 ६६ मध्येपदेभिवचने च १।४।७३
 २२३ मध्यादिभ्यश्च ४।२।८६
 १८४ मनः ४।१।११
 १३३ मनः ३।२।८२
 ४०७ मनसः संज्ञायाम् ६।३।४
 २२९ मनुष्यतत्पर्यायं ४।२।१३४
 १८८ मनोरौ वा ४।१।३८
 २०७ मनोजातावभ्यः ४।१।१६१
 ३९९ मन्तिकन्वयाद्यां ६।२।१६१

पृष्ठाङ्काः

- १०२ मन्त्रे घसह्वरणश० २।४।८०
 ११५ मन्त्रे वृषेपपचम० ३।३।९६
 १३१ मन्त्रे श्वेतवहोक्थश० ३।२।७१
 ४४४ मन्त्रेष्वाडवादेः ६।४।१४१
 ४२४ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रि० ६।३।११३
 ४१५ मन्थौदनसक्तुयि० ६।३।६०
 ८१ मन्यकर्मण्यनादरे वि० २।६।१७
 ४८२ मपर्यन्तस्य ७।२।९१
 ५५४ मय उभो वो वा ८।३।३३
 २४० मयट्ट च ४।३।८२
 २४८ मयइवैतयोर्भापा० ४।३।४४६
 ४३५ मयतेरिद्वन्वतर० ६।४।७०
 ७१ मयुरव्यसकाद्यश्च २।१।७२
 २६६ मये च ४।४।१३८
 ३६६ मस्करमस्करिणौ० ६।१।१५४
 ४५९ मस्तिजनशोर्हलि ७।१।६०
 २०४ महाकुलादम्बल्यौ ४।१।१४१
 ३८४ महान्दीक्षपराहः ७।२।३८
 २१४ महाराजप्रोत्पदा० ४।२।३५
 २४२ महाराजाष्ट्याम् ४।३।९३
 २१४ महेन्द्राद्याणौ च ४।२।२९
 १६७ माण्डि लुह ३।३।१७५
 २६८ माणवचरकाभ्यां खण् ५।१।११
 ४११ मातरवितरातुद्रीचाम् ६।६।३२
 ४६२ मातुःपितृभ्यामन्य० ८।३।८५
 १०१ मातुरुत्सृष्ट्यासंभ० ४।१।११५
 ५६२ मातृपितृभ्यां स्वसा ८।३।८४
 ४०४ मातृन्वसुश्च ४।१।१४४
 ३७९ मात्रोपशोपकम० ६।२।१४
 २५५ माथोत्तरपद० ४।४।
 ५३४ मादुपधायाम् म० ८।२।९
 ३०९ मानपचक्रयोः क० ५।३।५१
 २५० माने ययः ४।३।१६२
 १०४ मान्यपदानशन० ३।१।६
 २६४ नापायाम् ४।४।१२४
 ३९१ नाकादीनां च ६।२।८८
 २७८ नासाह्यसि य० ५।१।८१
 १०६ नितगो च ३।२।३४
 ४४८ निर्गा हस्यः ६।५।९२
 २०४ निग्ने शर्षो ६।५।१६०

पृष्ठाङ्काः

- ४३ मिथ्योपपदात्कृ० १।३।७१
 १३ मिदचोऽन्त्या० १।१।४७
 ४९९ मिदेर्गुणः ७।३।८६
 ४८० मिश्रं चानुपसर्ग० ६।२।२२४
 ३५० मीनातिमिनोतिद्री० ६।१।५०
 ४९९ मीनातेर्निगमे ७।३।८१
 ४०२ मुखे स्वाङ्गम् ६।२।१६४
 ६ मुखनासिकावच० १।१।८
 ५११ सुचोऽकर्मकस्य० ७।४।५७
 १०६ मुण्डमिश्रश्लक्ष्ण० ३।१।२१
 २५४ मुद्रादण् ४।४।२५
 १५४ मूर्तौ घनः ३।३।७७
 २६० मूलमस्यावर्हि ४।४।८८
 ११८ मृजेर्विभाषा ३।१।४१३
 ४८५ मृजेर्वृद्धिः ७।२।११४
 २१ मृडमृदुगुध० १।२।७
 ३२४ मृदस्तिक्त् ५।४।३९
 २३ मृपस्तिविक्षायाम् १।२।२०
 १२७ मेघर्तिभयेषु कृजः ३।२।४३
 १७९ मेर्निः ३।४।८९
 ५५३ मोऽनुत्सारः ८।३।२३
 ५४३ मो नो धातोः ८।२।३४
 ५५३ मो राजि समः कौ ८।३।२५
 ४१ त्रियतेर्लुहलि० १।३।६१
 ५४३ म्वोश्च ८।२।६५
 ४८५ यः सौ ७।२।११०
 १९४ यट्श्चाप् ४।१।७४
 ५०८ यलि च ७।४।३०
 १०२ यलोऽचि च २।४।७४
 ५०१ यलो वा ७।३।९४
 ४८ यवि भम् १।४।१८
 १६३ यद्ययत्रयोः ३।३।१४८
 १४२ यजजपदशां यत् ३।२।१६६
 ४६६ यजध्वैनमिति च ७।१।४३
 १५६ यजयाद्यतविच्छ्र० ३।३।९०
 ४१७ यजयाद्यत्प्रवचर्च० ७।३।६६
 ३६१ यजुःपुरः ६।१।११७
 ५६४ यजुःशोकेषाम् ८।३।१०४
 ८८ यजेथ करणे २।३।६३
 २५ यजुःशोकेषाम् १।२।३४

पृष्ठाङ्काः

- २७७ यज्ञवृत्तिर्विभ्यां वखं १।१।७१
 १४९ यज्ञे समि स्तुवः ३।३।३१
 १०० यज्ञजाश्च २।४।६४
 १८६ यज्ञश्च ४।१।१६
 १९६ यज्ञजाश्च ४।१।१०१
 ८६ यतश्च निर्धारणम् २।३।४१
 ३७४ यतो नावः १।१।२१३
 २९० यत्तदेभ्यः परिमाणे ० १।२।३९
 १७१ यथातथयोरं ३।४।२८
 ४९२ यथातथायथापुरं ७।३।३१
 २८६ यथामुखसंसुं १।२।६
 १६८ यथाविध्यनुप्रं ३।४।४
 ३३ यथासंख्यमनुं १।३।१०
 ६२ यथासाहस्यं २।१।७
 ६२० यथास्वे यथायथम् ८।१।१४
 ६२६ यद्वितुपरं छन्दसि ८।१।६६
 ६२८ यद्ब्रुत्तान्त्रियम् ८।१।६६
 १६२ यमः समुपनिविषुं ३।३।६३
 ४७१ यमरमनमातां ७।२।७३
 २२ यमो गन्धने १।२।१६
 ४०० ययतोश्चातदर्थं ६।२।१६६
 ६७३ यरोऽनुनासिकेऽनुं ८।४।४६
 २८६ यवयवकर्पाष्टकां १।२।३
 १४३ यश्च यज्ञः ३।२।१७६
 ११३ यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१
 १०० यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३
 ४७ यस्मात्प्रत्ययविधि १।३।१३
 ८० यस्मादधिकं यस्य चे ० २।३।९
 ८४ यस्य च भावेन ० २।३।३७
 ६३ यस्य चायामः २।१।१६
 ४७० यस्य विभाषा ७।२।१६
 ४३३ यस्य हलः ६।४।४९
 ४४६ यस्येति च ६।४।१४०
 ७३ याज्यादिभिश्च २।२।९
 ६४७ याज्यन्तः ८।२।९०
 ६०३ याडापः ७ ३।११३
 ३०९ याप्ये पाशप् १।३।४७
 १७२ यावति विन्दजीवोः ३।४।३०
 १४६ यावत्पुरानिपातं ३।३।४
 ६२ यावदवधारणे २।१।८

४ का०

पृष्ठाङ्काः

- ६२४ यावद्यथाभ्याम् ८।१।३६
 ३२३ यावादिभ्यः कन् १।४।२९
 १८० यासुद् परस्मैपदे ० ३।४।१०३
 ६१० यौवर्णयोर्दीर्घावे ० ७।४।६३
 ३९० युक्तारोह्यादयश्च ६।२।८१
 ३८८ यक्तं च ६।२।६६
 ११८ युग्यं च पत्रे ३।१।२१
 ४६० युजेरसमासे ७।१।७१
 ४३४ युष्णुवांर्दीर्घं ६।४।६८
 ७१ युवा खलतिपं २।१।६७
 ३११ युवाल्पयोः कनन्यं १।३।६४
 ४८२ युवावौ द्विवं ७।२।९२
 ४६० युवोरनाकौ ७।१।१
 ६६४ युष्मत्तत्तक्षुं ८।३।१०३
 ६२१ युष्मदस्मदाः पष्ठी ८।१।२०
 ४८१ युष्मदस्मदारनादे ० ७।२।८६
 २३१ युष्मदस्मदोरन्यं ४।३।१
 ३७४ युष्मदस्मदोर्द्विसि ६।१।२११
 ४६४ युष्मदस्मदभ्यां ङं ७।१।२७
 ६९ युष्मद्युपपदे स ० १।४।०६
 २०८ यून्क्षकुत्सायाम् ४।१।४७
 १९४ यून्स्तिः ४।१।७७
 १९७ यूनि लुक् ४।१।९०
 ४८२ यूयवथौ जसि ७।२।९३
 ४६ यु स्त्रयात्थौ नदी १।४।३
 ४४० ये च ६।४।१९
 ३६२ ये च तद्धिते ६।१।६१
 ४४८ ये चाभावकर्मं ६।१।१६८
 १९ येन विधिस्तदन्तस्य १।१।७२
 ८२ येनाङ्गविकारः २।३।२०
 ६४६ ये यज्ञकर्मणि ४।२।८८
 ४३२ ये विभाषा ६।४।४३
 ९१ येषां च विरोधः शां ० २।४।९
 २९ योगप्रमाणे च ० १।२।६६
 २८० योगाद्यच्च १।१।६६
 ४८१ योऽचि ७।२।८९
 २७७ योजनं गच्छति १।१।७४
 २८६ योषधाद्गुरुपोत्तं १।१।१३२
 ४४८ र ऋतो हलादेलं ६।४।१६१
 २२३ रक्ते १।४।३२

पृष्ठाङ्काः

- २११ रक्षति ४।४।३३
 २६४ रक्षीयात्तूनां ह० ४।४।१२१
 २२६ रक्षोरमनुष्ये० ४।२।१०
 ३०० रजःकृप्यासु० ६।२।११२
 ४२९ रज्जेश्च ६।४।२६
 ४२१ रथवद्योश्च ६।३।१०२
 २४६ रथाद्यत् ४।३।१२१
 १३९ रदाभ्यां सिद्धीतो नः ८।२।४२
 ४४६ रधादिभ्यश्च ७।२।४६
 ४१९ रधिजभोरचि ७।१।६१
 ४६९ रभेरशब्दलोः ७।१।६३
 २३ रलोन्वुपधाद्ध० १।२।२६
 १६१ रक्षसौ च ३।३।१३
 ६६७ रपाभ्यां नो णः स० ८।४।१
 २६८ रसादिभ्यश्च ६।२।९६
 ७७ राजदन्तादिसु० २।२।३१
 १३४ राजनि युधि० ३।२।९६
 ३८२ राजन्यचहुचचन० ६।२।३४
 २१७ राजन्यादिभ्यो हु० ४।२।६३
 ६३६ राजन्वान्सौराज्ये ८।२।१४
 २०४ राजसुराद्यत् ४।२।१३६
 ११८ राजसुर्ये० ३।१।११४
 ३८७ राजा च ६।२।६९
 ३८० राजा च प्रदोसायाम् ६।२।६३
 ३३२ राजाहः सखि० ६।४।९१
 २३० राज्ञः क च ४।२।१४०
 ९४ राज्राह्याहाः पुं २।४।२९
 ४१७ रात्रेः कृति वि० ६।३।७२
 १८७ रात्रेश्राजसौ ४।१।३१
 २७८ रात्रवहः स्त्रैवत्स० ६।१।८७
 १३६ रात्सत्य ८।२।२४
 ६१ रापीधणोर्यस्य० १।४।३९
 ४४२ रापो हिसावाम् ६।४।१२३
 ४८१ रापो हलि ७।२।८६
 ४२८ राहोपः ६।४।२१
 २०४ राष्ट्रवारपारा० ४।२।९३
 ३७४ रिक्ते विभाषा ६।१।२०८
 ००७ रिक् शयगिल्लदुष्टुं ७।४।२८
 ६१० रि च ७।४।६१
 ६१६ रीगृदुपस्य च ७।४।९०

पृष्ठाङ्काः

- ६०७ रीदृतः ७।४।२७
 ११६ रमिकौ च लुकि ७।४।९१
 १० रूच्यार्थानां प्रीयमाणः १।४।३३
 ८६ रूच्यार्थानां भावव० २।३।१४
 २१ रुदविदुसुपधहि० १।२।७
 ६०२ रुदश्च पञ्चभ्यः ७।६।९८
 ४८० रुदादिभ्यः सार्व० ७।२।७६
 ११३ रुधादिभ्यः इनम् ३।१।७८
 ४७२ रुध्यमत्वरसंघु० ७।२।२८
 ४९३ रुहः पोऽन्तरस्याम् ७।३।४३
 ३०१ रुपादाहृतप्र० ६।२।१२०
 २६४ र्वेतोजगती० ४।४।१२२
 २०१ र्वेत्यादिभ्यश्च ४।१।१४६
 २४७ र्वैवतिकादिभ्यश्च ३।३।१३१
 ६६२ रोः सुपि ८।६।१६
 १६७ रोगारुच्यार्थां ण्वु० ३।३।१०८
 ३२६ रोगाच्चापनयने ६।३।४९
 २२१ रोणी ४।२।७८
 २२८ रोपथेतोः प्रा० ४।२।१२३
 ६६२ रो रि ८।३।१४
 ६४३ रोऽसुपि ८।२।६९
 ६४४ रोरुपधाया० ८।२।७६
 १७६ लः कर्मणि च भावे० ३।४।६९
 ६९ लः परस्मैपदम् १।४।९९
 १३७ लक्षणहेत्वोः० ३।२।१२६
 १२८ लक्षणे जायापत्येष्क ३।२।१२
 ६८ लक्षणेत्थंभुताख्यान० १।४।९०
 ६३ लक्षणेनाभिप्रती० २।१।१४
 १८१ लङः शाकटाद्यन० ३।४।१११
 १३७ लटः शतृशानचा० ३।२।१२४
 १३७ लट् स्मे ३।२।११८
 ४६९ लभेश्च ७।१।६४
 २६६ लवणादृन् ४।४।६२
 २६४ लवणात्लुक् ४।४।२४
 ३३ लशाकृतद्विते १।३।८
 १४१ लपपत्तपदस्था० २।२।१६४
 १७८ लस्य ३।४।७७
 २१९ लाक्षातेचनादृक् ४।२।२
 ४८० लिटः सलोपोऽन० ७।२।७७
 १८० लिङः सीयुट् ३।४।१००

पृष्ठाङ्काः

- १६९ लिङ्गं वेद् ३।४।७
 १८२ लिङ्गाशिपि ३।४।११
 १६५ लिङ् च ३।३।१६९
 १४६ लिङ् चोर्ध्वमौहू ३।३।१६४
 १६२ लिङ्निमित्ते लृ ३।३।१३९
 १६६ लिङ् चोर्ध्वमौहू ३।३।१६४
 २६६ लिङ् यद्दि ३।३।१६८
 ३४७ लिङ् यङोश्च ६।१।२९
 ११४ लिङ्ग्याशिप्यङ् ३।१।६६
 २१ लिङ्गिसिचोरात्म० १।२।११
 ४०४ लिङ्गिसिचोरात्स० ७।२।४२
 १३५ लिङ् कानज्वा ३।२।१०६
 १७८ लिङ्स्तज्ञयोरेशि० ३।४।८१
 ३४२ लिटि धातोरनभ्या० ६।१।८
 ३४९ लिटि वयो यः ६।१।३८
 १८२ लिट् च ३।४।११५
 १७ लिट्यन्यतरस्याम् २।४।४०
 ३४५ लिट्यभ्यासस्यो० ६।१।१७
 ३७२ लिटि ६।१।१९३
 १११ लिपिसिचिह्नश्च ३।१।५३
 १४६ लिप्स्यमानसि० ३।३।७
 ४२ लियः संमानन० १।३।७
 ४९३ लीलोलुंग्लुक्च० ७।३।३०
 २८ लुक्द्वितलुकि १।२।४९
 २०० लुक् क्षियाम् ४।१।१०९
 ४९८ लुक्वाहुहदिह० ७।३।७३
 १३६ लुङ् ३।२।११०
 ९७ लुङि च २।४।४३
 ४३५ लुङ्लङ्लृङ् ६।४।७१
 ९६ लुङ्सनोर्वल्लु २।४।३७
 १०३ लुटः प्रथमस्य० २।४।८५
 ४६ लुटि च कल्पः १।३।९३
 १०७ लुपसदचरजप० ३।१।२४
 १० लुपि युक्तवद्भ्य १।२।५१
 २५१ लुप् च ४।३।१६६
 २११ लुषविशेषे ४।२।४
 २९ लुष्योगाप्रख्या० १।२।५४
 ४७६ लुभो विमोहने ७।२।५४
 ३१६ लुम्मनुष्ये ५।३।९८
 १४७ लुट्य सहा ३।३।१४

पृष्ठाङ्काः

- १४७ लृट् शेषे च ३।३।१३
 १८० लृटोऽडाटौ ३।४।९४
 २७३ लोकसर्वलोका० ५।१।४४
 १७९ लाटो लङ्त्वत् ३।४।८५
 १६५ लोट् च ३।३।१६२
 ५२६ लोट् च ८।१।५२
 १४६ लोट्यर्थलक्षणे च ३।३।८
 ५०५ लोपः पितृतेरी० ७।४।४
 ५५३ लोपः शाकल्यस्य ८।२।१९
 ४४० लोपश्चास्यान्यतर० ६।४।१०७
 ४५६ लोपस्त आत्मनेप० ७।१।४१
 ५२५ लोपं विभाषा ८।१।४५
 ४४१ लोपो यि ६।४।११८
 ३५३ लोपो ज्योर्वलि ६।१।६६
 २९९ लोमादिपामादि० ५।२।१००
 १०५ लोहितादिडाङ्गभ्यः० ३।१।१३
 ३२३ लोहितान्मगौ ५।४।३०
 ३४९ ल्यपि च ६।१।४१
 ४३३ ल्यपि लघुपूर्वात् ६।४।५६
 १५८ ल्युट् च ३।३।११५
 ५४० ल्वादिभ्यः ८।२।४४
 ५०७ ल्व उस् ७।४।२०
 ३४४ ल्वचिस्त्वपियजादी० ६।१।१५
 ४९७ ल्वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ७।३।६७
 २३ ल्वञ्जिलुञ्च्युतश्च १।२।२४
 ४९७ ल्वञ्जोर्गौ ७।३।६३
 २०० ल्वतण्डाच्च ४।१।१८
 २७० ल्वतोरिङ्गा ५।१।२३
 २९३ ल्वतोरिङ्गिक् ५।२।५३
 १७९ ल्वत्सरान्ताच्छ्रद्ध० ५।१।९१
 २३५ ल्वत्सशालामिजिद्व० ४।३।३६
 २९९ ल्वत्सांसाभ्यां कामबले ५।२।९८
 ३१५ ल्वत्सोक्षाश्चर्षभेभ्यश्च० ५।३।९१
 ११७ ल्वदःसुपि क्यप् च ३।१।१०६
 ४६५ ल्वद्वजहलन्तस्याचः ७।२।३
 ४०३ ल्वर्न समासे ६।१।१७८
 ४२३ ल्वनगियों संज्ञार्यो० ६।३।११७
 ५६७ ल्वनम्पुरगामिश्चका० ८।४।४
 १८४ ल्वनो र च ४।१।७
 ३४० ल्वन्दिते आतुः ५।४।१५७

पृष्ठाङ्काः

- ५७० वमोर्वा ८।४।२३
 १२४ वयसि च ३।२।१०
 ३३८ वयसि दन्तस्य दत् ५।४।१४१
 ३०३ वयसि पूरणात् ५।२।१३०
 १८६ वयसि प्रथमे ४।१।२०
 २६४ वनस्यासु मूर्त्नां म० ४।४।१२७
 २२३ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२
 २३८ वर्गान्नाच्च ४।३।६३
 ३१६ वर्ग्यादयश्च ६।२।१३१
 ३६४ वर्चस्केऽवस्करः ६।१।१४८
 १८३ वर्णद्वयादिभ्यः प्यञ्च ५।१।१२३
 १८८ वर्णादिनुदात्ताचोप० ४।३।३५
 ३०३ वर्णाद्वयल्लचारिणि ५।२।१२४
 ३२३ वर्णंचानित्ये ५।४।३१
 ७१ वर्णौ वर्णेन २।१६९
 ३७७ वर्णौ वर्णेप्वनेते ६।२।३
 २२५ वर्णौ लुक् ४।२।१०३
 १६० वर्तमानसामीप्ये च० ३।३।१३१
 १३७ वर्तमाने लृट् ३।२।१२३
 १७२ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चा० ३।४।३२
 ४८९ वर्षस्याभविष्यति ७।३।१६
 ४३७ वर्षांश्च ६।४।८४
 २३३ वर्षाभ्यष्टक् ४।३।१८
 २७९ वर्षाल्लुक्च ५।१।८८
 ४२३ वले ६।३।११८
 २६० वशं गतः ४।४।८६
 ३४९ वश्रास्यान्यतस्या० ६।१।३९
 ४७६ वसतिभ्रुघोरिद् ७।२।५२
 २३३ वसन्ताच्च ४।३।२०
 २१९ वसन्तादिभ्यश्च ४।२।६३
 ५४४ वसुधैवकुर्वन्त्यनहु० ८।२।७२
 २६६ वसाः समूहे च ४।४।११०
 ४४३ वसाः सम्प्रसारणम् ६।४।१३१
 ३१६ वस्तदेषु ५।३।१०१
 २५३ वस्तनकयचिक्रायाठन् ४।४।१३
 २७४ वस्तनद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ५।१।५९
 ४७८ वस्त्येकाजाहसाम् ७।२।६७
 १३० वहश्च ३।२।६४
 १२६ वहाभ्रे लिट् ३।२।२३
 ११६ वहां कारणम् ३।१।१०२

पृष्ठाङ्काः

- २०७ वाकिनादीनां कुक्च ४।१।११८
 ४६ वा क्यपः १।३।९०
 ५४५ वाक्यस्य टेः प्लुत् उ० ८।२।८२
 ५१८ वाक्यादेरामन्त्रित० ८।१।८
 ४३४ वा क्रोशदैन्ययोः ६।४।६१
 २२ वा गमः १।२।१३
 ४१५ वा घोपमिश्रशब्देषु ६।३।५६
 ४१७ वाच्यममपुरंदरौ च ६।३।६९
 ४३८ वा चित्तविरागे ७।४।९१
 १२७ वाचि यमो वृत्ते ३।२।४०
 ३०२ वाचो गिमनिः ५।२।१२४
 ३२३ वाचो व्याहृतार्थाया० ५।४।३५
 ३५९ वा छन्दसि ६।१।१५६
 १७९ वा छन्दसि ३।४।८८
 ४०३ वा जातेः ६।२।१७१
 ४४२ वा गृभ्रमुन्नसाम् ६।४।१२४
 ३०२ वाकातिसाराभ्यां० ५।२।१२९
 ४७२ वा दान्तशान्तपूर्ण० ७।२।२७
 ५३८ वाहुदमुहश्शुद्धिणि० ८।२।२३
 ४६२ वा नृपुंसकस्य ७।१।७९
 ५७१ वा निसनिश्चिन्दिदाम् ८।४।३३
 ३५५ वास्तो यि प्रत्यये ६।१।७९
 २०८ वान्यस्मिन्सपि० ४।१।१६५
 ४३५ वान्यस्य सेयोगादेः ६।४।६८
 ५७५ वा पदान्तस्य ८।४।५९
 ३१५ वा बहूनां जातिपरि० ५।३।३३
 ५६८ वा भविकरणयोः ८।४।१०
 ३८० वा भुवनम् ६।२।२०
 ११२ वा भ्राशम्लाशत्रमु० ३।१।७०
 २११ वामदेवाद्दृष्टपद्मौ ४।२।९
 ४७ वाऽऽमि १।४।५
 ४३७ वाऽऽमसोः ६।४।८०
 ९८ वा यौ २।४।५७
 २१४ वायवृत्तुपिबुपसो यत् ४।२।३१
 ४९ वारणार्थानामिग्नितः १।४।२७
 ९८ वा लिटि २।४।५५
 ४३१ वा ल्यपि ६।४।३८
 ५७४ वाऽवसाने ८।४।५६
 ५५५ वा शरि ८।३।३६
 ४१४ वा शोकप्यन्त्रोगेषु ६।३।५१

पृष्ठाङ्काः

- ४२६ वा पपूर्वस्य निगमे ६।४।९
 ३३८ वा संज्ञायाम् ५।४।१३३
 ११७ वाऽऽसुरोऽस्त्रियाम् ३।१।९४
 २४२ वासुदेवाङ्गनाभ्यां बुद्ध् ४।३।९८
 ३६७ वासुप्यापिशलेः ४।३।९८
 ३४३ वाह उर् ६।४।१३२
 १९२ वाहः ४।१।६१
 ३०५ वा हः च छन्दसि ५।३।१३
 ६६८ वाहनमाहितात् ८।४।८
 ७८ वाहिताग्न्यादिषु २।२।३७
 २२७ वाहीकग्रामेभ्यश्च ४।२।११७
 २७१ त्रिंशत्तिकात्सः ५।१।३२
 २७० विशतित्रिंशद्भ्यां ५।१।३२
 २९३ विशत्यादिभ्यस्तमडं ५।२।२६
 २०३ विकर्णकुपीतकां ४।१।१२५
 २०२ विकर्णशुद्धच्छां ४।१।१७
 ६६३ विक्रमिपरिभ्यः ८।३।९६
 ६४८ विचार्यमाणानाम् ८।२।९७
 २० विज इद् १।२।२
 १३१ विजुपे छन्दसि ३।२।७३
 ४३१ विह्वनोरनुनासिकं ६।४।४१
 ५४२ वित्तो भोगप्रत्ययोः ८।२।६८
 १०९ विदां कुर्वन्स्त्वत्यं ३।१।४१
 १४२ विदिमिदिच्छिद्रेः ३।२।१६२
 २४१ विदूराञ्ज्यः ४।३।८४
 ४६५ विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६
 १७८ विदो लियो वा ३।४।८३
 २४० विद्यायोनिसंबन्धे ४।३।७७
 १६५ विधिनिमन्त्रणां ३।३।१६१
 २६० विध्यत्यधनुषा ४।४।८३
 १२७ विध्वरुपोस्तुदः ३।२।३५
 २८८ विनभ्यां नानाङ्गौ ५।२।२७
 ३२३ विनयादिभ्यश्च ५।४।३४
 १४२ विन्दुरिच्छुः ३।२।१९६
 ३११ विन्मतोल्लेक् ५।३।६
 ३५ विपराभ्यां जेः १।३।१९
 ११८ विपूयविनीयजिं ३।१।११७
 ९२ विप्रतिपिद्धं चानधिं २।४।१३
 ४६ विप्रतिपेधे परं कार्यम् १।४।२
 १४३ विप्रसभ्योद्भवज्ञां ३।२।१८०

पृष्ठाङ्काः

- ५९ विभक्तिश्च १।४।१०४
 ४४८ विभापजोऽछन्दसि ६।४।१६२
 ६१ विभापा २।१।११
 १६२ विभापा कथमिं ३।३।१४३
 १४५ विभापा कदाकर्ष्याः ३।३।५
 ४४ विभापाऽकमेकात् १।३।८५
 २७ विभापा कार्पापणसं ५।१।२९
 २२९ विभापा कुल्युग ४।२।१३०
 ५९ विभापा कृजि १।४।९८
 ५६ विभापा कृजि १।४।७२
 ११८ विभापा कृत्रुपोः ३।१।१२०
 १५७ विभापाकथानपरिं ३।३।१९९
 ४७९ विभापा गमहनविं ७।२।६८
 ८२ विभापा गुणेऽस्त्रिं २।३।२६
 १२२ विभापा ग्रहः ३।१।३४
 १७१ विभापाऽप्रेप्रथमपूर्वेषु ३।४।२४
 १०२ विभापा ब्राधेदृशां १।४।७८
 १५१ विभापाङ्कि रण्डुवोः ३।३।५०
 ४४४ विभापा डिश्योः ६।४।१३६
 ४९४ विभापा चत्वारिंशं ६।३।४९
 ४६० विभापा चिण्णमुलोः ७।१।६९
 ४१६ विभापा चेः ६।२।१६४
 ४०२ विभापा छन्दसि ६।२।१४४
 २५ विभापा छन्दसि १।२।३६
 ५०९ विभापा छन्दसि ७।४।४४
 १० विभापा जसि १।१।३२।
 ३२० विभापाञ्चैरदिकिसं ५।४।८
 २८६ विभापा तिलमापा ५।२।४
 ४६४ विभापा तृतीयां ७।१।९७
 ४०१ विभापा तत्रब्रतीं ६।२।१७१
 ९ विभापा दिक्समाप्ते १।१।२८
 ५०४ विभापा द्वितीयावृ ७।३।११५
 १६४ विभापा धातौ सं ३।३।१५५
 ११० विभापा धेदृश्योः ३।१।४९
 ३८८ विभापाऽध्यले ६।२।६७
 ४३३ विभापाऽऽपः ६।४।६७
 ३०७ विभापा परावराभ्याम् ५।३।२०
 ३४९ विभापा परेः ६।१।४३
 ४२१ विभापा पुरुषे ६।३।१२६
 २३३ विभापा पूर्वोहपरां ४।३।२४

पृष्ठाङ्काः

- ६४७ विभापापृष्टप्रतिवच० ८१२।१३
 २१३ विभापाफालगुनीश्र० ४।२।२३
 ३२२ विभापावहोर्धाविप्र० ६।४।२०
 ४७० विभापा भावादि० ७।२।१७
 ३७० विभापा भापायाम् ६।६।१८१
 ३४६ विभापाऽभ्यवपूर्वस्य ६।१।२६
 २३१ विभापाऽमनुष्ये ४।१।१४०
 २३२ विभापा रोगात्तपयोः ४।३।२
 ३९० विभापा लीयतेः ६।१।९१
 ९८ विभापा लुल्लङ्घोः २।४।६०
 ३०८ विभापा वरस्य ४।३।४१
 ४०८ विभापा वर्षक्षरक्षरव० ६।३।१६
 ४० विभापा विप्रलापे १।३।९०
 २९३ विभापा विवच० ४।४।१७
 ९२ विभापा वृक्षमृगतृ० २।४।१२
 ३७४ विभा वेणिवन्धा० ६।१।२१६
 ६१७ विभापा वेष्टिचेष्टयोः ७।४।९६
 ३३९ विभापा श्यावारो० ६।४।११४
 ३४७ विभापा श्येः ६।१।३०
 १८८ विभापा सपूर्वस्य ४।१।३४
 ९२ विभापा समीपे २।४।१६
 १३६ विभापा साकाङ्क्षे ३।२।११४
 ३२६ विभापा साति का० ६।४।६२
 ३१२ विभापा सुपो यहुच्यु० ६।३।६८
 ४७८ विभापा सृजिहसोः ७।२।६९
 ९४ विभापा सेनासुरा० २।४।२९
 ४१० विभापा स्वल्पस्योः ६।३।२४
 २६७ विभापा हृदिरधुपादि० ६।१।४
 ६३० विभापिते विशेषवच० ८।१।७४
 ६२६ विभापिते सोपसर्गं ८।८।९३
 ६६१ विभापेष्टः ८।३।७९
 ४०६ विभापोत्पुष्टे ६।२।१६४
 ४१९ विभापोदरे ६।३।८८
 ४३ विभापोपपदेन प्रती० १।३।७७
 २० विभापोपवमने १।२।१६
 ८७ विभापोपसर्गं २।३।९९
 २० विभापोनोः १।०।३
 २२७ विभापोनोनेषु ८।२।११८
 ६६८ विभापोपभिनान्त्य० ८।४।६
 २९४ विभापोपभिनोऽन्त्य ६।३।९६

पृष्ठाङ्काः

- ६० विरामोऽवसानम् १।४।११०
 ३० विशालयोश्च १।२।३२
 २८१ विशाखा पाठाद० ६।१।१००
 १९४ विशिष्यतिपदिस्य० ३।४।९६
 ९१ विशिष्टलिङ्गो नदीदे० २।४।७
 ६९ विशेषणं विशेष्येण० १।१।९७
 २८ विशेषणानां चाजातेः १।२।६२
 ४१४ विश्वस्य वसुराटोः ६।३।१२८
 २१७ विषयो देशे ४।२।९२
 ३६६ विष्करः शकुनि ६।१।१९०
 ४११ विष्वग्देवयोश्चोदर० ६।३।९२
 ६९४ विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४
 ३२१ विसारिणो मत्स्ये ६।४।१६
 ३८० विस्पष्टादीनि गुणव० ६।२।२४
 ३९४ वीरवीर्यौ च ६।२।१२०
 २२१ युष्मच्छकटजिलसे० ४।२।८०
 ३२४ युक्त्येषाम्भ्यां ति० ६।४।४१
 ३१८ युक्तादृष्टेण्यम् ६।३।११९
 ६६३ युक्तासनयोर्विष्टरः ८।३।९३
 १४१ युक्तोतेराच्छादने ३।३।९
 ३८ युक्तिसर्मतायनेषु ऋतः १।३।३८
 ३११ युद्धस्य च ६।३।६२
 १६६ युद्धस्य च पूजायाम् २०८
 २२७ युद्धाच्छः ४।२।११४
 २०९ युद्धादृष्टसोर्विष्टेषु ४।१।१४८
 २२७ युद्धात्प्राचाम् ४।२।१२०
 २३० युद्धादृष्टेकान्त्यो० ४।२।१४१
 ४१२ युद्धिनिमित्तस्य च० ६।३।३९
 ४ युद्धिरादैच् १।१।१
 ३६६ युद्धिरेचि ६।१।८८
 १९ युद्धियंस्याचामादि० १।१।७३
 २०९ युद्धेत्कोसलाजादा० ४।१।१७१
 ३१ युद्धो यून्या तल्लक्षण० १।२।६९
 ४९ युद्धयः रूपसतोः १।३।९२
 ७० युद्धारकनागकुञ्ज० २।१।६२
 १८८ युष्माक्यप्रिकुसि० ४।१।३७
 ३७३ युष्पादीनां च ६।१।२०३
 ४७४ युष्तो पा ४।२।३८
 ३८ येः पाद्विहरणे १।३।४१
 ३७ येः शब्दप्रसर्गः ४।३।३४

पृष्ठाङ्काः-

- २८९ वेः शालच्छङ्कुटचौ १।२।२८
 २९१ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ८।३।७३
 २९१ वेः स्कन्मातेर्नित्यम् ८।३।७७
 ३४९ वेजः ६।१।४०
 ९७ वेजो वयिः २।४।४१
 २९२ वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२
 ४९१ वेत्तेर्विभाषा ७।१।७
 ३९३ वेरपृक्तस्य ६।१।६७
 २६३ वेदान्तहिमवद्भयां ४।४।११२
 २६९ वैशोयशाभादेर्भगां ४।४।१२१
 २६० वैश्व स्वानो भोजने ८।३।६९
 १८० वैतोऽन्यत्र ३।४।९६
 ४०७ वैद्याकरणाख्यायां च ६।३।७
 २२८ वैवावेति च च्छन्दसि ८।१।६४
 १६२ वीताप्योः ३।३।१४१
 १९० वीतो गुणवचनात् ४।१।४४
 ४१८ वीपसर्जनस्य ६।३।८२
 ४९३ वी विधूने जुह्व ७।३।३८
 १४० वी कपलसकत्थं ३।२।१४३
 १४८ वी क्षुश्रुषः ३।३।२९
 ३९ व्यक्तवाचां समुच्चारणे १।३।४८
 २९४ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ४।४।२६
 ११४ व्यत्ययो घडुलम् ३।१।८९
 ९१३ व्यथो लिटि ७।४।६८
 १९२ व्यञ्जपोरनुपसर्गे ३।३।६१
 २८६ व्यन्तस्सप्तने ४।१।१४९
 ९७ व्यवहितश्च १।४।८२
 ८७ व्यवहृषणोः समर्थयोः २।३।९७
 ४०२ व्यव्यायिनोऽन्तरम् ६।२।१६६
 ३४९ व्यश्च ६।१।४३
 ४४ व्याहृपरिभ्यो रमः १।३।८३
 २३६ व्याहरति मृगः ४।३।९१
 १४९ व्युपयोः शोतेः पर्याये ३।३।१९
 २८० व्युष्ठादिभ्योऽञ् १।१।९७
 २९३ व्योलेंधुप्रयत्नतरः ८।३।१८
 १९६ व्यजयजोभावे क्यप् ३।३।९८
 १३२ व्रते ३।२।८०
 २३८ व्रश्चत्रस्जसृजसृजं ८।२।३६
 ३१७ व्रातचक्रजोरक्रियाम् १।३।११३
 २८८ व्रातेन जीवति १।२।२१

पृष्ठाङ्काः

- २८६ व्रीहिशालयोर्दक् १।२।२
 २४९ व्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८
 ३०१ व्रीह्यादिभ्यश्च १।२।११६
 २९९ शकटादण् ४।४।८०
 १७६ शकधृपज्ञाग्लाघटं ३।४।६९
 १६९ शक्ति णमुल्कमुलौ ३।४।१२
 १६७ शक्ति लिङ् च ३।३।१७२
 ११६ शक्ति सहोश्च ३।१।९९
 २९७ शक्तियत्योरीकक् ४।४।९९
 १२९ शक्तो हस्तिकपाटयोः ३।२।९४
 २४२ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ४।३।९२
 २७१ शतमानविशतिकसं १।१।२७
 ३०१ शतसहस्रान्ताच्च १।२।१९
 २७० शताच्च ण्यतावशते १।१।२१
 ३६९ शतरनुमो नद्यजादी ६।१।१७३
 २९१ शदन्तविंशतेश्च १।२।४६
 ४१ शदेः शितः १।३।६०
 ४९३ शदेरगतौ तः ७।२।४२
 ४६२ शण्डयनोर्नित्यम् ७।१।१
 २९९ शब्दददुरं करोति ४।४।३४
 १०६ शब्दवैरकलहाभ्र ३।१।१७
 ४९८ शामामष्टानां दीर्घः ० ७।३।७४
 ४३३ शमिता यज्ञे ६।४।९४
 १३९ शमित्यष्टाभ्यो षिं ३।२।१४१
 १२४ शमिचातोः संज्ञायाम् ३।२।१४
 २४८ शम्याः प्लञ् ४।३।१४२
 ४०९ शयवासवासिप्वकां ६।३।१८
 १९९ शरद्वच्छुनकदर्भां ४।१।१०२
 ४२३ शरादीर्णां च ६।३।१२०
 २३७ शरीरावयवाच्च ४।३।९९
 २६७ शरीरावयवाद्यत् १।१।६
 २४९ शरोऽचि ८।४।४९
 ३१७ शर्करादिभ्योऽण् १।३।१०७
 २२३ शर्कराया वा ४।२।८३
 २९९ शर्परे विसर्जनीयः ८।३।३९
 २१२ शर्षवाः खयः ७।४।६१
 ११० शाल इनुपधादितिः ० ३।१।४९
 २९७ शालालुनोऽन्यतरं ४।४।९४
 २७९ शश्चोऽडि ८।४।३३
 ४९४ शसो न ७।१।२९

पृष्ठाङ्काः

- २४७ शाकलाद्वा ४।३।१२८
 ३१६ शाखादिभ्यो यः १।३।१०३
 ४९२ शाच्छासाह्वाव्याये ७।३।३७
 ५०९ शाच्छोरन्यतस्याम् ७।४।४१
 २७२ शाणाद्वा १।१।३५
 ५७३ शान् ८।४।४४
 ३७८ शारदेश्नातर्त्वे ६।२।९
 १९४ शार्ङ्गस्वायलो ङीन् ४।१।७३
 २८८ शालीनकौपीने अ० १।२।२०
 ४३० शास इदङ्गहलोः ६।४।३४
 ५५९ शासिचसिचसीनां ८।३।६०
 ४३० शा हौ ६।४।३५
 २२४ शाखाया बलच् ४।२।८९
 ५५४ शि तुक् ८।३।३१
 ३९७ शित्तेर्नित्याबह्वज्ब० ६।२।१३८
 ३१६ शिलाया ङः १।३।१०२
 २५७ शिल्पिन् ४।४।५५
 ३८९ शिल्पिनि चाकुलः ६।२।७६
 १२२ शिल्पिनि प्लुन् ३।१।१४५
 २६६ शिवशमरिष्टस्य कोरे ४।४।१४३
 २०० शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२
 २४१ शिशुकन्द्यमसम० ४।३।८८
 १२ शि सर्वनामस्यानम् १।१।४२
 ५०७ शीङः सावंधातुके० ७।४।२१
 ४५१ शीङो रुद् ७।१।६
 २९५ शीघोष्णाभ्यां कारिणि १।२।७२
 ३५१ शीघंश्छन्दसि ६।१।६०
 २७३ शीघंश्छन्दोदाद्यत् १।१।६५
 २५७ शील्म् ४।४।६१
 २१३ शुक्राद्धान् ४।२।२६
 २३९ शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६
 २०२ शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३
 ५४१ शुभः कः ८।२।२१
 १७२ शुष्कचूर्णस्त्रेषु पिपः ३।४।३५
 ३७३ शुष्कष्टी ६।१।२८६
 १२ शुश्रूषामनिरयसि० २।४।१०
 ०७१ शुषांश्चान्यतरस्याम् १।१।२६
 ३०८ शुष्कस्याफे १।४।६५
 २१४ शुष्कोत्साद्यन् ४।२।१७
 ०९६ शुष्कपानस्य यन्त्रः १।३।७९

पृष्ठाङ्काः

- ३९४ शृङ्गसवस्यायां च ६।२।११५
 ३४६ शृतं पाके ६।१।२७
 ६०६ शृदृप्रां ह्रस्वो वा ७।४।१२
 १४३ शृवन्द्योरारुः ३।२।१७३
 ७ शे १।१।१३
 ४५८ शे मुवादीनाम् ७।१।५९
 ३१४ शेवलसुपरिविशाल० १।३।८४
 ३५४ शेवच्छन्दसि बहुलम् ६।१।७०
 ४३ शेपात्कर्तृरिपर० १।३।७८
 १४० शेपाह्विभाषा १।४।१५४
 २२४ शेपे ४।२।९२
 ६० शेपे प्रथमः १।४।१८८
 १६४ शेपे लृड्यदौ ३।३।१५१
 ४८२ शेपे लोपः ७।२।९०
 ५२४ शेपे विभाषा ८।१।४२
 ५२५ शेपे विभाषा ८।१।५०
 ५६९ शेपे विभाषाकलाः ८।४।१८
 ४७ शेपोद्यसखि १।४।७
 ७५ शेपो बहुवांदिः २।२।२२
 १९० शेणात्प्राचाम् ४।१।४३
 २४४ शौनकादिभ्यदछ० ४।३।१०६
 ४४० शसोरञ्जलोपः ६।४।१११
 ४२९ शनाञ्जलापः ६।४।२३
 ४४१ शनाभ्यस्तपोरातः ६।४।११२
 १२२ शयाद्याधाम्बुसं ३।१।१४१
 ४१७ शयेनतिलस्य पाते० ६।३।७१
 ५४० शयोऽल्पमं ८।२।४७
 ३८१ शय्यावमकन्पाप० ६।२।२५
 २३५ श्रविष्ठाफलगुन्यनु० ४।३।३४
 १५८ श्राणामांसोदनाद्विद्वन् ४।४।६७
 २९६ श्राद्धगणेन भुक्त० १।२।८५
 २३२ श्राद्धं शरदः ४।३।१२
 १४८ श्रिणोभुयोऽनु० ३।३।२४
 ४५८ श्रोयामप्योदछ० ७।२।२६
 ११३ श्रुयः श् च ३।१।७४
 ४३९ श्रुशृणुशृणु० ६।४।१०२
 ६९ श्रेयसादयः श्रुता० २।१।५९
 २९६ श्रौत्रियवद्वन्द्वो० १।३।८४
 ४६९ श्रुक्तः लिति ७।४।११
 ५० श्रुताश्रुदस्यानां १।४।३४

पृष्ठाङ्काः

- ११० श्लिष आलिङ्गने २।१।४८
 ३४३ श्लौ ६।१।१७
 २५२ समणादृठञ्च ४।४।१४
 ५०६ स्यतेरः ७।४।१८
 ४४४ सयुवमघोनामतं ६।४।१३३
 ३१ सधुरः सध्वा १।२।७१
 २३३ ससस्तुट् च ४।३।१५
 ३३१ ससोवसीयः श्रौं ५।४।८०
 ४८७ सादेरिजि ७।३।८
 ४७० स्रीदितो निष्ठायाम् ७।२।१४
 ३३ पः प्रत्ययस्य १।३।६
 २९० पदकतिकतिपयं ५।२।४१
 ३९६ पद् च काण्डार्दानि ६।२।१६५
 ४५८ पद्चतुर्भ्यश्च ७।२।५५
 ३७० पद्त्रिचतुर्भ्यां ६।१।१७९
 ४५२ पद्भ्यो लुक् ७।१।२२
 ५३९ पढोः कः सि ८।२।४१
 २७८ पण्मासाण्यच्च ५।१।८३
 ३५६ पत्वतुकोरसिद्धः ६।१।८६
 ४४४ पपूर्वंहनृष्टं ६।४।१३५
 २७९ पट्टिकाः पट्टिरां ५।१।९०
 २९३ पष्ट्यादेश्चासंख्यादेश्च ५।२।५८
 ३०९ पष्ट्याष्टमाभ्यां ज च ५।३।५०
 ७३ पष्ठी २।२।८
 ८४ पष्ठो चानादरे २।३।३०
 ३८७ पष्ठी प्रत्येनसि ६।२।६०
 ४७ पष्ठीयुक्तशब्दसि वा १।४।९
 ८६ पष्ठी ये पे २।१।५०
 १३ पष्ठी स्यानेयोगा १।१।४९
 ८२ पष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६
 ८३ पष्ठ्यतसर्थपं २।३।३०
 ४०९ पष्ठ्या आक्रोशे ६।३।२१
 ५५८ पष्ठ्याः पत्तिपुत्रपृ० ८।३।५२
 ३१० पष्ठ्या रूप्य च ५।३।५४
 ३२५ पष्ठ्या न्याश्रय ५।४।४८
 ५७२ पात्पदान्तात् ८।४।३५
 १८९ पिद्मौरादिभ्यश्च ४।१।४१
 १५६ पिद्मिडादिभ्योऽङ् ३।३।१०४
 ५७३ पुना ह्रुः ८।४।४१
 ४९८ पिबुक्लमुचमां शि० ७।३।७५

पृष्ठाङ्काः

- ९ प्णान्ताः पद् १।१।२४
 ३४५ प्दङः संप्रसारणम् ६।१।१३
 १८० स उत्तमस्य ३।४।९८
 २९६ स एषां मानणीः ५।२।७८
 ५१० सः स्यार्घधातुके ७।४।४९
 ५५९ सः स्विदिस्वदिसं ८।३।६२
 ११३ संयसश्च ३।१।७२
 ४४८ संयोगादिश्च ६।४।१६६
 ५१० संयोगादेरातो घं ८।२।४३
 ५३६ संयोगान्तस्य ली० ८।२।२३
 ४७ संयोगे गुरु १।४।११
 २३६ संवत्सराग्रहां ४।३।५०
 २७७ संशयमापन्नः ५।१।७३
 २५४ संसृष्टे ४।४।२२
 २५२ संसृष्टतम् ४।४।३
 २१२ संसृष्टमभक्षाः ४।२।१६
 १९३ संहिताफलं ६।१।७२
 २५४ संहितायाम् ४।१।७०
 ४२२ संहितायाम् ६।३।११४
 ४०६ सकथे चाक्रो० ६।२।१८
 १९२ सख्यशिक्षीति० ४।१।६२
 ४६३ सख्युरसंबुद्धौ ७।१।९२
 २८४ सख्युर्यः ५।१।१२६
 ५२९ समतिरपि तिङ् ८।१।६८
 २६२ समभंसयूथसं ४।४।११४
 २२१ सङ्कलादिभ्यश्च ४।२।७५
 ७६ सङ्ख्यायाव्ययासज्ञां २।२।२५
 ३८२ सङ्ख्या ६।२।३५
 ६८ सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः २।१।५२
 २७० सङ्ख्याया अति० ५।१।२२
 २९१ सङ्ख्याया अवयवे० ५।२।४२
 ३२१ सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यां ५।४।१७
 २७५ सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्गं ५।१।५८
 ४८९ सङ्ख्यायाः संवत्सरं ७।३।१५
 ४०२ सङ्ख्यायाः स्तनः ३।२।१६३
 २९० सङ्ख्याया गुणस्यं ५।२।४७
 ३०१ सङ्ख्याया विधायीं ५।३।४२
 ३२७ सङ्ख्यायाश्चगुणान्तां ५।४।५५
 ६४ सङ्ख्या वंशयन २।१।१९
 ४२२ सङ्ख्याविसायपूर्वं ६।३।११०

पृष्ठाङ्काः

- ५५१ समः सुटि ८।३।५
 २८० समस्तदर्थस्य० ५।१।१०४
 ३२७ समयाच्च यापना० ५।४।६०
 ६० समर्थः पदविधिः २।१।१
 १९५ समर्थानां प्रथ० ४।१८२
 ३५ समत्रप्रविभ्यः स्थः १।३।२२
 २५५ समवायान्समवैति ४।४।४३
 ३६४ समवाये च ६।१।१३८
 ४० समस्त्वृतीयायुक्ताव १।३।५४
 २८७ समांसमां विजायते ५।२।१२
 १७० समानकृत्कयोःपूर्व० ३।४।२१
 १६५ समानकर्तृकेषु तुमुन् ३।३।१५८
 २६२ समानतीर्थवासी ४।४।१०७
 ४१८ समानस्य छन्द० ६।३।८४
 २६२ समानोदरे श० ४।४।१०८
 २८१ समापनात्सपूर्व० ५।१।११२
 २७८ समायाः खः ५।१।८५
 १७४ समासचौ ३।४।५०
 ३७५ समासस्य ६।१।२२३
 ३१७ समासाच्च तद्धि० ५।१।१०६
 ३२८ समासान्ताः ५।४।६८
 ५६२ समासेऽङ्कुलेः षङ्कः ८।३।८०
 ४५५ समासेऽनञ्पूर्व० ७।१।३७
 २४ समाहारः स्वरितः १।२।३१
 १२४ समिख्यः ३।२।७
 १४९ समि सुटौ ३।३।३६
 १४८ समि युद्बुवः ३।३।२३
 १६८ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३।४।३-
 १६८ समुच्चये सांमान्यव० ।३।४।५
 ४३ समुदाहृभ्यो० १।३।७५
 १५३ समुदोरजः पञ्चषु ३।३।३९
 २६३ समुदाभ्राद्दः ४।४।११८
 १७२ समूलाकृतजीवे० ३।४।३६
 ३२२ समूहवच्च बहुषु ५।४।२२
 ३६ समो गम्यञ्छि १।३।२९
 २७९ सम्परिपूर्वात्त्र च ५।१।१२
 ३६४ सम्परिभ्यांक्रोतौ भू० ६।१।१३७
 २८० सम्पादिनि ५।१।९९
 १३९ सम्पृचानुह्या० ३।२।१४२
 ३९ सम्प्रतिभ्यामना० १।३।४६

पृष्ठाङ्काः

- ४२५ सम्प्रसारणस्य ६।३।१३९
 ३५९ सम्प्रसारणाच्च ६।१।१०८
 २७९ सम्प्रोदश्च कटच् ५।२।२९
 ५०३ सम्भ्रुद्धौ च ७।३।१०६
 ७ सम्भ्रुद्धौ शाक० १।१।१६
 ८६ सम्भ्रोधने च २।३।४७
 १३७ सम्भ्रोधने च ३।२।१२५
 २७४ सम्भवत्यवहर० ५।१।५२
 १६४ सम्भावनेऽलमिति० ३।३।१५४
 २३५ सम्भृते ४।३।४१
 ३७ सम्माननोत्संजना० १।३।३६
 ३० सरूपाणामेकशे० १।२।६४
 १११ सतिशास्त्वतिभ्य० ३।१।५६
 १२७ सर्वकृलाभ्रकगीपेषु० ३।२।४२
 ३९१ सर्वङ्गुणकात्स्वर्च्ये ६।२।९३
 २८६ सर्वचर्मणः कृतः० ५।२।५
 १८५ सर्वत्र लोहितादि० ४।१।१८
 ३६१ सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२
 ५७४ सर्वत्र शास्त्वस्य ८।४।५१
 २३३ सर्वत्राण् च त० ४।३।२२
 २६६ सर्वदेवात्तातिल ४।४।१४२
 ४२६ सर्वनामस्थाने चासं० ६।४।८
 ४५२ सर्वनामनः स्मै ७।१।१३
 ५०४ सर्वनामनः स्याद्० ७।३।११४
 ८२ सर्वनाम्नस्त्वृतीया० २।६।२७
 २६८ सर्वपुरुषार्भ्यां णट्० ५।१।१०
 २७२ सर्वभूमिपृथि० ५।१।४१
 ५१७ सर्वस्य द्वे ८।१।१
 ३७२ सर्वस्य सुपि ६।१।१९१
 ३०५ सर्वस्य सोऽन्यत० ५।३।६
 ९ सर्वादीनि सर्वना० १।१।२७
 ३०५ सर्गेकान्यक्रियत्तदः० ५।३।१५
 १७९ सवाभ्यां चामौ ३।४।९१
 ३७ सर्विधसनीडसमर्था० ६।२।२३
 ५४३ ससजुषो रुः ८।२।६६
 ५१३ समुधेति निगमे ७।४।७४
 ३२४ सस्यौ प्रशंसायाम् ५।४।४०
 २९४ सस्येन परिजातः २।२।६८
 १९२ सहन्ञ्विद्यमानपू० ४।१।५७
 ८१ सहयुक्तेऽप्रधाने २।३।१९

पृष्ठाङ्काः

- ३०१ खजिदशोर्जल्यमकिति ६।५।१
 १७० खपितृदोः कनुनु ३।४।१७
 १४७ ख स्थिरे ३।३।१७
 १६६ खेधतेर्गतां ८।३।११३
 २०६ खेनान्तलक्षणका० ४।१।१५२
 २५६ खेनाया चा ४।४।१५
 १७९ खेर्हापिच ३।४।८७
 ४७७ खेसिचिक्लतृत् ७।२।५७
 ३६३ खेसिचि लोपे च० ६।१।१३३
 १६६ खोटः ८।३।११५
 २६२ खोट्राद्यः ४।४।१०९
 ५५५ खोऽपदद्वौ ८।३।३८
 २६५ खोममर्हति यः ४।४।१३७
 ११४ खोमाटगण् ४।२।३०
 १३४ खोमे सुजः ३।२।९०
 ४७३ खोमे हरितः ७।२।३३
 ४०६ खोरवक्षेपणे ६।२।१९५
 ३९४ खोर्मेनसी अलोमो० ६।२।११७
 २४१ खोऽस्य निवासः ४।३।८९
 २७५ खोऽस्यांशवल्नभृतयः ५।२।५६
 २१७ खोऽस्यादिरिति छे० ४।२।५५
 ४२७ खौ च ६।४।१३
 ५३७ खोः संयोगाघोरन्ते० ८।२।२९
 ५६० खस्तम्भेः ८।३।६७
 १२४ खस्तम्बकर्णधोरमिजपोः ३।२।१३
 १२५ खस्तम्बशक्तोरिन् ३।२।६४
 १५४ खस्तम्बे क च ३।३।८३
 ५६६ खस्तम्भुलिबुसर्हा० ८।३।११६
 ११३ खस्तम्भुस्तुम्भुस्फम्भु० ३।१।८२
 ५६५ खस्तुतस्तोमथोदञ्चन्द० ८।३।१०५
 ४७९ खस्तुसुधून्म्यःपरस्मै० ७।२।७२
 २८४ खस्तेनाद्यल्लोपश्च ५।१।१२५
 ५७२ खस्तोःश्रुना श्रुः ८।४।४०
 ६६ खस्तोकान्तिकदूरार्थं २।१।३९
 ५५९ खस्तौतिण्योरेव पण्य० ८।३।६१
 ३४६ खत्यः प्रपूर्वस्य ६।१।२३
 ४३७ खियाः ६।४।७९
 ४११ खियाः पुंवन्नापित० ६।३।३४
 ३३९ खियां संज्ञायाम् ५।४।१४३
 १५५ खियां किन् ३।३।९४

पृष्ठाङ्काः

- ४६४ खियां च ७।१।९६
 १८३ खियाम् ४।१।३
 २१० खियामवन्तिकु० ४।१।१७६
 ३१ खीपुवच १।२।६६
 १९६ खीपुंताभ्यां नञ्च० ४।१।८८
 २०२ खीभ्यो ङ्क् ४।१।१२०
 २२१ खीपु सौवीरसाल्व० ४।४।७६
 १३२ ख्यः क च ३।२।७७
 २१२ ख्यण्डिलाञ्छयि० ४।२।१५
 १५५ ख्यागापापचो भावे ३।३।९४
 २२ ख्याद्योरिच १।२।२७
 ५५९ ख्यादिप्त्रभ्यासेन० ८।३।६३
 २३५ ख्यानान्तगोशाल० ३।३।५
 ३२० ख्यानान्तोद्भिभाषा० ५।४।१०
 १४ ख्यनिवदादेशाऽन० १।९।५६
 १३ ख्यानेऽन्तरतमः १।१।५०
 २७६ ख्यालां विलात् ५।१।७०
 ४४७ ख्यूलदूरयुवइस्व० ६।४।१५६।
 ३१९ ख्यूलादिभ्यः प्रकार० ५।४।३
 ४०९ ख्ये च भाषायाम् ६।३।२०
 १४३ ख्येशभासपिसक० ३।२।१७५
 ४५७ ख्यात्स्यादयश्च ७।१।४९
 ४७४ ख्युकमोरनात्मनेपद० ७।२।३६
 १७३ ख्येहने पिपः ३।४।३८
 ३७ ख्येर्धायामाङ् १।३।३१
 १२९ ख्येशोऽनुदके किन् ३।२।५८
 १४१ ख्येहिगृहिपतिद० ३।२।१५८
 ५० ख्येहरीप्सितः १।४।३६
 ३४६ ख्यायः स्फी निष्ठायाम् ६।१।२२
 ४९३ ख्यायो यः ७।३।४१
 ४०४ ख्यिमपूतवीणाञ्जो० ६।२।१८७
 ३५० ख्युरतिस्फुल्लत्योर्विजि ६।१।४७
 ५६१ ख्युरतिस्फुल्लत्योर्नि० ८।३।७६
 ४७९ ख्यिपूरञ्चवर्शा० ७।२।७४
 १६६ ख्ये लोट् ३।३।१६५
 १६७ ख्योत्तरे लङ् च ३।२।१७६
 १०८ ख्यतासी लृलुटोः ३।१।३३
 ४३० ख्यदो जवे ६।४।२८
 ३६३ ख्यलन्दसि बहुलम् ६।१।१३३
 ४३४ ख्यसिचुस्युदतासिपु० ६।४।६२

पृष्ठाङ्काः

- ११४ स्रवतिश्रुतिप्रवति ७।४।८९
 २६३ स्रोतसो विभाषा ४।४।११३
 १८ स्वं रूपं शब्दस्याश्रम १।१।६८
 ३७९ स्वं स्वामिनि ६।२।१७
 ६३ स्वतन्त्रः कर्ता १।४।१४
 १११ स्वतवान् पार्थो ८।३।११
 ११२ स्वनहसोर्वा ३।३।६३
 ३७१ स्वपादिर्हितामच्य ६।१।१८८
 १४३ स्वपितृपोर्नजिह्व ३।२।१७२
 ३४१ स्वपिस्यमिन्व्येर्वा ६।१।१९
 १११ स्वपो नन् ३।३।९१
 ११ स्वमज्ञातिघनाख्या १।१।३१
 ४१३ स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३
 ६४ स्वये क्त्वं २।१।२१
 ४७१ स्वरतिमुत्तिमुत्ति ७।२।४४
 ११ स्वरादिनिपातमव्ययम् १।१।३७
 ४३ स्वरितनितः कः १।३।७२
 १४८ स्वरितमात्रेडिते ८।२।१०३
 २६ स्वरितात्संहितायाम १।२।३९
 ३४ स्वरितेनाधिकारः १।६।११
 १३३ स्वरितो वाऽनुदात्ते ८।२।६
 २०४ स्वसुदलः ४।१।१४३
 ४८७ स्वागतादीनां च ७।३।७
 ४१२ स्वाङ्गाच्चेतः ६।३।४०
 १९१ स्वाङ्गाचोपसर्जनाद ४।१।१४
 १७१ स्वाङ्गं तरुप्रस्थये कृष्णोः ३।४।६१
 १७४ स्वाङ्गेषु ३।४।१४
 २९४ स्वाङ्गस्यः प्रसिते १।२।६६
 ११३ स्वादिभ्यः ह्रस्वः ३।१।७३
 ४८ स्वादिष्वसर्वनाम १।४।१७
 १७१ स्वादुमि णसुल ३।४।२६
 ३४१ स्वापिश्चि ६।१।१८
 ३०२ स्वामिचैद्वयं १।२।१२६
 ८६ स्वामीदवराधिपति २।३।३९
 १७३ स्वे पुपः ३।४।४०
 १८३ स्वौजसमौट्टटाभ्यां ४।१।०
 ११० ह एति ७।४।१२
 २२ हनः सिच् १।२।१४
 ११३ हनश्च यथः ३।३।७६
 ११७ हनस्त च ३।१।१०८

पृष्ठाङ्काः

- ४९२ हनस्तोऽचिष्णलोः ७।३।३२
 १७ हनो यथ लिङि २।४।४२
 १२६ हन्त च ८।१।११४
 १७० हन्तेरत्पूर्वस्य ८।४।२२
 ४३१ हन्तेर्जः ६।४।३६
 १२४ हन्तेरनुघमनेञ्च् ३।१।१९
 १२६ हन्तेर्देतिनाययोः ३।२।२१
 ३१३ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४।११
 १९९ हरितादिभ्योऽनः ४।१।१००
 २११ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१७
 ४२२ हलः ६।४।२
 ११४ हलः शः शानञ्जौ ३।१।८३
 ४०८ हलन्तात्सप्तम्याः सं ६।३।९
 २१ हलन्ताच्च १।२।१०
 ३२ हलन्त्यम् १।३।३
 ११९ हलश्च ३।३।१२१
 १७१ हलश्चेत्पधात् ८।४।३१
 २४६ हलसीराट्ठक् ४।३।१२४
 २६० हलसीराट्ठक् ४।४।८१
 १४४ हलसुकरयोः पुनः ३।२।१८३
 ४४६ हलस्तद्धितस्य ६।४।११०
 १११ हलादिः शेषः ७।४।६०
 १४४ हलि च ८।२।७७
 ४८१ हलि लोपः ७।२।११३
 ११३ हलि सर्वेषाम् ८।३।२२
 ६ हलोऽनन्तराः संयोगः १।१।७
 १७६ हलो यमां यमि लोपः ८।४।६४
 ३१३ हल्लयाभ्यो दीर्घां ६।१।६८
 १३० हल्येऽनन्तापादम् ३।२।६६
 १३६ हल्यवतोर्लङ् च ३।२।११६
 ३६० हशि च ६।१।११४
 १२२ हश्च प्रीहिकालयोः ३।१।१४८
 ३०३ हस्ताञ्जातौ १।१।१३३
 ११० हस्तादाने चेरस्तेये ३।३।४०
 १७३ हस्ते वर्तिग्रहोः ३।४।३९
 २८४ हायनान्तयुवा १।१।१३०
 ३६४ हिंसायां प्रतेष ६।१।१४२
 १७३ हिंसार्थानां च समा ३।४।४८
 १२३ हि च ८।१।३४
 ०८८ हिनभक्षाः ४।४।६१

पृष्ठाङ्काः

- ५६९ हिनुमीना ८।४।१५
 ४१४ हिमकापिहतिषु च ६।३।५४
 ३८६ हिरण्यपरिमाणं धने ६।२।५५
 ५७ हीने ६।४।८६
 ३२५ हीयमानवापयोगाच्च ५।४।४७
 ४३१ हुजल्भ्यो हेर्धिः ६।४।१०१
 ४३७ हुश्नुवोः सार्वधातुके ६।४।८७
 ५३ हृकोरन्यतरस्याम् १।४।५३
 २६१ हृदयस्य प्रियः ४।४।९५
 ४१४ हृदयस्य हृल्लेखयद् ६।३।५०
 ४८९ हृद्गसिन्ध्वन्तेपूर्वप० ७।३।१९
 ४७२ हृपेलोमसु ७।२।२९
 ५२७ हेति क्षियायाम् ८।१।६०
 १०७ हेतुमति च ३।१।२६
 २४० हेतुमनुष्येभ्योऽन्यत० ४।३।८१
 १६४ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।१५६
 ८२ हेतो २।३।२३
 ९४ हेमन्तशिशिराव० २।४।२८
 २३३ हेमन्ताच्च ४।३।२१
 ५५३ हे मपरं वा ८।३।२६
 ४९६ हेरचङि ७।३।५६
 २८८ हेयङ्ग्वीने संज्ञायाम् ५।२।२३

पृष्ठाङ्काः

- ५४६ हे हेप्रयोगं हेहयोः ८।२।८६
 ५३८ हो ङः ८।२।३१
 २८५ होत्राभ्यश्छः ५।१।१३५
 ४९६ हो हन्तेर्गुणितेषु ७।३।५४
 ४६६ ह्यन्तक्षणश्चसजा० ७।२।५०
 ४७ ह्रस्वे लघु १।४।१०
 ५११ ह्रस्वः ६।४।५९
 ४५८ ह्रस्वनद्यापो नुद् ७।१।५४
 ३७० ह्रस्वनुद्भ्यां मतृप् ६।१।१७६
 ५०३ ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८
 ६५४ ह्रस्वस्य पिति कृति० ६।१।७१
 ३६६ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरे० ६।१।१५९
 ५६४ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ८।३।१०१
 ५३७ ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७
 ४०३ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पू० ६।२।१७४
 ३६४ ह्रस्वे ५।३।८६
 २८ ह्रस्वो नपुंसके० १।३।४७
 ४७२ ह्रस्वेऽलन्दसि ७।२।३१
 ४३८ ह्र्लादो निष्ठायाम् ६।४।९५
 १५३ ह्रः सम्प्रसारणं च न्य० ३।३।७२
 ३४७ ह्रः सम्प्रसारम् ६।१।३२
 १२३ ह्रावामश्च ३।२।२

॥ इति काशिकास्थसूत्रसूचिका ॥

काचित्कविशेषाशुद्धिशोधनपत्रम् ।

भूमिकायां पृष्ठे २ पङ्क्तौ २

यथानुपूर्विकस्यैव वेदस्य नतु भिन्नानुपूर्विकस्य इतिपठनीयम् ।

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
९	३६	दति	इति ।
२५	२६	४६	३६
२७	३९	शद्व	शब्द ।
३७	११	वक्षपण	वक्षेपण ।
५८	२१	अभिपरी	अधिपरी ।
६७	३४	३८	४८
९३	२३	कन्यो	कन्थो

अनया रीत्या संशोध्यमशुद्धं यदि दृश्यते ।

सर्वविधपुस्तकप्रासित्थानम्

जयशृणुदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बिद्यापिठास प्रेस, गोपालमन्दिरके उत्तर फाटक,

यनारस सिटी ।